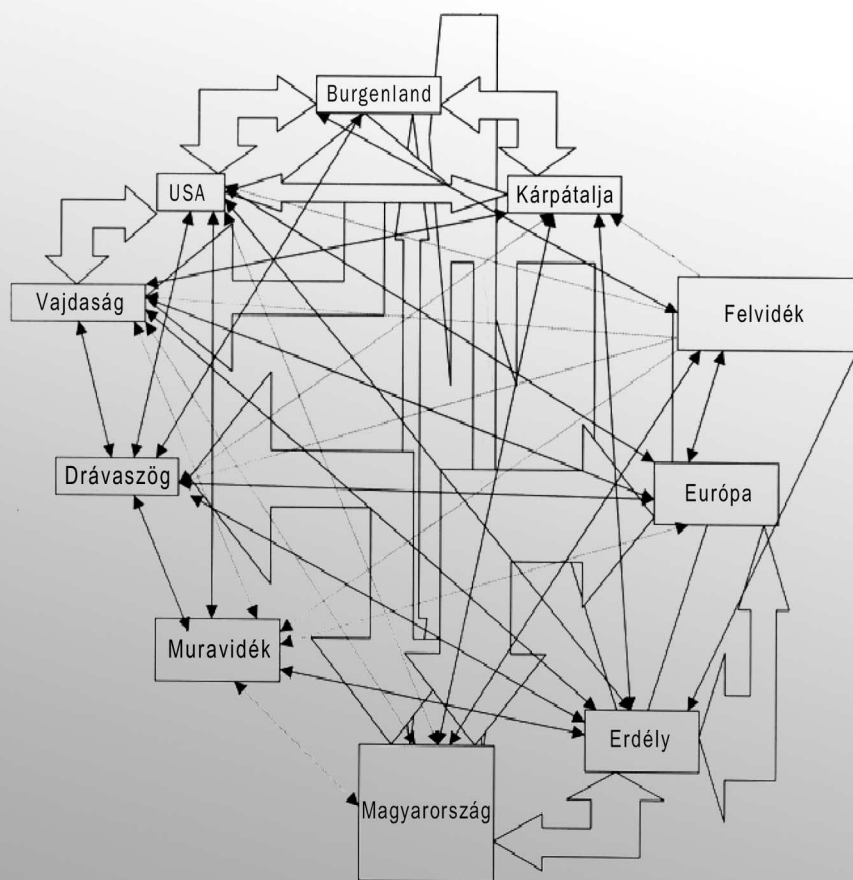

INTEGRÁCIÓS STRATÉGIÁK A MAGYAR KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETÉBEN

INTEGRÁCIÓS STRATÉGIÁK
A MAGYAR KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETÉBEN

DISPUTATIONES SAMARIENSES, 7.

Sorozatszerkesztő
Csanda Gábor és Tóth Károly

FÓRUM KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET
Somorja–Šamorín

INTEGRÁCIÓS STRATÉGIÁK A MAGYAR KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETÉBEN

Somorja,
2005. június 9–10.

Szerkesztette
Bárdi Nándor–Simon Attila

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Somorja, 2006

A konferencia rendezője
Fórum Kisebbségkutató Intézet
Teleki László Alapítvány

A könyv kiadását és a konferenciát támogatta

MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága
Magyar Kultúra Alapítvány
Illyés Közalapítvány
Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma
Magyar Köztársaság Kulturális Intézete

© Szerzők, 2006
Szerkesztés © Bárdi Nándor, Simon Attila, 2006
© Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006
ISBN 80-89249-00-0

TARTALOM

BEVEZETŐ	7
INTEGRÁCIÓS MODELLEK	
A. SAJTI ENIKŐ	
A sérelmi politikától az együttműködésig	11
SZARKA LÁSZLÓ	
Integráció és együttműködés a kisebbségpolitikában	23
BÁRDI NÁNDOR	
A romániai magyar elit generációs csoportjainak integrációs viszonyrendszere (1918–1989)	41
A KISEBBSÉGI KÉRDÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERBEN	
HORNYÁK ÁRPÁD	
A magyar kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években	69
EILER FERENC	
Német és magyar nemzetpolitikák a két világháború között 1920–1938	89
L. BALOGH BÉNI	
Az „idegháború” kezdete	101
REVÍZIÓ ÉS INTEGRÁCIÓ	
GÖNCZ LÁSZLÓ	
A visszatért Muravidék 1941–1944	121
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	
Felföldi közírók a magyarországi állapotokról 1938 után	139
NECZE GÁBOR	
Időjárásjelzők és térképhelyesbítők	155
HÁMORI PÉTER	
A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben	167
A KISEBBSÉGI GAZDASÁGI ÖNSZERVEZŐDÉS	
HUNYADI ATTILA	
Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben	189
GAUCSÍK ISTVÁN	
A magyar gazdasági szervezetek csehszlovákiai integrációja	219

A TÁRSADALOMALKÍTÁS ÉS A KISEBBSÉGI TÁRSADALOM

KOVÁCS ATTILA

Délszláv kolonizáció Alsólendva környékén a két világháború között 241

SIMON ATTILA

A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia két világháború közötti kolonizációja 261

LÁSZLÓ MÁRTON

Kollektivizálás a Székelyföldön 1950–1951 277

OLÁH SÁNDOR

Társadalmi konfliktusok egy székely falu kollektivizálása idején 295

A KISEBBSÉGI INTÉZMÉNYESSÉG

GYÖRGY BÉLA

A romániai Országos Magyar Párt a román parlamentben 313

ANGYAL BÉLA

A csehszlovákiai magyar pártok viszonya a prágai kormányzatokhoz és a szlovák autonomista törekvésekhez 321

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN

Érdekvédelem és pártpolitika 343

GAGYI JÓZSEF

A Sztálin tartományi példa 367

AZ ÚJ, BALOLDALI MAGYAR ÉRTELMISSÉG AZ ÖTVENES–HATVANAS ÉVEKBEN

STEFANO BOTTONI

Integrálódó kisebbség? 385

NOVÁK CSABA ZOLTÁN

A megyésítés előkészítése és a nemzetiségi kérdés Romániában (1968) 405

POPÉLY ÁRPÁD

A Csemadok megalakulása a magyar konzuli jelentések tükrében 421

NÉZŐPONT

HORVÁTH SZ. FERENC

Tézisek a kisebbségi történetírás és a kisebbségi társadalom viszonyáról 435

A kötet szerzői 439

BEVEZETŐ

Ez a tanulmánykötet az *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében* címmel 2005. június 9–10-én Somorján megrendezett konferencia előadásainak anyagát adja közre. A konferencia szervezőinek (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Alapítvány) az volt a célja, hogy a magyar kisebbségek történetével foglalkozó kutatók számára találkozási pontot teremtsenek.

A somorjai konferencia nem tekinthető előzmény nélkülinek; annak a törekvésnek a folytatása, amely az 1994-ben Budapesten megrendezett Magyar Történészek Világtalálkozójával kezdődött, majd 1997-ben Székelyudvarhelyen folytatódott. Az ott *Források és stratégiák* címmel megrendezett konferencia anyaga külön tanulmánykötetben jelent meg. Ezekhez az alkalmakhoz képest a somorjai konferencia tematikája leszűkült az 1918 utáni kisebbség- és magyarságtörténetre. A konferencián elhangzott, és az itt közölt dolgozatok néhány, a kisebbségek története szempontjából megkerülhetetlen kérdés köré szerveződnek: mikor, hogyan, mi szervezi ezeket a kisebbségi töredéktársadalmakat? Hogyan integrálódnak, és miként integrálódnak a folyamatosan változó politikai és társadalomtörténeti viszonyrendszerekbe a kisebbségi eliten? Ebből a szempontból ez a kötet a kilencvenes években az e tárgyban született általános közösségi újraértelmezések és kisebbségi azonosságépítő összefoglalók, illetve az 1997-es konferencia forrásfeltárásra, forrástípusokra koncentráló szemléletének meghaladásaként is értelmezhető. Újdonság az is, hogy az itt szereplő – döntően fiatal és középkorú – kutatóknak ez a tematika már nem csak kutatási részterület, hiszen kisebbségtörténeti kérdésekre szakosodott történészekről van szó.

A tanulmánykötet ugyan híven reprezentálja napjaink magyar kisebbségekkel kapcsolatos történetírói törekvéseit, ám a program és a tematikák egyeztetése miatt nem szerepelnek benne a szerbiai és az ukrainai kollégák. Időleges, más irányú elfoglaltsága miatt ugyancsak hiányzik Fedinec Csilla és Vincze Gábor is, ők az utóbbi évtizedben a kárpátaljai és az erdélyi kisebbségtörténeti kutatások terén meghatározó munkákkal jelentkeztek. A somorjai konferencián nem tudott részt venni, de a kötetben szerepel Balogh Béni, Gagy József, Hámosi Péter, Horváth Sz. Ferenc és Oláh Sándor. Bevonásukat az aktuális, a kisebbségi társadalom működésével kapcsolatos kérdésfeltevés minél részletesebb körüljárásán túl a jelenleg futó projektek eredményeinek megjelenítése érdekében tartottuk fontosnak.

A kutatási terület szakmai fejlődését a szaktörténeti kérdésfeltevések és számos fiatal érdeklődése mellett az is jelzi, hogy megjelentek a több éves kutatási programok. Még a kilencvenes évek második felében kezdődött el az egyes magyar kisebbségi közösségek *kronológiáinak összeállítása* és ezzel párhuzamosan a dokumentumgyűjtés és a forrásfeltárás. (Angyal Béla és Popély Árpád munkái többek között ide köthetők.) Egy másik terület a *magyar gazdasági pozícióváltás* és ezen belül a földreformok hatásának kutatása. (Kovács Attila és Simon Attila vonatkozó tanulmányai egyaránt

a pécsi történeti doktori iskolában készültek.) Többen a romániai *Magyar Autonóm Tartomány kutatásával* kapcsolatos eredményeiket adták közre (Stefano Bottoni, Gagy József, László Márton, Novák Zoltán, Oláh Sándor). Különösebb projektszervezés nélkül is kialakult az 1938–1944 közötti visszacsatolások következményeinek elemzése (Balogh Béni, Göncz László, Hámori Péter, Filep Tamás Gusztáv, Necze Gábor).

A kutatási tematika átalakulását az is jelzi, hogy a nyolcvanas éveket meghatározó irodalomtörténeti, eszmetörténeti elemzések helyett a kisebbségi eliték és intézményeik vizsgálata került a középpontba. De a kötetben jelen vannak a kifejezetten gazdaság- és a társadalomtörténeti kutatások is.

Ha a konferencia célja találkozási pontok létrehozása volt, akkor a kötet célját abban látjuk, hogy az integráció jelenségét sok, egymástól eltérő viszonylatban körüljárjuk. Tehát egy nem pusztán a kisebbségi tematikában érvényes szakkérdést vizsgáltunk annak érdekében, hogy a kisebbségi problematikát viszonyrendszerként, a történeti kutatások egyik lehetséges területeként újraértelmezzük.

A szerkesztők

INTEGRÁCIÓS MODELLEK

A. SAJTI ENIKŐ

A SÉRELMI POLITIKÁTÓL AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSIG

A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947)

*„Végző soron a történelem, amely messziről indul,
és a maga enyhe cikcakkjaival mélyen belenyúl a jövőbe,
egyszerre veti fel az összes régi problémát.”
(Fernand Braudel)*

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy eddigi kutatásaim alapján* összefoglaljam, milyen utakat, célokat tűzött maga elé a délvidéki magyarok mindenkori politikai eliteje, voltake-e ezzel kapcsolatos belső vitáik, milyen külső és belső politikai környezet formálta kisebbségstratégiai gondolkodásukat, milyen régi, illetve új elemek formálták 1944 után kisebbségi létük lehetőségeit – hogy csak a legfontosabb válaszra váró kérdésekre utaljak.

Abból indulok ki, hogy a több mint ötszázézer magyar kisebbség, mint minden kényszer hatására létrejött kisebbség az 1918–1941 közötti időszakban, olyan *kényszerpályán* mozgott, amelyet önerejéből nem tudott megváltoztatni. A magyaroknak nem csak egyénileg, etnikai csoportként is dönteniük kellett, milyen magatartásformát, kisebbségi stratégiát választanak. A lehetőségek skálája elméletileg meglehetősen széles volt: a magyarországi közvélemény például egyéni és kollektív hősiességet, az új állammal szembeni dacos szembenállást várt el az erőszakkal elszakított területek magyarságától, és valóban sokan választották ezt a magatartásformát. Tízezrek (44 903 fő, az összes Magyarországra menekült 12%-a, az elcsatolt területek magyarságának csaknem 10%-a) hagyták el kényszerűségből a szülőföldjüket, de számos példa volt a hatalommal való távlat nélküli együttműködésre és a beolvadásra is. *Etnikai csoportként* azonban ezek az utak járhatatlanok voltak. Az irredentizmus, a hungarocentrizmus nyílt vállalása az adott viszonyok között már-már egyenlő lett volna a kollektív öngyilkossággal, ez a magatartás jobb esetben a „feldíszített múlt” álmvilágába zárta volna őket. Már az „elcsatoltak első nemzedéke” is igyekezett átvezetni a magyarságot a kisebbségi lét kezdetben különösen reménytelen keretei közé azért, hogy egyáltalán jövőjük lehessen, és a trianoni békeszerződés után már Budapest is erre biztatta őket.

1918 és 1922 között komoly belső viták folytak arról, milyen magatartást tanúsítanak az új államhatalommal szemben. Az „aktivisták” (a politikai szervezkedés hívei)

* Kutatásaimat a Napvilág Kiadónál 2004-ben megjelent *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* c. monográfiámban összegeztem. Jelen tanulmány ennek alapján készült.

és a „passzivisták” (a kulturális építkezés elkötelezettjei) közötti csaknem szakadásig vezető vitákat végül Budapesten, Bethlen István miniszterelnök szűkebb környezetében döntötték el. Megüzenték Szabadkára és Újvidékre: attól, aki nem engedelmessékedik az egységes kisebbségi magyar *politikai párt* létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak (vagyis az aktivistáknak), minden anyagi és erkölcsi támogatást megvonnak. Ennek eredményeként jött létre 1922-ben a Jugoszláviai Magyar Párt, amely úgyszólván a lehetetlenre vállalkozott: egyedüli képviseleti kerete kívánt lenni a sokféle gazdasági, politikai, sőt kulturális kötődésű kisebbségi magyar társadalomnak. Sok problémát okozott az is, hogy a párt vezetői a jugoszláv állam szerb–horvát ellentéteket tükröző szokatlan politikai ritmusát próbálták meg követni, parlamenti szereplésük beszorult a két rivális délszláv nemzet egymást is felörlő törekvései közé, és jórészt emiatt hatástalan maradt.

Magyarország lehetőségei arra, hogy a határain túli kisebbségeket támogassa, a belső és külső konszolidáció kényszere miatt, különösen az 1920-as években, meglehetősen korlátozottak voltak, és elsősorban titkos segélyezésekre és tanácsadásra korlátozódtak. Mint ismeretes, a revízió reményét és lehetőségét a magyar kormányok soha nem adták fel, de józanul számoltak az egyelőre kedvezőtlen nemzetközi feltételekkel. A határon túli magyarság támogatására 1921-ben létrehozták Bethlen István miniszterelnök ún. titkos minisztériumát, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját. A délvidéki magyarok ügyeit ezen belül a Szent Gellért Társaság intézte, amelynek elnöke a vajdasági származású „írófejedelem”, Herczeg Ferenc volt.

Azt a lehetőséget, hogy az anyaország nyomást gyakorolhasson szomszédaira a magyar kisebbségek érdekében, az általános európai erőviszonyok mellett nagymértékben csökkentette a Belgrádhhoz fűződő igen rideg viszony is. A diplomáciai párbeszéd akadozott, néha megszakadt. Jól mutatta ezt, hogy a magyar kormány a húszas évek közepén megtiltotta a belgrádi követségnek, hogy kapcsolatot tartson a magyarság képviselőivel. Jugoszlávia mint az 1918 utáni európai rend „teremtője”, természetesen nem tagadhatta meg a győztesek által életre hívott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer alapelveit, azonban mindvégig azok minimalizálására törekedett.

Hangsúlyozni szeretném: a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság uralkodó elitje nagyon is hagyományos eszközökkel, a *hódítók gőgjével és lendületével* vette birtokba a Délvidéket, bár az új kisállamok között e tekintetben korántsem volt egyedül. A háborúkkal vagy egyéb módon megszerzett területek birtokbavételének, mint ismeretes, évezredek óta jól bevált módszere az ott élők közösségi tudatának, etikai értékrendjének, politikai hadállásainak, jogi rendjének, tárgyi és szellemi kultúrájának lerombolása. Világosan felismerhető a cél is: a meghódítottak alávetettségének, megalázottságának elmélyítése, nemzeti-etnikai emlékezetének megtörése, sőt eltörlése, miközben látványosan demonstrálják az új hódítók, bitorlók uralmát.

Így a történelmi Magyarországon szocializálódott idősebb nemzedéknek, az „*elcsatoltak nemzedékének*” alapélménye az új államban a kismizmizettség, a jogfosztás és a megaláztatás, a szociális kiszolgáltatottság volt, *kisebbségi stratégiái* ezért logikusan kötődtek a *nemzeti, sérelmi attitűd*hez. Az új szellemi front vonalai a harmincas években kezdtek formálódni a Délvidéken is. A fiatalabb politikusi generáció, a zágrábi egyetemen jogi diplomát szerzett Nagy Iván és hívei úgy látták, hogy szakítani kell a Magyar Párt régi vezető garnitúrájának (Deák Leó, Várady Imre, Sterliczky Dénes és mások) hagyományos konzervativizmusával és belgrádi orientációjával, és a horvát ellenzéki oldalvizein evezve kell megtalálni a kisebbségi politizálás célravezető útját. Ezt az irányzatot Budapest a „két vasat tartani a tűzben” elve alapján eltűrte, de

nyíltan, illetve kizárólag soha nem támogatta még 1939, azaz a szerb–horvát kiegyezés után sem. Mások a „*vajdasági regösökben*”, a „*vajdasági magyar középosztály dekadens úri szellemével*” történő szakításban, a paraszti értékekben vélték megtalálni a kisebbségi lét lehetőségeit. Egyre hangosabb lett azok szava is, akik az *iparosok és a földművesek kulturális felemelésében* látták a hatékony kisebbségi politika irányát, annál is inkább, mert éppen ezt a számszerűségében legizmosabb réteget nem tudta a hagyományos konzervatív kisebbségi elit megszólítani és hatókörébe vonni. A kultúra és nem a politika kisebbségmegtartó erejében bízott a királyi Jugoszlávia legtekinélyesebb magyar irodalompolitikusa, a „helyi színék” (*couleur local*) elméletének vajdasági kidolgozója, Szenteleky Kornél is. Úgy gondolta, hogy a világnézeti harc csak a többségi népek luxusa lehet, és a kisebbségeket, a kisebbségi írókat minden másnál nagyobb felelősség terheli nyelve és kultúrája puszta létezésének biztosításáért. A *Kalangya* és a *Híd* c. folyóirat által megfogalmazott „nyelvi alapú szellemi közösség” irányzata és a régi, hagyományos politikai közösségre alapozott kisebbségi stratégiák között azonban soha nem került sor megtermékenyítő találkozásra a Vajdaságban. Szeli István vajdasági irodalomtörténész szavaival élve talán azért, mert a kisebbség valódi dilemmája abból fakadt, hogy az impériumváltás nem egyszerűen a határok megváltozását, nem „a felségjogoknak vagy a legfelső uralkodónak a puszta cseréjét jelentette”, hanem „egy nemzetrész amputációját”, amikor a kérdés valójában az volt, hogy az újonnan alakult állami organizmus befogadja vagy kilöki „az idegen szövetet”.

E „befogadás” és „kitaszítás” új szakasza kezdődött a harmincas évek második felében. Az első világháború utáni európai rend felbomlása, Magyarország közép-európai súlyának növekedése, Jugoszlávia külpolitikai veszélyérzetének felerősödése, belső egységének felbomlása hozta meg a magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének táguló lehetőségét. Ez egyrészt az anyaország kisebbségvédelmi politikájának felerősödésében és Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg. A magyar–jugoszláv „örökbarátsági” szerződéshez kapcsolódó magyar–jugoszláv tárgyalások 1940 végén azt bizonyították, hogy Belgráddal még ekkor sem lehetett elfogadtatni egy kétoldali kisebbségi szerződés gondolatát. Igaz, a közeli revízió reményében a barátsági szerződés megkötését Magyarország sem kötötte ehhez a feltételhez.

1941-ben a Délvidék visszaillesztése a magyar államhoz sajátos körülmények között, Magyarország háborúba sodródásával párhuzamosan zajlott le, ami részben önmagában is magarázatot ad arra, hogy egyes időszakokban miért a katonai és nem a hagyományos politikai eszközök domináltak a terület igazgatásában. Ha elfogadjuk Romsics Ignác véleményét, aki szerint a Horthy névvel fémjelzett korszak Magyarországnak politikai rendszere „autoritativ elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus” volt, akkor talán fogalmazhatunk úgy, hogy a Délvidéken *inkább a rendszer autoritativ elemei* érvényesültek (katonai közigazgatás bevezetése, a kormánypárton kívül más politikai párt működését nem engedélyezték, még a Magyar Párt újjászervezését sem, a terület képviselői nem választással, hanem kinevezéssel kerültek be a parlamentbe).

A Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki részeket elkerülte a többi jugoszláv területen kibontakozó véres polgárháború; ehhez itt sem a csetnikek, sem a kommunisták nem rendelkeztek elég erővel. A csetnikek a Bácskában mindössze egy *kísérletet* tettek a szervezkedésre, a partizánmozgalom pedig, amely eleve revízióellenes volt, sajátos „polgárháborúját” a magyar állammal vívta, ezért a megtorlás is a magyar államhatalomtól indult ki. Néhány délvidéki szerb politikus igyekezett ugyan felhasználni a magyar állam által kínált parlamentáris politikálás meglehetősen szűk, de mégis-

csak létező kereteit, struktúráit (parlamentari képviselet, iskolapolitika, kisebbségi sajtó, kulturális érdekvédelem, kisebbségi szervezetek létrehozása stb.), és együttműködtek Budapesttel, mint tették azt nem sokkal korábban a Magyar Párt vezetői Belgráddal. Ennek a szerb kisebbségi politizálásnak a nemzetközi súlya, a helyi szerb társadalomban betöltött szerepe azonban a minimálisnál is kevesebb volt az adott körülmények között. Ráadásul a történelem színpadán győztesként maradt jugoszláv kommunisták már kezdettől fogva árulásnak minősítették a délvidéki szerbek és a magyar kormány együttműködésének minden formáját, ami a jövőt tekintve nem sok jót ígért. A nemzeti egoizmus által diktált magyar kormányzati, közigazgatási, de különösen a szerbek elleni katonai, csendőri megtorló akciók (az 1942-es razziák) *tragikusan kiélezték* a magyarok és a szerbek közötti viszonyt.

1944 őszére a fronthelyzet alakulása következtében a Délvidékről kivonult a magyar közigazgatás, így az ottani magyarok elvesztették a Magyarországhoz való tartozás rövid ideig élvezett minden privilégiumát, *magukkal vitték viszont az új jugoszláv államba az anyaországhoz való visszacsatolás minden terhet*.

Véleményem szerint racionális politikai, hatalmi szempontok nem indokolták a magyarok elleni tömeges megtorlást, a kivégzéseket, az internálásokat és egyes községek magyar lakosságának kollektív kitelepítését, mivel sem a magyar hadsereg, sem a magyar közigazgatás, sem a magyar lakosság nem fejtett ki semmiféle ellenállást az új hatalommal szemben. Fogalmazhatok így is: büntetésüket nem a revizionizmus tényleges veszélye, hanem annak múltja miatt kapták.

A partizánok megtorló akciói *nem egy-egy nemzet, nemzetiség ellen irányultak*, hanem *mindenki ellen*, aki a győztesek filozófiája szerint kollaboráns volt, azaz veszélyeztethette az új rendszer társadalmi, politikai berendezkedését. Maga Tito is rideg politikai szempontok szerint kezelte a megtorlásokat, arra azonban vigyázott, hogy ne váljanak politikailag destabilizáló tényezővé. A „jók” és „rosszak” közé ideológiai, politikai választóvonalat húztak, és az általános korhangulattól egyáltalán nem idegen módon mindenkit felelősségre vontak, hogy „miért nem ment az erdőbe”.

1944. október végén, november elején a jugoszláv katonai közigazgatás tisztogató osztagai, az OZNA (Népvédelmi Osztály) fegyveres alakulatai bírósági ítélet nélkül, a helyi szerb lakosság segítségével fogdosták össze a magyarokat, és végezték ki őket. Az erre vonatkozó korabeli és későbbi *becslések* ötezertől negyvenezerig terjednek; a katonai és népbírói ítéletek alapján a kivégzett magyarok száma ma bizonyíthatóan ötezerre tehető, ez azonban nem tartalmazza az ítélet nélkül kivégzetteket. Emellett 1944 és 1946 között kétszer annyi magyart utasítottak ki, illetve kétszer annyi magyar hagyta el az országot, mint 1918 után: 84 800 fő, a délvidéki magyarok mintegy 18%-a.

Az 1945–1947 közötti időszakban a korlátozott szuverenitással rendelkező Magyarország kisebbségtámogató, érdekérvényesítő lehetőségei csaknem a nullával voltak egyenlők: a kormányzat legfeljebb jól vagy rosszul asszisztálhatott a jugoszláv lépésekhez, kezdeményezésekhez.

Magyar részről alapvetően két ok miatt *nem tették szóvá a partizán megtorlásokat*: egyik ok kétségtávol az 1942-es szerbellenes megtorlások miatt érzett lelkiismeret-furdalás, a másik egy józan külpolitikai megfontolás volt. Magyarország, mint ismeretes, szomszédai közül egyedül Jugoszláviára számíthatott a békétárgyalásokon, illetve a csehszlovákiai magyarok drasztikus kitelepítésének ügyében.

Az 1945 utáni magyar–jugoszláv kapcsolatok, mondhatni, ott kezdődtek, ahol azok Teleki halála után befejeződtek: a vízügyi egyezmény és a lakosságcsere kérdésénél.

Véleményem szerint a jugoszláv–magyar kapcsolatok nemcsak ezért nem voltak egyenrangú felek kapcsolatai a háború után, mert Magyarország vesztes ország volt, hanem azért sem, mivel a magyar külpolitikát valamiféle bizonyítási kényszer hajtotta Újvidék miatt, ezért esetenként még a rendelkezésére álló szűk érdekérvényesítő lehetőségeket sem használták ki megfelelően. Például egyetlen olyan forrásra sem bukkantam, amelyek a délvidéki magyarok kivégzése miatti kormánytiltakozásra utaltak volna. A magyar kisebbségnek az új hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát tovább növelte, hogy a háború győztes hatalmai, elsősorban Anglia és az Egyesült Államok, a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjog-tartalmat adtak, a kollektív kisebbségvédelmet elsodorta a történelem. A Szovjetunió belső rendszerének jellegéből adódóan a kisebbségi kérdést állami, adminisztratív, hatalmi kérdésként kezelte, így a kommunista Jugoszláviával szembeni esetleges fellépés tekintetében végképp nem jöhetett szóba „kisebbségvédő” partnerként. Jugoszlávia szempontjából Magyarország elsősorban abból a szempontból volt fontos, hogy minél előbb befejeződjön az országban a kommunista hatalomátvétel, és ily módon az államszocializmus minden szindrómáját már kezdettől fogva felmutató Jugoszlávia észak felől biztonságban érezhesse magát. Ezért lehetett például az adai születésű Rákosi Mátyás 1945. januári, informális jugoszláviai tárgyalásainak bizonyos szerepük abban, hogy megkezdődött a magyar kisebbség helyzetének konszolidációja.

Jugoszlávia, belső társadalmi berendezkedésének megfelelően, kizárólag belügynek tekintette a kisebbségi kérdést, és a rendelkezésre álló eszközökkel minden kétséget kizáróan a magyar állam tudomására hozta, hogy nem igényli az anyaország részvételét, beleszólását a magyar kisebbség ügyeibe. E politika alappillére az állam alkotta, amely mindennek kiindulópontja, forrása, de egyben végcélja is volt. Az állam büntette a magyarokat, és az állam adta a jogokat is, s ehhez nemcsak Magyarország részéről nem igényelt kezdeményező, partneri magatartást, de a „cél-etnikum”, a magyar kisebbség részéről sem várta ezt el. Jugoszlávia kezdettől fogva keményen kijelölte kisebbségpolitikájának kereteit: az államhűség korábbi követelménye a *kommunista rendszerrel történő aktív azonosulássá transzformálódott*, amelyet a megtorlások vonatkozásában megkövetelt *kollektív amnézia* egészített ki.

Jugoszlávia nemcsak etnikailag, hanem a parasztság társadalomtörténete szempontjából is különböző kultúrák tarka mozaikja volt. Rendszereken átnyúló tartós problémaként jelentkezett az ország déli területein a földhiány és az agrár-túlnépesedés, a felesleges agrárnépesség városba áramlásának lehetetlensége. Az 1945 utáni jugoszláv agrárgondolkodás is tartalmazta a föld egyenlő szétosztásának, valamint az állam létrehozásáért áldozatot hozó rétegek jutalmazásának hagyományos gondolatát. Az agrárminiszter (a hajdani egyik szarajevói merénylő, a későbbi történetíró, Vasa Čubrilović) és a telepítésügyi miniszter (a szerb falu kiváló ismerője, a szociológus Sreten Vukosvaljević) kitelepítési terveit ezek a gondolatok motiválták. De felfedezhető ezekben az elképzelésekben a hagyományos, premodern paraszti gazdálkodás történelmi mítosza éppúgy, mint a városellenesség vagy az a régi szerb nemzeti gondolati elem is, hogy az állam nagysága, ereje a szerbség által elfoglalt, birtokolt és megművelt föld nagyságától függ. A föld és etnikum szoros gondolati egységének gyakorlati vetületeként értelmezhetők a magyarok totális vagy éppen részleges kitelepítésére született 1944–1945-ös jugoszláv tervek, illetve a valóságosan is végrehajtott ki- és betelepítések.

A délvidéki magyar társadalmat 1918 és 1947 között ért sokkszerű impulzusokat (optálások, kiutasítások, megtorlások, kitelepítések, menekültek, kisajátítások) Hankiss Elemér nyomán joggal nevezhetjük a *„társadalom szőnyegbombázásának”*. Ezek

következtében a délvidéki magyar társadalom szinte teljesen elveszítette nemcsak a gazdálkodáshoz, az iparhoz, hanem a kultúrához és általában a szellemi tevékenység egyéb szféráihoz kötődő, a háború előtt már egyébként is legyengített régi középosztályát, és a magyar kisebbségi társadalmat erőszakos állami beavatkozásokkal, impulzusokkal szinte teljes mértékben premodern állapotba strukturálták vissza. A hagyományos középosztály elvesztése pedig azt jelentette, hogy jelentősen legyengült a kisebbség érdekérvényesítő ereje.

A tanulmányom alcímében jelzett kronológiai határ, az 1947-es esztendő a magyar–jugoszláv kapcsolatok ritka pillanatát rögzíti: eddig soha nem látott mértékben javultak a két ország kapcsolatai, s ennek a magyarságra gyakorolt pozitív hatása a kortársak előtt is nyilvánvaló volt. Ezt jelezte Szántó György belgrádi magyar követ nyár eleji, egyhetes bácskai körútja, Dinnyés Lajos miniszterelnök október közepi belgrádi útja, illetve Tito szokásosnál is fényesebb külsőségek között lebonyolított decemberi budapesti látogatása, amikor aláírták a két ország közötti barátsági és együttműködési szerződést. E diplomáciai lépéseknek megvolt a délvidéki magyaroknak szánt konkrét üzenete is: a jugoszláv kommunista rendszer mintegy belső természeténél fogva automatikusan megoldja a kisebbségi kérdést (is), az anyaország feladata csak annyi lehet, hogy közvetíti és felerősíti a Belgrád által a kisebbségnek szánt politikát. Ennek megfelelően már nem csupán az adott határok, de a kommunista rendszer aktív elfogadására is biztatták Budapestről a délvidéki magyarokat.

A délvidéki magyarok *új, kommunista kötődésű elite* az adott belső és külső körülmények között úgy vélte, hogy *a beilleszkedésnél*, az állam által felkínált lehetőség elfogadásánál nincs gyümölcsözőbb kisebbségstratégiai lehetőség. Ennek már 1947-re világosan kirajzolódtak az egypártrendszeren belül várható eredményei is: a magyarok helyi és országos politikai képviselőket kaptak, anyanyelvű iskolákat, magyar nyelvű sajtót és állandó színházat, valamint engedélyezték a Vajdasági Magyar Kultúr szövetség (és nem párt) működését is. Az 1947-es esztendő már kisebbségként is élhető életet kínált.

A Szovjetunió által 1948-ban Jugoszlávia ellen indított „nemzetközi koncepció per” következtében Magyarország külpolitikailag ismét ellenséggé vált. Az öngazgatás bevezetésével a korabeli felfogás szerint megbomlott a két ország közötti rendszerazonosság is. Márpedig, mint már utaltam rá, ezen a két előfeltételen nyugodott Belgrádnak a magyarokkal kapcsolatos pozitív kisebbségpolitikája. A magyar–jugoszláv kapcsolatok megszakítása után a magyar kisebbség kérdése „beszorult” a jugoszláv állam határai közé, szűken belpolitikai kérdéssé transzformálódott. Ettől kezdve hosszú ideig Jugoszlávia hatalmi elitjének józan vagy kevésbé józan belátásától függött, „megbünteti-e” ismét a magyarokat anyanemzetük politikája miatt, vagy hagynak számukra némi mozgásteret. A következő évek históriája mindkettőre bőséges példákkal szolgált.

Irodalom

Forrásgyűjtemények, dokumentumkötetek

A Jugoszláviai Magyar Párt memorandumai Pašićhoz. Az elszakított Délvidék sorsa III. Budapest, Kiadja a Szent Gellért Társaság Irodalmi Egyesülete, 1922.

A. Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14–1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 426–456. p.

- Aprilski rat 1941.* Zbornik dokumentata. Beograd, 1971.
- Avramovski, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938.* Knjiga prva (1921–1930). Knjiga druga (1931–1938). Zagreb, Arhiv Jugoslavije–Globus, 1986.
- Čubrilović, Vasa: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 1996. 12. sz. 1043–1060. p.
- Eiler Ferenc: *Európai Nemzeti Kisebbségek kongresszusainak határozatai (1925–1937).* Szeged, 1996. /Dokumenta Historica, 30./
- Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcsereegyezmény-tervezet (1946). *Századok*, 1996. 6. sz. 1553–1570. p.
- Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Szerk. Ádám Magda és Ormos Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- Jelentés a Délvidéki Otthon öt éves működéséről. Készítette: dr. Fall Endre igazgató, a DO főtítkára. Budapest, 1926.
- Jugoszlávia 1918–1941. A dokumentumokat válogatta, sajtó alá rendezte, a lábjegyzeteket készítette és a fordítást ellenőrizte Sajti Enikő. Szeged, Társadalomtudományi Kör, 1989.
- Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1918–1944. Szerk. Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
- Petranović, Branko–Zečević, Momčilo (szerk.): *Jugoslavija 1918–1984.* Zbirka dokumenata. Rad, Beograd, 1985.
- Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945. Predgovor, izbor i objašnjenja Ljubica Vasilic. Novi Sad–Sremski Karlovci, 1971.
- S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3.* Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999.
- Stojković, Momir: *Balkanski ugovorni odnosi 1976–1996.* Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. I. 1876–1918; II. 1919–1945; III. 1945–1996. Beograd, 1998.
- Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942).* Zagreb, 1952.
- Tito u Vršacu.* Primpremio za štampu Milovan Dželebdžić. Vršac, 1984.
- Tito, Josip Broz: *Összegyűjtött Művei 1–25. kötet.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1979–1988. Főszerk. Damjanović, Pero.
- Ustanak naroda Jugoslavije 1941.* Knj 1. Beograd, 1962.
- Vassel Károly: *A déli végek elhatárolása a trianoni szerződés szerint a magyar–jugoszláv határrendező bizottság által.* (Összefoglaló bizalmas jellegű jelentés.) Szeged, 1922.
- Zapisnici sa sednica delegaciji Kraljevina SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920.* priredili Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak. Beograd, 1960.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačom ratu naroda Jugoslavije.* Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. XII. 1. Beograd, 1973.

Feldolgozások

- Đodan, Šime: *Hrvatsko pitanje 1918-1990.* Alfa, Zagreb, 1991.
- Čulinović, Ferdo: *Jugoslavija između dva rata I-II.* Zagreb, 1961.
- Eulinović, Ferdo: *Okupatorska podjela Jugoslavije* Beograd, 1970.
- A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987.
- A. Sajti Enikő: *Josip Broz Tito.* In Polonyi Péter: Mao–A. Sajti Enikő: Tito. Fekete-fehér. Budapest, Pannonica Kiadó, 2000, 163–307. p.
- A. Sajti Enikő: *Székhely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Ádám Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Budapest, 1968.

- Aleksander, Stella: *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. New York, Columbia University Press, 1987.
- Avramović, Teodor: *Privreda Vojvodine od 1918 do 1929/30 godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*. Novi Sad, 1965
- Baki Ferenc-Vébel László: *Petőfi brigád*. Újvidék, 1983.
- Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Banac, Ivo: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Porijeklo, povijest, politika. Zagreb, Globus, 1988.
- Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Cornell University Press, 1984.
- Barabás Miklós–Barabás Emil: *Balkán*. Német–olasz–magyar villámháború. Budapest, é. n.
- Bernics Ferenc: *A Julián akció*. (Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen 1904–1992.) Pécs, 1994. /Pannónia könyvek./
- Biber, Dušan: *Nacizam i Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana, 1966.
- Boban, Ljubo: *Maček i HSS*. Zagreb, 1974.
- Boban, Ljubo: *Svetozar Pribičević u opoziciji 1928–1936*. Zagreb, 1973.
- Bori Imre: *Irodalmunk évszázadai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1975.
- Borković, Milan: *Kontrevolucija u Srbiji. Kvislingska uprava 1941–1944*. Beograd, 1979.
- Brindza, Karolj: *Nemirna ravnica*. Stara Moravica, 1968.
- Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Cettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika*. Budapest, Magvető, 1997.
- Cseres Tibor: *Vérbosszú a Bácskában*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1991.
- Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995.
- Csuka János: *Kisebbségi sorsban*. A délvidéki magyarság húsz éve (1920–1940). Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1996.
- Dombrády Loránd: *Hadserg és politika Magyarországon 1938–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.
- Erić, Milivoje: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo, 1958.
- Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. Budapest, IKVA, 1995.
- Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Novi Sad, 1968.
- Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941*. Novi Sad, 1972.
- Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Novi Sad, Matica srpska, 1984.
- Gergely Ferenc–Kőhegyi Mihály: *Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között*. Baja, 1974.
- Golubović, Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad, Istorijski muzej Vojvodine, januar 1992.
- Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001.
- Homonnay, Elemér: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary*. Cleveland, Ohio, 1957.
- Hoptner, Jakob B.: *Yugoslavia in Crisis, 1934–1941*. New York–London, Columbia University Press, 1962.
- Hornyák Áprád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, Forum, 2004.
- Hornyik Miklós: *A Délbácska története (1920–1929)*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1985.
- Horvat, Branko: *Kosovsko pitanje*. Globus, Zagreb, 1988.
- Hrabak, Bogumil: *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914–1918*. Novi Sad, 1990.
- Jelić-Butić, Fikreta: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb, 1977.
- Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája. 1919–1945*. Második átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975.

- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999.
- Kalapis Zoltán: *A Magyar Szó fél évszázada*. Újvidék, Magyar Szó Kiadása, 1994.
- Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996.
- Kecić, Danilo: *Forradalmi munkásmozgalom Vajdaságban 1917–1921 között*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1980.
- Klajn, Lajčo: *Genocid i kazna*. Novi Sad, 1991.
- Kocsis Károly: Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.
- Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1979.
- Končar, Ranko: *Opozicione partiji i autonomija Vojvodine 1929–1941*. Beograd, 1995.
- Kováágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919*. Budapest, 1965.
- Krizman, Bogdan: *Pavelić i ustaše*. Zagreb, Globus, 1978.
- Lampe, John: *Yugoslavlja as History*. New York, Columbia University Press, 1996.
- Lazić, Nada: *Baranja 1941–1945*. Slavonski Brod, 1979.
- Lebl, Arpad: *Građanske političke stranke u Vojvodini 1887–1914*. Novi Sad, 1979.
- Lőrinc Péter: *Harcban a földért*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Lukić, Milos B.: *Žedničke iskre. Hronika Novog Žednika*. Novi Sad, 1978.
- Marjanović, Jovan: *Draž Mihailović između nemaca i britanaca*. Zagreb–Beograd, 1979.
- Marković, Dragan: *Istina o Golom otoku*. Beograd, Narodna Knjiga, 1987.
- Matković, Hrvoje: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb, 1972.
- Mementó 1944–1994–2001*. Szerk. Dr. Bogner István, Sinkovics Ferenc. Szabadka, 2001. november 2.
- Mesaroš, Šandor: *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, 1989.
- Mesaroš, Šandor: *Položaj mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981.
- Mészáros Sándor: *Holtttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*, Újvidék, 1991.
- Mészáros Sándor: *Holtttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék*. H. é. n.
- Mezei, Stevan: *Privredne ustanove i organizacije u Vojvodini između dva rata 1918–1941*. Novi Sad, 1954.
- Milošević, Slobodan D.: *Izbeglice i preselenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd, 1981.
- Milosevits Péter: *A szerb irdalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- Mirković, Mijo: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*. Zagreb, 1952.
- Mirnić, Josip: *Nemci u Bačkoj u drugom svetsom ratu*. Novi Sad, 1974.
- Mirnic Károly: *Kisebbségi sors*. Újvidék, Forum, 1993.
- Mišović, Miloš: *Srpska crkva i konkordatska kriza*. Beograd, 1983.
- Mitrović, Andrej: *Jugoslavlja na konferenciji mira. 1919–1920*. Beograd, 1969.
- Mitrović, Andrej: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunjom*. Novi Sad, 1975.
- Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, Cnefa Kiadó, 1994.
- Morača, Pero: *Jugoslavlja 1941*. Beograd, 1971.
- Ormos Mária: *Merénylet Marseilles-ben*. Budapest, 1984.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris, 1998.
- Pálinkás József: *Walter magisztertől a tudományegyetemig*. Újvidék, 1994.
- Pawlovitch, Steven K.: *Tito. Yugoslavia's Great Dictator*. London, A Reassessment. C. Hurst & Company, 1992.
- Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, 1991.
- Petranović, Branko: *Historija Jugoslavije*. Knjiga I–III. 1918–1988. Beograd, 1988.
- Petranović, Branko: *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ. JDN, Odeljenje za istorijske nauke. Serija 1. Monografije 4*. Beograd, 1964.
- Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, 1992.
- Petranović, Branko–Zečević, Momčilo: *Agonija dve Jugoslavije*. Beograd, 1991.

- Petkovics Kálmán: *Áprilistól novemberig. Dokumentumriport*. Szabadka, 1973. /Életjel miniatűrök, 24./
- Rakić, Lazar: *Jaša Tomić (1856–1922)*. Novi Sad, 1986.
- Rakić, Lazar: *Nadalj*. Novi Sad, 1988.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2001.
- Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921*. Budapest, Magvető Kiadó, 1987.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Šehić, Nusret: *Četnistvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo, 1971.
- Sipos Péter–Fülöp Mihály: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, Aula, 1998.
- Stanojević, Stanoje: *Vojvodina na Konferenciji mira. Letopis Matice srpske*. Knjiga 300. (za godine 1914–1921).
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989.
- Szeli István: *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság*. Pécs, 1991.
- Teleki Béla: *Becse történetéből*. Becse, 1995.
- Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, 1978.
- Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál. Legenda és valóság*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1969.
- Tomasevich, Jozo: *The Chetniks*. Stanford University Press, Stanford, 1975.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.
- Tudman, Franjo: *Okupacija i revolucija*. Zagreb, 1963.
- Vígh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*. Beograd, 1971.
- Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*. Beograd, 1976.
- Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*. Novi Sad, U redakciji Čedomira Popova, 1984.
- Vukosavljević, Sreten: *Gladne zemlje. Pisma sa sela*. Beograd, Savremena škola, 1962. /Sociološka biblioteka, 1./
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001.

Tanulmányok, cikkek

- A. Sajti Enikő: A Jugoszláv Kommunista Párt vezette ellenállás a Délvidéken és a Bárdossy-kormány megtorló politikája (1941. április–1942. január). *Párttörténeti Közlemények*, 1982. 4. sz. 141–175. p.
- A. Sajti Enikő: A Jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon. In uő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, 1991, 88–101. p.
- A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941). *Regio*, 1997. 2. sz. 3–30. p.
- A. Sajti Enikő: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, III. évf. 12. sz. (1991. október 4.) 36–38. p.
- A. Sajti Enikő: Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén. In uő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, 1991.
- A. Sajti Enikő: Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944. In *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*. Edited by Randolph L. Braham and Attila Pók. Columbia University Press, 1997, 379–388. p.
- Balla Pál: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz.
- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134. p.

- Bárdossy László: Magyarságunk és a nemzetiségek. *Láthatár*, 1942. 1. sz.
- Bellér Béla: Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929). *Századok*, 1981. 5. sz. 995–1040. p.
- Berkes József: Szerbia oktatásügye. In *Az elszakított magyarság oktatásügye*. Szerk. Kornis Gyula. Budapest, 1927.
- Bolla Pál: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz.
- Cvejić, Ruža: Uloga KPJ u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Novi Sad, 1971. 245–255. p. /Istraživanja, 1./
- Gaćeša, Nikola L.: Prilog proučavanja agrarnoposedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije. In *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje Jugoslavenske države*. Zagreb, 1969, 267–279. p.
- Gligorijević, Branislav: Srpska nacionalna omladina (Srnao). *Istorijski glasnik*, 1964. br. 2–3., 3–38. p.
- Gombos György: Bukovinai székelyek letelepítése a Bácskában. *Láthatár*, 1941. 8. sz.
- Göncz László: Sajátos események a Mura mentén 1919-ben. In *A Mura mente és a trianoni békeszerződés*. Lendva, 2000, 33–63. p. /Lendvai füzetek, 17./
- Hock Rezső, dr.: Adalékok Vajdaság többnyelvűségének történetéhez. In *Anyanyelv – „államnyelv”*. Szerk. Dr. Rehák László. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1976, 75–94. p.
- Hornyák Árpád: A magyar–jugoszláv határ kialakulása az első világháború után, különös tekintettel a Muravidékre. In *A Mura mente és a trianoni békeszerződés*. Lendva, 2000, 80–94. p. /Lendvai füzetek, 17./
- Judin, Ljubomirka: *O radu Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1918–1919*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske. br. 51. 1968. 14–25. p.
- Kanyó Ferenc: A második világháború évei. In *Szeged története 4. 1919–1944*. Szerk. Serfőző Lajos. Szeged, 1994, 473–532. p.
- Kardos Béla dr.: Kisebbségi iskolaügy Jugoszláviában. *Kisebbségvédelem*. I. évfolyam, 1938. 2–3. sz. 27–32. p.
- Kasaš, Aleksandar: *Ekonomske mere Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945*. Zbornik za istoriju Matice srpske, br. 27. Novi Sad, 1983, 173–183. p.
- Končar, Ranko: *Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945*. In *Zbornik radova sa naučnog skupa Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945*. Novi Sad, 1986.
- Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 43–54. p.
- Kumanov, Živan: *Bačko-baranjski odred*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske. Novi Sad, 1961. 29. sz. 18–27. p.
- Makkai Béla: Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio*, 1995. 3. sz. 65–88. p.
- Matuska Márton: Vajdaság mártír papjai. In *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3*. Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999, 219–221. p.
- Mészáros Sándor: A járeki haláltábor. In *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3*. Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999, 203–208. p.
- Nyigri József: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. In *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941.
- Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle*, 1979. 1. sz. 12–38. p.
- Prokopy Imre: A jugoszláviai magyar kisebbség védelmében a népszövetségi Tanácshoz intézett panasziratok sorsa. In *A visszatért délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 67–80. p.
- Rotbart, Vladislav: Čije je delo novosadska racija. *Jevrejski almanach 1965–1967*. Beograd, 1967, 168–188. p.
- Szabados Mihály: Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle*, 1941. 3. sz. 169–181. p.
- Thirring Lajos: Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938. 4. sz.

Tilkovszky Loránt: „Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet...” *Békési Élet*, 1984. 1. sz. 94–104. p.

Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948. In *Bács-Kiskun megye múltjából XII.* Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1993.

Vígh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”. *Történelmi Szemle*, 1968. 1–2. sz.

SZARKA LÁSZLÓ

INTEGRÁCIÓ ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS A KISEBBSÉGPOLITIKÁBAN

Magyar aktivista kísérlet Csehszlovákiában

Az első világháború után kialakult kisállami kelet-közép-európai régiót az anyaország – befogadó állam – kisebbségi közösség háromszögével leírható triadikus modell klaszszikus területeként szokás emlegetni. Ennek alapvető oka, hogy a versailles-i béke-rendszer keretei közt kialakult soknemzetiségű nemzetállamokban a határkijelölések miatt jelentős számú kisebbségi népesség maradt. Ausztria és Németország, illetve Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia határain kívül 1919 után a mainál jóval nagyobb számban éltek a fenti nemzetállamok többségi nemzeteihez kötődő kisebbségek.¹

A kisállami Kelet-Közép-Európában tehát a modern nemzetépítő nacionalizmusok három alaptípusa – a nemzetállami, az anyaországi és a kisebbségi – gabalyodott egymásba. Az első világháború lezárását követően a régió 19. századi etnopolitikai konfliktusai helyett az új állami keretek közt, jórészt új szereplőkkel éppen a triadikus érdekviszonyok közt felsorakozó nacionalizmusok kezdték újra dicstelen küzdelmüket, amely az egész régió 20. századi történetének meghatározó folyamatává vált.

Kulturális, etnikai, demográfiai következményeit tekintve az állampolitika szintjére emelt nacionalista ideológiák és programok előbb az asszimilációs és homogenizációs politika felértékelődését, majd a világháború évtizedében a zsidóság felszámolását célul kitűző holokausztot, etnikai tisztogatásokat, egész népcsoportok elűldözését és felszámolását, nemzetközi jogilag is elismert kényszermigrációkat vonták maguk után.²

A két világháború között megszerveződő nemzeti kisebbségek számára a nemzeti és az állami lojalitás rétegződése, illetve kettéválása, a nemzetiségi konfliktusok felerősö-

1 A Habsburg-monarchia utódállamainak német kisebbségei az 1920-as évek közepéig leépítették korábbi kapcsolataikat Ausztriával, és szinte kizárólag Németországot tekintették anyaországuknak. A Monarchia területén osztozkodó hat közép-európai utódállamban a kisebbségek száma az 1920-as években meghaladta a 24 milliót. Ez azt jelenti, hogy az államalkotónak minősülő, de ténylegesen nem domináns helyzetbe került szlovák, horvát, szlovén népességet nem számítva a régió népességének 30 százaléka valamely kisebbségi csoporthoz tartozott. Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. *História*, 1992. 11. sz.

2 A kisebbségek és a velük kapcsolatosan rivalizáló államok viszonyát, az irredenta és az államnacionalista pozíciókat Brubaker ilyen triadikus viszonyként írja le. A három érdekelt közösség között az etnokulturális közösségi szolidaritás, illetve az állampolgársági lojalitás és szolidaritás kerül közvetlen és közvetett konfliktusba egymással, egyszersmind a kisebbségi közösségen belül összetett identitásformák kialakulását és ezzel együtt folyamatos identitáskonfliktusokat okoz. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the new Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 56. p.

dése jórészt éppen a triadikus modell szerint történt.³ A többségi és kisebbségi közösségek nyelvi, oktatási, politikai és gazdasági jogait figyelembe vevő, azokat a közösségi jogok szintjén az állam közigazgatási szerkezetében is megjelenítő multikulturális nemzetállamok kialakulása – amelyben kezdetben T. G. Masaryk csehszlovák köztársasági elnök is reménykedett – utópisztikus elképzelésnek bizonyult.⁴

Az 1918–1920 közt kialakult magyar kisebbségek szempontjából az anyaországgal és a befogadó állammal szembeni magatartás- és lojalitásformák, a politikai, gazdasági kapcsolatok mértéke, a politikai életben való részvételi formák, politikai pártszerveződések, programok kialakítása bizonyult a legfontosabb kérdésnek.⁵ Mindenekelőtt azt kellett tisztázniuk a kisebbségi magyar társadalmak politikai vezetőinek, mennyire fogadják el az újonnan kialakult államjogi adottságokat, s álláspontjukat miként kívánják érvényesíteni az anyaország, illetve a többségi nemzet politikai központjaival szemben.⁶

A régi magyar közigazgatás s vele együtt az államapparátus, bankrendszer, oktatási rendszer összeomlása, a hivatalnoki réteg egy részének elmenekülése, másik részének a tudatos kiiktatása alapvetően meghatározta a kisebbségi helyzetet. Az új határok kijelölése nyomán Szlovenszko és Ruszinszko területén maradt magyar népesség kapcsolatai Budapesttel radikálisan átalakultak. A hónapokig, Kárpátalján évekig érvényben lévő rendkívüli állapotok közt a felvidéki magyar elitnek szükségképpen ke-

- 3 A 20. századi kelet-közép-európai etnikai konfliktusok kezelésének lehetőségeiről lásd Salat Levente: *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001, 53–66. p. Bárdi Nándor a trianoni békeszerződés után kialakult „kölcsonös félelmi viszonyról”, kölcsönös nemzeti komplexusok kialakulásáról ír. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a magyar kisebbségek öndefiníciójában is kimutatható nemzeti és állampolgári kötődés kettősségére. Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2004, 17., 19–21. p.
- 4 A soknemzetiségű „nemzetállamok” konfliktushelyzeteinek feloldásáról lásd Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, Oxford University Press, 1995. A nemzetállami és kisebbségi nemzetépítések negatív és pozitív gyakorlati példáit is elemzi Kymlicka újabb könyve: *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford, Oxford University Press, 2001, 221–240. p. A nemzetközi irodalom továbbgondolását lásd Salat Levente: *Etnopolitika...* i. m.
- 5 Az erdélyi magyarság kezdeti önszerveződéséről, programalkotásáról lásd például Nagy György: *Erdélyi magyar szellemi élet a két háború között (1918–1940)*. *Korunk*, 1999. 2–3. sz. 5. p. A Bethlen-kormány álláspontját Walkó Lajos külügyminiszter a jugoszláviai magyarok kapcsán fejtette ki: „...a magyarok legyenek jó és lojális állampolgárai új hazájuknak – de az SZHSZ állam legalább a nemzetközi szerződéseknek azt a minimumát adja meg, hogy a magyarság megtarthassa nyelvét és kultúráját, és fejlődése biztosítva legyen.” Idézi A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 61. p. A csehszlovákiai magyarság triadikus viszonyainak értelmezéséhez lásd pl. Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002.
- 6 A kisebbségi, regionális magyar önszerveződés legfőbb programját 1921 januárjában a Kós Károly és Páll Árpád által jegyzett *Kiáltó Szó* rögzítette: „A régi Magyarország nincs többé a számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsylvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, amint hogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs, és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökkön-örökké! [...] Kétmillió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásból ígéri nekünk Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi egyfelől akaratunk és erőnk, másfelől Románia józan belátása. [...] Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.” A Kiáltvány szövegét lásd pl. a *Magyar Közélet* című lap internetes változatában <http://www.hhrf.org/mk/802mk/802mk10.htm>.

resnie kellett a politikai kapcsolatokat az új állam központjaival, a cseh és szlovák politikai tényezőkkel. Az államjogi változások következményeit az adott körülmények közt nem lehetett egy lépésben pozitív kapcsolatok kialakításával feldolgozni, az államjogi ellenzékiesség 1918 előtti tradíciói azonban minden budapesti biztatás ellenére folytathatatlannak bizonyultak.

Az első években a csehszlovák állam negációja, a nemzeti önrendelkezés alapján álló deklaratív politika, illetve a nacionalista jogfosztást, az elszenvedett súlyos sérelmeket dokumentáló gravaminális politika jellemezte a német, magyar és jórészt a szlovák politikai magatartást.

Sokféle értelmezés született a felvidéki magyar kisebbségi létforma kezdeteiről. Abban mindenki egyetért, hogy Erdélyhez, de a Vajdasághoz hasonlítva is a szlovenszkoí és ruszinszkoí magyar közösségi létezés szinte teljes egészében előzménytelen volt. Szvatkó Pál 1938-ban a felvidéki régiók magyarságát a központi magyar területek „törzskös részének” tekintette, Budapest közelségében élő centrális elemnek, „központi sejtnak”, amely „sohasem volt peremnép, nemzeti periféria”.⁷ A két világháború közötti korszak kritikus szemű kortársi elemzői számára az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségi helyzetbe került népcsoportok magyar nemzeti identitása elsősorban a történeti magyar állammal és az általa kínált javakkal való azonosulásra épült. A korszerű nemzetépítés feladatainak, céljainak tisztázására azonban nem igazán bizonyult alkalmasnak. A korszak egyik legkritikusabb elemzője, Ölvédi János szerint a kisebbségi kihívásokkal való szembesülésben éppen ez a történeti alapozottságú nemzeti identitás vált súlyos traumák forrásává: „...a kisebbségi sors vállalásánál és a kisebbségi élet berendezésénél táruáltak elő a magyar társadalmi lelkiség szörnyű hiányai, a békeévekben oly fennhangon hirdetett „nemzeti öntudat” tartalmatlansága. Konkrét politikai és gazdasági tényekkel szemben kellett a szlovenszkoí magyarságnak felvennie a harcot, és itt a javarészt érzelmi momentumokból táplálkozó nemzeti öntudat értéktelennek bizonyult.”⁸

A magyar kisebbségtörténeti feldolgozások azt jelzik, hogy az erdélyi, vajdasági elenzéki magyar pártokhoz hasonlóan a felvidéki magyar ellenzékiesség szintén az identitáspolitikai célok teljesülését, a nemzeti megmaradást tartotta a legfontosabb feladatának. Az anyanyelvi kultúra és közélet fenntartása, intézményi fejlesztése, pártpolitikai képviseletének szabad működése, az egyetemes magyar kulturális közösséghez való kötődések, kapcsolatok ápolása, az újraegyesülés lehetőségének a határok módosítása révén való szorgalmazása tartozott ebbe a célkijelölésbe. Ugyanakkor az elenzéki magyar pártok kezdettől fogva a következetes kisebbségi jogvédelemre is berendezkedtek. Ez a magatartás a kisebbségi polgárokkal, közösségekkel szemben elkövetett diszkriminatív döntések, sérelmek dokumentálását, petíciók, memorandumok összeállítását, a köztársasági elnökhöz, miniszterekhez menesztett szakmai delegációk testületi tiltakozásait jelentette.⁹

A sérelmi politika gyakran kimerült a jogtalanságok elleni meddő tiltakozásban, aminek volt ugyan mozgósító szerepe, de a közösség mindennapi igényeit nem elégít-

7 Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Budapest, Révai, 1938, 20–21. p.

8 Ölvédi János: A szlovenszkoí magyarság társadalmi rajza. In Fazekas József (szerk.): *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkoí magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1993, 9. p. A tanulmány eredeti lelőhelye: *Magyar Írás*, 1937. 3. sz.

9 A sérelmek és tiltakozások leggyakoribb tárgyát a kisebbségi magyar oktatásügyben elszenvedett sérelmek jelentették. Erről lásd Boros Béla: *Magyar tanító a Kárpátok alatt. A Szlovenszkoí Általános Magyar Tanító Egyesület (SZÁMTE) összefoglaló története 1918–1945*. Dunaszerdahely, Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége, 2005.

hette ki. Az eleve kettős feladat-meghatározás magában hordozta a kisebbségi mozgalmak és a nemzetállami elitiek közötti permanens feszültségeket, valamint a közösségépítés különböző stratégiáit képviselő csoportok közötti vitákat.¹⁰

Maga a budapesti kormányzat 1920 folyamán még a gyors revízió alkotmányjogi, katonai és konspirációs alternatíváival próbálkozott, de ezek a kísérletek rendre kudarcra végződtek.¹¹ Ezek után felértékelődtek a szlovák néppárti csoport autonomista törekvései, amelyeket – kezdettől fogva tévesen – a magyar kormány saját revíziós céljainak szolgálatába állíthatónak tartott. A trianoni békeszerződés aláírását és ratifikációját követően, Teleki Pál miniszterelnök állásfoglalása alapján a magyar kormány ennek érdekében a néppárti szlovák vezetőkkel való minél szorosabb együttműködést tanácsolta a kisebbségi magyar politikai élet vezetőinek.¹²

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy a csehszlovákiai magyar politikai elit milyen mértékben tekintette reális alternatívának a csehszlovák államon belül a szlovenszkoí és ruszinszkoí magyar közösség politikai integrációjának lehetőségét. Ezt a lehetőséget az Első Köztársaság fennállásának két évtizedében a többségi pártok által kínált együttműködés, a kisebbségi pártok részéről pedig az aktivizmusnak nevezett magatartás jelenítette meg. Ez utóbbi a taktikai engedményektől a szervilizmusig terjedt, de akadt példa a német kisebbség részéről a kormányzati szerepvállalásra, magyar részről annak mérlegelésére éppúgy, mint a csehszlovák nemzetállam nemzetiségi állam-má való átalakítását megcélzó együttműködésre a többségi politikai elitel.¹³

10 A trianoni békeszerződés aláírására a szlovákiai magyar politikusok a pártok feletti összefogást jelképezni hivatott Magyar Népszövetség megalakulásával reagáltak: „Eddig az itteni magyarság elvi álláspontja mindig abban csúcsosodott ki, hogy a megszállás tényleges állapota még nem végleges állapot. Csak az entente és Magyarország közötti szerződés aláírásával válik jogilag is befejezetté. Most már ez bekövetkezett. Ehhez kell tehát igazodni az itteni magyarság jövődő magatartásának és szervezkedésének is... Az még csak kérdés tárgya sem lehet, hogy e változott helyzetben is minden áron fenn akarjuk tartani magyarságunkat, megvédeni faji, kulturális, emberbaráti és gazdasági érdekeinket, szóval mindazon jogainkat, melyeket az entente és Cseh-Szlovákia között létrejött szerződés a nemzeti kisebbségek, tehát a magyarság részére is biztosított.” A *Komáromi Lapok* 1920. június 5-i számából idézi Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 67. p. A Magyar Népszövetség alapszabályát lásd MOL K-64, 1. csomó, 7. tétel, f. 314–319.

11 Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 44–53. p.

12 A magyar külügyminisztérium megbízottja 1920 novemberében tárgyalt Karlsbadban Szilassy Bélával, Petrogalli Oszkárral, Rakovszky Ivánnal és Szent-Ivány Józseffel, a magyar ellenzéki pártok alapítóival. Arra kérte őket, hogy „a magyar hazához hú elemekkel”, értve ez alatt az összes magyar és hungarofil szlovák pártot, a lehető legszorosabban működjenek együtt. Matuska Péter arra kérte a magyar pártok képviselőit, hogy „a békeszerződés ratifikálása folytán megváltozott alkotmányjogi helyzetből kifolyólag minden módon és téren a legaktívabb közszereplésbe vigyék bele elszakított véreinket, s igyekezzenek a helyzetet az osztrák Reichsratban követett cseh recept szerint felborítani.” Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004, 139. p.

13 A két világháború közötti aktivizmust a szlovákiai magyar elemzések alapvetően a csehszlovák kormánnyal, többségi pártokkal szembeni szervilis magatartásként értékelik. Szvatkó Pál ugyan különbséget tesz „a becsületesebb magyar aktivisták”, a kormány szándékainak teljesen kiszolgáltatott emigráns aktivisták, az örök ellenzékesiségből kijózanodott „autochton aktivizmus”, valamint a marxista baloldali aktivizmus képviselői között. Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok...* i. m. 100–106. p. Turczel Lajos az 1920–1930-as évek fordulóján egymásra talált emigráns és agrárpárti magyar aktivistákra utalva igen kritikusan fogalmazott. „Kertelés nélkül meg kell mondani, hogy a csehszlovákiai magyar aktivizmus szervilis volt; a mindenkori kormányt fenntartás nélkül kiszolgáltatta, az uralmon lévő polgári rendszert ízléstelenül dicsőítette, s a kisebbségi helyzet súlyos tényeivel szemben fennen hangoztatta, hogy »a magyarság ebben az országban teljes és csorbitatlan jogokkal bír«...” Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. Bratislava, Madách, 1983 (2. kiadás), 32. p.

A csehszlovákiai kisebbségek s azon belül a szlovenszkoí és ruszinszkoí magyarok helyzete sajátságos volt, a többi magyar kisebbségi közösségtől leginkább a csehszlovákiai parlamenti demokrácia által biztosított politikai játéktér lehetőségeiben különbözött. Azzal együtt, hogy az 1918. október 28-án kikiáltott csehszlovák állam elutasításában, az anyaállamhoz való csatlakozási szándékban a ruszinok kivételével tulajdonképpen minden számottevő kisebbségi mozgalom egyetértett, a kisebbségi magyar pártok már a trianoni békeszerződés aláírása előtt bekapcsolódtak a politikai életbe, és indultak az első parlamenti választásokon.¹⁴

Minden félmegoldás, ellentmondás és nacionalista ellenmozgás ellenére az újonnan létrejött, illetve megnagyobbodott közép-európai nemzetállamok közül a csehszlovák állam jutott el a leggyorsabban és a legmesszebbre a kisebbségi közösségek és közösségi jogaik elismerésében.¹⁵

A szlovákiai magyar pártok két világháború közötti választási lehetőségeit, a politikai elit opcióit és magatartásformáit kétségkívül igen erőteljesen meghatározták a magyarországi kormányzati instrukciók, amelyek kialakításában azonban kezdettől fogva ők maguk is aktívan részt vettek, lévén, hogy – különösen az első években – a Budapesttel való szoros együttműködést tekintették a politikai aktivitás alapvető szervezeti keretének. A csehszlovák politikai közéletben való részvétel az 1920. évi választások után szintén szerves részévé vált a magyar pártok tevékenységének: a prágai parlamentben az 1920–1925 közötti pártharcokban a magyar ellenzéki pártok többféle szerepet is kipróbáltak: a radikális nemzeti ellenzékiesség, a kisebbségi együttműködés alternatívái mellett megjelentek a demokratikus többségi pártokkal való együttműködés első jelei is. A csehszlovák nemzeti koalíció kormányai 1925-ig kevés esélyt kínáltak az együttműködésre, ezzel együtt a csehszlovák kormányzatok folyamatosan törekedtek valamilyen modus vivendi kialakítására a kisebbségekkel. Maguk a német és magyar pártok pedig hosszabb távon nem hagyhatták figyelmen kívül azt az alapvető körülményt, hogy az általuk képviselt közösségek mindennapi életének jogi, gazdasági, társadalmi feltételrendszerét alapvetően a csehszlovák állam döntései alakítják és határozzák meg.

Mindazonáltal 1918 és 1938 között csupán két olyan rövid korszakot jelölhetünk meg, amikor a kisebbségi magyar képviseletet intenzív tárgyalások részeseként partnernek tekintették. A Szent-Ivány József vezette Magyar Nemzeti Párt 1925–1927 közötti aktivista próbálkozására, a német pártokkal közös parlamenti klub kialakítására és a németekéhez hasonló kormányzati szerepvállalás kilátásba helyezésére, illetve az 1935–1938 között Milan Hodža miniszterelnök által koordinált tárgyalásokra gon-

14 Kracik, Jörg: *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei 1920–1938*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Wien, Peter Lang Verlag, 1999, 280–315. p.; Kárník, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. I. *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha, Nakladatelství Libri, 2000, 83–94. p., Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 56–62. p.

15 Rotschild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle and London, University of Washington Press, 1977. (2. edition) 134–135. p. /A History of East Central Europe, IX./; Kučera, Jaroslav: *Minderheit in Nationalstaat. Die Sprachenfrage in der tschechisch-deutschen Beziehungen 1918–1938*. München, 1999, 21–26. p.; Kárník, Zdeněk: *České země*. I. m. 83–86. p.; Jaworski, Rudolf: *Na stráží německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*. Praha, Pražská edice, 2004; uő: *Die deutsche Minderheit in Polen und in der Tschechoslowakei während der Zwischenkriegszeit*. *Österreichische Osthefte*, 33, 1991, 251–268. p.

dolunk. Ez utóbbiak célja a kisebbségi jogok egységes, az autonómia-statútumban való összegzése lett volna.¹⁶

Tanulmányunkban a Szent-Ivány József vezette Magyar Nemzeti Párt 1925–1927 közötti aktivista kísérletének előzményeit, céljait és kontextusát mutatjuk be. A német és magyar kisebbségi pártok bevonása a kormánykoalícióba szorosan összefüggött az 1925. évi parlamenti választások nyomán kialakult új belpolitikai helyzettel, amelyben a Milan Hodža által az agrárpárt keretei közt kezdeményezett cseh–német, cseh–szlovák párbeszéd teret nyitott a kisebbségek felé nyitásra.¹⁷

A kisebbségek politikai integrációjának akadályai

Az első Csehszlovák Köztársaság etnopolitikai kiindulási pozícióját öt szempont mentén lehet felvázolni. A nemzetiségi összetétel alapján a Habsburg Monarchia osztrák és magyar részének cseh, szlovák, illetve rutén többségű tartományaiból, vármegyéiből és az azokkal határos nem szláv területekből kijelölt új állam bonyolult etnikai képletet jelentett. Az 1921. évi népszámlálás szerinti 51 százalékos cseh többségével kísértetiesen emlékeztetett az 1918 előtti Magyar Királyság nemzetiségi összetételére.¹⁸

A nemzetállami önmeghatározás szerint a köztársaság nemzeti jellegét a csehszlovák politikai nemzet volt hivatott megjeleníteni és garantálni. A többi kisebbségi csoportot a nyelvi és kulturális-oktatási jogokkal körülírt mozgásterre korlátozta. Mindezt a szlovákok többségének rövid ideig tartó támogatása mellett az 1920. évi csehszlovák alkotmány rögzítette.¹⁹ Az 1920. évi parlamenti választások nyomán kialakult parlamenti erőviszonyok módot adtak arra, hogy az állam legfontosabb intézményeiben, törvényeiben testet öltjön a csehszlovák nemzetállam eszméje.

Szent-Ivány József a prágai parlamenti erőviszonyokat értékelő 1926. évi feljegyzésében az első hét év etnopolitikai erőviszonyait jellemezve a nemzeti, vallási, politikai, ideológiai partikularizmusok tobzódásáról írt, melyeken az államépítés tudatos programja magasan felül tudott emelkedni.²⁰ A kisebbségi magyar politizálás első tíz évének alighanem legleleményesebb és legtöbbet kezdeményező politikusa az 1919–1926 között eltelt időszak politikai teljesítményét rendkívül kritikusan értékel-

16 Jan Rychlík: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, Academic Electronic Press–Ústav T. G. Masaryka, 1997, 135–142. p.; Schaffranek, Christof: *Die politische Arbeiterbewegung in den böhmischen Ländern 1933–1938* [Digitale Dissertation.] Berlin, Freie Universität, 2004, 27–31. p. <http://www.diss.fu-berlin.de/2004/123/.a>

17 Hodža, Milan: *Federácia v strednej Európe a iné štúdie*. Bratislava, Kalligram, 1997, 150–152. p.

18 Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlások tükrében 1918–1945*. Budapest, Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely–Regio, 1991, 47–66. p.

19 Schaffranek, Christof: *Die politische Arbeiterbewegung...* i. m. 57–59. p.

20 „Az első választott nemzetgyűlésen a cseh és az ő felfogásukat magukévá tevő szlovákok roppantul kihasználták a helyzetet. [...] az állam megalakítása ellen állást foglalt nemzetiségek széthúzásának ideje alatt az összes cseh pártokat egy koalíciós program alapján együtt tartani sikerült, és ez által, mint ők mondják, a csehszlovák nemzet uralmát az államban biztosították.” Szent-Ivány József: Gondolatok a prágai parlamentről. 1926. június 20. Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztérium Politikai Osztály bizalmas iratok, K-64, 1926-7-582.

te: „Szégyene ezeknek a pártoknak. Hogy hét esztendő óta tulajdonképpen egyebet, mint demonstrációs munkát, nem végeznek...”²¹

Harmadik szempontként a cseh- és morvaországi, sziléziai, szlovákiai (szlovenszkói) és kárpátaljai (ruszinszkói) tartományok eltérő etnopolitikai koherenciáját érdemes szem előtt tartanunk. A három cseh tartományban a legnagyobb kihívást kezdetől fogva a hárommillió – ausztriai eredetüket rövid időn belül birodalmi német kötődéssel felcserélő – szudétanémet közösség jelentette, amely 1918–1919-ben a legradikálisabban szembeszegült a csehszlovák államalapítással.

Szlovákia és Kárpátalja vonatkozásában maga a két többségi nemzet – a szlovákok és a ruszinok – jelentették a csehszlovák államnemzet legnagyobb gondját. Emellett a magyar kisebbség súlya – különösen Prágából nézve – meglehetősen csekélynek tűnt, nem is beszélve a két tartomány létszámában nagyjából azonos német és zsidó közösségéről.

Fontos vizsgálati szempont, hogy a csehszlovák állameszme nemzeti, etnikai tartalmát, küldetését maga T. G. Masaryk, a köztársaság alapítója igyekezett körvonalazni. Az 1918 utáni nemzetállami Közép-Európa kisebbségi kérdéseinek elemzésekor két, egymást kiegészítő feltételezésből indult ki. Egyrészt azt gondolta, hogy a saját államaik megteremtésével célhoz ért, felszabadult nemzetek nem ismétlik meg a nemzetiségi elnyomás hibáit, s hogy a nemzeti mozgalmak visszatérnek ahhoz az eredeti pozitív küldetésükhöz, amely a nacionalizmusok hajnalán jellemezte őket. Másrészt azt hangsúlyozta, hogy a csehszlovák jogállam olyan feltételeket tud teremteni, amelyek lehetővé teszik az eredetileg akaratuk ellenére az állam keretei közé került kisebbségek lojalitását és bekapcsolódását a köztársaság politikai életébe.²² Ennek érdekében főként a nyelvi kérdés vonatkozásában törekedett a nagyvonalúságra.²³ Masaryk elméletileg elismerte az önkormányzati jogok és a képviseleti jogok pótolhatatlan szerepét is: „A tőkéletesített önkormányzat és a kisebbségek arányos képvisel-

21 Uo. Szent-Ivány József (1884–1941) a lipcsei Zsárban született, a család Gömör megyei bejeli földbirtokán gazdálkodott, s ezért közvetlenül is érintett volt a földreform intézkedéseinek enyhítésében. Családi kapcsolatban állt báró Wlassich Gyulával, aki 1918 előtt és után egyaránt befolyásos személyiségnek számított a budapesti kormánypolitikában. A Gömör-Nógrádi Gazdasági Egyesület elnökeként szervezte meg az OMKP-t, 1920-ban képviselői mandátumot szerzett, 1925-ben a magyar kormány kisebbségi egységpártot szorgalmazó instrukciói alapján kezdte szervezni a Magyar Nemzeti Pártot. Közben megállapodást kötött a német aktivista pártokkal, és az 1925. évi választások után az MNP tagjává vált a német aktivista pártok klubjának. Liptó megyei szentiványi kúriájában helyt adott a szlovenszkói magyar írók szervezkedésének, s hozzájárult a *Magyar Írás* című folyóirat megalapításához.

22 „Európa új rendje, az új államok kialakulása nyomán a nacionalizmus elveszti negatív jellegét; az elnyomott népek önállóká lettek. A pozitív nacionalizmus ellen pedig, amely intenzív munka révén a nemzet felemelkedésére törekszik, senkinek sem lehet kifogása. Nem a nemzetem szeretete, hanem a sovinizmus a nemzetek és az emberiség ellensége. Nemzetem szeretetéből nem következik, hogy más nemzeteket ne szeressem.” Masaryk, T. G.: *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról*. Szerk. Fazekas József. Budapest–Pozsony, Regio–Madách–Kalligram, 1991, 155. p.

23 „A nem egynyelvű államban a hivatalokat és a hivatalos nyelvet illetően a lakosság igényei és az adminisztratív előnyök a döntőek. Az állam van a lakosságért, nem pedig a lakosság az államért. Államunknak mint össz- és egységes szervezetnek, valamint a hadseregnek cseh és szlovák lesz a nyelve: ez a demokráciának a többségi elvből következik. Az állam tehát csehszlovák lesz. Ám az állam nemzeti jellegét az államnyelv még nem biztosítja: a nyelvben nem merül ki a nemzeti jelleg. Államunk nemzeti jellegének a következetesen és erőlesen megvalósított összkulturális program minőségén kell alapulni. [...] Az új viszonyok között a kétnyelvűséget tartom a legpraktikusabb megoldásnak. Uo. 153. p.

lete egy demokratikus államban a kisebbségvédelem jó eszköze: önkormányzat és árnyos képviselő a demokrácia alapkövetelménye.”²⁴

A magyar kisebbségi pártpolitika szerkezete

A szlovákiai magyar kisebbség pártpolitikai reprezentációjának több szinten is osztott társadalmi bázisa (középosztályi, birtokos és szegény paraszti rétegek, munkásság, illetve a felekezeti és regionális közösségek) lehetőséget teremtett a többpárti szerkezet kialakítására. A magyar etnikai szavazói bázis nagyobbik részét egyrészt az átmenetileg ugyan nemzeti alapon szerveződő, de hamarosan csak a csehszlovák és német szekcióit megőrző szociáldemokrata párt, illetve az 1921-ben alakult Csehszlovákia Kommunista Pártja kötötte le. A legerősebb csehszlovák polgári párt, az agrárérdeket képviselő Csehszlovák Köztársasági Párt szintén igyekezett létrehozni a maga nemzetiségi szatellitpártjait. Erre magyar vonatkozásban csak 1923-ban került sor, amikor Csánki Dezső vezetésével megalakult a Köztársasági Magyar Kisgazdák és Földművesek Szövetsége.²⁵

A középrétegeket mozgósító Országos Keresztényszocialista Párt (OKSZ) irányvonalára Lelley Jenő (1919–1925), majd különösen Szüllő Géza (1925–1932), illetve Esterházy János (1932–1936) vezetése alatt a deklarált ellenzékiesség volt jellemző, amin a párt szlovák és német szekcióival való együttműködés sem változtatott sokat.²⁶ A Szent-Ivány József és Törköly József irányította Országos Magyar Kisgazda és Földműves és Kisiparos Párt (OMKP) a dél-szlovákiai gazdatársadalom és a földműves rétegek sajátos érdekeit szem előtt tartva eleve rugalmasabban kezelte a csehszlovák kormányok által felkínált tárgyalási, egyezkedési lehetőségeket.

Ez a nyitottság különösen a földreform kisebbségi hatásainak kezelésében jelentett fontos elmozdulást, hiszen a csehországi németekhez hasonlóan a dél-szlovákiai magyar földbirtokosokat és földműveseket is rendkívül hátrányosan érintették az agrárreform nemzetileg elfogult intézkedései.²⁷ A magyarbarát szlovákiai német közösségek által létrehozott Deutsche Zipser Partei szintén része volt az „őslakos” párt-tömörülésnek.²⁸ 1920 júliusában engedélyezték a Korláth Endre által alapított Ruszinszkoí Magyar Jogpárt működését, amely elnöke révén a szövetkezett ellenzéki magyar pártok egység gondolatát támogatta, és igyekezett megakadályozni az ismétlődő pártalapításokat.²⁹ A szlovákiai liberális városi közeg szerény támogatását élvező,

²⁴ Uo. 154. p.

²⁵ A párt Milan Hodža miniszter kezdeményezésére alakult, és a földbirtokreform magyar szempontból kedvező végrehajtását ígérve próbált híveket toborozni. A csehszlovákiai magyar kisebbség története. Idézi: Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 96–97. p.

²⁶ Ezzel együtt Lelley Jenő Szlovákiában, Korláth Endre pedig Kárpátalján mindvégig nagy súlyt fektetett az őslakos koncepció érvényesítésére, ami Lelley esetében az OKSZ-ből való kiváláshoz, Korláth esetében viszont a Szent-Iványhoz való csatlakozáshoz vezetett. Darvas János: Politikai életünk húsz éve. In Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Somorja, Méry Ratio, 2002 (2. kiadás), 65–70. p.

²⁷ A földreform és a telepítések etnikai vonatkozásaival kapcsolatban lásd Simon Attila: Etnické aspekty kolonizácie na južnom Slovensku v období prvej republiky. *Slovenský prehľad*. XCII, 2006. 1. sz. 11–24. p.

²⁸ A mintegy negyedmilliónyi kárpáti németiséget képviselő Szepesi Német Párt első vezetője Kéler Tibor és Nitsch Andor volt. A párt csatlakozott az 1920. december 7-én megalakult szlovenszkoí és ruszinszkoí szövetkezett ellenzéki pártok szövetségéhez.

²⁹ Fedinec Csilla (szerk.): *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1919–1944*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2004, 71–78., 83–85. p.

1921-ben megalakult Magyar Jogpártnak Szlovákia területén – Kárpátaljától eltérően – nem sikerült számottevő támogatásra szert tennie. A Ruzsinszkoji Magyar Jogpárt és a Magyar Jogpárt 1925-ben csatlakozott az OMKP kezdeményezésére létrejött Magyar Nemzeti Párthoz.³⁰

Ezt az 1920–1921-ben kialakult öt-, illetve 1925 utáni három párti kisebbségi politikai struktúrát elvben a lehető legszorosabb együttműködés jellemezte. Bethlen István magyar miniszterelnök és kisebbségpolitikai tanácsadói köre egyébként mindvégig a minél egységesebb vagy legalább folyamatosan egyeztetett magatartást szorgalmazták.³¹ Ennek ellenére az 1920 végén, 1921 elején létrehozott pártközi koordinációs rendszer – a Szlovenszkoji és Ruzsinszkoji Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága, annak Petrogalli Oszkár vezette losonci irodája, valamint a Bizottság munkáját irányító Vezérő Bizottság – nem tudta tartósan megakadályozni a különböző társadalmi rétegek érdekeit, a kisebbségi politika közösségépítő és érdekvédő szempontjait eltérő módon kezelő pártok közötti véleménykülönbségek kialakulását.³²

Az 1920-as évek elején a csehszlovákiai kisebbségi magyar politika stratégiai célja Szlovákiai és Kárpátalja s azon belül a kisebbségi magyarság autonómiájának kiharcolása volt. Ezt a budapesti elképzelések szerint a magyarországi és kisebbségi magyar politikai pártok és az Andrej Hlinka vezette Szlovák Néppárt együttműködésével, valamint a közösen kialakítandó autonóm területen élő úgynevezett őslakos nemzeti közösségek következetes cseh-, illetve csehszlovákellenes magatartásával kellett volna elérni. Ezekről a korai autonómia-törekvésekről igen gyorsan bebizonyosodott, hogy azok az 1918 előtti korszak erőviszonyaira, szereplőire, reáliáira és mentalitására támaszkodtak, a megváltozott körülmények közt azonban szinte teljes egészében esélytelen alternatívának számítottak.³³

A Szlovákiai autonómiájának megteremtését célzó közös szlovák–magyar fellépést szorgalmazó budapesti utasítások értéke folyamatosan csökkent. Reális alternatívát 1921 után már nem képviselt ez az elképzelés. Tuka Béla, akit a budapesti kormánypénzek felosztásával és a magyar–szlovák pártközi egyeztetésekkel bíztak meg, szintén egyre kevésbé tartotta valószínűnek az autonomista együttműködést.³⁴ Ráadásul

30 Popély Gyula: *Ellenzéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1995, 143–148. p.; Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. (2001) 1. sz.

31 A csehszlovákiai magyar kisebbség politika története 1918 óta. Vázlat. MÖL, K-64, 1927–7–57. res. pol.

32 Az 1921. február 14-én Pöstyénben megválasztott Vezérő Bizottság elnöke Körmeny-Ékes Lajos lett. Angyal Béla: *Dokumentumok...* i. m. 156–166. p.

33 A magyar kormány szlovákiai autonómiaterveket támogató elképzeléseiről lásd Tilkovszky Loránt: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve. *Századok*, 2000. 3. sz. 555–596. p. „A [magyarországi – Sz. L.] magyarok félreértették a szlovák autonomista mozgalmat, mint egyáltalán a szlovák problémát. Azt hitték, az autonomista szlovák, amennyiben szakít a csehvel, a magyarhoz akar visszatérni, mint 1914 előtt. Az autonomista szlovák elszántan vívta élet-halálharcát a csehvel, s küzdelmében szívesen igénybe vette a magyarok segítségét, de alapvető viszonya a magyarsághoz nem változott.” Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok...* i. m. 86. p.

34 A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem egykori jogászprofesszora 1919–1922 között próbált kulcsszerepet játszani a magyar kormány szlovenszkoji politikájának irányításában. Erre azonban alkattilag és koncepcióalkotás szempontjából egyaránt alkalmatlannak bizonyult. A magyar kormánnyal fenntartott ügynöki tevékenységét igen korán leleplezték, a szlovákiai autonómiakoncepciójával egyre inkább csak a Szlovák Néppárt köreiben tudott népszerűsége szert tenni. Tuka szerepéről, autonómiaterveiről lásd Hertel, Maroš: Az Országos Keresztényszocialista Párt szlovák szekciója. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 5. évf. (2003) 4. sz.

a magyar miniszterelnöki hivatal és a külügyminisztérium is arra törekedett, hogy kapcsolatait a magyar pártokkal vagy közvetlenül, vagy a prágai magyar követségen keresztül bonyolítsa.³⁵ A magyar pártok együttműködésében meghatározó prágai, kassai, losonci központok munkájától Tukát kezdettől fogva igyekeztek távol tartani, s szerepe egyre inkább csak a budapesti Társadalmi Egyesületek Szövetsége által folyósított támogatások elosztására korlátozódott.³⁶

Az 1925–1927. évi német–magyar aktivista kísérlet

A csehszlovák állam gyors és sikeres gazdasági, politikai konszolidációja igen korán felvetette a kisebbségi magyar közösség másik alternatíváját, az új állammal való együttműködés lehetőségét. Ebben az irányban a legerősebb impulzusok a szociáldemokraták részéről érték a politikailag éppen csak eszmélődő magyar népcsoportot.

Az 1920. évi parlamenti választásokon Szlovákiában is elsöprő győzelmet arattak a csehszlovák, német és magyar szociáldemokraták. A nemzetileg megosztott baloldali pártoknak mindazonáltal csak részben sikerült befolyásolniuk az ország etnopolitikai jellegét, minthogy az első parlamenti időszakban az úgynevezett csehszlovák nemzeti koalíciót alkotó többségi pártok domináltak. Az ország alkotmánya, nyelvtörvénye ugyan liberális szellemben készült, de a közigazgatási, a gazdaság- és oktatáspolitikát az 1920-as években a kisebbségi jogok restriktív, sőt esetenként diszkriminatív kezelése jellemezte. A radikális kommunista baloldal 1921. évi önállósulását követően pedig a csehszlovákiai szociáldemokraták lemondtak a nemzetiségi kérdés elvszerű átgondolásáról s az abból adódó feladatok vállalásáról.³⁷

A magyar miniszterelnöki hivatal szlovákiai bizalmas iratai közt fennmaradt a Szövetkezett Ellenzéki Pártok losonci irodájában készült emlékeztető a csehszlovák kormánykörök egyik legelső, 1922. évi közeledési kísérletéről. Ennek meritumát az agrár-reform okozta kisebbségi magyar sérelmek, a kulturális és politikai panaszok orvoslása, valamint a Magyarországgal szembeni csehszlovák politika pozitív irányú változása jelentette volna, amiért cserébe Prága a Csehszlovák Köztársaság egyértelmű elismerését, valamint lojális politika folytatását kérte a magyar pártoktól. A nagy valószínűséggel a szlovák autonomista törekvések radikalizálódásának lefékezésését szolgáló közeledési kísérletet a magyar miniszterelnökségen 1921. március 29-én összehívott értekezleten is véleményezték.

Bethlen István, akit a kormányzó két héttel később, április 14-én nevezett ki miniszterelnökké, kérte, hogy a tárgyalásokról feltétlenül folyamatosan tájékoztassák a néppárti szlovák politikusokat. Az értekezlet résztvevői által megfogalmazott álláspont

35 A magyar kormánynak és a szlovák néppárti vezérkarnak egyaránt bizalmas információkat szállító Tuka sajátos kettős ügynöki szerepe magyarázza, hogy államellenes tevékenységét a hatóságok jó ideig tényleg szemlélték, és csak 1928-ban tartóztatták le és ítélték el. A szlovákiai autonómia ügyében sikerült a kérdés belső etnikai dimenzióit háttérbe szorítani, amivel taktikai okokból a budapesti kormány is egyetértett. Ezzel azonban csak azt sikerült elérnie, hogy a Hlinka-féle néppárti vezetés az autonómia kérdését kizárólag szlovák belügyként kezelte. Tuka magatartására lásd a Magyar Országos levéltárban megtalálható jelentései közül pl. MOL K-64, 1921-7/- 300 (1925-7/b – Tót akció iratai).

36 „Célom az, hogy a [szlovák – Sz. L.] néppártot és az összes magyar és német polgári pártokat egyesíthessük egységes küzdelemre az autonómiáért, e célból előbb a néppártot kell magamnak megnyernem.” Tuka Béla 1921. február 14-i jelentését lásd Angyal Béla: *Dokumentumok...* i. m. 172. p. Tukának a szlovákiai magyar politikai életben 1920–1922 között betöltött közvetítői, irányítói szerepét elemzi Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 73., illetve 53–56., 68–75., 163–165. p.

37 Schaffranek, Christof: *Die politische Arbeiterbewegung...* i. m. 57–65. p.

szerint nem volt esély arra, hogy „a tárgyalások eredménnyel végződjenek, de jelenleg nem is képez magyar érdeket, hogy a magyarok és csehek között egy politikai meg egyezés jöjjön létre, különösen amikor ez a meg egyezés a tótok ellen irányuló élel bír na”.³⁸ Mindez jól jelzi a kisebbségi magyar és a magyarországi kormányzati érdekek közötti repedéseket, véleménykülönbségeket.

A szlovákiai Gazdasági Hivatal vezetője, Pavol Bednár kezdeményezésére 1922. április 28-án Pöstyénben lezajlott tárgyalásokra a szövetkezett kisebbségi pártok képviselői konkrét javaslatokat fogalmaztak meg. Ezeket azonban kizárólag hivatalos formában – a kisebbségi parlamenti képviselők és Beneš külügyminiszter, illetve más csehszlovák kormányzati tényezők közötti politikai tárgyalásokon – kívánták megvitatni. A sikeres előkészületek és tárgyalások érdekében lemondtak az alkotmánnyal nem összeegyeztethető, a csehszlovák kormány számára eleve elfogadhatatlan kívánságok megfogalmazásáról, egyebek közt az autonómia megvalósítását feltételező követelésekről. A kormányzati szintű kapcsolatfelvételtől mindössze azt remélték, hogy a magyarság érdekeivel összhangban „beigazolást nyerjen, hogy a mostani kormányzati rendszer mellett lehetetlenség a magyarság részére tűrhető állapotot teremteni”.³⁹

A Bednár-féle megbeszélések összegzéseként a magyar pártokat képviselő tárgyaló küldöttség bejelentette, hogy a maguk részéről „feltétlenül elismerik” a csehszlovák alkotmánynak a békeszerződéssel összhangban levő rendelkezéseit, és megfelelő megállapodások, garanciák alapján „hajlandók részesei lenni egy aktív kormányzati politikának”.⁴⁰

A tárgyalások a klasszikus sérelmi politika forгатókönyvét igyekeztek alkalmazni: a budapesti értekezleten megvitták a kisebbségi sérelmeket összefoglaló memorandumot, amelyet a hivatalos tárgyalási szakaszban kellett volna a kisebbségi képviselőknek átnyújtaniuk a prágai kormány tagjainak. Az emlékeztetőből kiderült, hogy a kisebbségekkel szembeni diszkriminatív eljárások, a földreform során elszenvedett sérelmek megszüntetése, a magyar és német köztisztviselők elbocsátása, az oktatási, kulturális intézmények, egyesületek, a magyar területeken működött üzemek, pénzintézetek felszámolása, mindennemű politikai üldöztetés leállítására szerepelt a sérelmek és követelések listáján.⁴¹

Az ellenzéki szlovákiai, kárpátaljai magyar és német pártok első taktikai együttműködési felkínálkozása mindkét oldalon nélkülözte az őszinteséget. Alapjában véve a három érdekelt fél – a prágai és a budapesti kormány, illetve a szövetkezett kisebbségi pártok központja – közötti helyzet felmérését, valamint a kormányzati pozíciók szempontjából meghatározó szlovák néppárt álláspontjának, magatartásának kipuhatolását szolgálta. A kezdeti szocialista kormánytöbbség visszaszorításához, a polgári többség kialakításához a cseh és csehszlovák jobboldali pártoknak multhatatlanul szükségük volt a német, a szlovák és a magyar pártok valamelyikének együttműködésére. A magyar mandátumok csekély száma miatt a szövetkezett kisebbségi ellenzék azonban

38 Dr. Bednárral folytatott tárgyalások. Losonc, 1922. április 29. Magyar Országos Levéltár, K-64 134res/1922 (1925–7/b – Tót akció iratai).

39 A tárgyalásokról tájékoztatták Andrej Hlinkát, a Szlovák Néppárt elnökét, ezzel is hangsúlyozva a tárgyalások taktikai jellegét. Uo.

40 A gyakorlati folytatások nélkül maradt kezdeményezésről készült emlékeztetőnek ez a távlati célmeghatározása vélhetően csupán a kormány tárgyalási készségének ében tartását szolgálta, hiszen a kisebbségi pártokat kötelezték és korlátozták a budapesti értekezleten elfogadott ajánlások. Uo.

41 MOL K-64, 1925–7–330.

legfeljebb a pozíciók erősítését szolgálhatta volna, önmagában nem tudta betölteni a bal- és jobboldal közötti mérleg nyelvének szerepét.⁴²

Ebből a szempontból Szent-Ivány Józsefnek a német és magyar pártok parlamenti együttműködésére tett 1922. májusi javaslata jelentette az első számottevő kitörési kísérletet. A szlovák néppárti vezetés egy részének támogatásával is számoló tervezet szerzője „az abszolút ellenzéki álláspont” híveként a parlamenti bal- és jobboldali erők kiegyensúlyozottsága és a kisebbségek folyamatos politikai, gazdasági térvészése miatt látta elérkezettnek az időt az együttműködésre.⁴³

Ez a kezdeményezés igazi áttörést jelentett az addig tanúsított kisebbségi magatartásban, hiszen a „triadikus viszonyrendszer” koordinátái között az ellenérdekelte anyaország és befogadó állam a kisebbségi közösséggel szemben teljes egyértelműséggel az állampolgári, illetve nemzeti lojalitásigényét fogalmazta meg. Ezzel szemben a kisebbségi magyar politikai képviselő saját közösségének jogait próbálta körülbástyázni a nemzeti identitás és a befogadó állam iránti alkotmányos lojalitás hangoztatásával. A törvényi lojalitás kereteit meghaladó, a kormányzati együttműködés perspektíváját is mérlegelő politikai lojalitás első jelének számít a Szent-Ivány-féle feljegyzés.⁴⁴

Az 1925. évi parlamenti választások előkészületeivel, majd pedig eredményeivel összefüggésben Szent-Ivány József és a kárpátaljai pártpolitikában kezdettől fogva – igaz, az egyre inkább elavuló öslakos koncepció jegyében – szintén a kisebbségek összefogását szorgalmazó Korláth Endre elérkezettnek látta az időt az aktívabb, a németekkel és szlovákokkal összehangolt parlamenti együttműködésre. A csehországi német aktivista pártokkal való együttműködést már 1922 óta szorgalmazó Szent-Ivány felismerte a választások előtti és utáni képlékeny politikai helyzet lehetőségeit, s a Nemzeti Párt nevében megállapodást kötött a német agrár- és iparos pártokkal.

A német–magyar aktivista kezdeményezés hátterében a két kisebbséget egyaránt sújtó földreform, gazdasági és oktatási politika negatív hatásainak ellensúlyozására irányuló törekvés állt. Mindkét kisebbség pártpolitikai szerkezetében a baloldali pártok voltak a legerősebbek, de azok a nemzeti koalíció kormányzása idején nem tudtak engedményeket kiharcolni a gazdasági és oktatási alapkérdésekben. A német táboron belül kezdetben a keresztényszocialista és az agrárpárti csoportosulás, majd a keresztényszocialisták visszalépését követően a Német Iparos Párt állt a „realista”, illetve „aktivista” együttműködési politika élére.⁴⁵

Az 1925. évi választásokat az Antonín Švehla és Milan Hodža vezette csehszlovák agrárpárt nyerte meg. A második legerősebb párttá vált kommunista párt jelentős mértékben meggyöngyöztette a csehszlovák és a német szociáldemokrata pártot, amely így a kormányalakításban mindvégig alárendelt szerepet játszott. A közel egy évig elhúzódó csehszlovák kormányválság – amelyet Masaryk elnök immár rutinosan egy hivatalnokkormány kinevezésével próbált áthidalni – váratlan kimenetellel zárult.

42 Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 3. évf. (2001) 1. sz.

43 Über die Politik der deutschen und ungarischen Opposition in der Tschechoslowakei. MOL K-64, 1922 –7–138. res. (1925. 7/b.)

44 A csehszlovákiai kisebbségek lojalitásának alakulásáról lásd Bamberger-Stemmann, Sabine: Zwischen vielen Stühlen? Nationale Minderheiten zwischen staatsbürgerlicher Loyalität und konnationaler Solidarität. In Schulze Wessel–Martin (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München, Oldenbourg Verlag, 2004, 69–86. p.

45 Kárník, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. I. *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha, Nakladatelství Libri, 2000, 370–387. p.

A csehszlovákiai mezőgazdasági termékek védelmét szolgáló vámtörvény a parlamentben minden előzetes várakozás ellenére többséget kapott, mégpedig a szocialista, kommunista képviselők ellenében a cseh, a szlovák, a német és a Magyar Nemzeti Párt képviselőinek, azaz a parlament polgári, jobboldali pártjainak támogatásával. Ez a „vám-többség” jelentette a harmadik Švehla-kormány polgári bázisát, amihez a német, a szlovák és a magyar pártok konstruktív, aktivista magatartására is szükség volt.⁴⁶

Ezzel az akcióval azt kívánták elérni, hogy a polgári csehszlovák pártok hatalomra segítése fejében, majd pedig a kormánypozíciók erősítéséért cserében a kisebbségi követelések számára megfelelő kormányzati támogatást biztosítsanak. A német–magyar együttműködésben a két német párt szuverén módon politizált, míg Szent-Iványnak nemcsak a keresztényszocialistákkal, hanem a magyar kormánnyal szemben is meg kellett védenie az aktivista kezdeményezés jogosultságát. Ennek érdekében vállalnia kellett a jogsérelmek képviselőtét is. Német részről a felemás magyar magatartást sokszor érte bíráló, és nem is sikerült kialakítani az együttműködés elmélyítéséhez szükséges bizalmi légkört.⁴⁷ Az 1925. november 15-i választások után a parlamenti együttműködésre elméletileg alkalmas kisebbségi pártok mandátumainak száma 82 volt, ami a törekény jobb- és baloldali erőviszonyok esetében tekintélyes erőnek számíthatott volna.⁴⁸

A rövid életű második Švehla-kormány bukását követően az agrárpárt mindent elkövetett annak érdekében, hogy a szlovák, a német és a magyar pártok támogatását elnyerje, s ezzel biztosítsa a szocialisták nélküli kormányalakítás lehetőségét. A magyar kormány viszont megpróbálta kézben tartani a két magyar párt irányítását, és ezért a német polgári pártokkal közös klubban elhelyezkedő Magyar Nemzeti Párt számára olyan követeléslistát állított össze, amely gyakorlatilag kizárta a kormánypártokkal való megállapodás lehetőségét.⁴⁹

A keresztényszocialista és a nemzeti párti tábor között három kérdésben is áthidalhatatlan elvi ellentét alakult ki. Szűllő Géza határozottan ellenezte az 1925. évi parla-

46 Az 1925. évi választások eredményeiről lásd Kárník, Zdeněk: *České země...* i. m. 376–381. p. A prágai magyar követség értékelését ld. MOL K-64, 1926–7–544. res.

47 Mayr Harting német szenátor, az 1924-ben a német aktivista pártok által létrehozott „Arbeitsgemeinschaft” alelnöke, a harmadik Švehla-kormány (1926–1929) igazságügy-minisztere 1924-ben Masirevich Szilárd prágai magyar követnek úgy nyilatkozott, hogy „a magyar képviselőkkel lehetetlen közös platformot találni, mivel azok nagykalapáccsal szét akarják verni a köztársaságot anélkül, hogy erre az erejük megvolna.” MOL K-64, 1924–7–227. res. pol.

48 Uo. 387–392. p. Az első parlamenti ciklusban a szocialista többség Csehszlovákia Kommunista Pártjának megalakulását, a kommunista képviselők kiválását követően elolvadt, s ezért 1922–1925 között az úgynevezett zöld-vörös koalícióban az agrárpárt és a szocialisták alkották a kormánytöbbséget, és Edvard Beneš rövid miniszterelnöksége után, 1922. október 7-én Masaryk köztársasági elnök Antonín Švehla agrárpárti cseh politikusot bízta meg kormányalakítással. Az első Švehla-kormány az 1925. évi választásokig működött. Azt követően a szocialistákkal közösen ismét ő kapott miniszterelnöki megbízást. A második Švehla-kormány (1925. november–1926. március) egyértelművé tette az agrárpárt és a szocialisták közötti együttműködés ellehetetlenülését, amire a köztársasági elnök 1926 márciusában hivatalnokkormány kinevezésével reagált.

49 Az 1926. október 12-én megalakult harmadik Švehla-kormányban (1926–1929) két német, majd pedig a magyar tárgyalások kudarcát követően két szlovák miniszter is tárcát kapott. A magyar miniszterelnökségen összeállított sérelem- és követeléslistát a prágai magyar követségen keresztül juttatták el Szent-Iványhoz. Masirevich követ Walkó Lajos külügyminiszternek küldött rövid jelentésében a budapesti instrukció lényegét is visszaigazolta: „...a jegyzőkönyvtervezet német fordítását Szent-Ivány Józsefnek a mai napon személyesen átadtam, és közöltem vele, hogy az abban foglaltakból semmiféle engedmény nem tehető.” MOL K-64, 1926–7–233. res. pol.

menti választások során a német polgári pártokkal való együttműködést, valamint az agrárpárti Švehla kormányalakításának parlamenti támogatását. A kormányban való magyar és szlovák szerepvállalást pedig a keresztényszocialista párt mindenáron meg kívánta akadályozni.⁵⁰

A német–magyar parlamenti klubban tömörült pártok politikáját a Magyar Nemzeti Párt elnöke olyan aktivista magatartásnak tekintette, amelynek 1926. június 20-i memorandumában három fő célját jelölte meg. Támogatni kívánták a csehszlovák parlamenti politika jobbra tolódását, amivel a baloldal óhatatlanul bekövetkező radikalizálódása nyomán megakadályozza a széles cseh nemzeti koalíció megismétlődését. A polgári kormány kialakulását támogató kisebbségi aktivizmus német és magyar képviselőinek olyan politikai helyzet megteremtése lebegett a szemük előtt, amely „rákényszeríti a mai alkotmány fanatikusait, hogy e tekintetben a mi pártjaink felfogása érvényesüljön”. Végző soron az egységes csehszlovák nemzetállami alkotmány revíziója volt a cél, amely „a nemzeti autonómiák, illetve Szlovenszko és Ruszinszko területi autonómiáját” jelentette volna.⁵¹

Ennek megfelelően Szent-Iványék a Szepesi Német Párttal együtt szabadon folytathatták a két német aktivista párttal – Bund der Landwirte és Deutsche Gewerbetarbei – való választási együttműködést, majd pedig a közös parlamenti klub létrehozását, valamint a második és harmadik Švehla-kormány kialakításának támogatását.⁵²

Az aktivizmus magyar kormányzati megítélése

A két magyar párt közt a magyar kormány igyekezett megteremteni az egyensúlyi helyzet és a folyamatos egyeztetések feltételeit. Ennek érdekében a korábbinál is gyakoribbá váltak a budapesti konzultációk, amelynek során mind Szülli Géznak, mind pedig Szent-Iványnak módjában állt befolyásolni a magyar kormánytényezők álláspontját. Bethlen és külügyminisztere, Walkó Lajos láthatóan felismerte a kötött mandátumú aktivista tárgyalások fontosságát, és ezért hajlandóak voltak Szent-Ivány rögtönzéseit is bizonyos mértékig támogatni. Ezzel szemben Masirevich Szilárd prágai magyar követ egyértelműen a merev ellenzékiiség pozícióján álló keresztényszocialistákat támogatta.⁵³ A budapesti kormány tisztában volt a többpárti kisebbségpolitika előnyeivel és hátrányaival, s ezért az 1925. október 22-i budapesti külügyminisztériumi egyeztetésen, az érdekelt két kisebbségi párt elnökeinek jelenlétében megállapodás született arról, hogy kölcsönösen tudomásul veszik a két párt által választott politikai irányvonalat.

Az MNP vezetésének 1926. július 10-i késmárki értekezletére készült írásos beszámoló tanúsága szerint a párt elnöke, Szent-Ivány József számot vetett azzal, hogy az aktivista német kezdeményezéshez kisebbségi magyar részről csak az ő pártja csatlakozik, ami nagymértékben csökkentette a németekkel való együttműködés presztízsét és súlyát. Ezért szorgalmazta a két magyar párt „reálpolitikai alapon” való együttműködését, a német aktivizmushoz való felzárkózást.

50 A két párt viszonyáról lásd Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m. 141–143. p.

51 Szent-Ivány József: *Gondolatok...* i. m.

52 Uo. MOL K-64, 1925–7–444. res. pol.

53 „...mivel a Szent-Iványnak adott terminus (január 31.) már lejárt, s bár vele Budapest óta nem volt alkalmam találkozni, a hozzám érkezett hírekből arra kell következtetnem, hogy ő a Budapesten nyert utasításokat nem tartja be, amiért is most van a legfőbb ideje annak, hogy őt kezünkben tartsuk” – írta Masirevich a külügyminiszternek 1927. február 3-án. MOL K-64, 1927–7–38. res. pol.

A Szülő Géza vezette keresztényszocialisták meddő közjogi ellenzékiességét anakronizmusként utasították el az MNP képviselői, és javasolták, hogy a két magyar párt a Szepesi Német Párttal közösen fogadja el a német aktivista pártok együttműködési politikáját a cseh agrár- és néppárttal. Ennek a kormánytöbbséget támogató politikának a legfőbb céljait az MNP vezetése a gazdasági, egyház- és oktatáspolitikai engedmények kivívásában, a földreform végrehajtását ellenőrző testületnek, illetve a kisebbségi iskolatanácsoknak a létrehozásában jelölte meg.⁵⁴

Alig egy hónappal később, 1926. augusztus 4-én Bethlen István miniszterelnök inkei birtokán a két szlovákiai magyar pártelnök írásos megállapodást kötött. A korabeli kisebbségi magyar ügyekben „legilletékesebb tényezőként” emlegetett magyar miniszterelnök irányításával tető alá hozott egyezmény ismételten megerősítette a magyar miniszterelnök végső döntési jogosultságát, rögzítette a két párt eltérő taktikai irányvonalát, és új egyeztető fórumot hozott létre az eltérő vélemények megvitatására. Ezzel együtt kötelezte a Magyar Nemzeti Pártot a német és szlovák pártok kormányba lépésének megakadályozására, az agrárpárttal való további együttműködés fejében pedig „súlyos és jogilag biztosított engedmények” elérésére.⁵⁵

Szent-Iványnak minden budapesti figyelmeztetés, követségi fenyegetőzés, feljelentés, illetve keresztényszocialista tiltakozás ellenére 1926 nyarára meggyőződésévé vált, hogy a német pártokkal közös 24 fős parlamenti klub erőkoncentrációja fontos elmozdulást jelent az eredményesebb politizálás irányába.

Ennek érdekében vállalta a budapesti kormánnyal való szembehelyezkedést éppúgy, mint a polgári koalíció – a korabeli cseh kifejezéssel élve: az „úri koalíció” – kialakulását lehetővé tevő csehszlovák agrárvámtörvény megszavazását. „Érdeünkben áll, hogy a magyar kormánytól való függetlenségünket dokumentáljuk. Ha nem tartozunk a vámtöbbséghez, akkor is meg lesz a törvény, de minekünk nem áll módunkban akadályozni a [budapesti – Sz. L.] démarche következtében előkerülő retorziós intézkedéseket, és végül véglegesen elvágjuk az útját annak, hogy politikai súlyunkat növeljük, hogy a német szövetséget megerősítsük és bármit is kicsikarhassunk.”⁵⁶

A közös német–magyar klubon belül Szent-Ivány magyar kisebbségi törekvéseit a német iparos párt és a német agrárpárt kisebbik szárnya támogatta teljes szívvel. A magyar politikus reálisan felmérte a helyzetet, amikor arra az esetre, ha „a klub német pártjai a lényeges magyar feltételek elfogadtatása nélkül a kormányba lépnének” – előre bejelentette, hogy az MNP azonnal elhagyja a klubot, és ellenzékbe vonul.⁵⁷

Tárgyalások Švehlával és Hodžával

Az október 12-én megalakult harmadik Švehla-kormányban két német miniszter – Robert Mayr-Harting és Franz Spina – kapott tárcát. Andrej Hlinka amerikai útjának befejezése után, 1927. január 15-én a kormány két szlovák néppárti politikussal – Jozef Tisóval és Marek Gažíkkal – egészült ki. Az MNP elnöke annak ellenére, hogy a német

54 MOL K-64, 1926–7–346. res. pol.; A földreformmal és a telepítésekkel kapcsolatos feltételekről bővebben lásd a jelen kötetben Simon Attila tanulmányát.

55 A német agrárpárt és keresztényszocialista párt a német gazdasági pozíciók mielőbbi megerősítése érdekében Szent-Ivány előzetes tájékoztatása nélkül aláírta a kormánykoalíciós megállapodást. Uo. 395. res. 1926 – 7. A megállapodás szövegét közli Angyal Béla: *Dokumentumok...* i. m. 348–350. p.

56 MOL K-64, 1926–7–346. res. pol.

57 MOL K-64, 1926–7–492. res. pol.

pártok előzetesen nem tájékoztatták őt a kormányba lépésükről, az előzetes budapesti megállapodást figyelmen kívül hagyva nem vált ki a közös parlamenti klubból, hanem még intenzívebb tárgyalásokat kezdett, de ekkortól kezdve közvetlenül Švehla miniszterelnökkel és Milan Hodža miniszterrel.⁵⁸

Az 1926 novemberében lefolytatott tárgyalásokon Szent-Ivány az előzetesen összeállított kívánságok teljesítésétől tette függővé a Švehla vezette koalíciós kormány támogatását és a költségvetés megszavazását. A követelések közül kiemelten fontosnak tartotta az elbocsátott körülbelül 1400 magyar állami alkalmazott ügyének rendezését, a bírósági eljárások nemzetiségileg a magyarokra nézve előnytelen kialakításának megváltoztatását, az iskolaügyek rendezését, a földbirtokreform és a telepítések kapcsán sérelmezett döntések felülbírálását, valamint a szlovenszkoí magyar pénzintézetek szanálását. A tárgyalásokon Hodža egyebek közt ígéretet tett arra, hogy 500 hektárig a szlovákiai magyar birtokok 80–90 százalékát mentesíteni fogják a lefoglalás alól, és általában mindenben igen előzékenyek voltak az MNP elnökével szemben. A december 2-i megbeszélésen Švehla a további egyeztetéseket és a vitás ügyek mielőbbi rendezését helyezte kilátásba. Szent-Ivány a budapesti kormánytól január 31-éig kapott haladékokat a tárgyalások eredményes lezárására. Miután ez alatt az idő alatt – az állampolgársági kérdésen kívül – nem sikerült egyetlen kérdésben sem konkrét eredményre jutni, az első magyar aktivista kísérlet véget ért.⁵⁹

A sikertelenségnek több oka is volt. Az egymás között megosztott magyar pártok viaskodása, az MNP öt mandátumának viszonylagos csekély súlya éppúgy szerepet játszott, mint a Hlinka-féle Szlovák Néppárt 1927. januári kormányba lépése. Ekkorra már a magyar és a szlovák pártok közötti együttműködésnek szinte valamennyi feltétele megszűnt, s nem elképzelhetetlen, hogy a szlovákiai keretek közt Hlinkáék eleve elfogadhatatlannak tartottak bármilyen hatalom-megosztást a német–magyar parlamenti klubban képviselt koalíciós partnerekkel. A német pártok pedig azt nem nézték jó szemmel, hogy Szent-Ivány a magyar kormány és követség instrukcióinak megfelelően igyekezett minden nyitott kérdést asztalra tenni, és teljes körű elintézésüktől tette függővé a magyar képviselők támogatását. Ezért a német klub 1927. július 7-i ülésén kizárta az MNP képviselőit, ami a magyar politikusok számára kétségteljesen az utolsó figyelmeztetés lehetett arra, hogy az aktivista politika folytatásával a párt létét kockáztatják.⁶⁰

A két világháború közti csehszlovákiai kisebbségi politikában az 1926–1929 közötti „úri koalíció” nemzetközi együttműködési keretei közt nem találták meg a helyüket a szlovákiai magyar pártok. Az aktivista magatartás azonban létjogosultságot nyert. Igaz, a harmincas években már jórészt csupán irodalmi, publicisztikai szinten, illetve az 1938. évi csehszlovák válság idején a baloldali pártok népfrontos antifasiszta akcióiban.⁶¹

Az 1920-as évek aktivista periódusa nem halmozott fel annyi bizalmi tőkét, hogy a szudétanémet, rutén, lengyel és magyar kisebbség, illetve a szlovákok szavazói, meg-

58 MOL K-64, 1926–7–497. res. pol.

59 A tárgyalások menetéről Szent-Ivány részletes tájékoztatást adott Masirevich követnek: Szent-Ivány közlései a cseh kormánnyal legutóbb folytatott tárgyalásokról, MOL K-64, 1926–7–581–582. res.

60 MOL K-64, 1927–7–332.res.

61 „A csehek sohasem cselekedtek úgy, hogy igazolták volna az aktivizmust, és egy-két döntő engedménnyel tetszetőssé tették volna a nép előtt a kormánytámogatás eszméit. Prága szűkkeblűsége kiábrándította a becsületesebb magyar aktivistákat.” Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok...* i. m. 105. p.

határozó politikai pártjai számára az önrendelkezéssel, elszakadással, autonómiával azonos értékű alternatívaként jelenhetett volna meg a csehszlovák államon belüli integráció. Az állam első húsz éve minden részsikere, minden előnye ellenére eleve kevés volt arra, hogy a nemzeti szolidaritást legyőzze vagy akárcsak kiegyensúlyozza az állampolgári lojalitást.

A kisebbségi sérelmeket az asszimilációs veszteségek tették igazán érzékelhetővé. A csehszlovák állam gazdasági sikereiből pedig a kisebbségek eleve kisebb mértékben részesültek, így az integrációs készítés sem volt túlságosan erős.⁶² A Szent-Ivány-féle aktivista politika – hasonlóképpen a Milan Hodža által képviselt decentralizációhoz, amely a csehszlovák centralizmussal szemben az ország nemzeti közösségeinek és tartományainak önkormányzatára szeretett volna támaszkodni – illúziónak bizonyult. A nemzetállamként létrehozott köztársaság – amint azt Csehszlovákia 20. századi történelme bebizonyította – önmagában, önerőből nem volt képes multikulturális állammá átalakulni. Ezért előbb a kisebbségek és Szlovákia leváltak róla, majd erre adott válaszreakcióként etnikai tisztogatás és erőteljes centralizáció tette véglegessé a nemzetállami kereteket. A kisebbségi aktivizmusnak ilyen államfilozófiai kontextusban eleve minimálisak voltak az esélyei.⁶³

A kisebbségi magyar aktivista politika tapasztalati anyaga a triadikus viszonyrendszerben helyét kereső szlovákiai magyar politikai elitet arra is rádöbbenette, hogy a szudétanémet kérdéshez képest a magyar ügy Prágából nézve jóval jelentéktlenebb. A szlovákiai, kárpátaljai kérdésekben pedig sokkal fontosabb volt a csehszlovák kormánytényezők számára a szlovák pártokkal, politikusokkal való megegyezés. Ez a német–szlovák–magyar kisebbségi háromszög az államközi relációkhoz hasonló dilemmák elé állította a kisebbségi magyar pártpolitikussokat. Az 1920-as évek végétől kezdve egyre világosabbá vált az egységes kisebbségi ellenzéki magyar párt létrehozásának szükségessége, ami a budapesti kormányzati kívánságoknak való megfelelésen kívül arra is esélyt biztosíthatott, hogy a magyar párt legalább tartományi szinten számottevő belpolitikai tényezővé válhasson. Az Első Köztársaságnak az 1930-as évek második felében kibontakozott súlyos bel- és külpolitikai válságában a német kisebbségi aktivizmus háttérbe szorulása, majd megszűnése nyomán a Milan Hodža miniszterelnöksége alatt lezajlott nemzetiségi tárgyalásokat már egészen más érdekek és szempontok vezérelték, mint a tíz évvel korábbiakat.

62 Az asszimilációs és integrációs politika közötti különbséget Salat Levente a nemzetközi szakirodalom alapján a következőképpen jellemezte: „...az integráció célja egy etnikumok fölötti közös, a hangsúlyt az állampolgárságra helyező identitás (civic identity) létrehozása, míg az asszimiláció a különbözőségek eltüntetésére a domináns etnikum identitás-jegyeinek (pl. francia), vagy egy mesterségesen megkonstruált (pl. jugoszláv vagy szovjet) identitásnak az általánossá tétele révén törekszik. A gyakorlatban azonban a legegységelműbb asszimilációs politikák is előszeretettel nevezik magukat integrációs erőfeszítéseknek, a kisebbségek pedig a legőszintébb, velük kapcsolatos integrációs próbálkozásokba is hajlamosak asszimilációs célokat belemagyarázni.” Salat Levente: *Etnopolitika...* i. m. 59–60. p.

63 Rotschild, Joseph: *East Central Europe...* i. m. 134. p.

BÁRDI NÁNDOR

A ROMÁNIAI MAGYAR ELIT GENERÁCIÓS CSOPORTJAINAK INTEGRÁCIÓS VISZONYRENDSZERE (1918–1989)

Etnopolitikai szempontból a magyar kisebbségek története megközelíthető a konfliktusok külső kezelése felől (magyarságpolitikák) és a kisebbségi elitek útkeresésének irányából (kisebbségpolitikák) is. Ez utóbbi tekintetében a mindenkori kisebbségi elit belső és külső viszonyrendszere a meghatározó. Pontosabban az, hogy ezen belül milyen integrációs-kooperációs tevékenységet folytat. Ebben a tanulmányban ahhoz keressék értelmezési kereteket, hogy a romániai magyar kisebbségi elit esetében ez az önépítő stratégia¹ hogyan változott az 1920-as évektől a nyolcvanas évek végéig. A kisebbségi elitnek milyen tapasztalatokat szereztek integrációs viszonylataikban?² Hogyan alakult ki a ma kanonizált kisebbségpolitikai beszédmód? Az utóbbinak része a külön társadalom képe, a közös cél képzeje és az ennek a politikai jövőképnek alárendelt cselekvési elvárásor.

Mivel mindez egy tágabb, a kisebbségi társadalom működését leíró keretrendszerhez illeszkedik, előbb ezt mutatom be (1.). Ezt követően ennek egyik elemét, a generációs csoportokat bontom ki (2.). A tanulmány döntő része azzal foglalkozik, hogy az egyes generációs csoportok a négy általam legfontosabbnak tartott viszonylatban milyen politikai stratégiákat fogalmaztak meg (3–6.) A kontextualizálást középpontba állító tanulmányom végén néhány etnopolitikai tapasztalatot emelek ki (7.).

1. A közép-európai magyar nemzetkisebbségi töredéktársadalmak értelmezési keretei³

A következőkben röviden vázolt szempontrendszer egyes elemei más tanulmányaimban már bemutatásra kerültek.⁴ Itt most a teljes kifejtés igénye nélkül az egész „mo-

1 Itt a nemzetépítés és a társadalomépítés összefüggéseire gondolok, melyek közül az utóbbiaknak tulajdonítok döntő szerepet. Mert ha azt mondjuk, hogy a magyar kisebbségi közösségeket a nemzeti elem (a nacionalizmus történeti és kulturális formaváltozásai) szervezik, akkor egy társadalmi jelenségről és nem valamiféle a priori fogalomról van szó. Tehát ez alatt az önépítés alatt olyan társadalomszervezést értek, amelyet a nemzeti közösséghez való tartozás határoz meg.

2 Az értelmezési keretek és a kulcsprobléma „kereső” felvetése jelzi: itt az eddigi ismereteink összegzésén túl elsősorban a hiányzó kutatások kérdésfelvetéseit próbálom sorra venni annak érdekében, hogy kifejezetten az integrációs viszonyok kutatása elkezdődhessen és szembesüljünk az alapkutatások (bibliográfiák, repertóriumok, forráskiadás, biográfiák) hiányával.

3 A nemzetkisebbségi elem arra utal, hogy egy szélesebb körű (összmagyar) nemzettudat szervezi az adott országban élő, magukat magyarnak vallók csoportját. Egy adott, szélesebb közös azonosságtudattal bíró csoport az adott országban sajátos kisebbségi helyzetben élő csoportjáról van szó. A töredéktársadalom pedig a társadalomszerveződés torz és hiányos voltára utal.

4 *Tény és való*. Pozsony, Kalligram, 2004, 271 p.; *Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára*. In *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla. Budapest, TLA, 2004, 251–274. p.; *Generation Groups in the History of Hungarian Minority Elites*. *Regio*, 2005, 109–124. p.

dellt” azért tekintem át, hogy ne érhesse az a vád, miszerint a kisebbségtörténetet pusztán politikatörténetnek tekintem. Mindez nem csak az én munkám, hanem a kilencvenes évek kisebbségkutatásában megjelenő új megközelítések sajátos összegzése.⁵

A határon túli magyar kisebbségi problémák tanulmányozásához az elemzés három területét különítettem el: az *identitáspolitikai elemzési kiindulópontokat* (1.), a *történeti megközelítést* (2.) és a *sajátos társadalomszerveződés elemeit* (3.). Az elemzési kiindulópontok olyan alaphelyzetek, amelyek egy-egy konkrét eset/konfliktus tanulmányozásában segíthetnek.⁶ Ilyen a *kisebbségi léthelyzet* alapadottsága: az aszinkronitás, a valamihez képest való kicsinység, a többletterhek igénye – a nyelvhasználatban, a közösség-szervezésben stb. (1.1.) Mivel a magyar kisebbségi csoportokat a nemzeti nyelv és kultúra szervezi, a második kiindulópont a *közösségi azonoságtudat*, az a közösségi tudáskészlet, amelyben az egyén és a közösség meghatározza önmagát (1.2.). A harmadik elem pedig a *többségi állam/nemzet/társadalom viszonya a kisebbség* problémáihoz (1.3.). A történeti folyamatok feltárásához azonban ezek túl általános szempontok. Ezért a történeti kutatás szempontjából hasznosnak tartom elkülöníteni az egyes országokban élő magyar kisebbségek történetén belül a magyarság/kisebbségpolitikai korszakokat, illetve azokon belül a *töréspontokat* (2.1.). A kisebbségi elitek szempontjából kulcsfontosságú szocializációjuk kerete és a rekrutáció. Ebből a szempontból 1989-ig Romániában öt *generációs csoportot* különböztetek meg (2.2.). A történeti elemzés harmadik területe – e tanulmány témája – a kisebbségi *elit*ek *integrációs viszonyrendszere*. Nevezetesen az, hogy miként gondolkodnak saját társadalmuk megszervezéséről; hogyan viszonyulnak az állam-országukhoz (a többségi nemzetépítéshez); hogyan viszonyulnak a nyelvországához (az anyaország magyarságpolitikájához); végezetül mit tudnak kezdeni a nemzetközi ideológiai és politikai folyamatokkal (2.3.). A kisebbségi társadalom sajátos szerveződésének számbavételekor szintén három elemet különítek el. A *társadalomstatisztikai adottságokat*, pontosabban az azokban beállt változásokból eredő folyamatokat: létszám, településszerkezet, természetes szaporodás, korösszetétel, iskolai végzettség, foglalkozás, városi népesség, vegyes házasság, elvándorlás (3.1.). Ha az intézményesség felől nézzük, akkor *alrendszereket* különíthetünk el: politikai érdekvédelem, önkormányzati pozíciók, egyházak, nyilvánosság, civil társadalom, kulturális-oktatási intézményrendszer (3.2.). A többségi/országos társadalommal való összevetésben pedig a *sajátosságokat*: az országonkénti tipológiákban, a modernizációhoz való viszonyban, a konstruáltság sajátosságaiban, a többségi szerkezetekbe való integráltságban és a rétegzettségben ragadhatjuk meg (3.3.)

2. Generációs csoportok a romániai magyar kisebbség történetében

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a romániai magyar elitet megjelenítő kisebbségi politikai elit nyolcvanéves fejlődését áttekintve bemutassam az egyes nemzedéki csoportokat és stratégiákat. Próbálkozásommal a harmincas évek hasonló tö-

5 Itt a teljesség igénye nélkül Bakk Miklós, Biró A. Zoltán, Gagy József, Gyurgyík László, Horváth István, Kántor Zoltán, Kiss Tamás, Kiss Dénes, Lőrincz D. József, Papp Z. Attila és Szarka László munkáira kell utalnom.

6 Ezeket a kiindulópontokat Vékás Jánostól vettem át.

rekvéseit kísérlem meg folytatni. A korabeli viták központi kérdése az volt, hogy a kisebbségbe került magyarság szellemi-kulturális-lelki (mai szóval élve: értékrendbeli) fejlődése mennyiben más, mint a magyarországi „közszellem”.⁷

2.1. A magyar kisebbségtörténetben az első meghatározó nemzedéket – már a harmincas években is – *elszakadt magyarságnak* nevezték.⁸ Itt lényegében az 1918 előtti otthon maradt regionális politikai elitekről van szó, illetve azokról, akik az első világháború előtti Magyarország keretei között szocializálódtak, és az új viszonyok között többségből kisebbségivé válva vettek részt a közéletben. A magyar kisebbségpolitikákat a két világháború között döntően ezek az emberek alakították. Jövőképüket mindenképpen a történeti Magyarország visszaállításának reménye határozta meg. Bízta az impériumváltás időleges voltában, és vitákkal, de lényegében elfogadták a budapesti kormányzat utasításait (és támogatását). Romániában és Jugoszláviában az első világháború előtti magyar állam liberalizmusát (a nemzetiségek helyzetét és az önkormányzatiságot) vetették össze az új állapotokkal, és a századelő szabadelvű gyakorlatát kérték számon az új többségi elittől. A másik érvrendszerük pedig mindhárom országban a kisebbségvédelmi szerződés és a (későbbi) győzteseknek az első világháború alatti nemzeti nyilatkozataiban megfogalmazottak számonkérése volt (Gyulafehérvári Határozatok, Pittsburgi Szerződés).

Romániában az OMP bal- és jobbszárnyáról beszélhetünk. Akkoriban az előbbihez sorolták – többek között – Kós Károlyt, Paál Árpádot, Krenner Miklóst, Bernády Györgyöt, míg a másik oldalhoz Grandpierre Emilt, Bethlen Györgyöt, Gyárfás Elemért, Jakabffy Elemért, Pál Gábort.⁹

2.2. A második nemzedék a harmincas évek elején jelent meg, és föllépésében a korabeli közírás a *kisebbségi ember* megszületését látta. Ennek a generációnak a tagjai középiskolai tanulmányaikat már 1918 után, nem többségiként végezték. Ismerték az adott ország államnyelvét, közszellemét, érdekérvényesítő eljárás módjait. Ugyanígy kapcsolatban álltak a korabeli magyarországi ifjúsági mozgalmakkal.¹⁰ Kulturális példaképeik is azonosak voltak a magyarországi kortársaikkal (Ady Endre, Szabó Dezső, Bartók Béla, Móricz Zsigmond, a népi írók). Részben Krammer Jenő nyomán alapvetően öt pontban összegezhetők szemléleti sajátosságai:¹¹ A) Az általuk képviselt nemzetfogalomban már nemcsak a történelmi osztályoknak jutott hely, hanem a parasztságnak és a munkásságnak is. Az otthon és a haza fogalma szétvált, egyszerre tekintették hazájuknak régiójukat és Magyarországot. Az utódállamhoz való viszony tisztázása során Közép-Európa nemzetiségi problémái között próbálták saját problémáikat is elhelyezni. B) Az új nemzetfelfogás, amely a falu és a népi kultúra felé terelte a figyelmüket, szociálisan is érzékenyebb tette mozgalmait. Világossá vált előttük,

7 Az erre vonatkozó összefoglalás és dokumentumközlés Bárdi Nándor: A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. *Magyar Kisebbség*, 1998, 3–4. sz. 55–59. p., valamint uo. Nánay Béla, Szvatkó Pál, Borsody István, Kende Ferenc, Venczel József, Mikó Imre, Krammer Jenő tanulmányai 60–127. p.

8 Nánay Béla: A kisebbségi magyar lélek. *Láthatár*, 1937. 1. sz. 3–14. p.

9 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997. 2. sz. 32–67. p.; uő: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In *Ethnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla. Budapest, TLA, 2003, 153–194. p.

10 Székely András Bertalan: *A közép-európaiság eszméje a magyar tudományban, közgondolkodásban és a közművelődésben*. Budapest, Népművelési Intézet, 1984, 61. p.

11 Krammer Jenő: *A szlovenszkói serdülők lelkivilága*. Budapest, 1935, 77. p.

hogy a „nemzeti megmaradás” elképzelhetetlen a „nép felemelése” nélkül. C) Ez pedig modern gazdaság- és társadalomszervezési programokat igényelt. Az önszerveződés, a polgárosodás világnézeti különbségektől függetlenül központi gondolat volt köreikben. Köztük találhatók a kisebbségi magyar szövetkezeti mozgalmak szervezői is. D) A harmincas évekre kiderült, hogy a nemzeti autonómiák megvalósítása nem lehetséges az adott keretek között. Ezért a saját (tehát magyar) társadalmi szervezet, oktatási rendszer, szövetkezeti mozgalom, elitképzés stb. került előtérbe a nemzeti önszerveződések folyamatában. A nemzeti autonómiát nem pusztán jogi keretek között, felülről „megadva” képelték el, hanem – a magyar szövetség eszméjét a korabeli korporativizmussal ötvözve – a társadalmi önszerveződő intézményrendszer révén gondolták kiépíteni.¹² Az önazonosság-ideológiákról is kiderült, hogy politikai értelemben nem lehet velük átlépni az etnikai törésvonalakat, és inkább csak kulturális-irodalmi hatásuk lehet.¹³ e) Ez az a korszak, amikor a kisebbségi elit csoportokká szerveződésében a politikai ideológiáknak meghatározó szerep jutott.¹⁴

Az adott nemzedéki csoport nevesítése úgy a legkézenfekvőbb, ha ezt a különböző mozgalmak és kiadványaik révén tesszük meg. Romániában az *Erdélyi Fiatalok*, a *Hitel* köre, a MADOSZ, a Vásárhelyi Találkozó résztvevői sorolandók ide. (Jelzésként néhány meghatározó személyiség: Jancsó Béla, Venczel József, Mikó Imre, Vita Sándor, Demeter Béla, Márton Áron, Bányai László, Jordáky Lajos.) E generáció közéleti érvényesülését a második világháború akadályozta meg. Az erdélyiek egy része a visszacsatolás után vezető pozícióba került, komoly hatást gyakoroltak az Erdélyi Párt politikájára, a MADOSZ vezetői pedig a Magyar Népi Szövetséget szervezték meg 1944 után. Az előbbieik közül Venczel Józsefnek és Mikó Imrének a hatvanas években újra meghatározó szerepe volt a romániai magyar tudományos életben, Márton Áron pedig gyulafehérvári római katolikus püspökként vezette egyházát a nyolcvanas évekig.

2.3. A következő nemzedéki csoport baloldali szocializációja a harmincas–negyvenes évekre tehető, és az ötvenes években mint *régi baloldaliak az adott ország magyarságpolitikáján belül a magyarságot reprezentálták*. Itt nagyon óvatosan kell fogalmaznom, hogy elkerüljem az egyoldalúságot, hiszen itt csak az egyes életpályákat lehetne elemezgetni aszerint, hol, mikor volt pusztán hatalmi eszköz az illető, és mikor tartozott a munkájához a kisebbségi érdekérvényesítés. Ide elsősorban azokat sorolom, akik az adott időszakban (1944-től a hatvanas évek végéig) a magyar intézmények élén álltak és kifelé a közösséget reprezentálták. Ők már 1944, sőt a világháború előtt részt vettek az adott ország kommunista mozgalmaiban („illegalisták” voltak). Úgy vélték, hogy a kisebbségi léthelyzetből való kilépést, az etnikai törésvonalak eltüntetését megoldja a kommunista párt képviselte internacionalizmus. A kétnyelvűség

12 Venczel József: *Metamorphosis Transylvaniae*. 65–73. p., uő: *Művelődéspolitikai terv*. 269–277. p., Albrecht Dezső: *Társadalmunk átalakulása*. 98–108. p., uő: *Magyar Szövetség* 119–120. p. In *Hitel, Kolozsvár 1935–1944*. Összeállította Záhony Éva. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991, 386. p.

13 K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss*. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. München, Ungarisches Institut, 1993, 470. p.; Nagy György: *A kisebbségi helyzetállástól a közösségi desirabilitásig és vissza. A transzilvanista ideológiáról*. In *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kolozsvár, Kom-Press-Polis, 1999, 7–37. p.; Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, Forum, 1984, 208. p.

14 Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, TLA–XX. Század Intézet, 2002, 365 p.; Horváth Ferenc Szabolcs: *A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években*. *Magyar Kisebbség* 2003. 3. sz. 368–386. p.; Filep Tamás Gusztáv: *A hagyomány felemelt töre*. Budapest, Ister, 2003, 443 p.

biztosítása és a magyar kulturális intézményrendszer működtetése révén a nemzeti azonosságtudat megőrzését is biztosítottak tekintették. Mivel az utódállamokban a két világháború között a kisebbségek fölültreprezentáltak voltak a kommunista pártokban, és ott nem is igen érezhettek hátrányos megkülönböztetést, számukra már 1945–1946-ban komoly gondot és meghasonlást jelentettek a magyar érdeksérelmek, majd a pártok felfejlesztése során a többségi nemzet előtérbe kerülése, később a hatvanas években a „régí nemzetiségi káderek” perifériára szorulása. Ez az a generáció, amely elsőként vetette fel a nemzetek és nemzetiségek szocialista jogegyenlősége nevében a magyar sérelmeket, egyben ők építették ki (vagy Erdélyben ők védték) az anyanyelvhasználatot biztosító már említett intézményeket. Ez a generációs csoport hajtotta végre saját társadalma szocialista átalakítását és egyben revitalizációját is.

Romániában a Magyar Népi Szövetség vezérkarát, Kurkó Gyárfást, Kacsó Sándort, illetve Balogh Edgárt, Méliusz Józsefet, Nagy Istvánt, Bányai Lászlót, Takács Lajost, Csögör Lajost sorolom ide mint reprezentáns személyiségeket. Külön kérdés, hogy azokat, akik a román pártvezetés legszűkebb környezetéhez tartoztak Bukarestben, mennyiben említhetem itt. Elsősorban Mogorós Sándorra (Alexandru Moghioroș) és Luka Lászlóra (Vasile Luca) gondolok, akik a kezdetektől a román kommunista párt akaratának megjelenítőiként, nem pedig a magyarság reprezentánsaiként voltak jelen a közéletben.

2.4. A következő generációs csoportba azokat sorolom, akik az ötvenes–hatvanas években szocializálódtak „baloldalként”, és a hatvanas évek második felében a rendszeren belüli kisebbségi érdekérvényesítés kulcsfigurái lettek. Mivel 1968 Romániában kulcsfontosságú év volt, legkézenfekvőbb némi áthallással *hatvannyolcasoknak* nevezni őket. Ezek az értelmiségiek az ideológia terén rendkívül hosszú utat jártak be mind a szocializmushoz, mind a többségi nemzethez való viszonyukat illetően. Életpályájukat ma csak mozaikokban látjuk, eddig megjelent emlékirataik – a hozzáférhető levéltári anyagokkal összevetve – jobbára tendenciózusnak mutatkoznak. Szembesítésnek, számonkérésnek nem látom értelmét. Inkább az összetett belső mozgatórugók és a bonyolult adok-kapok szocializációs keretek logikái az érdekesek. Ezek vihetnének el a szerkezet működési mechanizmusaihoz.

Az életpályák közös pontjaiként a következőket lehet megadni: A) Többségükben olyan első generációs értelmiségiek, akik az ötvenes–hatvanas években már valamilyen felsőfokú képzésben vettek részt. Kulturális, irodalmi intézmények, folyóirat-szerkesztőségek vezetői lettek. B) A többségi nyelvet és kultúrát jól ismerik. A pártszervek belső viszonyaival tisztában vannak, és az efféle információikat használni is tudják. C) Az előző baloldali generációra jellemző népszolgálati ideológia hirdetése mellett jól ismerik és használják a saját közönségük számára áthallással bíró utalásos nyelvet.¹⁵ (Ilyen például a Sütő Andrástól származó „a fű meghajlik...” toposz.) A harmincas évekbeli kisebbségi humánus ideológiára alapozódik a Gáll Ernő megfogalmazta „sajátosság méltósága” ideológia, amely a kisebbségi léthelyzetet mint pozitív emberi és kulturális értéket jeleníti meg. D) Az adott országon és magyarságpolitikákon belüli ténykedésük elválaszthatatlan a hatvanas évek végéig az adott párteliteken belüli hatalmi harcoktól. Ekkor önálló érdekérvényesítő csoportként próbálnak megjelenni.

15 Ennek részletes elemzését adja D. Lórinz József: A kelet-európai ambivalens diskurzusról. *Regio*, 2002. 1. sz. 226–248. p.

Amikor nyilvánvalóvá válik ennek sikertelensége, különböző stratégiákat választanak: tiltakozás és félrevonulás, intézményvédelem és pozícióőrzés, áttelepülés Magyarországra, az adott politikai szerkezet kiszolgálása.

Romániában – a teljesség igénye nélkül – ehhez a körhöz kell sorolnom Gáll Ernőt, a *Korunk* főszerkesztőjét, Hajdu Győzöt, az *Igaz Szó* főszerkesztőjét, Domokos Gézát, a Kriterion Könyvkiadó igazgatóját, Sütő András író, Bodor Pál író, Huszár Sándort, A *Hét* főszerkesztőjét, Király Károly Kovászna megyei első titkár.

2.5. A hetvenes–nyolcvanas évek új generációs csoportjai már a hatvanas évek vége után bekövetkezett fordulat miatt sem tudtak teljesen integrálódni a szűkös magyar intézményrendszerbe. Az előző generációhoz képest – nemcsak világnézetileg – sokkal színesebb társaságról van szó; kifejezetten kívül álltak a pártretorikán, és saját kifejezésrendszert (közbeszédet és nyilvánosságot) hoztak létre. Tehát egyaránt működtek a rendszer keretein belül (például szerkesztőségekben és oktatási intézményekben) és önszerveződéseikben. Ezért jobb kifejezés híján *önszervezőknek* vagy patetikusabban: *kisebbségi-disszidenseknek* nevezhetjük az ide sorolt életpályákat és csoportosulásokat.

Romániában Bretter György filozófus tanítványi körével kezdődik a hetvenes évek elején egy új filozófiai nyelv keresése, amely egy idő után nem fért bele a *Korunk* és a Kriterion közlési lehetőségeibe. (A *Bretter-tanítványok*: Ágoston Vilmos író, Egyed Péter író-filozófus, Huszár Vilmos filozófus, Molnár Gusztáv filozófus, Szilágyi N. Sándor nyelvész, Tamás Gáspár Miklós filozófus.¹⁶) A politikai tiltakozás még az előző nemzedékhez tartozóknak, Király Károlynak, Takács Lajosnak, Sütő Andrásnak a pártközponthoz és Ceaușescuhoz címzett a Zsil-völgyi bányászlázadás után írt tiltakozásaival, emlékirataival kezdődött 1977–1978-ban. Majd a nyugati közvéleményt és magyarországi illegális sajtót célozta meg Tóth Sándor és Tordai Zádor 1978-ban és 1989-ben az *Erdélyi jelentés* kiadásával. Az aktív ellenállás az *Ellenpontok* samizdat folyóirat 8 számának megjelentetésével született meg 1982-ben.¹⁷ A Tóth Károly Antal, Ara-Kovács Attila és Szöcs Géza szerkesztette kiadvány elsősorban a Szabad Európa Rádión keresztül vált ismertté a romániai magyarság előtt. A szerkesztők lebukása és meghurcolása után Ara-Kovács és Tóth kénytelen volt Magyarországra távozni. Itt az előbbi megalapította az illegális *Erdélyi Magyar Hírügynökséget*, amely 1983–1989 között több száz jelentése révén hiteles erdélyi információkkal próbálta ellátni a nyugati hírügynökségeket.

Mint ahogyan az *Ellenpontok* genezise részben a nagyváradi Ady-kör szűkülő kereketeire vezethető vissza, úgy az 1984–1986 között működő, Molnár Gusztáv szervezte *LIMES*-kör is az ellehetetlenített publikációs lehetőségek miatt alakult meg. Molnár a *Kriterion* szerkesztője volt, és potenciális szerzőket hívott össze, hogy a rendszer várható összeomlása utáni, illetve a közép-európai és az összmagyar folyamatok szempontjából fontos témákat vitassanak meg változó helyszíneken. (A viták résztvevői: Balázs Sándor, Bíró Gáspár, Cseke Péter, Cs. Gyimesi Éva, Fábián Ernő, Horváth Leven-

16 Közös kötetük: *Szövegek és körülmények*. Összeállította és a bevezetőt írta Bretter György. Bukarest, Kriterion, 1974, 121. p.

17 A kiadvány összegyűjtött új kiadása: *Ellenpontok*. A dokumentumokat sajtó alá rendezte Tóth Károly Antal; uő: Az *Ellenpontok* rövid története 5–20. p.; Szöcs Géza: Tizenkét képkocka a nyolcvanas évek elejéről. 349–354. p.; Ara-Kovács Attila: *Tétova ellenállás*. Román ellenzék, magyar samizdat. 355–364. p., Csíkszereda, Pro-Print, 2000, 368. p.

te, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv, Salat Levente, Szilágyi N. Sándor, Visky András.) A kör szervezőjénél, Molnár Gusztávnál 1986-ban házkutatást tartottak, később Magyarországra távozott. Ehhez a körhöz tartozott Balázs Sándor, aki 1989-ben *Kiáltó Szó* címmel adott ki szamizdatot, amelynek összesen két száma jelent meg.

Csikszeredában 1980-tól különböző elnevezéssel működött a *Kulturális Antropológiai Munkacsoport* helyi társadalomkutatók részvételével. Ekkor alapozták meg a kisebbségi helyzet mindennapi léptékű vizsgálatát és az 1989 után komoly vitákat elindító intézményelemzési munkájukat. A csoport a hivatalos nyilvánosságban, *A Hét* c. hetilap *Tett* című mellékletében és a *Kriterion* kiadónál is publikált. (A kör meghatározó tagjai: Biró A. Zoltán, Bodó Júlianna, Gagy József, Lőrincz D. József, Oláh Sándor, Rostás Zoltán, Turós Endre.)¹⁸ Szintén a nyolcvanas években működött féllegális kereketek között a sepsiszentgyörgyi *tudományelméleti kör* Salat Levente vezetésével, helyi értelmiségiek szövegolvató társaságaként. Egyik kör sem foglalkozott közvetlenül politikai kérdésekkel, de olyan „okoskodó gyülekezetnek” számított, amely már a nyolcvanas évek második felében meghatározta a romániai magyar értelmiségiek nem nyilvános vitáit, majd az 1989 utáni tudományos-önismereti közbeszédet.

3. A saját társadalom szervezéséhez való viszony

Ebben az alfejezetben annak összefoglalására teszek kísérletet, hogy az előbb körülírt generációs csoportok miként gondolkodtak saját társadalmuk megszervezéséről, kisebbségpolitika és társadalom viszonyáról.¹⁹

3.1. Az 1918 előtti pártpolitikai kötődések kapcsán Erdélyben a munkapárti, illetve függetlenségi párti beállítódások aszerint is jelentkeztek, hogy kik voltak az első világháború előtt is parlamenti képviselők, törvényhatósági vezetők, és kik azok, akik csak 1918-ban kerültek ilyen pozíciókba. Ez azonban a cselekvési stratégiákban nem jelentett igazi törésvonalat.

A második különbség a tevékenységi körükből adódó véleménykülönbségekben mutatkozik meg; el kell ugyanis határolnunk egymástól a kulturális, a politikai és a gazdasági kisebbségi elitek érdekeit.

Döntően az előbbi csoportosításokhoz lehet rendelni a következő stratégiai megosztottságokat: Voltak, akik a magyarság megszervezését alulról, széles társadalmi rétegeket bevonva képzelték el, míg mások inkább úgy vélték, hogy a politizálás a törvényelmi osztályok dolga, mert azok rendelkeznek megfelelő politikai kultúrával és egzisztenciális háttérrel. (Ez utóbbiak ahhoz szükségesek, hogy olyan megbízható emberek kerüljenek kisebbségpolitikai vezető pozíciókba, akiket a budapesti irányvonaltól nem lehet eltéríteni.) Ez különösen az OMP elnökválasztása körüli vitákban ragadható meg.²⁰ Nevezetesen a marosvásárhelyi modernizátorként megjelenített, demokratikus

18 A KAM történetéről és kutatásairól honlapjukon adnak áttekintést www.topnet.ro/wac.

19 Az egész tanulmányra érvényes, hogy kutatási megközelítéseket és kereteket keresek és nem valami féle kánont szeretnék írni. A további részletkutatásoknak épp az lehetne a célja, hogy a maguk belső logikája szerint feltárják a felvázolt viszonyrendszereket. De ehhez előbb szükséges összerakni a külső mozaikot, melyet a következő alfejezetekben szeretnék elvégezni.

20 Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In *Ethnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla. Budapest, TLA, 2003, 153–194. p.

gondolkodású, a középosztályt és a magyar zsidóságot és potenciálisan a szociáldemokráciát is integráló Bernády György és vele szemben Ugron István, illetve Bethlen György pozicionálásában. Ez utóbbiak az arisztokrácia, a régi megyei elíttek és az egyházak támogatásával a magyar egység nevében szintén integrátori szerepben léptek fel. Csakhogy míg Bernády és hívei egy a romániai modernizációban részt kérő, azt dinamizáló plurális, önértékeiből építkező erdélyi – és magyar társadalomképből indultak ki, addig Grandpierre Emil és Bethlen György az egységes magyar nemzeti társadalom pozícióörzésében gondolkodott, az irredentizmus és a bolsevizmus vádjá ellen egyaránt hadakozva, a meglévő társadalmi viszonyok fenntartása mellett kardoskodott.

A századforduló, majd a két világháború közötti Magyarországon jelen volt a modernizációs (a nagyvárosi tömegkultúrát honosító) szigetek és a rendies intézményrendszer feszültsége. Az innen kiszakított romániai magyar kisebbségi társadalmon belül a húszas évek közepétől ugyanez a modernitási igény-feszültség alárendelődött – a pozíció-szerzése érdekében diszkrimináló – román nemzetiségpolitikától való félelemnek. S mindez az egységörzés nevében történt. (Jól tükrözi ezt a szórakoztató és a bulvár kiadványok, valamint az országos napilapok eltérő kisebbségi társadalomképe. A *Napkelet* c. folyóirat megszűnése (1922), a *Keleti Újság* polgári radikális hangvételének átalakulása (1924) is ezt az átalakulást, alárendelődést jelzi. Majd 1935–1940 között a kolozsvári *Független Újság* próbálja újra megjeleníteni a polgári tömegkultúra igényét, újra középpontba állítva azt a kisebbségi nyilvánosságban. Tegyük hozzá, hogy a partiumi nagyvárosokban Temesvár, Arad, Nagyvárad mindvégig meghatározó.)

A magyarság megszervezésével kapcsolatos vitákban három témában ütköztek a jobb- és balszárny, illetve a kulturális és politikai elíttek véleményformálói. Az egyik a megszervezés prioritása volt: mi a fontosabb a magyar egység vagy a magyarság teljessége? Ez utóbbi alatt értve a magyar zsidóság és a munkásság megszervezését. Mindez azonban nemcsak a „történelmi osztályok” kisebbségi helyzetben is fennmaradt vezető szerepét veszélyeztette volna, hanem szemben állt a korabeli romániai és magyarországi közvéleményt egyaránt átható bolsevizmusellenességgel és antiszemitizmussal. A másik kérdés a területi integráció problémája volt: a Partium, Kolozsvár és a Székelyföld politikai reprezentánsainak és sajtóorgánumainak befolyási harca annak érdekében, hogy a politikai és társadalmi intézményrendszerben és a nyilvánosságban minél jobban pozícionálhassák regionális érdekeiket. Ebben Kolozsvár megteremtette és megőrizte „fővárosi” szerepét. A harmadik értelmezés az Országos Magyar Párt kisebbségpolitikai funkciója körül alakult ki. A pártvezetés összeegyeztethetőnek ítélte meg a *politikai párt* és a *magyar nemzetkisebbség legitim képviselőjét*. Ez utóbbi, mint kvázi önkormányzati szerepkör azonnal megkérdőjeleződött, ha a parlamenti csoport tagjainak egyéni érdekei vagy épp pártpolitikai kompromisszumok kerültek előtérbe a helyi magyar közösségek érdekeivel szemben. Védekezésül az „egység” retorikát és a „nemzetárulás” stigmatizációt használták.

A húszas évek kisebbségi elitje a revíziós jövőképet dédelgette, de nyilvánosan a nemzeti autonómiát tűzte ki mint elérendő politikai célt. Ehhez Erdélyben különböző konkrét autonómiaterveket dolgoztak ki.²¹ A másik alternatív jövőkép a regionális politikai, illetve kulturális ideológiák felépítése volt. Erdélyben a transzilvanizmus, Kárpátalján az őslakos ideológia, Felvidéken a szlovenszkóiság gondolata, míg a Vajdaságban mint helyi irodalmi idea, a Szenteleky Kornél képviselte „colour local” jelent meg.

21 Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918-1940). In *Források és stratégiák*. Csíkszereda, Pro-Print, 1999, 29–113. p.

A politikai transzilvanizmus azonban 1928-ra zsákutcába jutott: a többségi erdélyi román partner országos hatalomhoz jutva a román nemzetállam építését és nem a regionalizációt erősítette. Ezt követően már csak mint kulturális–irodalmi irányzatként működhetett tovább a magyarság körében. A transzilvanizmus belső társadalompolitika képéről aligha beszélhetünk. Ha ezt tennénk, akkor olyan sommás ítéletet kellene megfogalmazni, miszerint az osztálybékében élő archaikus társadalomban gondolkodtak. A különböző kisebbségi törvénytervezetek és autonómia tervek pedig alapvetően a kisebbség védelmében, a többségi társadalommal szemben írták le a saját társadalom szervezésének lehetőségét.²²

A generációs csoporton belüli utak a harmincas években elágaztak. A politikai elitbe tartozók továbbra is a pozícióőrzést állították a középpontba, de nagyobb figyelmet fordítottak az ifjúsági mozgalmak integrálására és a politikai/sérelmi érvelés szakmai megalapozására.²³ A kulturális életben a húszas évektől megindult annak átszervezése: *Erdélyi Szépműves Céh*, *Erdélyi Helikon*, az *Ellenzék* c. napilap orinetációja, színpártolás és a magyar színtársulatok átalakítása. Ezzel párhuzamosan megteremtettek egy olyan közösségi ideológiai burkot, amely nemzeti alapon szervezett zárt társadalomban és a szociális ellentétek kikapcsolásában gondolkodott. A húszas évek második felének magyar középiskolásai – a harmincas évek egyetemistái már ebben a jövőképben szocializálódtak.²⁴

3.2. A „kisebbségi ember”, a „kisebbségi etika”, a „kisebbségi társadalom” konstrukcióját megalkotó második generációs csoport szocializációs háttéréről már szóltam (2.2.). A saját társadalom szervezésre a nemzeti összezárkózás célja a legjellemzőbb, és ezen keresztül gondolják el a társadalmi és a gazdasági modernizációt. Ha nem is a generáció – mert tanulmányait még 1918 előtt végezte –, de a harmincas évek szellemiségét fejezte ki Sulyok István kisebbségi társadalomra vonatkozó definíciókísérlete: „...a nemzeti kisebbség olyan társadalmi csoportosulás, mely tagjainak egyéniségét egészen felöleli. Tagjai köznapi értelemben véve a legszorosabb társadalmi közösségekben élnek. Ez a közösség termeli ki számukra a társadalmi értékeket: ebben él és fejlődik nyelvük, kultúrájuk, ebben alakulnak ki szokásaik, világnézetük és életelejük... Ezeknek a közösségeknek azonban egyik legnevezetesebb ismertető jelük az, hogy gondoskodni igyekeznek tagjaik minden igényéről... nemzeti kisebbségeket, vagy helyesebben kisebbségi nemzeteket a nemzeti dogma megfosztja attól, hogy közjogi formában az állami főhatalomnak bármilyen kicsiny részét a maguk nemzeti céljainak szolgálatába állíthassák, nemzeti igényeik kielégítésére többé-kevésbé szabadon áll a tisztán társadalmi szervezkedés eléggé tág, hatalmi intézkedésekkel tartósan alig szűkíthető területe.”²⁵

22 Zahorán Csaba: *Az erdélyi autonómia tervek fogalmi összehasonlító elemzése*. Kézirat, 15 p.

23 Itt elsősorban Sulyok István és a Juventus fordítóiroda tevékenységét kell kiemelni. Ebből a körből született meg az 1931-es Sulyok István–Fritz László szerkesztette *Erdélyi magyar évkönyv*. Az OMP-n belül Jakabffy Elemér volt mind a kisebbségi adatgyűjtés, mind az ifjúsági tagozati munka erősítésének legambiciózusabb képviselője.

24 Erről a közegről legrészletesebben és a legtöbbet Cseke Péter írt az *Erdélyi Fiatalok* c. lappal és annak szerkesztőjével foglalkozó tanulmányaiban. *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták, 1930–1940*. Összeáll. Cseke Péter–László Ferenc. Bukarest, Kritérion, 1986/1990; Cseke Péter: *Metaforától az élet felé. Kisebbségi, értelmiség – kisebbség nyilvánosság*. Bukarest–Kölnsvár, Kritérion, 1997; uő: *Vigyázó torony. Beszélgetések Debreceni Lászlóval*. Bukarest, Kritérion, 1995.

25 Sulyok István: A kisebbségi kérdés szociológiai oldala. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 4–6. sz. 170–181. p.

Az ideológiai kérdésekben Sulyokkal szöges ellentétben álló Kacsó Sándor az évtized második felében hasonló jövőképben gondolkodott. „Belső önállóságunk viharálló megteremtése népi szellemiségünk kialakulásától függ. Nem egyének s nem is egyik vagy másik társadalmi osztályunk állhatja meg ma sikeresen a nemzeti önvédelmi harcot, hanem az egész nép együtt. [...] Be kell tehát vinnünk népünk köztudatába, hogy az erdélyi, illetve romániai magyarság fennmaradásának nagy kérdései – eddigi történelem szemléletünkkel ellentétben – nem politikai kérdés a szónak abban a köznapi értelmében, amint azt használni szokták. Nemzeti kulturális feladat ez a leginkább és a legelső helyen, s aztán ezzel összefüggően – mert a nemzeti kultúra szabad és eredményes kiteljesítésének ez a legnagyobb előfeltétele – társadalmi átalakulásunk kérdése is. A nemzet fogalma nagy átértékelésen esett át történelmünk folyamán, s ha valahol és valamikor idők parancsa az, hogy valóban nép-nemzetet jelentsen, úgy élet-parancs ez nálunk és most, kisebbségi sorsunkban.”²⁶

A gazdaságszervezésben a szövetkezeti mozgalom, a társadalompolitikában pedig a népevelés, illetve az új értelmiségi középosztály megteremtése került a középpontba. Ennek lényege, hogy a falusi tehetséges fiatalokból új falusi intelligenciát kell nevelni. Majd a falusi középrétegek gyerekeiből jöhet létre az új kisebbségi értelmiség. Ezt pedig egy olyan kisebbségi etikával bíró elitnek képzelték el, amelynek a *népszolgálat a küldetése*. Mindezt a *nemzetnevelésen* keresztül gondolták elérni.²⁷ Ennek színhelyei ez egyházi iskolák és a kolozsvári egyházi egyetemi kollégiumok, orgánumai az *Erdélyi Fiatalok*, az *Erdélyi Iskola* és a *Hitel*. Ez a korporatív-keresztényszociális elemek meghatározta ideológia nagyban hasonlított a magyarországi reformkonzervatív ifjúsági-értelmiségi csoportok ideológiájához. Azonban Erdélyben a népszolgálati eszme alapvetően a személyes vallási meggyőződéshez kötődött. Az előző generációhoz tartozó protestáns teológusok által (Makkai Sándor, Tavasz Sándor, Imre Lajos, Kecskeméthy István) kialakított profetikus nemzetszemlélet alapvetően meghatározta a közösségi cselekvés erkölcsi viszonyait. Ennek kiindulópontja, hogy a történelem Isten kezében van, ebből eredően a kisebbségi élet feladat és hivatás, amelyet az egyénnek vállalnia kell.²⁸

3.3. A harmincas években megjelenő baloldali generációs csoport Romániában két részből állt. Egyrészt a MADOSZ-ba, illetve a *Korunk* c. folyóirat körül csoportosulók-

26 Kacsó Sándor: Kisebbségi jövőnk útja. In *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Szerk. Kacsó Sándor. Brassó, Brassói Lapok, 1937, 178–179. p.

27 A nemzetnevelés célja a csökkentértékűség, a meghunyászkodás, a hamis önállóság és az önző öncélúság jellemhibáinak kiszorítása a közösségi közszellemből és helyette az alázatnak, a mások megbecsülésének és a közösségi érzés kifejlesztésének elősegítése. Bárdi Nándor: *A prófétai nemzetszemlélet* Tavasz Sándor, Makkai Sándor, Imre Lajos munkáiban. Kézirat, 11 p.

28 Ennek értelmében uralkodás helyett a szolgálat, önzés helyett az önfeláldozás, az egyéni érdekek helyett a közösségi érdek, az ember valóság (érdekérvényesítés) helyett az emberi rendeltetés (a szolgálat) a meghatározó életelveknek tekintett értékek. Az előző jegyzetben hivatkozott kézíraton túl lásd a következő forrásmunkákat: Tavasz Sándor: *A szociális és gazdasági törekvések theologiai-etikai megítélése*. (A szocializmus és a kommunizmus.) Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1931; uő: *Az igazi kritikai nemzetszemlélet*. *Pásztortűz*, 1933. 170–171. p.; uő. Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Pásztortűz*, 1936. 435. p.; Imre Lajos: *A protestantizmus és a proletariátus*. Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1932; uő: *Hivatás és élet*. Kolozsvár-Cluj, Minerva, 1938; Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Kolozsvár, Erdélyi Szépműves Céh, 1931; László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Összeáll., bev., jegyz. Cseke Péter. Kolozsvár, Minerva, 1997; Venczel József: *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Budapest, KJG, 1988, 144–179. p.; Mikó Imre: *Az új erdélyi magyar nemzedék feladatai*. A román állam keretében. *Magyar Út*, 1935. február 1. 5–8. p.; uő: *Fiatalságunk hitvallása*. Mikó Imre programbeszéde Székelyudvarhelyen, 1937. december 14-én. *Magyar Kisebbség*, 1938. 1. sz. 32–36. p.

ból Gaál Gábor ernyője alatt, majd a negyvenes évek második felétől a Balogh Edgár, Bányai László és Méliusz József által fémjelzett Magyar Népi Szövetségben, illetve az erdélyi magyar lakosságú települések pártszervezeteiben tevékenykedőkből állt. A másik baloldali kör, a szociáldemokraták, korabeli és későbbi befolyás hiányában és hányatott sorsuk miatt, és mert a kisebbségi közéletben nem tematizáltódott tevékenységük, jóval kevésbé élnek a történeti emlékezetben. Ehhez a körhöz tartozott Lakatos István, Jordáky Lajos, Pásztai Géza, Bruder Ferenc, Dáné Tibor. Mindkét kör társadalomképét a magyar „dolgozó rétegek” emancipálása határozta meg. Ebben a jövőképben egyszerre jelent meg a nemzeti és társadalmi felzárkózás, illetve egyenlőség célkitűzése. Míg a szociáldemokrácia 1938-ig, illetve 1940–1943 között legalisan és több-kevesebb megszorítással működhetett, addig a MADOSZ 1938 előtt is periférikus helyzetben volt a romániai magyar közéleten belül. Majd 1940 után kezdetét vette a kommunista gyanús „elemek” szisztematikus megfigyelése. 1944 ősze után a két irányzat pozíciója megváltozott. A volt MADOSZ-osok az MNSZ révén új politikai tömegszervezetet hoztak létre, a szociáldemokraták pedig két év alatt periferezálódtak. Míg az MNSZ-t vezető kommunisták meg voltak győződve arról, hogy a politikai hatalom megszerzése szükséges a nemzetiségi jogok biztosításához, és ennek minden alárendelhető, addig a szociáldemokraták eleve ragaszkodtak az önálló nemzetiségi intézményrendszer (pl. magyar szövetkezeti mozgalom) fenntartásához. A másik nagy különbség pedig az volt, hogy az MNSZ a demokratikus centralizmus elve alapján kezdett el működni, míg a szociáldemokrata párt egy ideig megőrizte belső demokratizmusát és a regionális szervek önállóságát.

Mindezekben a magyar baloldali önszerveződéseken túllépett a szovjet típusú társadalomátalakítás romániai meghonosítása. A saját társadalomról alkotott képben legmarkánsabban Lakatos István és Bányai László nézetei között ragadható meg a különbség. Míg az előbbi számára a nemzeti azonosság megőrzésének alapfeltétele az önálló kisebbségi intézményrendszer, addig Bányainál mindez a lenini nemzetiségpolitika jegyében leszűkül a nyelvhasználatra, illetve az anyanyelvű szocialista kultúra megteremtésére osztályharcos alapon.²⁹ A népszolgálati eszme, amelynek nem teológiai genezise Balogh Edgárhoz és a Sarló mozgalomhoz kötődik, ennél a csoportnál is központi fogalom lesz. Csakhogy ez már nem párosul morális, teológiai tartalommal, hanem a közösségi szükségletekből és a kulturális hagyományokból indul ki. Vagy rosszabb esetben retorikai formulaként működik, a magát a közösség érdekeinek képviselőjeként azonosító személy számára.

3.4. A következő, a hatvanas–hetvenes évek *baloldali generációja* a nemzedéki szocializáción túl elsősorban abban különbözik az „illegalisták” nemzedékétől, hogy a szocialista intézményrendszeren belül sokkal inkább azonosítja magát, mint egy adott állam magyarságpolitikáján belüli közösségi érdekérvényesítő. Úgy vélik, hogy a romániai magyar kisebbség képviselői, és csak mellérendelt szerepet játszik a szocialista ideológiai rendszer mint retorika és cselekvési keret. 1956–1960 között a román állam magyarságpolitikájában jelentős fordulat következett be. A lenini nemzetiségpolitika jegyében pozícionált új romániai magyar elit saját intézményeiben (pl. Magyar Au-

29 Lakatos István visszaemlékezései. Kézirat, 51 p. Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteménye (JEA KGY, K 70 p.; uő: *Emlékirat*. Kézirat 74 p.; JEA KGY, K 101; uő: *A Romániai Szociáldemokrata Párt rövid története*. I–II. Kézirat, 200+206 p.; JEA KGY, K 186, K 187; Bányai László: *A magyarság a Duna völgyében*. Cluj, 1938; uő: *Hosszú mezsgye. Esszék, jegyzetek 1928–1968*. Bukarest, Kriterion, 1970.

tonóm Tartomány, Bolyai Egyetem) a XX. kongresszus és a magyarországi desztalinizációs fordulat hatása alatt önálló baloldali, fejlődési alternatívát próbál megfogalmazni a Gheorghiu-Dej vezette pártideológia mellett. Világossá válik, hogy pusztán a nyelvi jogok biztosítása nem elegendő a kisebbségi azonosság megtartásához, ehhez intézményes különállás is szükséges. Csakhogy épp ezek az intézmények kerülhetnek kívül az állam magyarságpolitikájának ellenőrzésén. S itt jöhetnek létre csoportos érdekérvényesítési hálózatok, kvázi kisebbségpolitikai elképzelések. Az 1958–1965–1968 közötti időszakot úgy értelmezhetjük, hogy az ideológiai homogenitás megőrzése érdekében nemzeti egyneműsítés történik az intézményrendszerben. Ceaușescu uralomra kerülése és hatalmának 1968-as megerősítése nemcsak személyi rotációval, közigazgatási átalakítással jár, hanem a már biztonságpolitikai kérdésként (is) kezelt magyarság integrálása érdekében új intézményi lehetőségeket biztosít a romániai magyar elit vezetői számára. Ám amint stabilizálódik az új pártvezető hatalma, 1972–1973 után újra indul a nemzetállam-építő homogenizációs politika. Ez párhuzamosan a meglévő magyar intézményrendszer működésének beszűkülését, illetve a magyar nyelvű oktatás, nyelvhasználat visszaszorulását hozta magával.³⁰

Az ideológiailag Gáll Ernő és Sütő András reprezentálta kisebbségi elit csoport a baloldali, illetve humanista hagyományfelfedezés, a kisebbségi „sajátosság méltósága” kulturális egyenrangúság igény hangsúlyozásán túl a nyolcvanas években az intézményleépítés ellen küzdött. Az évtized második felében a magyar nyelvhasználat biztosítása is veszélybe került. A román polgári hagyományok feltárással párhuzamosan beindult az erdélyi magyar múlthoz kapcsoló folytonosság keresése is. Ezzel – nem tudják, de teszik helyzetben – az elit a nemzeti azonosságépítéshez fordul vissza, ami alternatívát képez a hatvanas években elindult új román azonosságépítéssel szemben. A hatvanas években meginduló néprajzi, honismereti mozgalmak kulturális örökségvédelme és a népművészet – mint a nemzeti kultúrát kifejező reprezentáció – mellett a kulcstéma az erdélyi városi társadalom átalakulása.³¹ Ezen belül a városok gyors növekedése és a sorok között az ezzel járó nemzetiségi változások tudatosítása az ehhez a körhöz tartozók legfontosabb társadalompolitikai elgondolása. Ugyanakkor a magyar intézményeken keresztül a közösségi azonosságtudat közvetítése, a lehetőségekhez képest állandó újratermelése volt társadalompolitikai értelemben a legnagyobb hatással a romániai magyarságra.

3.5. A nyolcvanas években jelentkező, a nemzetiségi intézményrendszerben megtört értelmiségi csoportok – az előbbi generációs hálózatoktól eltérően – az országos politikai mezőn (a párt és állami hierarchián) kívül működtek. Politikai mezőbe azok kerültek, akik valamilyen illegális szervezkedésben is részt vettek (*Ellenpontok, Limes, Kiáltó Szó*). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne volna átjárás a magyarság hivatalos képviselői és a rendszeren kívül szervezkedők között. (Domokos Géza, Tóth Sándor, Aradi József, Balázs Sándor közvetítő tevékenysége jó példa erre.)

30 Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus, 1999, valamint uő: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989*. <http://vincze.adatbank.transindex.ro/>; *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához*. Összeáll., bev., jegyz. Vincze Gábor. Csíkszereda, Pro-Print, 2003.

31 *A Korunkban és különböző évkönyvekben, illetve a Változó társadalom* kötetekben megjelenő szórványos irodalom áttekintését adja: A. Gergely András: *Nemzetiség és urbanizáció Romániában*. Budapest, Hét-torony, 1988, 93 p.

A disszidensnek tekintett szövegek két érvelési módot használnak. A hetvenes évek tiltakozó levelei a szocialista nemzetiségi politika normáit kérték számon. A nyolcvanas években ez teljesen megváltozott.³² A romániai magyar kisebbség problémái nem maradtak az országon belül, hanem egyre gyakrabban nemzetközi fórumok elé kerültek. Ezekből elmaradt a lenini nemzetiségpolitikára való utalás, ellenben megjelent a Helsinki Záróokmányra, ENSZ-dokumentumokra, tehát az ún. nemzetközi emberi jogi normákra való hivatkozás. Ezzel együtt a társadalompolitikai üzenet is átalakult. A nemzetiségi diszkrimináció és a személyi kultusz bírálata kibővült az emberi jogok kérdésével, a tulajdonviszonyok és a szocialista berendezkedés bírálatával.³³

A nyolcvanas évek magyarországi külpolitikai reformfolyamataihoz kapcsolódva megfigyelhető, hogy a romániai nem hivatalos közbeszédben is egyre jobban felértékelődött Magyarország és az „összmagyarságban” való gondolkodás. Ehhez kapcsolódott az erdélyi liberális hagyományoknak, a jogállamiság emlékének felidézése is.³⁴ Társadalompolitikai értelemben a magyar intézmények leépítésének tematizálásán túl a városok elrománosítása (a betelepítés) a legfontosabb téma. Emellett a könyvkiadásban, a színházi és képzőművészeti életben folyamatosan zajlottak olyan viták, megjelentek olyan áthallásos publikációk, amelyek értelmiségi körökben üzenet jelenléssel bírtak. De ezek jó része kimerült az identitásfelmutatásban. Intézményesség hiányában valós társadalomszervezésről nem beszélhetünk. A szerkesztőségek, tanszékek, egyházi intézmények értelmiségi körei személyes kapcsolathálózataikban működtek. Nagyobb hatást csak a külföldi médiák révén érhettek el saját társadalmukban is.³⁵ 1990 első hónapjaiban ez a Domokos Géza országos hálózatának tekinthető értelmiségi kör látott hozzá az RMDSZ helyi megszervezéséhez. Innen három év leforgása alatt jutottak el egy új politikai elit kialakulásáig, amely már a politikai szervezeten belül szocializálódott és annak vitáiban választódott ki.³⁶

A romániai magyar elit társadalompolitikai felfogását vizsgálva azt mondhatjuk, hogy kényszerhelyzetekben adott válaszszorozatokról van szó. Nagyon leegyszerűsítve két modell váltogatja egymást: az etnikai bezárkózás és a társadalompolitikai nyitás az adott *modernizációs hullámban*. Ez utóbira példa a húszas évek közepe, az 1944–1945-ös észak-erdélyi átmenet és az 1968–1972 közötti *kis intézményteremtő korszak*.

Az intézményvédő, illetve intézményépítő korszakokat ha nem is lehet pontosan elhatárolni, de dominanciákat meg lehet határozni: ez alapján intézményvédő időszaknak tekintem az 1918–1922, az 1931–1935, az 1957–1964, az 1974–1989 közötti időszakot, míg a kisebbségi elit szervező-intézményépítő időszakainak tartom az 1926–1928, az 1936–1940, az 1944–1948, az 1955–1957, az 1968–1972 közötti éveket.

32 A vonatkozó dokumentumokat közli: *Történeti kényszerpályák...* i. m. 362–366., 370–372., 404–405., 422–443. p., valamint *A magyar kisebbségek nemzetközi érdekvédelmének dokumentumtára 1976-tól*. <http://www.hhrf.org/dokumentumtar/>

33 Uo.

34 Erre példa: Molnár Gusztáv bevezetője Szabó Dezső: *Életem. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. Bukarest, Kriterion, 1982, valamint Fábián Ernő: *Az ember szabad lehet. Eötvös József eszmévilága*. Kolozsvár–Napoca, Dácia, 1980; uő: *A tudatosság fokozatai*. Bukarest, Kriterion, 1982; uő: *A példaadás erkölce*. Bukarest, Kriterion, 1985.

35 Az Erdélyi Magyar Hírgyűnékség jelentéseiről, illetve különböző sérelmi akciókról a Szabad Európa Rádió magyar adásaiból értesülhettek Erdélyben.

36 Itt az RMDSZ brassói kongresszuson, 1993 bekövetkezett átalakulására jelent töréspontot. A „hagyományos” generációs csoportként induló Reform Tömörülés térszerte, ellenzéki gyűjtő csoporttá válása, majd kiürülése után az elit belső szerveződése gazdasági és regionális érdekvizonyok szerint alakult.

Ha az eliten belüli rétegződést nézzük, akkor azt látjuk, hogy az egyes alrendszerből kiindulva (politika, önkormányzat, egyház, nyilvánosság, kulturális élet, civil társadalom, gazdaság, oktatás) csak a 1922–1940, illetve 1944–1948 között és 1989 után beszélhetünk a kisebbségi társadalmon belüli, alrendszerenkénti elitekről. Az 1948 utáni időszakban a kulturális és politikai elitszerepek kibogozhatatlanul összekapcsolódnak. Éppúgy, mint az, hogy ki kit is képvisel, hiszen eleve a magyarságpolitikai (hatalmi) intézményrendszeren belül választódtak ki a *magyar reprezentánsok*.

4. A többségi intézményrendszerhez való viszony

Ebből a most vizsgálandó szempontból a romániai magyar kisebbség történetét 1989-ig két részre oszthatjuk. Egy olyan korszakra, amikor a magyar kisebbség önállóan – ha korlátok között is, de – megfogalmazhatta önálló kisebbségpolitikai érdekeit, és egy olyan, kb. 1946-tól kezdődő periódusra, amikor a reprezentánsok Románia magyarságpolitikáján belül jeleníthették meg az általuk valósnak tekintett közösségi érdekeket. (1944–1948 más vonatkozásban is fordulópont a 20. századi Erdély történetében: az alkotmányos királyságból szovjet típusú népköztársaság lesz, még kevesebb jogállamisággal, a magántulajdont az állami tulajdon intézménye váltja fel, a zsidóság elpusztítása és a németiség elűldözése után az erdélyi nemzetiségi kérdés leszűkül a román–magyar viszonyra.)

Egy másik, de nem időbeli, hanem fogalmi különbségtétel a romániai politikai közösség és a román politikai nemzet behatárolása lehet. A román–magyar viszonyt a nacionalizmustanulmányok felől nézve úgy is megközelíthetjük, hogy a romániai magyarság politikai értelemben részese a politikai közösségnek (a politikai rendszernek), de nem része a politikai nemzetnek (a román nemzetépítésnek). Egyrészt azért, mert fejlett (magyar) nemzettudattal és intézményrendszerrel szakították el Magyarországtól. Másrészt a román nemzet(állam)építés kulcskérdése volt az 1918 utáni új tartományokban a nemzeti kisebbségek vezető társadalmi, gazdasági, kulturális pozícióinak nacionalizálása, amely szemben állt a magyar kisebbség érdekeivel. Mindebben a *történetileg változó* viszonyrendszerben a lojalitás az integráció kulcskérdése. Hasonló felfezető tisztázást kíván az is, hogy kétoldalú kölcsönösségi viszonyról van szó. Tehát a kisebbség viszonyát nem lehet elválasztani a többség rá vonatkozó politikájától, a kisebbségpolitikától a magyarságpolitikától, és viszont.

4.1. A romániai magyar politikai életet elindító dokumentum, Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád közös munkája, a *Kiáltó szó* c. röpirat már megfogalmazta a romániai magyar kisebbségpolitikai gondolkodás alaptételét: a *magyar nemzeti autonómia működése a Romániához való lojalitás alapkövetelménye*. A román politikai gondolkodásban azonban – épp az erdélyi román nemzeti mozgalom tapasztalataiból kiindulva, ahol az autonómiakövetelés későbből nézve tényleg az elszakadást készítette elő – ezt az autonóm közösség jövőképét az irredentizmus leplezésére szolgáló átmeneti követelésnek tekintik. S ezzel szemben diszkriminatívabb vagy integratívabb magyarságpolitikai alternatívákat alkalmaztak.³⁷ A korabeli nemzetépítési célrendszer ezért az autonómiatörekvéseket a politikai rendszeren kívüli problémává tette, ezért nem válha-

37 Bárdi Nándor: Kisebbségben és többségben. Iuliu Maniu kisebbségpolitikai nézőpontjai. *Limes*, 1998. 4. sz. 136–132. p.

tott belőle problémakezelő alternatíva. Így a húszas évek magyar kisebbségpolitikusai több irányban keresték a megoldást. A már említett politikai transzilvanizmus, amely Erdély Románián belüli regionális különállásával vélte kezelhetőnek a magyarság elhelyezkedését, a harmincas évek elejére kilátástalanná vált. Az OMP-nek az egyéni jogok biztosítására, a kisebbségi diszkrimináció elleni fellépése is csak a parlamentbe való bejutás után volt lehetősége. A magyarok választólistákra kerüléséhez, majd képviselőik parlamentbe juttatásához pedig eleve szükség volt az egyes országos román pártokkal kötött választási paktumokra is (Avarescu vezette Néppárt 1923, 1926, ill. Liberális Párt 1925). Ebben a paktumpolitikában is megjelentek az eltérő kisebbségpolitikai orientációk. A politikai transzilvanizmus képviselői (Kós Károly, Sándor József) a nemzeti parasztpárti orientációt javasolták. Ezzel szemben Bernády György – a hagyományos német mintát követve – a mindenkori hatalmon levő párttal akarta az együttműködést. Harmadik alternatívaként Gyárfás Elemér az országosan harmadik erőnek számító és erdélyi bázissal nemigen bíró Néppárt támogatását szorgalmazta. Ebben az utóbbi választási szövetségben volt az OMP-nek (etnikai szavazóinak) a legnagyobb súlya, és ez a román párt volt képes legkevésbé befolyásolni a magyarság belső politikai viszonyait.³⁸

4.2. A harmincas évekre azonban kiderült, hogy mindezeket a megfontolásokat a román pártpolitikai harcok felülírták. Bármilyen, a román pártok által a nyilvánosság előtt a magyarságnak tett engedmény – akár csak a jogegyenlőség méltánylása – a nemzetárulás vádját hozhatta magával a konkurens pártok irányából. Ebben a helyzetben maga a magyar kisebbségpolitikai közélet is összezárkózott, hiszen a belső társadalompolitikát is ez határozta meg (lásd a tanulmány 3.2. alfejezetét). Az OMP vezetése arra törekedett, hogy a magyarkérdést kiemeljék a pártpolitikai harcokból, s ennek érdekében világos politikai és jogi állásfoglalást szeretett volna kiharcolni.³⁹ Ez azonban a nemzetközi erőviszony megváltozása következtében a trianoni békeszerződés revíziójától tartó román politikai életben elérhetetlen volt. A diszkrimináció nyilvánvalóvá tétele ugyanis a revíziós érvrendszert erősítette volna, a magyarság-, illetve nemzetiségpolitikai engedmények pedig szintén a román állam pozícióit gyengítették volna. Ebben a helyzetben az ellentmondásos 1938-as Kisebbségi Statútum is a probléma kezelésének megkerülését jelentette.⁴⁰

A magyar kulturális, egyházi és társadalmi szervezetek vezetői a jogi és politikai képviseletet az OMP parlamenti csoportjára bízva elsősorban saját szervezeteik belső megerősítésére koncentráltak.⁴¹ Teljesen új helyzetet teremtett ebben 1938-tól a királyi diktatúra bevezetése és azon belül a Magyar Népközösség megszervezése. Paradox módon épp a többpártrendszer felszámolása szüntette meg a pártok közötti nemzetpolitikai konkurenciaharcot.⁴² A kisebbség–többség viszonyrendszerben két új elem is megjelent. Egyrészt az, hogy a magyarság „vezetőjét”, Bánffy Miklóst a bukaresti

38 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997. 2. sz. 32–67. p.

39 Bárdi Nándor: Pártpolitika és kisebbségpolitika. A romániai Országos Magyar Párt javaslata és annak visszhangja 1934–35-ben. *Magyar Kisebbség*, 1998. 3–4. sz. 128–185. p.

40 Mikó Imre: A román kisebbségi statútum. *Hitel*, 1938. 3. sz. 177–192. p.

41 Márton Áron, Vásárhelyi János, Varga Béla püspökök és Szász Pál, az EMGE vezetőjének tevékenységére gondolok. Lásd az intézményi összefoglalókat *Erdélyi Magyar Évkönyv*, 1938. Szerk. Kacsó Sándor. Brassó, Brassói Lapok, 1937, valamint Demeter Béla–Venczel József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Kolozsvár, EMGE, 1940.

42 Maár István: A Magyar Népközösség. Kézirat, 87 p.

magyarságpolitikai tárgyalások során választották ki (Budapest jóváhagyásával).⁴³ Igaz, hogy Bánffy-nak komoly bázisa volt a romániai magyar közéletben, de új társadalmi pozíciója a magyar közéleten kívülről eredt. A másik új jelenség maga a Nemzeti Újjászületés Frontján, az egyetlen országos politikai szervezeten belül létrehozott tagozat, a Magyar Népközösség volt. A második bécsi döntés utáni új helyzetben, a számon kérő viták során teljes élességében felmerült a több évtizedes probléma: *vagy az adott magyarságpolitikán belül szervezik meg a magyarságot, vagy szervezetlen, védtelen marad.*⁴⁴ A képviselőlet legitimitásához hasonlóan merült fel a kompromisszumkötések hatása és értékelése is, legyen az az egyenruha-viselés kérdése vagy épp a demokratikus értékrend felszámolásában való részvétel a korporativizmus nevében.

Régebbi, de fontos elem volt „a még rosszabb viszonyok” miatti kompromisszumos helykeresés, a kevésbé rossznak gondolt alternatívákkal. Míg a húszas években a Liberális Párttal szemben a Néppárt és a Nemzeti Parasztpárt felé orientálódtak, de ezt a pártok közötti nemzetesítő retorikai harc megakadályozta, addig a királyi diktatúra időszakában a Vasgárda jelentette ezt a külső félelmi pontot.

4.3. A második világháború után a MADOSZ-generáció a Magyar Népi Szövetségben egyszerre próbál megfogalmazni egy önálló magyar baloldali alternatívát és közben részt venni Románia „demokratikus” átalakításában is.⁴⁵ Ilyen alternatívát az észak-erdélyi szociáldemokrata mozgalom, illetve az 1944–1945-ös átmenetben a régióban meghatározó szerepet játszó kolozsvári kommunisták is megpróbáltak képviselni. De az újra kiépülő román állami és pártszervezetek centralizáltsága nem tette lehetővé az intézményi különállást. Így az egyedüli politikai képviselőlet az MNSZ maradt, amely azonban a kommunista hatalmi pozíciók megszilárdulása után, illetve a béketárgyalások lezárultával elvesztette jelentőségét és addig meglevő érdekérvényesítő képességét is.⁴⁶

Az 1944 után megjelenő magyar baloldal befolyásának legfőbb oka a szovjet befolyás adta lehetőségek mellett az volt, hogy a „magyar egység” az etnikai összezárkozás haszonélvezője is lehetett. Ugyanis a román polgári pártok a magyarságot tették felelőssé a második bécsi döntésért és a németek mellett a második világháborúért. Tehát velük nem volt lehetséges az együttműködés a magyarságon belüli „polgári” erők számára. Így a szociális és nemzeti emancipációért való küzdelemben szocializálódott magyar baloldali politika segített uralomra egy olyan politikai berendezkedést, amely 1948 után szovjet típusú társadalomátalakításba kezdett. Az új szocialista társadalom építésében való részvétel az ötvenes–hatvanas években a kollektivizálás

43 Az 1940–1941-ben a Nemzeti Újjászületés Frontján belüli tevékenységről Bethlen György és Bánffy Miklós vitája a magyar parlamentben és a sajtóban: Bánffy Miklós beszéde a Felsőház 1940. december 18-i ülésén, Bethlen György: *Mi az igazság? Keleti Újság*, 1940. december 22.; Eddig nem mondhattuk el... *Keleti Újság*, 1940. december 24., valamint Bethlen György döntőbírság kérése. *Keleti Újság*, 1940. december 28.

44 Uo., valamint a Képviselőház 1941. december 3–4-i vitája Pál Gábor, Tusa Gábor és Bethlen György között.

45 Ez a baloldali intézményteremtő alternatíva a népszolgáltatóság és a meghatározó intézményépítők révén át volt szöve keresztényszociális elemekkel is. Pl. a Bolyai Egyetem megvalósítása és működtetése alapvetően Nagy Géza és Venczel József munkájának köszönhető.

46 *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947)*. Bev. tan., összeáll. Fülöp Mihály, jegyzetek, sajtó alá rendezte Vincze Gábor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998; Vincze Gábor: *A Groza-kormányt támogató Magyar Népi Szövetség. Magyar Kisebbség*, 1998. 2. sz. 142–147. p., valamint lásd Nagy Mihály Zoltán tanulmányát ebben a kötetben.

megvalósításával, majd a hatvanas években az iparosítással és a városok átalakulásával járt. Mindez a szocialista modernizáció homogenizációs politikájaként értelmezhető. Ebben előbb az MNSZ, majd a Magyar Autonóm Tartomány, illetve az új szocialista elit kitermelésében kulcsfontosságú Bolyai Egyetem jelentette a lenini nemzeti-ségi politika megvalósulását.⁴⁷ E politika lényege, hogy az adott kulturális közösség nemzeti-ségi jogait akkor lehet elismerni és valóra váltani, ha annak vezetése is kommunista kézben van. Az adott nemzeti, nemzetiségi csoporthoz tartozó kommunistákat pedig a demokratikus centralizmus elve alapján a pártfegyelem kötelezi a központ utasításainak végrehajtására. Leegyszerűsítve ez a nemzetiségpolitika a nyelvi jogok és a nemzetiségi diszkriminációmentesség biztosításán alapult. Az ötvenes években a bukaresti pártvezetés számára több okból is megfelelt ez a helyzet. Egyrészt a párton belüli változóban levő, de – különösen az illegalisták körében még mindig jelentős – magyar, zsidó számarány és befolyás miatt. Másrészt az ország magyarok lakta területein a kollektivizálás magyar nyelven való megvalósítása nem okozott nemzeti konfliktust, megmaradtak a helyi keretek között. Harmadrészt a sztálini nemzetiségpolitika folyományaként javasolták Moszkvában a Magyar Autonóm Tartomány létrehozását.

Ez a helyzet azonban 1956–1960 között megváltozott. Legnagyobb hatása a szovjet csapatok és tanácsadók kivonásának volt, ami után a román pártvezetés az addigi döntéseknél önállóbb döntéseket hozott. A második elem is a Szovjetunióhoz kapcsolható. Pontosabban ahhoz, hogy a XX. kongresszus után Románia nem indult el a desztalinizáció útján, hanem az önállóság jegyében az ötvenes évek fejlesztés- és homogenizációs politikája folytatódott. Ennek háttérében az államépítés szükségletei (a lemaradás csökkentése) és a Gh. Gheorghiu-Dej vezette sztálinista pártvezetés egyeduralmának folyamatossága állt. A harmadik elem pedig az önállóság hozta új legitimáció és a homogenizációs politika folytatásából adódott: nevezetesen, hogy már nemcsak szocialista, hanem ezzel párhuzamosan nemzeti homogenizációról is beszélhetünk.

Ennek háttérében a romániai magyar baloldal 1956–1957-es fellépése, illetve az erre adott bukaresti válasz, Románia magyarságpolitikájának 1956–1960 közötti átalakulása állt. A MAT és a Bolyai Egyetem kapcsán kiderült, hogy a nemzeti azonosságtudat fenntartásához nem elegendő pusztán a nyelvhasználat. Az utóbbit biztosító intézményrendszer működése során önálló fejlesztési alternatívákat termelt ki. A saját kulturális hagyományok ápolása elválaszthatatlan az anyaországban végbemenő változásoktól. A magyar kisebbségi elit útkeresésének második eleme a XX. kongresszus utáni magyarországi desztalinizációhoz kapcsolódik, amely a román kommunista mozgalomban csak a felvetés szintjéig jutott el. Az *1956-os magyarországi események romániai magyar fogadtatása pedig nyilvánvalóvá tette a román pártvezetés számára, hogy a magyar nyelvű önálló intézményrendszer akár biztonságpolitikai tényező is lehet.*⁴⁸ Ennek az intézményi szegregációnak a megszüntetése (intézmény-összevonás) azonban nemzeti homogenizációt is jelentett és szakítást a lenini–sztálini nemzetiség-

47 Tóth Sándor: A szókimondás optimuma mint történelmi kategória. Egy kisebbségi dokumentum 1954–1955-ből. A *Hét*, 1998. 45. sz. 9–10. p. A Bolyai Egyetem történetéről lásd *Erdély magyar egyeteme I–II. Dokumentumok I. 1944–1945, II. 1944–1949*. Vál., sajtó alá rendezte Lázok János–Vincze Gábor, bev. Vincze Gábor. Marosvásárhely, Custos–Mentor, 1995, 1998.

48 A MAT, a magyar kisebbségi elit és romániai magyarságpolitikájának változásáról az ötvenes évek második felében lásd *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2005. Ebből a szempontból különösen fontosak Stefano Bottoninak a kötetben megjelent tanulmányai.

politikával. Ebben a helyzetben újra identifikálódott a magyar baloldali elit, hiszen le kellett számolnia azzal az illúziójával, hogy a nemzetiségi emancipációt a szocializmus automatikusan megoldja. Itt azonban nemcsak illúzió- és ideológiavesztésről van szó, hanem lojalitásvesztésről is. A romániai magyar kisebbség történetében ugyanis az 1944–1948 közötti időszak az, amikor az új magyar baloldali elit leginkább úgy érezhette, hogy saját országát építi. Az illegalisták és a következő, hatvanas–hetvenes éveket meghatározó csoport egyetemi-pályakezdő szocializációja esett erre az időszakra, és mind a korabeli forrásokból, mind a visszaemlékezésekből az rajzolódik ki, hogy a krízispontokon (1946, 1948, 1956, 1959) mind többen és a szocializmusnak mélyen elkötelezettek vesztik el a romániai szocialista rendszer iránti lojalitásukat. Így alakul ki egy kettős szereprendszer (a magyarság érdekeinek képviselője – a romániai magyarságpolitika képviselője), amely a következő krízispontokon túl (1972–1973, 1984, 1986) már egyre kevésbé volt vállalható. (Az 1984-es pártkongresszus eljutott a magyarul beszélő románok kategória hivatalossá tételéig, azaz tagadta a romániai magyarság külön nemzeti entitását.)⁴⁹

4.4. A hatvanas évek magyar kulturális elitjében már jóval kevesebb illúzió élt a szocializmus romániai építésével kapcsolatban. A rövid 1968–1972 közötti magyar intézményépítést engedélyező időszakot intenzíven kihasználták. Ezen belül a román szellemi élethez hasonlóan a magyar kulturális elit is hozzálátott a két világháború közötti hagyományok folyamatosságának megteremtéséhez. De ez egyben a román–magyar kulturális örökség a korabelinél nagyobb különbségeit hozta elő. A kulcsszerepet játszó Kriterion Könyvkiadó holdudvarában meghatározó szellemi befolyással bírtak a harmincas évek meghatározó személyiségei: Mikó Imre, Venczel József, Szabó T. Attila. Ugyanez a szétfejlődés játszódtott le a néphagyományok újraértelmezése terén is. A román népi kultúra műdalosításával (Megéneklünk Románia mozgalom) párhuzamosan a magyar népi hagyományok újra felfedezésére is sor került. Ebben a folklorizmus és a nemzetiségi közművelődési mozgalmak egymásra épültek. Ez egyben erősítette a magyar nemzeti identitást (a különállást).⁵⁰

A romániai „kis kulturális forradalom” beköszönte után a magyar káder- és kulturális elit intézményvédelemre rendezkedett be. Az első tiltakozások és problémafelvetések a marxista–leninista nemzetiségpolitikai normákra, majd a Ceaușescu-beszédek citátumaira hivatkoztak. A hetvenes évek második felétől a nemzetközi és a SZER-adásokon keresztül a hazai nyilvánossághoz fordultak a tiltakozásokkal. A romániai saját közösség felé pedig a könyvkiadásban és a színházi életben a többségi román kultúra – a korabeli homegenizációs és antidemokratikus vonulattal szemben álló – progresszív hagyományainak megjelenítésére törekedett. A Kriterion Téka sorozatában egymás után jelentek meg Dimitrie Gusti, Mihail Kogalniceanu, Titu Maiorescu, Radulescu-Motru, Ion Slavici, Vasile Goldiș munkái.⁵¹

Ennek a hatvanas években komoly funkciókhoz jutott magyar kulturális elitnek a romániai magyarságpolitikai befolyása 1982–1984 között a Romániában megjelent magyarellenes munkákkal szembeni kritikájával, majd az 1986-os *Erdély története* magyarországi megjelentetése utáni kampánytól való elhatárolódással súlytalanná vált.⁵²

49 *Történelmi kényszerpályák...* i. m. 401–403. p.

50 *Néphagyományok új környezetben*. Szerk. Biró Zoltán–Gagy József–Péntek János. Bukarest, Kriterion, 1987.

51 A Téka sorozat szerkesztői: Benkő Samu, Horváth Andor, Szabó T. Attila.

52 *Történelmi kényszerpályák...* i. m. 411–418. p.

4.5. A nyolcvanas évek általam *disszidens*nek nevezett csoportosulásai eleve a szocializmus és a román nemzetépítés rendszerkritikájára törekedtek. Az előbbi, illetve a romániai konkrét hatalmi helyzet kritikáját adta Molnár Gusztáv az *Anglia, Ó Anglia* c. munkájában, ahol a kollíziós helyzet, a despotikus hatalom és az autonóm társadalom konfliktusának értelmezési modelljét dolgozta ki.⁵³ A román nemzetiségpolitika és nemzetépítés kritikájaként pedig Tóth Sándornál jelenik meg, majd általánossá vált a kizárólagosságra épülő román nacionalizmus tétele, a késői nemzetállam-építésből adódó társadalmi és ideológiai anomáliák bemutatása.⁵⁴ Az *Ellenpontok*, a *Limes*, a *Kiáltó Szó* körül szervezkedő romániai magyar kisebbségi értelmiségi csoportok társadalmireform-képe a magyarországi jóval nagyobb hatókörű ellenzéki programoknál lényegesen szűkebb volt. Az országos politikai és gazdasági, társadalmi reformelgondolások helyett külpolitikai összefüggések és a nemzetiségpolitikai kívánalmak álltak a középpontjában. A romániai nem kizárólag etnikai viszonyokra való reflektálást azonban lehatárolta, hogy a többségi oldalról még a szerény magyar kisebbségi csoportokhoz hasonló disszidens programok sem léteztek.

5. A Magyarországhoz való viszony változása

5.1. A húszas években az elszakadt magyarság önképében központi helyen a történeti Magyarország, Szent István birodalma állt. Az új és a régi Magyarországhoz való viszonyt több vonatkozásban is meg kellett fogalmazni. Legmarkánsabban az önálló erdélyi regionális és intézményi különállás újrakonstruálására került sor. Ezen belül a Trianonhoz vezető út egyik okát épp abban látták, hogy 1876-ban felszámolták az intézményes székely és a szász különállást is, és Magyarországon belül elhanyagolták az erdélyi–székelyföldi regionális fejlesztést, az erdélyi nemzetiségi kérdést.⁵⁵ A húszas évek magyarországi politikájával szemben két vonatkozásban volt kritikus a romániai magyar elit. Egyrészt a revíziós propaganda és kalandorakciók beszüntetését kérték már az évtized elején.⁵⁶ Másrészt a zsidókérdésben értetlenül álltak a magyarországi fejlemények előtt.⁵⁷ Majd a harmincas évekre Erdélyben is kialakul a magyar zsidók leválásával kapcsolatos nézetrendszer.⁵⁸

Mindettől függetlenül a húszas évek romániai magyar politikai elitjének a legfontosabb vonatkoztatási pont Bethlen István és a budapesti kormányzat volt. Terminológiájukban mint az „illetékes tényező” szerepelt. A budapesti terminológiájában pedig a romániai magyarságra vonatkozó politizálás (mai értelemben vett magyarságpolitika) mint a „Keleti Akció” jelent meg. A romániai magyar politikai vezetők kiválasztásában is döntő szerepet játszott az 1918 előtti közigazgatási-politikai pozíció (br. Jósika Samu, az OMP első elnöke előbb a magyar felsőház utolsó elnöke volt; Ugron István, az OMP második elnöke az Osztrák–Magyar Monarchia volt szentpétervári nagykövete a legmagasabb rangú Romániában maradt magyar diplomata; Grandpierre Emil pedig az

53 Molnár Gusztáv: *Ó Anglia, Anglia... Esszé az angol forradalomról*. Bukarest, Kriterion, 1984.

54 Lázár György [Tóth Sándor]: *Erdélyi jelentés II*. Párizs, Párizsi Magyar Füzetek, 1987.

55 Pl. Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák 1903–1923*. Kolozsvár, Erdélyi Irodalmi Társaság, 1923. A szász Universitast is átalakítják, de az továbbra is külön intézmény marad.

56 Bárdi Nándor: A Keleti Akció. *Regio*, 1995. 3. sz. 96–97. p.

57 Ligeti Ernő: *Erdély vallatása*. Cluj–Kolozsvár, 1922; Weiss Sándor: Igazi kereszténység, zsidóság és erdélyi magyar politika. *Napkelet*, 1922. 1. sz. 6–9. p.; Dósa Endre: Magyarság és zsidóság. *Napkelet*, 1922. 2. sz. 95–96. p.

58 Horváth Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája 1932–1940. *Regio*, 2004. 3. sz. 103–141. p.

OMP operatív irányítója 1925-ig, a volt kolozsvári magyar bírói kar legmagasabb rangú ottmaradt tagja volt). Azonban épp ezekben a pozícióharcokban született meg a romániai magyar kisebbségpolitika, amikor a két kormányfő (Bethlen István és I. C. Bratianu) bizalmát egyaránt élvező Bernády György helyett az egyházfők nyomására Ugron István maradhatott ideiglenes pártelnök, majd Bethlen György töltötte be ezt a tisztséget. (Az egyházfők és az arisztokrácia Bernády esetleges dezintegrációs szerepétől való félelméről már szóltam.⁵⁹)

A két világháború között a nyilvánosság előtt az OMP vezetői a Budapestről és Bukaresttől való kölcsönös távolságtartást képviselték. Valójában azonban még az 1937-es Goga-kormányhoz kötött, balul sikerült paktumban és a Magyar Népközség létrehozásában sem döntöttek a budapesti kormányzattal folytatott előzetes konzultációk nélkül.⁶⁰

5.2. A harmincas évek romániai közéletében megjelenő fiatalabb generációnak már nem volt személyes tapasztalata a magyarországi közigazgatásról és a politikai életéről, kapcsolataik is inkább a kulturális és ifjúsági mozgalmakra korlátozódtak. A *Hitel* köre a budapesti reformkonzervatív mozgalmakhoz és a Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* köreihez kapcsolódott. De ezzel együtt nagyon markánsan megfogalmazták a kisebbségi élet különállását általában a többségi élethelyzetektől és ezzel együtt a magyarországi közszellemmel szemben is. Ennek egyik része az erdélyi sajátos fejlődésből kialakult speciális történelmi karakter, a másik pedig a kisebbségi helyzet teremtette új értékek: a belső revízió igénye, a türelmesség, a puritanizmus, a népvezetés helyett a népszolgálat, a társadalmi egyenlőség igénye stb. Legmarkánsabban a neobarokk Magyarország rang- és címkorsága került a harmincas évek erdélyi közbeszédében az anyaország kritikák középpontjába.⁶¹

1940-nel ez a helyzet megváltozott, hiszen az észak-erdélyi magyarság újra többségi helyzetbe került. De a regionális különállást épp az erdélyi magyar szupremácia megteremtése érdekében nem adták fel. Az Erdélyi Párt létrehozása épp azt szolgálta, hogy a magyarországi pártok ne darabolhassák fel az észak-erdélyi magyar politikai közösséget.⁶² Ráadásul ezzel a kormányzat mindenkor parlamenti szavazatokat is remélhetett, mivel a megkerülhetetlen erdélyi fejlesztések költségeit csak a budapesti kormányzat biztosíthatta. A régi/új erdélyi politikai elitnek pedig a fejlesztési források megszerzése és regionális újraelosztása volt a legfontosabb célja ezekben az években. Ennek a regionális különállásnak igazoló retorikájaként hirdették az erdélyi lélek és az erdélyi szellem ideológiáját. Az előbbi a Szent István-i magyar nemzethez való hűséget jelentette, amelyet a sors viharai megedzettek, az utóbbi pedig a kisebbségi élet és a sajátos erdélyi múlt adottságainak felhasználását. S ezeket a regionális gazdasági és társadalompolitikai reformelképzeléseket, mint a háború utánra tervezett, jobboldali „magyar reform” próbáját, illetve Erdélyt, mint erre alkalmas kísérleti terepet, az erdélyi „ideológusokat” pedig mint élcsapatot mutatták be.⁶³

59 Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosás... i. m.

60 Lásd a 43–44. jegyzetben. Mikó Imre: *Huszonkét év*. Budapest, Studium, 1941., 200., 227. p.

61 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete 22 év kisebbségi sorsban*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2005.

62 Az Erdélyi Párt és a regionális politika. *Magyar Kisebbség* 2003. 2–3. sz. 134–162. p. Dokumentumközlés, Bárdi Nándor előszavával.

63 László Dezső: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. Kolozsvár, 1943, 10–19. p.

5.3. 1944 után az új baloldali elitnek Magyarország viszonylatában alapvetően Erdély hovatatartozásának kérdésével kellett szembenéznie. A korabeli erdélyi közvélemény és a nem az MNSZ által létrehozott szervezetek a többségből újra kisebbségivé válás ellen a második világháborút lezáró béketárgyalásokban bizakodtak. Az MNSZ történetében és a romániai magyarság körében való megítélésében fordulópontot jelentett az 1946-os marosvásárhelyi nagygyűlésen hozott határozat, melyben a „magyar kérdést” nem határkérdésként fogalmazták meg. Ez azt jelentette, hogy a Groza-kormány nemzetiségpolitikájától várták a kisebbségi problémák rendezését. Pontosabban a magyar politikai vezetők ezzel a politikai kompromisszummal – amelyet a román kormány mint a magyar kisebbség Románia melletti állásfoglalását mutathatta fel a béketárgyalásokon – a romániai politikai rendszeren belül remélhettek erősebb pozíciókat, amelyek révén a kisebbségi magyar érdekeket lehetne hatékonyabban érvényesíteni. Ez párosult a korhangulatban és a politikai retorikában benne lévő Duna menti konföderációs tervekkel, a harmincas évek óta működő a „határok légiesítéséről” szóló kijelentésekkel. Magyarország pedig a béketárgyalásokon nem rendelkezett olyan nagyhatalmi támogatással, amely segíthette volna akár a határmódosítási, akár kisebbségvédelmi törekvéseit. Ráadásul a jugoszláviai partizánbosszú, a kárpátaljai málenkij robot és a csehszlovák–magyar lakosságcsere mellett Budapestről a romániai magyarság helyzete és önszerveződése konszolidáltnak tűnt.

Mindezekhez jött a közös társadalomépítési modell, amely nemcsak zárt társadalmakat, hanem elzárt országokat hozott létre. A kétoldalú pártközi kapcsolatokban pedig Dej és Rákosi viszonya sem volt felhőtlen. Nem a nemzetiségi problémák miatt, hanem mert Ana Pauker és Luka László, illetve munkatársaik eltávolításával a magyar pártfőtitkárhoz közelebb állók kerültek ki a bukaresti hatalomból. Ezért amikor 1956-tól megindul a két ország közti tömeges forgalom, a régi baloldali kapcsolatok, amelyek 1940–1944, illetve 1946-ig nagyon intenzívek voltak, újra működni kezdtek. Így például a magyar pártvezetés a Bolyai Egyetemen folytatott nacionalizmussal kapcsolatos vizsgálatról első kézből rendelkezett információkkal.⁶⁴ A Rajk-temetésen és a Petőfi Kör vitáin pedig legalább egy tucat erdélyi magyar értelmiségi megfordult, akik ott-hon részletesen beszámoltak a történekekről. Ez a kapcsolatfelvétel spontán demonstratív programokkal is járt. Ilyen volt a debreceni egyetemisták népes küldöttségének látogatása a Bolyai Egyetemen és Tamási Áron látogatása Kolozsváron és a Székelyföldön.⁶⁵

5.4. Az 1956-os eseményhez való viszony világossá tette a közös magyar kulturális (és a Kossuth Rádió szintjén média-) tér létezését. Az akkor bekövetkezett magyar-ságpolitikai változások – a szocialista homogenizáció és a nemzeti homogenizáció összekapcsolódása – felértékelte a Magyarországhoz való viszonyt. Ezt lehet érzékelni abban is, hogy jóval intenzívebbé vált a bukaresti magyar nagykövetség és a bukaresti magyar értelmiségiek, intézményvezetők kapcsolata a hatvanas évek közepétől. Ebben az sem okozott törést, hogy 1968-ban a Magyar Írószövetség összmagyar irodal-

64 Tóth Sándor: A szókimondás optimuma mint történelmi kategória. Egy kisebbségi dokumentum 1954–1955-ből. *A Hét*, 1998. 45. sz. 9–10. p.; Stefano Bottoni: A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy. *Korall*, 2004. 4. sz. 113–134. p.

65 Stefano Bottoni: A hatalom... i. m.; uő: Kényszerből stratégia. A román állambiztonság válaszlépései a magyar forradalomra (1956–1958). I–II. *A Hét*, 2005. október 6., október 13.

mi életért érzett felelősségéről szóló nyilatkozatát Domokos Géza a romániai magyar irodalmi élet nevében elutasította.⁶⁶ A hetvenes években Bálint Tibor és Sütő András magyarországi sikerei és az utóbbi irodalmi kultuszának kialakulása az egész romániai magyar szellemi életet Magyarország felé orientálta. A román pártvezetéshez intézett, majd nyílt levelekben való tiltakozások a magyarországi pártvezetőkkel folytatott beszélgetésekkel és segítségkérésekkel folytatódtak, amelyben a népi ellenzék közvetített Aczél György, Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás felé. Így a Sütő András, Gáll Ernő, Domokos Géza képviselte elit a hetvenes évek közepétől integrálódott a magyar külpolitika és kultúrpolitika viszonyaiba mint a romániai magyarság problémáinak képviselője.

5.5. A nyolcvanas évek disszidensei számára Szócs Gézának, Molnár Gusztávnak, Tőkés Lászlónak, Cs. Gyimesi Évának az összmagyarságban való gondolkodása önmagától értetődő kiindulópont volt. Szélesebb körben Magyarország a nyolcvanas évek elejétől mint migrációs célpont, a zsákutcás romániai egzisztenciális és mobilitási helyzetből való menekülés bevett lehetőségeként jelent meg. A *Limes* vitáiban és az értelmiségi személyes beszélgetésekben is nyilvánvalóvá vált, hogy a Ceaușescu utáni korszakban a romániai magyarság revitalizációja csak magyarországi segítséggel lehetséges. Mind a népi vonalnak, mind a demokratikus ellenzék köreinek jó kapcsolatai voltak az erdélyi értelmiségi körökkel.⁶⁷ Programjaikban is fontos helyen szerepelt a magyar kisebbségek kérdése. De ez egyben azzal is járt, hogy az előbbieken említettek a magyarországi rendszerváltásban a határon túli magyarság kérdését felülértékelték. Amikor kiderült, hogy ennél fontosabbak mind a gazdasági, mind a belső magyarországi szubkulturális és pártérdekek, amelyekben elvárás a valahová való lecsatlakozás, akkor újra át kellett értékelni a Magyarországhoz való viszonyt. Ez a jelenség azonban már az 1989 utáni változásokhoz tartozik.

A nyolcvanas évek második felében új viszonyítási pontként jelent meg a magyar–magyar viszonyban azoknak a tevékenysége, akik a határokon túlról jöttek át, és Magyarországon az otthon maradottak érdekében tevékenykedtek, vagy az adott regionális kultúra hagyományait próbálták továbbépíteni az anyaországban. Ide sorolom Diurnus véleményformáló publicisztikáját, az Erdélyi Magyar Hírügynökség tevékenységét, a *Kiáltó Szó* c. erdélyi szamizdat kiadvány megjelentetésének zsákutcáját,⁶⁸ Molnár Gusztáv *Limes* folyóirat-vállalkozását, a Duna Televízió létrehozásának programideológiájának megvalósítását. Ez az új mediátori szerep, az érdekérvényesítő és reprezentációs szerepek megkettőződését hozta magával. Bár 1989 után a romániai magyar elit megteremtette a maga önálló kisebbségpolitikai képviselőjét, de a repatriált erdélyi értelmiségi csoportok a budapesti magyarságpolitikát – a diskurzusrányítás és tematizálás révén – jelentősen befolyásolták.

66 ÉS 1968. május 18. Feldolgozására a Debreceni Irodalmi Napokon került sor 1990-ben. Ebből készített összefoglalót A romániai magyar irodalom 1970–1990 c. a *Látó*, 1991. 2., ill. 3. sz. Ebből lásd Ágoston Vilmos: A levágott kéz felelőssége. *Látó*, 1991. 3. sz. 347–356. p.,

67 Dippold Péter–Balla Gyula: A szomszédos országok magyarságának ügye a magyarországi független (szamizdat) kiadványokban (1976–1986). *Regio*, 1991. 1. sz. 162–183. p.; Pintér M. Lajos: *A Nagy Népi Húrtól a Magyar Demokrata Fórumig. A Kádár-rendszer népi-nemzeti ellenzéke*. Kézirat, 2005, 154 p.

68 Balázs Sándor: *Kiáltó Szó*. Amit a cenzúra nem vett ki. *Korunk*, 1990. 1. sz. 9–21. p. Az Erdélyben megszerkesztett hét számból csak kettő jelent, s ez elsősorban a magyarországi kapcsolatok mulasztásának köszönhető – a szerző, mint magyarországi közvetítő szerzett tapasztalatokat ebben az ügyben.

6. A nemzetközi folyamatokhoz való viszony és az ideológiák honosítása

Ha a szerző az értelmezési keretek és viszonyítási pontok keresése során – a már említett alapkutatások hiánya miatt – végig a tudatlanság bátorságától tartott, akkor most ezzel többszörösen is szembe kell néznie, hiszen az egész kisebbségtörténeti beszédmódunkat és valóságképünket az etnopolitika-központúság és a homogenizációs folyamatok határozzák meg. A nemzetközi ideológiai trendekhez való kisebbségi viszony, azok recepciója K. Lengyel Zsolt magyarul meg sem jelent munkáját és egy most megjelenés alatt álló PhD-dolgozatot leszámítva alig kutatott.⁶⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lettek volna a romániai magyar kisebbségek történetével kapcsolatos eszmetörténeti kutatások. Ezek azonban, mint „transzilvanológia”, „Korunkológia”, „kisebbségi erkölcsstan”, egyszerre voltak elemzések és a társadalmi/kisebbségi azonosságtudat erősítői.⁷⁰ A példafelmutatás érénye és az elemzés keveredik ezekben a munkákban, amelyek jórészt nem tudományos kérdések nyomán, hanem a „kisebbségi léthelyzet szülte feladatként” készültek. Távol essék tőlem, hogy ezeket a szerzőket felülbíráljam. A céloom inkább az, hogy a kisebbségi problematikán kívülről indulva, de a jelenségeket a kisebbségi közegben vizsgálva épp erről a szerkezetről és az ezt alakító elit eszméiről mondjunk többet. A következőkben azokat az eszmei hatásokat jelzem, amelyek recepcióját, illetve egy-egy ezzel kapcsolatos életművet fontosnak tartok feldolgozni.

6.1. A húszas évek erdélyi magyar progressziója az első években a *wilsonizmust* mint a nemzetkisebbségi autonómia megteremtéséhez alkalmas érvelési módot használta. Erről azonban a Népliga, illetve népszövetségi társadalmi szervezkedések során kiderült, hogy súlytalan a meghatározó politikai folyamatokban. Ezzel párhuzamosan a *Keleti Újság* és a *Napkelet* képviselte *polgári radikalizmus* az 1918 előtt budapesti politikai modernizációs ideológiát akarta meghatározóvá tenni a romániai magyar közgondolkodásban.⁷¹ Ezt azonban sem az OMP, sem az egyházak vezetői, de a bukaresti vagy a budapesti magyarságpolitika sem támogatta. Ezért ez a modernizációs-emancipatórikus közbeszéd inkább a temesvári és a nagyváradi sajtóban és a *szociáldemokrata* körökön belül maradt meg. A romániai szociáldemokrácián belül a két világháború között, ausztromaxista alapon és a kisebbségek meghatározó befolyásának köszönhetően soha nem volt kérdés a nemzetiségi jogok biztosítása, a kisebbségi pártszervezetek és szakszervezeti mozgalmak önállósága és nyelvhasználata.

A húszas években Magyarországon végbemenő antiliberális, neokonzervatív fordulat igazából nem érezteti hatását Erdélyben, mert a múlthoz való fordulás az erdélyi fejedelemség, az önálló erdélyi hagyományok és ebben a *tansilván regionális jelleg ki-mutatására* irányult. Míg Magyarországon a múlt tanulsága a liberális reformok kárhoz-tatása volt, addig Erdélyben épp a múlt dicsósége, az akkori cselekvési stratégia felhasználása került az új azonosságtermelésben középpontba. A magyarországi szellemi életet meghatározó nemzet-karakterológiai vitákban pedig mind a Szekfű Gyula képviselte *nagymagyar*, mind a Szabó Dezső megfogalmazta *kismagyar* felfogással szem-

69 Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái 1931–1940*. Kézirat, 150 p.

70 Ilyennek tartom Tóth Sándor, Kántor Lajos, Balázs Sándor, Cseke Péter kisebbségi eszmetörténeti munkáit.

71 A *Napkelet* irodalmi munkáiból ad válogatást és a folyóirat repertóriumát is közli: *Napkelet 1920–1922. Antológia*. Vál., előszó, függelék, repertórium Mózes Huba. Kolozsvár, Kriterion, 2004.

ben a belső revíziót és ezzel a visszatérést az erdélyi múlthoz (a politikai realizmus-hoz, a minőségi magyarsághoz, a birodalmi eszmékkel szemben a kismagyar világhoz) hangsúlyozták.⁷²

Ötödik elemként nem feledkezhetünk meg a magyar nyelvű *cionista* irodalom és a zsidó nemzetesítésnek a magyar nyelvterületen belül legintenzívebb erdélyi megindulásáról sem. A bőséges röplap irodalmon túl itt működött a legfontosabb magyar nyelvű zsidó napilap, az *Új Kelet* is.⁷³

6.2. A harmincas évek kolozsvári szellemi élete rendkívül nyitott volt a nemzetközi hatások befogadására. A *marxizmus* egyetemi és értelmiségi népszerűsítésében nem elsősorban a szociáldemokrata munkásmozgalom, hanem a Tanácsköztársaság emigránsainak, Antal Márknak és Gaál Gábornak volt meghatározó szerepe.⁷⁴ Ugyanakkor a külföldi egyetemi tanulmányok során is kapcsolatba kerülhettek a kommunista mozgalommal (Bányai László, Méliusz József). A harmincas évek közepére az egyházakhoz is kapcsolódó diákmozgalmak révén, az *Erdélyi Fiatalok*, majd *Hitel* jelentkezésével és az új, fiatal egyházi vezetők helyzetbe kerülésével a *keresztényszociális* eszmék voltak a legnagyobb hatással a generációt meghatározó népszolgálati eszme kialakulására.⁷⁵ Ezzel párhuzamosan a húszas évek polgári radikális közírói egymással ellentétes pólusok felé mozdultak el. Sulyok István és Paál Árpád a *nemzetszocializmus és a német népközösségi eszmerendszerben* látta a magyarkérdés európai rendezésének lehetőségeit.⁷⁶ Ezzel szöges ellentétben Ligeti Ernő, Krenner Miklós és a *Független Újság* szerzői köre az *európai liberalizmus totalitarizmus kritikáját* hozta, és a magyar kisebbségi közélet pluralitását próbálta fenntartani.⁷⁷ Az irányzatok intézményesülését azonban a második bécsi döntés és a világháború lehetetlenné tette.

6.3. A MADOSZ, az SZDP, illetve az MNSZ baloldali vezetői számára 1944 után az igazi kihívást az jelentette, hogy a két világháború közti baloldali hagyomány (Gaál Gábor a *Korunkban* intézményesítette, illetve Kon Hiller az illegális erdélyi kommunista mozgalomban) és annak marxista-leninista képviselői, Balogh Edgár, Méliusz József, Jordáky Lajos a negyvenes évek végére a bukaresti pártvezetés számára felesleges

72 Bárdi Nándor: A profetikus nemzetszemlélet... i. m.

73 A napilapról publikált és annak repertóriumán dolgozik Újvári Mária. Az erdélyi zsidóság önszerveződéséről Gidó Attila: *Két haza birtokában. A cionista mozgalom és az erdélyi zsidóság önszerveződése az Új Kelet tükrében*. Kézirat, 2004; uő: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságátudata az első világháborút követően. *Székelyföld*, 2002. 8. sz. 82–109. p.

74 Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986*. Budapest, Balassi, 1997.

75 A keresztényszociális mozgalmak Makkai Sándor, Tavaszy Sándor, Imre Lajos, László Dezső már idézett munkáiból rekonstruálhatók. Katolikus vonatkozásban Ferencz Ervin gergyószárhegyi ferences szerzetes visszaemlékezései segítettek.

76 Horváth Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája 1932–1940. *Regio*, 2004. 3. sz. 103–141. p.

77 Albrecht Ferenc: A transzilván szabadelvűség. *Hitel*, 1935. 2. sz. 279–287. p.; Szenczei László: Néhány szó a liberalizmusról. *Hitel*, 1937. 1. sz. 66–70. p.; Szemlér Ferenc: Elvek és törvények. *Hitel*, 1937. 1. sz. 70–76. p.; Filep Tamás Gusztáv: Deklasszáció, unalom, ironia. Ligeti Ernő társadalmi regényei. *Forrás*, 2006. 3. sz. 92–106. p.; Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út. Válogatott tanulmányok*. Közéleti, bevezető és jegyzetek: György Béla. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 1995; Gidó Attila: *A Független Újság repertórium 1934–1940*. Kézirat, 110 p.

terhet jelentettek. Majd az 1955-ös rehabilitálás után, 1957–1959 között ugyanez ismétlődött meg a magyar nacionalizmus elleni küzdelem jegyében. Az erdélyi baloldali hagyomány a hatvanas évekre nem csak annak magyar és zsidó kisebbségi emancipációs tartalma miatt vált használhatatlanná a román pártvezetés számára. Ehhez hozzájárult a XX. kongresszus desztalinizációs ideológiájának átvételére vonatkozó igény is. De az alapvető konfliktust abban látom, hogy míg a baloldali magyar kommunisták a szocializmusban mint jövőképben és megvalósítandó társadalomban gondolkodtak, addig a román pártvezetés számára 1944–1955 között alapkérdés a román államiság konszolidációja, újraegységesítése volt. Ezt követően pedig az államközpontú felzárkózási stratégia indult be, amelyben a „szükségletek feletti diktatúra” és a modernizációhoz szükséges nemzetállami homogenizáció összekapcsolódott.

6.4. A hatvanas években a sajátos román szocialista fejlődés ideológiai megalapozásához új múltértelmezésre volt szükség. Hasonlóan a román kulturális életben elindult folyamatokhoz a kisebbségi magyar kultúrán belül is *újraértelmezésekre* került sor. Ebből a szempontból meghatározó fontosságú volt a Gáll Ernő a nemzetiségi hagyományok, a román polgári szociológia és az európai újbaloldal kérdésfelvetéseinek tematizálása.⁷⁸ Gáll munkássága azonban nemcsak a romániai magyar kultúra, hanem a magyarországi korabeli nacionalizmus-nemzetiségi tanulmányok szempontjából is meghatározónak tekinthető. Ezzel párhuzamosan Bretter György nyelvi és fogalmi újraértelmezésével elindította marxizmustól való identifikációt, az addig elfogadott fogalmi nyelvből való kilépést. A romániai magyar irodalomtörténet magyarországi, majd a Kántor Lajos és Láng Gusztáv készítette összefoglalójával pedig a polgári irodalmi hagyományok és az *Erdélyi Helikon* s ezen keresztül a transzilvanizmus rehabilitációja is megindult.⁷⁹ A romániai magyar kisebbségi kultúrát és intézményességet önálló entitásként próbálta felmutatni a – hetvenes években tervezett és első kötetét a nyolcvanas években megjelentető – *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, amelynek a munkálataiban különböző ideológiai oldalak és generációk vettek részt (Venczel József, Balogh Edgár, Dávid Gyula).

6.5. A nyolcvanas évek beszűkült lehetőségei között két eszmétörténeti jelenséget lehet kiemelni. A már többször említett *Limes* kör, illetve az *Ellenpontok* esetében egyszerre jelent meg az emberi jogi, polgári jogi aktivizmus és a magyar liberális hagyományok újrafelfedezése (Ara-Kovács Attila, Molnár Gusztáv, Egyed Péter, Fábíán Ernő). Ezzel együtt, döntően Aradi József, Rostás Zoltán, Ágoston Hugó mediátori szerepének köszönhetően megindult a fiatal társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiség körében egy addig nem létező szakosodás és a magyarországi szakirodalmon túlmutató tájékozódás, elsősorban a tudományelméletben és a kulturális antropológiában.

7. A lojalitásról és a közösségeszméről

A tanulmányban már szó volt a lojalitás kérdéséről. Itt azonban szét kellene választani a politikai, a kulturális mezőket a mindennapi élet állami lojalitást érintő viszonyai-

78 *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére.* Szerk. Földes György–Gálfalvy Zsolt. Budapest, Napvilág, 2005. A kötetben található a Gáll Éva és Újvári Mária által összeállított életmű-bibliográfia is.

79 Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *A romániai magyar irodalom története 1944–1970.* Bukarest, Kriterion, 1973; Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983; *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája 1924–1944.* Közzéteszi Marosi Ildikó. Bukarest, Kriterion, 1980.

tól. Ebben a dolgozatban azonban csak a politikai és kulturális elit integrációs viszonyairól volt szó.

Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy mikor érezhette magáénak szülőföldjét és annak igazgatását a magyar kisebbségi elit, akkor az 1944–1948 közötti időszakot érdemes közelebbről megvizsgálni. Egyrészt a romániai magyar kisebbség történetét korszakoló töréspontokat végigtekintve folyamatosan reintegrációs törekvéseket látunk. Általában egy-egy korszak elején a kulturális elit kezdeményezésére létrejön a politikai és társadalmi érdekérvényesítés intézményrendszere, majd egy bizonyos idő után ez konfrontálódik Románia magyarságpolitikájával, pontosabban annak ellenérdekeltségeibe ütközik. Másrészt ha nem folyamatként, hanem az etnopolitikai kezelési módok felől nézzük a kérdést, azt látjuk, hogy a nyelvhasználati jogok biztosítása a magánéletben és a párhuzamos kisebbségi társadalom kiépítése és működtetése a nemzeti autonómia keretében a két végpont, amelyek között a magyar kisebbségpolitika megfogalmazódhatott. Harmadrészt pedig 1944–1946 között Észak-Erdélyben egyfajta vákuumhelyzet állt fenn, amelyet a baloldali magyar elit próbált kihasználni.

A kisebbségi elit meghatározta nyilvános kisebbségpolitikai közbeszédben a saját társadalom csak a harmincas években és az 1944–1948 közötti időszakban jelent meg külön intézményességgként. (Így volt ez 1940–1944 között is, csak hogy akkor nem egy kisebbségi magyar elitről, hanem regionális elitről volt szó.) A húszas években a „magyar társadalom” lényegében az erdélyi városi, modern világot is jelentette, így a magyar probléma szinte azonos volt az erdélyi regionális modernizációs problémákkal. Mindez az ötvenes–hatvanas években változott meg lényegesen. (A köztes időszak – a harmincas évek második fele; az 1940–1944 közötti időszak és az MNSZ történetének első korszaka 1944–1946–1948 – a kisebbségi társadalom önálló intézményességének kialakulása, amelyet rendszeresen restaurálni szeretnének.) A nemzeti alapon szervezett kisebbségi magyar intézményrendszer a húszas évek közepétől a negyvenes évek második feléig létezett, majd erősen redukált módon a Bolyai Egyetem és a Magyar Autonóm Tartomány reprezentálta ezt. A hatvanas évek végétől pedig a kvázi társadalomszervezési funkciót ellátó magyar nyelven működő kulturális és oktatási intézmények vették át ezt a szerepet. Az magyar intézményrendszer beszűkülése mellett végig kulcskérdés, hogy ezen intézmények felett ki és hogyan gyakorolja az ellenőrzést és a vezetők kiválasztását. 1944 után jórészt ez az adott korszak magyarságpolitikájának függvénye. A kisebbségi elitek saját társadalmuk felőli ellenőrzésének problémája az egész magyar kisebbségtörténeten végigvonul. A választásokon alapuló kontroll hiányában ezért értékelődik fel a kisebbségi élet erkölcsstana, az egység- és a hagyománykultusz.

A magyarság- és kisebbségpolitikai cselekvési lehetőségek beszűkülésével a nyolcvanas években az értelmiség társadalmi felelősségvállalása is a helybemaradásra és a saját társadalomnak szánt *üzenetekre korlátozódott*. 1989 után ez az utóbbi *üzenet-beszédmód* megmarad a kisebbségi közéletben, miközben a helyzetek és a szereplők teljesen megváltoztak, s ezzel együtt az integrációs viszonyok is átalakultak. Az így létrejövő társadalompolitikai hiányok elemzése egy másik tanulmány tárgya lehet.

A KISEBBSÉGI KÉRDÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERBEN

HORNYÁK ÁRPÁD

A MAGYAR KISEBBSÉGI KÉRDÉS A MAGYAR KORMÁNY DÉLSZLÁV POLITIKÁJÁBAN A HARMINCAS ÉVEKBEN*

A határon túli magyar kisebbség kérdésének a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásában a harmincas években, az előző évtizedhez hasonlóan, csak másodlagos jelentősége volt. A kisebbség jószerivel csak eszköz, a számára kieszközölendő kedvezmények igénye pedig csupán egyik eleme volt annak a magyar külpolitikának, amelynek középpontjában mindvégig a kisantant felbomlasztása és a revízió, pontosabban a revízió és ezzel összefüggésben a kisantant felbomlasztása állt. Az ehhez vezető út egy fontos, de nem a legfontosabb köve volt a kisebbségi kérdés rendezése.¹

A határon kívülre került magyarság sorsának javulását fel lehetett használni adott államhoz való közeledés szándékának a demonstrálására. Ennek a hangoztatása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy általa Magyarország külpolitikai helyzete javuljon, hiszen feltétételezte, hogy valamilyen szinten rendeződött a kapcsolat valamelyik kisantant állammal. Jugoszlávia, és a másik két kisantant állam vonatkozásában is, a magyar külpolitika a harmincas években, de különösen ezek második felében, mindvégig azt hangsúlyozta, hogy az országaikban élő magyar kisebbség helyzetének rendezése a kapcsolat bármely irányú továbblépésének előfeltétele. Indokként mindig az szerepelt, hogy a magyar közvélemény nem tolerálná a kormány közeledését egyik vagy másik államhoz, amelyben ez a kérdés nincs kielégítően megoldva. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján azonban úgy tűnik, hogy Budapest Jugoszlávia esetében még ettől is hajlandó lett volna eltekinteni, amennyiben a másik oldalon komoly fogadókészség mutatkozik a kapcsolatok valóban baráti(bb) alapokra helyezésére.² Csakhogy Belgrád részéről erre ritkán mutatkozott hajlandóság.

* A tanulmány az Oktatási Minisztérium „Deák Ferenc Ösztöndíj” támogatásával készülő „Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok a két világháború között” című monográfia egy fejezete.

- 1 Fontos megjegyezni, hogy a magyar külpolitika számára fontossági sorrend létezett az egyes magyar kisebbségek tekintetében. Meghatározásában döntő fontosságú volt az elszakított magyar népcsoportok lélekszáma. A mennyiségi mutatókkal szoros összefüggésben azonban érzelmi és nagyon is racionalis társadalmi és gazdasági okok is léteztek, amelyek együttesen a képzeletbeli rangsor 3., utolsó előtti helyét biztosították a délidéki magyarság számára
- 2 A magyar fél a továbblépés érdekében több alkalommal is kész lett volna megelégedni gesztusokkal tényleges engedmények helyett. Gömbös Gyula 1935. szeptember 29-én von Neurath német külügyminiszter előtt explicite is megerősítette ezt. Hangsúlyozta: számára miniszterelnöki minőségben belpolitikai megfontolásból szükséges, hogy a revízió kérdését állandóan előtérben tartsa. Másrészt meg van győződve arról, hogy Magyarország nem tudja minden igényét egyszerre érvényesíteni vagy elérni. A Szerbia javára történt területfeladások voltak a legkisebbek, ezért ezeket lehet a legkönnyebben kiheverni (vagyis adott esetben lemondani róluk – H. Á.). Ezért mind az ő, mind a kormányzó politikai vonalának megfelelnie, ha Jugoszláviával kibékülést érnének el. (*A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968, 109–110. p.; a továbbiakban: Wilhelmstrasse). 1938 januárjában pedig, amikor a magyar kormány arra törekedett, hogy német garanciát szerezzen a

A jugoszláv kormány számára a magyar kisebbség amellett, hogy nyilvánvaló veszélyeket hordozott, jó kifogás is volt a rendszerint magyar oldalról szorgalmazott, a kapcsolatjavítást célzó javaslatok elhárítására. A délszláv állam vezetése ugyanis, valahányszor Budapestről felvetették a kapcsolatok javítását, aminek első feltételül a magyar kisebbség helyzetének pozitív irányú változtatását szabták, mindannyiszor azt a választ adta, hogy ezt nem teheti, mert ügyelnie kell a másik két kisantant állam érzékenységre, amelyek bármely ilyen irányú lépésében a szervezet felhígítását és elárlását látták volna. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a belső nemzetiségi ellentétekkel terhelt jugoszláv politikában valóban ritkán jöttek össze kedvező feltételek a magyar kisebbség irányában teendő „spontán” engedményekhez. A húszas évek végétől ezt tetézte a magyar revizionizmus egyre erősödő hangja, ami a jugoszláv közvéleményt nyilvánvalóan irritálta és szembeállította a magyarokkal, illetve *de facto* a Magyarországgal szembeni engedmények politikájával. A közhangulat befolyásolására azonban Jugoszláviában éppúgy meg voltak az eszközök, mint a többi kelet-közép-európai államban, Magyarországot is beleértve. Tehát az, hogy kormánya tesz-e lépéseket a közeledésre vagy sem, elsősorban a politikai akarat hiányán vagy jelenlétén múlt.³

Annak a hangoztatása, hogy a kisebbségi kérdés rendezése a kapcsolatok javításának feltétele, csak akkor került komolyan számításba Budapesten, amikor Magyarország felhagyott a Jugoszláviával való politikai megegyezés gondolatával, vagy kedvező külpolitikai helyzete felértékelte őt Jugoszlávia szemében, és reális esélye lehetett a sikerre. Az előbbire példa a Horthy 1926-os mohácsi beszédétől az 1927. áprilisáig terjedő időszak, amikor a magyar kormányzat annak biztos tudatában tolhatta előtérbe a kisebbségi kérdést, hogy miután Jugoszlávia helyett az Olaszországgal való megegyezést választotta, nincs veszítenivalója, mert nem sodorja veszélybe a Belgráddal való politikai megegyezést.⁴ Az utóbbira pedig az 1938 tavaszától (némi megszorítással már 1937-től) kezdődő időszak a példa, amikor is a kisantant bomlása már szinte biztos volt. Ekkor a magyar külügyminiszter, Kánya Kálmán a siker esélyével engedhette meg magának azt a „luxust”, hogy Jugoszláviától lényeges engedményeket követeljen a magyar kisebbség számára, mielőtt továbblépnének a kapcsolatok javításában.

magyar–jugoszláv határra, és így biztosítson magának szabad kezet, Kánya kabinetirodájának vezetője, Csáky István kijelentette: a jugoszláviai magyar kisebbség meglehetősen szétszórtnan települt, és nem olyan mértékten fontos. Mi több, Magyarországnak évtizedig semmi kilátása sincs arra, hogy e területeket visszaszerezze, ezért reálpolitikai okokból is kész lemondani a rájuk vonatkozó minden igényéről. (*Documents on German Foreign Policy*. London, HMSO, 1953. D/V (a továbbiakban: DGFP), 241. p. Ernst Bohle német külügyi államtitkár jelentése Csákyval folytatott megbeszéléséről 1938. január 23. és 27. között.) Minimális eltérés található a dokumentumnak a „Wilhelmstrassé”-ban közölt magyar fordítása és a DGFP D/V-ben található angol fordítása között. Miután az utóbbi hitelesebbnek tűnik, a jelentés e részénél az angol publikációt vettem alapul.

- 3 Ennek ellenére Magyarországon többnyire elfogadták Jugoszlávia kifogásait e lépések elmaradásáért, bel- és/vagy külpolitikai nehézségekre való hivatkozásait.
- 4 Eközben nyilvánosan mind a jugoszláv, mind a magyar fél a politikai megegyezés belátható időn belüli megkötéséről beszélt, és arról, hogy a két ország kapcsolatai minden korábbinál szívélyesebbek. A húszas évek közepén a magyar kormány Jugoszláviához való közeledés révén próbált meg kitörni a kisantantgyűrűből, s ennek 1926 nyarán volt is némi realitása. Budapest azonban, látva az olasz kormány megelégnélkülő érdeklődését, „ejtette” Belgrádot, és a Jugoszláviához való közeledést 1926 őszétől arra használta fel, hogy még vonzóbbá tegye magát Olaszország szemében.

A királyi diktatúra bevezetése a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban

Hogy mekkora volt a magyar kisebbségi kérdés súlya a magyar kormányok délszláv politikájában az 1930-as években, annak a vizsgálatát a húszas évek végén kell kezdeni.⁵ A délszláv állam történetének meghatározó eseménye volt a diktatúra bevezetése és a parlamentarizmus feladása 1929-ben. Január 6-án Sándor király feloszlatta az 1927. november 11-én megválasztott parlamentet. Megszüntette az 1921-es „vidovdani” alkotmányt és királyi diktatúrát vezetett be. Két héttel később, január 18-án a Živković-kormány az államvédelmi törvényre való hivatkozással beszüntette a „felekezeti vagy faji alapokon” szerveződött pártok működését. A Magyar Pártot is feloszlatták, és irattárát átadták a rendőrségnek. Feloszlatták a tartománygyűléseket, sőt a községi képviselő-testületeket is, miután ezek még a parlamentarizmus idején alakultak meg, és tagjaik a feloszlátott pártok képviselői voltak.

Ezek ismeretében a magyar kormány hozzáállását a diktatúra bevezetéséhez legálábbis meglepőnek tekinthetjük. A belgrádi magyar követ kormánya utasításának megfelelően a jugoszláv külügyminiszter, Kosta Kumanudi előtt 1929. január 31-én kijelentette: Magyarország, tekintet nélkül a „regimeváltozásra”, fenn akarja tartani és tovább kívánja fejleszteni az utóbbi időben kifejlődött jó viszonyt.⁶ A külügyminiszter természetesen elégedetten nyugtázta a magyar kormány álláspontját, és arra kérte a magyar követet, Forster Pált, hogy amennyiben a jugoszláviai magyarok valamely sérelméről tudomást szerez, azt közölje vele, hogy megtorlásáról gondoskodhasson. Hasonlóan nyilatkozott Petar Živković tábornok, a miniszterelnök is, aki állítása szerint az alárendelt hivatalokhoz adott utasításaiban máris súlyt helyezett arra, hogy a kormány szándéka a kapcsolatok javítására a kisebbségek vonatkozásában is respektálva legyen.⁷

Mindezek alapján arra lehetett következtetni, hogy a jugoszláv kormány, külpolitikai helyzetén javítandó, Magyarországgal is barátságos viszonyt szeretne fenntartani, és az ellentéteknek a lehetőség keretein belüli teljes kiküszöbölését kívánja. „Azt csak a jövő fogja megmutatni, írta jelentésében a magyar követ, hogy az ígéreteket a szép tettek is követni fogják-e és nevezetesen, hogy a mai barátságos hangok a szomszédokkal szemben nem elsősorban az opportunizmus kényszerű következményei.”⁸

Ez utóbbi feltételezés igazolódott be. Az 1929-es év elején tett szép ígérek ellenére a magyar kisebbség helyzetében nemhogy igazi javulás nem volt tapasztalható, hanem a helyi hatóságok a kormány ily módon kinyilvánított kisebbségbarát politikájával ellentétes intézkedések sorát foganatosították; megnehezítették például a határ átlépését. A jugoszláv külügyi vezetés ezt azzal magyarázta, hogy a magyarországi revíziós mozgalom vált ki a vidéken ilyen ellenrendszabályokat, amelyeket a felkeltett izgalom lanyhulásával el fognak törölni.⁹ Az „izgalom” azonban nem akart lanyhulni. A jugoszláv külügyminiszter 1929 novemberében nehéz helyzetét panaszolta a magyar követnek: súlyos előfeltételeket kell leküzdenie, amely harcához csak pár, a megértést őszintén kí-

5 A magyar kormányok és a határon túli magyarság kapcsolattörténetének átfogó bemutatását lásd Bárdi Nándor: *Tény és való* című munkájában (Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2004).

6 Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium (továbbiakban: MOL. K) 63–118–1928–16/7–382/pol. 1928.

7 Külügyminiszteréhez hasonlóan biztosította Forstert: amennyiben visszaélésekről szerez tudomást, azokat a legszigorúbban meg fogja torolni. Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium Politikai Osztály iratai (a továbbiakban: MOL) MOL K 63–118–16/7 44/1929 pol.

8 MOL K 63–118–1929–16/7 382/pol.

9 MOL. K 63–118–1929–16/7–2315/1929. Forster beszélgetése Marinkovićyal 1929. június 18.

vánó barátja van. Kifejezte azonban eltökéltségét, hogy a kisebbségi kérdés méltányos elintézéséért a kormányon belül továbbra is harcolni fog, és érvelése remélhetőleg előbb-utóbb sikerre fog vezetni.¹⁰ Ez azonban nem hatotta meg a magyar kormányt. 1929. november 20-án a Népszövetségnél iktatták a Prokopy Imre által benyújtott első magyar petíciót, s ezt követően a genfi székhelyű szervezetet valósággal „elárasztották” a magyar beadványok.¹¹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a magyar kormány nem hirtelen felindulásából döntött úgy, hogy a nemzetközi szervezethez fordul; ezt egy átgondolt hosszú távú terv részeként már a diktatúra bevezetése előtt, 1928-ban elhatározta.¹²

A nemzetiségi kérdés a két állam kapcsolataiban nem csak a délvidéki magyar kisebbség ügye formájában játszott szerepet. Felmerült oly módon is, hogy a magyar kormány a Jugoszlávián belüli elégedetlen elemek támogatásával járuljon hozzá a délszláv állam felbomlásához, ily módon segítve elő a magyar nemzeti célok teljesülését. Ez nyilvánvalóan elsősorban a horvátsággal való kapcsolatok felvétele és javítása útján volt elérhető. Ebben az irányban, az 1924–25-ös évet követő néhány év szünete után, 1928-tól történtek érdemi lépések.¹³ Az egyik fő kezdeményező egy vajdasági magyar fiatal, bizonyos Nagy Iván, a vajdasági magyar diákegyesület elnöke és a Horvát Nemzeti Diákszövetség választmányi tagja volt. Nagy 1928. szeptember elején viszonylag terjedelmes aid memoire-t készített és juttatott el a magyar kormányhoz. Ennek lényege, hogy a horvát diákságot kell megnyerni egy politikai koncepció számára, amire jó esély mutatkozik. Indokolja ezt a vajdasági magyar egyetemi hallgatók egyesületének jó viszonya a horvát diákokkal, akik, állítása szerint, külpolitikailag csaknem teljesen kezükben (befolyásuk alatt [?] – H. Á.) tartják a horvát diákságot. Úgy vélte, hogy a horvát ifjúság a különböző formájú együttműködés és magyarországi látogatások révén, melynek keretében 1928 áprilisában megtörtént a magyar–horvát diákki egyezés is, magyarbaráttá lett. Fontosnak tartotta ezt továbbfejleszteni, magyarországi tanulási lehetőségeiket és kirándulásaikat előmozdítani, forradalmasítani ezt az ifjúságot, intézményesen politikai menedékhelyet biztosítani neki, és bizonyos „felelőtlen elemeknek elősegíteni a horvát nemzeti, de szerbellenes ténykedéseit”. Ily módon, vélte Nagy, könnyen meg lehetne ismételni a szkupstinai gyilkosság után bekövetkezett zavargásokat. Márpedig egy véres politikai tüntetés vagy politikai gyilkosság sikeresebb nemzetközi propaganda, mint a legjobban irányított legális propaganda. Ismerve a szerb mentalitást, biztosra vehető, hogy hasonló jellegű ellenakciót indítanak erőszakos eszközökkel. Ez pedig a legbiztosabb módszer a szerb–horvát ellentét

10 Forster a beszélgetés során a magyar nyelvű oktatás helyzetének sürgős orvoslását kérte Marinkoviciótól. In *Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919–1945. IV. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1–1931. augusztus 24.* A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta Karsai Elek. Budapest, 1967, 70. p. (a továbbiakban: *Iratok IV*) 352–353. p.

11 1929 novembere és 1933 februárja között Prokopy magánemberként, de a Külügyminisztérium tudtával és utasításai szerint 20 petíciót és 3 kiegészítést juttatott el a Népszövetséghez, zömmel iskolai, nyelvi, kulturális sérelmek és köztisztviselők elbocsátása miatt. A kérdéshez bővebben lásd Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* című munkáját. Napvilág Kiadó, 2004, 108–119. p.

12 Bethlen már 1928 decemberében előre jelezte a német külügyminiszter-helyettesnek, Schumannak, hogy a következő évben a kisebbségi kérdésben több petíció fog magyar részről a Népszövetség elé kerülni. *Iratok. IV.* 242. p. Bethlen feljegyzése Gustav Stresemannal folytatott megbeszéléséről. 1928. december 13.

13 Ez a belgrádi szkupstinai lövöldözést követően történt, amelyben a Horvát Parasztpárt vezetője, Stjepan Radić is életét vesztette.

kiélezésére. Hogy milyen haszon származna mindebből a magyar kisebbségre nézve? Mindenekelőtt az, hogy Jugoszlávia nemzetközi viszonylatban legyengülne. A horvát kérdés erőszakos megoldásával vagy annak napirenden tartásával a vajdasági kérdést is meg lehetne oldani, vagy legalábbis a lakosság helyzetét lényegesen lehetne javítani nagyobb áldozatok nélkül, mert ez a nép csak szemlélője lenne az eseményeknek, míg az anyagi és véráldozatot nagy részben a horvátság viselné.¹⁴

Ennél fontosabb fejlemény volt az ügyben, hogy hosszabb szünet után a magyar külügyi vezetés felvette a kapcsolatot a Horvát Parasztpárttal. Pontosabban a párt új vezetője, Vladimir Maček kereste föl a Dísz teret. A találkozás eredményeként megállapodtak a további szoros és legtitkosabb együttműködésben és eszmecserében. Maček, elmondása szerint, végérvényesen elhatározta magát a kiválásra Jugoszláviából, aminek érdekében szervezkedésbe kezdett, és Magyarország közvetítésével Olaszországgal is fel kívánta venni a kapcsolatot. Magyar részről azonban kérték: a szervezkedésbe ne vonja be a vajdasági magyarokat, mert azzal súlyosbítaná a helyzetüket; rossz benyomást keltene a magyar közvélemény előtt; illetve saját helyzetét rendítené meg azzal, hogy „magyarofil” hírbe kerül.¹⁵ Budapest ezt követően Rómával karöltve aktívan belefolyt a horvát szeparatista mozgalom támogatásába, aminek leglátványosabb és Magyarország számára legkényesebb eredménye az 1931 őszi Jankapusztán felállított uszttasatábor volt.¹⁶

A népszövetségi akció

A magyar kormány a kisebbségi kérdés rendezését alapvetően két módon látta elképzelhetőnek: ha az illető államok a területükön élő kisebbségek képviselőivel egyeznek meg úgy, hogy azok elégedettek legyenek, és ennek a megegyezésnek a betartását valamely más állam szavatolja; vagy úgy, hogy Magyarország köt kisebbségi szerződéseket a szomszédos államokkal, amelyek beletartoznak a döntőbírósi egyezménybe, és annak hatásköre alá tartoznak.¹⁷ Ám Jugoszlávia számára egyik opció sem volt elfogadható. Belgrád megítélése szerint ugyanis mindkét módszer külső beavatkozást jelentett volna belügyeibe.

A magyar kormány a már említett Prokopy-féle „petíció-akció” megkezdése előtt fontosnak tartotta előkészíteni a Népszövetségnél a terepet. Ennek érdekében Bethlen a kisebbségi panaszok népszövetségi procedúrájának megváltoztatását szerette volna elérni. A magyar miniszterelnök három elv megvalósulását tartotta alapvetőnek: a kisebbségi panaszokkal olyan állandó bizottság foglalkozzon, amely nem egyes államok képviselőiből áll, hanem pénzügyi és szakbizottságok mintájára alakítják ki, vagyis a panaszok kivizsgálása egy szakértői bizottság hatáskörébe kerüljön; a kisebbségi ügyekben kontradiktórius eljárás legyen rendszeresítve, vagy ha ez nem lehetséges,

14 MOL K 63–116–1928–16/42 3965/1928. Nagy Iván memorandumja 1928. szeptember 11.

15 *Iratok IV.* 224. o. Apor feljegyzése Mačekkal folytatott megbeszélésről 1928. október 15.

16 A horvát szeparatistákkal fenntartott kapcsolatait – akik alatt 1929-től elsősorban az Uszttasát kell érteni – a magyar kormány hivatalosan természetesen soha nem ismerte el, bár annyit Bethlen a maga részéről Austen Chamberlainnel, a brit külügyminiszterrel beszélgetve megengedhetőnek tartott kijelenteni, hogy amennyiben Horvátországban véres zavarok, értsd harcok folynának, Budapesten természetesen nem mondhatnák azt, hogy az belügy, és Magyarországot ez a harc nem érdekli. *Iratok IV.* 244. p. Bethlen feljegyzése Chamberlainnel folytatott beszélgetéséről. 1928. december 13.

17 MOL. K 64. res. pol. 1926–17–2. 527/res. Feljegyzés Bethlen Chamberlainnel folytatott beszélgetéséről. 1926. december 12.

legalább az a lehetősége legyen a peticionálóknak, hogy ügyeikhez másodsor is hozzászólhassanak; végezetül, hogy a kisebbségi panaszok ügyében folytatott eljárás nyilvánossága biztosítva legyen.¹⁸

Az 1929 végén indított népszövetségi „petíció-akció” természetesen nem talált kedvező fogadtatásra Belgrádban. S bár általa a kisebbségi kérdés látszólag a két állam kapcsolatainak homlokterébe került, valójában sokkal inkább a gazdasági kérdések határozták meg a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását. A gazdasági világválság közép-európai elmélyülésével az addig akadozó gazdasági kooperáció is megindult Magyarország és Jugoszlávia között. A búza- és kukoricaexport összhangba hozása, hogy az eladásnál ne támasszanak konkurenciát egymásnak, hanem igyekezzenek egymásnak a világparitási árat biztosítani, ekkor is fontosabb kérdésnek bizonyult a magyar kisebbség helyzeténél. Jórészt ennek tudható be, hogy az egyébként valóban egyre hűvösebbé váló magyar–jugoszláv kapcsolatokról magyar részről 1931 tavaszán is úgy nyilatkoztak, hogy bár a déli szomszédokkal éles sajtóvitában állnak különböző merényletek és gyilkosságok szerzőségének vitatása körül, de egyébként az a viszony, amely már évek óta fennállt a két kormány között, változatlan.¹⁹

Lényeges változás ebben a magyar hozzáállásban csak 1932 májusa után következett be, aminek hátterében részben gazdasági, részben a kisebbségi kérdéssel összefüggő, de inkább politikai okok húzódtak. 1932 májusában ugyanis lejárt az 1926-ban kötött kereskedelmi szerződés. Ennek egyik melléklete értelmében a kettősbirtokosok szabadon léphettek át a határt, és minden korlátozás nélkül vihették át terményeiket a határon.²⁰ A magyar kormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült elérnie Belgrádban az egyezmény meghosszabbítását. A jugoszláv kormány vámot vetett ki a mezőgazdasági terményekre. A helyzetet súlyosbította, hogy igen kevés határátkelőhely volt vámút is egyben, minek következtében a kettősbirtokosok nagy kerülményekre kényszerültek.²¹ Mindez hozzájárult a határincidensek számának növekedéséhez. Emellett a délszláv hatóságok a maguk területén fekvő földekre is súlyos adót vetettek ki, és a fizetés elmaradása esetén rövid határidőn belül elárverezték a jugoszláv területen maradt terményeket. Mindebből a magyar külügyi vezetés arra a helytálló következtetésre jutott, hogy Belgrád célja a kettősbirtokos intézmény megszüntetése. A magyar kormány, látva a jugoszlávok hajthatatlanságát, ellenlépésekre szánta el magát: megtagadta a magyar–jugoszláv fűrdőegyezmények meghosszabbítását (ami komoly bevételkiesést okozott a jugoszlávoknak, lévén, hogy ezáltal a magyar polgárok ezrei maradtak inkább otthon), illetve beszüntette a jugoszláv optánsok határátlépési kedvezményét. Ezek a lépések sem vezettek azonban a kívánt eredményre.

Božidar Purić jugoszláv külügyminiszter-helyettes 1934. május 9-i beszélgetésük során elismerte Alth Valdemár magyar követnek: Jugoszlávia a kettősbirtokosokkal összefüggő kérdések rendezését a bulgáriaival hasonló módon képzei el, azaz, hogy ezeket végképp felszámolják. A kettősbirtokosok folytonos határátlépéseit nem tartot-

18 *Iratok IV.* 289. p. Bethlen beszélgetéstervezete a Briand-nal való találkozásra. 1929. május 28.

19 *Iratok IV.* 516. p. Beszélgetéstervezet Károlyi külügyminiszter és Grandi olasz külügyminiszter találkozására. 1931. március 21.

20 Összesen 2690 magyar gazdának volt birtoka Jugoszláviában (26 086 katasztrális hold), míg 7122 jugoszláv állampolgár 14 506 katasztrális hold földbirtokkal rendelkezett Magyarországon. MOL K 69-135- 1934-I-O-10.

21 Első osztályú vámútból összesen 17 volt a teljes magyar–jugoszláv határszakaszon. Ebből 1 folyóút, 7 vasút és 9 közút. Ismeretlen szerző által készített feljegyzés a kettősbirtokosság intézményéről. MOL K 69-135- 1934-I-O-10.

ta kívánatosnak, mert adatai szerint mintegy 100 000 ember, részben magyar, részben jugoszláv állampolgár (de többségében magyar nemzetiségű – H.Á.) lépi át állandóan oda és vissza a határt, ami természetesen eredményez incidenseket. Emellett azt a fikciót kelti, mintha a határ nem volna véglegesen megállapítva. Nem tagadta: a gyakori zaklatások („vexációk”) azt a célt szolgálják, hogy a kettősbirtokosokat birtokaik eladására bírják. Purić értesülései szerint a magyar kettősbirtokosok kezén 9000 hektár, míg a jugoszlávokén 7000 hektár föld van. Ezeket a földeket könnyen ki lehet cserélni, illetve a tulajdonosokat kártalanítani. Így még abban az esetben is, ha a kettősbirtokosokat nem szüntetnék meg teljesen, számukat annyira lecsökkenthetnék, hogy a fennmaradók már nem számítanának. Végezetül megjegyezte: kormánya azzal a tervvel foglalkozik, hogy a magyar kormánynak vegyes bizottságok kiküldését javasolja, amelyek likvidálják a kettősbirtokosokat, illetve szabályozzák a kettősbirtokosok kicserélését és a tulajdonosok kártalanítását.²² Feltehetően ez volt az utolsó csepp a pohárban, ami a magyar kormányt arra bírta, hogy Genfben keresse igazát. 1934. május 12-én a magyar kormány a Népszövetség segítségét kérte a magyar–jugoszláv határon jugoszláv részről elkövetett túlkapásokkal szemben.²³

1934. június 20-án a nagyhatalmak nyomására a két állam küldöttsége Belgrádban tárgyalásokba kezdett a vitás kérdések tisztázására, és július 21-én három okmányból álló, a magyar diplomácia sikerét tükröző megállapodás született. A jugoszlávok vállalták, hogy a határ menti birtokosoknak különféle könnyítéseket adnak; kölcsönösen vállalták, hogy sebesüléssel vagy halállal végződő incidensek esetén hatósági személyek 500 méteres határsávon belül bemehetnek a másik ország területére helyszíni kivizsgálás végett; egy bizalmas jegyzőkönyvben a magyar fél a jugoszlávra bízta a halálos végű határkonfliktusok elkerüléséhez szükséges intézkedések megtételét, míg a jugoszlávok a magyarok belátására bízták a horvát emigráció korlátozásához szükséges intézkedések meghozatalát.²⁴

A marseille-i merénylet

A belgrádi megállapodás megteremtette az alapot a magyar–jugoszláv viszony barátságosabbá válásához. Fél évvel később azonban a marseille-i merénylet teljesen felborította ezt a nyugalmi helyzetet, és Budapest igen kényelmetlen helyzetbe került. Miután a magyar kormány, illetve Magyarország valamilyen szinten belefolyt a marseille-i merénylet előkészítésébe, és mert a felelősséget elsősorban viselő nagyhatalmak vádlottak padjára ültetése nem volt összeegyeztethető az európai béke és stabilitás fenntartására irányuló nagyhatalmi (elsősorban francia, illetve angol) tervekkel, kézenfekvőnek tűnt a megoldás, hogy Magyarországra osszák ki a bűnbak szerepét. A magyar kormány vállalta is a rá osztott szerepet, feltéve, hogy nem fogják túlságosan meghurcolni. Ezt a forgatókönyvet azonban nem sikerült maradéktalanul betartani. A jugoszláv kormány ugyanis, bár szintén elfogadta a tőle is visszafogottságot kívánó forgatókönyvet, a közvéleményben egyre erősödő, kemény fellépést követelő hangok ha-

22 MOL K 69–671–1934–I–O–10 10.1481/pol. Alth jelentése 1934. május 9.

23 1930. február 5. és 1933. október 23. között 20 komolyabb, köztük 9 halálos áldozattal járó fegyveres incidensre került sor a határon, amelynek áldozatai magyar vagy magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok voltak. MOL K 63–1934–16/7 170/pol/1934. feljegyzés 1934. 01. 10.

24 MOL. K 63–1934–16/7 2536/pol/1934 A Külügyminisztérium tájékoztatója a követségeknek a magyar–jugoszláv határincidensek tárgyában tett lépések eredményéről. 1934. július 30.

tására november 22-én mégis panaszbeadvánnyal fordult a Népszövetséghez, kérve Magyarország felelősségének kivizsgálását.

A panasz benyújtásával egy időben megkezdődött a Jugoszláviában dolgozó magyar állampolgárok és az állampolgársággal nem rendelkező személyek kiutasítása az országból. Több mint 3000 főt utasítottak ki. Ez meglehetősen ügyetlen húzás volt a jugoszláv kormány részéről, mivel a nemzetközi közvéleményt sikerült intézkedésével maga ellen hangolnia. Sportnyelven szólva, a labda átkerült a magyar térfélre, a kezdeményezés pedig a magyar kormány kezébe. A budapesti magyar kormány nem is habozott kihasználni a kínálókozó lehetőséget. Jegyzékben kérte a nagyhatalmak segítségét, akik valóban felléptek érdekében Belgrádnál. December 10-én pedig a Népszövetség Tanácsa döntést hozott az ügyben: elfogadott egy határozatot a terrorizmus általános elítéléséről, de a magyar kormány hatáskörébe utalta az ügyben érintett magyar szervek felelősségének kivizsgálását.²⁵

Budapest a Tanács december 10-i határozatával érdemben lezártnak tekintette a kérdést. Fontosnak tartotta, hogy ezt tegyék a jugoszlávok is.²⁶ Joggal tartott ugyanis attól, hogy a jugoszláv kormány az ügy végleges lezárását igyekezni fog minél későbbre halasztani, hogy aztán azt kompenzációs célokra használhassa fel. Ennek megakadályozása érdekében a magyar kormány a burkolt fenyegetés és zsarolás eszközétől sem riadt vissza. Kánya kifejtette az ügy népszövetségi előadójának, az angol Anthony Edennek, hogy a magyar kormány elment az engedékenységek legvégső határáig, és nem hajlandó újabb vitába bocsátkozni az ügyről. Még kevésbé kívánja a nyomozás újbóli kiterjesztését vagy újabb szankciók elrendelését, s szilárdan elhatározta, hogy amennyiben a jugoszlávok az ügy elhúzását és a vita további folytatását kívánnák, úgy az ellen félre nem érthető módon fog tiltakozni. Az addigi védekezésből offenzívába megy át és a korábban a Tanácshoz benyújtott közléseit (jelentés a vizsgálat eredményéről – H. Á.) olyan adatokkal fogja kiegészíteni, amelyek élesen megvilágítják a marseille-i merénylet igazi belpolitikai hátterét. Egyúttal panaszt nyújt be a magyar kisebbségek védelme érdekében, nem utolsósorban pedig szóvá teszi a Jugoszláviából kiutasított magyarok ügyét is.²⁷ Az ügyben nyilvánvalóan meglévő nagyhatalmi cinkosságnak, „kéz kezet mos” politikának köszönhetően az ügy végkifejlete Magyarország számára végül is kedvezőnek bizonyult.²⁸

Belgrád és Budapest is egy darabig várakozó álláspontra helyezkedett kapcsolataik alakításában. Változást a nyugalmi helyzetben Milan Stojadinović kormányra kerülése hozott. 1935. július 19-én Aleksander Vukčević, budapesti jugoszláv követ miniszterelnöke megbízásából felvetette a magyar–jugoszláv viszony javításának a lehetőségét.²⁹ Kánya tartózkodóan fogadta a javaslatot. Szerinte a történetek után Jugoszlávia nem várhat Magyarországtól rokonszenvet. A maga részéről mindazonáltal kész a *modus vivendi* megteremtésén dolgozni, aminek legnagyobb akadálya az 1934-ben ki-

25 A magyar hatóságok valóban villámgyorsan lefolytatták a vizsgálatot. Ennek eredményeként öt elítélő határozat született, közülük a legkeményebb is csak 30 napos szobafogság volt. Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1984, 197–198. p.

26 MOL K 63–132–1935–16/1 299/935. Kánya Kálmán szigorúan bizalmas tájékoztatója a római magyar követnek a magyar kormány álláspontjáról az ügyben.

27 Uo.

28 A kérdésről bővebben lásd Ormos Máriai idézett művét.

29 Tájékoztatta Kányát, hogy a hangulat Jugoszláviában Magyarországgal szemben lényegesen javult, és elismerte, hogy a marseille-i ügy kapcsán nemcsak a magyar politikusok és a magyar sajtó, hanem a jugoszláv politikai és sajtótényezők is túlzásokba estek. MOL K 63–137–1935–16/7 2345. sz.

utasított magyarok visszatérésének megakadályozása. Erre vonatkozóan azonban a jugoszláv követ biztató hírekkel szolgálhatott: már Bogoljub Jefytić exminiszterelnök elrendelte, hogy a kiutasított magyarokat a törvényes utak igénybevételével, a lehetőség határain belül visszabocsássák Jugoszláviába. Ennek a rendeletnek az alapján 1935 júniusáig valóban körülbelül 1600 magyar kiutasított került vissza Jugoszláviába.³⁰

Bár a hajlandóság a kapcsolatok javítására mindkét fél részéről észlelhető volt, a közeledés konkrét lépéseivel mindkét állam várt, amíg az Aix-en-Provence-i per lezárásával a marseille-i merénylet szálait nem varrták el véglegesen. Az első lépést ismét Stojadinović tette azzal, hogy megígérte: a marseille-i ügy végleges lezárása után a két ország megindult közeledését „par étapes” továbbfejleszti; ennek egyik első lépéseként elfogulatlan tanulmányozás tárgyává teszi a magyar követ által felvetett, a jugoszláviai magyarok hátrányos helyzetére vonatkozó kifogásokat.³¹

A német közvetítés

A magyar–jugoszláv kapcsolatok javulására irányuló próbálkozás természetesen nem lehetett pusztán a két állam „magánügye”. A magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását célzó gesztusok hátterében, akárcsak a húszas években, most is egy nagyhatalom rejtőzött. Illetve nem is nagyon bujkált. Míg 1924–25-ben Olaszország igyekezett a maga külpolitikai céljai megvalósítása érdekében közelíteni a két szomszédot, most a német kormány próbálta a két kormányt közelíteni egymáshoz.

Victor von Heeren belgrádi német követ 1935. december 3-i politikai jelentésében ezt a kérdést boncolgatta, amint Belgrádból nézve látszik. Budapesti jelentések alapján megállapította, hogy a magyar külpolitikai irányítói körében egyre népszerűbb az elképzelés, hogy a kisantantgyűrűt a Jugoszláviához való közeledés vagy akár megegyezés révén szakítsák szét. Nagy reményeket fűznek az új miniszterelnök és külügyminiszter Stojadinović személyes magatartásához is. Az alapkérdés, Heeren megítélése szerint, az volt, hogy mit kell érteni a közeledés kifejezésen? Amennyiben a közeledés a légkör általános javulását, a szükségtelen súrlódások elkerülését, mindkét oldalon kisebb kedvezményeket a határ menti kereskedelembe, illetve a kisebbségi kérdésben, egyszóval a kapcsolatok normalizálását, amely nem érinti Jugoszlávia nemzetközi kötelezettségvállalásait és belpolitikájának alapelveit, úgy, nézete szerint, a magyar politikának jó esélyei vannak a sikerre, legalábbis amíg Stojadinović van kormányon. Amennyiben azonban a magyar közeledési politika célja a kisantant felbomlasztása vagy akár csak szemmel látható lazítása, úgy az kudarcra van ítélve, nemcsak most, hanem a belátható jövőben is. Mert hiszen, mi vihetné rá bármelyik jugoszláv állam-

30 MOL. K 63–135–1935–16/7. Napijelentés Kánya és Vukčević beszélgetéséről. 1935. október 31. Ez az adat megegyezett a magyar hivatalos szervek által 1935 augusztusában készített felmérés adataival. Eszerint 1935. augusztus 28-ig a magyar hatóságok által nyilvántartott 3304 kiutasított személyből 1566 fő tért vissza Jugoszláviába, négyféle módon: magyar útlevéllel, jugoszláv vízummal 190 családfő 252 családtaggal összesen 442 fő; a szegedi rendőrkapitányság által kiállított magyar határátlépési igazolvánnyal (horgosi visszatérők) 108 családfő 134 családtaggal, összesen 242 személy; a budapesti jugoszláv követség által kiállított határátlépési útiigazolvánnyal 51 családfő és 82 családtag, összesen 133 személy; végül szabálytalan visszatérők (rejtett utakon, határszéli közegek megkerülésével) 323 családfő 426 családtaggal, összesen 749 személy. A Magyarországon visszamaradt 1738 kiutasított 2-3 évet tartózkodott Jugoszláviában, és oda visszatérni nem óhajtott. Közülük 1450 részesült közellátásban. MOL K 63–135–1935–16/7.

31 MOL K 63–137–1936–16/7. 42/pol.–1936. Alth beszélgetése Stojadinovićyal 1936. február 28-án.

férfit arra, hogy Magyarország két szép szeméért olyan útra lépjen, amely a kisantant garanciájának gyengüléséhez és Magyarország erősödéséhez vezet? Pusztán azt, hogy Jugoszlávia a harmadik helyre kerül a magyarok revíziós listáján, Belgrádban nyilván nem tekintik elegendő kompenzációnak. Senki sem hinne a magyar biztosítékoknak, hogy Budapest végleg letett követeléseiről Jugoszláviával szemben. Egyedül egy harmadik fél részéről gyakorolt erős nyomás kényszeríthetné Jugoszláviát az említett útra. A kérdés már csak az, hogy ki lenne az a hatalom? Heeren a magyar fenyegetést akkor tartotta volna időszerűnek, ha Olaszország teljes súlyával Magyarország mellé állna. Ettől azonban 1935 végén, az abesszíniai kaland kellős közepén Jugoszláviának kevésbé kellett tartania, mint korábban bármikor. Ily módon Heeren szerint egyedül Németország tudna egy feltételezett esetben megfelelő nyomást gyakorolni Belgrádra.³²

Nézete szerint a kibékülés a német–lengyel közeledés mintájára fokozatosan történhetne. Ennek érdekében pedig nem kell mást tenni, mint arra törekedni, hogy a túszúráások, a kölcsönös gyanúsítgatások megszűnjenek. Ha például Horvátországban valami történik, azt a magyar sajtó ne kapja fel mindjárt szerbellenes éllel, a szerb körökben pedig verjen gyökeret az a meggyőződés, amely szerint Magyarország nem számít arra, hogy a horvát–szerb viszályból kifolyólag Jugoszlávia szétesik.³³

A berlini vezetés 1936 elején elérkezettnek látta az időt, hogy újabb lépéseket tegyen Belgrád és Budapest viszonyának javítására.³⁴ A magyar kormány szívesen vette a német közreműködést, de nem közvetlen német kormányközvetítést kívánt. Inkább azt, hogy Németország olyan módon érvényesítse befolyását a jugoszláv kormányra, hogy az megértőbb legyen a magyar kívánságokkal szemben, különösen a kisebbségi kérdésekben.³⁵ Annak érdekében, hogy kormánya ilyen irányban lépéseket tudjon tenni, Göring ismerni akarta a magyar kéréseket. Nyomatékosan kérte: a magyar kormány közölje vele pontokba szedve a jugoszlávokkal szemben támasztott kívánságait, oly mértékre redukálva ezeket, amelyek teljesíthetősége a valószínűség határain belül van, ő pedig meg fogja kísérelni, hogy ilyen értelemben hasson a jugoszlávokra.³⁶

A kapcsolatok javítására irányuló szándék „beharangozására” Stojadinović március 8-i parlamenti expozéja adta meg az alaphangot. Ebben kijelentette, hogy a Duna-medence gazdasági konszolidációja érdekében hajlandó Magyarországgal is együttmű-

32 *DGFP. C/4. 878-880. p.* Heeren jelentése, 1935. december 3.

33 MOL K 63-133-1935-16/I-II/4. 294/pol-1935.

34 Lásd a Göring és Sztójay 1936. január 27-én folytatott beszélgetéséről készült feljegyzést. MOL K 63-137-1936-16/7 400/pol.-1936.

35 A magyar kormány (Gömbös) már évekkel korábban kifejtette a budapesti német követség egyik munkatársának, hogy a kisantantállamok közül Jugoszláviával vannak a legkisebb differenciák. Csak egy aránylag szűk határ menti területet kívánnak visszaszerezni a Vajdaság északi részén, amelynek magyar a lakossága. Amennyiben ez megvalósulna, nem lenne semmilyen vitapont a két állam között, mivel Magyarország nem tart igényt Horvátországra. *Wilhelmstrasse. 87. p.* Karl Schnurre követségi tanácsos feljegyzése Gömbössel folytatott megbeszéléséről. 1934. november 2.

36 MOL K 63-137-1936-16/7 400/pol.-1936. Sztójay március 6-án adta át Göringnek az általa korábban kért összeállítást, melyben felsorolta mindazokat a pontokat, amelyek „súrlódási felületet képeznek” Magyarország és Jugoszlávia között. Német feljegyzés szerint ezek a követelések főleg kisebbségi, útlevel- és határ(átlépési)kérdésekre vonatkoztak, és Sztójay nem említett semmilyen területi kérdést. *DGFP. C/4. 1167-1168. p.* Bülow memorandumja 1936. február 21.; Sztójay 1936. március 16-án A német külügyminisztérium II. osztályának helyettes vezetője, Cecil Renthe-Fink Sztójayval 1936. március 16-án folytatott beszélgetéséről készült feljegyzésében beszámol Sztójay megjegyzéséről, miszerint: Göring miniszterelnök azt várta Stojadinovićtól, hogy a magyar félhez hasonlóan állítsa össze azokat a pontokat, amelyek rendezését fontosnak tartja. Sztójay kijelentette, hogy Magyarország kész eleget tenni a jugoszláv kívánságoknak, amennyiben Jugoszlávia teljesíti a magyar kéréseket. *DGFP. C/5. 172. p.*

ködni, és az az óhaja, hogy ezen az oldalon is eltűnjenek a kölcsönös bizalmatlanság és véleménykülönbség okai.³⁷ A nyilatkozatot természetesen magyar oldalon kedvezően, bár némi gyanakvással fogadták. Budapest örömmel vette volna, ha a jugoszláv kormány tanúbizonyságát adja a közeledés iránti hajlandóságának: orvosolja a magyar kisebbség sérelmeit, és megszünteteti azt a megkülönböztetést, amely a német és a román kisebbséghez viszonyítva a magyarság hátrányára mutatkozik.³⁸

A mindkét fél részéről mutatókövető közeledési hajlandóság dacára³⁹ jugoszláv részről fontosnak tartották újfent figyelmeztetni Magyarországot, hogy a közeledési politika, amit Stojadinović őszintén óhajt, nem hozhat máról holnapra teljes változást a két állam viszonyában. A kapcsolatoknak fokozatosan kell javulniuk, és Magyarországnak eleinte meg kell elégednie kisebb eredményekkel. „Magyarország és Jugoszlávia számtalan szállal vannak egymáshoz fűzve, gazdaságilag egymásra vannak utalva, azonfelül közös veszély (bolsevizmus) is fenyegeti őket, a közeledés tehát nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges is. A magyaroknak meg kell azonban érteniük a jugoszláv nép szellemét. Ők egy primitív nép, élénk temperamentumuk gyakran elragadja őket, és nemritkán brutálisan nyilvánul meg. Az ilyesmin nem szabad fennakadniuk. Ők (a külügyminisztérium) mindig azon lesznek, hogy ezeket a zökkenőket eliminálják.”⁴⁰ A két ország közötti viszony elmérgesedése folytán „mindenféle gaz felburjánzik”, a hatóságok bizalmatlanok, a végrehajtó szervek rosszindulatúak. Ennek folytán a jugoszláviai magyar állampolgárokat jogtalan sérelmek érik. Mindez azonban önmagától megszűnik majd, ha a két ország közötti viszony barátságos lesz. Vonatkozik ez nemcsak a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok elmélyítésére és az árucseré-forgalom élénkítésére, hanem a magyar kisebbség helyzetére is.⁴¹

A két ország közeledésében Németország mellett Lengyelország is szerepet vállalt.⁴² Így arra vonatkozóan, hogy a jugoszlávok a közeledés érdekében mit várnak el a magyar kormánytól, Budapest lengyel forrásokból is értesült. Június közepén Beck kül-

37 *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945. II. A müncheni egyezmény létrejötté és Magyarország külpolitikája 1936–1938.* Szerk. Ádám Magda. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965, 184. p. (a továbbiakban: DIMK. II.) Jugoszláv részről közvetett úton is kinyilvánították közeledés hajlandóságukat. Cincar-Marković berlini jugoszláv követ 1936. március 10-én kijelentette: a magyar–jugoszláv megegyezés legfőbb akadálya, hogy a magyar kormány még mindig nem akadályozza meg a jugoszláv menekültek körében folytatott agitációt. Mindazonáltal Belgrád kész tárgyalni a Magyarországgal való közeledés lehetőségéről. *DGFP. C/5.* 79. p. Neurath feljegyzése 1936. március 10.

38 Erre egy kisebbségi szerződés megkötését tartotta a legmegfelelőbbnek. Ezt azonban Stojadinović július 24-én egy tréfás megjegyzéssel hártotta el: „Minek a szerződés, a németekkel is jóban vagyunk, azokkal sincs szerződésünk.” *DIMK II* 185-186.o. Külügyminisztériumi feljegyzés a jugoszláv–magyar közeledésről. 1937. január.

39 A magyar kormány hajlandó volt eleget tenni Stojadinović kérésének, és területi kérdésekben kímélni Jugoszlávia érzékenységét (MOL K 63–138–1936–16/25 2671/pol/1936. Bled, 1936. augusztus 1.). Kánya ugyanakkor azt szerette volna elérni, hogy Stojadinović a magyar kisebbségnek biztosítsa azokat a jogokat, amelyeket Jugoszláviában a román kisebbség élvez. Ezt legegyszerűbben egy, a román–jugoszláv kisebbségi szerződés mintájára kötendő egyezményvel vélte megvalósíthatónak. Ezt azonban Stojadinović elutasította, mert Románia szövetséges állam, amellyel, Magyarországgal ellentétben, nincsenek határvitái.

40 Alth 1936. augusztus 22-i jelentése Ivo Andrić, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és a magyar követség egyik tisztviselőjének beszélgetéséről. (MOL K 63–141–1938–16/7 178/pol.–1936. Bled 1936. augusztus 22.)

41 Uo.

42 Aligha véletlenül. Ekkoriban diplomáciai berkekben egy lengyel–német–magyar blokk kialakulásának lehetőségéről beszéltek. *Documents on British Foreign Policy* 27. p. Sir Robert Vansittart a külügyminiszter állandó helyettese a londoni francia nagykövettel folytatott beszélgetésében 1935 október 1-jén legalábbis folyamatban lévő blokk-képződésről beszélt a három közép-európai állam között.

ügyminiszter belgrádi látogatása alkalmával Stojadinović kijelentette: hajlandók hozzájárulni a viszony javításához, amennyiben Magyarország olyan formulát talál ki, amelyben „nuance-írozna” Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia elleni követelései között.⁴³ Ilyent ugyan nehéz lett volna találni, de Kánya novemberi expozéjában a külügyi bizottság előtt szövegezte a kisantantállamokkal való együttműködés lehetőségéről. Belgrádban azonban nem siettek követni a magyar külügyminiszter példáját. A magyar követ felvetésére, hogy kormánya örülne, ha Stojadinović ezek után megtenné azt az általa kilátásba helyezett lépést, amellyel a Magyarországhoz való közeledés iránti hajlandóságának pozitív tanúbizonyságát akarta adni, a miniszterelnök továbbra is az óvatos, lépésről lépésre való haladás fontosságát hangsúlyozta, mert a másik két kisantantállam máris nagy bizalmatlansággal viseltetik iránta.⁴⁴

A kisebbségi kérdés mint „hivatalos” napirendi pont

Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Még akkor is igaz ez, ha az utókor és bizonyos mértékben egyes kortársak tisztában voltak a Német Birodalom egyre inkább testet öltő fenyegető árnyékának a kockázataival. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy Berlin Magyarországhoz hasonlóan a kisantant felbomlásán dolgozott, és legalább egy irányban, Csehszlovákiával szemben, támogatta a magyar revíziót. A másik két állam vonatkozásában pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló állásponton volt Magyarország „szomszédságpolitikáját” illetően azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést. Nem elhanyagolható tényező volt Nagy-Britannia sem, amely, nem téve különbséget a kisantantállamok között, Magyarországot mindhárom szomszédjával való megegyezésre és barátságos viszony kialakításra biztatta, és *vica versa*. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Mármint, abból adódóan, hogy igazán Magyarországnak voltak komoly területi igényei, még ha a revízió és a terület-visszaadás nem képezhetne is e tárgyalások tárgyát, Budapest előnyös, de korábbi helyzetéhez képest mindenképpen jobb helyzetbe került. Csak arra kellett vigyázni, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint akivel túlzott követelései miatt lehetetlen a megegyezés.

1937 elején a kisantantállamok képviselői külön-külön felkeresték a magyar külügyminisztert és az államaikkal való tárgyalásokra szólították fel Magyarországot.⁴⁵ Január

43 Egy hónappal később a lengyel külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Kobylanski azt közölte Horthyval – feltehetően belgrádi sügásra –, hogy miután a kisebbségeknek nyújtandó esetleges könnyítések révén Jugoszlávia kvázi „denunciálná” magát a másik két kisantantállam előtt, a tárgyalásokat a „formula” és a kisebbségek ügyében egyszerre kellene lefolytatni. *DIMK. II* 185. p. Külügyminisztériumi feljegyzés a jugoszláv–magyar közeledésről. 1937. január.

44 Utalt arra, hogy a magyar kisebbség kívánságainak teljesítése terén jelentős lépés történt, mivel a két régebben betiltott egyesület, a Nagybecskereki Közművelődési Egyesület és a Szabadkai Népkör működésének engedélyezését elrendelte. Ezt Alth elismerte, de megjegyezte, hogy ez az intézkedés elsősorban jugoszláv belpolitikai szempontból lesz hasznos, mert a magyarság, eddigi passzivitásából kilépve, a kormánypárt sorait fogja erősíteni. Valóban ez következett be. A betiltott Magyar Párt vezetői november 29-i tanácskozásukon elhatározták, hogy a községi választásokon a kormány mellett szavaznak. Uo. 188. p.

45 A magyar kormány az egyes, hasonló tartalmú megkeresésekre először elutasító választ adott. Majd némi mérlegelés és tájékozódás után, annak mértékében mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, hogy az ajánlattevő országgal szemben revíziós törekvései megvalósításához milyen mértékben bírta Németország támogatását. *DIMK. II.* 183–209. p.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988, 164–167. p.

21-én Vukčević budapesti jugoszláv követ „theoretikus” formában felvetette, hogy Magyarország kössön Jugoszláviával olyan barátsági szerződést, amelyet az Bulgáriával írt alá.⁴⁶ Miután Kánya kérdésére hozzátette, hogy ez a javaslat vonatkozik a másik két kis-antantállamra is, a magyar külügyminiszter nagyon diplomatikusan és udvariasan válaszolt: ebben a maga részéről legalábbis egyelőre nehézséget lát.⁴⁷ Később azonban német és olasz biztatásra mégis hajlandónak mutatkozott a megegyezésre Belgráddal. Evégett Jugoszláviával, a kisantantállamok közül egyedülként, tárgyalásokba is kezdett.⁴⁸

A tárgyalásokon a jugoszláviai magyar kisebbség kérdése is szóba került. Felmerült, hogy a magyar kormány kiad egy deklarációt, amellyel megteremti az alapot arra, hogy Stojadinović gesztust tehessen a magyar kisebbség irányában. A magyar kormány összefoglaló feljegyzést készített a kisebbségi kívánságokról,⁴⁹ és Alth március 23-án bemutatta a leadni kívánt deklaráció szövegét Stojadinovićnak „amit az őszinte megelégedéssel fogadott, és abban nagy lépést látott a két ország közeledése felé”.⁵⁰

A jugoszláv miniszterelnök kész volt a magyar kívánságnak megfelelően gesztust tenni a magyar kisebbség felé, feltéve, hogy azt nem hozzák összefüggésbe a magyar kormány által teendő nyilatkozattal. Ennek megfelelően elvetette a junktímot a két lépés között, és célszerűbbnek tartotta, hogy a jugoszláv gesztus megelőzze a magyar deklarációt. Az olasz–jugoszláv szerződés megkötése után azonban Stojadinović a tervezett magyar deklaráció szövegéről már úgy nyilatkozott, hogy az nem tartalmaz többet a Kellog-paktumban vállalt kötelezettségeknél.⁵¹ Ami igaz is volt.

Belgrádnak a kisebbségek irányában tett gesztusa kimerült a vajdasági magyar politikusok fogadásában.⁵² Utána jugoszláv részről a magyar kisebbség érdekében nem

46 Jugoszlávia 1937. január 25-én örök barátsági szerződést kötött Bulgáriával. Nem igaz tehát az az állítás, amely elvétele találkozhatunk, főleg publicisztikákban, hogy az 1940. december 12-i magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés a magyar diplomácia dillettantizmusát mutató, példa nélkül álló formula volt.

47 *DIMK. II.* 195. p. Napi jelentés Kánya és Vukčević beszélgetéséről. 1937. január 21.

48 A két állam közötti kapcsolódási pontként magyar részről rendre a kommunizmus elleni védekezést és fellépést emelték ki, míg a jugoszlávok leginkább a Habsburg-restauráció megakadályozásában látták az együttműködés lehetőségét. Ehhez társult a harmincas évek második felétől mindkét állam „német-barátsága”, illetve 1937-től „olaszbarátsága”.

49 A memorandumban szerepelt a magyar iskolaügy helyzetének rendezése, továbbá az, hogy a magyarság a községi és a városi képviselő-testületekben számarányának megfelelően legyen képviselve. Továbbá, hogy a nagybirtokok felosztása következtében munka és kereset nélkül maradt mezőgazdasági cselédek és munkások is kapjanak a még rendelkezésre álló területekből 3-5 hektár földet. Ez utóbbi a magyar kormány meglátása szerint a jugoszláv kormánynak is érdekében állt, mert elkerülhette azt, hogy „ezek a szerencsétlenek ne essenek kommunista vagy szélsőséges parasztpárti izgatásnak áldozatul, holott csekély juttatás egzisztenciájukat biztosítaná és így belőlük megnyugodott, jó állampolgárok lennének.”. *DIMK II.* 215–216. p. A kisebbségi kérdésre vonatkozó magyar memorandum.

50 MOL K74–5–I. bejövő–1937 Belgrád, 1937. 03. 23. A nyilatkozat szövege a következő volt: „Magyarország a magyar külpolitika békés célkitűzéseinek szellemében a két országnak egymáshoz való viszonyában ezután sem kíván az erőszaknak, mint a nemzeti politika eszközének alkalmazásához fordulni, és a jövőben is tartózkodni fog minden olyan cselekvéstől, amely a Magyarország és Jugoszlávia között kiépülőben lévő jó viszonylatokat megzavarni volna alkalmas”. *DIMK II.* 215. p. A külügyminiszter Jugoszlávia vonatkozásban tervezett deklarációja.

51 Olaszország és Jugoszlávia 1937. március 25-én aláírt politikai szerződésben egyebek mellett vállalta határai kölcsönös tiszteletben tartását, és semlegességet arra az esetre, ha a másik fél nem provokált támadás áldozatává válik; továbbá vállalták, hogy lemondanak a háború eszközének alkalmazásáról egymással szemben, illetve, hogy területeiken nem tűrnek és nem is segítenek semmilyen tevékenységet, amely a másik fél területi integritásának megbontására irányul. *Balkanski ugovorni odnosi. II.* 413. p.

52 Ezt egyébként Budapesten elégségesnek tartották. (MOL. Számjeltávirati Osztály K74–5–I. bejövő–1937 Belgrád. 1937. 04. 01.)

történt semmilyen konkrét lépés. Kánya külügyminiszter Jugoszláviára vonatkozó kedvező fejtegetései is visszhang nélkül maradtak Belgrádban. Stojadinović azzal indokolta visszafogottságát, hogy mindazt, amiről Budapesten lehet beszélni, Belgrádban nem lehet elmondani, és neki állandóan vigyáznia kell, nehogy szövetségesei amúgy is lépten-nyomon megnyilatkozó bizalmatlanságát növelje.⁵³ Hasonló értelemben nyilatkozott a jugoszláv külügyminiszter von Neurath német külügyminiszter előtt is, mondván: az olasz-jugoszláv szerződés megkötése miatt olyan heves támadásoknak és nyomásnak volt kitéve szövetségesei részéről, hogy kénytelen volt a magyar-jugoszláv közeledési folyamatba egy kis szünetet beiktatni.⁵⁴ Mindezek ellenére Stojadinović, állítása szerint, kész volt a magyar kisebbségnek lépésről lépésre könnyítést adni, csak azt utasította el határozottan, hogy a magyar kormánynak a kisebbségi kérdésbe beleszólást engedjen. Ehhez ragaszkodott. Hiába hívta fel von Neurath Stojadinović figyelmét, hogy a kisebbségi kérdésekben is helye van az államok közötti megbeszéléseknek, és hogy az ilyen tárgyalásoknak is vannak fokozatai és árnyalatai. A jugoszláv politika mindenkor elvetette, hogy akár csak a látszata is felmerüljön külső hatalmak beleszólásának a belügyének tekintett kisebbségi kérdésbe. Ezt követően a magyar kormány a maga részéről a kezdeményezés ügyét lezártnak tekintette és várakozó állaspontra helyezkedett.⁵⁵

Magyar–kisantant tárgyalások

Magyarország azonban 1937 nyarán nemcsak Jugoszláviával folytatott tárgyalásokat, hanem, részben kényszerből, a másik két kisantantállammal is. Ennek hátterében Kánya Kálmán külügyminiszter magyarázata szerint a magyar kormány az a szándéka húzódott meg, hogy a magyar kisebbség egyre rosszabbodó helyzetén főleg Romániában könnyítsen. A másik, nézetem szerint legalább ennyire nyomós ok az volt, hogy a Magyarországgal baráti kapcsolatban álló államok, amelyek támogatására a magyar diplomácia leginkább számíthatott, Németország, Olaszország és Lengyelország is egyre nyomatékosabban arra biztatták, hogy ne csak Belgráddal igyekezzen jobb viszonyt kialakítani, hanem próbáljon Bukaresttel is modus vivendit találni.⁵⁶ A magyar külpolitika ilyen döntését megkönnyítette, hogy, mint láttuk, a barátkozás eredeti

53 MOL K 74–5–I. bejövő–1937 Belgrád. 1937. 04. 16.

54 A német külügyminiszter ezt teljes mértékben elfogadta. Ilyen értelemben nyilatkozott Sztójaynak is április 30-án, igyekezve meggyőzni őt arról, hogy alaptalanok a magyar félelmek, hogy Jugoszlávia a másik két kisantantállam tiltakozása miatt vonult vissza a közeledéstől. Neurath szerint Stojadinović megőrizte akciószabadságát a másik két kisantantállammal szemben. *DIMK. II.* 218–219. p. Sztójay jelentése 1937. április 30.

55 MOL K 74–5–I. bejövő–1937 Belgrád. 1937. 04. 09. Kánya távirata Belgrádba 1937. április 2-án: „A nyilatkozatok leadását egyáltalában ne forszírozza tovább. Stojadinović válaszából látom, hogy az én szándékom, a jugoszláv–magyar közeledést egy erős lépéssel előre vinni, korai volt. Ezért az a tervem, hogy folytatva továbbra is eddigi barátságos politikánkat Belgráddal szemben, bevárom, míg megérik a helyzet arra, hogy a tett javaslat szellemében tartott megállapodást köthetünk. Amennyiben maga Stojadinović bizonyos idő múlva opportunusnak tartaná a kérdésre való visszatérést, szívesen állunk rendelkezésére. Nyilatkozzék ebben az értelemben Stojadinovićyal szemben és fejezze ki neki köszönetét azért a kijelentéséért, hogy a magyar kisebbséggel szemben belpolitikája elveinek megfelelően a jövőben is megértést fog tanúsítani.” MOL K 74–1937–18–Berlin, kimenő táviratok. 205/res.pol.

56 *DIMK. II.* 254–255. p. Napi jelentés Kánya és Erdmannsdorf budapesti német követ beszélgetéséről. 1937. szeptember 27. Arról nem is beszélve, hogy London is egyre nagyobb örömmel vette volna, ha a közép-európai államoknak végre sikerül megtalálni a békés egymás mellett élés formuláját.

„célország”, Jugoszlávia sem volt hajlandó kisantant szövetségesei nélkül tárgyalni.⁵⁷ Mindennek köszönhetően Budapest a másik két kisantantállammal is tárgyalásokba kezdett.

A téma továbbra is a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve Magyarország felvetésére, új elemként, a magyar kisebbség helyzetének rendezése volt. A lényegét talán abban lehetne összegezni, hogy miközben a kisantant hivatalosan a fegyverkezési egyenjogúság el vagy el nem ismerését tekintette a fő kérdésnek, a magyar kormány ezt már túlhaladottnak tekintette. A valóság az volt, és ezzel a kisantant is tisztában volt, hogy ezen a téren már érdemi vitakoznivaló nem volt; gyakorlatilag semmi és senki nem ellenőrizte Magyarország felfegyverzését.⁵⁸

A tárgyalások ennek megfelelően elsősorban a kisebbségi kérdés körül folytak. Budapest igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, hogy a viszony javulásához nem elegendő a fegyverkezési egyenjogúság elismerése és cserébe a magyar kormány nyilatkozata az agresszióról való lemondásról szomszédjai irányában. Kapcsolatuk továbbra is feszült maradna, miután a feszültséget köztudomásúan nem a fegyverkezés kérdése okozza, hanem leginkább az utódállamokban élő kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmód. Következésképpen, amíg ez a bánásmód nem változik meg gyökeresen vagy a magyar kormány nem kap garanciát a kisebbség sérelmeinek orvoslására, addig a magyar közvélemény sem tűrné, hogy a kormány az utódállamokkal szemben bármilyen gesztust tegyen.⁵⁹ A román válasz erre, amely a kisantant véleményekéiként is felfogható, az volt, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez előbb az ő közvéleményüket kell megnyugtítani. Ennek viszont feltétele a barátságos atmoszféra megteremtése.⁶⁰ Vagyis a „22-es csapdájához” hasonló helyzet alakult ki. Ki tegye meg az első lépést?

A magyar kormány a kérdés megoldására nagyon egyszerű és frappáns javaslattal állt elő: ha a kisantantnak valóban feltett szándéka lényegesen változtatni a magyar kisebbséggel szembeni politikáján, akkor egy bizalmas jegyzőkönyvben előre leszögezhetnék, milyen lépéseket kívánnak foganatosítani a viszony javulása érdekében. Az így megállapított és „fixírozott modus procedendi” után a magyar kormány is eltekinthetne attól, hogy a magyar kisebbségekkel szemben teendő tényleges intézkedések végrehajtását bevárja, és a szomszéd államokkal szemben meg nem támadási nyilatko-

57 Ennek a háttérben egyes vélemények szerint az 1937 áprilisában Belgrádban cseh és román nyomásra elfogadott kisanthathatózat húzódott. Ebben a tagállamok vállalták, hogy Magyarországgal csak közösen tárgyalnak. A valóság azonban az, hogy beigazolódott a magyar félelmek, és Belgrád az Olaszországgal kötött szerződéssel a zsebében már nem érezte szükségét a Magyarországhoz fűződő közelebbi kapcsolatok kialakításának.

58 *DIMK. II.* 234. Bárdossy jelentése Antonescuval folytatott beszélgetéséről. 1937. augusztus 31.

59 Uo. A jugoszláv vélemény a kisebbségek tekintetében az volt, hogy a kisebbségekről nem tárgyal a magyar kormánnyal, miután az nem jogosult képviselni a jugoszláviai magyar kisebbség érdekeit. Neurath igyekezett meggyőzni Stojadinovićot, hogy kifejezett nemzetközi jogi felhatalmazás nélkül is lehetséges azoknak az egy fajhoz tartozóknak az érdekeit védelmezni, akik más országokban élnek. Hiába hivatkozott azonban a kérdésben a világháború előtt elfoglalt szerb álláspontra, Stojadinović hajthatatlan maradt. *DGFP. C/6.* 834. p. Neurath feljegyzése a Stojadinovićyal folytatott tárgyalásokról. 1937. 06. 07.

60 Stojadinović maga is azon a nézeten volt, hogy nem sok értelme van hangzatos kisebbségi nyilatkozatokkal bajlódni. Fogadják el azt a megegyezést, ami elérhető, és utána a megegyezés kedvező hatásként a kisebbségekkel kapcsolatos bánásmód is meg fog változni. *DIMK. II.* 356. p. Bárdossy jelentése Kányának. 1938. 05. 05.

zatot tehetne.⁶¹ Antonescu kész volt beszélni a tervről, Stojadinović pedig román kolégájához hasonlóan szintén elfogadta a tervezetet tárgyalási alpnak.⁶² A tárgyalások ennek ellenére elakadtak. A Sinaiban tanácskozó kisantant a végleges válaszdást a szeptemberi népszövetségi ülésszakot követő időpontra halasztotta.

A magyar–jugoszláv határ (német) garantálásának kérdése

Az év végén felmerült annak a lehetősége is, hogy Magyarország, a kisantantállamok közül egyetlenként, Jugoszlávia vonatkozásában elismeri a határokat.⁶³ Hogy miért éppen ezeket a határokat ismerte volna el a magyar kormány, csak részben magyarázható azzal, hogy Belgrád kormányzása alá került a legkisebb elszakított terület és a legkevesebb magyar. Vélhetően nagy súllyal szerepelt ennek a döntésnek a meghozatalában az a német közvetítéssel szerzett értesülés, mely szerint Stojadinović a kisantant fennállásának egyetlen céljaként a Magyarország elleni védelmet jelölte meg. Már június elején úgy nyilatkozott von Neurath előtt, hogy amennyiben Magyarország felhagy minden irányban fennálló revíziós igényével, megszűnik a kisantant létjogosultsága. Mihelyt Magyarország megegyezik Jugoszláviával, Stojadinovićnak nem fűződik majd több érdeke a kisantanthoz – adta tovább a hírt Budapesten Neurath.⁶⁴ Vagyis a magyar külügyminisztériumban joggal gondolhatták, hogy helyes úton járnak, amikor szinte a kezdet kezdetétől, a kisantant megalakulásának pillanatától a jugoszlávokon keresztül kívánták megbontani a kisantant egységét.

Kánya a Belgrádból Budapestre érkező Neurathnak ki is jelentette: ha sikerülne a jugoszláviai magyar kisebbségek kívánságait autonóm szabályozás révén kielégíteni, szívesen kötne Jugoszláviával a Kellog-paktum mintájára megegyezést.⁶⁵ A kisantanttal folytatott tárgyalások megszakadást követően Budapest 1937 késő őszén is a jugoszláv szálát szerette volna felvenni, német segítséggel. Kánya kész volt arra is, hogy Jugoszlávia számára megtegye azt az engedményt, hogy területi kívánságait nem teszi háborús cselekmények tárgyává, amennyiben Jugoszlávia kulturális autonómiát ad a magyar kisebbségnek.⁶⁶ Kabinetfőnöke, Csáky István Bohle német külügyi államtitkár-

61 Mindegyik állammal külön-külön, azonos négy pontból álló jegyzőkönyvet vennének fel. Az első pontban az utódállamok önszántukból elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. A második pontban, ugyancsak saját kezdeményezésre bizonyos adminisztratív intézkedések végrehajtását helyeznék kilátásba, melyek a ponthoz csatolt bizalmas függelékben lennének részletezve (előzetes megállapodás alapján). A harmadik pontban Magyarország szintén saját elhatározásából meg nem támadási nyilatkozatot tesz a szomszéd államokkal szemben, amit azok viszonzoznak. Végül, a negyedik pontban megállapítanak, hogy az egyes kisantantállamok érintkezésbe lépnek az országukban élő magyar kisebbségek vezetőivel, és velük a kisebbségi kérdés gyökeres rendezéséről tárgyalnak. Bárdossy jelentése 1937. augusztus 31-én. (*DIMK. II.* 236–237. p.)

62 *DIMK. II.* 241–242. p. Bárdossy jelentése 1937. szeptember 1.

63 *Wilhelmstrasse.* 243. p. Weizsäcker német külügyminisztériumi osztályvezető feljegyzése Bakach-Besseney követtségi tanácsossal folytatott megbeszéléséről 1937. november 24.

64 *DGFP. C/6.* 834–835. p. Neurath feljegyzése 1937. június 7.; Göring egyébként már 1936 októberében arról tájékoztatta Kányát, hogy Stojadinovićnak feltett szándéka idővel kilépni a kisantantból. *DIMK. I.* 280. p. Napi jelentés Kánya és Göring geszélgetéséről 1936. október 11.

65 *Wilhelmstrasse.* 230. p. Neurath feljegyzése 1937. 06. 12.

66 Bakach-Besseney Weizsäckerrel beszélgetve elképzelhetőnek mondta, hogy a magyar kormány Jugoszláviával szemben határelismerési ígéretet tesz, ami Romániával szemben szóba sem jöhet, *Wilhelmstrasse.* 243. p. Weizsäcker feljegyzése 1937. 11. 24.; Kánya Kálmán a határelismerési javaslatot egy későbbi, a varsói magyar követésre küldött utasításában úgy írta le, hogy a jugoszláv–magyar határ végleges elismeréséért cserébe Jugoszlávia semlegességét kérték Magyarországnak egy másik szomszédjával való esetleges konfliktusa esetére; ezen felül bizonyos koncessziók biztosítását a jugoszláviai magyar kisebbség részére. *DIMK. II.* 519. p. Kánya utasítása a varsói magyar ideiglenes ügyvivőnek. 1938. augusztus 4.

ral folytatott beszélgetésében bővebben kifejtette a magyar javaslatot: Németország példáját Csehszlovákiába való bevonulásban Magyarország csak akkor követheti, ha abszolút biztosítéka van arra, hogy Jugoszlávia nem támadja meg. Miután Németország számára is előnyös lenne az egyidejű magyar támadás, a magyar kormány kíváncsian tartaná, hogy „Németország katonailag garantálja a *jelenlegi* magyar–jugoszláv határt (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.). Ilyen német garancia esetén Magyarország kész önmagától *örök időkre* (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.) lemondani arról a területről, melyet Jugoszlávia Magyarországtól kapott.”⁶⁷

Bármennyire nagy hangsúlyt fektetett Berlin a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálására, a Wilhelmstrassén nem csaptak le a magyar külügyminiszter ajánlatára. A magyar kormány ennek ellenére mindenáron ki akarta eszközölni, hogy a német kormány garanciát vállaljon a magyar–jugoszláv megegyezésre. Berlin azonban nem sok hajlandóságot mutatott erre. Amikor Hitler 1938. január 17-én végül is felajánlotta Stojadinovićnak, hogy amennyiben Jugoszlávia tiszta helyzetet kíván teremteni Magyarországgal egy szerződés által, és ehhez garanciára van szüksége, Németország kész a garantáló szerepét magára vállalni, Stojadinović a kisantra hivatkozva visszautasította Hitler felajánlkozását.⁶⁸ Magyarország ezt követően ismét feladta egy időre, és Németországra bízta, döntse el, mikor látja alkalmasnak a pillanatot, hogy tájékoztassa Stojadinovićot messzire mutató ajánlatáról.⁶⁹

A bledi egyezmény

Az 1937 őszen félbeszakadt magyar–kisantant tárgyalások fél év szünet után 1938 áprilisában kaptak ismét nagyobb lendületet. Felmerül azonban a kérdés, hogy Magyarország valóban meg akart-e egyezni a kisantantállamokkal, vagy csak az volt a célja, hogy a tárgyalások meghiúsulásának ódiumát elhárítsa. Figyelembe véve, hogy az Anschluss után Magyarország külpolitikai helyzetét Németországgal való kapcsolata határozta meg, az utóbbi vélemény látszik indokoltnak. A német–csehszlovák viszony tisztázásáig nemcsak Csehszlovákia, hanem a másik két kisantantállam várható helyzetét és sorsát sem lehetett előrejelezni, ami pedig feltétlenül fontos lett volna a velük szemben elfoglalandó magyar álláspont kialakításához. Valószínűsíthető volt, hogy a kisantantállamoktól kieszközölhető engedmények csak tiszavirág-életűek lennének, miközben a magyar részről vállalt kötelezettségek kényelmetlen helyzetbe hozhatták a magyar kormányt az esetleg bekövetkező további erőeltolódások során.⁷⁰

A magyar kormány az újabb tárgyalási szakaszban is elsősorban Romániával és Jugoszláviával kívánt tárgyalni és megegyezni, az esetleges megállapodás életbe lépteté-

67 *Wilhelmstrasse*. 256. p. Bohle jelentése Csákyval 1938. január 23. és 27. között folytatott megbeszéléséről.

68 A jugoszláv miniszterelnök és külügyminiszter kijelentette: sajnos tárgyalásokba bocsátkozni nem tud, megegyezést sem köthet. Miután azonban helyzete a nyárihoz képest lényegesen szilárdabb, a viszony további javulása iránt autonóm hatáskörében minden lehetőt meg fog tenni. MOL K 74–5–I. bejövő–1938 Berlin. Sztójay jelentése 1938. 01. 23.)

69 *DGFP. D/V.* 246–247. p. Erdmannsdorff jelentése 1938. március 7. Április 11-én Sztójay magánjegyzékben átnyújtott egy memorandumot Weizsäckernek, mely szerint Magyarország hajlandó elismerni a trianoni határt Jugoszláviával, amennyiben Belgrád biztosítja teljes semlegességét, ha Magyarország valamelyik szomszédjával konfliktusba keveredik. *DGFP. D/V.* 266. p. Weizsäcker feljegyzése 1938. április 11.

70 *DIMK. II.* 346. p. A prágai magyar követ, Wettstein János levele Bessenyeyhez, 1938. május 2.

sét pedig Csehszlovákia utólagos csatlakozásától szeretne volna függővé tenni.⁷¹ Biztató jel volt, hogy előbb Stojadinović, majd a Sinaiban ülésező kisantantkonferencia is magáévá tette a magyar kormány nézetét, hogy első lépésben csak velük egyezzen meg, és a megegyezés véglegesítésével várjanak a csehszlovákok csatlakozásáig.⁷² Stojadinović még tovább ment. Felajánlotta, hogy a másik két államtól függetlenül tárgyalásokba bocsátkozik Magyarországgal, s amennyiben sikerül egyezséget kötni, azt parafálja. Természetesen a megállapodást a másik két kisantantállam tudomására hozná, azzal a megjegyzéssel, hogy igyekezzenek hasonló egyezményt kötni. De amennyiben néhány hónap elteltével sem jönne létre ilyen megegyezés a másik két állammal, a Magyarországgal kötött megegyezést önállóan életbe léptetné és publikálná.⁷³ A magyar kormány örömmel fogadta a jugoszláv kormányfő javaslatát, és a magyar–jugoszláv viszony tisztázására irányuló tárgyalások vezetésével báró Bakach-Besseney Györgyöt, az új belgrádi magyar követet bízta meg.⁷⁴

Besseney július 13-án tárgyalt Stojadinovićyal. A megbeszélendő kérdések közül elsőként a magyar kisebbségek sorsát említette, felelegetve az előző évben átadott memorandumot. Megtoldotta ezt egy újabb javaslattal, hogy Belgrád könnyítse meg a Magyarországra szóló útlevelek kiadását. Egyben felhívta a jugoszláv miniszterelnök figyelmét a Jugoszláviában élő és honosságot nem kapott nagyszámú magyar származású személy tarthatatlan helyzetére. A szorosan vett politikai kérdések tekintetében a magyar kormány a kezdeményezést és a közeledés ütemének meghatározását is a jugoszláv kormányra bízta. Ezáltal mintegy elhárította magától a felelősséget a tárgyalások esetleges elakadásáért.

Stojadinović a kisebbségi kérdés vonatkozásában határozott válaszokat adott. Kijelentette, hogy a korábbi memorandum egyes pontjait ő már az átadáskor túlzottnak tartotta; az útlevelek ügyében elképzelhetőnek tartja, hogy előzékenységet tanúsítsanak; a Jugos-

71 A magyar külügyminiszter nem bízott Bukarest tárgyalási és megegyezési készségének őszinteségében. Úgy vélte, Petrescu-Comnen román külügyminiszter kétszínű játékok üze törekszik magát jó színben feltüntetni Anglia szemében, amelynek a támogatására szüksége van, de valójában nem kíván engedelmeket tenni. Elismerte viszont Kánya a jugoszláv miniszterelnök személyes hozzájárulását a kapcsolatok javulásához és a légkör kedvezőbbé válásához, de további, konkrét lépések megtételét várta Belgrádtól (1937-ben valóban történt némi javulás a Jugoszláviában élő magyarok helyzetében: mintegy 27 közművelődési egyesület alakult, amelyek alapszabályát ugyan nem hagyták jóvá, de zavartalanul működhetek és tarthattak előadásokat stb.; 1937. szeptember 3-án a jugoszláv közoktatásügyi miniszter rendeletileg engedélyezte a belgrádi tanítóképző négy éve szünetelő magyar tagozatának megnyitását 20 tanulóval; 1937 őszén Csantavérre, Magyarokszára és Torontálvásárhelyre négy tanítót neveztek ki a magyar tagozatokhoz. *DIMK. II.* 348–350. p. Kánya utasítása Bárdossynak. 1938. 05. 02.

72 „A jugoszláv miniszterelnök úgy hallom, igen határozottan exponálta magát ennek érdekében s álláspontját az ingadozó románok csatlakozásával sikerült is érvényesítenie.” *DIMK. II.* 356. p. Bárdossy jelentése Kányának. 1938. 05. 08.

73 MOL K 74–6–I. bejövő–1938. Belgrád 1938. 05. 23. Ugyanezt megerősítette a belgrádi lengyel követ, Roman Debicki is, aki Andrićyal folytatott beszélgetéséről tájékoztatta magyar kollégáját. A lényege az volt, hogy Jugoszláviának, Andrić szerint, teljesen szabad keze van, és semmi sem köti őt a két másik kisantantállammal szemben a Magyarországgal kötendő megegyezés tekintetében. A lengyel követ arra követteztetett, hogy Stojadinović hajlandó a megegyezés tartalmát illetően messzemenő előzékenységet tanúsítani. Cserébe csak két óhaja van: kisebbségi kérdésben a magyar kormány ne akarjon bizonyos személyeket, mint kisebbségi vezetőket „ráoktrojálni”, és ne operáljon bonyolult jogi formulákkal („avec des formules compliquées juridiques”). *DIMK. II.* 410. p. Alth jelentése 1938. május 26.

74 A volt politikai osztályvezető belgrádi követé váló kinevezése 1938 júniusában egyértelművé tette, hogy a magyar kormány szándéka a Jugoszláviával folytatandó kétoldalú tárgyalásokra komoly. A gesztust Belgrádban is nagyra értékelték, mivel tisztában voltak azzal, hogy Besseney Kánya szűkebb környezetéhez tartozik, ennél fogva a külügyminiszter elgondolásait és szándékait a legmegbízhatóbban fogja közvetíteni állomáshelyén. *DIMK. II.* 486. p. Besseney jelentése 1938. július 12.

szláviában élő, és sem magyar, sem jugoszláv állampolgársággal nem bíró személyek ügyéről ellenben, amely komoly kérdés – miután becslések szerint mintegy 30 000 embert érint –, nem tud nyilatkozni. Amikor azonban a politikai kérdések kerültek szóba, Stojadinovićnak „nemcsak szavai, hanem szinte az arckifejezése is homályosabbá vált”.⁷⁵ Tudomásul vette, hogy a kezdeményezést és a tempó meghatározását is tőle várják, a kisantant tekintetében a „wait and see” álláspontjára helyezkedett, a szorosan vett politikai kérdéseken azonban még gondolkodni kívánt.⁷⁶

1938 nyarán tehát úgy tűnt, hogy Stojadinović tényleg szeretné a Magyarországhoz fűződő viszonyát javítani. Ennek fejében talán bizonyos szerény engedményekre is hajlandó kisebbségi téren, de politikailag nem kívánja magát lekötöni, és megelégszik az-
al, hogy „egyes odavetett kis megjegyzések segítségével” nyitva tartsa magának a Magyarország felé vezető ajtót is.⁷⁷ Ezt a képzeletbeli ajtót volt hivatott szélesebbre tárni a magyar követnek tett kijelentése augusztus 21-én a kisantantkonferencia megnyitását követően. A jugoszláv miniszterelnök közölte Besseneyvel: összegyűjtötte a magyar kisebbségekre vonatkozó összes adatot, és megbízta Andrić vezértitkárt: a konferencia munkálatainak befejezte után részletesen beszélje meg vele az egész anyagot, és mondja meg, milyen engedményeket tehetnek még kisebbségi téren.⁷⁸

Két nappal később, 1938. augusztus 23-án írták alá a bledi nyilatkozatot, amelyben a kisantantállamok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, az pedig meg nem támadási kötelezettséget vállalt irányukban. Hivatalos jugoszláv vélekedés szerint ez a nyilatkozat új távlatokat nyitott a magyar–jugoszláv jó viszonyra. Magyar részről nem éreztek ehhez hasonló elragadtatást.⁷⁹ A nyilatkozat hivatalos magyar értékelését Kánya Kálmánnak a bledi kommuniké kapcsán a magyar követségekhez küldött körtáviratában adja. A magyar külügyminiszter magától értetődőnek tartotta, hogy a fegyverkezési egyenjogúság és a meg nem támadás kérdésében mindhárom kisantantállammal teljes megegyezés jött létre. A tárgyalások súlypontja a kisebbségi kérdésen volt, melyben Romániával és Jugoszláviával gentlemen’s agreement formájában szinte végleges megegyezés született.⁸⁰ Ez úgy értendő, hogy a hivatalos nyilat-

75 *DIMK. II.* 489–490. p. Besseney jelentése 1938. július 12.

76 Uo.

77 Uo.

78 Ami a magyar–jugoszláv politikai közeledés lehetőségét illeti, Stojadinović hangsúlyozta, hogy erre a legnagyobb súlyt helyezi, de egyelőre még várni kell, amíg a csehszlovák akadályt sikerül az útból elhárítani. *DIMK. II.* 546. p. A belgrádi követ jelentése a külügyminiszternek. 1938. augusztus 21.

79 Besseney bizonyos mértékig szkeptikus volt ezzel kapcsolatban. Biztosra vette azonban, hogy a közös kommuniké kiadásának megakadályozásával a bledi konferencia nyilvános kudarcát idézték volna elő, amivel Stojadinovićot járatnák volna le, aki már előre nyilvánosan exponálta magát a siker mellett. Ennek következtében pedig magyar–jugoszláv közeledésről jó ideig nem lehetett volna szó *DIMK. II.* 555. p. Besseney jelentése Bledből 1938. augusztus 25.; A közös nyilatkozat szövegében megegyeztek, a kisebbségekre vonatkozó részekben csak Romániát és Jugoszláviát nevezték meg. A kisantant azt kívánta, hogy a bizalmas jegyzőkönyvet és a „kisebbségi” deklaráció szövegét Stojadinović és Besseney parafálják még augusztus 22-én délig. Besseney ezt kormánya hozzájárulásához kötötte (bár a maga részéről nem ellenezte). A hozzájárulás azonban késett, és a nyilatkozat bejelentését 23-ra halasztották. Végül 5 perccel a bejelentés kitűzött időpontja előtt érkezett meg a magyar kormány beleegyezése.

80 Az egész megállapodás-komplexum véglegesítése azonban Csehszlovákia miatt függőben maradt. Prágával a kisebbségi kérdés ottani különleges jelentősége folytán megfelelő nyilatkozat szövegben nem tudtak megegyezni. A kisebbségi kérdés csehszlovákiai rendezésére magyar álláspont szerint csak akkor kerülhetett volna sor, ha az ottani magyar kisebbség sorsát megnyugtató módon „intern” rendezik, vagy megegyeznek egy, a román és a jugoszláv nyilatkozatnál messzebbmenő nyilatkozatszövegben. *DIMK. II.* 552–553. p. Kánya szármeltávirata valamennyi magyar követségnek. 1938. augusztus 23.

kozat mellett Magyarország, Románia és Jugoszlávia külön kommunikét is aláírt. Ebben a felek vállalták, hogy saját elhatározásukból minden intézkedést megtesznek a baráti kapcsolatok továbbfejlesztése útjában álló akadályok elhárítására.⁸¹ A kisebbség kifejezés tehát ebben a nyilatkozatban sem szerepelt. Ennek dacára mindenki pontosan tudta, mi a legnagyobb akadálya a „baráti kapcsolatok továbbfejlesztésének”.

A magyar kormány elégedett volt az elért eredménnyel. A bledi egyezményt Jugoszláviára vonatkozólag végleges megállapodásnak tekintette, és Belgráddal szembeni politikáját a továbbiakban ennek megfelelően kívánta alakítani. Hasonló álláspontot képviselt a jugoszláv fél is.⁸² Semmi akadálya nem volt tehát a valódi gesztusok megtételének a jugoszláviai magyar kisebbség irányában.

81 *DIMK. II.* 557. p.

82 MOL K 74–6–I. bejövő–1938. Belgrád 1938. 09. 22.

EILER FERENC

NÉMET ÉS MAGYAR NEMZETPOLITIKÁK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT 1920–1938

(vázlat)

Alaphelyzet a békeszerződések aláírása után

A békeszerződések több vonatkozásban is hasonló kihívásokkal szembesítették a háborúban vesztes két államot. A győztes nagyhatalmak mindenk előtt a németkérdés hosszú távú, „megnyugtató” megoldására törekedtek, de a Monarchia népeinek nemzeti törekvései, valamint az ezzel összhangba hozott új francia biztonsági koncepció oda vezetett, hogy Magyarország is rendkívül kemény békefeltételeket volt kénytelen aláírni. Az új európai rendezés keretében az országok területük, és értelemszerűen lakosságuk egy részét elvesztették, katonai, gazdasági és pénzügyi mozgásterüket jelentősen korlátozták, gazdaságaikat pedig komoly jóvátételi kötelezettségekkel terheltek meg. A hatalmi szempontokat is érvényesítő új európai rendezés azonban a távlatos külpolitikai célkitűzések megítélése tekintetében egységesítette a természetesen többszörösen tagolt német és magyar társadalmat, s a széles társadalmi konszenzusnak köszönhetően a politikai és gazdasági elitek revízióorientált nemzetpolitikai alapállása mindkét országban komoly bázisra támaszkodhatott.

A friss békerenddel szembeni dac időszak után mindkét ország döntéshozó helyzetben lévő politikai elitje ráébredt arra, hogy a területi revízió semmiképpen sem valószínűsíthető meg egyik napról a másikra. A rövidtávú állami törekvések fókuszába ezért – a végső cél szem elől nem tévesztve – a gazdaság megerősítése, a nemzetközi politikai életbe való visszatérés és betagozódás, valamint a teljes állami szuverenitás visszaszerzése került.¹

Mivel azonban az európai nemzetek összetartozás-tudata az első világháború alatt, ha lehet, még jobban megerősödött, a média által folyamatosan tájékoztatott közvélemény téma iránti érzékenysége a kisebbségi problematikát mindkét országban fontos, a belpolitikai életet is befolyásoló tényezővé emelte. A külső kisebbségek érdekeinek védelmére azonban az államoknak csak erősen korlátozott eszközök álltak rendelkezésére. A Népszövetség keretei között működő kisebbségvédelmi rendszer ugyan lehetővé tette az érintett közösségek sérelmeinek legális – ugyanakkor erősen korlátozott – nemzetközi szintű megjelenítését, a határokon túl élő népcsoportok aktív, anya-

1 Ez az „irányváltás” Németországban Gustav Stresemann külügyminiszter, Magyarországon pedig Bethlen István nevéhez köthető.

gi juttatásokban is testet öltő támogatása azonban természetesen titkos csatornák igénybevételeivel kellett, hogy történjen.²

Magyarország számára a helyzet teljesen új kihívást jelentett, Németország azonban – ha csak néhány évvel korábban is –, már szembesült a probléma egy szeletével. A kisméretű egységet megvalósító bismarcki Németország a 19. század második felében még közömbös volt a nyelvüket, kultúrájukat többé-kevésbé őrző, jelentős részben a Monarchia területén élő német kisebbségek sorsa iránt. A közönyt már a világháború kirobbanása előtt elkezdte felváltani a más országban élő nemzetrészekkel szembeni szolidaritásérzés, ami 1920 után csak tovább erősödött. Többek között annak a ténynek is köszönhetően, hogy a Németországról (és Ausztriáról) leválasztott határ menti területeken egyik napról a másikra új, több százezres, sőt több milliós kisebbségi német közösségek keletkeztek.

Fő nemzetpolitikai célkitűzések

A magyar kisebbségek jövőjével kapcsolatosan kialakított budapesti álláspont a két évtized alatt lényegében változatlan maradt. Ez annak tudható be, hogy a problematika a magyar kormányok számára mindvégig mélyen a területi revízió kérdéskörébe ágyazva jelent meg: Budapest soha, egyetlen pillanatra sem mondott le arról, hogy idővel, a nemzetközi hatalmi viszonyok átrendeződésével visszaszerezheti az elvesztett területeket – természetesen a magyar nemzetiségű lakossággal együtt.

Bár a húsz év alatt több, nem hivatalos „forgatókönyv” is született a területi revízió megvalósításának lehetséges módjairól, ezek a nemzetközi politikai helyzet miatt csupán gondolat kísérletek maradtak. Bethlen például felvetette Erdély önálló államjogi státusának lehetőségét, Gömbös pedig a területek Magyarország és szomszéd államok közötti, durván fele-fele arányban történő megosztását.³ Valójában azonban a magyar kormányok törekvései jóval túlmutattak az etnikai alapú revízió, s a társadalmi közhangulattal szinkronban inkább hajlottak az integer Magyarország visszaállítására, de legalábbis az ún. „optimális”, a körülmények által lehetővé tett maximális revízióra.

A magyar kormány számára a legnagyobb kihívást az jelentette, hogy míg a területek visszaszerzésének lehetőségét jó esetben is csak hosszú évek, esetleg évtizedek távlatában lehetett prognosztizálni, addig a magyar közösségek politikai, gazdasági, oktatási és kulturális pozíciói kezdettől fogva komoly nyomásnak voltak kitéve mindhárom szomszéd államban. A kisebbségek ezért – összhangban Budapest elképzeléseivel – a revízió eljöveteleig aktív pozícióőrzésre rendezkedtek be.⁴ A magyar kormány pedig célzott támogatásaival igyekezett a törekvések anyagi háttérét legalább részben biztosítani.

2 A népszövetségi kisebbségvédelemről lásd Martin Scheuermann: *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2000; Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.) *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003, 59–85. p.

3 Bethlen István 1933-ban, Angliában tartott beszédét lásd Bethlen István: Az erdélyi kérdés. In uő: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 289–316. p. Gömbös területi revízióról kialakított nézeteit, és tervezetét ismerteti Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 70–97. p.

4 Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2004, 86–87. p.

Németország nemzetpolitikai célkitűzései ennél valamivel összetettebbek voltak, mivel a német kisebbségek jelentős része földrajzi elhelyezkedése miatt nem volt revízióorientált. A Weimari Köztársaság külpolitikai vonalvezetését döntően meghatározó külügyminiszter, Gustav Stresemann egy 1925-ös emlékiratában az európai német kisebbségeket négy csoportra osztotta.⁵ Az elsőbe az országhatár elmozdulásával frissen kisebbségi sorba kerültek, a másodikba a baltikumi, a harmadikba a délkelet-európai, a negyedikbe pedig a szovjetunióbeli német közösségek kerültek. A Németország és Ausztria határai mentén élők esetében a területi revíziót, a nemzetközi feltételek kedvező alakulásáig pedig a német lakosság helyben tartását tartotta legfőbb nemzeti célnak.⁶ A második és harmadik csoport esetében pedig az évszázados közösségek – akár kompromisszumok árán is biztosított – fennmaradását nevezte Németország vitális érdekének. Ezek ugyanis a külügyminiszter szerint arra voltak hivatottak, hogy a Birodalom politikai, gazdasági és kulturális befolyását felerősítsék a régióban. A stresemanni külpolitika tehát amellett, hogy elismerte a közösségek létének önmagában való értékét, komolyan számolt a nemzeti kisebbségek eszközként való felhasználásának lehetőségével is.

Németország hosszú távú érdekeire való tekintettel ugyanakkor a locarnói szerződésekben egyszer s mindenkorra lemondott az elzász-lotharingiai és a belgiumi németek által lakott területekről.⁷ A Birodalom nehéz gazdasági és kényes nemzetközi politikai helyzete miatt kizárta a hatalmpolitikai támogatás lehetőségét, s a pénzügyi forrásokat – ekkor még – mindössze a kulturális szabadságjogok biztosítására irányuló erőfeszítések megalapozására látta felhasználhatónak.

1933 után a helyzet alapvetően megváltozott. A nemzetiszocialista hatalmi elit számára a legfőbb célkitűzés többé nem a mindenre kiterjedő, részleges revízió, hanem az eurázsiai hatalmi viszonyok gyökeres átrendezése, a német *Lebensraum* erőszakos megszerzése lett. A kisebbségi kérdés az új érában egyértelműen, és kizárólagosan a megváltozott nagypolitikai céloknak rendelődt al. Berlin kezdetben az ország háborús felkészülésének nyugalma érdekében a radikális irányzatok és az idősebb generációk által dominált, hagyományos, konzervatív elitek közötti fegyverszünetet szorgalmazta, 1938 után azonban már aktívan közreműködött a radikálisabb irányvonal hatalomra juttatásában. A háború kitörését követően pedig a közösségek akaratát és kötődéseit negligálva hozzájárított a baltikumi kisebbségek Lengyelországba való áttelepítéséhez, a német „szállásterületek” egységesítése érdekében.⁸

A nemzetpolitika meghatározó formálói

A határon túli kisebbségek ügyét koordináló szervek tekintetében Magyarország a korszak egészére kivetítve homogénebb képet mutatott, mint Németország. A magyar kormányzati struktúrában a határon túli ügyekért a miniszterelnökség II/A ügyosztálya fe-

5 Stresemanns Denkschrift vom. 13. januar 1925. In Bastiaan Schot: *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz*. Marburg/Lahn, J. G. Herder-Institut, 1988, 286–293. p.

6 Stresemann nem gondolt a Szudéta-vidék Németországban való csatlolására.

7 Robert Grathwol: *Betrachtungen über Stresemanns Außenpolitik*. In Wolfgang Michalka – Marshall M. Lee (red.): *Gustav Stresemann*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982, 235. p.

8 Hitler 1939. október 6-i beszédében jelentette be, hogy a birodalmi kormány foglalkozik a német kisebbségek áttelepítésével. In *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945*. (a továbbiakban: ADAP), Serie D, Band VIII. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1950–1995, 177. p.

lelt kiemelten. A Pataky Tibor által vezetett osztály munkatársi állományában a kormányváltások ellenére is csak mérsékelt volt a fluktuáció, ami szintén alátámasztja, hogy a külpolitikának ebben a szegmensében a magyar politikai eliten belül konszenzus uralkodott.

A miniszterelnökség mellett természetesen a külügyminisztérium is állandóan friss információkkal rendelkezett a kisebbségek helyzetéről. Ez többek között annak volt köszönhető, hogy a kisebbségek – az államközi kapcsolatok „normalizálódása” után – a külképviseleteket is felhasználhatták az információáramlás biztosítására. 1931-ig a két kormányzati szerv együttműködésének mélységét az is pozitívan befolyásolta, hogy a miniszterelnök, Bethlen István a külügyeknek kiemelt figyelmet szentelt.⁹ Bethlen lemondása után ez alapvetően megváltozott ugyan, de az ambiciózus külügyminiszter, Kánya Kálmán bársonyszékbe kerülésével a kisebbségek helyzetével kapcsolatos állandó információcserre, és összehangolt cselekvés gyakorlata továbbra is fennmaradt.

Németországban az 1933-as év ebben a kérdésben is választóvonalat jelentett. A határon túli németek kérdésével addig mindenek előtt a külügyminisztérium (VI/A) kulturális ügyosztálya foglalkozott. Emellett a kisebbségi ügyekbe a belügyminisztérium is – erősen korlátozott – beleszólással rendelkezett.¹⁰ A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően azonban a határon túli német ügyek intézése hangsúlyosan többpólusúvá vált. A német külügyminisztérium ugyan továbbra is fontos erőközpontnak számított, de befolyása az évek múltával fokozatosan csökkent. Az NSDAP eredetileg külföldön élő németek gondozásával megbízott szervezete, az *Auslandsorganisation*, a *Hitlerjugend*, sőt egyes birodalmi pártfunkcionáriusok is egyre inkább bele-beleszóltak a német kisebbségekkel kapcsolatos ügyekbe. Leginkább azonban a társadalmi szervezetek centralizálására, s ezzel a határon túli kisebbségek irányába folytatott politika központosítására létrehozott csúcsszerv kezdett központi szerepet játszani a határon túlra irányuló támogatáspolitikában. A kezdeti évek kudarcai után, 1937/1938 fordulójára, három vezetőváltás és többszöri szerkezeti átalakítás után végül az immár SS felügyelte *Volksdeutsche Mittelstelle*-nek sikerült elérnie a kizárólagosságot, s ettől kezdve a külügyminisztérium sem hozhatott ellenjegyzése nélkül meghatározó döntéseket az illetékességi körébe tartozó ügyekben.¹¹

Államilag finanszírozott gazdasági és társadalmi szervezetek a nemzetpolitikában

A magyar kisebbségek budapesti támogatása – legalábbis 1931-ig – jelentős részben társadalmi szervezeteken keresztül zajlott. Mivel 1921 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetközi politikai helyzet nem kedvez sem a tárgyalásos alapon, sem a kato-

9 Bethlen „túlhangsúlyos” külpolitikai szerepéről, majd a Kánya kinevezését követő változásokról lásd Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két világháború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1995, 229–230. p.

10 Karl-Heinz Grundmann: *Deutschumpolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland*. Hannover-Döhren, Verlag Harro v. Hirschheydt, 1977, 140. p.

11 A *Volksdeutscher Rat* (1933–1935) elnöke Karl Haushofer, ügyvezetője Hans Steinacher, a *Büro Kursell* (1935–1937) vezetője Otto von Kursell, a *Volksdeutsche Mittelstelle* (1937-től) vezetője pedig SS-Obergruppenführer Werner Lorenz lett. A népcsoportpolitika centralizációjáról lásd Hans Adolf Jacobsen: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt am Main–Berlin, Alfred Metzner Verlag, 1968; Tammo Luther: *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004.

nai erő alkalmazásával történő területkiigazításnak, Bethlen István miniszterelnökségének második hónapjában úgy döntött, hogy a realitásokat tudomásul véve megteremti és stabilizálja a kormány határokon túlra irányuló támogatási rendszerének intézményes hátterét. 28 olyan külföldi propagandával is foglalkozó társadalmi szervezet volt ebben az időben, amely valamilyen módon a határon túli területeken élő magyarság ügyeivel is foglalkozott.¹² Ezek egy részét feloszlatták, a megmaradtak tevékenységét pedig korlátozták. Úgy döntöttek, hogy olyan területi alapon működő társadalmi szervezeteket hoznak létre, melyek a kormány anyagi hátterével a határokon túl élő magyarság titkos támogatását végzik. Az ily módon létrejött *Népies Irodalmi Társaság* az erdélyi, a *Rákóczi Szövetség* a felvidéki, a *Szent Gellért Társaság* pedig a délvidéki ügyekért volt felelős.¹³ Az ezek munkáját koordináló *Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja* élére pedig az abszolút megbízhatónak számító Teleki Pál került.¹⁴ A TESZK-hez tartozó szervezetek a csúcsszerven keresztül érintkeztek a miniszterelnökséggel. Bethlen ily módon egyrészt szinte naprakész információkkal rendelkezett az egyesületek működéséről, másrészt személyesen dönthetett minden fontosabbnak ítélt kérdésben. A miniszterelnökségen egyúttal létrehozták a Nemzetiségek és kisebbségek osztályát, melynek élére a Bethlen feltétlen bizalmát élvező Pataky Tibor került.

A rendszer működtetésére és a folyósított segélyekre 1921 és 1931 között a központi költségvetés 0,18-0,44%-át fordították, ami méreteit tekintve a külügyminisztériumi költségvetés 10–35%-val volt egyenlő nagyságú.¹⁵ Az egyes szervezetek nem egyenlő arányban részesedtek a megítélt összegből. A felosztás nemcsak az adott területen élő magyarok lélekszámától függött, hanem a támogatandó céloktól és az egyes szervezetek vezetőinek érdekérvényesítő pozíciójától is. A Rákóczi Szövetség (1924 után Felvidéki Egyesületek Szövetsége) főleg politikai célokat szolgáló, a magyar pártok működését, infrastrukturális hátterének megteremtését és fenntartását lehetővé tevő támogatásokat közvetített Csehszlovákia felé, s a teljes összegnek csak mintegy 10-12%-át fordította a kultúra és az oktatás céljaira. Ezzel szemben a NIT és a Szent Gellért Társaság költségvetésének túlnyomó része az egyházi (oktatási) és kulturális célok megvalósítására szolgált.

Az egyesületek feladata azonban nemcsak a támogatások közvetítése volt. Információkat gyűjtöttek, könyveket jelentettek meg, s kollégiumokat működtettek a magyarországi felsőoktatásban tanuló, határon túlról érkezett hallgatók számára, legálábbis a húszas évek végéig.¹⁶ A Bethlen-éra elmúltával a TESZK dotáció-közvetítő

12 Angyal Béla: Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921. II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2000. 2. sz. 78. p.

13 A Népies Irodalmi Társaságról lásd Bárdi Nándor: A Keleti Akció. I. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134. p. A Rákóczi Szövetségről Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. *Regio*, 2000. 3. sz. 133–179. p. A Délvidékre irányuló támogatást ismerteti Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai 1918–1941. *Regio*, 1997. 2. sz. 6–7. p.

14 A TESZK-hez tartozott a Magyar Nemzeti Szövetség, sőt formálisan a Magyar Külügyi Társaság, a Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet is. Az intézmény megalakulásáról és feladatairól lásd Bárdi Nándor: A Keleti Akció. I. m. 100–103. p.

15 Uo. 118., 121. p.

16 A húszas évek utolsó harmadáig a határon túlról érkezett fiatalokat Magyarországon akarták diplomához segíteni, hogy azok majd képzett szakemberekként térjenek vissza szülőföldjükre. A gyakorlati kivitelezés során külön-külön internátusokat hoztak létre a három országból érkező fiatalok számára. Az elképzelés azon bukott meg, hogy a szomszéd államok nem nosztrifikálták a Magyarországon szerzett diplomát, ráadásul a végzett hallgatók jelentős része is inkább Magyarországon maradt. Ezért az évtized végén a miniszterelnökség a támogatási rendszert átalakította, s a diploma szülőföldön való megszerzését részesítette előnyben. Bárdi Nándor: A Keleti Akció. I. m. 110–114. p.

szerepe megszűnt. Ekkor a kormány átalakította a támogatás szervezeti kereteit, s azt közvetlenül a nagykövetségeken és konzulátusokon keresztül intézte.¹⁷

Németországban alapvetően kétfajta szervezet játszott szerepet a határon túlra irányuló támogatások közvetítésében: a külügyminisztérium közvetlen ellenőrzése alatt álló, fedett gazdasági, valamint a klasszikus értelemben vett társadalmi szervezetek.

Az 1920-ban létrehozott *Deutsche Stiftung* fő feladata elsősorban a lengyelországi német iskolák, egyházközségek és sajtóorgánumok támogatása volt. Bár elvileg a parlamenteken belül alakult bizottságoknak tartozott felelősséggel, a szervezet rendkívül befolyásos vezetője, Erich Krahmer-Möllenberg közvetlenül a külügyminiszterrel egyeztetett a rendelkezésre bocsátott pénzek felhasználásáról.¹⁸ Még ugyanebben az évben létrehozták a *Konkordia Literarische Anstalt GmbH*-t is, amely Németország anyagi eszközeivel kiadókat, nyomdákat vásárolt fel, hogy megőrizze azokat a kisebbségek számára.¹⁹

1925-ben a német támogatáspolitikában új fejezet kezdődött, amikor a legszigorúbb titoktartás mellett Hágában 4 millió gulden alaptőkével megalakult a *Hollandische Buitenland-Bank*. Ez teljes egészében birodalmi pénzeket mozgató, bár a célkitűzések között az szerepelt, hogy a külvilág felé holland szakemberek által vezetett bank angol-szász pénzeket csatornázzon be a közép-európai német mezőgazdaság támogatására.²⁰ Ez a törekvés ugyan nem járt eredménnyel, de a bank komolyan hozzájárult a nyugat-lengyelországi német kisebbség hitelintézeteinek anyagi támogatásához. Egy évvel később újabb titkos gazdasági társaságot hoztak létre 30 millió márka alaptőkével, mindenek előtt a lengyelországi, – a német mezőgazdaság szempontjából meghatározó jelentőségű – hitelintézetek megerősítésére.²¹ Az OSSA 1928 közepén már 63,8 millió márka felett rendelkezett.²² Bár az eredeti célkitűzések szerint csak életképes vállalkozásokat támogathatott volna, az összegeket nem mindig sikerült a legracionálisabb megfontolások szerint felhasználni. Az OSSA a második világháborúig működött, s a többi szervezethez hasonlóan természetesen nem kerülte el a gleichschaltolást.

A hagyományos társadalmi szervezetek is jelentős szerepet kaptak a határon túlra irányuló támogatások összeállításában és kiközvetítésében. Voltak köztük olyanok, melyek rendkívül komoly németországi társadalmi bázisukra alapozva rendelkeztek politikai befolyással, de voltak olyanok is, melyek elsősorban politikai kapcsolati hálójuk révén váltak a támogatáspolitikai megkerülhetetlen tényezőivé. Az olyan szervezetek, mint a *VDA*, vagy a *Gustav Adolf Verein* stb. az előbbiektől, míg a *Deutscher Schutzbund* az utóbbiak közé tartozott.

A *Verein für das Deutschtum im Ausland* például 19. századi előzményekre tekintethetett vissza. Elődszervezete már 1891-ben is 27 000 taggal rendelkezett a Német Birodalomban. Az első világháború után átnevezett, s jelentős részben a külügyminisztérium által finanszírozott szervezet mindenek előtt kulturális célú támogatásokat köz-

17 Uo. 103. p.

18 Bastiaan Schot: i. m. 133. p.

19 Norbert Krekeler: *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1973, 22–24. p.

20 Uo. 79–87. p.

21 Az OSSA *Vermittlungs- und Handelsgemeinschaft mbH* irányításában kulcsszerepet kapott a Deutsche Stiftung ügyvezetője, Krahmer-Möllenberg is. A szervezet pénzmozgásainak ellenőrző bizottságában Max Winkler, a Konkordia igazgatója is jelen volt. Az OSSA-ról lásd uo. 89–96., 113–117., 121–27. p.

22 Karl-Heinz Grundmann: i. m. 360. p.

vetített kelet felé. A VDA-nak 1932-ben kb. 3200 helyi, és 5500 iskolai csoportja volt Németország-szerte.²³

A *Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum* eredetileg a fennevetett keleti területek népszavazásának német érdekek szerinti megszervezésére és befolyásolására alakult 1919-ben. A konzervatív világnézeti alapon működő ernyőszervezet összességében több mint 100 tagszervezetet egyesített, s a VDA-val szemben elsősorban a politikai és propagandamunkára fókuszált.²⁴ Ideológiai alapvetése a nagynémet gondolat volt, s a húszas évek második felében a berlini kormányservek bevonásával olyan ambiciózus koncepciót dolgozott ki, mely Európa német vezetés alatti újjászervezését tűzte ki célul.²⁵

A német kormányok számára a társadalmi szervezetek kontrollálása komoly kihívást jelentett. Nem utolsó sorban azért, mert titkos állami támogatásban részesültek, s tevékenységüket a külvilág elől rejtve, vagy legalábbis diszkréten kellett végezniük. Ebből azonban az következett, hogy meglehetősen nagy önmozgással rendelkeztek, s ez a nemzetközi kapcsolatok elsődlegességét szem előtt tartó külügyminisztérium számára gyakran komoly fejtörést okozott. 1922-ben ezért kísérletet tettek a társadalmi szervezetek koncentrációjára.²⁶ A belügy- és a külügyminisztérium között kibontakozó kompetenciaharc miatt azonban a próbálkozás zátonyra futott, s a Weimari Köztársaság alatt nem is sikerült az ernyőszervezetbe életet lehelni.

1933-ban ismét napirendre került a németországi központú, kisebbségpolitikával foglalkozó társadalmi szervezetek központosítása. Hitler a projekt felelősének a párt magas rangú tisztviselőjét, Rudolf Hesst nevezte ki. A folyamat azonban nem ment zökkenőmentesen, s öt évre, valamint a szervezeti keretek többszöri átalakítására volt szükség ahhoz, hogy egyfelől a németországi társadalmi szervezetek, másfelől a német kisebbségi pártok gleichschaltolása sikerrel járjon.

23 Hans Adolf Jacobsen: i. m. 165. p.

24 Bastiaan Schot: i. m. 106–113. p.

25 A Karl Christian von Loesch által vezetett *Schutzbund* 1928. március 14–17. közötti berlini megbeszélésén a német kisebbségekkel foglalkozó társadalmi szervezeteken kívül a kormány, a nagyipar és a mezőgazdaság szervezeteinek képviselői is részt vettek. A megbeszélés egyik eredményeként megfogalmazták Németország stratégiai céljait: hosszú távon az európai viszonyok újrendezését, melynek első lépéseként az Anschluß megvalósításának szükségszerűségét, valamint a közép-, kelet- és délkelet-európai államok német vezetés alatt történő megszervezését jelölték meg. 357–359. p. Klaus Thörner: „Der ganze Südosten ist unser Hinterland.” *Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945.* (elektronikus disszertáció), Carl von Ossietzky-Universität, Oldenburg, 2000, (<http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/dissertation/2000/thogan00/thoga...> 357–359. p.)

26 A német külügyminisztérium 1922 márciusának végén a *Deutscher Schutzbund* befolyásának semlegesítése céljából egy félhivatalos csúcsszerv létrehozását kezdeményezte (*Zweckverband der freien Deutschtumsvereine*), hogy ezzel ellenőrzése alá vonja a külföldön élő németiséggel foglalkozó társadalmi szervezeteket. Norbert Krekeler i. m. 29. p., Sebastian Bartsch i. m. 135. p. Egy 1923. január 5-én, a belügyminisztériumban készült bizalmas feljegyzés szerint a külföldi németiséggel foglalkozó legfontosabb 8 szervezet közül 7 (a *Deutscher Schutzbund*, a *Verein für das Deutschtum in Ausland*, a *Bund der Auslandsdeutschen*, a *Deutsche Kolonialgesellschaft*, a *Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen*, a *Vereinigung Deutsch-Evangelisch im Auslande* és a *Vereinigung für deutsche Siedlung und Wanderung*) belépett az ernyőszervezetbe. Bundesarchiv Koblenz (Koblenzi Szövetségi Archivum), Akten der Reichkanzlei (Birodalmi Kancellária Iratai) R 43 I/545, 54–57.

A kisebbségek politikai szervezetei és az anyaállamok kapcsolata

A háborút követő években mind a német, mind a magyar kisebbségek a politikai jellegű érdekképviselések kiépítése mellett döntöttek.²⁷ A magyarok értelemszerűen teljesen új szerveződések alapítottak, a német kisebbségek némelyike viszont korábbi politikai kezdeményezésekre is visszanyúlhatott. A magyar pártalakulatokat tekintve valójában nem beszélhetünk világnézeti alapú tagozódásról, míg a német kisebbségek párt-politikai palettája néhány országban tagoltabb volt, s ezekben a konzervatív ideológiai meghatározottságú szerveződések mellett a szociáldemokraták is teret kaptak.²⁸

A magyar pártok kezdettől fogva szorosan együttműködtek a budapesti kormány-szervekkel. Kapcsolatuk természetesen nem volt nyilvános, bár a befogadó államok kormányai tisztában voltak az együttműködés tényével. Budapest számára kezdettől fogva evidenciának számított, hogy a magyar kisebbségek politikai irányvonalára befolyást gyakorol. Sőt, lényegében fenntartotta magának a jogot arra, hogy a végső kérdésekben legalábbis együttdöntsön a kisebbségi politikai vezetőkkel. Az sem volt azonban ritka, hogy a magyar kormány a helyi politikai elit többségének akaratával szemben alakította ki álláspontját, s ilyenkor célját igyekezett direkt módon, szükség esetén az anyagi támogatás lebegtetésével is érvényesíteni.²⁹ Az ilyen irányú törekvések gyakran sikerrel jártak, bár olyan eset is előfordult, amikor a miniszterelnökségnek kellett meghátrálnia az adott ország magyar elitjének összezárása miatt.³⁰

Természetesen Berlin is élő kapcsolatokat tartott fenn a határon túli német pártokkal. Erre a német külképviseletek biztosították az egyik fontos csatornát. A kapcsolat-tartásnak ez a formája általában – eltekintve Lengyelországtól – jóval konfliktusmentesebb volt, mint a magyar követségek és a magyar kisebbségek érintkezése. A kérdés a nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülése után problematikusabbá vált. Ekkortól a német állami és pártszervek a német kisebbségi pártok belügyeibe is egyre többször beavatkoztak, sőt, egyes országokban még az ideológiai rokonságot felmutató többségi pártok ill. mozgalmak támogatását is megengedték maguknak.³¹ Ez pedig bizalmatlanná tette a radikalizálódó német megújulási kezdeményezések előretörése miatt amúgy is aggodó helyi politikai elitet.

27 A német kisebbségek pártjairól és parlamenti képviselőiről lásd Mads Ole Balling: *Von Reval bis Bukarest*. Band I–II. Dokumentation Verlag, Kopenhagen, 1991; A magyar kisebbségek két világháború közötti aktivitásáról, ezen belül pedig a pártjaik működéséről pedig Bárdi Nándor: *Tény és való ... i. m.*; Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002; A Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbségek. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

28 Mindkét kisebbség esetében Csehszlovákiában volt a pártpolitikai paletta a legtagoltabb.

29 Egyik legjobb példa erre Szűllő Géznak a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt elnöki székébe kerülése, majd 1932-es lemondása. Budapest mindkettőben aktív szerepet játszott. Angyal Béla: *A csehszlovákiai magyarság ... i. m.* 155–156. p.

30 A romániai Országos Magyar Párt elnökének, Jósika Samunak 1923. júliusi halála után még Bethlen Istvánnak sem sikerült keresztülvinnie, hogy személyes jelöltjét, Bernády Györgyöt válasszák elnökké. Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec.-tól 1940. aug. 30-ig*. Budapest, Studium, 1941, 47–48. p.

31 A román király például többször is felszólította a német kormányt követén keresztül, hogy akadályozza meg az NSDAP román jobboldali pártoknak nyújtott támogatását. Fabricius, bukaresti követ távirata a német külügyminisztériumnak. Bukarest, 1936. június 23. ADAP, Serie C, Band V, 625–626. p. Ugyanez a probléma Jugoszláviában is jelen volt. Von Heeren, belgrádi követ politikai jelentése a német külügyminisztériumnak. Belgrád, 1937. március 3. ADAP, Serie C, Band VI, 526–529. p.

Nem ez az út vezetett azonban egyedül Berlinbe. 1922-ben Bécsben megalakult az Európai Német Népcsoportok Szövetsége, amelynek legfőbb célkitűzése az volt, hogy a német kisebbségek pártjainak egyfajta konzultatív fórumot biztosítson, s megteremtse a keretet az államok feletti együttműködés számára.³² A német külügyminisztérium által finanszírozott szervezet évente egyszer tartott konferenciát, ahová a kisebbségek elküldhették politikai reprezentánsaikat. Az év fennmaradó részében a szervezet választmánya volt jogosult dönteni minden olyan kérdésben, amely valamilyen módon a tagszervezetekre tartozott: így az 1927-ben létrehozott, s a német külügyminisztérium által bízottatottan finanszírozott lap, a Bécsben megjelenő *Nation und Staat* ügyében, de az Európai Nemzetiségi Kongresszuson képviselt német álláspont kérdésében is. A szervezet Berlinben nyitott egy irodát, amit nemzetközileg is elismert kisebbségi jogi szakértők vezettek. 1923-tól 1931-ig Carl Georg Bruns, majd pedig Werner Hasselblatt. Az iroda jól kiépített kapcsolatokkal rendelkezett a minisztériumok, és a németországi központú, minisztériumokhoz szintén jól becsatornázott társadalmi szervezetek felé. Emellett a német kisebbségi petíciók előkészítésében is segítséget nyújtott a panaszosoknak.

A német kormányok – a stresemanni alapvetés értelmében – nagyobb mozgásszabadságot biztosítottak a kisebbségi pártoknak, mint Budapest a magyar vezetőknek. Általában belső ügynek tekintették, hogy milyen politikát folytatnak, de Németország érdekei szempontjából többnyire pozitív fejleményként értékelték, ha a német pártok belépve a kormánykoalíciókba az aktivista politikát részesítették előnyben. A helyzet azonban a harmincas évektől – 1933 után pedig hangsúlyosan – bonyolultabbá vált. A harmincas évek elején a közép-európai országokban az ideológiai és – ehhez kapcsolódva, ezt felerősítve – generációs törésvonalak mentén hatalmi harc robbant ki a német kisebbségek politikai és gazdasági vezetéséért.³³ A helyzetet súlyosbította, hogy a rivális felek nemritkán Németországból is erkölcsi, sőt anyagi támogatást kaptak, természetesen más-más fórumoktól. A hivatalos álláspont szerint 1937-ig Berlin fő törekvése arra irányult, hogy a népcsoportokon belüli konfliktusokat elsimítsa, s az egységet helyreállítsa. Mégpedig úgy, hogy a radikális irányvonalat együttműködésre bírja a korábbi, konzervatív elittel. Ennek érdekében a kisebbségi kérdésben aktuálisan illetékes csúcsszerv többször is közvetített a felek között, de hosszú távú eredményt ezen a bázison nem tudott elérni.³⁴ A helyzet 1938-ban oldódott meg, amikor a társadalmi szervezetek SS ellenőrzés alatti teljes gleichschaltolása megvalósult, s Németország a belső konfliktusokban immár nem közvetítőként lépett fel, hanem a radikális irányvonalat támogató, megfellebbezhetetlen ítéletet mondó döntőbíró szerepében.

A német és magyar kisebbségek együttműködésének problematikája

A szomszéd államoknak ítélt magyar területek német lakossága kapcsán mind a magyarországi, mind az utódállamokban élő magyar politikusok körében elevenen élt az a mítosz, hogy mivel a németek sorsa a történelmi Magyarországon sokkal jobb volt, mint az új államalakulatokban, a területi revíziót a német pártok is ugyanúgy üdvözlénék, mint a magyarok. Ez az alapállás a kérdés felületes megítélésén alapult, ugyan-

32 Helmut Pieper: *Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919–1933/34*. Hamburg, Institut für internationale Angelegenheiten der Universität Hamburg, 1974, 75–82. p.

33 Hans Adolf Jacobsen: i. m. 212–213., 239–240., 570–598. p.

34 Sem a romániai, sem pedig a lengyelországi német politikusok közötti közvetítések nem vezettek tartós eredményre. Tammo Luther: i. m. 94–97., 139–141. p.

is figyelmen kívül hagyott egy nagyon fontos tény: azt, hogy a világháború előtti időszakban a bácskai, bánáti, és szepességi német lakosság rendkívül komoly „asszimilációs veszteséget” volt kénytelen elkönyvelni.³⁵ Ezzel szemben az új államokban már önmagában véve az, hogy a magyarsághoz való asszimiláció trendje megtört, erősen hozzájárult a német nemzeti identitás megerősödéséhez. Ráadásul az új államok is szívesebben látták, ha a német közösség összetartó ereje erősödik – már amennyiben az a magyarok rovására történt.

A kisebbségek identitásának erősödéséhez azonban az a német külpolitikában megfigyelhető új tendencia is hozzájárult, melyre az volt a jellemző, hogy a korábbi időszakkal ellentétben komolyan figyelemmel kísérte a régió német közösségeinek sorsát. Ráadásul az anyaország anyagilag is támogatta őket, ha nem is olyan mértékben, mint ahogy azt szerették volna. Kánya 1930-as helyzetértékelése pontos volt, mikor a kisebbségekkel foglalkozó németországi társadalmi szervezetek hozzáállását a következőképpen foglalta össze: *„A külföldi némettség sorsával foglalkozó tényezők elismerik ugyan, hogy a megszállt területek német kisebbségeinek gazdaságilag és közigazdaságilag rosszabb sorsuk van, mint volt a magyar uralom alatt; ezzel szemben azt tartják, hogy a nemzeti szempontból legfontosabb kulturális tekintetben azonban jelenleg több szabadságot élveznek.”*³⁶ De nemcsak a társadalmi szervezetek nem tartották előnyösnek, hogy a német kisebbségek sorsukat a magyarokéhoz kössék, hanem a német külügyminisztérium sem. Ráadásul ez az alapállás nemcsak a Weimari Köztársaság kormányaira volt jellemző, hanem a nemzetiszocialista időszakra is.

Romániában és Jugoszláviában a német pártok korán rájöttek arra, hogy ha kisebbségeik sorsáért eredményesen akarnak lobbizni, akkor a helyhatósági, és parlamenti választásokon választási szövetséget kell kötniük a nagy országos pártok valamelyikével, lehetőleg a hatalomra kerülésre legnagyobb eséllyel indulóval.³⁷ Csehszlovákiában a kisebbségi politikai paletta sokkal tagoltabb volt, mint a másik két államban, s mind a németek, mind a magyarok több párttal képviseltették magukat a törvényhozás két házában. Bár a német pártok általában nem voltak egységesek a követendő stratégia kérdésében, többnyire voltak olyan pártjaik, melyek az aktivitásban – tehát a kormányval való együttműködésben – keresték a megoldást.³⁸

Nem véletlen tehát, hogy a magyar és a német politikai szerveződések között az 1925-38 közötti időszakban mindössze kétszer kötöttett parlamenti választási kartell. 1925-ben a csehszlovákiai Magyar Nemzeti Párt és a szudétánémet Agrárpárt működött együtt, 1927-ben pedig Romániában hívták fel a magyar és a német párti vezetők

35 Tilkovszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok*, 1980. 2. sz. 201. p.

36 Kánya jelentése a külügyminisztériumnak. Berlin, 1930. március 7. Magyar Országos Levéltár (MOL), (Ministerelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai.) K 28. 1930-16-T 5374.

37 Erre a stratégiára Jugoszláviában és Romániában a magyar pártok is rákényszerültek. A romániai Országos Magyar Párt is kötött választási megállapodást román pártokkal. Először 1923-ban, majd 1926-ban. Ezután azonban Bethlen György irányítása alatt az önálló indulás lett a párt választási stratégiája, különösen miután a németekkel alakított kisebbségi blokk 1928-ban felbomlott. Legközelebb csak 1938-ban – megváltozott keretfeltételek között – kötött a magyarság politikai érdekképviselői szerve választási megállapodást román párttal. Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái. *Regio*, 1997. 2. sz. 37–44. p.

38 A csehszlovákiai német pártok húszas évekbeli stratégiájáról lásd Ladislav Lipscher: Die parteipolitische Struktur der Minderheiten und ihre staatsrechtlichen Vorstellungen zur Lösung der nationalen Frage in der Tschechoslowakei (1928–1930). *Bohemia* Band 22. 1981. 342–364. p.

választóikat, hogy közös listájukra szavazzanak. Az együttműködés azonban egyik esetben sem volt hosszú életű. Az Európai Nemzetiségi Kongresszus, és a Népszövetségi Ligák Uniója keretében ugyan a német és a magyar kisebbségek együttműködtek egymással, de ez az országokon belüli pártközi megállapodásokat nem segítette elő.³⁹

A kisebbségek közötti feszült viszonyhoz az is hozzájárult, hogy Romániában és Csehszlovákiában akciók indultak a már jelentős részben asszimilálódott Szatmár-vidéki és szepességi németek birodalmi támogatással történő visszanémetesítésére.⁴⁰ Nemcsak az eljárás ténye háborította fel a magyar politikusokat, hanem annak lehetséges következménye is: a már jórészt asszimilálódott, s jelentős részben magyar pártokra szavazó lakosság eredményes visszanémetesítése ugyanis a revízió társadalmi bázisát csökkenthette volna.

A két világháború közötti német és magyar nemzetpolitikák tehát a sok szempontból hasonló előfeltételek ellenére különböző alapvetésekből indultak ki. Míg a magyar kisebbségek és a magyar állam törekvései – egymással teljes szinkronban – a területi revízió irányába mutattak, s a kérdés megoldását a kisebbségi helyzet felszámolásával tartották egyedül elfogadhatónak, a német kormányok és kisebbségek alapállása ennél – a német népcsoportok területi elhelyezkedése miatt – szükségképpen differenciáltabb képet mutatott. Németország régió béli gazdasági és politikai érdekei mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy Berlin a magyar kezdeményezések ellenére sem volt hajlandó nyomást gyakorolni az utódállamok német kisebbségeire a magyar pártokkal való együttműködés érdekében.

39 1927–1928-ban azonban történt két kísérlet az Európai Nemzetiségi Kongresszus bázisán a német és magyar kisebbségek politikai együttműködésének megteremtésére. Előbbi a három utódállam területére vonatkozott volna, míg az utóbbi csak Romániára korlátozott. Az egyeztetések nem jártak gyakorlati eredménnyel. Khuen-Héderváry feljegyzése Bethlen Istvánnak. Budapest, 1928. február 9. MOL K 64. (A Külügyminisztérium Politikai Osztályának reservált iratai.) 1928-47-190; *Sitzungsbericht des Kongresses der Organisierten Nationalen Gruppen in den Staaten Europas. Genf, 29. bis 31. August 1928.* Wien–Leipzig, Wilhelm Braumüller, 1928, 158–159. p.

40 „A németek pedig mindenütt a magyarokban, különösen nálunk a Szepességekben, Pozsony környékén és a Turócban levő sváboknál az alldeutsch mozgalomnak a kerékkötőjét látják.” Szüllő Géza jelentése a berlini interparlamentáris konferenciáról. Pozsony, 1928. szeptember 5. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Fond X/27. 5. dokumentum. A romániai Szatmár-vidéken kifejtett agitáció, és társadalomszervezés temesvári német konzul által ellenőrzött folyamatának alapvetését teljes erővel támadta a Magyar Kisebbség. *Cogitator* 1928-ban több terjedelmes cikkben foglalkozott a vidék német telepeseinek történetével, népmozgalmi adataival, nemzeti identitásával. A bukaresti német követ szerint a német állam 1926–1928 között több mint 100 000 márkával támogatta a mozgalmat. Felhívta külügyminisztériuma figyelmét a visszanémetesítési program kétes eredményeire, s arra a nemkívánatos feszültségre, melyet az a magyar politikai körökben kiváltott. A bukaresti német követ jelentése a német külügyminisztériumnak. Bukarest, 1928. április 22. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (A Német Külügyminisztérium Politikai Archivuma), R 96566, K 432414-K 432518.

L. BALOGH BÉNI

AZ „IDEGHÁBORÚ” KEZDETE

Magyar–román tárgyalások 1940 őszén

Ha a magyar–román viszony alapkérdésének a 19. század első felétől a 20. század közepéig terjedő időszakban a régióban betöltött szerepekért folytatott küzdelmet tekintjük,¹ úgy ennek lényegét, némi leegyszerűsítéssel, Erdély birtoklásának a kérdése jelenti. Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés a magyar revíziós igények részleges kielégítésével – rövid, átmeneti időre – lezárt egy korszakot, amely az 1920-as trianoni békeszerződéssel vette kezdetét. Erdély megosztása Románia és Magyarország között mintegy négy évre megváltoztatta a két állam korábbi „szereposztását”: Észak-Erdély elcsatolását követően a területi *status quó*t addig mereven védelmező Románia lett az, amely – a bécsi döntést meghozó tengelyhatalmak határozott tiltása ellenére – egyre nyitabb revíziós politikát folytatott Magyarország irányába. A helyzetet bonyolította, hogy a magyar külpolitika sem tekintette véglegesnek az új határt, és Erdély északi felének megtartása mellett hosszabb távon (burkoltan) a nagyobb és gazdagabb déli rész megszerzését is célul tűzte ki maga elé.²

Bár 1944. augusztus 23-ig azonos szövetségi rendszerhez tartoztak, a két ország kapcsolata e négy év során a mélypontra süllyedt. A gazdasági-kulturális együttműködés gyakorlatilag megszűnt, és bár a formális diplomáciai kapcsolatok fennmaradtak, mindkét állam vezetése csak a megfelelő alkalomra várt, hogy akár békés úton (közvetlen német–olasz beavatkozással vagy a világháborút követő békerendezéssel), akár egy esetleges egymás ellen viselt háború révén „leszámoljon” a másik féllel, érvényesítve területi és politikai követeléseit. Ráadásul a Romániában maradt mintegy félmillió magyar és a Magyarországhoz került több mint egymillió román kisebbség a két állam „tűszává” vált: mindkét fél ugyanis egyfajta politikai eszközzé degradálta e kisebbségeket, felismerve a bennük rejlő zsarolási potenciált; ezzel összefüggésben már 1940 őszén utat nyitottak az ún. „kölcsonösségi kisebbségi politikának”, amely szinte elviselhetetlenné tette a kisebbségi létet a határ mindkét oldalán.

Lényegében e két fontos kérdéskör: a (kezdetben legalábbis) csupán burkoltan megfogalmazott, de – főleg román részről – rendkívüli súllyal bíró területi követelések, és ezzel összefüggésben a nyíltan jelentkező kisebbségi kérdés megoldatlansága terhelte az 1940–1944 közötti román–magyar viszonyt. Mindkét állam külpolitikájának középpontjába – a korábbi időszakokhoz képest még inkább – Erdély kérdése, illetve ennek kapcsán a román–magyar viszály került, és ez összhangban állt a két országban uralkodó türelmetlen közhangulattal. Elsősorban Bukarestben szinte alapelve

1 Bárdi Nándor: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940)*. In uő (szerk.): *Források és stratégiák*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1999, 31. p.

2 L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 5–6. p.

vált, hogy a legcsekélyebb engedményt sem szabad tenni a másik fél javára, még akkor sem, ha az saját szempontból is hasznos lenne, nehogy gyengeségnek, „kapitulációnak” tűnjék a gesztus. Találóz az a korabeli román jellemzés, amely az „idegháború” fogalmával írta le a két ország közötti viszonyt.³ Mai szóhasználattal élve: az 1940–1944 közötti magyar–román viszony alakulása klasszikusan a „nulla összegű játék” dinamikáját követte,⁴ ahol a megbékélés, a kompromisszum csaknem lehetetlen volt.

A szinte csak egy pontra (azaz Erdélyre, ill. a magyar–román viszonyra) koncentráló „csőlátás” mind a magyar, mind a román külpolitika tisztánlátását és rugalmasságát csökkentette,⁵ s ez egyebek mellett azzal a következménnyel járt, hogy a két ország vezetése – Hitler kegyeiért versengve – végletesen elkötelezte magát a tengelyhatalmak mellett, és egymást túllícitálva vett részt azok oldalán a háborúban. Ez végül Magyarország számára járt végzetes következményekkel, mivel nem volt képes szakítani a vesztesre álló tengelyhatalmakkal, amelyek kezéből 1940. augusztus 30-án visszakapta Észak-Erdélyt (is). Románia viszont 1944. augusztus 23-án azzal a reménnyel állt át – a puccsal hatalomra került új, németellenes politikai garnitúra vezetésével – a szövetségesek oldalára, hogy Észak-Erdélyt immár nem Hitleről, hanem a győztes nagyhatalmaktól fogja visszakapni.

*

Tanulmányunkban az 1940–1944 közötti magyar–román kapcsolatok egy rövid korszakát kívánjuk bemutatni, amely a második bécsi döntés kihirdetésétől az ún. magyar–román likvidációs tárgyalások 1940. október 10-i megszakadásáig tartott. Az alig több mint egy hónapig tartó időszak vizsgálata azért is fontos, mert ekkor kristályosodott ki a két ország egymással szemben követett stratégiai és taktikai irányvonala, amely kisebb-nagyobb változásokkal ugyan, de 1944 őszéig érvényes maradt. Ekkor dőlt el, képes lesz-e a két állam egyfajta *modus vivendi* kialakítani egymással, és az alapvető érdekelentétek dacára megteremtik-e – a gazdasági racionalitás vagy az egymás kisebbségeivel való korrekt bánásmód alapján – a minimális együttműködés feltételeit.

Igyekszünk feltárni az Erdéllyel kapcsolatos és a kétoldalú viszonyt illető korabeli magyar és román politika fontosabb mozgatórugóit, azok mélyebb motivációit. Választ keresünk arra a kérdésre, milyen kihatásai voltak a kölcsönösségi nemzetiségi politikának a két ország viszonyára. Lesz olyan kérdés, amelyikre nem találunk végleges választ, így az további levéltári kutatást igényel. Írásunkban nem az események átfogó, kronologikus bemutatására törekszünk, hanem csupán egy-egy fontosabbnak gondolt kérdéskört próbálunk vázlatosan bemutatni.

3 Valeriu Pop meghatalmazott miniszter, a bukaresti külügyminisztérium beosztottja, Ion Antonescu államvezető bizalmasa, akinek román oldalon döntő szava volt a magyar–román kapcsolatok alakítása terén 1940–1942 között, többek között ezt írta egy 1941. február 7-i referátumában: „...6. Románia és Magyarország között valóságos idegháború zajlik. Az fogja hamarabb elveszíteni a harcot, aki hamarabb elveszíti a türelmét. Romániának jelenleg nincs egyetlen komoly gazdasági vagy politikai oka sem, amely egy kapituláció kezdetét jelenthető kezdeményezésre ösztönözné...” Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (A Román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest. A továbbiakban: Arh. M.A.E.), fond 71/ Transilvania, vol. 49/1., f. 27.

4 Benkő Levente e kifejezést az 1918 utáni magyar–román viszony, illetve a magyar és a román nemzeti-ségpolitikák jellemzésére használja. Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002. 3. sz. 33. p.

5 A hasonló „genetikai hibákkal” küszködő, 1920 utáni magyar revizionista külpolitikát Zeidler Miklós írja le plasztikusan. Lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2001, 56–58. p.

A második bécsi döntés fogadtatása és következményei

A döntés híre szögesen ellentétes hatást váltott ki a magyar és a román közvéleményben, előrevetítve a két ország külpolitikájában hamarosan bekövetkező radikális fordulatot, a területi revízióval kapcsolatos „szereposztás” már említett megváltozását. Az „anyaországi” és az észak-erdélyi magyar közvélemény túlnyomó többsége euforikusan, kitörő lelkesedéssel fogadta a hírt, és a trianoni békeszerződés részbeni jóvátételének tekintette a nagyhatalmi döntést. Rövidesen azonban felerősödtek az elégedetlenkedő hangok, amelyek kevesellték az elért eredményt és Dél-Erdélyt is kezdték visszakövetelni. Tény, hogy sem a kormány, sem a közvélemény nem tekintette befejezettnek az erdélyi revíziót, bár a tengelyhatalmakra s a Romániának nyújtott német–olasz területi garanciára való tekintettel ezt nem lehetett hivatalosan hangoztatni.⁶

Romániában mérhetetlen felháborodást keltett a bécsi döntés híre, és valósággal sokkolta a román lakosságot. A kétségtelenül súlyos területi veszteség⁷ ténye mellett ehhez még az is hozzájárult, hogy a közvéleményben 1940 nyarán nem tudatosult kellőképpen az országot minden oldalról fenyegető veszély nagysága, az erdélyi területi revízió elkerülhetetlensége, és így azt a hír teljesen váratlanul érte. Annál is inkább, mivel 1940 nyarán az írott sajtó és a bukaresti rádió a „területi integritás”, a „határok minden áron való megvédése” üres jelszavaitól visszhangzott, s egyre szaporodtak az éles magyarellenes kirohanások. A nagyhatalmi döntést közvetlenül megelőző időszakban a bukaresti kormány is csupán minimális határkorrekcióban gondolkodott, és – bízva Hitler ez irányú támogatásában – a magyarok által szorgalmazott területi elvvel szemben az etnikai elvre, a lakosságcsere szükségességére helyezte a hangsúlyt.⁸

A második bécsi döntésnek Romániában mélyreható belpolitikai következményei lettek, amelyek óhatatlanul kihatottak időszakunkban a magyar–román viszonyra is. Bár a bukaresti rádió csak augusztus 31-én tájékoztatta a román közvéleményt a Bécsben történekről, a hír már 30-án futótűzként terjedt el. Több napon át tartó tüntetések kezdődtek országsszerte, az utcai zavargásokat számos német- és magyarellenes incidens is tarkította. Nem csillapította a felháborodást a Bécsből hazatért két román küldött, Mihail Manoilescu külügyminiszter és Valeriu Pop augusztus 31-i, ill. szeptember 1-jei rádióbeszéde sem, amelyben a két politikus rámutatott: a döntőbíráskodás esetleges visszautasítása többfrontos háborúba sodorta volna Romániát, ez pedig az ország létét veszélyeztette volna. A népharag eleinte a tengelyhatalmak és Magyaror-

6 A bécsi döntés kihirdetésének másnapján tartott minisztertanácsi ülésen Teleki Pál miniszterelnök kijelentette: „Revíziós propagandát Románia irányába – éppúgy, mint Szlovákiával szemben, melynek határait Németország szintén garantálta – a jövőben nem folytathatunk.” Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1940. augusztus 31.

7 Kevesebb, mint három hónap alatt, 1940. június 28-a és szeptember 7-e között Románia elvesztette lakosságának és területének egyharmadát: Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetuniónak, Észak-Erdélyt Magyarországnak, míg Dél-Dobrudzsát, az ún. Cadrilatern Bulgáriának volt kénytelen átadni egyetlen puskalövés nélkül. Nagy-Románia széteséséről lásd újabban Scurtu, Ioan (coord.): *Istoria Românilor. Vol. VIII. România întregită (1918–1940)*. [A románok története. VIII. kötet. A kiegészült Románia, 1918–1940.] București, Editura Enciclopedică, 2003, XV. fejezet, 565–598. p.

8 Hosszú távon a „román nemzet bölcsőjének” tartott Erdély egy részéről való kényszerű lemondás valósággal traumatizálta a nemzettudatot. Még jobban felkorbácsolta a régi magyarellenes indulatokat és elfogultságokat, újabb hisztériákat gerjesztett. Utólag mintegy igazolta a magyarokkal szembeni félelmeket és előítéleteket, s táptalajt adott a „magyar veszélyt” hirdető mítosznak, a szinte napjainkig ható félelemnek, hogy a magyar irredentizmus el akarja szakítani Erdélyt „az ország testétől”. (L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok...* i. m. 307. p.)

szág, szeptember 2-át követően pedig II. Károly király és rendszere ellen irányultak.⁹ Az országban hatalmi harc robbant ki, melynek eredményeként a Berlin által támogatott Ion Antonescu tábornok miniszterelnök lett, Károly pedig szeptember 6-án lemondott, majd másnap elhagyta az országot. Szeptember 14-én kikiáltották a „nemzeti-legionárius” államot; Antonescu a fasiszta Vasgárdával, azaz a „legionáriusokkal” alakított kormányt, és teljhatalmú „államvezető” lett. Antonescu hatalomra kerülésével egyrészt az állami politika szintjére emelték az antiszemitizmust, és féktelen vasgárdista terror vette kezdetét,¹⁰ másrészt viszont véget vetettek a polgárháborúval fenyegető anarchiának, amely a megkisebbedett Románia teljes szétesésének a kockázatát is magában hordozta.

Külpolitikai programjában 1940. szeptember elején Antonescu a Németországgal való legszorosabb együttműködést hirdette, vállalva – a román állam fennmaradása érdekében – a második bécsi döntés végrehajtását, a román közigazgatás és a hadsereg kivonását az átadandó Észak-Erdélyből. (Hosszabb távon azonban sosem mondott le a bécsi döntés revíziójáról.) Vele szemben az ellenzéki, angolbarát Iuliu Maniu, az egyik legnépszerűbb és legtekintélyesebb román politikus, augusztus végén és közvetlenül a bécsi döntést követő napokban, a területátadással szembeszegülő nemzeti ellenállás híve volt, s hajlandó lett volna a körvonalazódó erdélyi fegyveres mozgalom élére állni.¹¹ Megválaszolásra vár még a kérdés: miért tett le Maniu az ellenállás gondolatáról már szeptember elején, teljesen visszavonulva a nyilvánosság elől, átmene-kítve vagyonát és családját Észak-Erdélyből Romániába, még a honvédség bevonulá-sának kezdete előtt?¹²

9 Uo. 304–307. p.

10 Antonescu mintegy öt hónapig kormányzott együtt a Vasgárdával. A köztük lévő, egyre növekvő ellentétek az 1941. január 20-án kirobbant vasgárdista lázadásban csúcsosodtak ki, amelyet Antonescu – Berlin jóváhagyásával – néhány nap múlva lever. Romániában februártól hivatalosan is megszűnt a legionárius állam, helyét Antonescu tábornok katonai diktatúrája vette át. Minderről magyarul Szász Zoltán: *A románok története*. Budapest, Bereményi Könyvkiadó, é. n., 150–155. p.

11 Korabeli román titkosszolgálati jelentés szerint Maniu szeptember 1-jén üzenetet küldött a bukaresti brit követnek, miszerint „akármilyen is lesz a helyzet, a magyaroknak egy talpalatnyi föld sem lesz átadva Erdélyből, az ellenállás időben elő van készítve”. Arhivele Naționale Istorie Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest. A továbbiakban: Arh. N.I.C.), fond Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinet militar Ion Antonescu (a továbbiakban: fond PCM, Cab. Mil. I. Ant.), dos. 117/1940., f. 231. Valeriu Pop visszaemlékezései szerint Maniu kiadta a parancsot az ellenállásra, és a lakosság felfegyverzését szorgalmazta. Grigore Popa egyetemi tanár szeptember elejére meg is szervezett egy 4000 emberből álló, puskákkal és gépfegyverekkel felszerelt csapatot, amelyhez a kiűrtési parancsot megtagadó katonai alakulatoknak kellett volna csatlakozniuk. Lásd Pop, Valeriu: *Amintiri politice 1936–1945*. [Politikai emlékek 1936–1945.] București, 1999, Editura Vestala, 106. p. Manin szervezkedésére vonatkozó magyar értesülések: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. V. kötet* (a továbbiakban: DIMK, V. kötet). Összeállította Juhász Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 337. sz. irat és a 340. sz. irat 1. sz. melléklete.

12 A kérdésre az általunk ismert és eddig megjelent, román nyelvű Maniu-monográfiák sem adnak választ. (Stan, Apostol: *Iuliu Maniu. Biografia unui mare român*. [Iuliu Maniu. Egy nagy román életrajza.] București, 1997, Editura Saeculum I. O.; Scurtu, Ioan: *Iuliu Maniu. Activitatea politică*. [Iuliu Maniu. A politikai tevékenysége.] București, Editura Enciclopedică, 1995, Editura Enciclopedică.) Egy szeptember 3-i román titkosszolgálati jelentés szerint Maniu az ellenállás kirobbantása előtt Antonescu támogatását is szeretne volna megszerezni. (Arh. N.I.C., fond PCM, Cab. Mil. I. Ant., dos. 117/1940., f. 218.) Ha ez az értesülés igaz, akkor Antonescu feltételezhető ellenzése is hozzájárulhatott, hogy kalandor tervével – amelyet az angol titkosszolgálat is támogatott – kockára teszi országa életét.

Megegyezés a döntés végrehajtásáról

A második bécsi döntés végrehajtása már Antonescu hatalomra kerülése előtt elkezdődött. Manoilescu külügyminiszter szeptember 3-án biztosította Bárdossy Lászlót, a bukaresti magyar követet, hogy „döntőbíró-sági határozatról lévén szó, azt *rendben végre kell hajtani*”.¹³ A román kormány ugyanakkor egy sor diplomáciai javaslattal próbálta enyhíteni a számára váratlanul szigorúnak bizonyult döntés hatásait. Kérte a tengelyhatalmaktól, hogy Észak-Erdélyt ne magyar, hanem német–olasz csapatoknak adják át, továbbá olasz és német konzuli védelmet javasolt a magyar uralom alá került román lakosság számára. Megkísérelte elérni a magyar kormánynál, hogy az átadandó terület kiürítésére és megszállására a döntőbíró-sági határozat¹⁴ második pontjában megszabott 14 napos határidőt ne augusztus 30-ától számítsák, hanem az átadásra vonatkozó konkrét magyar–román megállapodás napjától. A kezdeményezések sikertelenek maradtak.¹⁵

1940. szeptember elején Románia még érdekeltnek mutatkozott a Bécsben kihirdetett új magyar–román határ kölcsönösen előnyös módosításában. A már említett találkozáson Manoilescu például megjegyezte Bárdossynak, hogy megfelelő területi kompenzáció ellenében esetleg változtatni lehetne a magyar fél számára hátrányos Kolozsvár–Marosvásárhely közötti új határszakaszon, amely elvágtá az összeköttetést a Székelyfölddel.¹⁶ Csáky István magyar külügyminiszter is bízott abban, miszerint „barátságos megegyezéssel” meg lehet a határ egyes szakaszait változtatni, „különös tekintettel arra, hogy minél több román maradjon odaát és minél több magyar kerüljön vissza”. Szeptember 8-i számjeltávirata szerint a térképtervezete már készen is állt.¹⁷

A konkrét magyar elképzelést nem, a románt viszont ismerjük. Eszerint a majdnem szintiszta román lakosságú Naszód vidéke román fennhatóság alatt marad, Kis-Küküllő megye magyar és vegyes lakosságú nyugati része viszont Magyarországhoz kerül.¹⁸ Hasonló javaslattal állt elő Bukarestben Gyárfás Elemér, Kis-Küküllő vármegye egykori főispánja, a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti vezetője is.¹⁹

Pontosan nem tudjuk, miért kerültek le igen gyorsan a napirendről a fenti elképzelések. Feltételezzük, hogy döntő szerepe lehetett ebben a bukaresti hatalomváltásnak: az új vezető, Antonescu tábornok ugyanis Magyarországgal szemben kérlelhetetlen magatartást tanúsított, és kizárta a megegyezés lehetőségét minden olyan kérdésben, amely az „ösellenségnek” tekintett szomszéd ország számára is előnyös lehetett.

A döntőbíró-sági határozat második pontjának értelmében felállítottak egy magyar–román katonai bizottságot. A szeptember 1-től 15-ig tartó tárgyalások²⁰ célja a fenti pa-

13 L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok...* 11. melléklet, 390. p.

14 Magyar nyelvű szövegét lásd uo. 10. sz. melléklet, 388–390. p.

15 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 370., 21–22. f.

16 L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok...* 11. melléklet, 390. p.

17 Csáky István számjeltávirata, 1940. szeptember 8. MOL K 63 1940-27/7-2., 254. cs.

18 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 51., f. 169–172.; Bárdossy számjel-telefonsürgönye, 1940. szeptember. 4. MOL K 63 1940-27/7-2., 254. cs.

19 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 51., f. 168.; Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 50., f. 215–217.

20 Terjedelmes monográfiájában, amely főleg a munkásmozgalmi szempontokra helyezte a hangsúlyt, e tárgyalásokról Csatári Dániel csupán annyit írt, hogy „a szeptember elsején összeülő, a kiürítés és megszállás rendjét megállapító katonai vegyes bizottság szeptember 6-ig minden lényeges kérdésben megegyezett”. Csatári Dániel: *Forgószelelben (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 35. p.

ragrafus szerint a kiürítés és a megszállás egyes szakaszainak, illetve módozatainak a megállapítása volt. A Náday István altábornagy és Corneliu Dragalina román hadosztálytábornok által vezetett két küldöttség összesen kilenc alkalommal ülésezett, a tárgyalások első szakaszában legtöbbször a Nagyvárad melletti Bors községben.²¹

Már az első nap megállapodás született arról, hogy a magyar csapatok előrenyomulása szeptember 5-én kezdődik, és 13-án fejeződik be. A második nap (szeptember 2.) a kiürítés és a megszállás részletes szabályozásáról állapodtak meg, továbbá a bécsi döntés által az 1:500 000-es arányú térképen meghúzott határvonalat átvitték 1:75 000-es térképre. Leszögezték, hogy az így meghúzott határ lesz a katonai demarkációs vonal a végleges határ-megállapításig, és ezt a vonalat ideiglenes jelekkel fogják jelölni a terepen. Szeptember 4-én a bizottság elhatározta, hogy a megszállás időtartama alatt is folytatja működését. Másnap, a Debrecenben tartott ülésen, a két fél méltatta a tárgyalásokat uraló légkört, a „kölcsonös megértés szellemét”. Ennek jele volt az is, hogy a román fél engedélyezte a magyar vasúti átmenő forgalmat („péage”) Kolozsvár és a Székelyföld között szeptember 14-étől 20-ig. Az utolsó, 15-ei ülésen a román küldöttség leszögezte: kormánya legkésőbb szeptember 25-étől kezdve visszaszolgáltatja az átengedett terület lakosaitól a korábbi rekvirálások során eltulajdonított javakat. Végül megállapodtak, hogy mivel a magyar csapatok befejezték az átengedett terület megszállását, a magyar–román katonai bizottság is befejezi működését, s a továbbiakra is megoldásra váró kérdéseket a már Budapesten folyó, ún. likvidációs tárgyalásokon vitatják meg.

A katonai bizottság tárgyalásain valóban sikerült a legtöbb technikai jellegű kérdést megoldani, azonban már itt felvetődött több olyan súlyos probléma, amely a későbbiek folyamán megterhelte a magyar–román viszonyt. Ilyen volt például a döntőbíróági határozat 2. pontjának azon kitétele, mely szerint a románok által kiürítendő területeket „rendes állapotukban” („in ordnungsgemässer Zustand”) kell Magyarországnak átadni. A magyar fél ezt úgy értelmezte – az első bécsi döntés korábbi jogértelmezése alapján is: helyesen –, hogy a kivonuló román közigazgatás az állami, községi javakat sértetlenül hagyja meg a helyükön, ellenkező esetben szolgáltatassa azokat vissza, a vasúti gördülőanyagon pedig arányosan osztozzon a két fél. A román küldöttség – felhatalmazás híján – a katonai tárgyalások során nem foglalt állást az ügyben, magyar részről viszont felsoroltak olyan eseteket, amelyek közhasznú üzemek és gyárak leszerelésére, vasúti műhelyek kiürítésére vonatkoztak.²²

A kisebbségi kérdés kiéleződése 1940 őszén

A legélesebben jelentkező kérdés már szeptember elején is a kisebbségi probléma volt, és ezzel összefüggésben a kivonuló román és a bevonuló magyar katonaság ál-

21 A kilenc jegyzőkönyvet magyar fordításban lásd MOL K 64 1940-27/a-I-4913, 86. cs. Az első öt jegyzőkönyv magyar nyelvű szövegét közli: DIMK, V. kötet, 335., 336., 340–342. sz. iratok.

22 Lásd pl. a szeptember 3-i és 13-i jegyzőkönyv mellékleteit. (MOL K 64 1940-27/a-I-4913, 86. cs.) A kivonuló román csapatok szinte a teljes vasúti mozgóanyagot elszállították, az állami épületek, kaszárnyák egy részét kiürítették (Beszámoló jelentés..., 1940. szeptember 18. MOL K 53-I-1940-35), kórházak berendezéseit vitték magukkal. Az egykori szemtanú, Petru Groza szerint a bécsi döntés után, de még a magyar bevonulás előtt „végeláthatatlan oszlopokban vonultak teherautók, vonatok, szekerek az átadott Észak-Erdély felől a megmaradt Dél-Erdély felé, megrakva bútorokkal, iskolapadokkal, klinikai felszerelésekkel, leszerelt kórházakkal, fantasztikus változatosságban”. Groza, Petru: *A börtön homályában. Malmaison, 1943–1944 telén*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 162–163. p.

tal elkövetett atrocitások kérdése. Magyar értesülések szerint szeptember elején elszéledt román katonák Máramarosszigeten fosztogattak és gyűjtogattak, Szatmárnémetiben magyar tüntetők közé lőtt a román katonaság, Bihardiószezen a helyi lakosokból alakult magyar nemzetőrség egyik tagját egy román katona lelőtte. De nemcsak a katonák erőszakoskodtak. Brassóban szeptember 1-jén a bécsi döntés ellen tüntető vasgárdisták egy széky legényt agyonvertek, a kolozsvári tüntetéseken több magyart és egy németet sebesítettek meg, a magyar színház ablakait pedig beverték.²³ Román adat szerint Arad utcáin szeptember 2-án – „hazafias dalokat” énekelve – mintegy 400 román tüntetett, és 12 magyar bolt ablakát törte be.²⁴ Valószínűsíthető, hogy a visszavonuló román katonai és polgári hatóságok az észak-erdélyi magyarság köréből túszoikat is vittek magukkal Romániába.²⁵

Egy-két magyar atrocitás már a bevonulás előtt is történt – szeptember 4-i hír szerint²⁶ a helybeli lakosság Csíkszentgyörgyön a román adóvégrehajtót, Csíkszentmártonban a csendőrmestert ütötte agyon –, ezek száma szeptember 5-ét követően szaporodott meg.²⁷ Felelős magyar tényezők ugyanakkor Erdély-szerte nyugalomra és méltóságteljes magatartásra intették a lakosságot, s Teleki Pál miniszterelnök is többször felhívta a figyelmet a nagy tapintatot igénylő kisebbségi kérdés helyes, méltányos kezelésére. A Horthy Miklós kormányzónak írott, szeptember 1-jei levelében például arra figyelmeztetett, hogy tapasztalatai szerint az anyaországbeli magyarok a „[románokat] mind kiirtjuk, ki-kergetjük ideológiájában élnek”, és ez egészen más, mint amit Erdélyben helyes alkalmazni, de az erdélyi magyarok felfogásától is különbözik. A magyar fővezérség augusztus 31-én kijelölt irányelvei is a kisebbségekkel szembeni korrekt magatartást írták elő, kiemelve: „a csapatokat ki kell oktatni, hogy egyéni akcióktól tartózkodjanak... Egyéni bosszúik kielégítését meg kell tiltani és akadályozni”. Igaz, ellenszegülés vagy fegyveres ellenállás esetére a fővezérség kíméletlen megtorlást helyezett kilátásba.²⁸

A bevonulás során elkövetett legsúlyosabb románellenes atrocitásokra szeptember 9-én a szilágysági Ördökgúton (mintegy 80 halott) és a szeptember 13-ról 14-ére virradó éjszaka lpp faluban (154 halott) került sor, miután rálöttek a bevonuló honvédségre. Bánffyhunyadon szeptember 10-én a tömeg meglincselte a helyi görögkeleti papot és egy román rendőrt,²⁹ Kolozsváron pedig a bevonulást követő első éjszaka rendbontásra, kődobálásra került sor, román nyelvű cégtáblákat rongált meg a tüntető tömeg.³⁰

23 Balogh Béni: A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén. *Limes*, 1996. 3. sz. 80. p.

24 Arh. N. I. C. fond PCM, cab. Mil. I. Ant. dos. 117/1940., f. 213.

25 Ezt az 1940 szeptemberében-októberében Budapesten tárgyaló Valeriu Popnak mondták el az őt meglátogató észak-erdélyi román püspökök. Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 46., f. 345. Bárdossyhoz már ezt megelőzően eljutottak ilyen hírek, szeptember 3-án szóvá is tette Manoilescunak. (L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok...* I. m. 12. melléklet, 391. p.)

26 Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* i. m. 81. p.

27 A témára vonatkozóan lásd Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, 2004. 1. sz. 58–78. p.; uő: Atrocitások az 1940-es erdélyi bevonulás során. *Rubicon*, 2005. 6. sz., 33–38. p.; Szavári Attila: Az észak-erdélyi magyar reintegráció kezdete (1940. szeptember–október). *Székelyföld*, 2005. 4. sz. <http://www.hargitakiado.ro/toc.php?sza-m=200504>.

28 Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* i. m. 81. p.

29 Ez utóbbi esetről lásd Varga János: Levente és értelmezője nyomán. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1988., 220–222. p.

30 L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* i. m. 82. p. A kolozsvári rendbontásról két román szemtanú beszámolóját lásd Arh. N.I.C., fond PCM, Cab. Mil. I. Ant., dos. 124/1940., 3–7. f., 13. f.

Szeptember 13-a után is számos románellenes atrocitásra került sor, a honvédek, a karhatalmi erők több tucat román nemzetiségű lakost végeztek ki.³¹ Számos alkalommal a felszabadult területek magyar lakossága vett elégtételt – többnyire veréssel – egykori elnyomóin, „a kegyetlen [román] csendőrorrmesteren, a csaló perceptoron”.³² „Meg kell állapítani, hogy a bevonuló és felszabadító honvédség sokszor hevült, sokszor pajkos lelkesedése alkalmat adott, csendes biztatás formájában arra, hogy a falu népe jogos sérelmeiért elégtételt vegyen, mert amíg a csendőr meg nem érkezik a rendfenntartás átvételére, a katonák véleménye szerint több minden meg van engedve” – áll egy korabeli magyar egyházi jelentésben.³³

Összegezve: az Észak-Erdélyben 1940. november 26-ig érvényben lévő katonai közigazgatás teljesen alkalmatlannak bizonyult a nemzetiségi kérdés tapintatos kezelésére, és végzetesnek bizonyult intézkedéseivel jelentősen hozzájárult a magyar–román viszony elmérgesedéséhez.³⁴

Ami a román felet illeti, a bosszúvágytól sem mentes, indulatokkal terhelt romániai légkörben már a bécsi döntés másnapján elkezdődött a dél-erdélyi és okiráltságbeli magyar alkalmazottak elbocsátása, az országból való kiűzése. Kormányutasításra tömegesen kezdték áthelyezni a magyar származású vasutasokat, pénzügyi és igazságügyi tisztviselőket a kiűrités előtt álló, de még román közigazgatású észak-erdélyi területre, azzal a rendelkezéssel, hogy negyvennyolc órán belül induljanak el kijelölt helyükre. Csak Piski községben több mint háromszáz magyar vasutast helyeztek át közvetlenül a bécsi döntés után Észak-Erdélybe.³⁵ „Törvényes” formát adva az eljárásnak, a román hivatalos közlöny, a *Monitorul Oficial* is közölte az áthelyezési rendeleteket, de antedatálva, 1940. augusztus 30-a előtti dátumokkal. Petru Groza szavaival élve, ezzel megkezdődött „az áthelyezések kevés intelligenciáról tanúskodó ravasz játéka a román kormány részéről”.³⁶

Bár szeptember 17-i nyilatkozatában Antonescu államvezető arra kérte a hatóságokat és minden románt, hogy óvakodjanak „az embertelen, törvénytelen és elhamarkodott tettektől”, és tanúsítsák a legkorrektebb magatartást a kisebbségekkel szemben”,³⁷ a magyarellenesszenvedélyek nem csillapodtak, a dél-erdélyi magyarok elűldözése folytatódott. A romániai sajtóban ugyanakkor uszító és gyűlölködő hangú magyar-

31 Illéfalvi: „Édes Erdély...”... i. m. 66–68. p. Gheorghe Crutcescu budapesti román követ „biztos magyar forrásból” úgy értesült, hogy Erdélyből visszatérve gróf Bethlen György Budapesten kijelentette: a románok üldözése „borzalmas” és a katonai hatóságok élet és halál urai („taie și spînzură”), nem követik a magyar kormány mérsékletre szólító rendelkezéseit. (Október 3-i távirat. Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 31. f.) Más forrásunk nem erősíti meg Crutcescu értesülését.

32 Természetesen ellenkező előjelű esetre, a magyar lakosság „nemes magatartására” is volt számos példa, és nem egyszer éppen a magyar lakosság védte meg korábbi elnyomóit a bosszútól. Lásd Nagy András jelentése, Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, 920/1940. p. sz. 20. p.

33 Uo. 20–21. p.

34 A katonai közigazgatás egyéb téren is alkalmatlannak bizonyult. „Az első napok hallatlan lelkesedését és áldozatkészségét hamarosan eljártottak azokkal az intézkedésekkel, amelyek azt az érzést kelthették a felszabadult lakosságban, hogy a katonai közigazgatás őket elnyomja, diktatórikus hatalma alá hajtja és a várva várt szabadság helyett ismét csak megkötöttségeket mutat” – írta 1940 decemberében önkritikus hangon Hlatky Endre volt m. kir. kormány megbízott, majd Nagyváradi főispánja. (Észleletek a katonai közigazgatásról. Nagyváradi, 1940. december 13. MOL K 53-I-1940-561.)

35 Groza: i. m. 164. p.

36 Uo.

37 *Magyar Kisebbség*, 1940. október 1. 468. p.; *Külügyi Szemle*, 1940. november, 526. p.

ellenes kampány zajlott. Hisztérikus hangvételű írások számoltak be Észak-Erdély átadásáról és a magyar uralom bevezetéséről, apokaliptikus képet rajzolva az észak-erdélyi románság helyzetéről. Az atrocitásokat sokszor eltúlozva, felnagyítva állították be, máskor rémhíreket közöltek a „turáni vadsággal, pusztá szadizmusból elkövetett mézszárlásokról”.³⁸ Ezáltal a sajtó is nagyban hozzájárult a szenvedélyek felizzásához, a román lakosság „teljes felháborodásához”.³⁹ A romániai közhangulat „feltétlenül és sürgősen az atrocitások kategorikus beszüntetését” követelte az átadott területen, és a dél-erdélyi magyar kisebbség megleckéztetését szorgalmazta – áll egy októberi román hangulatjelentésben.⁴⁰

A kölcsönös indulatok még inkább elszabadultak 1940. október elején az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika elindításával. A Teleki-kormány, amely a Szent István-i nemzetiségpolitika jegyében mindvégig az erdélyi népek megbékélésének fontosságát hangsúlyozta, és 1940 őszén mérséklőleg lépett fel az észak-erdélyi katonai közigazgatással szemben, most a megtorlás útjára lépett. Október 4-én – válaszlépésként a Kürtös vasúti határállomáson várakozó dél-erdélyi magyar menekültekkel való kíméletlen román bánásmódra – a magyar kormány román lakosok tömeges kitoloncolását rendelte el: Nagyváradról 280 vezető román értelmiségit toloncoltak ki az országból tehervagonokban, míg Kolozsvárról háromszáz, találmra kiválasztott román családot kellett a rendelkezés értelmében a katonai hatóságoknak kiutasítani. A román viszonválasz még aznap megszületett: Antonescu kilátásba helyezte, hogy szükség esetén „összeszedik” a romániai magyarság vezetőit és koncentrációs táborokat létesítenek. Elrendelte, hogy azontúl csak annyi magyar nyelvű lap jelenhet meg, amennyi az átadott területen román nyelven.⁴¹

Teleki a „meg nem értéssel” és a „rosszakarattal” szembeni ideiglenes intézkedésnek szánta a kiutasításokat, olyan eszközt látva bennük, amelyet nem tekint „örökké fenntarthatónak állami kormányzatok számára”.⁴² Több mint két hónap távlatából visszanézve is úgy látta, hogy a magyar kormány az „első perctől kezdve” a megbékélés fontosságát hangoztatta, némi önkritikus éllel azonban hozzátette: „egyetlen egyszer veszítettük el az idők során türelmünket, akkor, amikor a magyarüldözések és kiutasítások túlságosan nagy méretet kezdtek ölteni”.⁴³

A magyar kormány 1940. október elején valóban „elveszítette a türelmét” az „idegek háborújában”, és ennek hosszabb távú nemzetiségpolitikai és diplomáciai kihatásai is voltak. Ami az elsőt illeti, a kölcsönösségi nemzetiségi politikát természetesen mind az észak-erdélyi román, mind a dél-erdélyi magyarok megsínylették. Gyárfás Elemér az Antonescu tábornokkal való második, 1940. november 9-i találkozója után „kétségbeesett esdeklő kérést” intézett a magyar kormányhoz, hogy az a „legsürgősebben és a legerélyesebben” intézkedjen az ottani románság érdekében, cserében

38 Benkő: i. m. 11. p.

39 Arh. N.I.C., fond Inspectoratul General al Jandarmeriei (a továbbiakban: fond IGJ), dos. 42/1940., f. 208. A tengelyhatalmak nyomására szeptember végén és október közepén is „sajtóbéke” állt be a két ország között, de egyik sem bizonyult tartósnak.

40 Arh. N.I.C., fond IGJ, dos. 20/1940., 250. f.

41 L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* i. m. 83. p. Kolozsvári román kitoloncoltak beszámolóit lásd Arh. N.I.C., fond PCM, Cab. Mil. I. Ant., dos. 124/1940., 1–12. f.

42 Gróf Teleki Pál miniszterelnök hozzászólása, Az 1939. évi június hó 10-ére kihirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. I. kötet. 1940. október 5., 409. p.

43 *Esti Magyarország*, 1940. december 19. Gróf Teleki Pál beszéde a Felsőházban.

viszont „ajánlja a mi testi épségünket és vagyonunkat a román kormány védelmébe”.⁴⁴ A kisebbségek helyzetét javító gesztusok azonban mindkét oldalon elmaradtak, és így – Teleki eredeti szándékától eltérően – a két kormány nemzetiségpolitikájának a kölcsönös retorzió maradt a meghatározó pillére 1944 őszéig.

Diplomáciai téren a kisebbségi kérdés október eleji elmérgesedése is hozzájárult a Budapesten folyó magyar–román likvidációs tárgyalások megszakadásához, azon „felismeréshez”, hogy a két kormány közvetlen tárgyalások útján nem tud megegyezni, és csak a tengelyhatalmak beavatkozása járhat eredménnyel.

A magyar–román likvidációs tárgyalások

A döntőbíróági határozat hatodik pontja értelmében az állami fennhatóság változásából adódó minden részletkérdést magyar–román közvetlen tárgyalások útján kellett rendezni. A magyar kormány szeptember elején Budapestet javasolta a mielőbbi tárgyalások helyszínéül.⁴⁵ A román fél ezt elfogadta, és küldöttsége szeptember 13-án megérkezett Budapestre. A Vörnle János és Valeriu Pop⁴⁶ által vezetett ún. likvidációs tárgyalások szeptember 14-től október 10-ig tartottak, és kezdetben kilenc, később tíz albizottságban folytak. Az alábbi kérdéseket tárgyalták: 1) vasút; 2) posta-, távíró- és távbeszélőügyek; 3) pénzügyek; 4) kishatárforgalom; 5) a közüzemekkel, valamint az iparral és a nyersanyagellátással kapcsolatos kérdések; 6) iratcsere, bírói és közigazgatási ügyek; 7) kölcsönös amnesztia; 8) közlekedés és idegenforgalom; 9) a hadköteles személyek leszerelése, a rekvirált javak visszaszolgáltatása; 10) a menekültek kölcsönös visszafogadása; 11) határ-megállapítás.⁴⁷

Milyen előzetes elképzelésekkel vágott neki a két fél a tárgyalásoknak? Magyar részről először a döntőbíróági határozatban szereplő, a már említett „rendben átadandó” („in ordnungsgemässer Zustand”) kifejezés magyar értelmezését szerették volna elfogadtatni,⁴⁸ s csak ezt követően tárgyaltak volna a többi kérdésről. Ezek közül is elsősorban azokról, amelyek „a napi életet alkotják és ennek következtében halasztást nem tűrhetnek”,⁴⁹ így elsősorban a gazdasági-technikai jellegű kérdésekről. A román kormány álláspontja szerint viszont a tárgyalások „legfontosabb és legsürgősebb” részét az észak-erdélyi románok jogi helyzete rendezésének, egy kisebbségi egyezmény megkötésének kell képeznie – fejtette ki Valeriu Pop Vörnlenek a tárgyalások megkezdése előtt négy szemközt.⁵⁰

A két elvi álláspont kibékíthetetlennek bizonyult. Szeptember 16-án Vörnle kijelentette Popnak, hogy elsősorban „a románok által kiürített területen elkövetett károk, lo-

44 MOL K 63 1940-27/7-II./2., 2653. (808.) sz., 253. cs. Gyárfás Elemér 1940. szeptember 19-én „írásban is leszögezett biztosítást” nyert arról, hogy „az észak-erdélyi románokkal szemben teendő kormányintézkedésekre nézve előzetesen meghallgatást fog nyerni” Budapesten. (MOL K 63 1942-27/7-I., 263. cs.) A megállapodást a kiutasítások kapcsán úgy tűnik, nem tartotta be a magyar kormány.

45 Csáky István szármajeltávirata, 1940. szeptember 6., MOL K 63 1940-27/7-II., 254. cs.

46 Vörnle János 1938–1941 között a magyar külügyminiszter állandó helyettese volt. Valeriu Popról lásd a 3. jegyzetet. Pop vezette a román küldöttséget az 1940. augusztus 16–24. közötti Turnu Severin-i tárgyalásokon is.

47 MOL K 63 1940-27/7-I., 254. cs., sz. n.; Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), HM 53.058/55.599/Elns.I-1940.

48 HL, VKF 4629/el. 1-1940. Értekeztet..., 1940. szeptember 9.

49 MOL K 63 1940-27/7., 254. cs. Vörnle-iratok. Napi jelentés, 1940. szeptember 14.

50 Vörnle-iratok. Napi jelentés, 1940. szeptember 14., MOL K 63 1940-27/7., 254. cs.; Arh. M.A.E., fond 71/ Ungaria, vol. 90., f. 62.

pások és rablások jóvátétele ügyében” kell megegyezni, és csak utána lehet tárgyalni egy kisebbségi szerződésről. Pop ezt nem tartotta jó módszernek, már csak azért sem, mert szerinte a magyar kisebbség jogi helyzete Romániában rendezve van, míg a magyarországi románok helyzetéről ez nem mondható el. A kisebbségi szerződésre azért is szükség van – érvelt –, „mert csak ez tudná mindkét oldalon pacifikálni a lelkeket és megteremtteni a továbbiakhoz szükséges légkört”.⁵¹ Másnap Pop átnyújtott a magyar félnek egy kisebbségi tervezetet. Ez feltehetően politikai és területi autonómiát adott volna nemcsak az összefüggő tömbben élő Beszterce-Naszód és Máramaros megyei, de a szilágysági, valamint a Kolozs és Maros megyei románságnak is. Valószínű, hogy a magyarországi németekéhez hasonló státusz megadása is szerepelt a követelések között.⁵² Vörnle közölte: „ilyen alapon kevés kilátás van a megegyezésre”.⁵³

Az alapvető véleménykülönbség ellenére szeptember 18-án Popnak és Vörnlének mégis sikerült két kérdésben egyezsége jutnia, és pedig a kolozsvári s a nagyváradi román konzulátusok megnyitása ügyében (Magyarország cserében Brassóban és Aradon nyithatott képviseletet), valamint abban, hogy az észak-erdélyi románok számára – helyzetük végleges rendezéséig – egyfajta provizóriumot hoznak létre.⁵⁴ A provizórium azt jelentette (volna), hogy megnyitják a román elemi iskolákat, a két „nemzeti” egyház (a görögkeleti és a görög katolikus) szabadon működhet, az észak-erdélyi román püspökök a Felsőház tagjai lesznek, és a románság vezetői közül néhányat kooptálnak a Képviselőházba.⁵⁵

Időközben folytak a bizottsági tárgyalások is, ahol a szakértők megegyeztek néhány technikai kérdésben, vagy legalábbis közeledtek az álláspontok. Megállapodtak például a vasúti forgalom újraindítását érintő néhány ügyben, így a határátkelőhelyek kijelölésének kérdésében vagy a vám és a posta ügyében, továbbá megegyeztek a leszereltek kérdésében.⁵⁶

Nem egyeztek meg, de közel jutottak az egyezséghez a határmegállapító bizottság munkája során. Kezdetben igen nagyok voltak az ellentétek: a magyar fél a kataszteri elv alapján kisebb határkiigazításokat hajtott volna végre ésszerűségi okokból, míg a román delegáció kishatárforgalmi egyezmények megkötésével kívánta orvosolni az új határ által előidézett anomáliákat. Végül egy olyan megállapodás közelébe kerültek, amely 80%-ban a kataszteri elv alapján igazította volna ki a határt, Romániát pedig más határszakaszokon kompenzálták volna a viszonylag csekély mértékű újabb területvesztésért.⁵⁷ A megállapodást azonban a likvidációs tárgyalások október 10-i megszakadása miatt akkor nem véglegesítették, ezt követően pedig elsősorban azért nem került erre sor, mert – megváltozott taktikája részeként – a román fél immár következetesen került minden olyan lépést, amely a Bécsben kihirdetett határok szentesítését jelenthette volna.

51 Vörnle-iratok. Napi jelentés, 1940. szeptember 16., MOL K 63 1940-27/7., 254. cs.

52 Arh. M.A.E., fond 71/ România, vol. 507., 166–167. f.

53 Vörnle-iratok. Napi jelentés, 1940. szeptember 17., MOL K 63 1940-27/7., 254. cs.

54 Arh. M.A.E., fond 71/ Ungaria, vol. 100., 4. f

55 A kisebbségi kérdés kiéleződése és a magyar–román viszony megromlása 1940 őszén végül megsemmisítette az észak-erdélyi románság parlamenti képviseletének tervét.

56 Lásd Arh. M.A.E., fond 71/ România, vol. 507., 165–177. f.

57 Arh. M.A.E., fond 71/ România, vol. 507., 165–177. f. A kataszteri elv következetes érvényesítése mintegy 1000 km² újabb területvesztést jelentett volna Romániának. (Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 50., 106. f.)

Román „taktikai irányváltás”

A kétoldalú tárgyalásokat folyamatosan beárnyékolta az észak-erdélyi románok elleni atrocitások és a dél-erdélyi magyarság üldözése, rontva a megegyezés esélyét. Már a tárgyalások kezdetén a román küldöttség egy nyolcpontos jegyzéket nyújtott át a magyarok által elkövetett erőszakos cselekményekről (megemlítve az ördögkúti és Bánffy-hunyadi eseteket is), azok kivizsgálását követelve.⁵⁸ Szeptember 19-én Vörnle hívta fel Pop figyelmét arra, hogy Dél-Erdélyből tömegesen utasítják ki a magyar nemzetiségű vasutasokat és más alkalmazottakat, felmutatva neki a dicsőszentmártoni prefektus erre vonatkozó rendeletét. Vörnle retorziókkal fenyegetett, Pop pedig megígérte, hogy az ügyben még aznap este személyesen fog összeköttetésbe lépni Antonescu államvezetővel.⁵⁹

Október 2-án Pop egyebek mellett a Bihar megyei román telepések kiűzését sérelmezte, és ismét a kisebbségi egyezmény megkötését sürgette. Vörnle erre kategorikusan kijelentette: amíg tart a romániai magyarság üldözése, a kisebbségi szerződésről nem hajlandó tárgyalni. Pop azt kezdte bizonyítani, hogy egy ilyen szerződés helyreállíthatná a bizalmat, mire Vörnle „leszólta”: „egy lovat sem lehet hátulról felkantározni: előbb meg kell teremteni a kisebbségi szerződés megkötéséhez szükséges légkört, és csak azután lehet azt megkötni”. „De hová fog ez vezetni?” – kérdezte Pop. Vörnle harciasan azt válaszolta, hogy „előbb-utóbb háborúra fog vezetni. Jelenleg persze nem, de a jövőben biztosan, mert a magyar kormány nem csinál titkot abból, hogy az erdélyi magyarság ügyét a szívéen viseli és annak jövőjét, ha kell, a honvédség fogja biztosítani.”⁶⁰

Pop számára ezzel egyértelművé vált, hogy nincs esély a messzemenően legfontosabb román célkitűzés megvalósítására: az észak-erdélyi románság helybenmaradását s az elmúlt 22 évben többségi nemzetként kivívott jogainak (magyar szemszögből: előjogainak) megtartását biztosító kisebbségi szerződés megkötésére. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy „a tengelyhatalmak határozott és energikus beavatkozása nélkül nem lehet kijutni a magyar kormány által előidézett zsákutcából.” Bukarestbe küldött táviratában új döntések meghozatalát szorgalmazta, és október 5-ére személyes találkozót kért Antonescu tábornokkal.⁶¹

Másnap, október 3-án megbeszélést folytatott a budapesti német követtel, Otto von Erdmannsdorffal.⁶² A találkozó során Pop a magyar kormányt tette felelőssé a tárgyalások megakadásáért, és az alábbi – „taktikai irányváltással” felérő – intézkedésekkel vélte megtalálni a zsákutcából kivezető utat: 1) vegyes olasz–német vizsgálat indítása az erőszakos cselekedetek feltárására, a vétkesek megbüntetésére; 2) olasz–német megfigyelők küldése a fontosabb észak- és dél-erdélyi helységekre; 3) a dél-erdélyi magyarságot érintő megtorlások alkalmazása minden téren, német–olasz

58 HL, VKF 4767/el. 1-1940.

59 Vörnle-iratok. Napi jelentés, 1940. szeptember 19., MOL K 63 1940-27/7., 254. cs. Pop már szeptember 16-án arra kérte Antonescut, hogy „a nagyon nehéz tárgyalásokra” való tekintettel hívja fel az illetékes állami szerveket és a lakosságot a magyarokkal való korrekt bánásmódra. (Arh. M.A.E., fond 71/ Ungaria, vol. 90., 69. f.) Mint már említettük, Antonescu másnapi nyilatkozatában ezt meg is tette, de ez nem enyhített a dél-erdélyi magyarság helyzetén.

60 Vörnle-iratok. Napi jelentés, 1940. október 2., MOL K 63 1940-27/7., 254. cs.; Pop beszámolóját a találkozóról lásd Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 22–25. f.

61 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 25. f.

62 Lásd Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 33–36. f.

ellenőrzés mellett.⁶³ Nem tudjuk, a magyar kormány már említett, október 4-i retorziós lépését befolyásolta-e Pop ezen közlése a tervezett román megtorlásokról. (A német követ feltehetően szolt erről Csákynek a másnapi, 4-i találkozásukon.) Az viszont valószínű, hogy a több száz észak-erdélyi román kitoloncolása megerősítette Valeriu Pop meggyőződését a Magyarországgal szembeni irányváltás szükségességében.

Az államvezetővel történt, október 5-i találkozója másnapján Pop hét pontban foglalta össze az Antonescu által jóváhagyott javaslatát. Ezek közül a legfontosabbak: a Berlin és Róma felé irányuló román diplomáciai akció erősítése annak érdekében, hogy a tengelyhatalmak gyakoroljanak „drasztikus” nyomást Budapestre; német–olasz vegyes vizsgálóbizottságok felállítása; haladék nélküli megtorlás a dél-erdélyi magyar kisebbséggel szemben. Ami a megtorlást illeti, azt a tervek szerint módszeresen és szervezeten kellett végrehajtani, de „rémtettek és brutalitások nélkül, a tengelyhatalmak képviselőinek tudtával és megfigyelésével”. Az intézkedéssorozatnak átfogónak kellett lennie, hogy érintse az egyházat, az iskolát, a gazdasági-pénzügyi szerveket, a magyar kisebbség szabadságát és vagyonát, a sajtót. A koncentrációs táborok és a kiutasítások lehetőségével is számoltak.⁶⁴ A találkozón Antonescu megerősítette Pop teljes körű felhatalmazását a budapesti tárgyalásokra, és elrendelte egy Magyarország elleni propagandakampány folytatását.⁶⁵

A román kormány elsődleges, deklarált célja továbbra is az észak-erdélyi románság demográfiai, politikai, gazdasági pozícióinak lehetőség szerinti megőrzése volt. Új elem, hogy kétoldalú tárgyalások helyett immár a tengelyhatalmak közvetlen beavatkozását szorgalmazta, amire egyébként a döntőbírói határozat 7. pontja lehetőséget adott.⁶⁶ Meglátásunk szerint az irányváltásban burkoltan benne rejtett a később már nyíltan is megfogalmazott célkitűzés: az ugyanis, hogy a tengelyhatalmak előtt rá kell mutatni a bécsi „diktátum” minden téren abszurd következményeire és arra, miszerint a döntést tulajdonképpen a magyar fél érvényteleníti azzal, hogy az észak-erdélyi románok üldözésével megszegi annak előírásait. A fenti érvelés logikája mentén haladva már a nagyhatalmi döntés alapját és jogosságát is meg lehetett kérdőjelezni, a kisebbségi kérdés mellett pedig Észak-Erdély területi hovatartozása is felvethetővé vált.⁶⁷

63 Bukarestbe való elutazása előtt néhány órával, 4-én – Erdmannsdorff javaslatára – Pop találkozott Csákyval. A magyar külügyminiszter kizárta a két ország közötti háború lehetőségét, de Vörnléhez hasonlóan a kisebbségi szerződés megkötését a két ország közvéleményének kellő „megnyugvásához”, a megfelelő légkör megteremtéséhez kötötte, hogy végre is lehessen hajtani a megkötött szerződést. Pop „teljesen célszerűtlennek” tartotta az elgondolást, szemére vetve Csákynek, hogy a magyar fél következetesen elutasítja az erőszakos cselekedetek megelőzését és kivizsgálását szolgáló magyar–román vegyes bizottságok felállítására vonatkozó román javaslatot. (Pop beszámolóját lásd Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 37–39. f.)

64 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 63.f. A román nagyvezérkar már 1940. szeptember 20-án javasolta a dél-erdélyi magyarokkal szembeni megtorlást. (Arh. M.A.E., fond 71/ Ungaria, vol. 100., 19–20.f.)

65 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 62.f.

66 „Amennyiben valamely kérdésben nem tudnának [a magyar és a román kormány – L. B. B.] megegyezni, úgy a kérdést végérvényes eldöntés végett a birodalmi kormány és az olasz királyi kormány elé terjesztik.” Lásd L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok...* i. m. 10. melléklet, 390. p.

67 Ion Antonescu első berlini és római útja során, 1940 novemberében már nyíltan bírálta Hitler és Mussolini előtt a második bécsi döntést, értésükre adva, hogy Románia soha nem fog beletörödni Erdély egy részének az elvesztésébe. Lásd *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944*. Bev., jegyz., vál. Ránki György, Budapest, Magvető, 1983. Első kötet 180., 191–192. p.

A tárgyalások megszakadása

Október elején a magyar kormány taktikájában is változás állt be. A kiutasításokkal egyrészt az erő alkalmazásának útjára lépett, másrészt a kétoldalú tárgyalások helyett maga is a tengelyhatalmak beavatkozását kérte. Nem tudjuk, ez utóbbi elhatározásával csak a román kormány hasonló lépését kívánta-e megelőzni, netán a retorziós intézkedések nem kívánatos hatását próbálta ily módon kivédeni, vagy valóban nem látott más kiutat a zsákutcába jutott tárgyalásokból. Vörnle mindenestre október 5-én⁶⁸ „valóságos szabotázzsal” vádolta a román tárgyalófelet, „lassúságot és rosszhiszeműséget” vetve a szemére. Azzal fenyegette Crutzescut, ha így folytatódnak a dolgok, plenáris ülést javasol Popnak, ahol bejelenti a tárgyalások kudarcát. Értésére adta, ez esetben Magyarország kénytelen lesz a tengelyhatalmak beavatkozását kérni a bécsi döntés végrehajtása érdekében, bár a kérésnek „feltehetően kellemetlen következményei lesznek mind Románia, mind Magyarország számára, s azokat nyilván kiskorú, a politikai nagykorúság híján lévő államokként kezelik majd”.⁶⁹ Október 7-én Crutzescuval egyértelműen közölték a magyar külügyminisztériumban: Budapest elveti az atrocitások kivizsgálása céljából létrehozandó, a románok által szorgalmazott magyar–román vegyes bizottság létrehozását. „Nem mintha rejtegetni valója lenne”, hanem azért, mert a Románia által Berlinben és Rómában folytatott magyarellenes propaganda következtében a kérdés túlhaladta a román–magyar kapcsolatok kereteit, ezért a magyar kormány német–olasz beavatkozást kér.⁷⁰

A Budapestre való visszatérését követően Pop október 10-én találkozott újból – és a likvidációs tárgyalások során utoljára – Vörnlével. A találkozón Pop felolvasott egy aznapi keltezésű, terjedelmes emlékiratot, amelyben – a magyar félre hárítva a felelősséget – a román kormány bejelentette, hogy a magyarországi román kisebbség ügyében kénytelen a tengelyhatalmak kormányaihoz fordulni döntés végett. A dokumentum részletesen kitért arra, hogy Budapest nem akar kisebbségi szerződést kötni, továbbá a magyar kormány szemére vetette, hogy 1940. szeptember 15-én felügyelőket nevezett ki az észak-erdélyi pénzügyi, ipari és kereskedelmi vállalatokhoz.⁷¹ A legsúlyosabb „vádpon” az volt, hogy „lelkismeretlen bánásmódnak” vetik alá a román lakosságot, ami „kínzások, súlyos verések, mindenfajta erőszak, sőt agyonlövések és tömeggyilkosság” révén nyilvánul meg. A memorandum a románok „legbrutálisabb és legembertelenebb módon” végrehajtott kiutasításait is megemlíttette, végül úgy összegzett, hogy a Magyarország által „elfoglalt” területen élő román lakosságot „törvényen kívülnek” tekintik és így is bánnak vele, a magyar kormány pedig „vagy nem akarja, vagy nem tudja biztosítani a román lakosság életét és vagyonát”.⁷²

A felolvasás alatt – Pop beszámolója szerint – kisebb incidens is történt. A tömeggyilkosságok említése során Pop szerint Vörnle „az asztalt üte az öklével félbeszakított, azt állítva, hogy hazug állítások. Erre én is az asztalt ütöttem az öklömmel és azt válaszoltam, hogy engedi meg magának ezt a kirohanást, amikor a tiszta igazságra

68 Crutzescu jelentése az október 6-i dátumot viseli, de a találkozóra valószínűleg az előző nap került sor.
69 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 61. f.

70 L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* i. m. 85. p.

71 Válaszlépésként a román kormány 1940. szeptember 30-án a dél-erdélyi magyar vállalatokhoz nevezett ki felügyelőket. 1941 májusában kölcsönösen eltörlik e rendelkezéseket. (Arh. M.A.E., fond 71/ Románia, vol. 16., f. 15.)

72 Az emlékirat szövege románul: Arh. M.A.E., fond 71/ Románia, vol. 507., 75–80. f. Magyarul lásd Csáky összefoglalóját: Csáky szájméltávirata, 1940. október 10., MOL K 63 1940-27/7.

mutatok rá, amit ellenőrizni lehet. Ezt követően visszafogottabban végighallgatott és ismertetett néhány nyilatkozatot állítólagos meggyilkoltak részéről, akiknek azonban nem történt semmi bajuk.”⁷³ Érdemi megbeszélésre nem került sor a két küldöttségvezető között, és a találkozó vége egyben a tárgyalások megszakítását is jelentette.

Ezt követően Pop már másnap elutazott hosszabb időre – Antonescu megbízásából – Berlinbe, hogy megnyerje a birodalmi kormányt Románia ügyének a magyar–román konfliktusban, s egyben biztosítsa Németországot arról, hogy országa minden téren kész a legszorosabb együttműködésre a tengelyhatalmakkal.⁷⁴ Elutazása előtt távirati úton kérte a román kormányt, hogy „abszolút semmiféle megtorló intézkedést ne hozzanak addig, amíg Berlin és Róma nem jut valamilyen elhatározásra, és őrizték meg a német kisebbséggel szemben az eddigi civilizált és humánus magatartást”. Felhívta a figyelmet a „magyar propagandára”, amely a dél-erdélyi magyarokkal szembeni „barbár és brutális” román bánásmódról szóló híreket terjeszti, s amely értesülései szerint Erdmannsdorffra is hatott. Ezért „sürgősen vissza kell nyerni az elvesztett terepet egy jól irányított, nagyon aktív, egységes és abszolút ellenőrzött tényekre alapozott propagandaakcióval” – írta.⁷⁵

A 11-én keltezett magyar emlékirat a likvidációs tárgyalások kudarcáért Bukarestet tette felelőssé, a tárgyalások „módszeres szabotázsával” vádolva a román felet. Kifejtette, hogy a tárgyalásoknak az Észak-Erdély átadása nyomán felmerült kérdéseket kellett volna megoldaniuk, a román fél ellenben a kisebbségi egyezmény megkötését helyezte előtérbe, holott a döntőbíróági végzés azt nem is írta elő. Megismételte a magyar álláspontot, miszerint egy ilyen szerződés megkötése a tárgyalások végpontját, nem pedig a kezdetét kell, hogy jelentse. Megjegyezte, addig is a magyar kormány ideiglenes intézkedéseket hozott a román kisebbség érdekében az iskolák, az egyházak, a fizetések és a nyugdíjak terén. Visszautasította a román emlékirat vádjait, többek között megjegyezve: a kiutasítottaktól nem vették el az ország elhagyásakor az egész vagyonukat, a cipőjüket sem, amint azt gyakran a román hatóságok tették, s nem irattak alá velük nyilatkozatot, hogy önként hagyták el az országot.⁷⁶ A memorandum végül megállapította, hogy a román kormány szakította meg a tárgyalásokat.

1940. október 10-én tehát megszakadtak a közel egy hónapja elkezdődött likvidációs tárgyalások.⁷⁷ A román küldöttek többsége hazautazott, néhányan azonban Buda-

73 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 73. f.

74 Mihail Manoilescu volt külügyminiszter ugyanezzel a küldetéssel, Olaszország megnyerése érdekében utazott Rómába. Kettejük tárgyalásairól lásd Pușcaș, Vasile (ed.): *Transilvania și aranjamentele europene, 1940–1944*. [Erdély és az európai rendezések, 1940–1944.] Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, 1995, XXXII–XXXV. p.

75 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., f. 72. 10-én este Pop még találkozott az éppen Budapesten tartózkodó Gyárfás Elemérrel, aki megemlítette neki a dél-erdélyi, százbonyhai lakos gróf Bethlen Ádám esetét a román határőrökkel, akik a magyar–román határnál – bár rendben voltak az iratai – feltartóztatták a grófot, 15 botütést mértek rá, elvették a pénzét és az óráját. Az esetről Crutzescu is beszámolt Popnak, elmondva, hogy Magyarországon felháborodást keltett az eset. Pop kérte Bukaresttől az eset sürgős kivizsgálását, hogy „oszlassák el ezt a kedvezőtlen légkört az elnyomott és halálra gyötört románok sorsának oly fontos pillanatában”. (Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 86. f.)

76 Az emlékirat szövege románul: Arh. M.A.E., fond 71/ România, vol. 507., 81–83. f. A magyar álláspont lényegének összegzésére lásd Csáky összefoglalóját: Csáky számjeltávirata, 1940. október 10. MOL K 63 1940-27/7.

77 A tárgyalásokat övező feszült, bizalmatlan légkörre jellemző, hogy Corneliu Dragalina tábornok, a határ-megállapító bizottság román elnöke részletes jelentést küldött Antonescunak arról, miként próbálták a tárgyalások ideje alatt a magyar vendéglátók a román tárgyalóküldöttséget megmérgezni egy margitszigeti szállodában. (Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 50.) Az esetre vonatkozó egyéb adattal nem találkoztunk.

pesten maradtak kisebb, technikai jellegű ügyek (kishatárforgalom, pénzügyek) lezárása végett. A határmegállapító bizottságban október 18-ig folyt a munka, és habár, mint láttuk, közel álltak a megegyezéshez – politikai akarat hiányában – megállapodás végül nem született.⁷⁸ Az utolsó román küldöttek december elején hagyták el Budapestet.⁷⁹

Eltérő taktikák, egymással szembenálló nemzetstratégiák

Miként alakult a magyar–román viszony az ezt követő hetekben–hónapokban? A tengelyhatalmak eleget tettek a két fél kérésének, és október közepén egy német–olasz vegyes bizottság alakult az Észak- és Dél-Erdélyben elkövetett atrocitások kivizsgálására. Az ún. Altenburg–Roggeri bizottság október 17–27-e között folytatta le a helyszíni vizsgálatot. Az összefoglaló jelentés kivonatát,⁸⁰ egy-egy szóbeli jegyzék kíséretében, a magyar és a román kormány is december elején kapta meg. A jelentés mindkét fél felelősségét megállapította az atrocitások terén,⁸¹ a szóbeli jegyzék pedig egyebek mellett felszólította a két kormányt, haladéktalanul kezdjék újra a megszakított tárgyalást.⁸²

A tárgyalások újrakezdésére azonban nem került sor. A román kormány ehelyett 1941 tavaszán egy sor emlékiratot intézett a tengelyhatalmakhoz, ismét felpanaszolva az észak-erdélyi románok nehéz helyzetét. Ez már a bécsi döntés érvénytelensége bejelentésének (1941. szeptember 15.) a diplomáciai előkészítése volt. Az 1940 őszen körvonalazódott új irányvonalnak megfelelően ugyanis Bukarest egyre nyilvánvalóbban annak igazolására törekedett, hogy a bécsi döntés lényegében érvénytelennek tekinthető, mivel a magyar fél folyamatosan megszegi annak előírásait. Ezzel összefüggésben lépten-nyomon érzékeltetni kellett a tengelyhatalmak előtt a bécsi döntés abszurditását. Sturdza külügyminiszter szavaival: „semmi ne köttessék véglegesen Magyarországgal, hagyjunk minél több időt eltelni, hogy megmutathassuk a Bécsben előidézett helyzet gazdasági és földrajzi abszurditását”.⁸³

A gazdasági nyomásgyakorlás már közvetlenül a bécsi döntés után is a román politikai eszköztár részét képezte Magyarországgal szemben. Az elképzelés lényegét 1940. október 4-én Crutzescu részletesen is felvázolta. Eszerint a kellő időben alkalmazott gazdasági nyomásgyakorlással Bukarest meg tudja bizonyos mértékig akadályozni a magyarokat abban, hogy „románellenes akciójukban túllépjenek bizonyos határt”. „Minden jövődöbéli egyezményt – javasolta Crutzescu –, amely megkönnyíti majd a magyaroknak az átmenő forgalmat a Kolozsvár–Marosvásárhely vasútvonalon, megkönnyíti a városok és ipari üzemek ellátását román kőolajjal, Kolozsvár ellátását a mi földgázunkkal stb., természetesen rövid távra kell megkötni, megadotva nekünk bármikor a visszavonás vagy a módosítás lehetőségét. Ugyanilyen természetű [intéz-

78 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 50., 113–117.f.

79 Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 370., 28. f.

80 A dokumentumot közli Pușcaș: i. m. 3–13. p. A bizottság megalakulásának körülményeiről lásd A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeállította Ránki György és mások. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968, 360. sz. irat.

81 A vegyes bizottság szerint a tömegmészárlások miatt (elsősorban Ipp és Ördögkút) a magyar felet nagyobb felelősség terhelte. (Uo. 12. p.)

82 A jegyzék a bécsi döntés határainak végleges meghúzását javasolta, mégpedig, „ha lehetséges”, a kataszteri elv alapján (a magyar álláspontot igazolva ezzel), de a román félnek is kedvezett, amikor kisebb-szerződés megkötését ajánlotta. (Uo. 15. p.)

83 Sturdza 1940. december 14-én, egy belső tanácskozáson elhangzott szavai. Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 48., 103. f.

kedés – L. B. B.] például a Székelyföldre néző határok lezárása, amelynek következménye az egész térség megfojtása stb.”⁸⁴

Antonescu tábornok is tudatában volt a gazdasági nyomásgyakorlás fontosságának, és kezdetektől fogva alkalmazta ezt az eszközt. Pop emlékezete szerint a likvidációs tárgyalások elején Antonescu úgy határozott, hogy „a politikai kérdések elsőbbséget élveznek az egyéb természetű kérdésekkel szemben, és addig, amíg a Magyarországon lakó románok nem kapnak státútumot, Magyarországnak nem adható semmiféle gazdasági vagy pénzügyi kedvezmény”.⁸⁵

A magyar kormánynak azonban nem volt szándékában „státútumot” adni az észak-erdélyi románok számára, főleg olyant nem, mint amilyen az átnyújtott román tervezet lehetett – az ugyanis feltehetően politikai és területi autonómiát, valamint a magyarországi németekéhez hasonló státust követelt. Magyar szemszögből a román követelés csupán „átlátszó taktika” volt, és – Csáky szavaival – a románok azért akartak kisebbségi szerződést kötni, „hogy ezzel konszolidálják 22 év alatt elkövetett gázságait, magyar egyházak, intézmények, városok stb. vagyonának román célokra való átrását stb., és ilyen egyezmény megkötése után a többi (...) tárgyalásokat idők végéig elhúzni”.⁸⁶ „Mi abból indulunk ki, hogy az 1918-i állapotot, és nem az 1940-ik évi helyzetet rögzítsük le” – összegezte néhány évvel később Ghyczy Jenő, a külügyminiszter akkori állandó helyettese.⁸⁷

Bukarest legfőbb célját Észak-Erdély visszaszerzése képezte, ezt szolgálták a nemzetiségpolitikai elképzelései is: az észak-erdélyi románság megtartása és lehetőség szerinti megerősítése, valamint Dél-Erdély megtisztítása a magyaroktól. A magyar kormányzat viszont a második bécsi döntést a trianoni békeszerződés részbeni orvoslásaként fogta föl, olyan végleges impériumváltozásként, amelyet Románia is elfogadott és aláírt. Ebből következőleg feljogosítva érezte magát olyan intézkedések megtételére, amelyek az észak-erdélyi magyarság által korábban elszenvedett legkirívóbb igazságtalanságok és jogtalanságok „részbeni reparálására” adtak módot, helyreállítva a nemzetiségek közötti „igazságos egyensúlyi helyzetet”.⁸⁸

Ebben a keretben, a fenti megszorításokkal kell értelmeznünk Teleki Pál miniszterelnök „Szent István-i” nemzetpolitikai elképzeléseit is. A miniszterelnök többször kiemelte a bécsi döntés után is, hogy „Magyarország olyan kisebbségi politikát fog folytatni, amely igazságon és méltányosságon fog alapulni, tehát ez a kisebbségi politika európai lesz és magyar”⁸⁹ – de az elgondolása nem, vagy csak részben valósult meg. Őszinte szándékát keresztülhúzta a bécsi döntés utáni magyar–román szembenállás, akárcsak a katonai közigazgatás elhibázott lépései. Maga Teleki is nagyot hibázott 1940. október 4-én, amikor „elveszítette a türelmét” és a retorzió eszközéhez nyúlt, a nyers erő alkalmazását választva.

Az „idegháború” kimenetelét azonban – Erdély kérdésében legalábbis – a második világháború végén a győztes nagyhatalmak döntötték el.

84 Crutcescu 1940. november 4-i jelentése a román külügyminiszternek. Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 47., 43. f.

85 Valeriu Pop 1940. december 2-i levele Ion Antonescu tábornoknak. Arh. M.A.E., fond 71/ Transilvania, vol. 48.

86 Csáky István számjeltávirata, 1940. október 10., MOL K 63 1940-27/7-II., 253. cs.

87 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1943. április 6. I. rész.

88 L. Balogh: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés...* i. m. 87. p.

89 Gróf Teleki Pál miniszterelnök Kolozsvárról rádiószózatot intézett a tengerentúli magyarokhoz. *Ellenzék*, 1940. szeptember 18.

REVÍZIÓ ÉS INTEGRÁCIÓ

GÖNCZ LÁSZLÓ

A VISSZATÉRT MURAVIDÉK 1941–1944

Amennyiben külső tényezők – például háborúkat lezáró békeszerződések vagy más, kevésbé racionális politikai döntések – befolyásolják egy tájegység kapcsolatrendszerének alakulását a szélesebb földrajzi régión belül, általában nehézségek, gondok merülhetnek fel az integrálódás különböző területeit illetően. Tekintettel arra, hogy kis régiók esetében további specifikus nehézségek adódhatnak, a Mura mente, illetve a Muravidék vonatkozásában a 20. századot illetően az állítás többszörösen is igaz. A földrajzi nevek, fogalmak pontatlan használatának, valamint az esetleges félreértések elkerülése céljából fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a vidéket a két világháború közötti időszakban a szakirodalom leggyakrabban Muramellék néven emlegette.

E rövid tanulmány keretében nem kívánunk teljes képet adni a Mura menti terület helyzetéről a II. világháború időszakában (bizonyos szintig beleértve a Muraközt is), csupán azokról a jelenségekről és történésekről szólnunk – főleg a visszacsatolás első szakaszából –, amelyek a szélesebb tájegységekbe (ország, megye) való betagozódás állapotát, valamint az arra vonatkozó törekvéseket valamennyire megvilágítják.

A történelmi Vas és Zala vármegyéknek az a része, amely az I. világháború után az újonnan létrejött délszláv állam szlovén régiójához, a ma önálló Szlovén Köztársaság területéhez került – az egykori Alsólendvai járás jelentős része, a Muraszombati járás három település híján teljes egészében és a Szentgotthárdi járás déli részén található néhány település –, alig rendelkezett olyan adottságokkal, amelyek lehetővé tették volna a vidék zökkenőmentes betagozódását az új délszláv államba.¹ A tájegység 1919–1920 előtt ezer esztendőn át a Magyar Királyság szerves részét alkotta, ami meghatározó volt a lakosság mentalitása, a vidék gazdasági, kulturális és infrastrukturális kötődése, jellege szempontjából. Azt csak jelképesen szokták megjegyezni, hogy az ún. Muravidéket, illetve annak déli részeit 1922-ig még híd sem kötötte össze a Mura folyó jobb oldalán élő stájerországi szlovén közösséggel. Ahhoz aligha férhet kétség, hogy a két világháború közötti időszak csak kis mértékben, csupán bizonyos szempontokból volt elegendő arra, hogy a Magyarországtól elcsatolt Mura mente bekapcsolódjon az újonnan létrejött délszláv állam vérkeringésébe. Tekintettel az újonnan létrejött délszláv állam nemzetiségellenes politikájára, valamint a régió azzal ösz-

1 A délszláv állam szlovén régiójához csatolt terület kb. 910 négyzetkilométer volt, ahol az 1921-es népszámlálás szerint 92295 lakost tartottak számon. A közvetlen határ-menti sávban található 28-30 település lakossága szinte teljes egészében magyar volt, azonban a szlovénok lakta falvakban is akkor még a lakosság néhány százaléka magyarnak vallotta magát. A két városka közül akkoriban Alsólendva mintegy 90%-ban, Muraszombat viszont 30-35%-ban volt magyar. A Muravidék lakosságának – a délszláv állam népszámlálása szerint – 1921-ben 15,2% (14065 fő) volt magyar nemzetiségű, azonban a korabeli adatok megbízhatósága objektíve megkérdőjelezhető. Azonos területen ugyanis az 1910-es magyarországi népszámlálás szerint a 90513 főből 20738 vallotta magát magyarnak (a tájegység lakosságának 22,9%-a). Forrás: Az 1910-es magyar és az 1921-es délszláv népszámlálási adatok.

szefüggő vagy attól független általános elhanyagolására, megállapítható, hogy a vidék bizonyos szempontból (pld. az infrastruktúra, a mezőgazdaság stb. téren) a Magyarországon marad szomszédos területektől is valamennyire lemaradt. A lemaradás persze nem lehetett jelentős, azonban azok a visszaemlékezők, akik gyermekkorukban kettősbirtokosként vagy más úton meglátogatták a trianoni Magyarországon maradt rokonokat, felfigyeltek arra, hogy a határ másik oldalán élő családok megélhetése valamennyire könnyebb volt, mint az elcsatolt falvakban. Egyébként aligha véletlen, hogy a különböző szlovén régiókban akkoriban a Muravidéket több alkalommal „szlovén Szibériának” nevezték, ahová a hivatalnokok, tanítók stb. leginkább kényszerből mentek. A küldetés nemegyszer büntetésnek volt értelmezhető.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, azaz a későbbi Jugoszláv Királysághoz való tartozást eltérően élte meg a Mura mente magyar és szlovén (akkoriban magyar nyelvterületen általában vendnek nevezett) lakossága, valamint eltérően élték meg a két világháború között a vidékre került szlovén, illetve délszláv nemzetiségű telepesek, hivatalnokok. Ennek értelmében másképpen is viszonyultak ahhoz. Míg az előbbiekre – a szlovén származású muravidékiekre is – a hungarus-tudat volt a jellemző, az utóbbiak eleve ellenszenvesen viszonyultak Magyarországhoz és minden értékhez, megnyilvánuláshoz, ami a magyar nyelvvel és kultúrával függött össze. Ebből fakadóan a két világháború között a tájegységet illetően különböző konfliktusok keletkeztek (vita a Mura menti szlovén nyelvjárás és a hivatalos szlovén nyelv használatáról, közvetlenül az elcsatolást követő időszakban ellentétes vélemény a terület hovatartozásáról a horvátok és a szlovénok között, a magyar nemzetiségűek kisemmizése a földreform során, a magyar nyelv fokozatos visszaszorítása az oktatásban és a kultúrában stb.). Ilyen helyzetben „köszöntött” a térségre a II. világháború.

A különböző sajtócikkek, valamint a tárgyalta korszakot megelőző személyekkel készített beszélgetések, mélyinterjúk alapján megállapítható, hogy a Mura menti magyar falvakban élő lakosság az I., és a II. bécsi döntést bizakodással fogadta. Az említett „nagypolitikai” események megerősítették benne a trianoni döntés által vele szemben elkövetett igazságtalanságok orvoslásáról két évtizeden át titokban remélt hitet. A jugoszláv hatóság közvetett ellenintézkedéseként, a délszláv állam szempontjából kedvezőtlen külpolitikai eseményekre reagáló megnyilvánulásként is értelmezhető, hogy 1938–1939-ben az Alsólendván szervezett magyar egyesület hivatalos megalakulását nem engedélyezték, a toborzásban fontosabb szerepet vállaló személyeket letartóztatták.²

A Jugoszláv Királyság teljes politikai és katonai összeomlása, valamint az 1941. április 6-án bekövetkezett német támadás ismét megváltoztatta a muravidéki magyarok hangulatát. A német inváziót követően némi csalódottság volt tapasztalható a magyar ajkú és a Magyarországgal szimpatizáló muravidéki lakosság körében, hiszen amint azt számos interjúalany kifejtette, ők a magyarokat várták.³ Azonban ahhoz sem férhet kétség, hogy másképpen gondolkodók is akadtak.

2 Göncz László: Madžarska narodna skupnost v Prekmurju od priljučitve do danes in njene težave pri ohranjanju identitete. In *Prekmurje na obrobju ali stičišču evropskih komunikacij – Zbornik soboškega muzeja*. Pokrajinski muzej Murska Sobota–Muraszombat, Főszerkesztő: Fujs, Metka, 2000, 90. p.

3 Hangszalagra rögzített beszélgetések a tárgyalta korszakról a következő személyekkel: Madarász Pálné, Bíró József, Pojbics Károly, Hancs Ferenc, Károlyi Elza, Varga Sándor stb. A lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet dokumentációs interjútára.

A Muravidéken a jugoszláv katonaság semmilyen ellenállást nem tanúsított, hiszen – szlovén visszaemlékezők szerint – az ott állomásozó rosszul felszerelt és szervezett ezred akkorra teljesen szétesett.⁴ Ténykedésüket illetően csupán annyit fontos megemlíteni, hogy a Mura folyó három hídját a visszavonuló jugoszláv katonaság felrobbantotta.⁵ Muraszombatban a német Kulturbund egyesület erős volt, ezért ott erőteljesebb volt a németek iránti szimpátia, holott Alsólendván a lakosság rideg fogadtatást tanúsított, valamint nemzeti hovatartozásának kinyilvánításaként a magyar nemzeti zászlókat tüzték ki. A városban több elmagyarosodott szlovén származású tehetősebb polgár is a magyarok mellett állt ki, és a városi zsidóság úgyszintén magyar érzelmű volt.⁶

Megállapítható, hogy a Stájer-vidékhez közelebbi települések lakossága és valamennyire Muraszombat város bizonyos körei is a kezdetben jobban rokonszenvezhettek a németekkel, mint a magyarokkal. A korabeli eseményeket megélt személyekkel folytatott beszélgetések alapján tudunk arról is, hogy a Lendvához közeli Hidvégen is, ahová a két világháború között szlovén ajkú telepeselek érkeztek, horogkeresztes zászlók fogadták a német katonaságot. Azonban fontos ismételtén hangsúlyozni, hogy nem ez volt a jellemző magatartásforma az egész Muravidéken, különösképpen nem a magyarok lakta falvakban.

A Wehrmacht bevonulása után Alsólendván a német közbiztonsági szervek tartották fenn ideiglenesen a rendet, azonban kiegészítő jelleggel magyar nemzetiségű karszaggal ellátott helybeli fiatalok is segédkeztek ebben. Néhány nap múlva elterjedt a hír, hogy a magyar honvédség húsvét hétfőn, április 14-én bevonul a Muravidékre. Az eseményre azonban akkor még nem került sor, de az említett napon a Zala megye rangos vezetői, gr. Teleki Béla főispán, Brand Sándor alispán, Tomka János vármegyei főjegyző stb. Alsólendvára látogattak.⁷

A magyar hatalomátvételig, amire a Muramelléken, azaz a Muravidéken 1941. április 16-án került sor, számos olyan esemény történt, ami az akkor még mindössze hús esztendeje kisebbségben élő közösség erős magyar kötődését bizonyítja. A visszaemlékezők szerint a német katonai megszállás tíz napja során számos határ menti magyar faluból, valamint Alsólendváról is, többen átkeltek a trianoni határon, hogy a vidékre vonatkozóan kérjék, illetve kieszközöljék a magyar katonai hatóságoktól a hatalomátvételt.

A budapesti kormányzat részéről a vidéket legtöbbször együtt „kezelték” a zömében horvátok lakta Muraközzel (a terület a két világháború között a délszláv állam horvátországi részéhez tartozott, ma a Horvát Köztársaság része), ami e tekintetben hátráltatta a Muravidék hatalomba vételét. Muravidéktől eltérően ugyanis a Muraköz ügyében – nem alaptalanul – észlelhető volt némi elővigyázatosság.⁸

1941. április 16-án a már korábban felsorakozott és indulásra készen álló Magyar Kir. Honvédség szombathelyi székhelyű III. hadtest 9. gyalogdandárja reggel 7 órakor

4 Godina, Ferdo: *Prekmurje 1941–1945*. Pomurska založba Murska Sobota 1980. 22. p.

5 Jerič, Ivan: *Moji spomini – Zavod sv. Miklavža*, Murska Sobota, 2000, 178–179. p.

6 Godina, Ferdo: i. m. 24–27. p.

7 Káli Csaba: A Zalához visszacsatolt muravidéki területek közigazgatása, 1941–1955. *Muratáj*, 2003. 1. sz. 43. p.

8 Weizsacker német külügyminisztériumi államtitkár távirata Ribbentrop külügyminiszterhez a Bánáttal és Muraközzel kapcsolatos magyar igényről. In *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Dokumentumgyűjtemény*. Főszerk. Liptai Ervin, Fabijan Trgo. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1986 (a továbbiakban: H-M) 63. p. (Megjelölt forrás: DGFP-D. XII. 366.)

átlépte a trianoni határt, és megkezdte a bevonulást az első világháború után Magyarországtól elcsatolt Mura menti területekre. Az említett napon a magyar honvédek mindenütt megkezdtek a területek átvételét, így az egykori Zala megyei részen Alsólendvára, valamint a muraközi Csáktornyára és Légrádra is bevonultak.⁹

A Mura menti terület északi része, a történelmi Muraszombati járás visszacsatolása Magyarországhoz, illetve Vas vármegyéhez látványos bevonulásként zajlott. Ez a magyarok lakta falvakra és Muraszombatra még inkább elmondható.

A Muravidékre is az ún. Délvidék teljes területére bevezetett katonai közigazgatás vonatkozott. A vezérkari főnök utasítására 14 nap zárlatot rendeltek el, amely idő alatt a Muravidéken megszervezték a katonai közigazgatást. Azonban e folyamattal párhuzamosan kezdetét vette a polgári közigazgatás szervezése is, ami természetesen néhány hónappal később került bevezetésre. A katonai igazgatás vezetője az egész Muravidékre vonatkozóan Horváth Ferenc tábornok lett, azon belül azonban Alsólendva környéke tekintetében Marcsa Sándor ezredes volt felelős. Előrevetítve a polgári közigazgatás későbbi bevezetését, megállapítható, hogy az Alsólendvai járás újraszervezése szempontjából – az 1919 előtti állapothoz viszonyítva – két változás következett be. A trianoni határ által kettéválasztott járás Magyarországon maradt részének, sajátos körülmények közepette, 1925 után Lenti lett a központja. Tekintettel Lenti igényeire, az új közigazgatási szervezettség keretében járásközponti szerepét 1941 után is megtartotta. A másik sajátosság az volt, hogy a járási főszolgabíró mellett (a visszacsatolás időszakában a tisztséget túlnyomórészt dr. Apáthy József töltötte be) a szlovénok lakta Belatinc körzetében is működött a lendvai mellett egy szolgabíró. Hatásköre arra területre vonatkozott, amelyen már 1914-ben önálló járást terveztek létrehozni.¹⁰

A Muravidék esetében a visszacsatolást követően nem történtek a Bácskában bekövetkezett eseményekhez hasonlóak. Amint azt a kibontakozó kommunista-partizán mozgalomhoz tartozó Ferdo Godina is már idézett írásában megállapította, a kezdeti fázisban a helyi vezetők és a magyar katonai közigazgatás felelősei a Muravidéken ügyeltek arra, hogy a szlovén nemzetiségű lakosságban ne keltsenek ellenszenvet.¹¹ A kommunista párt aktivistái a háború után sajnálkoztak is amiatt, hogy közvetlenül a magyar fennhatóság alá kerülés után nem bontakozott ki ellenállás, amit részben kezdeti szervezetlenséggel, részben a központi (szlovén) pártvezetés utasításai hiányával magyaráztak. Május elején állítólag két muravidéki párttag (Kovač Štefan és Bagar Mirko) Budapestre is elutazott, hogy együttműködést keressen a Magyar Kommunista Párttal a fasiszmus elleni harcot illetően, azonban budapesti kollégáiktól nem kaptak semmilyen ígéretet, csupán olyan álláspontról szereztek tudomást, hogy a magyar szervezet is jogos cselekedetnek minősítette a Muravidék visszacsatolást, nem pedig megszállásnak. Ez a muravidéki, magát szlovénnak valló néhány baloldali aktivistának csalódást okozott, így azt követően kizárólag a Szlovén Kommunista Párttal keresték a kapcsolatot. Május második felétől, valamint júniusban már aktívabb, intenzívebb tevékenységet folytattak, titokban többször találkoztak, terveket szőttek, és rölapok révén a lakosságát a magyar hatalommal szembeni ellenállásra buzdították. A mozgolódásra már természetesen a magyar hatósági szervek is felfigyeltek, reagáltak. A baloldali eszméknek – az idézett Godina szerint – a legtöbb szlovénok lakta faluban (sőt bizonyos magyar falvakban is, például Domonkosfán) akadt néhány támogatója, akik

9 Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) – XIV/23. Teleki Béla főispán magániratai.

10 Káli Csaba: i. m. 44–45. p.

11 Godina, Ferdo: i. m. 34–38. p.

a magyar fennhatósággal szemben szervezett ellenállási mozgalmat valamilyen formában segítették.

Amint utaltunk már arra, a Muraköz kérdése 1941 áprilisától a magyar közvéleményt, de különösképpen Zala megye törvényhatósági testülete vezetését élénken foglalkoztatta, mivel a katonai közigazgatás, illetve a megyéhez történő teljes integráció nem volt lehetséges. A sajtóközleményekből tudjuk, hogy 33 muraközi község harminchárom táviratot intézett Horthy kormányzóhoz, amelyekben kérték a vidék betagozódását a magyar államszervezetbe. Táviratrészletekből kiderül, hogy egyik fontosabb érvelési szempont volt a muraközi nyelvjárás iránti aggodalom a Varazsd-vidéki, illetve zagorjei „horvátal” szemben.¹²

Erőteljes propaganda folyt azért, hogy a nyolcszáz éves történelmi kötődésre hivatkozva a túlnyomórészt horvátok lakta terület a megye részét képezze. Ennek érdekében 1941. július 5-én – 115 törvényhatósági bizottsági tag indítványozására – rendkívüli közgyűlést hívtak össze Zalaegerszegen, ahol a vitaindító beszédre Phem József képviselőt kérték fel, az akkori zalaegerszegi apátplébánost, pápai prelátest, a később Mindszenty néven ismerté vált bíborost.¹³ Felszólalásának bevezető részében Phem hangsúlyozta Muraköz hovatarozásának általános jelentőségét, majd utalt arra, hogy a területért folytatott küzdelem nem csak a megye, hanem az egész ország érdeke. Megjegyezte, hogy 1910-ben a 90 ezer muraközi lakosból 8 ezer volt magyar nemzeti-ségű és 22 577 magyarul beszélő. Véleménye szerint azonban a nyelvi kötődés nem lehet mérvadó a területi hovatarozás kérdésében. Phem József érvelései egyértelműen tükrözik határozott álláspontját a trianoni határok megváltoztatása általa vélt jellegeről. A Muraközre vonatkozó vitaindító felszólalásának második felében Phem nyilvánosan feltette a kérdést, hogy az adott helyzetben nemzetpolitikai szempontból „mit lehet és mit nem” tenni. Ez arra is utal, hogy azokban a napokban, hetekben az említett tájegység politikai hovatarozása a magyar bel- és külpolitika egyik fontosabb kérdése volt. Phem egyik válasza az említett kérdésre az volt, hogy „nem lehet cserélni”. Bizonyos politikai körökben ugyanis akkoriban felvetődött a Muraköz hovatarozásának esetleges kompromisszumos megoldása, ami Phem számára elfogadhatatlan volt.

Phem József nagy lelkesedéssel fogadott vitaindító beszéde után a közgyűlés határozatot fogadott el arról, hogy „a Muraközt a megye integráns részének tartja és arról soha le nem mond”, amiről a kormányzót, a miniszterelnököt, az Országgyűlés mindkét házának elnökét, a belügy- és a honvédelmi minisztert értesítették.

Megállapíthatjuk, hogy a tárgyalat kérdés vonatkozásában nehéz volt bel- és külpolitikai szempontból egyaránt megnyugtató álláspontra helyezkedni, hiszen már a magyar bevonulást illetően is érződött a bizonytalanság, ami a Jugoszlávia elleni hadba lépés ügyében tartott rendkívüli minisztertanácsi ülésen (1941. április 10.) észlelhető volt. A bevonulást illetően akkor valószínűleg Werth Henrik gyalogsági tábornoknak, a vezérkar főnökének a véleménye volt a meghatározó, aki a Muraközbe történő bevonulás mellett érvelt.¹⁴ A kérdést illetően – német hadvezetés mellett – a német diplomácia álláspontja is rendkívül fontos volt, ezért Sztójay nagykövet többször is tárgyalta a kérdésről a német külügyminisztérium vezetőivel. Az egyik beszélgetésből kiderül, hogy Bárdossy miniszterelnök Muraköz kérdésében kész volt az önálló horvát állammal „baráti tárgyalá-

12 ZML – XIV/23. Teleki Béla főispán magániratai.

13 ZML – Zala vármegye törvényhatósági közgyűlése 1941. július 5-én tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, 665.

14 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) – Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1941. április 10.

sokat” kezdeni.¹⁵ Erről a magyar minisztertanács is tárgyalt 1941. április 13-án, és akkor még – bizonyos feltételek, főleg a vasúti forgalomban követelt kedvezmények fejében – egyebek mellett úgy határozott, hogy „a Muraközre szuverenitásunk elvileg fenntartandó, azonban a terület teljes igazgatását akár meghatározott hosszabb időre, akár időtartam-megjelölés nélkül ideiglenes jelleggel átengedjük a horvátoknak”.¹⁶

Muraköz tekintetében jelentős változás történt 1941. július 9-én, amikor ott is bevezették a magyar katonai közigazgatást.¹⁷ A katonai közigazgatás a vidék esetében nem volt túlságosan hosszú életű, hiszen ismereteink szerint 1941. augusztus 29-én már Csáktornyaén búcsúzkodott annak tisztikara.¹⁸

A muravidéki szlovén lakosság többsége nem vállalta a fegyveres ellenállást, amit a Štefan Kovač nevével fémjelzett mozgalom hívei 1941 nyarán – illegálisan – már hirdettek. A viszonylagos passzivitást, mivel közülük sokan muraszombati és a dombvidéki (goricskói) evangélikus családokból származtak, egyesek azzal magyarázták, hogy túlságosan erős volt bennük a Magyarország iránti elkötelezettség, amit a visszacsatolás ténye még inkább fellobbantott bennük. Így sokan bekapcsolódtak a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesületbe, és sokan közülük különböző magyarországi egyetemekre iratkoztak. Az ilyen cselekedetet a Kommunista Párt muravidéki testülete Štefan Kovačcsal az élen határozottan elítélte.¹⁹

Štefan Kovač személyesen állította össze és sokszorosította azokat a szórólapokat, amelyek határozott magyarellenességre buzdították a lakosságot. Egyebek mellett a következőket intézte a lakossághoz: „Muravidéki szlovénok, munkások, parasztok, értelmiségiek és kommunisták! A magyar grófi-kapitalista uraságok erőszakkal akarnek bennünket vendékké formálni, hogy aztán könnyebben magyarrá változtassanak bennünket. A mi szlovén neveinket magyar csúfnevekkel helyettesítették. Elvették iskoláinkat, és a templomban is meg kívánják szüntetni a szlovén nyelvet. Tönkretették a teljes szlovén sajtót. Öntudatos szlovénérzelmű fiainkat becsukják. A tömlőcökben kíméletlenül kínozzák a kommunistákat, a muravidéki nép legkiválóbb rétegét... Erőszakkal akarják megszüntetni a Mura mentén élő szlovén közösséget...” A továbbiakban a szórólapon szerepelnek személy szerint a kommunisták által vélt legnagyobb elenségei a muravidéki szlovén közösségnek, akik – Kovač szövege szerint – a szlovénokat Hitler rablóhadjárata mellé kívánják felsorakozatni. Aztán következik a röplapszöveg legradikálisabb része: „Muravidéki szlovénok! Bizonyítsátok be, hogy nem vagytok vendek. Ne engedjétek, hogy a szlovén földet magyar nyelvű helységnévtáblák becselenítsék! Távolítsátok el azokat! Ne engedjétek gyermekeiteket a magyar iskolákba! A katonai behívókat tagadjátok meg! Ne harcoljatok a Szovjetunió ellen. Lépjetek át a Vörös Hadsereghez, amely a mi szabadságunkért is küzd! A mi szabadságunk hamarosan érkezik, serkentsük beteljesülését!...”²⁰

A magyarelles hangulatkeltés a kommunista mozgalom legfontosabb jellemzőjének tekinthető a Muravidéken 1941 őszéig, amikor a magyar hatóságok felszámolták a mozgalom szervezőit, és közülük többet megöltek (Štefan Kovač pártvezető is el-

15 Sztójay Döme berlini magyar követ jelentése a M. Kir. Külügyminisztériumnak a németek álláspontjáról a jugoszláv-magyar szerződéssel kapcsolatban. H-M 15. p. MOL K 63-Küm.pol. 1941 16/7 6878.

16 H-M 80. p.

17 ZML – Zala megye törvényhatósági kisgyűlésének 1941. július 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve (667.)

18 *Zala megyei Újság*, 1941. augusztus 29.

19 Godina, Ferdo: i. m. 35–57. p.

20 Godina, Ferdo: i. m. 69–73. p.

esett, valamint Muraszombatban két kivégzést is végrehajtottak). A szlovén lakosságot, illetve annak bizonyos részét, rétegeit a kommunista propaganda mindenképpen megérintette. Ugyanakkor a másik oldalon – akkoriban még főleg a Vendvidéki Közművelődési Egyesület keretében – Hartnerék magyarosító programokat hirdettek, valamint nyilvánosan hangoztatták, hogy vendek, azaz muravidéki szlovénok nincsenek, csak vendül beszélő magyarok, ami a szlovén származású lakosság nemzeti érzelmvilágát nagyon sértette.²¹

Fujs Metka muraszombati szlovén történész a visszacsatolás utáni szlovének magatartásformáját értékelve úgy véli, hogy a lakosság a háborús évek nehézségei ellenére erősödött nemzettudatában. Véleménye szerint a többség a magyarokat gyanakvással fogadta. A nem őshonos szlovénokra vonatkozóan Fujs a következőképpen foglalt állást: „A magyar megszálló hatóságok számára a legmegbízhatatlanabb csoportnak a két világháború között a Muravidékre betelepített szlovén hivatalnoki, tanítói réteg, az isztriai és a tenger melléki telepesek és a hazai értelmiség azon baloldali köre volt, amelyet kommunistaként már a jugoszláv hatóságok is üldöztek. Azon tanítók kivételével, akik bizonyítani tudták, hogy a jugoszláv időkben sem folytattak magyarellenessé tevékenységet és elvégezték a számukra szervezett tanfolyamokat. Az ehhez a csoporthoz tartozókra a kitelepítés várt.”²²

A pártaktivisták Alsólendva környékén is próbálkoztak a toborzással, a magyarság körében különösképpen Vlaj Lajos volt tevékeny, azonban különösebb eredménnyel nem járt a kezdeményezés a magyarok lakta településeken. Feltehetően valamennyire sikeresebb volt a propaganda a szlovén származású római katolikus papság körében, és általuk bizonyos szlovénok lakta falvakban. A vidék Magyarországtól történő, 1919-ben bekövetkező elcsatolásánál is aktív szerepet vállaló, néhány befolyásos szlovén származású pap és azok, akik már tanulmányaikat a két világháború közötti délszláv érában folytatták, nem ígértek konkrét támogatást egy ideológiailag a keresztény eszmékkel homlokegyenest szembenálló szervezetnek. Amint hangsúlyozták, erőszakos cselekedeteket, tetteket római katolikus papokként nem támogathattak. Azonban vállalták, hogy erkölcsi támaszt nyújtanak a szlovén népi felkelésben résztvevőknek a magyar „megszállók” elleni harcban. Jerič Ivan korbeli esperesplébános emlékirataiban hangsúlyozta, hogy a szlovén nép körében kellemes hangulatot próbálnak előidézni a magyarellenessé cselekedeteket, törekvéseket illetően. A Mura mentén tevékenykedő papság magatartásformáján aligha lehet csodálkozni, hiszen – amint már említettük – a vidék elcsatolása Magyarországtól is jelentős mértékben az ő „érde-

21 Hartner a Muraszombati járás lakosságáról, valamint a vidék magyar jellegéről több alkalommal kifejtette véleményét. Hangsúlyozta, hogy „a vend csak vendül beszél, de lélekben, erkölcsben, gondolkodásmódban és testben magyar, az volt mindig és az is akar maradni örökké”. Közvetlenül a visszacsatolást követően, főleg a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület rendezvényein rendszeresen utalt az említett egyesület fő céljára, s annak lényegét a magyar nyelv erőltetett terjesztésében jelölte meg. Szerinte ugyanis a szlovén lakosság meg akart tanulni magyarul. A tárgyalt korszakban rokonszenvre és ellenvetésre egyaránt okot adó nézőpont a visszacsatolás időszakának fontos programjává vált. A Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület vezetői a következő személyek voltak: Hartner Nándor (elnök), Antauer Jenő (főtitkár), ifj. Szász Ernő (ügyvezető titkár), Koltai István (pénztáros). Az említett szervezet alapította *Muraszombat és Vidéke* című hetilap rendszeresen beszámolt Hartnerék törekvéseiről, így a magyarosítást szolgáló ideológiai és cselekvési teendők abban – általában vezércikk formájában, de felhívásként vagy afféle utasításként is – (főleg az 1941-es évben) rendszeresen helyet kaptak.

22 Fujs, Metka: Bűn és bűnhődés, illetve a háború és a büntetés értelmetlensége. *Muratáj*, 2003. 1. sz. 48–57. p.

müknek tekinthető”.²³ A partizánmozgalomban aktív szerepet vállaló Godina többször idézett könyvében a papság említett szerepvállalását 1941-ben merész vállalkozásnak értékelte. Azt is hangsúlyozta, hogy a papok ilyen jellegű viszonyulása járult hozzá ahhoz, hogy – egyéb szlovéniai vidékekkel ellentétben – a II. világháború időszakában a Mura mentén nem jött létre ún. „fehér gárda-mozgalom”.²⁴ A Muravidéki helyzettel szemben a Muraközben sokkal nagyobb volt a feltehetően Horvátország belső vidékeiről irányított magyarellenes propaganda. A Déli Csendőrcsoport Parancsnokság már 1941. június 26-ai keltezésű, a csendőrörsöknek intézett levélében figyelmeztetett a jelenségre, és főleg a kommunista köröket tette felelőssé annak kifejtéséért.²⁵ Amikor 1941. július 10-ével a Muraközben bevezették a katonai közigazgatást, a vezérkari főnökség – tekintettel az erélyes horvát ellenállásra és tiltakozásra – kellő elővigyázatossággal viszonyult a kérdéshez. A 30. számú katonai közigazgatási parancsban a lakossággal való bánásmódra utalva elrendelték, hogy sem a bevándorlókat, sem a két világháború között a vidékre került telepeseket egyelőre kiutasítani nem szabad. Viszonyulási elvként hangsúlyozták, hogy addigi magatartása miatt eljárást senki ellen nem szabad indítani. A kifejezetten magyarellenes szláv származásúakat rendőri felügyelet alá helyezték.²⁶

Aligha vitatható, hogy a visszacsatolt Muravidék minél hamarabbi, tényleges integrációját a magyar társadalmi és gazdasági életbe – állami és megyei szinten egyaránt – nagyon fontosnak tartották. Ennek érdekében – mai szemmel értékelve – az infrastruktúra és a gazdaság terén zömében racionális, kulturális-oktatási vonatkozásban viszont részben megkérdőjelezhető intézkedésekre került sor.

Muraszombatot és környékét csupán néhány hónappal a visszacsatolás után gyorsvonati csatlakozással bekapcsolták a magyarországi vasúti vérkeringésbe (Szombathegyen és Győrön keresztül). Az autóbuszok már korábban, még a tavasz folyamán megváltoztatták menetrendjeiket, és – több korrekcióval ugyan – a Muraszombati és az Alsólendvai járás polgárai bekapcsolódtak a megyék közötti forgalmába.

A *Muraszombat és Vidéke* című hetilap – a jugoszláv érában bekövetkezett ellehetetlenítés után – 1941. május 24-én ismét megjelent. Laptulajdonosként a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (a továbbiakban: VMKE) szerepelt, a magyar nyelven és muravidéki szlovén (vend) tájszólásban – magyar betűkkel nyomtatva – megjelenő újság főszerkesztője Hartner Nándor, míg felelős szerkesztője ifjú Szász Ernő volt.

A hetilap újraélesztését a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület 1941. május 21-ei rendkívüli közgyűlése tette lehetővé, amelyen számos fontos kérdés, tisztségviselő-választás, illetve kinevezés is napirendre került. Hartner, aki az egyesület elnöki tisztét is betöltötte, sokszor idézett elnöki beszédében egyebek mellett a Mura-

23 Jerič, Ivan: i. m. 200–202. p.

24 Godina, Ferdo: i. m. 66–69. p. (A Murán túli szlovén régiókban – Krajinában, Stájerországban – a partizánmozgalom mellett, a katolikus egyház erkölcsi támogatásával, a szlovén lakosság körében kialakult a német- és olaszellenes mozgalom másik bázisa is, az ún. fehér gárda. A két párhuzamosan létrejött, az együttműködést kölcsönösen elutasító mozgalom szervezetei, fegyveres alakulatai között véres leszámolásokra, nagy áldozatokat követelő fegyveres ellentétekre került sor. Az egypártrendszer időszakában Szlovéniában, illetve a korabeli Jugoszláviában a fehérgárdistákat hazaárulással, a német és olasz megszállókkal való együttműködéssel vádolták. A rendszerváltás után a mozgalom megtérítése más elbírálásban részesült, az érintettek a korábbi vádakát – számos bizonyítékkal alátámasztva – visszautasították. Az különböző nézőpontokból fakadó ellentétek azonban máig sem csitultak le.)

25 H-M 117–119. p.

26 H-M 127–129. p.

szombati járás lakosságáról is beszélt, és kiemelte, hogy „a vend csak vendül beszél, de lélekben, erkölcsben, gondolkozásmódban és testben magyar, az volt mindig és az is akar maradni örökké”.²⁷ Ezzel kapcsolatosan már a bevezető gondolataiban utalt az egyesület egyik fő céljára, alapvető tevékenységére, melynek lényegét a magyar nyelv terjesztésében jelölte meg, mert szerinte a szlovén lakosság meg akart tanulni magyarul. Az adott korban rokonszenvre és ellenvetésre egyaránt okot adó nézőpont a viszcacsatolás időszakának fontos politikai jellemzőjévé vált a Muravidéken.

A Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület erőteljesebb magyarosító törekvéseinek szellemében már 1941 nyarán szervezni kezdték az ingyenes magyar nyelvű tanfolyamokat, amelyek jellege, tartalma jelentős mértékben túllépte a nyelvi képzés határait.²⁸ Amint arra már történt utalás, ténylegesen a magyar nyelv és kultúra erőltetett terjesztése volt a szervezők célja a szlovén nyelv és nemzeti tudat minél hamarabb kiszorítása árán. Magyarozatként általában azt hangsúlyozták, hogy a két világháború közötti időszakban a délszláv állam mindent megtett a magyar kultúra gyengítése, megszüntetése érdekében, ami kétségtelenül igaz, mint ahogy a muravidéki szlovén nyelvjárást beszélők magyar kötődése is akkoriban még viszonylag erős volt, azonban az „ellenintézkedések” helyénvalósága – mai szemmel mindenképpen – megkérdőjelezhető.

A katonai közigazgatás időszaka 1941. augusztusában a Magyarországhoz visszaszatolt Mura menti területen megszűnt, és – amint már említettük – a közigazgatás irányítását a polgári hatóságok vették át. Korabeli sajtóértékelések szerint a katonai közigazgatás elvégezte feladatát, hiszen néhány hónap alatt rendet teremtett a távozó jugoszláv hatóság által „hátrahagyott zűrzavarban”, helyreállította a közbiztonságot, és kiépítette a magyar közigazgatási rendszer alapjait. Szubjektív (lapszerkesztői) vélemény szerint a katonai közigazgatás vezetőinek kezében korlátlan hatalom volt, és rombolhattak volna kíméletlenül, emberek ezreit tehették volna hazátlanná és kenyértelenné, de nem úgy cselekedtek.²⁹

Az élet különböző területein számos intézkedéssel találkozunk, amelyek a visszaszatolt Muravidék zökkenőmentes integrálódásnak ügyét szolgálta. Vitathatatlanul voltak felesleges túlkapások, konfliktust előidéző és súlyos következményekkel járó események is, amit a hatalom különböző szervei idéztek elő, azonban az ellenkezőjére, valamint ellentmondásos jelenségekre is bőven akadt példa.³⁰ Az utóbbiak közé sorolható esemény, amikor a magyar hatalomátvételt követően a hatóságok több római katolikus papot (akik nem a történelmi Magyarország területéről származtak) kiutasítottak a Muravidékről.³¹ Grósz József szombathelyi püspök, később kalocsai érsek 1941.

27 *Muraszombat és Vidéke*. Laptulajdonos: a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, Muraszombat. Főszerkesztő: Hartner Nándor, Felelős szerkesztő: Szász Endre (a továbbiakban: *MéV*). 1941. május 24. 5–6.p.

28 *MéV*, 1941. június 13. 2. p.

29 *MéV*, 1941, augusztus 15. 1. p.

30 Az elkerülhető túlkapások közé sorolható néhány szlovén származású személy (hivatalnok, pap, tanító stb.) kiutasítása a Muravidékről, a szlovén nyelv érvényesülésének különböző formában történő elletetlenítése, a szlovén nemzetiség létezésének tudatos megkérdőjelezése, a későbbiek során elvetése, a két világháború között a Muravidékre érkezett telepesek internálása 1942-ben a sárvári internálótáborba stb.

31 Grósz József szombathelyi püspöknek az alsólendvai Járási Katonai Parancsnoksághoz intézett leveléből kiderül, hogy Zadavec Mátyás cserföldi plébánost, Prah Miksa cserföldi káplánt és Fajdiga Alajos bántornyai káplánt 1941. június 25-ei hatállyal kiutasították Muravidékről a németek által megszállt területre. Forrás: Acta cancellarie 1377/1.

június 17-ei keltezésű levelében kellő érzékenységgel kezelte a problémát, és arra kérte az illetékes (a tárgyalat esetében az alsólendvai) katonai parancsnokságot, hogy az általa megnevezett három pappal szemben tanúsítsanak türelmet addig, amíg felsőbb, állami hatóságoknál nem jár el az érdekükben. Indoklásában megjegyezte, hogy a méltányos bánásmód sokkal inkább szolgálhatja a magyar érdekeket, mint a kiutasítás, ami a szlovén származású lakosság hangulatát – véleménye szerint – negatívan befolyásolná.³² A római katolikus papság viszonyulása az új helyzethez sajátos volt, ami jól megismerhető Grósz püspöknek Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett, 1941. július 16-ai keltezésű leveléből. A szombathelyi egyházmegye akkori vezetője – egyebek mellett – a következőket tartotta fontosnak a miniszterrel közölni: „Június 29-én Muraszombatban voltam, július 13-án pedig egy lelkesedés kivételével végigjártam az alsólendvai kerület plébániáit. Úgy Muraszombatban, mint Alsólendván értekezletet tartottam a papokkal. A Szombathelyen nevelkedett idősebb papok boldogan tértek vissza a régi hazába, és egyik óráról a másikra beilleszkedtek a magyar viszonyokba. Sajnos, ezek már kevesen vannak. A nagy többség a megszállás 22 esztendeje alatt végezte iskoláit és teljesen szlovén nevelést kapott. Momentán ezek is szívesen vannak Magyarországon, mert ismerik társaik sorsát a német megszállás alatt lévő területen (a Stájervidék ugyanis egészében a németekhez tartozott – G. L. megjegyzése), de lelkiületük – kevés kivétellel – teljesen idegen, annyira, hogy anyanyelvüket is megtagadják és csak a szlovén nyelvről akarnak tudni.”³³ Levelében Grósz püspök még egy fontos kérdést vetett fel, ami a térség, illetve a lakosság integrációja szempontjából magyar és szlovén szempontból egyaránt fontos volt. Ismeretes ugyanis, hogy a történelmi Magyarországon élő szlovén (vend) lakosság nyelve jelentős mértékben eltért a szomszédos és a távolabbi szlovén régiók nyelvétől. A püspök e kérdést illetően a következőket tartotta fontosnak megemlíteni Hóman Bálintnak: „A kérdés lényege az, hogy van-e ennek a most visszakerült muráninnyi vidéknek, Prekmurjenek – ahogy a lakosság hívja ezt a vidéket – külön nyelve, amely nem azonos a szlovén nyelvvel. Az elcsatolásig ez nem volt vitás. Addig ezt a vidéket mindenki mint Vendvidéket tartotta nyilván, amelynek megvolt a maga vend nyelve. Ez a vidék annyira a maga életét élte, és annyira nem tartott kapcsolatot a szomszédos szlovén nyelvterülettel, hogy – ahogyan ezt *Novine* c. lapjuk 1934-ben megírta – a ljubljana-i szlovén tartományi kormány 1919-ben egyszerűen nem akarta elhinni, hogy a Murán felül szláv nyelvű nép lakik, és a követeket, akiket a belatinci, illetve a cserföldi népgyűlésből kifolyólag az elcsatolás érdekében Ljubljanába küldtek, nyelvpróbának vetették alá. Az elszakíttóság 22 éve alatt azonban ez a vidék szlovén befolyás alá került. Szlovén nevelésben részesült, intelligenciája ráfeküdt a népre, különösen az iskolákra, és iparkodott elszlovénesíteni a nép nyelvét. Most a helyzet az, hogy az idősebb generáció a maga vend, illetve régi prekmurjei nyelvét beszéli és örül, ha ezt a nyelvet hallja a templomban...; a fiatalabb generáció azonban a legtöbb helyen a szlovén nyelvet tanulta az iskolában, és ősi nyelvét csak a szlovén nyelv egy értéktelen tájsházolásának tartja, sokan a vend elnevezést szégyenlél és csúfnévnak tartják.”³⁴

A polgári közigazgatás hivatalos bevezetését követően, 1941. augusztus 23-án Vas vármegye vezetősége dr. Szücs István főispánnal és dr. Horváth Kálmán alispánnal az élen bejárta a Muraszombati járást, hogy a helyszínen ismerkedjenek meg a viszonyok-

32 Szombathelyi Püspöki Levéltár. Acta cancellarie 1377/I.

33 Szombathelyi Püspöki Levéltár. Acta cancellarie 1684/41.

34 Szombathelyi Püspöki Levéltár. Acta cancellarie 1684/41.

kal, valamint érdeklődjenek a különleges nehézségek és kívánalmak iránt a lakosság körében. Tekintettel arra, hogy Vas vármegye a Muraszombati járás visszacsatolásával területileg kiegészült, az addig működő megyei törvényhatósági bizottságot (a közgyűlést) a katonai közigazgatás lejártaival feloszlatták, hogy a Muraszombati járásból kiegészített 68 új taggal alakíthassák újra. A Muraszombati járásban a törvényhatósági bizottság tagjait Olajos József főszolgabíró állította össze olyan személyek közül, akik – szubjektív megítélése szerint – közeleti vagy társadalmi szerepükkel, illetve munkájukkal arra rászolgáltak.³⁵

A polgári közigazgatás hatályba lépését követően Alsólendva újonnan kinevezett képviselő-testülete 1941. szeptember 23-án tartotta első ünnepélyes ülését.³⁶

Jelentősebb pártpolitikai életről a Muravidéken a katonai közigazgatás időszakában alig beszélhetünk. Azonban 1941 őszén itt is szervezkedni kezdett a Magyar Élet Pártja (MÉP). A következő esztendő elején már a legtöbb községben működött a felülről szervezett MÉP. A kerületi pártvezető Hartner Nádor lett, aki az aktivisták kiképzésére politikai szemináriumok szervezését látta célszerűnek.³⁷

Zala vármegye törvényhatósági bizottsága – kiegészülve a visszacsatolt területek képviselőivel – 1941 december 5-én tartotta ünnepélyes alakuló közgyűlését. Teleki Béla főispán köszöntőjében többször is hangsúlyozta a megye visszakerült részeinek fontosságát az ott élő lakosság boldogulása szempontjából, valamint a legfelsőbb megyei testület működése tekintetében. Felszólalásában kiemelte azokat az eseményeket, amelyek a korábbi hónapokban a visszacsatolás, a katonai, majd a polgári közigazgatás bevezetése szempontjából a legfontosabbak voltak. Amint az akkoriban szokás volt, a megye területi gyarapodásáért köszönetet mondott a kormányzónak, valamint méltatta a „nagy szövetségesek”, Hitler és Mussolini szerepét. A kiegészült közgyűlés új tagjai közül külön is megemlítette több, a Muraközéből és a Muravidékről behívott képviselő, köztük a csáktornyai polgármester Pecsornik Ottó, valamint Torma Pál, Hajós Ferenc, Szép János, Tomka György, Hauko József, Tóth Károly stb. nevét. A főispán – egyebek mellett – a következőket hangsúlyozta: „Ez ünnepélyes pillanatban, amikor az alakuló közgyűlés alkalmából az egész törvényhatósági bizottság nevében testvéri magyar szívem egész melegével köszöntöm a visszacsatolt zalai részek képviseletében itt megjelent új törvényhatósági bizottsági tagokat, biztosíthatom őket arról, hogy a magyar királyi Kormány és a vármegye vezetősége annak a hűségese, derék muraközi és Murán inneni népnek különösképpen szívén viseli a gondját, baját és problémáit, amelyet ők képviselnek. Én csak azt kérem viszonzásul, hogy viseltessenek minden tekintetben teljes bizalommal az iránt a vármegyei vezetőség iránt, amely róluk sohasem feledkezett meg, amely történelmi múltunkhoz híven, de a mai kor haladó szellemében Zala minden lakosának ügyét felekezeti különbség nélkül, bármily nyelven beszéljen is, de szívében, lelkében, cselekedeteiben magyar, és nemzetéhez hű, egyformán szívén viseli és amely érdekükben, azt hiszem szerénységgel nélkül mondhatom azt, eddig is megtette a kötelességét.”³⁸

35 MéV, 1941. szeptember 5. 2. p.

36 MéV, 1941. október 3. 5. p.

37 MéV, 1942. január 30. 1–2. p.

38 ZML – Zala vármegye törvényhatósági bizottsága 1941. december 5-i ünnepélyes alakuló ülésének jegyzőkönyve (672.)

Több hónapos szünetelés után 1941. december 5-vel ismét ülés- és határozatképessé vált Vas vármegye törvényhatósági bizottsága is, mivel a belügyminiszter – Olajos József főszolgabíró javaslatára – kinevezte a megyéhez visszakerült Muraszombati járás bizottsági tagjait, összesen 68 személyt. Amint már korábban utaltunk rá, a kinevezettek között az akkori közélet jeles képviselőit találjuk, elsősorban római katolikus és evangélikus lelkészeket, falubírókat, közép- és kisbirtokosokat, gyárosokat, iparosokat stb. a Muraszombati járás szinte valamennyi településéből.³⁹

A közgyűlésen a Muraszombati járási képviselők közül 65-en voltak jelen vitéz Balásfalvi Kiss László m. királyi titkos tanácsossal az élen. Az új tagokat a vármegye tisztviselői közül többen köszöntötték. Azt követően Hartner Nándor a muraszombati járási képviselők cselekvési programjának jellegét a következőképpen hirdette meg: „Krisztusi erkölcsön és szentistváni állameszmén alapuló, tiszta, magyar, becsületes, keresztény nemzeti munkát kell végezni.”

A megye közigazgatási bizottságában a Muraszombati járást Hartner Nándor képviselte, az ún. megyei kisgyűlés 24 rendes tagjaiból Benkó József gyáros és Pintér Miklós kir. közigazgató szerepelt a visszacsatolt terület képviseletében. Rajtuk kívül még több képviselő is helyet kapott a törvényhatósági testület különböző szaktestületeiben.⁴⁰ A megyei törvényhatósági bizottságokba való kinevezéseket illetően megállapíthatjuk, hogy a járások képviselőit a főszolgabíró javaslatára a belügyminiszter nevezte ki.

Bárdossy László miniszterelnök 1942. február 5-án betérjesztette a képviselőházban azoknak a visszacsatolt, egykor délszláv fennhatóságú területről származó személyeknek a névsorát, akiket a kormányzó és a magyar kormány méltónak és érdemesnek tartott a visszatért vidék érdekeinek a képviseletére a magyar törvényhozásban. A döntés értelmében a Muraszombati járást Hartner Nándor képviselte.⁴¹ Az Alsólendvai járás országgyűlési képviselőjévé a kormányzó dr. Ország Pál ügyvédet nevezte ki.⁴²

Bárdossy László szombathelyi születésű miniszterelnök látogatása a vasi megyeszékhelyen 1941 végén kiemelkedő fontosságú eseménynek számított egész Vas megyében, hasonlóképpen a Muraszombati járásban is. A vármegyei házában rendezett ünnepségen a széksorokban három küldöttség kapott helyet; egyik padosor a Muraszombati járás képviselőinek járt.

Több szempontból fontos utalni Hartner Nándor üdvözlő beszédére, amelyben a Muraszombati járás nevében a miniszterelnököt köszöntötte. A beszédből érződik az egyetemes magyarsághoz való erőteljes ragaszkodás, ami a 22 esztendő elnyomó jugoszláv időszak után – objektíve – pozitív jelenségként értékelhető. Ugyanakkor beszéde bizonyos szakaszai az akkori járás hatalmi elitje részéről rendszeresen elhangzó, magyarosítást szolgáló törekvéseket tartalmazták.

Bárdossy miniszterelnök üdvözlő beszédében Hartner Nándor köszöntésére reagálva – egyebek mellett – a következőket mondta: „Különös melegséggel köszönöm a muraszombati járás visszatért népének üdvözlését. Az elmúlt 22 év nehéz és sötét napjaiban soha sem hittük, hogy változatlan marad az, amit 1918-ban ezzel a földdel kegyetlen kéz tett. S íme felderült az igazság napja és Ti visszajöttetek közénk. A 22 év

39 *MéV*, 1941. december 5. 4. p.

40 *MéV*, 1941. december 12. 1–2. p.

41 *MéV*, 1942. február 6. 1–2. p.

42 *MéV*, 1942. február 13. 2. p.

alatt is magyarok voltak, magyarként tértetek vissza és mi örömmel öleltünk benneteket magyar keblünkre.”⁴³

1941. december 31-én hatályba lépett a Délvidék visszacsatolásáról szóló törvény, amely a Magyarországhoz visszacsatolt terület állampolgársági helyzetét volt hivatott rendezni. A törvény értelmében azok a személyek, akik az elszakítás előtt magyar állampolgárok voltak, hatósági intézkedések nélkül váltak ismételten magyar állampolgárrá.⁴⁴

A Magyar Élet Párt muraszombati szervezete 1942. március 7-i értekezletén több, a szélesebb régiót érintő, valamint helyi jellegű politikai kérdéssről szó esett. Hartner Nándor országgyűlési képviselő, kerületi pártvezető kijelentette, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy a kormány 1 milliárdos hitelakciójából a Muraszombati járás kigazdái minél nagyobb összegben részesüljenek. A zsidókérdésről akkor még úgy nyilatkozott, hogy nem az a cél, hogy a zsidót kivegyék valamelyik üzlet irányításából, és helyébe egy „keresztény zsidót” ültessenek, hanem arra kell törekedni, hogy a gazdasági életben a keresztény szellem érvényesüljön. Az elítélendő a nemzetiségi és kisebbségi kérdéssről ismételten hangoztatott szélsőséges álláspontja volt. Az említett ülésen a következőket mondta: „...vend nemzetiségi kérdés nincs, mert a vend magyarnak vallja magát és meg is sértődne, ha nemzetiséginek tekintenék.” Továbbá hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdést a Szent István-i gondolat jegyében kezeli a magyar kormány, azonban bizonyos, általános európai jellegű revíziót kilátásba helyezett.⁴⁵

Fontos eseménynek számított, hogy 1942 májusában a Muravidéken is megkezdődött az egykori jugoszláv földreform (agrárreform) intézkedéseinek a felülvizsgálása.⁴⁶ A tájegység területén 1943 tavaszán már intenzíven folyt az egykori jugoszláv földreform során kiosztott földek elosztása. A földreform alá eső földek formálisan visszaszálltak az államkincstárra, majd azok újabb kiosztásra kerültek. A földjuttatásnál figyelembe vették, hogy nem kaphattak földet azok, akik „nemzethűségi szempontból megbízhatatlanok” voltak, vagy olyan magatartást tanúsítottak, amely hazaárulásnak minősült. A Muraszombati járásban – a helyi sajtó közlése szerint – a földek újraosztása nem okozott nagyobb problémát és változást, mert oda a két világháború között csak csekély számú telepest irányítottak.⁴⁷ Másképpen alakult azonban a helyzet a Lendvai járás területén. Az említett területről 1942. június 22–23-án a hatóságok 668 személyt, a két világháború közötti években a Mura mentére telepített, Isztriából és az Isonzó völgyéből származott ún. „kolonistát” a sárvári internáló táborba szállítottak. Az elhurcoltak többsége ott várta meg a háború végét.⁴⁸

Úgyszintén a helyi sajtó közleménye szerint 1942 tavaszán a Muraszombati járás főszolgabírója több szlovén nemzetiségű személyt kiutasított az országból. A kiutasítás okáról keveset tudunk, azonban feltételezhető a döntés politikai vagy bűnügyi indítéka.⁴⁹

Tekintettel arra, hogy a katonai közigazgatás bevezetése után nem működött Muraszombat város képviselő-testülete sem, a kérdés megoldása egyre sürgetőbbé vált. Hosszúra nyúló előkészületek után a főszolgabíró 1942 májusában kinevezte az új képviselőket. A következő napokban a Muraszombati járás több községében úgyszin-

43 *MéV*, 1941. december 5. 1–2. p.

44 *MéV*, 1942. január 30. 2. p.

45 *MéV*, 1942. március 13. 1–2. p.

46 *MéV*, 1942. május 8. 3. p.

47 *MéV*, 1943. április 30. 3. p.

48 Godina, Ferdo: i. m. 99–102. p.

49 *MéV*, 1942. május 8. 3. p.

tén megtörtént az új képviselő-testületek tagjainak a kinevezése, amit a főszolgabíró a rendkívüli helyzetre való tekintettel végezett el, és nem választások útján történt.⁵⁰

A teljes Mura menti térséget illetően nagy szervezéssel járt a Magyar Élet Párt helyi testületeinek a létrehozása. A rendelkezésre álló adatokból kiderül, hogy 1942 nyarára több tucat településben megalakultak a párt helyi választmányai.⁵¹

Eltérőek arról a vélemények, hogy a hatósági szervek mennyire éltek vissza hatalmukkal a visszacsatolt Mura menti területek nem magyar lakosságával szemben. A helyzet e jellegű megítélése – különböző források ismerete ellenére is – nagyon szubjektív. Csupán érdekességgként említjük, hogy a tárgyalt korszakban a pécsi törvényszék 91 muraközi és muravidéki, kommunista szervezkedéssel vádolt személy ügyében hozott ítéletet. A helyi sajtóban – az említett Sárvára történő internálás mellett – 1942 nyarától már rendszeresen olvashatunk internálásokról. Általában zsidó személyek vagy (a névből ítélve) szlovén származású egyének internáló parancsát adták ki a járási főszolgabírók.⁵²

Amint arra már közvetve utaltunk, a Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület vezetősége már 1941-ben egyértelműen a muravidéki szlovénség gyors ütemű magyar nyelvtanulását, a „vendségnek” mint nemzetiségnek el nem ismerését, csupán annak folklór jellegű értelmezését tűzte ki célul. Az 1942. esztendő végén (december 28-án) az egyesület bizottsága, amelyet a vend nyelvkérdéssel kapcsolatosan neveztek ki, dr. Pável Ágoston egyetemi magántanár felkérésre készített nyelvtanelméletet értékelte.⁵³

A muravidéki szlovénok intézményrendszeréről a II. világháború időszakában teljesen nem beszélhetünk. A szlovénok lakta falvak általános iskoláiban 1941 ősztől a magyar lett az oktatás nyelve (a szlovén, illetve vend nyelvet az abszolút többségű szlovén falvakban általában tantárgyként oktatták). Az iskolákban a szlovén, illetve más délszláv könyvek használatát megtiltották, a szlovén, illetve szlovén nyelvjárásban megjelenő sajtóorgánumok megjelenése leállt, és a különböző szlovén nyelvű feliratokat is megszüntették. A két világháború közötti délszláv állam közigazgatási szervei és intézményei megszűntek, helyükbe – a civil közigazgatás bevezetését követően következetesen – a magyar jogrendnek megfelelő, illetve az ún. Délvidék egészére vonatkozó rendelkezések értelmében szervezett intézmények léptek. Az illetékes hatósági szervek maradéktalanul elbocsátották állásukból azokat a hivatalnokokat és tanítókat, akik a két világháború közötti időszakban voltak a vidékre telepítve, valamint kisebb számban azokat a Mura menti származású tisztviselőket, akikre a jugoszláv érában a magyarellenes magatartásforma volt jellemző.⁵⁴ Részben feldolgozott adatok alapján állíthatjuk, hogy a két régióban, a Muravidéken és a Muraközben mintegy ötszáz tanító cseréjére került sor. Hasonló számot emlegetnek az 1945-ös évre vonatkozó statisztikák is, amelyek az ismételten elcsatolt terület pedagógusainak számát, helyzetét elemzik.⁵⁵ A különböző hivatalnokok, tisztviselők száma, akik 1941 után kerültek a Muravidékre, becsléseink szerint úgyszintén hasonló nagyságrendű lehetett. Ezek között jelentős mértékben volt olyan, aki 1919 előtt is ebben a régióban tevékenykedett, de

50 *MéV*, 1942. május 23. 2. p.

51 *MéV*, 1942. május 3. 3. p.

52 *MéV*, 1942. július 3. 3. p.

53 *MéV*, 1943. január 1. 1. p.

54 Fujs, Metka: Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni. In *I. Zbornik soboškega muzeja*. Pokrajinski muzej Murska Sobota, 1991, 89–99. p.

55 Kotnyek István: *Az 1944/45-ös tanév Zala megyében* (kézirat).

jelentős volt azok száma is, akik különböző magyarországi tájegységekből első alkalommal kerültek a Mura mentére. A pontos számok, valamint a különböző arányok megállapítása még várat magára.

A Muravidék oktatási helyzetére vonatkozólag – csupán ízelítéként – megemlíthjük, hogy a visszacsatolást követően kinevezett új, illetve a korábbi időszakból megmaradt tanítók 1941. augusztus 5-én tettek fogadalmat Muraszombatban. Abból az alkalomból Hartner Nándor arra buzdította a pedagógusokat, hogy „a jugoszláv uralom által 22 év alatt elűtetett gazt kell kigyomlálniuk a nép lelkének jó termőtalajából”. A vidékre újonnan betelepített tanítók egyébként állítólag arra is fogadalmat tettek, hogy a Mura menti szlovén tájszólást is megtanulják.⁵⁶

Két esztendővel később hivatalosan is kötelezővé tették a szlovén nyelvjárás tanítását, ugyanis minisztériumi rendelettel heti 6 órában határozták meg az ún. vend nyelvet mint anyanyelvet a szlovénok lakta muravidéki települések iskoláiban. Az anyanyelv tanítása alól a szülők a miniszterhez címzett kérvényben felmentést kérhettek. Az iskolák tanítási nyelve természetesen továbbra is a magyar volt.⁵⁷

Kállay Miklós magyar miniszterelnök zalaegerszegi látogatása során az alsólendvai járás küldöttségét is fogadta, élén Ország Pál országgyűlési képviselővel. Egyéb fontos kérdések mellett a küldöttség tagjai elsősorban a Mura folyó szabályozásának elvégzését sürgették a kormányfőnél.⁵⁸

Muravidék-szerte nagy jelentőséget tanúsítottak a terület Magyarországhoz történő visszacsatolása 2. évfordulójának. A központi muraszombati rendezvényen felvonult a Vas vármegye, a járás és Muraszombat teljes vezetősége. Az ünnepi beszédek, megemlékezések sorában ismételten kiemelt szerepet kapott Hartner Nándor országgyűlési képviselő, valamint dr. Grósz József megyéspüspök és dr. Szűcs József főispán.⁵⁹

Politikai és gazdasági szempontból egyaránt fontos eseménynek számított, hogy 1943. július 27-én Muravidékre látogatott báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter.

Hartner Nándor 1943 decemberében hosszú beszédet mondott a magyar országgyűlésben, amelyben kitért számos kérdésre, és – mivel ez volt az első felszólalása a plénum előtt – aprólékosan ismertette a muravidéki helyzetet. Elsősorban a „vendség szabad döntésére” helyzete a hangsúlyt, kérve a kormányzatot, hogy e közösség esetében ne alkalmazzanak általános kisebbségvédelmi megoldásokat, továbbá tartsák szem előtt, hogy ez a népcsoport (amely amúgy is erős magyar kötődésű) nyelvében is fokozatosan magyarrá válhasson. Hartner külön kérte, hogy a muravidéki szlovénok esetében semmilyen szinten ne használják a „nemzetiség” vagy a „kisebbség” kifejezést, mert a népcsoport tagjai maguk sem tekintik annak magukat.⁶⁰

Az átlagembert és a köztisztviselőt 1944 elején a Mura mentén is elsősorban az foglalkoztatta, hogy az új esztendő meghozza-e a békét. A nyomor, a tragikus események és a félelem mindenekelőtt a háború befejezésének óhaját váltották ki az emberekben. A sajtó is rendszeresen ezzel a kérdéssel foglalkozott, persze a magyar katonai sikerek reményében, ami leginkább meghatározó volt a Mura mente politikai hovatartozása szempontjából.

56 *MéV*, 1941. augusztus 8. 2. p

57 *MéV*, 1943. május 28. 7. p

58 *MéV*, 1942. augusztus 21. 1. p.

59 *MéV*, 1943. április 23. 2–3. p.

60 *MéV*, 1943. december 17. 1–2. p.

1944-ben március 15-ét Muravidék-szerte számos helyen megünnepelték. A muraszombati központi ünnepélyen felszólaló Lipics József beszédében hangsúlyozta a magyar–vend kötődést, amely a nagy forradalom idején is megnyilvánult. Hangsúlyozta, hogy „a Muravidék magyar–vend népe, akárcsak 1848-ban, ma is szilárdan kitart a magyar nemzet mellett”.⁶¹

Az 1944 elején kibocsátott zsidóellenes rendeletek értelmében Alsólendva vidékén már március utolsó hetében bezárták a zsidó üzleteket. Muraszombatba néhány nappal később érkezett az üzletek bezárására és lepecsételésére utasító rendelet. A rendeletet következetesen végre is hajtották, melynek jegyében Muraszombatban 16 zsidó üzletet zártak be. A zsidók tulajdonában levő rádiókat is elkobozták. E tanulmány keretében csupán említést teszünk arról, hogy 1944. április 26-án érkezett Alsólendvára a hatósági parancs, amelynek értelmében a zsidó származásúakat a helyi zsinagógába kellett összegyűjteni. A következő reggelén a városból 57 zsidó családot szállítottak teherautókon Csáktornyára, ahol átadták őket a Gestapónak.⁶² A Mura menti járások, az alsólendvai és a muraszombati akkor már hadművelleti területté nyilvánítva, feltehetően azért ott kezdték meg a deportálások végrehajtását. A zsidótörvények végrehajtása a tárgyalat tájegységet illetően azonos volt a korabeli Zala és Vas megyék többi részeire vonatkozó helyzettel. Zala megyére általában jellemző volt, hogy a főispán, Teleki Béla buzgó híve és végrehatója volt a zsidóellenes intézkedéseknek.⁶³

A közvetlen háborús események közeledte és a helyzet jelentős romlása ellenére 1944 áprilisában Muravidéken a visszacsatolás 3. évfordulójára emlékeztek. A korábbi évekhez hasonló, látványos ünneplések elmaradtak, a politikai vezetők szólamai azonban tovább is bizakodásra buzdítottak.

Szállasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt országos vezére 1944. április 22-én megjelent a párt muraszombati szervezetében. A nyilasvezér muraszombati látogatása a sajtóközlés szerint a párt tagsága és szimpatizánsai számára nagy érdeklődést keltett. A párt céljainak ismertetése mellett Szállasi beszédében azt hangsúlyozta, hogy a nyilaskereszteseknek is kötelességük öröködni a termelés folyamatossága és a belső rend megszilárdítása felett.⁶⁴

A tárgyalat időszakban állandó rettegésben élt a muravidéki lakosság, hiszen már rendszeresen arról lehetett tudomást szerezni, hogy bombatámadások érték Budapestet, valamint számos magyarországi várost és települést. A Muravidéken gyűjtőakciókat szerveztek a legtöbbet szenvedett vidékek részére.⁶⁵

A sajtó közlése szerint 1944. május második felében újabb „tisztogatási műveletet” hajtottak végre a Muravidéken, pontosabban Muraszombatban, amelyek keretében – állítólag a jóérzésű lakosság örömeire – magyarellenes és kommunista elemeket távolítottak el.⁶⁶

A magyar határokhoz közeledő háborús veszélyre hivatkozva a kormány 1944. szeptember elején hadművelleti területté nyilvánította Vas vármegyében a Muraszombati és Zala vármegyében az Alsólendvai járást. A hadművelleti területté nyilvánított járások katonai parancsnokot kaptak. A kezdeti időszakban a lakosság már korábban is

61 *MéV*, 1944. március 17. 1. p.

62 Gašpar, Mirjana–Lázár Beáta: *A lendvai zsidóság*. Lindplast, Pince, 1997, 83–85. p.

63 Németh László–Paksy Zoltán: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004, 41–49. p.

64 *MéV*, 1944. április 28. 3. p.

65 *MéV*, 1944. május 5. 1. p.

66 *MéV*, 1944. május 26. 1. p.

rendkívül rossz gazdasági-szociális helyzete különösképpen nem változott. A hadművelleti területre való beutazás, valamint az onnan történő kiutazás csak indokolt esetben, a kormány által elfogadott szabályrendelet értelmében volt csak lehetséges.⁶⁷

A Muraszombati járás területére – a román előrenyomulás miatt – sok száz erdélyi menekült érkezett. Elhelyezésükről a hatóságok gondoskodtak, azonban a sajtó felhívta a polgárokat a segítségnyújtásra, hiszen a menekülteknek nem volt megfelelő ruházatuk stb.

Amint arra foslányokban utaltunk, 1944-ben számos változás következett be a Muravidéken is. A legtöbb helyi eseményt itt is a háború általános állapota befolyásolta. Akkor már szinte mindenki tisztában volt azzal, hogy a németek és szövetségesei a háborút elveszítik. Ennek hatására egyebek mellett a Muravidéken is ismét felerősödött a szlovén ellenállási mozgalom. Az aktivisták más szlovéniai, illetve jugoszláviai régiókból érkeztek.⁶⁸ Ugyanakkor a magyar hatósági szervek egyre idegesesebbek lettek, ezért számos konfliktusra és incidensre került sor. A szegénység a térségben is óriási méreteket öltött, így a nemzeti jellegű rendezvényekből, ünnepekből egyre kevesebb lett, annál több volt azonban a különböző segély- és gyűjtőakciókból, valamint a nemzeti és emberi szolidaritást kifejező tettekből. A magyarok lakta falvakban is rosszra fordult a helyzet, amit a frontokról érkező halálhírek tovább fokoztak. A Szálasi-féle hatalom rettegésben tartotta a lakosságot, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül. 1945-ben aztán a vidékre még a bolgárok és az oroszok is behatoltak, egyebek mellett nagy német–orosz összecsapásokra is sor került a Mura mentén. Nagyobb erőszakról a helyi lakossággal szemben nem tudunk. A hétköznapi ember számára akkor már csak egy volt a fontos: túlélni ezt a nagy világégést. A magyarsághoz való kötődés másodlagossá vált, sőt a háború végén, a különböző munkatáborokból vagy a fogságból való hazakerülést megkönnyítve, nemegyszer a magyar emberek jugoszlávoknak nyilvánították magukat, hogy elkerüljék a Magyarország polgáira nehezedő megpecsételést és atrocitásokat. Ezt – tekintettel a könyörtelen állapotokra, egyéni és közösségi tragédiákra – ma nem róhatja fel nekik senki.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a II. világháború időszakában – amennyire azt a háborús körülmények, a rendkívüli állapotok és egyéb sajátos tényezők lehetővé tették – a Muravidék többé-kevésbé (vissza)integrálódott Vas és Zala megye, illetve Magyarország vérkeringésébe. A helyzet azonban korántsem volt azonos, mint a trianoni határ meghúzása előtt, így különböző társadalmi rétegek és etnikai-vallási közösségek eltérően éltek azt meg. Hipotézisként talán annyit megjegyezhetünk, hogy a betagolódás – a viszonylag rövid, négy esztendő ellenére is – zökkenőmentesebb lehetett, mint az a két világháború közötti időszakban a délszláv állam esetében történt. Ahhoz nem fér kétség, hogy a vidék gazdasági-szociális állapota a két világháború között megőrizte azokat a sajátosságokat és fejlettségi szintet, amilyen a trianoni határ magyarországi oldalára volt jellemző. Azt ugyan nem vitathatjuk, hogy bizonyos mértékig elmaradt a Mura jobb oldalán, a Stájer-vidéken tapasztalt helyzettől. Később, a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben a lemaradás szintje az egyéb szlovén vidékekhez hasonlítva ugyan megmaradt (sajnos egészen máig), azonban – különböző okok miatt – a szomszédos magyarországi tájegységekhez viszonyítva a Muravidék gazdasági-szociális állapota valamennyire javult.

67 MéV, 1944. szeptember 8. 1. p.

68 Godina, Ferdo: *Prekmurje 1941–1945*. Pomurska založba Murska Sobota, 1980, 170–210. p.

A Muraköz esetében merőben eltérő volt a helyzet. Ott ugyanis a II. világháború időszakában kevésbé beszélhetünk a terület Zala megyei integrálódásáról, mint a Muravidék esetében. Az ún. második jugoszláv érában a Muraköz, illetve annak északi része erősen kötődött a Muravidékhez, mivel gazdasági szempontból jelentős migrációs hullám alakult ki a két tájegység között a Szlovéniához tartozó terület irányában. Aztán a kilencvenes évek változásai, Szlovénia és Horvátország önállósulása markánsan elválasztotta egymástól a két Mura menti tájegységet.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

FELFÖLDI KÖZÍRÓK A MAGYARORSZÁGI ÁLLAPOTOKRÓL 1938 UTÁN

1938-ban a magyarság körében kevesen voltak, akik a bécsi döntést nem tartották volna igazságosnak. Az első világháborút lezáró párizsi békeszerződéseket a vesztesek szemében semmi sem legitimálta, viszont a háború végén lényegében közmegegyezés alakult ki abban a kérdésben, hogy Wilson elnök pontjai alapján viszonylag békés állapotok teremthetők Európában. E pontok legfontosabbika éppen az volt, amely a határváltozásokat „a népek önrendelkezési joga” alapján képzelte el. Párizsban viszont ezzel ellentétes módon, a hatalmi szempontok szerint szabták meg a határokat, úgyhogy azok *békés úton való megváltoztatása is* végig program maradt a vesztes államokban; Magyarországon mindenképpen. Sőt, ebben a kérdésben az ellenzéki politikusok és írók, gondolkodók ugyanazt vallották, mint a hivatalos Magyarország. Számos jele van annak, hogy azok, akik a radikálisabb ellenzékhez tartozó alkotók, például a népi írók társadalomkritikájával egyetértettek, sem fogadták el azt, hogy a csehszlovákiai sajtó a belső ellentétek fölerősítésének szándékával népszerűsíti azoknak az íróknak – Kovács Imrének, Féja Gézának – a könyveit, akiket e kritikai munkáik miatt fogházbüntetésre ítéltek. Nyíltan szerepel ez például Cs. Szabó Lászlónak a *Nyugat*-ban közreadott naplójegyzeteiben:

„A három ellenséges rádióban [a pozsonyiban, a besztercebányaiban és a kassaiban – F. T. G.] részleteket olvasnak fel Féja és Kovács Imre könyveiből. Mind a kettőt egy jobb parasztsorsért írták, »kórházvonatok«, a szó társadalompolitikai értelmében. A csehszlovákok lefoglalják lőszerszállításra. Bűneink helyett a jó szándékot fordítják vissza a mellünknek. Fejünkre olvashatnának egynémely vétket, nekik jobban esik, hogy jóakarató fiaival döfessék le a hazát. Féja és legtöbb társa azért volt olyan kíméletlen s durva, hogy *hirtelen s nagyot* segítsen a népen. A legelemibb tisztességérzet is azt súgja, hogy az effajta őszinteség nem tartozik az idegenre, még ha ellenség is. Tajtékzanak a demokráciától, de a köznép védőirataival uszítják egymásra a magyart, szájjal úrgyűlölők, de a nép ügyén rontanak, amikor szószólói bőrébe bújva gyalázzák az ellenséges nemzetet s a nép barátait kiforgatják a haza árulóivá. [...]

Voltak már a csehek is irgalmatlanok magukhoz. Senki se nyúlt illetlenül ehhez a családi ügyükhöz. Ha egy tökéletesebb hazáért voltak kíméletlenek, egy tökéletesebb magyar haza eszménye tiltja, hogy vigyorogva erre az önbírálatra is kiterjesszük a hadijogot.”¹

1 Cs. Szabó László: Őszi nappalok. (Napló.) *Nyugat*, 1939. I. köt. 11–12. p. (1938. október 18-i naplóbejegyzés.)

Most menjünk egy pillanatra a korszak végére. Később más okból is idézem Szirmai Rezső Jaross Andorral a börtönben készített interjút, amelynek ide is illik egy lényeges részlete:

„– A csehszlovákiai magyar agrárproletariátus revizionista volt?

– Igen. Egyszerűen azért, mert mi nem tartottuk politikusként felvilágosítani őket arról, hogy Magyarországon rosszabb viszonyok várják őket, mint amilyenben Csehszlovákiában van részük.

– Szóval ez tulajdonképpen politikai fogás volt?

– Igen.”²

Nos, az bizonyos, hogy a szlovákiai Egyesült Magyar Párt nem pertraktálta a szlovákiai magyar sajtóban és a pártgyűléseken a magyarországi állapotokat. Valóban elképzelhető, hogy ez taktika volt – noha éppen ilyen okból tehetők volna ennek az ellenkezőjét is, amennyiben – amint az köztudott – a magyar vezető politikusoknak az volt a véleményük, hogy a magyarországi nyomorért részint Csehszlovákia, illetve a kisanatant gazdaságpolitikája felelős. De éppen a Cs. Szabó által emlegetett „csehszlovák” rádiópropaganda is tett róla, hogy a magyarországi, sok helyütt nyomorúságos állapotok ne legyenek ismeretlenek a szlovákiai magyarok előtt.

Másrészt viszont ezeket az éveket Magyarországon a reformhangulat uralta; szó sincs arról, hogy valamely arisztokratikus konzervatív-retrográd irányzat érvényesült volna döntő súllyal a magyar belpolitikában. Sőt, az arisztokratáknak egy nem jelentéktelen hányada még csak konzervatívnak sem volt nevezhető. Voltak ismert arisztokraták a szélsőjobboldali – tehát radikális – mozgalmak első vonalában is, mások – közülük Apponyi Györgyöt fogom idézni – a liberális irányzatot képviselték, de a legitimista grófok általában már régóta a választójog kiterjesztését követelték. Az ellenzék azonban a revízió győzelme idején mérsékelte a kormány elleni támadásait. Apponyi György gróf, a liberális ellenzék egyik legjobb debattora – aki egyébként maga is a későbbi Csehszlovákiának ítélt területen, Éberhardon született 1898-ban, a bécsi döntés körüli időkből (persze valószínű, hogy korábban és később is) kapcsolatot tartott Esterházy Jánossal – például így írt ezekben a napokban:

„...a nemzet megérezte a történelmi idők parancsszavát. Máról holnapra elhallgattak a másodrendű fontosságú pártpolitikai viszályok, elmosódtak a különben is inkább ötletszerű és mesterséges választóvonalak jobb- és baloldal között, s azok is, akik a mai kormányzati rendszer politikájával szemben ellenzéki állásponton vannak, támogatni igyekeznek a kormányt a magyar igazság érvényesítéséért folytatott munkájában. Megmutatta a nemzet, hogy amint parancsszóra, »egypártrendszer«-alapon nem lehet az országot úgynevezett »nemzeti egység«-be belepofozni: meg tudja valósítani a nemzet igazi, önkéntes egységét, mielőtt azt a magyarság egyetemes érdekei úgy kívánják. Egységes ma a nemzet – majdnem olyan egységes, mint ahogy húsz éven át hittük, hogy egységes lesz, ha majd eljön a nagy történelmi pillanat.

De sajnos, csak – majdnem...”³

2 Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben.* Budapest, Faust Könyvkiadó, 1946, 155. p.

3 Apponyi György: Árló, aki ma megbontja az egységet! *Szabadság*, 1938. 43. sz. [1.] p.

Apponyi szerint egyetlen csoport van az egész országban, amely most is a széthúzást gerjeszti, a kormány lemondását követeli, de e csoport tagjait nem a konzervatívok és nem a szervezett baloldal, a szociáldemokraták körében kell keresni.

„Ezek valamennyien ott találhatók ma a magyarok – az igazi magyarok – egységfrontjában. [...] Hanem áll ez a csoport azokból, akik magukat a *nemzeti szellem, az újmódi nacionalizmus* »egyedüli letéteményeseinek« tartják, akiknek »aljas zsidóbérenc«, vagy legjobb esetben is rothadt »gyásmagyar« az, aki nem hajlandó külföldi mintáról gyengén és tehetségtelenül lemásolt maszlagjaikat bevenni.”⁴

Visszatérve a bécsi döntés korszakának gazdasági hátterére, valószínű, hogy a magyarországi szociális állapotok, ha nem kerültek is előtérbe, nem voltak olyan ismeretlenek a szlovákiai magyarok számára, mint ahogy azt a Jarossal interjút készítő Szirmai Rezső feltételezte. De ez a probléma nem tűnt föl annyira fontosnak a visszatérés pillanatában. Ugyanarról az érzületnek az érvényesüléséről van szó, amit Kemény Zsigmond már 1860 körül fölismert, s ami azóta is számtalanszor bizonyult történetalakító tényezőnek:

„Most az egyéni szabadság mellé a nemzeti individualitás szabad kifejleszthetése járult, mint visszaidézhetetlen követelés. S vannak népek, melyek az alkotmányosságot sem sürgetik, ha a létező viszonyok közt nemzetiségöknek kárt tehet, s vannak ezer meg ezerekenként egyének, kik az egyéni szabadságot tétovázás nélkül áldozzák föl oly oltáron, melyen a nemzetiségi vágyokért égettetik a tömény.”⁵

Persze a visszatért magyarok azt is várták, hogy saját közösségi jellegzetességeik elismerésben részesülnek majd, szociális-gazdasági helyzetük nem lesz rosszabb, mint a Csehszlovák Köztársaságban volt, sőt az ország e téren felívelő korszak, döntő változások előtt áll, amelyekben éppen nekik jut majd kulcsszerep.

Mindezek semmit sem módosítanak a képen: a humanisták, a liberálisok is az igazság eljöveteleként értékelték a visszatérést. Hogy néhány ismertebb személyiségre utaljak, Szvatkó Pál prágai letartóztatásáról Ignótus Pál írt glosszát,⁶ kiemelve Szvatkó jelentős szerepét a szlovákiai magyarság kulturális és „lelki” egységének kialakításában és a cseh–magyar kulturális közeledésben. Gáspár Zoltán, József Attila barátja és a Szép Szó szerkesztője haditudósítóként vesz részt a bevonulásban, cikkeiben „a magyar igazság teljes győzelmé”-ben reménykedik, s a cseh hadsereg „dicstelen elkotródásá”-ról beszél.⁷ Fenyő Miksa Herczeg Ferencnek a revízió érdekében tett erőfeszítéseit ismerteti és méltatja: „A revízió ügye győzött: az ünnepségek protagonistái között nemigen láttuk Herczeg Ferencet, úri tartózkodással félreállt. Illik, hogy igaz szívvel mondjuk neki: köszönjük.”⁸

Egyébként pedig magát a bécsi döntést, illetve Münchent a résztvevők nem olyan formán ítélték meg, mint a kommunista utókor, hogy tudniillik ez volt az egyik olyan lé-

4 Uo.

5 Kemény Zsigmond: A nemzetiség kérdése. *Pesti Napló*, 1861. január 1. [1.] p.

6 Ignótus Pál: Szvatko [sic!] Pál. *Esti Kurír*, 1938. szeptember 27. 8. p.

7 Idevágó cikkei: Hét magyar község visszatér... *Esti Kurír*, 1938. november 8. 2. p.; A kivonuló cseh utóvéd nyomában. *Esti Kurír*, 1938. november 10. [1]–2. p.; Lángoló térkép a füleki vár ormán. *Esti Kurír*, 1938. november 11. [1]–2. p.

8 Fenyő Miksa: Herczeg Ferenc és a revízió. *Esti Kurír*, 1938. december 2. 7. p.

pés, amely a háborúhoz vezetett. Ellenkezőleg: a magyarok, a franciák, az angolok egy azonnali kirobbanással fenyegető háborús helyzet megoldásának látták. Volt, aki azt is remélte, hogy ezek a tárgyalások hosszú időre megszüntetik a háború veszélyét. Ráadásul úgy is értelmezheték az eseményt, mint a masaryki – a nemzetek elhatárolását célzó – program megvalósítását; az 1938-as döntések extrém módon azon alapelvek egy részét valósították meg, amelyek nevében korábban az első világháború utáni döntéseket meghozták. Esterházy Lujza, a katolikus gondolkodó, például ezt vetette papírra a bécsi döntést megelőző hónapokban:

„...csak akkor lesz igazi békeség [Közép-Európában – F. T. G.], ha a vegyes nemzetű területek lakosai nyíltan kimondják, hová akarnak tartozni, s ezzel lehetővé teszik, hogy városaik ahhoz az államhoz csatoltassanak, amelyhez a lakosság többsége tartozni kíván. Úgy érzem tehát, hogy aki a béke ügyét kívánja szolgálni, annak kötelessége megtenni mindent, hogy a vegyes nemzetiségű területek lakosai minél nyíltabban tegyenek hitvallást nemzetük mellett.”⁹

De ezt vallotta akkor is, amikor kiderült, hogy szűkebb pátriája, az a terület, ahol ő is él, a Szlovák Köztársaság része marad. 1938. novemberében egy zoboralji házban hallgatják – „parasztok, kultúrmunkások és pártvezetők” – a magyar bevonulásról szóló rádiótudósításokat. Imádkoznak és könnyeznek; majd egymásba fonják a kezüket. A Himnusz szeretnék elénekelni, de – minthogy odakint csendőrök járnak – végül a nem sokkal korábban Budapesten megrendezett Eucharisztikus Kongresszus indulóját éneklék el. A naplójegyzetet Esterházy Lujza így zárja le:

„A huszadik esztendő végén mintha hívás volna ez a himnusz a *Krisztus-követésre alapozott kárpát-medencei békéért való magyar munkára*, felhívás egy olyan magyar magatartásra, amely Krisztus tanításai szerint cselekszik a minket környékező nemzetekkel. Szent István királyunk jubileumi évének végén vajon megértjük-e ezt a hívást mi, akik itt maradtunk és ti, akik hazatértetek? Megértjük-e és követni fogjuk-e, hálaadésképpen a lezajlott ősz háborús veszélyének csodás elhárításaért? Hajlandók leszünk-e békeséggel elviselni a bécsi döntés utáni kereszteteket s nagylelkű megértést tanúsítani a közép-európai nemzetek iránt, hogy *ily módon egyrészt megháláljuk Istennek a háborús veszély elmúlását és másrészt, hogy méltók s képesek legyünk Kárpát-medencei hivatásunk teljesítésére?*

Úgy érzem ott abban a kicsiny falusi szobában, hogy nemzeti jövőnk függ a felelet-től, amelyet ezekre a kérdésekre adni fogunk.

És úgy érzem, hogy növekszik a magyar életben azoknak a száma, akik készek lesznek magatartásukkal igennel válaszolni ezekre a kérdésekre.”¹⁰

Abban, hogy a demokratikus erők a magyar ügy győzelmeiként értékelték a bécsi döntést, illetve következményeit, jelentős szerepet játszott, hogy az ország sorsát megfordíthatónak vélték, és ebben a folyamatban igen nagy szerepet szántak a visszatért magyaroknak. Azok viszont kettős fogadtatással kellett, hogy szembesüljenek; ez aztán félelmet, tartózkodást, alkalmazkodást váltott ki egyesekből, sajnálatos módon részben a politikusokból. A képviselőházi naplóból kiderül, hogy az új (behívott) képviselők között volt, aki félt attól, hogy rájuk sűtik: újabb terheket akarnak rakni a népre.

9 Esterházy Lujza: *A huszadik esztendő*. Budapest, Új Élet, 1942, 58. p.

10 Esterházy Lujza: *A huszadik...* i. m. 74–75. p.

Az első korszak legfontosabb problémája az állam szempontjából az unifikáció volt, a jogi rendszer egységesítése, és a *Prágai Magyar Hírlapból* szervezett *Felvidéki Magyar Hírlap* az első pillanattól fogva tudatosította, hogy azokat a jogokat, amelyeket a Csehszlovák Köztársaságból hoztak magukkal, nem lehet elvenni a visszatért magyaroktól. Ugyanakkor sokan nem tartották megengedhetőnek azt sem, hogy a Felvidék idegen testet, „corpus separatum”-ot képezzen az országban. A demokratikus erők főképpen azért, mert attól tartottak, hogy a visszatért rész szabad vadászmezőt képezhet a trianoni határon belüli területek szélsőséges csoportjai számára. Ekkor már lassan magát a kormányt, illetve az annak támogatására létrehozott mozgalmat is a szélsőségek közé sorolták. Ez az aggodalom egyre inkább jogosnak bizonyult. A felvidéki Egyesült Magyar Párt, amelynek vezetője, Jaross Andor tárca nélküli miniszterséget kapott Imrédy Béla kormányában, egyre nyíltabban állt a kormány mögé. Éppen abban az időszakban, amikor Imrédy megcáfolta saját korábbi állítását, mely szerint az úgynevezett első zsidótörvény a legvégső határ, ameddig e kérdésben hajlandó elmenni: 1938 karácsonyán jelentik be a parlamentben, hogy a következő évben betérjesztik a második „zsidójavaslat”-ot. Az Apponyi György emlegette magyar egység tűnékenynek bizonyult.

A vezető felvidéki publicisták¹¹ egyöntetű állásfoglalása szerint a visszatért magyarság szervezettebb, egészségesebb, szociális és társadalmi kérdésekben öntudatosabb, nem tűri az üres tekintélyek tiszteletét, egyenrangúnak érzi magát a többi állampolgárral, következőképpen elutasítja magától a Magyarországon uralkodó kasztrendszert, amely távolról sem az arisztokráciának a társadalom többi részétől való elzárkózásában, hanem a tisztviselői gárda cím- és rangkorságában, a középosztály hierarchizálódásában testesült meg, amit például Szvatkó Pál, és a katolikus Prohászka Körök szellemi atyja, Pfeiffer Miklós kanonok bírált több írásában is. E vonásokból ismét kettős megítélés következett: az itthoni reformerök szövetségeseiket látták a visszatértekben, akiknek csehszlovákiai sorsa azt bizonyítja, hogy a demokratikus belső berendezkedés és a szociális téren való szolidaritás nem gyöngíti a nemzet erejét, nem rombolja a nemzeti öntudatot, hanem nagyobb erőkoncentrációra tesz alkalmassá.

Volt azonban egy másik nézőpont is, amely szerint e társadalomtöredéket a cseh demokrácia megmértelyezte, jelenléte tehát meg fogja mérgezni a magyarországi viszonyokat. Ezzel az állásponttal szemben a visszatértek azzal érveltek, hogy belső demokráciájukat nem cseh mintára, hanem a cseh imperializmus ellenében alakították ki; egyébként pedig azt, ami a csehek államszervezésében jó volt, igenis át kell ültetni a magyar viszonyokba.

E kísérlet azonban már 1939-ben aknára futott. Radikális társadalom-átalakító programot ugyanis Magyarországon ekkor a szélsőjobboldal képviselt, s a vele versenyt futó kormányzat, Imrédy Béla miniszterelnök, akinek a visszatértek pártjának vezetője, a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere, Jaross Andor már januárban az egyik helyettese lett a Magyar Élet Mozgalomban, majd – jóval a miniszterelnök bukása után – a Magyar Megújulás Pártja elnevezésű Imrédy-pártban, ahol a szervezési ügyekkel foglalkozott.

A visszatértek pártjának 1939. januári kongresszusát nagy várakozás előzte meg; s hogy a visszatértek publicistái nem a szélsőjobboldali radikalizmus győzelmét várták, bizonyítja talán Borsody Istvánnak az az általam már többször is idézett cikke, amely az

11 A legfontosabbaknak én ebben a korszakban Szvatkó Pált, Borsody Istvánt, illetve a már jóval régebben Magyarországra települt Simándy Pált tartom. De az első, már kisebbségben felnőtté vált generációnak még számos tagja aktivizálódott e periódusban.

előzetesen közzétett program ismeretében a demokrácia további térhódítását vetítette előre. Eszerint az új, a demokráciát „átok alá helyező” német életforma a fordulatot megelőzően az egész térségre nagy hatást gyakorolt, a csehszlovákiai magyar kisebbségen belül – amelynek pártja a hitlerizált szudétanémetek (érdek)szövetségese volt – sokan váltak a „fasizmus” csodálóiává. Szerepe volt ebben annak is, hogy mindenki látta a csehszlovák demokrácia „hamis és hazug” voltát. Ezek a tapasztalatok viszont nem fordíthaták szembe a magyar kisebbségi közösséget az általános elvekkel:

„...programunk volt a demokrácia, mint a magyar népet földhöz és munkához juttató eszköz, programunk volt a demokrácia, mint a széles társadalmi műveltséget, a kölcsönös emberi megbecsülést biztosító közszellem, eszményünk volt a demokrácia, mint a magyar hagyományok és a magyar nemzeti jellem kifejezője. A parlamenti demokrácia mint kormányzási forma kétségkívül számos korrektúrára, revízióra szorul, de semmire sincs nagyobb szüksége a magyar életnek, mint a demokratikusnak ismert közszellemre vagy a demokrácia korszakában Európában létrejött társadalmi intézményekre és berendezésekre.”¹²

Az utókor ítélete sem tér el ettől: az Egyesült Magyar Párt, amelynek Jaross volt a vezetője, Szirmai Rezső idézett, 1946-os, Jaross Andorral készített interjújának bevezető szövege szerint is demokratikus párt volt, s a visszatérés idején személy szerint Jarossban is azért bíztak sokan, mert pártjában „zsidók is vezető szerephez juthattak”.¹³

Ehhez képest az Egyesült Magyar Párt januári kongresszusán elfogadott program fő pontjai a következők lettek: radikális földreform; általános, egyenlő, nőkre is kiterjedő titkos választójog (az írni-olvasni tudók számára); a bürokrácia megfékezése; a születési előjogok eltörlése; tandíjreform; szociális biztosítások az iparban és a kereskedelemben; a gyermekmunka korlátozása; a munkások nyereségrészesedése a vállalat jövedelméből.

S a program másik oldala: földosztás az egyházi földbirtokokból; a sajtó „nemzeti kézbe” adása; a zsidók művelődési, gazdasági és szociális életben való szerepvállalásának törvényi szabályozása.¹⁴ Ezt a kormánytól balra állók természetesen minősítették a szélsőjobboldali radikális követelések tetszetősen tált változatának.

A fordulatot azonban már korábban is lehetett sejteni. Jaross Andor még a kongresszus előtt, egy 1938. decemberi megnyilatkozásában rámutatott a potenciális ellenfélre:

„Kétségtelen tény, hogy az európai nemzetek akkor, amikor meg akarják teremteni a maguk nemzeti közösségének a szervezetét, úgyszólván valamennyien azt a tapasztalatot szerezték, hogy itt, Európában él egy népcsoport, amely vérségénél fogva *nem tud más nemzetek vérkeringésébe úgy beilleszkedni, hogy a saját fajtestvérei érdekeinek szolgálatáról lemondjon.* (Helyeslés és taps.) Meg kell tisztítani a magyar népközösséget a zsidóságtól általában véve. Nekünk, kisebbségi magyaroknak, megvannak a magunk tapasztalatai. *(Úgy van! Úgy van! – Hosszan tartó helyeslés és taps!)* Láttuk azt, miként menekült a zsidóság, úgyszólván az első alkalommal a magyar nemzet hajójáról. (Igaz! Úgy van!) Úgy gondolták, hogy ha nyugalmasabb, lassúbb folyóvízre szállhatnak át, amelynek a sodra nem olyan erős, annak a sodrában lehet haladni, lehet üzle-

12 Borsody István: A program. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 11. 8. p.

13 Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek*. i. m. 151. p.

14 A programot lásd: Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. január 22. 9–10. p.

tet kötni, csendesesen élni anélkül, hogy áldozatot kellene hozni valamelyik nemzet oldalán. A legutóbbi hetekben tapasztaltuk, hogy a magyar államiság bekövetkeztétől való félelem **arra vezetett nagyon sok zsidó embert, hogy a Csehszlovák Köztársaság érdekében hatalmas összegekkel igyekeztek ellensúlyozni a mi felszabadulásunkat célzó propagandát.** *(Igaz! Úgy van! Hosszan tartó helyeslés, éljenzés és taps.)*¹⁵

De ugyanakkor meg akarjuk különböztetni azt a néhány, sajnos az ujjunkon meg-számlálható zsidó vallású magyar embert, aki nem menekült el tőlünk, hanem velünk együtt kitartott. Ez nem zsidókérdés, ez egyéni kérdés. És egyénileg is ki akarom ragadni ezt a néhány embert, mert azok mellett, akik a veszélyben velünk voltak, kötelességünk szintén kitartani. (Helyeslés.)¹⁶

Engedtessek meg nekem, hogy a felföldi közírói teljesítmények közül – e beszéd aporopóján is – most azt említsem meg az elsők között, amelyik e politikai vonulattal szemben nyilatkozott meg. 1939 elején napirendre került tehát a második zsidótörvény. A felvidéki zsidó hitközségek képviselői 1939. február 2-án Budapesten összegyűlve nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyben visszautasították a törvény igazolására szolgáló vádakat. A szöveg Fried Sándor, Munkács nemzeti párti volt polgármestere, Hercz Ignác, a kassai izraelita hitközség elnöke és Kincs Izidor, az ókomáromi hitközség elnöke aláírásával jelent meg.¹⁷ Ezt követte aztán egy röpiratszerű munka –

15 Ez itt valószínűsíthetően *nem* a nép hangja, hanem szervezett „alakulatoké”; a pártot ekkoriban – a kortársak szerint – az Imrédy-féle, említett mozgalom mintájára próbálták átszervezni.

16 Jaross Andor: „A szegény embert olyan életszínvonalra kell emelni, hogy érezze, milyen becsület magyarnak lenni.” Leírhatatlan lelkesedéssel fogadta Érsekújvár népe a Felvidék miniszterének beszámolóját. Az Egyesült Magyar Párt programja jobboldali, keresztény, szociális, nacionalista és magyar program. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 20. 5. p. (Ez a szöveg voltaképpen riport a Jaross-beszédről, a miniszter neve az idézet élén a cím része.)

17 Intencióit, illetve (részben?) szövegét a következőképpen rögzíti a *Pesti Napló* 1939. február 5-i, A Felvidék zsidóságának erőlyes tiltakozása a hűtlenség vádjá ellen című cikke, 14. p.:

„A felszabadult magyar Felvidék vezető izraelita hitközségei február 2-án ülést tartottak a fővárosban, hogy óvást emeljenek a *vádak ellen*, amelyek az elmúlt napokban különböző helyekről a *felvidéki magyar zsidóság ellen elhangzottak*.

A Budapesten összegyűlt hitközségi kiküldöttek egyhangúlag megállapították a következőket:

1. A felvidéki magyar zsidóság tiltakozik minden olyan általánosítás ellen, amely méltatlanul úgy akarja feltüntetni, mintha a megszállás két évtizede alatt a magyarsághoz hűtlenné vált volna. A felvidéki magyar zsidóság 1918 ősze óta – amikor magyar nemzettestvérei sorában fegyveresen szállt szembe a benyomuló idegenekkel – *mindvégig áldozatosan vette ki részét a magyarság eszményeiért néhez megpróbáltatások között vívott küzdelmekben*.
2. A megszállás két évtizede alatt szent kötelességének érezte a felvidéki zsidóság, hogy nemcsak a maga körében: családjában, templomaiban, iskoláiban – de azon kívül is *ébren tartsa a magyar nyelv, magyar kultúra, irodalom és művészet iránti szeretetet és lelkesedést*, mert úgy érezte, ilyen módon őrzi meg legjobban a magyarság számára az idegen uralom alá került területeket. A zsidóság e támogatása nélkül a magyar kultúrintézményeket *alig lehetett volna megalapítani és fenntartani*. A zsidóságnak az összes magyar szervezetekben való részvétele *messze túlhaladta országos számarányát*.
3. A felvidéki magyar zsidóság a különböző cseh népszámlálások alkalmával a maga vezető férfiai által szóval és tollal tiltakozott az ellen a *magyarellenos módszer ellen*, ahogy a Felvidéken a népszámlálásokat lefolytatták. A felvidéki zsidóság rámutatott és most is rámutat arra, hogy a statisztikai számlálólapok kitöltésébe soha beleszólása nem volt és így nem állhat meg egy olyan népszámlálásra való hivatkozás, amely – a csehszlovákiai magyar kisebbségnek a Népszövetséghez annak idején benyújtott panasza szerint is – a magyarság arányszámát nyilvánvaló hamisításokkal csökkentette.
4. A magyar történelem nagy pillanataiban ott állott a felvidéki zsidóság is a magyar ügy mellett, amelyet legsajátabb szent ügyének tekintett. 1849-ben Görgey Artúr zászlaja alatt küzdöttek a felvidéki téli hadjáratban. 1918 őszén pedig *számosan áldozták fel életüket a benyomuló idegen csapatok elleni küzdelemben, a börtönökben és bitófán*. Nem voltak tekintettel ebben a küzdelemben sem a

Igazságot a felvidéki zsidóságnak! címmel –, amely immár módszeresen – bár kétség-telenül rövid terjedelemben – igyekezett összefoglalni a zsidóságot illető vádakra ad-ható válaszokat. Összeállítói az egyik fő szempontként értelemszerűen a Csehszlovák Köztársaságban a szlovákiai magyar zsidók ellen hivatalos részről emelt kifogásokat ismételték el:

„A húszéves megszállás alatt cseh részről állandóan támadások érték a felvidéki zsidóságot azért, hogy nyelvükben, intézményeikben ők ragaszkodnak legjobban magyarságukhoz, hogy ők a legnehezebben elszlovákosítható réteg és most, Szlovenszónak még a Csehszlovák Köztársaság impériuma alatt maradt területén is a zsidóságnak magyarhú és csehellenes magatartására utalással folyik az antiszemita izgatás és ezzel az indok-lással támasztja alá a szlovák kormány az ottani zsidóság elleni intézkedéseit.”¹⁸

A szöveg emlékeztet Jaross beszédére, kiemelve a miniszternek azt az utalását, mely szerint a zsidók közül alig néhányan maradtak hűek a magyarsághoz.¹⁹ Ugyanakkor a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete *A felvidéki magyarság húsz éve* című kiadványa azt állította, hogy „a felvidéki zsidóság a magyar nemzeti közösségből kivált”.

A kiindulópont e két ellentétes állítás ütköztetése: „Fizikai törvényszerűség, hogy a felvidéki zsidóság ellen ugyanazon időben tanúsított magatartására vonatkozólag úgy a cseh, mint a magyar részről emelt vádak egyszerre nem lehetnek igazak” – olvasha-tó a röpiratban, ahol is a bevezetőt a zsidók nemzethűségének tételes bizonyítása követi.²⁰ Az e kiadványban felsorakoztatott argumentumok közé tartozik az, hogy az 1919-es megszállás idején sok helyütt zsidó tartalékos tisztek szervezték meg az el-

számarányra, sem társadalmi helyzetükre, melyet feláldoztak a magyarság védelmében. Akkor és most is: *mindig csak magyarok akartak maradni és maradnak.*

A Felvidék izraelita hitközségei elhatározták, hogy ezt a nyilatkozatukat a magyar közvélemény elé ter-jesztk és kéri, hogy ne adjon hitelt az ellenük alaptalanul emelt tendenciózus vádaknak.

Dr. Fried Sándor,

Kincses Izidor

Dr. Hercz Ignác,

v. nemzeti párti polgármester az ókomáromi izr. hitközség elnöke a kassai izr. hitközség elnöke
Munkács

18 *Igazságot a felvidéki zsidóságnak!* Budapest, 1939, 5. p.

19 Részlet Szirmai Rezső már idézett, Jarossal készített beszélgetéséből:

„– Milyen viszonyban volt Csehszlovákiában a zsidósággal?

– Közömbös. Néhányan közülök a magyar arcvonalon harcoltak velünk együtt. Ezek magyarok voltak, ezekről nem is akartam tudni azt a pluszt, hogy zsidók. Ezekben később is védelembe vettem a ma-gyar embert... Egyébként a viharos időkben a kivételezetteket mindig igyekeztem megmenteni. Példá-ul én vettem le a vonatról Rusznyák és Purjesz professzorokat...

– Hogyan van az, hogy ezt a két professzort már többen emlegették itt, azt állítván, hogy ők voltak azok, akik...

– (Közbevág.) Végső fokon hozzám tartozott a dolog. Lehet, hogy mások interveniáltak. Legvégső fokon persze rám sem tartozott, hanem Winckelmannra és Veessenmayerra...

– Hogyan hatott Önre az életben, ha szenvedni látott valakit?

– A száanalom érzését váltotta ki belőlem.

– A vért hogyan bírta? Irtózott?

– Hát kérem... nem szerettem látni...”

(Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek*. i. m. 154–155. p.)

20 *Igazságot a felvidéki zsidóságnak!* I. m. uo.

lenállást a csehekkel szemben, hogy a népszámlálások idején a számlálóbiztosok önkényesen zsidónak tüntettek föl számos, magát magyarnak valló embert, hogy zsidók magas számban vettek részt a magyar pártok munkájában, hogy hitközségeik és iskoláik őrizték a magyar nyelvet és kultúrát, hogy fontos szerepük volt a városok magyar jellegének megtartásában, a kultúrában és a sportéletben és így tovább.

Két szemléletes példát hadd emeljünk ki: a magyar ellenzéki pártok napilapjának, a *Prágai Magyar Hírlap*nak a részvényeit „javarészt zsidók jegyezték”, mint ahogy hirdetéseket is ők adtak a lapnak. 1938 októberében Stern Jenő dunaszerdahelyi születésű, Pozsonyban szolgáló katona magyar zászlót tűzött ki laktanyájára (ez abban az időszakban történt, amikor elterjedt, hogy Pozsony is visszatér Magyarországhoz), amiért is megverték, állítólag halálraítélték, s csak Esterházy Jánosnak sikerült megmenetnie.²¹ Egyelőre bizonyíthatatlan, de talán nem alaptalan az a feltételezésem, hogy e röpirat megfogalmazói, szerkesztői között szintén ott lehettek a magyar párt tagjai, publicistái. A szöveg érsekújvári vonatkozásai miatt is azt gyanítom, hogy közreműködhetett benne a Holota János érsekújvári városbíró – egyébként a párt egyik vezetője és a visszacsatolás után behívott képviselő – szűk környezetéhez tartozó Sándor Imre, az *Érsekújvár és Vidéke* szerkesztője, az Egyesült Magyar Párthoz tartozó zsidók tekintélyes képviselője, a Felvidéki Magyar Hírlap munkatársa. Ha ez a feltételezés igaznak bizonyulna, akkor azt kell gondolnunk, hogy a pártvezetés több tagja legalábbis kettős játékot játszott: nem tudtak, talán nem is akartak szembeszállni a jobboldali radikalizmussal, amelytől népi reformokat reméltek, de nem akarták megtagadni korábbi munkatársaikat sem. Talán az is emellett szól, hogy a párt érsekújvári képviselői, Holota és Turchányi Imre azok közé tartoztak, akik ellen a német megszállás idején elfogatóparancsot adtak ki (ők szerepelnek a vonatkozó lista élén, nevük után több helyi – azelőtt részben sarlós – értelmiségié következik). (Mellesleg a behívott képviselők közül Holota és R. Vozáry Aladár felesége zsidónak minősült. Vozáry 1945-ben, a harcok után megjelent könyve a munkácsi zsidók deportálásának megdöbbentő dokumentuma.²²

Zárójelben jegyzem meg, hogy az említett törvény nemcsak a zsidókat hozta hátrányos helyzetbe, úgyszólván egy csapásra fölborította a hagyományos világot, és csak a káosz növelését szolgálhatta. Erre egyetlen példát hozok itt föl, de fontos lenne az összefüggések módszeresebb vizsgálata is. Rekordgyorsasággal megtörtént a kassai Felvidéki Ügyvédi Kamara megalakítása, és a tagfelvételt is gyorsan befejezték. Ehhez viszont szükség volt az úgynevezett „nemzethűségi bizonyítvány”-ra, amelyet a Magyar Nemzeti Tanács állított ki. A kamarából azonban sok javasolt személy kimaradt – fölvettek ugyanakkor számos nem magyar állampolgárt, például egy orosz emigránst és egy volt csehszlovák államügyészt is. Természetesen a zsidók nagy részét sem vették föl a kamarába; nekik meghatározott rövid időn belül likvidálniuk kellett az irodájukat. A keresztény magyar társadalom Ungváron állást foglalt a zsidó ügyvédek mellett – a minisztériummal szemben. Korláth Endre főispán – egyébként szintén behívott képviselő, akit fölkerestek – a helyi szolidáris álláspontot fogadta el, és azt ígérte, hogy az ügyet Budapesten is képviselni fogja.²³

21 Uo. 49., ill. 38. p.

22 R. Vozáry Aladár: *Így történt! 1944. március 19.–1945. január 18.* Budapest, Halász Könyvkiadóvállalat, [1945].

23 Kelemen Endre: Nem vették fel a felvidéki kamarákba a Nemzeti Párt több tagját. Keresztény notabilitások küldöttsége Korláth főispánnál. *Esti Kurír*, 1939. április 14. 7. p.

Roppant tanulságos, hogy a felföldi magyar társadalom hogyan fogadta ezt a döntést és az azt követő hercehurcát. Nem sokkal az első erről szóló cikk megjelenése után az *Esti Kurír* interjút közölt az egyik, a kamarába föl nem vett ügyvéddel, aki többek között ezeket mondta:

„Hogy mit jelent a »morális megbélyegzés« [...], azt csak mi érezzük a *Felvidéken*. Nevezetesen nálunk az antiszemitizmus még *nem tudott gyökeret eresztetni*, és az egyszerű felvidéki gazda *nem zsidótörvénnyel magyarázza azt, hogy régi ügyvédjét nem vették fel a kamarába*, hanem azt mondja, hogy »biztosan a diplomája nem volt megfelelő« vagy hogy »talán valami csúnya dolgot csinált«. Tekintélyes, öreg ügyvédek, frontharcosok, vitézségi érdemmel kitüntetett tisztek, magyarságukért húsz éven keresztül harcoló ügyvédek járnak megbélyegzetten ma a *Felvidéken*, akik *nemcsak ügyfeleik, de saját jelöltjeik, gépírókisasszonyaik előtt sem tudják megmagyarázni, hogy miért nem vették fel őket a kamarába*, mert hiszen az igazságügy-miniszter a visszaszámítást még *indokolni sem tartotta szükségesnek*.²⁴

A magyar párt képviselőinek magatartásában később változás állott be. Köztudott, hogy Jaross követte Imrédyt a miniszterelnök bukása után, míg pártja képviselői a Teleki-, a Bárdossy-, illetve a Kállay-kormányt támogatták a későbbiekben. Maga a párt is a kormánypártba olvadt be. Azonban már a kezdeti szakaszban is több szinten opponálták a párt – illetve az Imrédy vezette kormány – álláspontját. Az első szint a politikáé. Ezt 1939 elején voltaképpen egyetlen közismert személyiség, Szüllő Géza képviseli – illetve a köréje csoportosuló, akik viszont névtelenül nyilatkoztak meg, illetve álnevek mögé rejtőztek.²⁵ A jobbratolódás idején és azzal szemben azt állítják, hogy ők képviselik – ha egyáltalán beszélnek ilyenről – a „felvidéki szellem”-et, amely interpretációjukban a szabadság szelleme. A klasszikus emberjogi elvekre épülő magyar alkotmányosság alapján állnak és elutasítják azt a völkisch ideológiát, amely szerintük a szudétanémetekről ragadt Jarossra. Maga Szüllő nem értett egyet azzal, hogy Jaross a „felvidéki szellem” nevében beszél és aszerint akar politizálni. Ez annak a következménye lehetett, hogy Imrédy – vélhetően – azért akarta fönntartani a visszatért területek „corpus separatum” jellegét (amelyet e szellem létével is igazolni kívánt), mert abban bízott, hogy a behívott képviselők ingyen szállítják neki a tömegeket.

„Hirdetem [...] – nyilatkozta Szüllő még 1938 végén e fölfogással szembehelyezkedve –, hogyha az Ipoly és Garam belefolyik a Dunába, mindkét folyóból Duna lesz s hirdetem azt, hogy topografikus alapon pártot csinálni nem lehet. Pártokat elvek alapján lehet megteremteni, fenntartani és fejleszteni.”²⁶

A szlovákiai magyarok ügyében Esterházy Jánost – „legjobb tanítványomat” – tartotta autentikusnak.²⁷ Esterházy pedig szintén félre nem érthető nyilatkozatban határozta el

24 Zűrzavar és bizonytalanság a *felvidéki ügyvédek megtizedelése* miatt. *Esti Kurír*, 1939. április 27. 9. p.

25 Az egyik legkorábbi, a radikalizmus elleni érveket összegző cikk szerzője egy meg nem nevezett „előke-lő” felvidéki magyar politikus. Szerinte van „felvidéki szellem”, de ez nem a Jarosské. E szellemnek mérséklőleg kellett volna hatnia a magyar politikára, a történeti és a keresztény elvet, s az alkotmányosságot kellett volna képviselnie, szemben a szudétanémet típusú népfelfogással. Lásd Mi a felvidéki szellem? *Magyar Nemzet*, 1939. január 20. 1–[2.] p.

26 „Ezer évig együtt élt a szlovák a magyarral a közös érdekek alapján” – mondta Szüllő Géza Pozsonyban. *Magyar Nemzet*, 1938. december 13. 7. p

27 Uo. A cikk egy, a pozsonyi *Új Hírek*ben megjelent Szüllő-interjút szemlél.

magát Jarosséktól, illetve a *Felvidéki Magyar Hírlaptól*, amint arra alább utalunk is. Szülői illetően megítélése egyébként nem a konzervatív jobboldalra jellemző: egységes ebben a *Magyar Nemzet*, az *Esti Kurír* és a *Népszava*. Tehát a régi baloldal és az az antitotalitárius front, amely a szélsőjobboldal szerint „átkos reakciós liberófeudális kapitalista zsidóbérenc szellemek” gyülekezete. Való igaz, Szülő később, a harmadik zsidótörvény felsőházi bizottsági vitájában hosszan érvel a törvény ellen, annak éppen aktuális előzményéről, a másodikról pedig ugyanott azt nyilatkozza ki: „az nem biztos, hogy ez zsidótörvény, de az egészen biztos, hogy nem keresztény törvény!”²⁸ A szlovákok önállóságával kapcsolatos álláspontjára pedig az 1938. decemberi idézett nyilatkozata vet fényt. Amikor a fordulat után először járt Pozsonyban, cáfolni igyekezett a szlovákok félelmét, mely szerint a magyarok ferde szemmel nézik a szlovák államiséget – „Ez kicsinybevétele a magyarok politikai érzékének. A magyarok tudják, hogyha egy ifjú ember lett, azt nem lehet többé csecsemővé visszafejleszteni”.²⁹ Az utalt Esterházy-nyilatkozatot a *Felvidéki Magyar Hírlap* Egy búcsúlevél margójára című, Bethlen Istvánt bíráló cikke³⁰ – amint Esterházy fogalmaz: „ízléstelen támadása” – váltotta ki. A szlovákiai magyarság vezetője a *8 Órai Újság*ban válaszolt e közleményre; nyilatkozatát az *Esti Kurír* is átvette. A gróf szerint a *Felvidéki Magyar Újság* nélkülözi elődjét, a *Prágai Magyar Hírlap* belső értékeit; hiányolja belőle az előd lap szellemét: A *Felvidéki Magyar Hírlap* letért „az egységes magyar útról”; nem tudott „mentesülni attól az áldatlan, kicsinyes politikai szellemtől, melyből hiányzik a konstruktivitás, és amely csak egy múltó pártirányzatnak tud ideig-óráig szolgája lenni, de amelynek végeredményben semmi köze sincs az országépítéshez és nemzetfejlesztéshez. Pedig ott ülnek még a *Felvidéki Magyar Hírlap* szerkesztői gárdájában azok a szerkesztők, akik legjobban tudják, mit köszönhetünk mi, szlovákiai magyarok Bethlen István grófnak”.³¹

Ugyanebben a nyilatkozatban Esterházy közössége nevében tiltakozik az ellen, hogy a hagyományos értékek elleni aknamunkát a „felvidéki szellem” nevében végzik el: „Minekünk, szlovákiai magyaroknak volna egyedüli jogunk arra, hogy szellemünket »felvidékieknek« nevezzük, mert mint azt minden elemista is tudja, a visszacsatolt terület sohasem volt Felvidék és így ott nem is lehet felvidéki szellemről beszélni, mert a tulajdonképpeni Felvidék nem került vissza.”³² A *Felvidéki Magyar Hírlap* méltó feladata nem az országos politikába való, az Esterházy által bírált módszerekkel történő beavatkozás volna, hanem, ellenkezőleg, a visszacsatolt területek rendezetlen ügyeinek képviselete. Így például szót emelhetne az ellen, hogy amíg a volt „Hodža-huszárok” „jobb helyzetbe kerültek” a fordulat után, addig a kisebbségi korszak sok kitartó, gerinces magyarja „kilincselésre és előszobázásra” kényszerülne – ha jelleme erre alkalmassá tenné. Emellett „a Szlovákiában maradt magyarság érdekében sürgősen rendezni kell egyes nemzetiségi kérdéseket”.³³ A *Pesti Napló* álneven publikáló cikkírója az FMH-val vitázva többek között az újabban a szélsőjobboldaliak célpontjává vált budapesti liberális sajtónak a húszas–harmincas évekbeli, a szlovákiai magyarság számára oly hasznos munkáját emeli ki, és persze ő is cáfolja a szlovákiai zsidók elleni

28 A hercegprímás és Glattfelder püspök kritikája a zsidójavaslatról. – Csak általánosságban foglalkozik a javaslattal húsvét előtt a felsőház bizottsága. *Esti Kurír*, 1939. április 1. 6. p.

29 Lásd 26. sz. jegyzetet.

30 1939. május 11. 5. p.

31 Esterházy János – Bethlenről. *Esti Kurír*, 1939. május 16. 16. p.

32 Uo.

33 Uo. Esterházy cikkét kivonatossan közli a *Népszava* is: Gróf Esterházy János válasza a „felvidéki szellem” hivaikodó törtető uraknak. 1939. május 16. 4. p.

új keletű vádakat; érveket hoz föl például amellett, hogy az úgynevezett aktivizmus – melyet a két világháború között általában a csehszlovákiai kormányokat támogató politikai erőkkal, irányzatokkal azonosítottak – nemcsak megalkuvást, alkalmazkodást jelentett, hanem a passzív rezisztenciából való kilépést, például a magyar birtokállomány megvédésének kísérletét, s nem zsidó találmány volt, hanem részben a magyar arisztokrácia egy részének átmeneti programja.³⁴

A másik szint a „felvidéki írók és kultúrmunkások”-é, akik 1939. április 1-jén és 2-án, a Pilvax kávéházban tartott tanácskozásukon nyilatkoztak meg. A résztvevők itt egy tíz pontból álló határozatot fogadtak el, amelynek követeléseit indokolt részletesebben szemügyre venni. Az első pont a kisebbségi korszakban létrejött művelődési, társadalmi, politikai és gazdasági intézmények további fenntartásának szükségességéről szól (e pontban szerepel az is, hogy a résztvevők „születési, vagyoni és osztálykiváltságokat” nem ismernek el). A második pontban a korábban (tehát Csehszlovákiában) érvényben volt művelődési és társadalompolitikai törvények megtartása mellett kötelezik el magukat (példaként a társadalombiztosításra és a községi könyvtárakra vonatkozó törvényeket említették). Ide kapcsolódik a következő pont, melyben a Kazinczy Egyesület és a Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület további működésének igénye kap hangot.³⁵ Ezután az ejtőernyősök ellen foglalnak állást a résztvevők, követelve az arról szóló kormányrendelet betartását, hogy a felvidéki állásokat felvidékiekkel töltsék be. Az ötödik pont tárgya a tandíjmentesség, illetve a tandíjcsökkentés, továbbá a szakiskolai hálózat kiépítésének szükségessége; itt kiemelt szerepet kap a mezőgazdasági iskolák fontossága. A következőkben a vidéki kultúrgócponatok, önálló intézmények kiépítése, alapítása szerepel a programban, a kisebbségi tapasztalatokra való hivatkozással – „A decentralizáció első lépésének a Kassai Rádió mielőbbi önállósítását kívánják” –, majd a volt kisebbség saját érdekeit kifejező lapok további működését szorgalmazza a résztvevők, tételesen megnevezve a *Felvidéki Magyar Hírlapot*, a *Barázdát*, a *Magyar Vasárnapot* és a *Hanzát*. „A nyolcadik pontban a tanácskozás tiltakozik az ellen, hogy a kisebbségi életben részt vett magyarokat másodrendűnek és megbízhatatlannak tartásák”; a kilencedikben „a hazai kisebbségek jogainak és kötelességeinek alkotmányos úton való rendezését követelték, és megállapították, hogy a szlovák ügyekben olyanok, akik nem éltek a Felvidéken, és nemzetiségi érzékkel nem rendelkeznek, ne szerepeljenek”. A tizedik pont szerint mindeme feladatok megvalósításában a Felvidéki Magyar Pártnak van kulcsfeladata. A pártnak magáévá kellene tennie e követeléseket, illetve kívánságokat, és az eredményekről tájékoztatnia kellene a közvéleményt. Világos, hogy azok, akik e nyilatkozatot elfogadták, irányváltoztatást akartak elérni pártjuk politikájában. A program alapszövegeit a kisebbségi korszak ismert (talán Bólya Lajos és Berecz Kálmán kivételével jobboldalinak tekintett) közírói, kultúraszervezői dolgozták ki, illetve terjesztették elő: Narancsik Imre, Berecz Kálmán, Vájlok Sándor és Bólya, illetve Pfeiffer

34 A budapesti liberális lapokról többek között ezeket mondja: „...védelembe kell venni az »átkos liberális« sajtót és köszönetet kell mondani azért, hogy az elnyomás húsz éve alatt időnként ellátogattak hozzánk és a vállunkra súlyosodott esztendőkből olykor-olykor hazai szót, hazai levegőt hoztak közibénk. Régen meg kellett volna ezt már mondani valakinek közülünk, azok közül valakinek, akik *titkon, dugva kézzel* adták a *Pesti Napló* egy-egy elkobzott, ügyel-bajjal megszerzett példányát. Régen tisztázni kellett volna már a pesti liberális sajtó ellen oly sokszor elpufogatott üres vádat, régen le kellett volna már felvidéki mérlegen mérni, hogy mit jelentett a mi számunkra egy ritkán megérkező pesti liberális lap.” Pozsonyi magyar: Pozsonyi válasz a Felvidéki Magyar Hírlap címére. *Pesti Napló*, 1939. február 12. 8. p.

35 A kassai Kazinczy Társaságról és a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesületről van szó.

Miklós kanonok írásban nyújtotta be javaslatait.³⁶ A találkozón jelen voltak a *Felvidéki Magyar Hírlap* munkatársai is, Szvatkó Pál, Borsody István, Darvas János (akik a Teleki-kormány működésétől kezdődően a *Magyarország* munkatársaiként – Szvatkó főszerkesztőként – a kormánypolitikát támogatták a szélsőjobboldali radikalizmussal és a német orientációval szemben), Vass László, illetve András Károly, a Prohászka Körök Budapesten újrainduló folyóiratának szerkesztője. Pfeiffer Miklós szerepe, személyisége azért is fontos, mert sokáig ő volt a legtovább megmaradt felföldi szellemi csoportosulás, a Prohászka Körök szellemi vonalát kijelölő személyiség. A kassai kanonok az egység fönntartására törekedett e korszakban, s ennek érdekében határozottan szót emelt a volt baloldal, az egykori sarlósok érdekében:

„A sarlósok, ahogyan én őket az évek folyamán, sokszor mint ellenfeleket is megismertem: tiszta szándékkal a szegény nyomorgó emberiségen, proletár embertársaikon akartak segíteni. Ezért erkölcsi érték szempontjából toronymagasságban felette voltak azon nemzeti jelszavakat hangoztató maradiaknak, kiknek magyarsága sok esetben sokkal inkább üres szópufogatás, meddő »magyaros sírva vigadás« vagy potrohos nyárspolgári álmagyarság volt, mint valódi magyar nemzeti munkakomolyság, vagy pláne a magyar kérdések komoly, korszerű szociális meglátása és megoldani akarása. Ha a sarlósok marxi ingoványokban bukdácsoltak, egyesek abban el is merültek: ez elsősorban az idősebb nemzedék minden pedagógiai és lélektani követelménnyel homlokegyenest ellenkező meg nem értésének és előlegezett bizalmatlanságának köszönhető. Ahelyett, hogy e fiúkhoz szeretetteljes és türelmes, nem lankadó megértéssel közeledtek volna és meglátták volna bennük azt, ami az értékek egyik legnagyobbika: a szegény embertárson való segíteni akarást: eltaszították őket maguktól.”³⁷

Pfeiffer más írásai szerint a passzusban jelzett két csoport, illetve réteg ezekben az években is létezett, a szembenállás a visszatérés utáni korszakra is átöröklődött. A „régí generáció magyarja” „hajlamos arra, hogy a legszerényebb népjóléti szociális törekvés mögött is felforgató »kommunizmust« lásson”, a nép kultúrájának emelését főlölegesnek tartja, és a reformkatolicizmust elindító, támogató pápai enciklikákat, ha egyházi kitételeik nélkül hallaná őket, kommunista propagandaszövegeknek minősítené. Mindebben nemcsak az az érdekes, hogy ezúttal egy fontos pozícióban lévő egyházi ember védi meg a (volt?) baloldaliakat a nemzetárulás vádjától, hanem az is, ami-re talán közvetetten irányítja rá a figyelmünket: az, hogy a visszatért fiatalabb generáció elitje nem megy át a szélsőjobboldalra, meglévő szociális érzékenysége mellett éppen a nemzeti jelleg fölerősödéséből következik, nem a korábbi baloldali hagyományból. Amint azt Simándy Pál már 1938 őszén megírta:

„A magyar szónak és kultúrának, a magyar népiségnek, a sajátos magyar szellemiségnek, a *nemzeti önállóságnak és függetlenségnek a megőrzése, fenntartása, továbbépítése, megerősítése*: ez az ő mindennekfelett való törekvésük, építő akaratuk és pozitív programjuk!”³⁸

36 A határozat szövegét közli, illetve ismerteti Gömöry János: *Emlékeim egy letűnt világról*. Budapest, Szépirodalmi, 1964, 214–215. p. A találkozóról lásd még: A felvidéki írók és kultúrmunkások továbbra is a magyar népet, a népi gondolatokat fogják szolgálni. FMH, 1939 május 7. 7–8 p.; Martos Lajos: Friss felvidéki szél. *Népszava*, 1939. május 21. 11. p.; Kovács Endre: A felvidéki értelmiség virágvasárnapi nagy értekezlete Budapesten. *Érsekújvár és Vidéke*, 1939. 15. sz. 4. p.

37 Pfeiffer Miklós: „Íratlan történelem.” (Üzenet Balogh Edgárnak.) *Új Élet*, 1939. 7. sz. 397. p.

38 Simándy Pál: Mit hoz magával a Felvidék ifjúsága? *Szabadság*, 1938. 45. sz. 3. p.

Kétségtelen, hogy hazafias szólamokért a hazai szélsőjobboldal nem ment a szomszédba – bár sok egyébért éppen a szomszédba ment –, de Simándy, Bajcsy-Zsilinszky Endre munkatársa nem erre gondol; a függetlenség nála és sok más ekkori politikai irányzat, csoport tagjainál német-, illetve nyilasellenességet jelent. Azt ugyanis lehetett tudni már, ha sokan nem vették is észre, vagy nem tulajdonítottak neki jelentőséget, hogy Imrédy labanc.

A Pilvax-beli találkozó több résztvevője, illetve a kisebbségi korszak számos régi harcosa a későbbiekben is azt a szellemiséget képviselte, annak a programnak egy-egy pontját igyekezett megvalósítani, amely ott kapott formát. Hol a decentralizáció igénye, hol az ejtőernyősök bírálata jelenik meg egy-egy szövegükben – a kisebbségek, főként a szlovákok jogai melletti kiállás minden árnyalatukra, a jobb- és a baloldalra általánosan jellemző. Példaképpen két kiadványt említek meg, Borsody István *A szlovák–magyar kérdés alapvonalai* (1939) című füzetét és Pfeiffer Miklós *A katolikus egyház és a hazai nemzetiségek* című, 1942-ben önállóan is megjelent előadását. Van azonban még egy harmadik szint is, amelyet nemigen szoktunk vizsgálni. Ez pedig a legális munkásmozgalomé.

A *Népszavában* a két volt szlovákiai szociáldemokrata vezér, illetve a prágai parlament egykori tagjai, Surányi Lajos és Borovszky Géza – az előbbi már hosszú ideje Magyarországon élt, mert csehszlovák állampolgárságát elvették – fejtett ki publicisztikai munkásságot, továbbá meg nem nevezett felvidéki levelezők. Ők például arról írtak, hogy noha az 1938-as, az Egyesült Magyar Párt égisze alatt történt nemzeti egyesülésben a szocdemek, sőt még a volt kommunisták is részt vettek, a párt jobbratolódása óta az ő önálló szervezkedésüket megnehezítették, sőt (újra) kiéleződtek a szociáldemokrata–keresztényszocialista ellentétek is.

Szerintük rosszul szabták meg a határokat – például több, Magyarországhoz visszerült várostól elvágták saját vonzáskörzetét, ezért pang az ipari és a kereskedelmi élet. A kormány nem állította vissza a csehszlovák korszakban megszüntetett gyárakat, s az, hogy külön országrészként kezelik a visszacsatolt területet, többek között azzal is jár, hogy nem érvényesek a trianoni határokon belüli minimálbérek. A képviselőtestületekbe a munkásokat nem engedik be, de ugyanott helyet kapnak azok, akik a visszatérés előtt a leghangosabb (csehszlovák) kormánypártiak voltak. Ugyanakkor a nyilasok szabadon szervezkednek a visszacsatolt területeken.

A határmegvonáshoz Surányi – a szociáldemokraták országos gyűlésén kifejtett és a résztvevők által dörgő „Úgy van!”-okkal kísért – álláspontja (amely alátámasztja azon föltevésünket, hogy a revizionizmus nem szimplán nacionalista program):

„A marxista gondolat szemben áll a wilsoni elvvel, és ehelyett az országhatárok megvonásánál a *gazdasági fejlődés szükségleteit* veszi figyelembe.” Azaz éljen a magyar–lengyel határ!³⁹ (A helyzet áttekinthetetlenségére, a programok gyorsan változó voltára utal talán, hogy a *Felvidéki Magyar Hírlap* 1938 decemberében cikkben méltatja a szociáldemokrata Surányit, 1939 januárjában pedig rádióelőadásának szövegét közli.)

A főntebbiekben már szerepelt arra vonatkozó utalás, hogy volt, aki elismerte a „felvidéki szellem” terminus jogosságát, s volt, aki tagadta ezt. Az azonban bizonyos, hogy a „visszatértek” töredéktársadalmának jellemző jegyeiként a szolidaritást, a demokratikusabb belső viszonyokat, a nagyobb szabadságigényt tekintették. A fenti ter-

39 XXXII. rendes évi pártgyűlésünk. *Népszava*, 1939. január 31. 12. p.

minust használta például a *Népszava* is, csak azt nem ismerte el – ismételjük, Szűllőhöz, Esterházyhoz és a Pilvaxban programot fogalmazó közéleti személyiségekhez hasonlóan, illetve rájuk hivatkozva –, hogy ezt az Imrédyhez csatlakozó Magyar Párt kisajátíthatná. Évekkel később, amikor már javában dült a háború, s többen szóvá tették e „felvidéki szellem” elsikkadását, Simándy Pál egyik írásában⁴⁰ magát a kérdést is igaztalannak tartotta már. Szerinte az igazi kérdés ugyanis ez: „Hol ma egyáltalában a szellem?” Simándy szerint elkövetkezett a vezére utasításait gondolkodás nélkül végrehajtó tömegember kora. A világháború évei hamarosan szétzilálták az egykori közösséget, s a felvidéki közírók a továbbiakban egyénileg, saját nevükben, vagy valamelyik ideológiai-politikai csoporthoz csatlakozva fejtették ki álláspontjukat a társadalmi kérdésekről.

Végezetül két olyan munkára utalnék röviden, amelyek néhány évvel később azt próbálták megvizsgálni, hogy maradt-e valamilyen, a volt kisebbségeket meghatározó közös jegy, vagy minden sajátosságuk fölolvadt a magyarországi társadalomban? Krammer Jenő 1941 augusztusában a *Magyar Szemlében* jelentette meg A kisebbségi ember lelki világa című tanulmányát, amelyben e közös jegyek léte, sőt, a „kisebbségi lélek” átmenetű volta mellett foglalt állást. Részben azért, mert a magyarok Európában kisebbséget képeznek, részben azért, hogy Magyarország kellően fogékony lehessen a világháború első éveiben hozzá visszakérült nagy lélekszámú nemzeti kisebbségek sajátos problémáira. A harmadik ok: a magyarság feje fölül nem múlt el a kisebbségi sors, hiszen több százezren maradtak a határokon kívül.

A beilleszkedés problémáinak legjobb, a történeti eseményekre, politikai akciókra viszont nem utaló, ezért főntebb nem hasznosított földolgozása Jócsik Lajostól származik; ez pedig a *Hazatérés – Tájékozódás* (Pécs [1942]) című, négy esszéből-tanulmányból összeállított füzet. A szerző szerint le kell szűrni a két évtizedes kisebbségi korszak tanulságait és ezeket itthon érvényesíteni kell. Ehhez viszont az itthoni csoportok viszonyainak megismerésére volna szükség. Az első tapasztalat az, hogy a visszatérés után rögtön megkezdődik a szélsőjobboldal tagtoborzó propagandája. A visszatért területek lakossága ismét Budapestet tekinti központnak, az ottani magatartáshoz igyekszik alkalmazkodni, sőt hasonulni; folyamatosan eltűnik a kisebbségi, kisépi tudat; a visszatértek átmenetileg föloldódnak a nemzet egységében. Elkezdődik a középosztályosodás folyamata. Három évvel később a helyi jelleg erősödik a visszatért területeken, s bár az elkeveredés, a kiválasztódás, a magyarországi ideológiai-politikai csoportokhoz való csatlakozás megtörtént, megmaradt bizonyos távolságtartás, aminek következményeként a visszatértek pontosabban látják a csoportok ellentéteinek okait mint az 1938 előtti Magyarország lakói. Jócsik megfigyelései közül itt most kettőt emelek ki. Az egyik szerint a kispolgár lázadása általános válságot idézett elő – itt Jócsik éppúgy kapcsolódik Ortegához, mint Simándy Pál egyik főntebb idézett megjegyzéséhez. A másik: az ipar és a mezőgazdaság szembenállásának következtében (is) egyre közelebb ér az agrár életforma pusztulásának réme. Ez ismét annak a bizonyítéka, hogy a magyar társadalomból hiányzik a szociális gondolkodás és a kisebbségben egykor létezett társadalmi kiegyenlítődség.

40 Simándy Pál: A felvidéki szellem. In *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve. Felvidéki irodalmi emlékönyv*. Budapest, Mefhosz, 1940, 74–78. p.

NECZE GÁBOR

IDŐJÁRÁSJELZŐK ÉS TÉRKÉPHELYESBÍTŐK

Adalékok a kárpátaljai biztonságpolitikához 1939–1941 között

Kárpátalját a hatalomváltás után kitüntetett figyelemben részesítették a különféle hatóságok politikai megfigyelői. A régióban erőteljesen érvényesültek a kormányzat biztonsági és katonapolitikai szempontjai, aminek számos oka volt. A legfontosabb Kárpátalja kiemelt stratégiai jelentőségében rejlett. Magyarország szempontjából ez első sorban a lengyel–magyar határ létrejötte miatt volt fontos. Ezzel sikerült a kisantant gyűrűjét megbontani. Kárpátalja visszacsatolása azonban nem békés eszközökkel történt, hanem egy ellenállást tanúsító, magát függetlennek kikiáltó kisállammal szembeni fegyveres fellépéssel. Azzal, hogy Kárpátalját katonai akcióval foglalták el, megteremtették az alapját annak, hogy a katonai hatóságok szigorúan lépjenek fel a nemkívánatos szervezetekkel, illetve személyekkel szemben. Mindez magával vonta a belső és külső hírszerzés erőszakos fellépését is, amit a kárpátaljai katonai közigazgatás három és fél hónapja alatt legálisan gyakorolhatott a katonai hatóságok közreműködésével és engedélyével *Térképhehelyesbítő Igazgatóság* néven.

1939 októberétől a magyar–szovjet határ létrejöttével a hatóságoknak több ezer tiltott határátlépővel kellett szembesülniük.¹ A szökevények többsége olyan helyi lakos volt, akik elégedetlenek voltak a magyar fennhatósággal, a saját életviszonyaikkal, illetve menekülni próbáltak a katonai behívó elől.² Sokakra a Szovjetunió felől érkező propaganda is hatással volt. A Kárpátaljáról a Szovjetunióba menekült kommunista értelmű értelmiségiek közül többen propagandafeladatokat kaptak a szovjet oldalon.

1 Az 1939 októberétől 1941 júniusáig a Szovjetunióba szököttek számáról nincsenek pontos adataink. A meglévő adatok tág mozgásteret biztosítanak a témában kutatók számára. Egyfajta következtetés azonban levonható az adatokból: Magocsi 20 000 körüli szökevényt említ (Павло Роберт Магочій: Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь [1948–1948]. Ужгород, 1994, 152. p.). Pontosan meg nem nevezett szovjet és ukrán forrásokra hivatkozva Móricz Kálmán szintén 20 000-re teszi a szökevények számát 1941 júniusáig (Móricz Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 2001, 104. p.). A szakirodalom másik része kevesebb szökevényt említ. Egy 1999-ben megjelent ukrán történeti munka a *Kárpátaljai Közlöny* egész 1941-es évfolyamára hivatkozva, 1941-re vonatkozóan 2823 szökevényt említ (Омельян Довганич: Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору. In *Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 pp.* Szerk. В. Худанич, В.Маркус. Гражда-Карпати, Нью-Йорк, Чикаго, Ужгород, 1999, 207 p.). Ezt az adatot a tanulmány szerzője nem találta meg a *Kárpátaljai Közlöny* hasábjain. Kárpátalja háborús éveit feldolgozó, még a szovjet korszakban kiadott mű hozzávetőlegesen 4500 főben jelöli meg a szökevények számát (О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян: *Закарпаття в роки війни*. Ужгород, Карпати, 1990, 22. p.). Fedinec Csilla a rendőrség ungvári határvidéki kapitányságának jelentése alapján 457 szökevényt közöl, akik 1939. október 13-a és november 2-a között hagyták el illegálisan Magyarországot (Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002, 346. p.). Ormos Mária Kozma Miklós emlékiratára hivatkozva 1940 elejétől szeptember 16-ig 1892 főt említ, akik a Szovjetunió felé hagyták el illegálisan az országot (Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. Budapest, PolgArt, 2000, 732. p.). A fenti adatokból leszűrhető, hogy a 20 000 körüli szám kissé túlzottnak tűnik.

2 Ormos: i. m. 732. p.

Voltak, akik ukrán nyelvű újságok, rádióadások szerkesztői lettek.³ A Magyarországot tiltott módon elhagyók között sok zsidó is volt. Ők főleg a zsidókat ért hátrányos megkülönböztetés miatt hagyták el az országot többek között a Szovjetunió felé is. Nem számított ritka esetnek, hogy a szökevényeket anyagi ellenszolgáltatás fejében a magyar határőrök segítették át a határon.⁴

A Szovjetunióba szököttek többségét az ottani hatóságok táborokba zárták, néhányukat azonban – miután a szovjet hatóságok megbizonyosodtak megbízhatóságukban – visszaküldték Magyarországra, hogy információkat szolgáltatassanak a kárpátaljai katonai készülség állapotáról. Feladatuk többnyire abból állt, hogy felmérjék Kárpátalján az erődítések, katonai objektumok, a stratégiai fontosságú vasúti hidakat, alagutakat, illetve a területen állomásozó magyar katonaság létszámát. Perényi Zsigmond kormányzói biztos bizonyára az ilyen és ehhez hasonló esetekre gondolt (ti. az indoklás szerint ezek az esetek érintik mind a külügyi, mind a belügyi, valamint a honvédelmi ügyeket), amikor 1939 októberében az ungvári kémelhárító osztály létrehozása mellett érvelt.⁵

Kárpátalja területe előnyt élvezett a Magyarországon folytatott szovjet kémtevékenységben, mivel a fronthoz legközelebb eső magyar területről volt szó, ahol számolni lehetett a helyi ruszinság szovjetek iránti szimpátiájával. A terület sok helyütt alig járható, hegyvidéki jellege is kedvezett az ellenséges felderítő akcióknak és a nyelvi nehézségek is elhanyagolhatóak voltak. 1939 szeptemberétől a kárpátaljai kémelhárítás fő feladata a Szovjetunió felől érkező hírszerzők, felderítők kiszűrése volt. Kárpátalja volt a színtere a mind erőteljesebbé váló szovjet hírszerzésnek, illetve a magyar oldalról történő kémelhárításnak. A magyar hatóságok ezt a feladatot többé-kevésbé sikeresen látták el. Ez többek között annak volt köszönhető, hogy 1941 áprilisától a Honvéd Vezérkar kérésére a Belügyminisztérium felemelte a csendőrség létszámát a határmenti területen.⁶

A Szovjetunió területéről érkező hírszerző tevékenység a német–szovjet háború kezdetekor lecsökkent, de teljesen nem szűnt meg. 1942 elejétől a Szovjetunió felől többször érkeztek felderítők Kárpátaljára,⁷ de a folyamat intenzitása csak 1944 során a front közeledtével erősödött fel. A szovjet hírszerzés tevékenysége 1939–1941 közötti évekhez képest kibővült. A front közeledtével partizáncsoportok szervezésére is vállalkoztak. Velük szemben a magyar hatóságok (főleg a csendőrség) többnyire sikerrel léptek fel. 1943 folyamán a hatóságok még úrrá tudtak lenni a helyzeten, ami 1944-től már nem volt elmondható.⁸

A Szovjetunió elleni támadással Kárpátalja katonai felvonulási területté vált, ami miatt a kormányzat – Kárpátalján is háborús konjunktúrát teremtve – 1942-ig mintegy 27 000 000 pengőt fordított a kárpátaljai utak, vasutak, hidak, laktanyák, alagutak építésére, felújítására.⁹ Mivel a fenti beruházások legnagyobb része katonai célokat

3 Осип Данко, Василь Маркусь: Закарпатці в екзилію у роки війни. In *Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр.* Szerk. В. Худанич, В.Маркусь. Гражда-Карпати, Нью-Йорк, Чикаго, Ужгород, 1999, 192. p.

4 Szegedtől a GULAG-ig. Schwarcz Sándor visszaemlékezése. Sajtó alá rendezte Sajti Enikő. Szerk. Anderle Ádám. Szeged, 1997, 36. p.

5 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 149 26. d., 2. t., 1939/15 121.

6 MOL K 149 226. csomó, 1. t., 1941/8942.

7 О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян: і. м. 107., 109. p.

8 Marina Gyula: *Ruténsors – Kárpátalja végzete*. Toronto, 1977, 153., 155. p.

9 Aladár V. Simonffy: *Zweieinhalb Jahre Karpathenland. Ungarns Aufbauwerk im Karpathenlande*. Budapest-Leipzig, Vajna & Bokor, 1941, 10–12., 19–21. p.

(is) szolgált,¹⁰ ezek védelme nagy jelentőséget kapott a kormányzat kárpátaljai biztonságpolitikájában, ami nem volt véletlen, hiszen a külföldi (főleg a szovjet) hírszerzőket is ezek az objektumok érdekelték. Ehhez járult még az 1940 tavaszától beinduló erődrendszer kiépítése – az Árpád-vonal előzménye – a Kárpátok gerincén. Az Erődítési Csoportparancsnokságot Csapon hozták létre.¹¹ Az erődítési területeken, illetve az erődítési sávtól beljebb eső, az ún. erődítési kirendeltségek székhelyein a kémelhárítás fokozott mértékben volt jelen.¹²

Kárpátalja viszonylatában a kémelhárítást és a belső elhárítást végző szervek együttműködése kisebb zökkenőktől eltekintve sikeresen megvalósult, miután a kormányzat kiépítette kárpátaljai részlegüket. Kezdetben – a jelek szerint – hatásköri viták merültek fel a rendőrség ungvári, munkácsi és beregszászi kapitányságai feletti ellenőrzés ügyében a Belügyminisztérium és a kormányzói biztos között. A hatásköri vitákból végül kompromisszumos megoldás született. A BM 1939. december 10-én elrendelte, hogy a fenti rendőrkapitányságok és az azok fennhatósága alatt működő rendőrkirendeltségek felett a szolgálati irányítást és felügyeletet a belügyminiszter közvetlenül gyakorolja.¹³ Ez a terület kitüntetett fontosságát jelzi. A határ menti felügyeletet a hét rendőrkirendeltség látta el Huszt, Aknaszlatina, Körösmező, Ökörmező, Szolyva, Volóc, Uzsok központtal.

Az ungvári határvidéki rendőrkapitányság és a hadsereg között 1941 nyarától szorosabbra fűződött a kapcsolat. Magyarország és a Szovjetunió között beállt hadiállapotra hivatkozva a korábbihoz képest nagyobb hangsúlyt kapott a kémelhárítás, illetve a termelés zavartalanságának biztosítása. A BM 1941. június 30-tól elrendelte, hogy a rendőrhatalóságok vezetői legalább hetente egyszer lépjenek kapcsolatba a honvédség kémelhárító szerveivel, valamint szorosabb együttműködésre kötelezte a csendőrséget és a rendőrséget.¹⁴ Ennek a feladatnak már korábban megteremtették a technikai hátterét. A rendőrkapitányság kirendeltségeiben kiépítették a telefon-lehallgató hálózatot, valamint mozgó, rádióbemérő állomásokat szereltek fel 1941 áprilisáig.¹⁵

A tárgyalt korszakban a csendőrség irányításában is megnőtt a Honvédelmi Minisztérium befolyása a Belügyminisztériummal szemben,¹⁶ amit az is bizonyít, hogy a szervezet élére egy honvéd altábornagy került, noha jogilag a BM alá volt rendelve. A HM jogilag csak a csendőrség személyi és a kiképzési ügyeit tartotta kézben.¹⁷ A csendőrökre a katonákra vonatkozó jogszabályok voltak érvényesek, szemben a rendőrökkel, akikre a közalkalmazotti jogviszony volt az irányadó. A háború éveit során a csendőrség fokozatosan alárendelődött a hadseregnek. A hadsereg befolyása 1941-re a csendőrségre nézve odáig ment, hogy az a magyar–szovjet határon folyó szovjet feldehárító tevékenységet a csendőrség nagyobb áldozatvállalásával szerette volna felszámol-

10 Necze Gábor: Kárpátalja ipari gazdasága és idegenforgalma 1939–41 között. In „Nyílt terek”. A Garastyán Endre Szakkollégium jubileumi konferenciáján elhangzott előadások. Pécs, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 2004, 71. p.

11 Szabó József János: *Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944.* Budapest, Timp, 2002, 92., 110. p.

12 MOL K 149 214. cs., 1. t., 1940/13 869.

13 MOL K 149 26. d., 2. t., 1939/15 121.

14 MOL X 4232 8919. d., Mikrofilm. BM reservált iratok, 1941/11 500.

15 MOL K 149 226. cs., 1. t., 1941/8942.

16 Kaiser Ferenc: *A Magyar Királyi Csendőrség története a két világháború között.* Pécs, Pro Pannonia, 2002, 54. p.

17 *A magyar rendvédelem története.* Főszerk. Parádi József. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1996, 104. p.

ni, illetve mérsékelni. A vezérkari főnökség a BM-től erőlyesen kérte, hogy növelje a csendőrség létszámát a határvidéken. Ez azt eredményezte, hogy a csendőrségnek a hiány pótlására a Honvédelmi Minisztériumtól kellett volna segítséget kérnie.¹⁸ Az iratanyagban nem volt nyoma annak, hogy a csendőrség elutasította volna a kérelmet, viszont a rendőr-főkapitánysághoz intézett hasonló jellegű kérést a rendőrség elutasította. A rendőrség megmaradt a belügyi tárca befolyása alatt, kivéve a revíziós területek katonai közigazgatását. E területeken a rendőri szervek a katonai parancsnokságoknak voltak alárendelve.¹⁹ Kárpátalján ez az időszak 1939. március közepétől július 7-ig tartott.

Kárpátalja Magyarországhoz való visszakерүlése után az egyébként rendőrségi hatáskörbe tartozó idegenrendészet – minden más közigazgatási ügygel egyetemben – a katonai hatóságok feladatköréhez került. A KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Hivatal) nyíregyházi kirendeltségének képviselője a helyszínen már csak a katonai hatóságok által végrehajtott kész tényállást jelenthette a feletteseinek. E jelentésből (1939. április 21.) megtudhatjuk, hogy a katonai hatóságok 5000-5500 külföldi állampolgárt már eltávolítottak erről a területről, 3000 külföldi elutazása pedig már elő volt készítve. Legnagyobb részük cseh és morva állampolgár,²⁰ azaz addigra német birodalmi állampolgárok lettek, foglalkozásukat tekintve pedig kishivatalnokok, mérnökök, munkások, iparosok, kereskedők voltak. A magasabb rangú hivatalnokok már korábban elhagyták az országot.²¹

A BM hatásköre alá tartozó KEOKH is végeztetett megfigyeléseket a rendőrségen keresztül, főleg a Magyarországon élő külföldi állampolgárok kapcsán. Ez a hivatal látta el a rendőrség idegenrendészeti feladatkörét, amit a helyszíni kirendeltségei útján gyakorolt. Kárpátaljához legközelebb a sátoraljaújhelyi és a nyíregyházi kirendeltség volt. A kárpátaljai ügyekkel főként az utóbbi foglalkozott. Feladatköréhez tartozott az idegen állampolgárok lakhatási engedélyének, ideiglenes tartózkodási engedélyének a kiállítása. A kiutasítási ügyekkel is ez a hivatal foglalkozott, mert a Magyarországon élő külföldiek nyilvántartása is itt történt. A KEOKH politikai szempontokat is mérlegelt, amikor meghozta döntéseit. A kárpátaljai hatalomváltást követően a magyar hatóságok jelentékeny számú bevándorlót találtak Kárpátalján, akiknek egy része a szovjet hatalom elől menekült Csehszlovákia területére, másik részük pedig a korábbi évtizedekben Galíciából bevándorolt, állampolgárságot nem nyert zsidóság. E nyilvántartás alapján gyűjtötték össze 1941 nyarán mindazon – főleg kárpátaljai illetőségű, magyar állampolgársággal nem rendelkező, galíciai eredetű – zsidókat, akiket Kamenyec Podolszkba deportáltak és többségüket meggyilkoltak.

Az ungvári kémelhárító osztály

A fentiekben utalás szintjén már volt szó arról, hogy Kárpátalja kitüntetett figyelemben részesült a hatóságok politikai megfigyelői részéről. Ennek szellemében alakult meg 1939 októberében az ungvári kémelhárító osztály. Ebben közrejátszott az a tény is, hogy a polgári közigazgatás kárpátaljai bevezetését követően a Belügyminisztérium és

18 MOL K 149 226. cs., 1. t., 1941/8942.

19 Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Budapest, Kossuth, 1971, 313. p.

20 Visszatérésük Csehszlovákia azért is volt kíváncs, mert időközben a Német Birodalom alattvalói lettek.

21 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/8305.

a kormányzói biztos között hatásköri vita kerekedett a rendőrség feletti irányítást illetően. A kormányzói biztos nagyobb befolyást szeretett volna kapni a kárpátaljai rendőrség irányításában, mint amekkorát a BM adni szándékozott. Az „adok-kapok” vita lezárásaként a BM és a kormányzói biztos között kompromisszum alakult ki,²² melynek során a BM közvetlen irányítás alá vonta a kárpátaljai határvidéki rendőrkapitányságot, kikapcsolva ezzel a Budapesten székelő vidéki rendőr-főkapitányságot. A hatásköri vita rendezése feltehetően összefügg Perényi kormányzói biztos azon javaslatával, hogy Ungváron hozzanak létre egy kémelhárító kirendeltséget, ami kizárólag a kormányzói biztos hatáskörébe tartozna, ugyanakkor a három kárpátaljai város (és kilenc határvidéki rendőrkirendeltsége) rendőrségének politikai rendészeti osztálya maradna a BM hatáskörében. A hasonló feladatokat is ellátó ungvári kémelhárító központ a kormányzói biztos hatáskörébe kerülne.

A Perényi kormányzói biztos indítványára létesített kémelhárító kirendeltség (hivatalos megnevezése: Ungvári Kémelhárító Osztály) célja az volt, hogy a ruszin szellemi vezetők beszerzésével szemmel tarthassák, illetve leleplezhessék a „megfigyelést igénylő mozgalmakat”.²³ A beszerzéshez havi 500 pengőt utaltak ki, mely összeget a beszerezett ügynökök díjazására kellett fordítani. A rendszer független volt a csendőrség és rendőrség hasonló természetű szolgálataitól. A feladatkört kizárólag a Kormányzói Biztosság hatáskörébe utalták. Ezt úgy indokolták meg a Belügyminisztériumon belül, hogy ez a tevékenység magában foglal olyan ügyeket is, amelyek érintik mind a belügyi, mind a külügyi (és részben a honvédelmi) tárcákat.

A beérkező adatokat a Kormányzói Biztosság értékelné ki. Az így szerzett rendészeti vonatkozású információkkal viszont nem a kémelhárító kirendeltség foglalkozna, hanem a határvidéki rendőrkapitányság. A BM 1939. október 20-án arra utasította a kárpátaljai rendőri és csendőri szerveket, hogy soron kívül tegyenek eleget a Kormányzói Biztosság megkeresésének az ungvári kémelhárító kirendeltség ügyében, valamint a megalakítandó kirendeltség kéréseit minél előbb teljesítsék.²⁴ Ugyanakkor kérte a Honvédelmi Minisztériumot is, hogy a honvédség határ menti kémelhárító szervei szintén segítsék az új kirendeltséget (ténylegesen a hadsereg kémelhárító szervei nem a Honvédelmi Minisztériumnak, hanem a VKF 2-nek voltak alárendelve). 1941 áprilisára a jelek szerint zökkenőmentessé vált a csendőrség és a kémelhárító osztály együttműködése, amit elősegített a csendőrség létszámának a megemelése erre az időszakra vonatkozóan, és technikai eszközökkel való ellátása. Mindez – többek között – olyan célzattal történt, hogy szorosabbra fűzzék az ungvári kémelhárító osztállyal való kapcsolatot.

A honvédség és a kémelhárító osztály együttműködése is sikeresen megvalósult. Egy 1941. augusztus 8-ra keltezett BM-leirat szerint – amit a kárpátaljai rendőrhatóságoknak és a VKF-nek címeztek – azokat a személyeket, akik tiltott határátlépést követek el, az ungvári kémelhárító központnak kell átadni (korábban ezekkel az ügyekkel a VKF 2. foglalkozott).²⁵

Egy okirat 1939. október 21-ről a kárpátaljai nemkívánatos mozgalmak szellemi központjaként Ungvárt, Munkácsot, Husztot, és Beregszászt jelöli meg. Ezért – állapítja meg a jelentés szerzője – az államrendészeti (esetünkben politikai jellegű) megfigye-

22 MOL K 149 26. d., 2. t., 1939/15 122.

23 MOL K 149 26. d., 2. t., 1939/15 121.

24 MOL K 149 26. d., 2. t., 1939/15 126.

25 MOL K 149 226. cs., 1. t., 1941/9249.

léseket ezekre a helyekre kell koncentrálni.²⁶ A dokumentum következtetni enged az újonnan létrehozandó kémelhárító központ szervezeti felépítésére is, ami még feltáratlan. Valószínűleg a kémelhárítást a rendőrség szervezetén belül oldották meg, noha annak működése független volt a rendőrségtől.

A rendőrség és a kémelhárító központ szoros, de mégis különálló működése két okkal magyarázható. Az egyik ok anyagi természetű. A havonta kiutalt 500 pengő, amit a beszervezett egyének fizetésére szántak, túl kevésnek tűnik ahhoz, hogy külön apparátust hozzanak létre a megfigyelések kezelésére, értékelésére, a megfigyelőkkel való kapcsolattartásra. A másik ok szakmai jellegű volt. A kárpátaljai határvidéki rendőrkapitányság rendelkezett azzal a szakembergárdával, amely alkalmas volt arra, hogy ellássa azokat a feladatokat, amit megkövetelt az újonnan létesített szervezet. A hatóság szakemberei végre tudták hajtani a beszerzéseket, a jelentések kiértékelésével pedig az új szerv, az ungvári kémelhárító központ foglalkozott. A rendőrségtől való különállása abban mutatkozott meg, hogy a kémelhárító központ élére a VKF 2. osztályának egyik emberét, Osváth István ezredest nevezték ki.²⁷

A hadsereg által végzett megfigyelések

Kárpátalján a tárgyalt korszakban mindvégig kiemelt szerep jutott a hadseregnek. Már maga a terület is katonai akcióval és nem békés megszállással került Magyarországhoz. Ezért a közigazgatásra berendezkedett katonai hatóságok szigorúbban léptek fel a magyar állam érdekeivel szembenállónak titulált társadalmi, politikai szervezetekkel, valamint személyekkel szemben. Az információszerzésre külön szerv alakult Térképhelyesbítő Igazgatóság néven. E szerv megnevezése levéltári forrásonként változik (térképhelyesbítő szolgálat, osztály, bizottság, csoport, csoportparancsnokság). Hivatalos jelentéseit azonban Térképhelyesbítő Igazgatóság néven küldte. Az elnevezés álcázott jellegűnek tűnik, hiszen ez egy civil szervezetre utal, valójában a személyi állománya a vezérkari főnökség (VKF) 5. osztálya által szervezett civil ruhás fegyveres testület kötelékébe tartozott. Megalakulása visszavezethető az első bécsi döntést közvetlenül megelőző időszakra és összefügg a rongyos gárda toborzásával.²⁸

1938. október 5-én Vásárosnaményben alakult meg az úgynevezett „S” (Szigetvári) csoportparancsnokság (a térképhelyesbítők előde). Ekkoriban a feladatuk propaganda-tevékenységként volt meghatározva. Ez a propagandacél azonban tág mederben mozgott, mert a valós tények alapján megállapítható, hogy a tárgyalt csoportparancsnokság távbeszélő vonalakat rombolt, próbálta megakasztani a cseh vasúti szállítókat, hidakat robbantott, cseh katonai járóőrköt számolt fel, és emellett még röpcédulákat is terjesztett (leginkább talán ez utóbbi felelt meg a propagandacélnak), de a helyi lakosság egyes csoportjait is ellátta fegyverekkel.²⁹ Október 13-án Vásárosnaményből Tarpára települt át az „S” csoport maradványa, és Héjjas Iván vezetésével újjászervezték a csapatot. Az első bécsi döntés (november 2.) után a zászlóalj, amely már az „Előd” nevet viselte, felvonult az újonnan létesült határvonalig Ungvár és a Tisza vonala közé, ahol a – forrás szerint – szintén propagandaközpontokat létesített (amelyek inkább támaszpontokhoz hasonlítottak). A kiépült támaszpontrendszer három időjárás-

26 MOL K 149, 26. d., 2. t., 1939/15 141.

27 Hollós: i. m. 313. p.

28 Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: HL), VKF, 227. d., 5. oszt., eln., 80 710.

29 Uo.

jelző csoportparancsnokságból állt, amelyek alá 2-2 „időjárásjelző állomást” rendeltek. E támaszpontokról élelmiszert, fegyvereket, lőszert csempészték át a határon, valamint röpcédulákat terjesztettek. A szervezet erre az időre egyenruhát kapott, mert a fedőtevékenysége a „honvéd időjelző szolgálat”³⁰ megnevezést kapta. További feladatai között szerepelt, hogy felderítse az új határvonal miatt bekövetkezett viszonyokat. A „propagandacélok” elérése végett kisebb-nagyobb határincidensekre, helyi jellegű lövöldözésekre is sor került.

A szervezet újabb „profilváltására” november 19-e után került sor. A kormány részéről ekkor került napirendre Kárpátalja fegyveres elfoglalása. Az „Előd” zászlóalj azt a parancsot kapta, hogy a határ mentén húzódó időjárásjelző állomásokat rendelje alá a támadó honvédségnek. A támadás elmaradása után az időjárásjelző szolgálat átalakult „térképhelyesbítő szolgálatá”, feltehetően azért, hogy azt a benyomást keltse, mintha a határvonal apróbb kiigazításával foglalkoznának. Az átszervezést december 10-ig végrehajtották. Az „Előd” zászlóaljat leszerelték, így a térképhelyesbítő szolgálat személyi állományában 158 fő maradt. A szolgálat vezetője Csics György lett. A vezérkari főnök 1939. február 18-i szemléje során az újonnan megszervezett szolgálatról kiderült – melyről a jelentést elküldték a Külügyminisztériumba is, valószínűleg olyan célból, hogy legyen tudomása arról a szervezetről, amely a határon túlra is fejt ki tevékenységet –, hogy „...az osztagok tevékenységet fejtenek ki propagandisztikus célból. Kivételesen a demarkációs vonalon túl lakó bizalmi emberekkel dolgoznak: csak a parancsnoknál van egy pisztoly. Alakulatai:... Tiszaújlak, Feketeardó, Tiszaújhely, Salánk, Munkács, Dercen, Szerednye, Ungvár, Nagygejőc, Nagykapos.”³¹ Mint láthatjuk, e forrásból a szervezet módszerei a korábbiakhoz képest finomultak. A korábbi szabotázsakciókhoz képest már „csak” beépített emberekkel dolgoztak. A határon előforduló fegyveres incidensek feltehetően azért következtek be, mert a hírszerzés következtében tiltott határátlépésekre is sor került. Ezt tetézte még a csehszlovák–magyar viszony feszült volta és a friss határvonalból eredő kisebb területek hovatartozásának bizonytalansága.

1939. január 6-án, a munkácsi katonai benyomás alkalmával a figyelem középpontjába kerültek a térképezők.³² A csehszlovák csapatok ellen főleg a helyi rendőrség, csendőrség, valamint a térképezők léptek fel számottevő erőkkel. A harcok során a jelentés készítője szerint a térképezők tisztjei szenvedték a legsúlyosabb veszteségeket.³³ Kora délután 30 emberük volt Munkácson és 5 főt vesztek.

A térképezőkkel szemben több ízben merültek fel panaszok. Az egyik ilyen panaszról egy 1939. január 14-i keltezésű dokumentum ad számot, amely közvetve rávilágít a január 6-i munkácsi események okaira, nyolc nappal a történetek után. Ebben az iratban a VI. hadtestparancsnokság (amely Kárpátaljával szemben állomásozott) a vezérkari főnöknek panaszolja, hogy hiába próbálja visszaszorítani a határincidenseket, a térképezők tevékenysége miatt ez nem sikerül. A VI. hadtestparancsnokság utasításait a térképezők nem hajtják végre, ezáltal a határsértések beszüntetésére kiadott parancsok betarthatatlanokká válnak. Ezért a vezérkari főnökségnek azt javasolja, hogy

30 Uo.

31 MOL K 64 83. cs., 33-a. t., 1939/168.

32 Az ukrán történetírás szerint a január 6-i csehszlovák benyomás mögött a rongyos gárda tevékenysége áll, ami kiprovokálta a csehszlovák támadást. М.М.Вегеш, В.І.Гиря, І.Ф.Король: *Угорська ірредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.)*. УЖДУ, Ужгород, 1998, 101. p.

33 HL VKF, B/226, 1194. Mikrofilm. 215, 224. f.

rendeljük vissza a térképhelyesbítőket.³⁴ Ellenkező esetben olyan helyzet állna elő, hogy a határsértésre adott cseh válasza a honvédség nem tudna megfelelően reagálni katonai létszámhiány miatt. Ennek oka abban kereshető, hogy a hadtestekhez besztott hírszerző, kémelhárító csoportok gyakorlatilag nem voltak alárendelve a hadtestparancsnokságnak, ezáltal annak utasításait sokszor figyelmen kívül hagyták. Így történhetett meg, hogy a térképesek határsértéseit, hírszerző akcióit, balul sikerült tiltott határátlépéseit a csehszlovák hatóságok megelégtették, és válaszlépésre szánták el magukat. Az 1939. január 6-i munkácsi csehszlovák katonai betörés feltehetően válaszlépés volt a térképhelyesbítők tevékenységére.

Az első bécsi döntés utáni katonai közigazgatás során többször is előfordultak hasonló „engedetlenségek” a nemzetvédelmi tevékenységgel foglalkozó tisztek részéről.³⁵ Már ekkor felmerült, hogy szabályozzák tevékenységüket. A fentiekből lesűrhető, hogy a katonai hadtestparancsnokság hiába próbált kényszeríteni a határsértésekre visszaszorítására, a térképhelyesbítők miatt ez nem mindig sikerült. A határsértések pedig kiprovokálhatták az újabb cseh támadást, amire nem volt felkészülve a honvédség, mint ahogy nem volt felkészülve január 6-án sem.

Továbbá a térképhelyesbítők munkakörének részét képezte a terület politikai megfigyelése is, ami kiterjedt a határon túli területre. Ezt beépített emberekön keresztül végezték. Kárpátalja visszacsatolt részein végzett megfigyeléseik elsősorban a terület politikai közhangulatára, ruszin nemzetiségű politikusaikra vonatkozott, de információkat gyűjtöttek a szics-gárda szerveződéséről, létszámáról is.³⁶ Így került a figyelem homlokterébe 1939. március 6-án Demkó Mihály, későbbi kárpátaljai országgyűlési képviselő, akinek lengyel kapcsolatai érdekelték a térképezőket. Demkó ugyanis lengyel segítséggel (az ungvári lengyel konzulátus közreműködésével) próbált légiót szervezni Kárpátalja „felszabadítása” érdekében, azon oknál fogva, hogy Magyarország nem tesz semmit az ügy érdekében.³⁷ Mindez ellentétessnek minősült a magyar érdekekkel, ezért a lengyel alkonzul által beállított szervezők közül néhányat a térképesek ügynökei készek voltak megvesztegetni a szervezőtevékenység megghiúsítása érdekében.

Kárpátalja visszafoglalása után a térképhelyesbítők tovább folytatták tevékenységüket, holott megszűnt az ok, ami miatt „propaganda” tevékenységet kellett végezniük. Jelentéseik továbbra is befutottak, amelyeket a vezérkari főnökség továbbított (mivel a Térképhelyesbítő Igazgatóság a VKF 5. osztálya alá tartozott) többek között a Miniszterelnökségre, Külügyminisztériumba. A Miniszterelnökség II. ügyosztálya külön megkérte a vezérkart, hogy tájékoztassa az osztályt a frissen visszaszerzett terület lakosságának a hangulatáról: milyenek a gazdasági, kereseti, élelmezési viszonyok, hogyan működnek a nagyobb üzemek stb.³⁸ Feladatukról a jelek szerint nem redukálódott csak a politikai hírszerzésre. A visszafoglalást követő napokban végzett tevékenységükről egy március 22-ére keltezett jelentés tanúskodik: „A Térképhelyesbítő csoport működését a lakosság nem jó szemmel nézi. Nem tudják megérteni, hogy a katonaság, csendőrség, rendőrség mellett hogy működhetik még egy civil ruhás intézmény, amelyik nyomoz, letartóztat, véresre ver besúgás alapján embereket. A besúgás

34 HL VKF, B/226, 1205. Mikrofilm, 142. f.

35 Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban*. Budapest, Korona, 2001, 123. p.

36 HL VKF B/226, 1204. Mikrofilm, 131. f.

37 MOL K 28 45. cs., 98. t., ME 1939/401

38 HL VK, B/231, 1520. Mikrofilm, 668. f.

[...] nagyon elburjánzott, akinek ellensége van, azt feltétlen beárulják a térképezőknek. A besúgás elég néhány napi letartóztatáshoz [...] Célszerű volna tevékenységét beszüntetni, annál is inkább, mert vezetőik tisztí rendfokozati címekkel szólíttatják magukat”³⁹ – a civil ruha ellenére. Mindezekből leszűrhető, hogy a térképezők kvázi a politikai rendőrség szerepét öltötték magukra, azok után kutatva, akik tevékenyen részt vettek a kárpát-ukrán politikai rendszer működésében. A kárpátaljai katonai közigazgatás megszűnte után a Térképhelyesbítő Igazgatóság jelentéseivel már nem találkozunk.

A vezérkari főnökség szerepe Kárpátalján nem merült ki a térképhelyesbítők megszervezésével. A VKF lényeges biztonsági kérdésnek tartotta, hogy Kárpátalját megfelelő módon és ütemben töltsék fel magyar katonasággal. Ez a MÁV-ot olyan feladat elé állította, amivel nehezen tudott megbirkózni. A hadsereg számításai szerint mintegy 8000 fős létszámhiánya volt a MÁV-nak országos szinten.⁴⁰ Kárpátalja szempontjából ez azért volt fontos, hogy a probléma orvoslása után az 1940. évi „K”, azaz kémelhárító előmunkálatokat el tudják végezni, ami arra szolgált, hogy megóvja a honvédségi beruházásokat, erődítéseket, valamint az ország biztonságát növelni szándékozó intézkedéseket a különféle hírszerzőktől. A VKF 1940. szeptember 12-én kérte a Belügyminisztériumot, hogy utasítsa a csendőri és rendőri szerveit a munkálatok támogatására oly módon, hogy a kérdéses ún. erődítési területeken és az erődítési kirendeltségek központjaiban (Csap, Perecsény, Szolyva, Ökörmező, Alsószinevér, Huszt) fokozottan figyeljenek oda a kémgyanús esetekre.⁴¹ Ez természetesen együtt járt az idegenrendészet fokozottabb ellenőrzésével, az idegenek letelepedésének korlátozásával, fényképezési tilalom bevezetésével, iparendelékek kiadásának szigorításával, az utak, vasutak szigorúbb ellenőrzésével stb. a kérdéses területeken. Akit pedig elfogtak, azt egyből a hadsereg kémelhárító szervei elé állították (VKF 2.) vagy átadták az ungvári kémelhárító osztálynak. A vasúti és a postai alkalmazottak megbízhatóságára, a politikai rendszerhez fűződő lojalitásukra különösen nagy hangsúlyt fektettek a hatóságok. Ezért próbálta a Honvédelmi Minisztérium áthelyeztetni 1940 júniusában az ukrán érzelműeknek titulált vasutasokat és postai alkalmazottakat az ország belsőbb területeire. Ebben közrejátszott az a tény is, hogy a különféle jelentések szerint erősdőben volt a Kárpátalja felé irányuló ukrán propaganda intenzitása. Az utasítások esetleges elszabotálásának a lehetőségét szerette volna elkerülni a HM. A HM-indítványt követően meg is kezdték a vasutasok áthelyezését.⁴²

Internálták azokat a személyeket, akik a terület visszafoglalása előtti időszakban kommunista vagy kommunistagyanús tevékenységet végeztek. A rendőrség és csendőrség által követett gyakorlat alapján leszűrhető, hogy általában azokat internálták, akik aktív résztvevői voltak a cseh korszak alatti kommunista mozgalomnak. Azokat, akik passzív tagok voltak vagy már évek óta nem politizáltak, a rendőrség, illetve a csendőrség „csak” megfigyelés alá helyezte. 1941-re azonban e téren is szigorítást fedezhetünk fel, egyértelműen a hadsereg, de azon belül is a VKF 2/D (defenzív) alosztálya részéről, amit jól mutat egy 1941. május 21-én keletkezett okirat. Az érintett rendőrhatalóság nem hajtotta végre az internálást, hanem csak rendőrfelügyelet alá he-

39 „Tapasztalatok Ruthénföld megszállásánál” HL VKF B/227, 1250. Mikrofilm. 125. f. A jelentés szerzője Szentpály Imre százados, akit Makkay-Hollósy Ferenc századossal együtt a Honvéd Vezérkar Főnöksége összekötő tisztként rendelt ki a „Kárpát-csoport” parancsnokságához (HL VK, B/227, 3533. Mikrofilm).

40 „MÁV személyzeti létszám emelése” HL VKF B/226, 1191. Mikrofilm.

41 MOL K 149 214.cs., 1.t., 1940/13 869.

42 MOL X 4526 10 504. doboz. Mikrofilm. ME 1941-I–15 061.

lyezte a gyanús tevékenységgel megvádolt személyeket. E személyek fellebbeztek az internálás ellen, amely időtartam alatt szabad lábon mozoghattak. A VKF 2/D szerint a rendőrfelügyelet ellenére a fenti személyek akár államellenesnek minősülő tevékenységet is kifejtethetnének.⁴³ Ezek a személyek feltehetően kommunistagyanúsak lehetnek, hiszen még a német–szovjet háború előtt vagyunk, amikor még aktívabb volt a kommunista propaganda. A szovjet hírszerzés embereivel szemben a kémelhárító hatóságok minden eszközzel megpróbálták fellépni.

Ha a VKF 2. szükségesnek tartotta, akkor nyomást gyakorolt a Belügyminisztérium illetékes osztályaira olyan esetekben, amikor számára elfogadhatatlan tisztviselők kerültek egyes kárpátaljai hivatalok élére, akiknek – akkori megfogalmazással élve – államhűség szempontjából kétes volt az előéletük. Így történt ez a VKF 2/D leiratában a BM VII. osztályához, amikor a tiszaujlaki főjegyző és főszolgabíró leváltását követelték 1940 novemberében.⁴⁴ Ez az eset tanúsítja, hogyan próbált befolyást gyakorolni a hadsereg a civil adminisztrációra.

A lengyel menekültekkel kapcsolatos megfigyelések

A hadseregnek a német–lengyel, majd a szovjet–lengyel háború szintén okot szolgáltatott az idegen állampolgárokkal kapcsolatos ellenőrzés megszigorítására. A katonai kémelhárító szervezetnek nemzetbiztonsági szempontból a nagymértékű, több tízezres lengyel menekültáradat okozott gondot.⁴⁵ Mindez abból eredt, hogy – legalábbis a kezdeti napokban – a magyar hatóságok nem tudták kezelni a határt nagyszámban átlépő katonai csoportokat és civil menekülteket. A honvéd vezérkar egy szeptember 7-én (tehát majd egy héttel a szeptember 1-jei német támadás után) kelt rendelete szerint számolt ugyan a határt átlépő menekültekkel, valamint azok elhelyezésével,⁴⁶ de gyakorlati lépések nem történtek. Az eseményekről szóló helyszíni jelentéseket a rendőri szervezet napi rendszerességgel felküldték a Belügyminisztériumba.

Az ungvári határvidéki rendőrkapitányság jelentése szerint a katonai állományú menekültek ügyeit a területileg illetékes katonai hatóságok végezték, viszont a civilekkel kezdetben nem volt kinek foglalkoznia.⁴⁷ Őket elvben a határszélen fekvő polgári hatóságoknak kellett volna fogadni. Csak szeptember 22-re sikerült a beözönlő lengyelek elé egy kordont létrehozni a kassai csendőrkerületnek a Szamos–Tisza–Csap–Nagykapos-vonal mentén.⁴⁸ A rendőrség hatékonyabbá tétele végett a BM szeptember 21-én elrendelte, hogy az ungvári, beregszászi és munkácsi rendőrkapitányságok egy-egy politikai előadót jelöljenek ki, akik a szorosabb összeköttetést és az információ gyorsabb áramlását voltak hivatva biztosítani a központ (az ungvári határvidéki rendőrkapitányság) felé.⁴⁹

43 MOL X 4232 8919. d. Mikrofilm. BM res. iratok, 1941/10 005.

44 MOL K 149 214. cs., 1. t., 1940/15 917

45 A Kárpátaljára menekült lengyelek számát Brenzovics László 140 000 főben jelölte meg (Brenzovics László: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941. In *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán közelítés*. Szerk. Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004, 97. p.).

46 MOL K 149 204. cs., 2. t., 1939/14 034.

47 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/13 966.

48 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/14 107.

49 MOL K 149 204. cs., 2. t., 1939/15 122.

Az első menekültek már a szovjet támadás másnapján, szeptember 18-án megérkeztek Magyarország területére. Egyidejűleg érkeztek a terület mindhárom közlekedési szempontból fontos hágóján keresztül – az Uzsoki-hágón keresztül Uzsokra, a Vereckei-hágón keresztül Volócura és a Tatár-hágón keresztül Kőrösmezőre –, mely települések csak az első állomást jelentették a lengyelek magyar földre lépésük során. Számuk már az első napon több ezerre volt tehető. Kőrösmező állomására 850-900 polgári személy és mintegy 3000 katona jött át három szerelvénnel és négy mozdonnyal. A polgári menekültek mintegy 300 személygépkocsival lépték át a határt.⁵⁰ A Volócura érkező menekültek száma kevesebb volt, mint a Kőrösmezőre érkezetteké. A katonák számát a jelentés készítője nem tudta megállapítani, de őket a szolvai katonai parancsnokság fegyverezte le. (A katonák legtöbb esetben felfegyverezve léptek magyar területre.) Az első napon ide érkező polgári személyek többsége a lawocnei, illetve a stryji lengyel határátkelők vasúti, postai, közigazgatási alkalmazottai közül került ki. Uzsokra az első napon egy egész dandár futott be, de rövidesen számítottak egy másikra is. Várható volt ugyanerre az állomásra sebesültek érkezése is. A következő napon, szeptember 19-én folytatódott a lengyel menekültáradat. Kőrösmezőn például egy egész tüzérezred lépte át a határt teljes fegyverzetben, tankokkal. Ezek lefegyverzését Rahón hajtották végre. Rahón egyébként a vasúti szerelvények nagy száma már a vasúti közlekedés megbénulásával fenyegetett. A rahói pályaudvar vágányai annyira megteltek szerelvényekkel, hogy már a második napon három lengyel szerelvénynek kellett a nyílt pályán vesztegelnie.⁵¹

A német–magyar–szovjet hármás határ az Uzsoki-hágó környékén húzódott. A szovjet határszakasz mintegy 200 km-en, a német 35-40 km-en érintette Magyarország határát. Addig, amíg a támadók meg nem szállták teljes hosszában a határt, adódtak olyan határincidensek, amelyekbe a magyar határőrök is belekeveredtek. Ennek az volt az oka, hogy a lengyel határőrizeti szervek elhagyták állomásaikat. Nagyobb részük Magyarországra távozott. A volóc–lawocnei alagút túlsó végét is őrizetlenül hagyták. Ennek felügyeletét a magyar határőrizeti szervek vállalták, amíg azt az új államhatalom át nem vette tőlük. A 25 főt számláló őrséget azonban lefegyverezte egy ukrán szabadcsapat, ami a lengyel központi hatalom összeomlása után szerveződött meg. Néhány magyar határvadászt magukkal is hurcoltak. Szabadon engedésük érdekében a szovjet katonai parancsnokság járt közben.⁵²

A szovjetek a határsértők elfogására mindig kínosan figyeltek, még akkor is, amikor a határátlépés bizonyos esetekben bevett szokássá vált, főleg a vasúton dolgozók egyes csoportjai számára. A volóci vasúti vonal egy meghatározott vágányáról csak úgy lehetett átjutni a másikra, ha a szerelvény néhány méterrel ugyan, de áttolatott a volt lengyel területre. Ennek az volt az oka, hogy a vasúti váltó közel feküdt a határhoz. A határ ilyen módon való átlépése megszokott jelenség volt akkoriban. Azonban az új körülmények folytán a szovjetek nem voltak tekintettel erre. Az első áthajtó mozdonyt elfogták a rajta lévőekkel együtt. A tárgyalás végett utánuk induló volóci állomásfőnököt szintűgy elfogták. Egy teljes napig tartott, amíg rendeződött az ügy.⁵³

50 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/13 966.

51 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/13 967.

52 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/14 273.

53 Uo.

A környéken a menekültek felvásároltak minden élelmiszert. A később jövőknek már nem maradt élelem. Második nap a helyzet még súlyosabbá vált. A hatóságok a határ mentén gyűjtőtáborokat állítottak fel, ami valószínűleg enyhítette az élelmiszerhiányt. Az ország különböző területeire eljutókat pedig megpróbálták összegyűjteni, hogy szerte az országban elhelyezkedő internálótáborokba zárják őket.⁵⁴ Sok lengyel kikerülte a gyűjtőtáborokat, és érvényes okmányok nélkül bolyongtak az országban. Ezért a VKF szeptember 27-én kérte a BM-et, hogy a felkutatott lengyeleket internálásra adja át a katonai hatóságok kémelhárító osztályainak.⁵⁵ A magyar hatóságok láthatóan nem voltak felkészülve a több tízezres lengyel menekültáradatra, noha számítottak rá. A civil lakosság fogadását, elhelyezését a rendőrségnek, illetve a csendőrségnek kellett volna biztosítani, amit az első pár napon nem sikerült megoldani. A beözönlő felfegyverzett lengyel katonasággal a magyar katonai hatóságoknak gyorsabban kellett eljárniuk, ha el akarták kerülni, hogy a lakossághoz jelentős mennyiségű fegyver kerüljön. A lakosság fegyverekhez való jutását nem tudták megakadályozni, ezért a hatóságok házkutatásokat végeztek. A házkutatások során mintegy 150 lő- és 180 hidegfegyver került elő.⁵⁶

A magyar kormányzat kárpátaljai biztonságpolitikájáról összességben elmondható, hogy abban a hadsereg volt a meghatározó. A katonai hatóságok megfigyelői az első bécsi döntéstől kezdve kivették részüket a terület politikai megfigyeléséből. A katonai közigazgatás alatt rendészeti szempontból is a hadsereg befolyása volt jellemző – maga alá rendelve mind a kárpátaljai csendőri, mind a rendőri szerveket – ugyanúgy, mint a Kárpátaljára vonatkozó belső és külső hírszerzés is a vezérkari főnökség irányításával folyt. Fontos szerepet kapott a VKF 5. által szervezett „honvéd időjárásjelző szolgálat”, később „Térképhelyesbítő Igazgatóság”, amelyek feladata a hivatalos megfigalmazás szerint propagandatevékenység kifejtése volt. E feladatot nem sikerült mindig jól ellátni. Határsértéseik miatt nemegyszer cseh fegyveres válaszlépésekre került sor, melyek viszonzására a honvédségnek nem volt mindig módja. Kárpátalja visszafoglalásával tevékenységük feleslegessé vált, mégsem szüntették be a működésüket, viszont a polgári közigazgatás bevezetése után már nem hallunk felőlük.

A katonai közigazgatás megszűntével (1939. július 7.) a hadsereg látszólag kivonult a civil szférából, gyakorlatilag egyre nagyobb nyomást gyakorolt rá, ami a kémelhárítás fokozásában is megmutatkozott. A német–szovjet háború közeledtével egyre több követelés érkezett a honvédség felől a kormányhoz, nagyobb beleszólást igényelve a civil közigazgatásba, ha olyan esetet tapasztalt, ami – szerinte – állambiztonsági szempontból aggályos lehet.

A rendőrség és csendőrség szorosan együttműködött a honvédség kémelhárító részlegével. A terület kiemelkedő szerepét állambiztonsági szempontból mégiscsak az ungvári kémelhárító osztály megalakítása mutatja, ahol összefutottak a csendőrségről, rendőrségről és a hadsereg helyi kémelhárító szerveitől bejövő információk, megkönynyítve a hatóságok részéről az ellenlépés megtételét. Minderre azért is volt szükség, hogy védelmet szolgáltatassanak az 1940 tavaszától beinduló kárpátaljai erődítési munkálatoknak, ami főként a Kárpátok hegyei között épülő Árpád-vonal építését, a hozzá kapcsolódó infrastrukturális fejlesztéseket, illetve a hadsereg zavartalan felvonulását biztosító építkezéseket foglalta magában.

54 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/14 421.

55 Uo.

56 MOL K 149 27. d., 2. t., 1939/14 585.

HÁMORI PÉTER

A MAGYAR KORMÁNY SZOCIÁLPOLITIKÁJA A VISSZACSATOLT FELVIDÉKEN ÉS ÉSZAK-ERDÉLYBEN

Paradigmaváltás a magyar szociálpolitikában 1938–1940-ben

1938-ban Darányi miniszterelnök elmozdítása után a kormány élére álló Imrédy Béla és belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc egy radikális szociál-, sőt társadalompolitikai irányváltás előkészítését határozták el. Ennek érdekében a vármegyékhez, az alispán mellé szociálpolitikai tanácsadókat neveztek ki, akik azonban nem tartoztak az alispán alárendeltségébe, hanem a belügy alkalmazottai voltak. Feladatuk sem a helybeli tanácsadás volt. Sok alispán alighanem meg sem hallgatta volna véleményüket: a törvényhatósági bizottságok többsége – ha ugyan nem valamennyi – eleve elzárkózott minden nagyobb szabású társadalompolitikai reformtól.¹ A szociálpolitikai előadók hatásköre éppen ezért más volt: adatokat kellett gyűjteniük a nép életviszonyairól, és azt bizalmas úton az őket kinevező belügyminiszter és miniszterelnök elé terjeszteniük.²

A magyar állam vezetőinek addig példa nélkül álló szembesülési kísérlete az állampolgárok életkörülményeivel megrendítő hatással volt a kormányfőre. Imrédy, aki különben a népi írók és szociográfusok egy részével is kapcsolatot tartott, kénytelen volt hinni kiküldöttjei jelentéseinek, hiszen azok szakmailag többé-kevésbé (hazai szociológiai képzés híján inkább kevésbé) felkészült szakemberek voltak, akiknek az államigazgatásban, oktatásban vagy akár a cserkészletben töltött múltja garantálta, hogy az általuk megrajzolt kép „szociálisan elkötelezett”, de nem túlzó lesz.³ Ez pedig nem ke-

-
- 1 A közigazgatás tervezett szociális, illetve „népi” átalakítása kérdésében: Csöppös István: A komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet Magyarországon. *Századok*, 1992. 2. sz. 259–284. p.; Valkó László: *Az új magyar szociálpolitika*. Szociális célkitűzések és a céltudatos szociálpolitika. Magyar Társaság, Budapest, 1940 /Magyar Társaság Könyvei, 2./; *A szociális vármegye*. A Komáromvármegyei Közlőleti és Gazdasági Szövetkezet működése. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 1941; Endre László alispán bemutatkozó beszéde, 1938. január 11. Köz- és kisgyűlések. Pest Megyei Levéltár IV. 403.
 - 2 Szírbik István: A szociális titkárok helyzete. Uo. 1939. február 16. 55. p.; Soproni Elek: A szociális közigazgatás szervezete a községekben, járásokban és törvényhatóságokban. In *A magyar szociálpolitika feladatai*. A vármegyei szociális tanácsadók és közlőleti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások. Pécs, Kultúra, 1939. I. köt. 190. p.; Gádosor Miklós: i. m. 64. p.; Jákob Konrád: *Papírigazgatás helyett szociális életigazgatást*. A Községi Jegyzők Országos Egyesületének kiadása, Sárpilis–Budapest, 1940.
 - 3 Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. Kis Magyar Könyvtár. New York, 1954. I. köt. 67. p. Megbízásuk egyébként pontosan kijelölte a kormányzati akarat határait is: jelentéseiket ugyanis bizalmas jelleggel kellett megtenni, azokat nyilvánosságra nem hozhatták (Erődi-Harrach Béla közlése, 2000. febru-

vesebbet árult el, minthogy a nép nyomora legalább akkora, ha ugyan nem nagyobb, mint amilyenről Illyés, Féja, Kovács Imre és társaik könyveiben olvasni lehetett, továbbá azok az általuk leírt lelki folyamatok, reménytelenség, csodavárás vagy éppen már csodára sem várás is általánosak. Az 1919 óta vissza-visszatérő fenyegetés, egy újabb forradalom lehetősége, melyre a politikai közbeszédben húsz éve soha nem felejtettek el utalni a megszólalók – akár oly módon, hogy emiatt kell minden „felforgató társadalmi kísérlettől” elzárkózni, akár oly módon, hogy éppen a fenyegetettség miatt kell a társadalom szövetében jelentős változtatásokat eszközölni –, a miniszterelnök szemében valós esélynek tűnhetett.

Az 1938-as év eseményei azonban nemcsak fenyegetést jelentettek, hanem átmenetileg kitörési pontot is kínáltak Imrédy számára, méghozzá két területen is: egyszerre látszott keresztülvihetőnek a külső, területi, és a belső, társadalmi revízió. Ennek lehetősége valószínűleg elkápráztatta a miniszterelnököt, hiszen a harmincas évek végének legnagyobb vitái, nagyrészt éppen a két revíziós cél sorrendiségéről szóltak.⁴ A belső revízió Imrédy terveiben a földkérdésnek az 1920-as Nagyatádi-féle földreformnál és Gömbösi telepítési törvényénél sokkal radikálisabb megoldását, az agrárnépesség, különösen a legszegényebb rétegek életszínvonalának emelését, a gazdasági „örségváltást” (azaz a zsidókérdés törvényi rendezését) és a magyar politikai intézményrendszernek, benne az érdekképviselőknek és a politika alapstruktúrájának gyökeres megváltoztatását jelentette volna. Ez a hagyományos demokrácia addigi – amúgy sem túl tág – kereteinek kiiktatását, és helyükbe korporatív szervezetek állítását is magával hozta volna. A kettős, külső és belső revízió együttes végrehajtása, összekapcsolása kérdésében Imrédy külföldi „biztatást” is kapott: a berlini külügyi adminisztráció többször utalt arra, hogy a radikális belpolitikai változtatások előfeltételei annak, hogy Németország támogassa a magyar törekvéseket a Felvidék egészének vagy egy részének visszacsatolásának kérdésében.

Az I. bécsi döntést megelőző tárgyalások során a magyar álláspont egy darabig a népszavazás felé hajlott.⁵ Ez kimondottan kedvezett Imrédy terveinek. A Felvidék általános szociális helyzetképe egyfelől ugyan sokat romlott 1938-ban, ám az életszínvonal általánosságban mégis érzékelhetően magasabb volt, mint Magyarországon. Fon-

ár 17.) Később a jelentésekből kettő mégis napvilágot látott, ám jellemző módon a két, szociálisan legjobb helyzetben lévő vármegyéről. (Nádújfalvy József: i. m. és Soproni Elek: *A kultúrsarok gondjai*. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. Budapest, 1940 /A Magyar Társaság Könyvei, 3./, kritikájukat lásd Vármegyei szociális jelentések. *Közigazgatástudomány*, 1941. 6. sz. 243–244. p.) Az ekkor felvázolt munkatervek egyébként sok ponton megdöbbentő hasonlatosságot mutatnak a csehszlovákiai szociális szakértők 1937-es javaslataival, jóllehet erősen valószínű, hogy a magyarországi vármegyei szociális tanácsadók még csak nem is hallottak az 1937-es tervekről. (Úprava *slovenskej dediny*. Súbor prednášok s debatou z ankety pečlivosti o zdravie vonkova, usporiadanej dňa 15. marca 1937 v Bratislave. Knihovna Pečlivosti o zdravie vonkova. zv. 19. Bratislava, 1938.)

4 Erről egy korábbi írásunkban részletesen szoltunk (Hámori Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok*, 1997. 2. sz. 353–382. p.). A miénktől részleteiben eltérő, de sok szempontból hasonló értékelést adott a kérdérről Ungváry Krisztián is („Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez. *Századvég*, 2002. 4. sz. 3–38. p.).

5 1938-as csehszlovák–magyar tárgyalásokra, a határrevízió menetére és a népszavazás körüli álláspontokra nézve lásd Sallai Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. *Századok*, 2000. 3. sz. 597–631. p. Október végén egyébként Imrédy több nyilatkozatában maga is hitet tett a népszavazás mellett. (Függetlenség, *Nemzeti Újság*, *Magyarság*, 1938. október 25.; *Népszava*, október 26.)

tos különbségnek számított az is, hogy a húszas évek eleji csehszlovák földreform, bár szolgált hasonló nemzetpolitikai célokat, mint a romániai és jugoszláviai, mégis sokkal kevesebb kirívó igazságtalanságot okozott a magyar lakosság számára. Különösen pedig a magyarok parasztság legszegényebb rétegeiből sokan a földreform haszonélvezői közé kerültek.⁶ Csehszlovákia emellett már 1918-ban jogrendjébe iktatta a munkanélküli segély intézményét is,⁷ amit Magyarországon az ínségmunkák rendszere csak úgy-ahogy, alacsonyabb színvonalon, és ami ennél is lényesebb, gyakorta megalázó körülmények között volt képes pótolni.⁸ A különbségek okai egyfelől a két gazdaság Prága javára eltérő adottságaiból fakadtak, másfelől szemléletbeli okok is felfedezhetőek voltak a háttérben (a csehszlovák szociális jogalkotás sokkal inkább hajlamos volt eltérni a rászorultsági elvtől, egyúttal jogosultságokat meghatározni, nem csak a munkanélküli ellátás kérdésében, hanem más területeken is).⁹ Mindezen körülmények, párosulva a magyar politikai elit meghatározó részének szívós ellenállásával a reformokkal szemben, vállalhatatlanná tette volna a népszavazást, hiszen Budapest számára megalázó vereséget jelentett volna, ha színmagyar vagy magyar többségű községekben, járásokban a visszacsatolást ellenzők jelentős számú szavazatot nyertek volna el. Erre pedig komoly esély látszott: a baloldali pártok, különösen a Magyarországon betiltott kommunista párt, továbbá néhány zsidó szervezet aktív propagandát fejtett ki a határ Magyarország javára történő módosítása ellen.¹⁰ Imrédy ép-

-
- 6 Erről számszerű adatokkal szolgált az OMGE alelnöke (Fodor Jenő: A visszacsatolt Felvidék gazdasági viszonyai. *Köztelek*, 1938. 101–102. sz. 971–975. p.). A Felvidéki Földbirtokrendező Kormánybiztosság jelentése szerint a visszacsatolt területeken földjuttatásban részesített 51 319 gazdálkodóból csak 3608, tehát 7% volt telepes – ám a 171 265 holdból 49 590-et, azaz csak 29%-ot kaptak meg. (Felvidéki földbirtokrendezés. *Köztelek*, 1940. 30. sz. 709. p.) A prágai törvényhozás az elbocsátott – elég nagyszámú – magyar, szlovák és ruszin cselédre is igyekezett gondoskodni, habár a támogatások köre meglehetősen szűknek bizonyult. (Nařízení vlády Republica Československa ze dne 21. října 1922, kterým vydávaj předpisy k § 75. zákona ze dne 8. dubna 1920, ve znění novely ze dne 13. července 1922, č. 220. 56. z.a.n., o zaoptření travalých zaměstnanců na velkém majetku pozemkovém. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého* (a továbbiakban: *Sbírka*), 1922. Častka 111. 1359–1365. p.)
- 7 Zákon ze dne 10. prosince 1918. o podpore nezaměstnaných, 1918. Častka XII. 51–53 p. ; legfontosabb módosításai: Zákon ze dne 19 července 1921. o státním příspěvku k podpore nezaměstnaných. Uo. 1921. č. 65. 1109–1111. p. Vládní nařízení ze dne 29. července 1933. přechodné úpravě státního příplatku k podpore nezaměstnaných. Uo. 1933. č. 52. 785–787. p.
- 8 A korszak magyarországi szociálpolitikai irodalmának egyik legfontosabb ütközési pontja volt a munkanélküli-segély bevezetésének vagy elutasításának a kérdése; a legtöbb szerző – sőt lényegében a szociáldemokrata irányultságúak kivételével valamennyi – a munkanélküli-segély ellen foglalt állást, ám a harmincas évek derekától az ínségmunkák rendszerének bírálata, sőt elutasítása is általánossá vált.
- 9 A munkanélküliség kérdésében ez a helyzet úgy jött létre, hogy nem segélyt folyósítottak, hanem – igaz, a szakszervezetek bevonásával és az állam költségvetési támogatásával – biztosítási formában oldották meg a kérdést, így támogatást csak előzetes befizetés ellenében fizettek. A rendszer legkomolyabb hátránya az osztályharcos alapon létrejött érdekképviseltek közhatalmi tényezővé emelése mellett a szakszervezetek által be nem szervezett mezőgazdasági munkásság kihagyása volt.
- 10 Álljon itt példaként a Csehszlovákiai Népszava választási plakátjának néhány sora: „Magyarországon a magyar munkás és paraszt még ma is nincstelen, jöttalan, oktan pária! ... Nem, nem, soha nem lesz a magyar munkás, földműves és dolgozó kis polgár [sic!] hálátlan a köztársasághoz! Dehogy is kívánja vissza a régi úri betyár világot!“. Az Ostravában megjelenő (kommunista irányítású) *Magyar Nap* is tüntetésekre hívtott fel a revízió ellen (Idézi Szarka László: A szlovákiai baloldal a müncheni válság idején. In *Anschluss – München*. Tudományos tanácskozás, 1988. szeptember 1–2., Budapest, Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalmak Története Tanszék, 1988, 163. p.). Magyarországon nem csekély felháborodást okozott az is, hogy az 1938 tavaszi választásokon a felvidéki magyar szociáldemokraták az Egységes Magyar Párton kívül, sőt, azok ellenében indultak, nem egy esetben éles sajtópolémiaiba is keveredve azokkal (A magyar falu nem veszi be az egységes párti maszlagot! *Csehszlovákiai Népszava*, 1938. május 31. Matula Tivadar és Esterházy gróf. Uo. június 5.; Egységesék már egészen nagyzási hóbotba estek. Uo.)

pen ezért lényegében választás elé állította politikájának konzervatív-liberális ellenzőit: vagy elfogadják az általa felvázolt „menetrendet” (amelyben a kormánynak a reformokra adott lehető legszélesebb körű felhatalmazás és egyes intézkedések azonnali megtétele megelőzte volna a népszavazást), vagy kiváltságaiak őrzése érdekében szembeökölik húszéves politikai működésüket, amelyben rendre anatómiát kiáltottak Trianonra, minden alkalommal hangoztatva, hogy bármilyen áldozatra hajlandók a békediktátum eltörlése érdekében.¹¹

Mint közzismert, végül nem népszavazásra került sor, hanem döntőbíráskodásra. Imrédy számára evvel elveszett a lehetőség politikai ellenfeleinek gyors legyőzésére. A miniszterelnök bukásáig, sőt azon is túl tartó politikai „ámokfutása” (ahogy azt több történész előszeretettel beállítja), vagy sokkal inkább keserű szembefordulása a politikai elittel és rendszerrel, amely elvezetett 1944-es szerepvállalásához és későbbi kivégzéséhez is, nézetünk szerint nagyrészt ezzel magyarázható. Tárgyunk szempontjából azonban fontosabb, hogy az 1938. novemberében visszanyert területeket Imrédy egyfajta kísérleti terepnek is tekintette, ahol az egész országban bevezethető szociálpolitikai modell kipróbálható.

Nagyjából a bel- és külpolitika itt vázolt eseménysora idején Pécsen a szociális tanácsadók konferenciát rendeztek, ahol az új magyar szociálpolitikával szembeni elvárásait, terveiket és javaslatukat összegezték.¹² Szatmár vármegyében Streicher Andor alispán és Pécs törvényhatósági jogú városban Esztergár Lajos alpolgármester vezetésével pedig a gyakorlatban is kísérletet tettek ennek az új, elveiben lassan tisztázódó szociálpolitikának a bevezetésére. Az eleinte Szatmári Normának, később „produktív szociálpolitikának” nevezett szociális rendszer legfontosabb alapgondolata a hagyományos segélyezéssel való szakítás és a szociálpedagógiának a szociálpolitikával való szerves összekapcsolása volt. A segélyezés elleni kifogások legfontosabbika az volt, hogy a köz teherviselő képességéből fakadóan szükségszerűen csekély összege miatt csak a segélyből élők újjátermelésére, a segélyigény állandósítására képes, és az átmenetileg nehéz helyzetbe került családok kivételével azonban alkalmatlan arra, hogy az érintettek sorsán változtasson. Az új elgondolás éppen ezért két, addig nem vagy nem így alkalmazott elemet emelt be a szociálpolitikai rendszerbe. A karitatív segélyeket kölcsönökkel váltották fel, de ennél fontosabb volt, hogy ezt a ráutaltak (részben a kölcsön jogi következményei által kikényszerített) együttműködésével kapcsolták össze.¹³ Gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy a leszakadt – vagy eleve periférikus helyzetű – családok egy nagyobb összegű természetbeni juttatást nyertek el, azonban életvitelüket, mely magában foglalta a munkakészségüktől kezdve a főzési szokásokon és gyermeknevelésen át egészen a vallásosságukig, szomszédokhoz való

11 A felhatalmazási törvény első, nemcsak a Felvidék, hanem egész Magyarország területére szóló változata híven mutatja Imrédy törekvéseit. (A törvényjavaslat történetének összefoglalása Sipos Péter–Sipos András (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris–BFL, 1999, 52–53. p. Megjegyzendő, hogy bár egy korabeli újságcikk arról tudósít, hogy az Igazságügy-minisztérium Kodifikációs Osztálya a törvényjavaslatot előkészítette, az a MOL anyagában nem lelhető föl. (Kétszakaszos javaslat a kormánynak a korszerű szociális reformok keresztülvételére. *Új Nemzedék*, 1938. november 3.)

12 *A magyar szociálpolitika feladatai*. I. m. I–II. köt.

13 Maga a visszatérítendő segítség, kölcsön intézménye nem volt új a magyar szociálpolitika történetében: már a 19. század aszályai és más válsághelyzetei esetében előszeretettel alkalmazták, ám az indok más volt, mint 1938–39-ben: elsősorban a költségek – legalább részben – visszatérülésére voltak tekintettel, ezen túlmenő célkitűzések azonban általában nem szerepeltek a tervekben. (Az egyik legkorábbi ilyen eset: Csizmadia Andor: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának Értekezései, 4., 1943.)

viszonyukig, sőt akár gyermekvállalási hajlamukig tartó szokás- és mentalitásrendszerüket, alárendelik a juttatást nyújtó közt képviselő személyeknek. Másfelől azonban ez a nevelés nem csak az érintett, juttatásban részesült családokra szorítkozott: nevelni szándékoztak az érintett község vagy város egész lakosságát a juttatottak be- és elfogadására, továbbá a helyi elitet és főleg annak női hozzátartozóit a „szociális érzékenységre” és arra, hogy a helyi Nép- és Családvédelmi Bizottságokon keresztül az említett nevelési folyamatnak aktív részeseivé (irányítóivá, mintaadóivá) tegyék őket. Aligha tévedünk, ha mindebben a 19. század német konzervatív társadalomreformereinek és magyar követőiknek a szegény (és gyakorta periférius) rétegek „el-alsó-középosztályosítására” tett kísérleteinek és annak elvi megalapozásának késői utóöngéjét fedezzük fel (a rendszernek végső soron egy új társadalmi réteget kellett volna „produkálnia” a proletariátus soraiból).¹⁴ Éppen a német és magyar előzmények miatt nem meglepő, hogy különösen a lakásügyet és a családi kertesthonn-juttatást helyezték a középpontba, bár gyakorlati és anyagi okok miatt Szatmárban ezt megelőzték a különféle állataktók. Ugyanakkor az egész elképzelés nagyjából-egészéből egybevágott Imrédy és fő társadalompolitikai tanácsadója, Kovrig Béla professzor terveivel is: egy, legalábbis részeiben új életformájú és mentalitású magyarságot eredményező nagyszabású társadalmi reformfolyamat szabályozott-fegyelmezett, ráadásul az osztársadalmi haszon mellett készpénzben is (részben) visszatérülő megoldását kínálta fel a rendszer, melyet csakhamar „produktív szociálpolitika” néven kezdtek emlegetni, és Szatmár, illetve Pécs után elsőnek a Felvidéken szándékoztak bevezetni.

A magyar szociálpolitika kezdetei a visszacsatolt Felvidéken

A magyar közigazgatás – eleinte katonai közigazgatás – berendezkedése a visszacsatolt vármegyékben az azonnali beavatkozást igénylő hiányok felmérésével kezdődött. A magyar–szlovák tárgyalások idején a határon átjutó hírek arról szóltak, hogy a felvidéki hatóságok és csapatok nagyarányú kiürítésekbe kezdtek a számításaik szerint esetleg visszacsatolásra kerülő területen: közintézmények berendezését szerelték le, teljes bútortárukat vonatra rakták, iskolákat, egészségügyi létesítményeket költöztettek el. A lakosság közelítése is komoly sérelmeket szenvedett. Az áruhiány mellett nagymértékű munkanélküliség is jelentkezett, mert a gyárak a bizonytalan helyzet miatt egymás után álltak le.¹⁵

Budapesten a problémák kezelésére és a „produktív szociálpolitika” megkezdésére pénzalap létesítését határozta el a kormányzat. Fedezetül nem az államkassza, hanem társadalmi gyűjtés szolgált. Úgy Imrédy, mint bizalmasa, Kovrig Béla professzor azt várták ettől, hogy ez egyfelől lehetőséget teremt az anyaországnak, hogy kifejezze szolidaritását a Felvidék népe iránt, másfelől alkalmat teremt az ország belső kohézi-

14 Az erről szóló, rendkívül széles körű német szakirodalomból az egyik legjobb összefoglalás: Clemens Zimmermann: *Von der Wohnungsfrage zur Wohnungspolitik. Die Reformbewegung in Deutschland, 1845–1914*. Göttingen, Vandehoec-Ruprecht, 1990; A mozgalom korai szakaszáról: Gerhard Wittrock: *Die Kathedersozialisten bis zur Eisenacher Versammlung 1872*. Emil Ebering, Berlin, 1939.

15 Sürgős intézkedéseket kért az Egyesült Párt a dél-szlovákiai mezőgazdaság érdekében. *Prágai Magyar Hírlap*, 1938. október 1.; A szlovák kormány radikális intézkedésekkel igyekszik a közigazdasági életet segíteni. (Uo. október 13.) Az idegen nemzetiségű munkások elbocsátása egyébként a bécsi döntés után is napirenden volt, s korántsem csak a határ szlovák oldalán („Senzácie” madarského rozhlasu. *Slovák*, 1939. május 17.)

ójának erősítésére is.¹⁶ A visszacsatolt területek megsegítésére alapított szervezet neve Magyar a Magyarért Mozgalom lett.¹⁷ Élére formailag Imrédy Béla felesége állt, azonban a tényleges szervezőmunkát Kovrig Béla vezette. A Magyar a Magyarért gyűjtése igyekezett az egész társadalmat átfogni. Ennek érdekében az országos hálózattal rendelkező szövetkezeteket, a Hangyát és a Futurát felkérték arra, hogy a kisebb-nagyobb természetbeni adományokat is gyűjtsék össze.¹⁸ A cserkészettel, egyházakkal és a Vöröskeresztrel a ruha-, cipő- és élelemadományok összegyűjtésében működtek együtt.¹⁹ Különösen számítottak a közalkalmazottakra: esetükben egyszeri megajánlás után – ahol a lelkesedésnek és a különféle, elsősorban informális presszióknak a vegyüléke érvényesült – az illetményhivatal havonta automatikusan vonta le a fizetések-ből a felajánlott összeget.²⁰ Részben a gyűjtés ürügyén elindított bel- és külföldi propaganda a további revíziós célok megvalósulását is szolgálta, ugyanakkor igyekeztek a várakozásokat a közeljövőre nézve lehűteni, elkerülendő egy háborús konfliktust akár Romániával, akár Jugoszláviával, vagy éppen Kárpátalja vissza nem csatolt területei miatt a maradék Csehszlovákiával. Ebben a propagandatevékenységben – különösen belföldre szánt változtatban – különösen nagy szerep jutott a Kovrig Béla vezette miniszterelnökségi Társadalompolitikai Osztálynak (mely voltaképpen egy titkos propagandaminisztérium volt). Kovrig a Felvidék visszacsatolását és a gyűjtést Imrédy politikai bázisának, egy széles körű támogatottságnak a kiépítésére akarta felhasználni, inkább kevesebb, mint több sikerrel. A gyűjtés zárómérlege ugyanakkor tekintélyes eredményt mutatott: 1938. december 31-ig 6 880 750 pengő 42 fillért adtak össze magánosok és közületek (az akció 1939-ben is folytatódott, de eredményeiről csak töredékes adataink vannak).²¹ Az összeg nagyságának érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy az anyaország legnagyobb, évente visszatérően megszervezett szociálpolitikai akciójára, az ínségmunkákra 4 millió pengőt fordított a költségvetés.

A Magyar a Magyarért Mozgalom természetesen nem csak az anyaországban építette ki szervezetét. A visszacsatolt területeken, részben a szatmári és pécsi rendszer,

16 Indulása szinte párhuzamos volt Imrédy Béla miniszterelnök Magyar Élet Mozgalmával, s mindkettőnek az elméleti eltervezője Imrédy bizalmasa és társadalmi akcióinak szürke eminenciása, Kovrig Béla professzor volt. Feltűnő a Mozgalom elnevezés is: a társadalmi gyűjtéseket a korban inkább az akció – pl. Horthy Segélyakció – jelöléssel látták el. (A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának iratai. Magyar Országos Levéltár – a továbbiakban: MOL K 29.)

17 Működését korábbi írásunkban részletesen bemutattuk: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története. *Századok*, 2001. 3. sz. 569–624. p.

18 A javaslat a Hangya – illetve a csehszlovák éra alatt kényszerűségből nevet változtatott felvidéki utód-szervezete, a Hanza Szövetkezeti Központ, Galánta – bekapcsolására Wünscher Frigyes, a Hangya vezérigazgatója tett javaslatot, még az akció tényleges megindulása előtt, 1938. október 25-én. A Hangya szerepe a Felvidék élelmiszer-ellátásában. Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Elnöki Iratok, (a továbbiakban: Hangya Elnöki) MOL Z. 1396. 7. cs. 138. tétel.

19 Molnár Sándor, a Miniszterelnökség V, Társadalompolitikai Osztálya tisztviselőjének átírata, 1938. november 2. Református Zsinati Levéltár. KBL. 2. F. 172. doboz.

20 Magyar a Magyarért. *Magyar Rendőr*, 1938. november 15. 413; Sellyey Vilmos: A csendőrség szociális tevékenysége. In Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar szociálpolitika*. Az 1939. évi Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. A korszerű közszolgálat útja, 10. köt. 348–353. p. A közalkalmazottak egy része szintén fizetésének bizonyos hányadát, vagy – mint a BESZKÁRT alkalmazottai – néhány óra túlmunkát, szabadnapjukról való lemondást ajánlottak föl. (Magyar a Magyarért. *Magyar Villamos*, 1938. 12. sz. 2. p.)

21 *Magyar a Magyarért*. A Felvidékért. Beszámoló. Budapest, Magyar a Magyarért Munkabizottság, 1939. 8–11. p. (A kötet – tudomásunk szerint – egyetlen fellelhető példánya megtalálható: Somogyi Ferenc országos szociális felügyelő levelezése. BML IX. 705. 2. dob.)

résben Magyar Zoltán Tata környéki és bizonyos vonatkozásaiban Komárom vármegye egészére kiterjesztett közigazgatási kísérlete nyomán a szociális rendszer alapegységének nem a megyét és a községet, hanem a járást tekintették.²² A katonai járási parancsnokok mellé kiküldött 41 szociális megbízott kiválasztása alapvetően más elvek szerint történt, mint korábban az anyaországi szociális tanácsadók esetében: a Magyar a Magyarért Mozgalom igyekezett olyan munkaeőket foglalkoztatni, akik korábban a szegényügyben, a társadalomszervezésben gyakorlatot szereztek.²³ Különösen feltűnő volt a nemi megoszlás alapvető eltérése: míg a szociális tanácsadók kivétel nélkül férfiak voltak, a felvidéki járási tanácsadók kizárólag a nők közül kerültek ki. Ezt csak részben indokolta az, hogy karitatív munkákkal a két világháború között Magyarországon zömmel nők foglalkoztak. A döntésben komoly szerepet játszott, hogy Kovrig Béla a helyi, a járási megbízottakat segítő községi bizottságok megalakulásakor a lelkeszkedő papság mellett különösen a helyi elit tagjainak feleségeire számított, akiknek mozgósításában sokkal eredményesebbnek tűnt azonos neműek alkalmazása. Úgy vélték ugyanis, hogy a vezető rétegek nőtagjai kellő szabadidővel rendelkeznek ahhoz, hogy a falu vagy város szegényeit ne csak számba vegyék, hanem folyamatos nyomon követéssel neveljék is azokat. Nem volt mellékes szempont az sem, hogy rajtuk keresztül férjeiket is el akarták érni, és megnyerni az új társadalompolitika, továbbiakban pedig általában az Imrédy-kormány politikája számára.

A Mozgalom vezetőinek várakozásaival ellentétben a katonák és a járási szociális tanácsadók közti összeütközések kezdettől napirenden voltak, különösen a nemzeti-ségi problémák kezelésében. A szociális közigazgatás női alkalmazottai elé ugyanis az irányítást végző Központi Iroda azt az irányelvet tűzte ki, hogy a szociális megsegítés esetében – a Szent István-i állameszme értelmében – semmiképpen sem szabad a nemzetiségeket háttérbe szorítani; egyesületeikkel és különösen papjaikkal pedig a legnagyobb előzékenységgel kell bánni. Ezen utasítás azonban sok esetben egyáltalán nem egyezett meg a felálló katonai közigazgatás parancsnokainak véleményével.²⁴

A Magyar a Magyarért Mozgalom gyűjtése mellett a kormányzat a közellátás megszervezése érdekében a Hangya Szövetkezetnek is széles körű felhatalmazásokat adott. A magyar szövetkezeti mozgalom a Trianonban elcsatolt északi területeken a húszas évek elején ugyan átmenetileg ellankadt, de az évtized végére Hanza néven újult erőre kelt. A budapesti elképzelések szerint a visszacsatolt területek szövetkezeteinek újra csatlakozni kellett a budapesti központhoz, és annak irányítása mellett a közellátás főszereplőjévé kellett válniuk.²⁵ Ennek érdekében a Hangya vezetése hosszas tárgyalások után vállalta, hogy fél év alatt 2270 vagon (!) élelmet és közszükségleti cik-

22 A Magyar-féle Komárom megyei kísérletről: Szaniszló József: *A Magyar-iskola és háború utáni sorsa. Közigazgatás-tudomány-történeti visszapiantás*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Államigazgatási Jogi Tanszék, é. n. [1991.] és *A Szociális Vármegye. A Komáromvármegyei Közléti és Gazdasági Szövetkezet működése*. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 1941.

23 A Vöröskereszt 10 munkatársán túl 16 szerzetesnővér, közöttük a széles körű társadalmi, sőt aktív politikai szerepvállalásáról ismert Szociális Testvérek Társaságának 9 tagja kapott megbízólevelet (utóbbiak mellett szolt az is, hogy Kassán és a balparti Komáromban évek óta vezették a szegénygondozást). (Felkérésük dokumentuma: A Szociális Testvérek Társaságának Levéltára – továbbiakban SZTT. Lvt. –, 655. és Munkajelentés, 1938. uo. 1002a/38.)

24 A sűrlődásokat korábbi írásunkban részletesen, példákkal illusztrálva bemutattuk (Hátori Péter: *Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek, i. m.*).

25 Az egyesülés nem sokkal a visszacsatolás után – a felvidékiek berzenkedése dacára – megtörtént: Pukkai László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony, Madách-Posonium, 1994.

ket juttat el a visszacsatolt területek lakosságához.²⁶ Ezzel a Hangya nemcsak a közel-látás legnagyobb tényezőjévé vált, hanem a „gazdasági őrsváltás” – azaz jelen esetben az áruellátás nélkül maradt zsidó szatócsok kiszorításának – feladatát is ellátta.

A rászorulókat ellátása azonban nem várt nehézségekbe is ütközött. A Magyar a Magyarért Mozgalom vezetése a bevonulás előtt kb. a lakosság 7, legfeljebb 10 %-ára becsülte a központilag ellátandók számát. A magyar közigazgatás megszervezése után azonban napok alatt kiderült, hogy ez az arány minden szigor ellenére helyenként, különösen a városokban a 15-17 %-ot is eléri.²⁷ Az is világossá vált, hogy a munkanélküliek számát is alábecsülték.

Az első néhány hét folyamán az említett nehézségek miatt a Mozgalom leginkább tűzoltó tevékenységre vállalkozhatott. Jellemző módon ezek során az addig kialakult magyarországi elveket alkalmazták: a segélyek döntő többségét természetben utalták ki, a készpénzsegélyezést – szemben a csehszlovák gyakorlattal – amennyire lehet, igyekeztek elkerülni.²⁸ Ebben csak részben játszott szerepet az áruhiány és a nyomába lépő drágaság.²⁹ Sokkal inkább az munkált a háttérben, hogy a magyar szociális munkában a rászorulókat csaknem mindig úgy tekintették, mint akik többé-kevésbé felelősek sorsuk alakulásáért, s a köz segélyére szorulásukkal világosan bizonyítják, hogy nem alkalmasak ügyeik vitelére, különösen pedig fogyasztásuk összetételének meghatározására. Ennek az elképzelésnek a jogosultságát az anyaországi szegény rétegek viszonylatában lehet vitatni vagy igazolni – ám a Felvidéken a segélyezettek jelentős hányadukban a főhatalom megváltozását kísérő gazdasági jelenségek: a munkanélküliség, vagy éppen a családfő besorozása miatt veszítették el korábbi megélhetésüket.³⁰ Ez a későbbi „produktív szociálpolitika” bevezetéséhez megkívánt igen részletes környezettanulmányok felvétele során általában világossá is vált. A katonai közigazgatás és a szociális megbízottak között ebben a kérdéskörben is sor került ellentétekre: a családokkal közvetlenül érintkező meg-

26 Fontosabb tételei voltak a szállítmánynak (vagontételben): szalonna és zsír 20-20, cukor 50, só 30, liszt 100, hüvelyesek 200, burgonya 300, fa 500, szén 1000; továbbá 400 tonna petróleum és 100 ezer doboz gyufa. *Feljegyzés*: i. m. Hangya Elnöki ir., MOL Z 1396. 7. cs. 138. tétel.

27 Jelentés a szociálisan rászorult lakosság ellátásáról, 1938. november 6. Archiv Muncipialne Mesto Komárno (továbbiakban: AMM Komárno) Polgármesteri iratok, II. adm. 1. dob. 1234/1938. kat. közig.; Külügy- és belügyminiszteri átiratok a csehszlovák belső helyzetről, 1938. MOL K 28. 59. tétel.; Pohl Sándor: Kassa város szociálpolitikája. In Solymár György (szerk.): *Az 1941. évi munkásügyi előadássorozat*. Budapest, Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség, 1941, 7–20. p.

28 A természetbeni segélyezés mellett a készpénzben nyújtott segítség elenyészőnek volt mondható: mindössze 4,94%-ot tett ki. Az első hetekben (lényegesen redukált összegben) folytatták a csehszlovák időben megszokott munkanélküli-segélyek folyósítását is. Jaross Andor felvidéki tárca nélküli miniszter tiltakozása dacára azonban a korábbi rendszertől eltértek abban is, hogy az alanyi jogosultságot általában nem ismerték el, mindössze a rászorultságra voltak tekintettel (Magyar a Magyarért. A Felvidékért: i. m. 47. p. és Imrédy Béláné: „Magyar a Magyarért”. i. m.; Felvidéki tárca nélküli miniszter javaslata a szakszervezeti segélyek további folyósítása tárgyában (Bars-Hont vármegye Főispánjának iratai, Štátny oblastný archív v Nitre – továbbiakban: SOA, Nitra –, 123/1939.) Léva város számára Jaross még 1938. decemberében szerény 547 pengőt járt ki Imrédynél e célra. (A Magyar a Magyarért Mozgalom Léván mind szélesebb kereteket ölt. Bars, 1938. december 4.) A Minisztertanács a kialakult válságos helyzetre való tekintettel 1938. december 6-i ülésén beleegyezett a felvidéki útpítésekre szánt 200 000 pengő előirányzat nélküli kiadásba (az indokok közt a munkanélküliség első helyen szerepelt), ám ennek kiutalása több hónapot várattott magára. (Minisztertanácsi iratok, MOL K 27. 198. dob.)

29 A pengő-(cseh)korona átváltása körüli konfúzió helyzet is hozzájárult az áruhiány tartósításához, de annak alapvető oka az impériumváltás körüli bizonytalan helyzet volt. (A felszabadulás napján érvényes árak rögzítése. AMM Komárno, II. adm. 1. dob. 1/1938. kat. közig. A *Le Temps* budapesti tudósítója, mint az egyik legfontosabb szociális problémát emelte ki a szerinte aránytalan átváltási árfolyamot. (Maxime Baufort: Dans l'attente du retour a la mere-patrie. *Le Temps*, 1938. november 3.)

30 Társadalmi és főleg nemzetiségi összetételükről a Mozgalom zárójelentése ad számot. (Imrédy Béláné: i. m.)

bízottak ugyanis több ízben határozottan állást foglaltak a csehszlovák idők készpénzes munkanélküli-segélyének átmeneti fenntartása érdekében. Ezt részben a anyaországihoz hasonló ínségmunkák megszervezésének elhúzódásával indokolták, de a javaslatokban egyre gyakrabban jelent meg a felvidéki lakosság romló hangulatára, csalódottságára való utalás is. A budapesti hivatalos körök megrökönyödésére a kritikákhoz nemcsak a *Népszava* csatlakozott, hanem néhány felvidéki magyar lap is határozottan bírálta a szociális ellátórendszer hiányosságait.³¹

Imrédy a Felvidéken mutatkozó tagadhatatlan gazdasági, szociális, közellátási és közigazgatási nehézségeket igyekezett saját céljai érdekében kihasználni. 1938. november elején benyújtotta a képviselőházban a Felvidéki Törvény tervezetét, mely a visszacsatolt területeken szinte korlátlan felhatalmazást adott volna a kormánynak a polgári közigazgatás bevezetése után is. A magyar politikai életet alaposan felforgatta a terv, mely a Magyar-iskola által régóta sürgetett közigazgatási reformot, a vármegyei és városi tisztviselői kar állami kinevezési rendszerét is tartalmazta a Felvidék vonatkozásában. Sokan attól tartottak, hogy a miniszterelnök egy általános felhatalmazási törvény próbájának tekinti a javaslatot, ami hatalmas lépés lett volna egy diktatórikus államvezetés bevezetése felé.³² A törvényjavaslatból ugyan jogszabály lett, de csak a behívott felvidéki képviselők támogatásával. Mindez azt eredményezte, hogy a kormánypárt konzervatív-liberális része, mely határozottan szembefordult Imrédy politikájával, egyre inkább tehetetlennek érezte mindazt, ami a Felvidéken történik. A Magyar a Magyarért Mozgalmat és a felvidéki szociális közigazgatást pedig Imrédy társadalomépítő és önnepszerűsítő tevékenységének letéteményeseiként, egy drága, hatásaiban inkább „fölsleges” jogokat ébresztő, emiatt veszélyes intézménynek kezdték tekinteni.

A Felvidéki Törvény megszületése után a Felvidéken érvényes csehszlovák jogszabályokat fokozott tempóban kezdték hozzáigazítani az anyaországban érvényes törvényekhez és rendeletekhez. Az egységesítési folyamat annak ellenére érintette a szociális rendelkezéseket is, hogy a járási szociális megbízottak több értekezletükön a leg-határozottabban kérték: e területtel tegyenek kivételt, s legalább átmenetileg tartsák fenn a csehszlovák időszak magasabb nívójú rendelkezéseit. Az egységesítés azonban Jaross Andor tárca nélküli felvidéki miniszternek a tiltakozása ellenére e kérdésekben is megtörtént. Mindez számos zavar forrása volt. A napszámminimálbérek bevezetése elsősorban a földbirtokosok felzúdulását váltotta ki, mert munkaerőhiányt idézett elő egyes helyeken.³³ Sokkal nagyobb gondok mutatkoztak az ínségmunkák terén. Erre az állam egymillió, a Magyar a Magyarért Mozgalom pedig 1 179 667,45 pengőt utalt át, de ez a pénz annak ellenére nagyon kevésnek bizonyult, hogy az anyaország teljes erre szánt költségkerete – ahogy már említettük – 4 millió pengőben volt megszabva (az

31 Veres Péter nem minden alap nélkül írta a *Népszava* hasábjain: „A polgári reformereket világszerte az jellemzi, hogy reformokat sosem általános emberi, elvi, erkölcsi, hanem közönséges politikai taktikai szempontokból csinálnak vagy hirdetnek. Sokszor inkább csak hirdetnek, mint csinálnak. S ha csinálnak is, csak annyit és olyat, amennyit és amelyet maguk a nélkülöző tömegek kiharcolnak. A főszempont sohasem az, hogy egyáltalában ne legyen nyomor és igazságtalanság, hanem hogy ez a nyomor és igazságtalanság ne veszélyeztesse a fennálló rendet.” Veres Péter: A felvidéki sarlósktól a Táj- és Népkutató kiállítáig. *Népszava*, 1938. december 4. A felvidéki lapok hangneme visszafogottabb volt: „Ha volt pénz a csehszlovák állami munkakölcsönre, elő kell teremteni a pénzt a lévai magyar munkások és iparosok kenyereit megszerző ínségmunkára is!” (740 munkanélküli Léván. *Bars*, 1938. december 18.).

32 Lásd a 11. lábjegyzetben.

33 Nyitraivánkai Vitéz János: A mezőgazdasági munkáskérdés. *Magyar Nemzet*, 1939. április 26. A probléma egyébként 1940-ben megismétlődött, olyannyira, hogy a Földművelésügyi Minisztérium közleményben szólította föl a cselédeket a munkába állásra. (Komoly figyelemztetés, amelyre már régóta várunk. *Köztelek*, 1940. 8. sz. 133. p.)

összeírások alapján összesen 52 613 családfővel és 160 818 eltartottal, összesen tehát 213 431 fővel számoltak).³⁴ Az ínségmunkák napszámbérét általában az anyaországihoz képest 20-25%-kal magasabban határozták meg,³⁵ azonban még ez az összeg is jelentősen alacsonyabb volt a csehszlovák időkben folyósított munkanélküli-segély-nél.³⁶ A nehézségekkel szemben komoly eredménynek számított, hogy – elsősorban a Hangya tevékenységének köszönhetően – 1939 elejére a közellátási nehézségek a legtöbb helyen megszűntek, az árak pedig a korábbinál valamivel magasabb szinten ugyan, de stabilizálódtak. Sikerült kiépíteni a magyar rendszerű, állami kézben lévő, általános egészségvédelemmel foglalkozó Zöldkereszt szervezetét.³⁷ Helybeli gyűjtésből és részben a Magyar a Magyarért mozgalom támogatásával rövid idő alatt 39 falusi egészségházat adtak át.³⁸ Ezt indokolta a falvak korábbi viszonylagos elhanyagolt-sága is: a csehszlovák időkben egy-egy akkori járásra esett egy védőnő.³⁹ Ugyanakkor – eltérően az anyaországi viszonyoktól – nem szorgalmazták az állami fenntartású Zöldkereszt társadalmi párjának tekinthető, lényegében hasonló munkakörrel foglalkozó Stefánia Szövetség felvidéki szervezését, amiben részben praktikus okokat, de emellett az etatizmus előretörését is felfedezhetjük.⁴⁰ A városokban mindenütt bevezették a Magyar Norma-rendszerű szegénygondozást, azonban szemben az azt kötelezővé tévő 172 000/1936. BM. rendelet előírásaival, javarészt nem a társadalom önkéntes megajánlásaiból, hanem a városi költségvetésből tartották fenn.⁴¹

1939 folyamán a felvidéki járási és városi szociális megbízottak a legtöbb helyen összeállították a Szatmárban és Pécsen kidolgozott módszer alapján a megsegítésre szoruló és arra alkalmas családok listáit, konkrét javaslattal a kölcsön tárgyára nézve is. 1939 elején megkezdődtek a juttatások, eleinte állat- és gépkölcsönök formájában (ezt

34 Minisztertanács, 1939. január 20.

35 Gádos Miklós: Szociális munka a felszabadult Felvidéken. *Szociális Gondozás*, 1939. 1. sz. 1–6. p.; *Magyar a Magyarért*. A Felvidékért. I. m. 90–92. p.

36 Ez utóbbi megállapítás jellemző módon csak 1944-ben látott napvilágot. Kovrig Béla: *Társadalompolitikai feladataink*. Kolozsvár, 1944. I. köt. 23. p. Konkrét adatunk az egy főre eső teljes keresetről csak Kassa esetében van: itt az egyedülállók mindösszesen 15,50 pengőt, a héttagú családot eltartók 76,80 pengőt kereshettek egy-négy heti ínségmunkával. (Nagyarányú szükségmunkák kezdődtek meg Kassán. *Felvidéki Újság*, 1939. január 4.)

37 Csecsemőkelengye-akció. AMM Komárno, II. adm. 1. dob. 25.03/1938. *Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1938. évi működéséről*. Budapest, Országos Stefánia Szövetség, 1939; *Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1939. évi működéséről*. Budapest, Országos Stefánia Szövetség, 1940; Mezey Margit: Felvidéki tapasztalataim. *Zöldkereszt*, 1938. 9–10. sz. 163–166. p.

38 1939. februárjáig 38 egészségház, köztük 14 sokhelyiséges, K típusú és 3 TBC-gondozó építését kezdték meg, részben a Falu Szociális Alapból – ezt Imrédy még a Magyar Nemzeti Bank elnökeként szervezte meg –, részben pedig a Magyar a Magyarért támogatásával (*Felvidéki Újság*, 1939. február 7.) 1940. októberére a Felvidéken összesen 54, Kárpátalján további 15 egészségház lett készen. [Magyar Élet Pártja: *Eredmények... Célok... 1939–1940*.] [Budapest, 1940.]

39 Balázsovits Gyula: A Csehszlovák Köztársaság szociális és egészségügyi intézményei a Felvidéken. *Zöldkereszt*, 1939. 6. sz. 110–113. p.

40 A Stefánia csak Kassán, Ungváron és Losoncon nyitott fiókokat. (Lásd a 37. jegyzetben.) A vita, hogy az anya- és csecsemővédelmet kell-e társadalmi alapon fejleszteni vagy az általános közegészségügyet, állami finanszírozással, 1928 óta zajlott a szak- és olykor a napisajtóban is; 1938. derekán – Johan Béla államtitkár törekvésének eredményeképpen – az utóbbi, tehát a Zöldkereszt ügye állt jobban. (A vita összefoglalását lásd Szénássy József: *Versenyfutás a halállal*. Budapest, 1997, 177–183. p.) A két szervezetet a 730/1940. Bm. országosan is egyesítette, pontosabban a Stefánia Szövetséget beolvasztotta. (Mo. Rend. T., Budapest, 1940. 2842.) Csehszlovákia már az 1922/236. törvénnyel áttért az állami szervezésű közegészség-védelemre (azonban a társadalmi hozzájárulást ez a rendelkezés is fontosnak tartotta). (Sbírká, 1922. július 13.)

41 Hámori Péter: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére. In Závodszky Géza (szerk.): *Fuga temporum. Eperjessy- emlékkönyv*. Budapest, ELTE TFK, 1997. 257–286. p.

a csehszlovák rekvirálások külön indokolták). A kölcsönök megítélésénél a szatmári modellt követve általában a gyerekszámra, a családfő „nevelhetésére”, együttműködési és munkakészségére voltak tekintettel. Már ezeket a kölcsönöket is, de különösen az év közepén megkezdett házépítéseket igyekeztek járasonként lehetőleg viszonylag kisszámú faluban koncentrálni, ami az érintettek ellenőrzését, illetve egymás kölcsönös megsegítését tette lehetővé. A Magyar a Magyarért Mozgalom igyekezett kivenni a részét a földjuttatásokból is, de e téren a Földművelésügyi Minisztérium heves ellenállásába ütköztek. Tekintettel arra, hogy az újonnan létrehozott vármegyei Közlöleti Alapok csak csekély helyi bevétellel rendelkeztek, elsősorban a Magyar a Magyarért költségvetéséből eszközölték a juttatásokat. Csaknem minden községben megszervezték a Nép- és Családvédelmi Bizottságokat. E tekintetben nem voltak kivételek a szlovák lakosságú falvak sem.⁴² A bizottságok megszervezése és különösen komoly munkára való serkentésük sokkal könnyebben ment, mint később az anyaországban. A jelenség hátterében egyszerre szerepeltek a korábbi tapasztalatok (az államhatalom nemzetiségi nyomásával szembeni védekezés és nyomában a társadalmi „összezárkózás”), a visszacsatolást követő eufória és az, hogy a járási szociális megbízottak viszonylag kis területért voltak felelősek, amit a Mozgalomtól elnyert útiátalány révén rendszeresen be is tudtak járni.⁴³

Az 1939. március 15-én katonai erővel visszacsatolt Kárpátalján a szociális szervezet hasonló elvek alapján épült fel, mint a Felvidéken, feladatai azonban, ha lehet, még nagyobbak voltak.⁴⁴ A hagyományosan szegény vidéken, melyet a prágai politika meglehetősen elhanyagolt, a járási megbízottaknak fokozottan kellett képviselni a Szent István-i állameszmét, és a kormányzat számára a szövetségesnek tekintett ruszinság hűségét biztosítani.⁴⁵ A területfejlesztés érdekében a század eleji Egán-akcióhoz – más nevén Hegyvidéki Akcióhoz – hasonló, nagyszabású beruházási program és szövetkezeti mozgalom elindítását is tervezték, azonban ebből eleinte leginkább a Hangya gyors és sikeres terjeszkedése valósult meg. A szövetkezeti mozgalomnak Kárpátalján sajátos, másutt – legalábbis az 1930-as, negyvenes években – már nem jellemző társadalomszervező szerepet is szántak. Az itteni Hangya-fiókok a nagyon sok esetben alkoholkimérési jogot is kaptak, amivel párhuzamosan a zsidó kocsmárosok hasonló jogosítványát bevonták. A Hangya-boltok és Hangya-borkimérések feladata korántsem merült ki a közellátás javításában: hálózatuknak azt a szerepet is szánta a miniszterelnök és a vele jó kapcsolatban lévő Wünscher Frigyes Hangya-igazgató, hogy egyfelől átformálják a hegyvidék parasztságának fogyasztási (különösen alkoholfogyasztási) szokásait, a helyben főzött pálinka helyett a magyar borra szoktatva őket, másfelől a magyar állam gondoskodását szemléltetve a ruszinságot megnyerjék a

42 A Bizottságok általában a Magyar a Magyarért Mozgalom bizottságainak tagjaiból álltak.

43 Az ONCSA felvidéki működésére nézve a legfontosabb forrás: Kádár L. Levante: *Nép- és Családvédelem*. Budapest, 1943; Emellett a *Nép- és Családvédelem* című szaklap beszámolóí és a helyi sajtó rendszeres tudósításai szolgálnak forrásul.

44 Itt szintén a cserkészlet bevonásával kezdték meg a helyszíni gyűjtést (Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. Dimensiones Culturales et Urbaniales Regni Hungariae, 9., Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, 2005, 80. p.). Hasonlóan az anyaországhoz és a Felvidékhez, a tisztviselőket itt is jövedelmük egy részének felajánlására szólította fel a Mozgalom (Kárpátalja népeért. *A magyar kormány egyéves munkája. Mi történt eddig Kárpátalján?* Ungvár, Kárpátaljai Terület Kormányzói Biztosi Hivatala, 1940, 31. p.).

45 Részben a korábbi, sok kívánnivalót maga után hagyó prágai politika, részben a rossz termés miatt Kárpátalján 1939-ben alapvető ellátási cikkekből is komoly hiányok léptek fel. A jelentős élelmiszer-szállítások mellett a budapesti kormányzatnak még arra is volt gondja, hogy 1939 karácsonya előtt Norvégiából jelentősebb tételben vásároljon füstölt heringet a görög katolikus bőjti asztalokra (Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, MOL K 28 115. tét. 1940-H-15.436).

Szent István-i állameszmének. Minderre nemcsak az tűnt kellő garanciának, hogy a három „vármegyepótlék” (közigazgatási kirendeltség) tisztikarában és a tartományi közigazgatásban is jelentős szerepet vitt a ruszin értelmiség, ami páratlan volt az ismét soknemzetiségűvé váló Magyarországon, hanem az is, hogy a helyi szövetkezeti csoportok vezetői általában a falu elitjéből kerültek ki (bírók, jegyzők, de különösen a földbirtokosok), és ők többnyire a magyar állameszme iránt lojális személyek voltak. Éppen ezért a kárpátaljai szociálpolitikai tevékenység hordozója a Hangya Szövetkezet lett.

1940 közepére-végére a felvidéki és részben kárpátaljai szociálpolitikára a fokozatos ellaposodás volt jellemző.⁴⁶ A tervszerű, egyéniesített, szociálpedagógiával egybekötött szociális gondozást Kárpátalján részben az erdőgazdaság fejlesztése és nagyarányú közmunkák szervezése, részben pedig a háziipar fejlesztése váltotta fel.⁴⁷ 1939 nyarán a Magyar a Magyarért Mozgalom befejezte működését, maradék pénzkészletét átadta a Belügyminisztériumnak.⁴⁸ A városok és vármegyék – talán Kassa kivételével, ahol az Újpestről odahelyezett Pohl Sándor igyekezett a munkanélküliség teljes felszámolása érdekében minél nagyobb szabású közmunkákat beindítani⁴⁹ – lényegében teljesen igazodtak az anyaországi szociálpolitikai gyakorlathoz.⁵⁰ Változást az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot létesítő 1940-es XXIII. törvénycikk és az annak nyomán megszervezett vármegyei Közléti Szövetkezetek jelentettek. Ezek az említett alapból folyósított állami folyószámla-hitelek révén számos kölcsönt helyezhettek ki és ellátták a gyermekvédelem feladatainak nagy részét is (nyári vagy egész éves napköziket, konyhákat létesítettek és tartottak föl). Felvidéki és részben kárpátaljai működésük megkezdése sokkal zökkenőmentesebb volt az anyaországnál, mert itt egy már meglévő társadalmi szervezetre és korábban begyakorlott eljárásokra támaszkodhattak.

A „megélhetésében veszélyeztetett” családok száma és az összlakossághoz viszonyított arányuk vegyes képet mutatott a visszacsatolt északi területek esetén.⁵¹ Az országos sorrendet a beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség területe vezette: itt 10 000 lakosra számítva 548, illetve 542 ilyen, „juttatásra alkalmas” család élt. (A két közigazgatási kirendeltség területén összlétszámban is a legtöbb ilyen családot mutattak ki 1941-ben; az átlagos gyermekszámban is első és hatodik helyen szerepeltek 5,13 és 4,98 kiskorú gyermekkel családonként.) Ugyanakkor a nyugatabbra lévő, az északi résszel kiegészült Esztergom vármegye „mindössze” 8227 családjával (ami

46 Kárpátalján a szociálpolitika gyors ütemű sablonosodása közepette kivételt képezett pl. az az akció, amikor a kiosztott kedvezményes árú nemesített gabonavetőmagot és fajállatokat nem a sokkal egyszerűbb készpénzes törlesztéssel osztották szét, hanem azt a nehezebben ellenőrizhető, de szociális eredményét tekintve lényegesen messzebb látó változatot választották, hogy az érintett gazdák a napközi otthonokat lássák el tejjell, illetve élelemmel. (Csiki Lajos: *A Felvidék és Kárpátalja felépítése az új magyar nemzetiségi politika vonalán*. Budapest, 1943, 62. p.)

47 Csiki Lajos: i. m. 62.; *Kárpátalja népéért*, i. m. 23–24. p. és Botlik József: i. m. II. köt. 87–91. p.

48 Összesen 599 936 pengőt, az eredeti keretösszeg 10,4%-át nem költötték el a Magyar a Magyarért Mozgalom rendelkezésére álló pénzkeretből. Ezen az összegben felül volt 493 876 pengő, melynek szociális célokra fordítására korábban már kötelezettséget vállalt a Mozgalom Központi Irodája. *Magyar a Magyarért*. A Felvidékért, i. m. 106. p.

49 Pohl Sándor: i. m. Kassa város vezetősége az ínségmunkákat nemcsak a gyakorlatban kezelte kiemelt fontosságúként, hanem a propaganda terén is: számos felvidéki és anyaországi lap számolt be a kassai munkakezdés „erkölcsjobbításáról”. (Kassa – dolgozik! *Új Nemzedék*, 1938. november 27.; Munkanélküli-segély helyett ínségmunka. *Felvidéki Újság*, 1938. december 25.)

50 A munkanélküliek foglalkoztatására szervezett közmunka erősen hasonlított az anyaországi munkálatokra: térrendezésből, hősöprésből és más, anyagi beruházást nem igénylő tevékenységből állott. (Példa erre: Komárom város köz munkaterve. AMM Komárno, 1. dob. 25.182/1938.)

51 Adataikat az 1941-es népszámlálással együtt megejtett összeszámlálás nyomán közli: Kádár L. Levente: i. m.

10 000 lakosra 188 családot jelentett) a sorrendben országosan a negyvenedik helyet foglalta el, Bars és Hont megyénél kevesebb szegény nagycsaládot pedig csak az egykézű Somogyban, Tolnában és Baranyában találtak. A vármegyei szociálpolitikai költségvetéseket áttanulmányozva azonban úgy tűnik, hogy az Alapot irányító Országos Szociális Felügyelőség (OSZF) csak részben vette figyelembe a különbségeket: az egy rászoruló családra jutó állami költségvetési kiutalás többszörös eltéréseket mutatott vármegyenként, s lényegében csak a három kárpátaljai közigazgatási kirendeltség esetében lehet arányosságot találni. Ennek oka részben az egyes vármegyék és városok eltérő érdekérvényesítő képességében volt kereshető, részben azzal, hogy az OSZF nagyobb beruházást, különösen házépítést csak ott engedélyezett, ahol az előfeltételek maradéktalanul megvoltak, az építőanyag-hiány és a kötött gazdálkodás nehézségei pedig már 1942 folyamán jelentkeztek.⁵² A szociális juttatásokban megfigyelhető volt a kampányszerűség is, aminek főleg rentabilitási okai voltak, de amely jelenség egyik előidézője volt a megyék közti jelentős különbségeknek is. Mindez az anyaország legtöbb vármegyéjében is tapasztalható volt, így a Felvidék e tekintetben nem számított kivételnek. Az ONCSA felvidéki működése során számottevő eltérést nem mutatott az anyaországi megyékéhez képest: a rászoruló, „megélhetésében veszélyeztetett”, négy vagy annál több gyermekkel bíró családoknak adott juttatások struktúrája (házépítésre, házvásárlásra, kis- és nagyállatra, munkaeszközre, kiskereskedelmi és kisipari tevékenységre, mezőgazdasági beruházásra folyósított kölcsönök) tekintetében az itteni vármegyék az átlagot képviselték. Kárpátalján ezzel szemben – a nagyobb nyomorból fakadóan – sokkal gyakoribbak voltak a tehén- és kecske- („szegény ember tehene”) juttatások.⁵³

Szociálpolitika Észak-Erdélyben

A honvédség 1940-es kelet-magyarországi, partiumi és észak-erdélyi bevonulása után (mely területeket a továbbiakban a rövidség okán csak Észak-Erdélynek fogunk hívni) sok szempontból hasonló nehézségekkel kellett a katonai közigazgatásnak szembenéznie, mint amiket a Felvidéken két évvel korábban több-kevesebb sikerrel megoldottak. Azonban ezek a problémák csak természetükben hasonlítottak az előbbiekre, méreteik sokkal hatalmasabbak voltak. A román hadsereg alakulatai a mozgósítás hónapjai alatt sok helyütt felélték a lakosság élelmiszer-tartalékait. Kivonulásukkor is lényegesen nagyobb károkat okoztak az állami, törvényhatósági, községi, sőt magánvagyonokban is. A hiányok mértékét jelzi, hogy Bárdossy bukaresti magyar követ jelentésében még olyan árucikkekből is sok vagontétel sürgős tartalékolását és átszállítását javasolta, mint a só és a tűzifa, jóllehet éppen e két terméket korábban az anyaország importálta a román főhatalom alatti Erdélyből.⁵⁴ Az ellátás megszervezését ismét a Hangya Szövetke-

52 Egy 1951-es (!) irat szerint 1944-ig Kárpátalján ennek ellenére mintegy 5000 családi házat épített az ONCSA (Hollós János volt szociális felügyelő önéletrajza. OFAKSz-OLH-ONCs. A Felszámoló Bizottság iratai, MOL XXIX-N-1-j. 2. dob. 8. tét.) Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy a csonka ország területén épült ONCSA-házak száma 12 000 körül volt. (Egy 1947-es felmérés országosan 10 739 épület adatait tartalmazza, ennél azonban bizonyíthatóan több épült, ugyanis a lista pl. a kárpátaljai építkezésekből csak a terület városainak 106 épületéről tud. (MOL Belügyminisztérium Általános Iratai, K 150. 4522. cs.)

53 Az akciók adatait (az 1940–1942 közti időszakra vonatkozóan) egyrészt közli Kádár L. Levente, másrészt az ONCSA-t irányító Országos Szociális Felügyelőség fennmaradt anyagában található vármegyei nép- és családvédelmi költségvetések segítenek az eligazodásban. (MOL K 566. 9-12. cs.)

54 MOL Külügyminisztériumi Iratok, K 69. 1940. 7. d.

zetre akarták bízni, ám gondot jelentett, hogy az észak-erdélyi szövetkezetek egyáltalán nem akartak alárendelődni a budapesti központnak, s míg a felvidéki Hanzára a Wünscher Frigyes vezette budapesti központ sikeresen kényszerítette rá a beolvadást, az erdélyiek – Teleki Pál támogatásával – sikerrel őrizték önállóságukat.⁵⁵

Már a határ meghúzásának pillanatában lehetett tudni, hogy annak kijelölése is számos probléma forrása lesz. Így például Kolozsvár élelemellátó területeinek nagy részét Romániának ítélték, míg a román oldalon maradt Brassóba a korábban áruikat szállító háromszéki gazdák felvevőpiac nélkül maradtak. Az évi 340 000 mázsa (!) gabonadeficitet bíró Székelyföld vasúton csak egy román oldalra átlépő vonalon keresztül volt megközelíthető.⁵⁶ (A kérdést végül az 1942-re több műszaki bravúrral megépített Szeretfalva–Déda vasútvonal oldotta meg.) A visszacsatolt terület gazdasági szerkezete is meglehetősen elavult volt: míg az anyaországban 1000 lakosra 77,2 ipari alkalmazott esett, addig ez az arány Észak-Erdélyben mindössze 26,1 főt tett ki.⁵⁷ Nagyon nehéz helyzetet idézett elő a menekültek nagy száma is.⁵⁸

A felálló katonai közigazgatás az eltérések ellenére a Felvidéken megalkotott szociális ellátóhálózatot igyekezett bevezetni az észak-erdélyi területeken is, Erdélyi Szociális Szervezet néven.⁵⁹ A szociális megbízottak többsége is az északi, 1938-ban visszacsatolt területekről került átirányításra, ami az ottani, meglehetősen magas színvonalú szociális közigazgatásra nemegyszer súlyos csapást mért. A rendelkezésre álló szociális megbízottak alacsony száma miatt átmenetileg arra törekedtek, hogy legalább a vármegyei székhelyeken működjön egy-egy szakértő. Az alacsony útiátalány és rossz közlekedési lehetőségek mellett gondokat okozott, hogy a helyi katonai parancsnokok olykor határozottan akadályozták a megbízottak általuk feleslegesnek ítélt munkáját. Egyes vármegyékben és Kolozsváron felmerült, hogy a Magyar Népközségnek, a romániai magyarság 1938 utáni egyetlen legális érdekképviselői szervének a helyi szervezeteit, az úgynevezett Tízes Szervezeteket használják fel szociális munkára. A katonai közigazgatás azonban ebben a kérdésben is merev elutasító álláspontot képviselt, mert a Népközséget a román kormány által életre hívott bábszervezetnek tekintették. Végül Teleki 1940 szeptember közepén, hogy ne súlyosbítsa a meglévő elmentéket, úgy határozott, hogy a felvidéki és anyaországi mintára a Nép- és Családvédelmi Bizottságokat Észak-Erdélyben is életre kell hívni, papíron legalábbis új szervezetként: a tagok legtöbbször úgyis a Népközségben szociális munkát folytató személyekből, a helyi jótékony egyesületek és egyházak vezetőiből kerültek ki.⁶⁰ Teleki intenciói szerint a román egyesületekkel, egyházakkal „egyelőre” nem kellett felvenni a

55 Feljegyzés Korparits [sic!] Ede és Imreh Zsigmond urakkal az alakulás alatt álló Erdélyrészi Hangya Szövetkezet ügyében folytatott megbeszélésről. (1940. október 7.) Wünscher Frigyes levelezése, MOL Z 795, 27. cs. 99. tét. és Jegyzőkönyv. Felvétel Marosvásárhelyen, 1940. október 24-én az „Erdélyrészi H. Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezetek Szövetsége, mint Szövetkezet, Marosvásárhely” elnevezésű cégalapító közgyűlésről. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3634. 1. köt.

56 Vita Sándor: A Székelyföld önállósága. *Hitel*, 1937. 4. sz. 269–284. p.

57 Bertalan István: A visszacsatolt Erdély ipari problémái. In *A magyar ipar*. Budapest, 1940 és Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott iparstatisztika első eredményei. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1943. 5–6. sz. 268–284. p.

58 L. Balogh Béni: A dél-erdélyi magyarság kisebbségi helyzete 1940–1944. In Földesi Margit (szerk.): *Korrajz*, 2003. A XX. Század Intézet évkönyve. Budapest, XX. Század Intézet, 2004, 39–53. p.

59 Nem teljesen biztos, hogy az elképzelés ennek felállítására az Erdélyrészi Gazdasági Tanácsban született meg, de annak anyagában is megtalálható. MOL Z 1232.

60 Hámori Péter: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben, 1938–1944. *Korall*, 18. sz. (2004. december), 65–97. p.

kapcsolatot.⁶¹ Ez az együttműködés azonban később is elmaradt, részben a magyar – katonai és nyomába lépő polgári – közigazgatás érdektelensége folytán, részben, mert a Nép- és Családvédelmi Bizottságok tagjai húsz év kisebbségi sérelmei után általában nem sürgették a rendelkezésre álló szűkös készletek megosztását. Szerepet játszott ebben az is, hogy az 1920-as földreformkor elsősorban román parasztok kapták meg a kisajátított földeket, ami körükben a szociális helyzetet lényegesen javította. További tényező volt a románság vezetőinek, különösen a papságnak az ellenállása.⁶² A jelenség főleg a visszatért magyar főhatalom második évétől volt általánosnak mondható: 1940 őszén még pl. Maros-Torda vármegye több román községe terjedelmes és részletes munkatervet készített a falu szegényeinek segélyezése vagy hosszabb távú mezőgazdasági fejlesztése, villamosítása ügyében.⁶³

A kormányzat Észak-Erdély, de különösen a Székelyföld tekintetében kétirányú politikát folytatott: egyfelől egy általános területfejlesztést, melynek az iparügyi és a földművelésügyi miniszter volt a felelőse, másfelől a Belügyminisztérium irányítása mellett szorosan vett szociálpolitikát. Utóbbi az első hónapokban szinte kizárólag segélyezésre és a legnagyobb hiányok pótlására irányult. A fedezetet Budapest ezúttal nem gyűjtésből, hanem kölcsönből szándékozta fedezni.⁶⁴ Nagyszabású hitelfelvételt szerveztek. Az akció sikere érdekében kedvező kamatozást ajánlottak fel a pénz- és iparvállalatok számára, és nyereségekkel csábították a szélesebb közönséget. A vállalkozások által lejegyzett kölcsön összesen 162 676 900 pengőt tett ki, amit a nyugdíjintézetek, bankok 600 millióra egészítettek ki. A páratlanul magas összeget a kormányzat azonban nem szociálpolitikára, hanem általános területfejlesztésre fordította.⁶⁵

1940–41 tele a szociális megbízottak és a közellátás irányítóinak erőfeszítései ellenére Észak-Erdély sok vidékén nélkülözésekkel, de legalábbis komoly élelmiszerhiánnyal volt jellemezhető. Korántsem csak a Székelyföldre volt ez igaz (sőt, ott nemegyszer jobb is volt a helyzet): Szilágy vármegyében a fejenként és naponta 20 dkg-ra leosztott kenyérfejadagot sem tudták biztosítani több héten keresztül.⁶⁶ Az áruhiány 1941-ben sem csökkent: ötven éve ekkor volt a legrosszabb a termés. Emellett számos más körülmény, mint például a megemelt és román időkkel ellentétben nem megvesztegethető adóügyi személyzet által rendszeresen beszedett adók, illetve a munkanélküliség is komoly nehézségeket okozott a lakosságnak.⁶⁷ A hatóságok elsősorban a hagyományos, az anyaországban bevált – vagy legalábbis hivatalosan beváltak te-

61 Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén. 60/Föv. katonai közig. 1940. VIII. 30. Szigorúan titkos!

62 Szim Lídia szociális nővér közlése, 1999. október. Az ellentétet jelzi az is, hogy Iuliu Hossu görög katolikus püspök Serédi Jusztiniánnak írt levelében határozottan elzárkózott attól, hogy a Magyar Püspöki Kar munkájában bármilyen formában részt vegyen; a kor hivatalos stílusánál különben határozottan barátságosabb és Hosszú Gyulaként aláírt levelében kifejtette: hívei semmiképpen nem értenék ezt meg. (EPL Serédi, szám nélküli levél.)

63 Maros-Torda vármegye Közföldi Szövetkezetének iratai. Arhivei Naționale Jud. Mureș, Cooperative Sociale, 1. dob. 1. dossz.

64 Az Erdélyért névvel megindított gyűjtés szervezői a Magyar a Magyarért meg sem közelítő összege miatt úgy gondolhatták, hogy a társadalom adakozóképesége nagyrészt kimerült; a nyereségekölcsön azonban – mely pénzügytechnikai szerkezetében erősen hasonlított az 1945. utáni „békekölcsönhöz” – képes volt a lakosság részéről komolyabb összegeket mozgósítani.

65 Magyar Pénz- és Tőkepiaci Központ iratai, MOL Z 1117, 1. cs. 23. tét. A lejegyzett és befizetett összeg konkrét hovaforrása még további kutatások tárgyát képezi.

66 Belügyminisztérium Rezervált Iratok, MOL K 149. 73. dob.

67 EMGE helyzetjelentései. 1. sz., 1942. január 15. Észak-Erdélyi Kir. MOL K 201. 16. cs. 17. tétel.

kintett – technikákat alkalmazta: államsegélyen vagy kölcsönökön nagyszabású közös írásnemeket szerveztek. A városokban a középítkezések mellett igyekeztek munkával ellátni a kisiparosokat, termékeiket pedig a szociális tevékenység – gyermekfelruházás, cipősegélyek – során hasznosították. Szükségmegoldásként a nagyvállalatok élére a termelés mielőbbi megindítása érdekében katonai parancsnokokat helyeztek, azonban utóbbiak hozzá nem értésük miatt sok esetben inkább károkat okoztak.⁶⁸

A rendszeres szociális tevékenységre, a „produktív szociálpolitikára” való áttérés a nehézségek miatt Észak-Erdélyben csak 1941 őszén történt meg. Az egyes területek között azonban hatalmas különbségek keletkeztek. A Székelyföldön és a nyugatabbra fekvő vármegyékben az ONCSA gyökeresen másféle tevékenységet folytatott. A négy székely megyében elsősorban üzemeket hoztak létre felfeldolgozásra, a háziipar felfuttatására és a mezőgazdaság részbeni gépesítésére. Az ország többi részén elhelyezkedő Közlőléti Szövetkezetek anyagellátásában, népies bútorok juttatásánál is komoly szerepet kaptak az észak-erdélyi ONCSA-üzemek. A háziipar esetében elsősorban a kender- és lentermelést és annak téli, otthoni feldolgozását igyekeztek elősegíteni. Ezzel a család jövedelmét akarták fokozni, de nem volt mellékes cél a hagyományos népi ipar (és ezzel a hagyományos társadalomkép) megmentése és az sem, hogy legalább ezt a területet kivonják a közellátás gondjai alól.⁶⁹ Az ebből a szempontból kiemelten kezelt Csíkbán 16 kisebb ipari üzem hoztak létre, elsősorban kender- és lenáztatókat; ugyanezt Hármasszékben, Rétyen egy 800 000 pengőbe került nagyüzemmel oldották meg.⁷⁰ A termékeknek felleveőpiacot mindenekelőtt a honvédség jelentett, de szállítottak egészségügyi és szociális intézményeknek és Németországba is. A négy székely megyében és más erdélyi területeken létesített bértraktorüzemek nemcsak a magasabb színvonalú földművelést szolgálták, hanem a román kivonulás előtt elreklivált lovakat igyekeztek pótolni, illetve a későbbi években (1943–44-ben) a honvédség számára tették lehetővé a lószállítások folytatását.⁷¹

A Székelyföld városai – Szászrégen kivételével, ahol az ONCSA gyakorlatilag nem létezett – kamatmentes kölcsönöket vettek fel a vármegyei Nép- és Családvédelmi Alapokból közmunka és városfejlesztés céljára.⁷² A négy megye legtöbb községében szerveztek nyári napközit, ahol csekély térítés ellenében vagy ingyenesen étkezést is biztosítottak; az akció fedezetét ismét az ONCSA biztosította. Szemben más magyarországi területekkel, nagyon magas volt a „vissza nem térülő” kiadások aránya. A négy- és többgyermekes, megélhetésükben veszélyeztetett családok igen magas százaléka kapott az ONCSA-tól juttatást (Csíkbán 1940–1942 között 72,2%-uk, szemben az átlagosnak mondható fejeér megyei 19,1 és bars-honti 17,6%-kal), átlagos összegük

68 Dr. Papp József fővezérségi kormánymegbízott zárójelentése. MOL K 53. 1. cs. 561/főv. km.

69 Az Erdélyi Hangya Szövetkezet közgyűlése, Marosvásárhely, 1944. augusztus 24. Wünscher Frigyes levezetése, MOL Z 795. 27. cs. 99. tét.; Szigethy Béla: Szociális állam felé. *Ellenzék*, 1941. május 2.; Maros-Torda vármegye alispánjának jelentései; 1943. augusztus 16–november 15. (OSZK P. 16635.)

70 Varga József: *Új utakon az új, a népi Magyarország felé!* Szociál- és népesedéspolitikai tanulmány. 1943, Kézdivásárhely, 150 p.

71 Erdélyi Szociális Szervezet iratai. Arhivei Naționale Jud. Mures, Cooperative Sociale, 1. dob. 2. dossz. 6/1940.; Kolozsvármegyei Közlőléti Szövetkezet vizsgálata. MOL K 565. 11. cs.; Maros-Torda vármegye alispánjának jelentései; 1942. augusztus 21–november 15.; Hétezer katasztrális holdat szántott fel a Bihar megyei Közlőléti Szövetkezet. *Ellenzék*, 1943. január 14. 7. p.

72 Szászrégen megyei város költségvetése az 1941. évre. Szászrégen, 1941. (OSZK P 18.097); Szilágy-somlyó megyei város költségvetése az 1942. évre. Szilágy-somlyó, 1942. (P 16.906); Nagybánya megyei város költségvetése az 1941. évre. Szatmárnémeti, 1941. (OSZK P 16.196); Dés Sz. Kir. Város város költségvetése az 1941. évre. Dés, é. n. [1941.] (P 16.119); Szamosújvár megyei város költségvetése az 1941. évre. Szamosújvár, 1941. (OSZK P 16.175) stb.

azonban lényegesen alatta maradt az országosénak. A juttatást eszközöző szervek valójában karitatív akciókat folytattak, a nagy szükség miatt szembefordulva az ONCSA eredeti szándékaival. A területen a magyarországi szegény nagycsaládok 6,13%-a lakott, míg a kölcsönökre szánt országos összeg 4,87%-át használhatták fel ezekben a vármegyékben, ami arra utal, hogy az ONCSA működése nyomán a Székelyföld inkább háttérbe szorult. Csíkban és Háromszék megyében a kölcsönök legnagyobb része, 89,48%-a valójában azonnal kiutalt élelmiszersegélyt jelentett.⁷³

A székelyföldi szociálpolitikáról eddig felvázolt részben kedvezőtlen képet némileg árnyalja, ha figyelembe vesszük, hogy a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége milyen kiterjedt székelyföldi tevékenységet folytatott. Ám a fajtehén, ló- és gépakciónál, nemesített vetőmag-juttatásoknál, területfejlesztés-jellegű terveknel a szociális cél általában annak ellenére háttérbe szorult, hogy végrehajtóik a távlati társadalmi eredményekkel, a termelési nívónak az életszínvonal emelkedésére tett hatásával – különös tekintettel a relatív túlnépesedéstől szenvedő vármegyék estén – nagyon is tisztában voltak.⁷⁴ A házépítések elmaradásának okát pedig egy 1941-es jelentésből ismerhetjük meg, mely szerint e tájon nem volt gyakori, hogy a falusi szegénység más házában lakjon, inkább a lakások egészségtelenségével voltak komoly problémák; utóbbit azonban a korban legalább annyira tartották építésrendészeti ügynek, mint szociális problémának. (A négy megye falvaiban összesen 156, míg három városban 76 vagy 78 – részben iker – ház épült 1944-ig. Ugyanakkor – részben a közvélemény sürgetésére – Csík megye összesen 180 hold építési telket szerzett meg 1943–1944-ben, amiken az építést a következő évben szándékoztak elkezdni. Ekkora területen a szabályok szerint összesen 540 ház épülhetett volna fel.) A négy székely megyében az ONCSA közjóléti szövetkezetei speciális feladatot kaptak, mely alapvetően eltért Észak-Erdély nyugatabbi vármegyéitől, de az anyaországi területektől is: a rendelkezésre álló pénzkészleteket nem egyéni juttatásokra vették igénybe, hanem üzemeket létesítettek belőlük. Ilyenek más vármegyékben is voltak (Szatmárban 1942-ben már kilenc üzem működött),⁷⁵ azonban ott részben csökkent munkaképességük foglalkoztatására, részben az építkezések anyagainak előállítására (téglaégetésre és feldolgozásra, a háború miatt zárolt készletek pótlására) használták őket, míg a Székelyföldön egyfelől az általános iparfejlesztés részeit alkották, másfelől a háziipar támogatására, főleg a lenfonás és -szövés felfuttatására (és ezzel a lakosság ruhaellátásának javítására) alkalmazták őket. Az Erdélyi Párt prominens vezetői is ebben az irányban igyekeztek befolyásolni az Országos Szociális Felügyelőséget, a szociálpedagógiával összekapcsolt szociálpolitikát a Székelyföld viszonyai között feleslegesnek vagy legalábbis a világháború végéig mellőzhetőnek találva.⁷⁶

Az északi, román többségű Máramaros vármegye még a Székelyföldhöz képest is háttérbe szorult az ONCSA tevékenységében: jöllehet a tízezer lakosra számított szegény nagycsaládok aránya itt volt az országban a legmagasabb (2151), számuk pedig

73 Kádár L. Levente: i. m.

74 Farkas Árpád: *Erdélyi gazdaságok üzemi viszonyai és időszerű kérdései*. Kolozsvár, EMGE Irod. és Könyvkiadó Váll. Szakosztály, 1941.

75 Tiszakórádon fűrészfűrész, Jánkon, Tyukodon és Fehérgyarmaton téglafőző, Jánkon cirokseprűkötő- (60 munkással), Fehérgyarmaton kosárfőző- (70 munkással), Tiszakórádon szövő-, Tyukodon és Kiszekeresen traktorüzem. (Közjóléti ügyek. In Szatmár vármegye alispánjának jelentése a vármegye állapotáról az 1941. szeptember hó 1-jétől 1942. március hó 31-ig tartó időszakban. (9003/1941. kig.)

76 Teleki Béla beszéde. *Képviselőházi Napló*, 1941. november 28.

a vármegyék ilyen családjainak 2,78%-át tette ki, az országos költségekből a vármegye mindössze 0,48%-ot kapott.⁷⁷ (Ha az egyeseknek adható kölcsönök fedezete mellé a gyermekvédelmi, népelelmezési, háziipari és egyéb támogatási formákra folyósított összegeket is számba vesszük, az eredmény 1,20%, de az aránytalanság így is szembe-tűnő.) A terület elhanyagolásának hátterében elsősorban nemzetpolitikai célokat lehet fölfedezni. Úgy Máramarosban, mint Szilágy, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód nemzetiségi többségű területein az ONCSA bizonyos szórványgondozó szerepet is betöltött, amennyiben a Közjóléti Szövetkezetek elsősorban azokban a falvakban eszközöltek juttatásokat, ahol kisebb magyar közösségek éltek. Az ilyen helyeken a vármegyei szociális gondozónő általában nem volt képes ellátni a jogszabályokban előírt pedagógiai, gondozási szerepét, emiatt a helyi munkaközösségekre fokozott szerep várt.

Szintén nemzetpolitikai célokat szolgált a máramarosi székel telepítés, amikor először 122, később több mint 400 favágót akartak az Avas hegységbe áttelepíteni 1943–1944-ben, részben az onnan bevonultatott román munkaerő pótlására. Az összesen több mint 800 000 pengőt igénylő akciót megkezdték ugyan, néhány családot házhoz, kerthez és földhöz juttattak, de pontos számuk nem ismert.⁷⁸

A visszacsatolt észak-erdélyi területek közül a nyugaton elhelyezkedő Szatmár és részben Bihar vármegyék, valamint Szatmárnémeti, Nagybánya és Kolozsvár voltak azok a területek, ahol a „produktív szociálpolitika” komolyabb eredményeket tudott felmutatni. Ahogy már említettük, Szatmárban üzemek sorát létesítették, elsősorban fűz-, cirok-, csuhé- és fafeldolgozásra, építőanyag-gyártásra. Ebben a megyében a Közjóléti Szövetkezet számottevő földjuttatási, telepítési tevékenységet is lefolytatott, részben elővásárlás útján megszerzett területeken, részben az 1942 után a zsidóktól kisajátított, 5 holdnál kisebb parcellákon. Minden korábbtól eltérően ez a földhöz juttatási akció az egzisztencia-teremtésen túl egyben szocializációs programot is jelentett. Szatmárnémetiben pedig az ország két legnagyobb ONCSA-telepét építették meg 1941 és 1944 között, összesen 112 házzal.⁷⁹

A kolozsvári kísérlet, mely a Népközösség már említett Tíz Szervezetének újjátelepítésével kezdődött, elsősorban társadalomszervezési elvei révén alkotott maradandót. A városi kerületeket tizedekre felosztva egyfelől a szociálpolitikát akarták hatékonyabbá tenni, megtalálva olyan rászorulókat, akik maguktól nem jelentkeztek volna a támogatásért, s egyben megakadályozva a jogosulatlan igénybevételt, másfelől a lakosság szegényebb rétegeinek magyar öntudatát akarták erősíteni a kultúrához juttatás útján, harmadrészt pedig a társadalmi osztályokon és rétegeken átnyúló szolidaritásra nevelni a helybéli magyar társadalom egészét. Mindebből az első és valószínűleg második célt sikerült is elérni, arra viszont, hogy a harmadik kérdésben mekkora sikerrel jártak, igen eltérőek a vélemények.⁸⁰

Nagybányán a helyi ONCSA tevékenysége nemcsak a város, hanem a helyi üzemek és bányák szociálpolitikai tevékenységével is szervesen összeforrott; mint másutt is, az itteni bányászok és munkások körében is összekapcsolták a szociális megsegítést, a szociális nevelést a nemzeti irányú és politikai propagandával, azonban Nagybányán mindezt az ONCSA által finanszírozott népfőiskola útján, igen magas színvonalon vitték végbe.⁸¹

77 Kádár L. Levente: i. m. 3. tábl.

78 Útő Kálmán postatiszt jelentései az EMKÉ-nek. Jakabffy Elemér Alapítvány (Kolozsvár) Kézirattára, K-102.

79 Lásd a 75. jegyzetben.

80 Hámori Péter: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben, 1938–1944. I. m.

81 A népfőiskoláról a *Szamos* és a *Nagybánya* című lapok rendszeresen beszámoltak.

Összegzés

Ha a „produktív szociálpolitikának” nevezett eljárások felvidéki, kárpátaljai és észak-erdélyi eredményeit vizsgáljuk, mindegyik terület közös jellemzőjeként mutathatunk rá arra, hogy az ONCSA különösen csoportos házépítkezései során sikerrel alkalmazta a szociális pedagógia összekapcsolását a szociális megsegítéssel. A juttatottak viselkedési mintái, különösen a munkavállalás és az iskoláztatás területén jelentősen megváltoztak, és erőteljesen különböztek korábbi, pauperizált környezetüktől. Magyarságukat azon települések kivételével, ahonnan elűzték vagy a „lakosságcsere” folyamán kitelepítették őket, általában máig megőrizték. Csoportkohéziójukat jellemzi az egymás közti házasságok magas száma és a máig megtapasztalható szolidaritás számos formája. Ugyanakkor a település – különösen a városok – társadalmába való integrálásuk nem sikerült mindig; a középosztályi „nevelők” részéről elébük állított viselkedési formákat általában részben kényszerből követték, de a gyámkodásnak érzett és valóban gyakorta paternalisztikus eljárások miatt az ideológiai jellegű nevelést általában elutasították. Jól jelzi ezt, hogy az ország ONCSA-telepeinek lakói körében a vallásosság – pontosabban templomba járás – 1945 után valamivel alacsonyabb számban volt jelen, mint korábbi, továbbra is pauper környezetükben. (Ilyen eltérést Észak-Erdélyben nem sikerült kimutatni, de ez nem a nevelési folyamat sikeresebb voltának, és szerintünk nem is a kisebb osztálytávolságoknak és elzárkózásnak volt tulajdonítható, hanem az erdélyi társadalom nagyobb fokú rendtartásának, konzervativizmusának.)

Ha a „produktív szociálpolitika” eredményeit az életsorsokat elemezve vizsgáljuk meg, azt találjuk, hogy az eredeti elgondolás: egy nagyobb juttatással és az azt követő neveléssel végleg kiszakítani az egész családot a szegénységből, csaknem mindig és mindenütt sikerrel járt, ahol a törvény intencióit komolyan vették (tehát a Székelyföldön éppen az elaprózott, alkalmi segély jellege miatt bukott meg). Az egykori juttatottak a velük felvett interjúk során általában mai napig életük egyik legfontosabb, abszolút pozitív eseményeként értékelik az ONCSA-juttatás elnyerését.

A KISEBBSÉGI GAZDASÁGI ÖNSZERVEZŐDÉS

HUNYADI ATTILA

NEMZETGAZDASÁGI ÖNSZERVEZŐDÉSI MODELLEK ERDÉLYBEN

Az erdélyi magyar, szász és román szövetkezetek kölcsönhatásai

A többnemzetiségű államokban az első világháborút megelőzően a nemzetiségek gazdasági programjainak célcsoportja elsősorban az önmagát önálló nemzet(rész)ként definiáló „nemzeti közösség” volt. Céljuk nemzeti autonómiájuk elérése, önálló kulturális nemzeti entitásként való elismertetése, egyenjogúsítása volt. A századfordulóra a nemzeti autonómia, a nemzet kiteljesedésének elengedhetetlen összetevőjévé vált a saját nemzetgazdaság, lehetőleg minél teljesebb gazdasági intézményi struktúrával.¹

A Friedrich List által standardizált nemzetgazdasági iskola paradigmájában a nemzet tekinthető a politikai gazdaságtan (gazdaságpolitika) célközönségének. Ennek megfelelően a többnemzetiségű államokban politikai programjaikban önálló autentikus (kulturális) nemzeti entitásként definiált nemzeti közösségek elitjei saját, a többnemzetiségű államétól különböző, önálló nemzetgazdaság (Nationalökonomie) megteremtését tűzték ki célul.² Ekként az addig csupán szimbolikus nemzeti hovatartozás objektívizálódott, a nemzeti jelleget felvállaló intézményekhez tartozásban, tagsági-tulajdonosi affiliációban materializálódott. A hagyományos egyházi, kulturális és politikai szervezetekhez hasonlóan a gazdasági szervezetek, pénzintézetek, bankok, szövetkezetek, valamint a mezőgazdasági egyesületek öltöttek leginkább nemzeti formát. A nemzeti jelleget kifejezte elsősorban a cégnév, tárgyalási nyelv, a részvényesek, tagság, vezetőség nemzeti hovatartozása, a cél- és kapcsolatrendszer.

A nemzeti elitek az alábbi, gazdasági nacionalizmustól kölcsönzött célokat fogalmazták meg, és velük egészítették ki a nemzetmeghatározás és nemzetépítés hagyományos (döntően politikai és kulturális) nacionalista eszköztárát:³

- 1 Míg a „gazdaságpolitika” államszintű, kormányzat és közigazgatás által képviselt politikát jelöl, a „gazdasági program” nem domináns nemzeti entitások közigazgatástól függetlenül, önszerveződő módon elképzelt és megvalósított gazdasági tevékenységét, intézményesítését jelöli. Miközben az állam objektív, jól definiálható határokkal (vámhatár, hatóságok, államháztartás, költségvetés) rendelkezett, a periférikus, nem domináns nemzeti entitásoknak (re)konstruálni kellett megkülönböztető jegyeiket, intézményeiket. A saját nemzeti közösség megkonstruálásának eszköztárába a hagyományos nacionalista kellékeket egészítette ki a saját nemzetgazdaság és nemzeti terület megrajzolása, intézményesítése és védelme. A domináns pl. porosz, magyar nemzetépítés egybeolvad a közigazgatás, gazdaságpolitika által támogatott államépítéssel, míg a nem domináns nemzeti entitások nacionalista programja az államépítéstől független vagy ezzel szemben határozza meg magát. Hroch, Miroslav: *Social Conditions of national Revival in Europe. A comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1985.
- 2 List, Friedrich: *Die Nationale System der Politischen Ökonomie*. Stuttgart/Tübingen. 1841. Magyar nyelven: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. 1–3. köt. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.
- 3 Bruckmüller, Ernst–Sandgruber, Roman: Concepts of Economic integration in Austria during the twentieth century. In Teichova, Alice–Matis, Herbert (eds.): *Nation, State and the Economy in History*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2003, 159–179. p.

- a nemzeti közösség meghatározása a többnemzetiségű birodalmon belül;
- a nemzeti településterület lehatárolása és a „nemzeti vagyon” (Nationalbesitzstand) intézményes védelme és növelése;
- a nemzeti kultúra támogatása, önkéntes önadóztatás;
- az aktív választójogosult középosztály létrehozása (akár a nemzeti közösségen belüli, egyesek számára hátrányos átrétegződés útján is);
- nemzeti egyenjogúsítás, autonómia.

A fenti stratégiai célok elérése érdekében a hagyományos, többnyire politikai és kulturális nacionalista kelléktárba az alábbi nemzetgazdasági technikákat is bevonták, és sajátos helyzetükhöz alkalmazták:

- a nemzetiségi intézmények közötti szolidaritás, kölcsönös erkölcsi, anyagi és politikai támogatás, amely politikai autonómia hiányában is megvalósítható;
- intézményi teljesség (holizmus): a nemzet kiteljesedéséhez szükséges valamennyi intézmény, szervezet kiépítése a már meglévők közreműködésével;
- az épülő vagy kiépült intézményrendszerhez való lojalitás (szervezeti patriotizmus), a saját intézmények preferálása, prioriter kezelése (elővásárlási jog, kedvezményezés) másokéval szemben;
- a szervezeti lojalitás normáinak diskurzív kidolgozása és elfogadtatása a nemzeti közvéleményben, ezzel egy időben a normák alól kibúvók büntetése (megbélyegzés, osztrakizálás).

A nemzetépítésben, a politikai modernizáció mellett egyre fontosabb szerepet betöltő gazdasági nacionalizmus fenti kellékei nem annyira mások ellen megfogalmazódó célcsoportok, hanem elsősorban a saját nemzeti közösség mint célközönség megszervezésére, intézményesítésére törekvő interaktív-konstruktív programpontok. Ezek végrehajtása természetesen szimbolikus, politikai téren is megideologizált motívumokat igényeltek. Mindazonáltal az önszerveződés, intézményi önkép megkonstruálásában nem feltétlenül volt szükséges ellenséggépre, negatív politizálásra vagy effektív, tettleges bojkottra. Erdélyben legalábbis – a Cseh-Morva területektől vagy a századfordulós Béctől eltérő módon – nem tudunk tettleges bojkottakciókról.⁴

A monarchiabeli magyar kormányzat annak ellenére, hogy a történetírásban klisészerűen ismétlődik a liberális gazdaságpolitikára való utalás, amely nem korlátozhatta a nemzetiségek gazdasági önszerveződését, többnyire negatív, nemzetiséggellenes ellenséggéppen alapuló reaktív, a magyar szupremáciát védelmező politizálást alkalmazott. A „magyar állameszméhez” mint politikai célhoz viszonyított eredményességét tekintve is kontraproduktív „nacionalizmus” a gazdaságpolitikában is inkább mások – a nemzetiségek – ellen és a deklarált politikai ideálhoz konzekvens módon elvárhatóval ellenkezőleg, kevésbé a politikai magyar ajkú lakosság interaktív gazdasági modernizációjára, interaktív megszervezésére összpontosította erőforrásait.⁵

4 Albrecht, Catherine: The Rhetoric of Economic Nationalism in the Bohemian Boycott Campaigns of the Late Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook*. Vol. XXXII, 2001, 47–67. p.

5 Makkai Béla: Önvédelem vagy expanzió? Magyar nemzetgondozási program a délszláv régióban a 20. század elején. *Századok*, 2003. 1. sz. 101. p.; Szász Zoltán: Banking and nationality in Hungary, 1867–1914. In Teichova, Alice (ed.): *Universal Banking in the Twentieth century*. Aldershot, 1994, 32–43. p.; Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzügyi intézetek állami ellenőrzésére (1902–1904). *Századok*, 1966. 1. sz. 118–137. p.; Romsics Ignác: Szemben az árral. A Habsburg-Birodalom küzdelme a modern nacionalizmusokkal. In *Egy év Habsburg Ottóval. Beszélgetések*. (Bokor Péter, Hanák Gábor, Romsics Ignác.) Budapest, 2000, 123–147. p.

A két világháború közötti időszakban az utódállamokhoz került magyar entitások diakron és szinkron modellként értelmezték és próbálták alkalmazni a monarchiabeli nemzetiségi intézményes önszerveződések vagy más kortárs kisebbségi nemzetépítő modelleket.⁶ Az erdélyi magyarok által legtöbbször hangoztatott és viszonyítási pontként emlegetett modell a szászok „altruizmusa” és a román pénzügyi intézeteket reprezentáló „Albina bank és Solidaritatea szövetség” nemzeti elkötelezettsége volt.⁷

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy a megváltozott viszonyok – a Nagyromániában kormányzati gazdaságpolitikai szintre emelt gazdasági nacionalizmus kezei – között a két diakron modell mely összetevőit és milyen mértékben lehetett egyáltalán alkalmazni a Romániához csatolt területeken élő, működő magyar entitás gazdasági önszerveződési stratégiáiban.

A szervezetek szerepe a nemzetgazdasági önszerveződésben

A szervezeteknek fontos szerep jutott a gazdasági modernizációban (áruszoigaltás-csatorna) az ipar és bankszféra mezőgazdasági és piaci bázisát szélesítő funkciója által.⁸ A nemzeti emancipáció tekintetében, nyílt szavazás körülményei között, a helyi közösségleptékű szervezetek megkönnyítették az elit *kommunikációját* (ideológiai csatorna) a szélesebb, földművelő néprétegekkel a közgyűlések, küldöttgyűlések nyújtotta információáramlás, gazdaképzések, falusi könyvtárak megszervezése révén. A szervezeti elveknek megfelelő demokratikus szavazati jog, választás, igazgatóság, felügyelőbizottsági felelősségvállalás, ügyintézés gyakorlása a szervezetekben ezeket olyan nyilvános helyi fórumokként jelenítette meg, amelyek főleg a választójogi mozgalmak és a politikai aktivizmus felerősödése nyomán a szervezeti tagságot *mozgósító csatorna* (channel) funkcióját is betöltötték.⁹ Nem elhanyagolható a szervezetek egzisztenciális előnyöket, fizetést és társadalmi presztízt biztosító mobilitási csatorna (*up-ward mobility*) szerepe, vagyis az átrétegződést, a középosztály kialakulását lehetővé tevő funkciója.

Az önszerveződés gazdasági téren a pénzügyi, vállalati, érdekvédelmi szféra nemzeti-kulturális határvonalakon belüli megszervezését, intézményesítését jelentette, ideértve a részvényesek, ügyfelek, illetve a tagság beszervezését, lojalitásának megszer(ve)zését, amire a szervezeti intézmény bizonyult legmegfelelőbbnek, hiszen a legszélesebb társadalmi bázisú civil szervezet volt mindhárom nemzeti entitás esetében.

A szervezeti hálózat lényegét tekintve egyszerre volt *gazdasági és társadalmi* szervezet, így kulturális és szociális, de olykor politikai funkciókat is betöltve a kulturális, gazdasági és politikai élet metszéspontján helyezkedett el. A szervezetek meghatározás szerint is *par excellence* önszerveződésen, önkéntességen alapuló szervezetek. Emellett a szervezeti üzletrészek tulajdonosai a részvénytársaságoktól eltérően nem anonimek, hanem *nevesítettek*, így a *tagság etnikai hovatartozása* is egyértelműen azonosítható. A nemzetgazdaság megkonstruálásában e tulajdonságaik miatt

6 Gyárfás Elemér: Az erdélyi románok hitelszervezetei. *Magyar Kisebbség*, 1924. 2. sz. 71–79. p.; Jakabffy Elemér: A román példa. *Magyar Kisebbség*, 1922. 1. sz. 6–20. p.

7 Hunyadi Attila: Economic nationalism in Transylvania. *Regio*, 2004, 172–193. p.; www.regiofolyoirat.hu.

8 Balawyder, Aloysius (ed.): *Cooperative Movements in Eastern Europe*. Nova Scotia, St. Francis Xavier Univ., 1980.

9 Bruckmüller, Ernst: *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine. Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschafts Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Salzburg, Neugebauer, 1977.

kaptak szerepet a szövetkezetek, így már az impériumváltás előtt, mindhárom erdélyi etnikai entitás esetében, az egyházakat leszámítva, a *legszélesebb társadalmi bázisú* szervezet volt. A Magyarországtól Romániához csatolt területen a szövetkezeti tagság a románok esetében 10 ezer körül mozgott, a szászoké 20 ezer, a magyarok esetében 180-200 ezer családfő körül.¹⁰

Korszakolás

A szövetkezeti intézményrendszer fejlődésének korszakolását a törvényes keret, a gazdasági konjunktúra, valamint a politikai környezet határozza meg leginkább. Előljáróban csupán fő vonalakban szeretném vázolni a tárgyalt időszak időrendi tagolását.

Magyarországon 1898-at megelőzően, állami támogatástól függetlenül (legfeljebb törvényhatósági és megyei alapítványi üzletrészejegyzéssel) szerveződtek a szövetkezetek mind magyar, mind nemzetiségi területen. 1898–1918 között, az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) révén a magyar államkincstár és kormány részt vett az OKH-hoz tartozó, többnyire magyar szövetkezetek tőkésítésében, irányításában és ellenőrzésében. A nemzetiségek ezzel szemben megőrizték szervezeti önállóságukat, és élve a törvény adta lehetőséggel, saját autonóm szövetkezeti kötelékbe csoportosultak, lemondva egyúttal az OKH-tagszövetkezetek részére juttatott, egyébként elég csekély kedvezményekről.

Impériumváltás után az utódállamok a szövetkezeti intézményrendszert felhasználták az állam gazdasági és társadalmi modernizálásában, Romániában pedig az 1918-ban meghirdetett földreform végrehajtása során is igénybe vették a fennálló román szövetkezeti infrastruktúrát, hálózatot. A két világháború közötti időszak (22 év) első 10 éve (1919–1928) a magyar szövetkezetek számára tehát az OKH-tól való elszámolással, a magyar szövetkezetek újjászervezésével-konszolidálásával, valamint az új államkeretekbe való beilleszkedéssel telt el. 1920-ban megszerveződött a két magyar szövetkezeti központ, 1923-ig viszont csak de facto működhetek, 1923-tól pedig, a szövetkezeti törvény egységesítésétől de jure is. Ez a törvény ugyanis biztosította a kisebbségi szövetkezetek számára az integrációhoz szükséges 15 év átmeneti időszakot. Ugyanezt az átmeneti időszakot engedélyezte az 1928-as liberális, illetve az 1929-es parasztpárti kormány szövetkezeti törvénye is. Az 1929-es törvény egyúttal a kisebbségi szövetkezeti központokat és tagszövetkezeteiket is jogosulttá tette az állami kedvezményekre. Az 1929–1938 közötti időszakot a gazdasági válság és az erre választ kereső konverziós törvények osztják ketté, hiszen gyakorlatilag 1934-ig stagnált a hitelélet, ez viszont új, az intenzív és konstruktív kiútkeresésre is ösztönözte a magyar szövetkezeti vezetőket, amit a kedvező törvényes környezet, a román szövetkezeti csúcshintézményekbe való integrálódás, nyomásgyakorlás is megkönnyített.

A parlamentáris rendszer bukása és a királyi diktatúra bevezetése (1938–1940 között), valamint az immár irányított gazdaságnak nevezett korporatív rendszer következtében a szövetkezetek autonómiája is csorbult országos szinten az új szövetkezeti tör-

10 1914-ban Erdélyben 11 112 román szövetkezeti tag tartozott 108 szövetkezethez, ezenkívül 150 részvénytársasági bank és 24 kereskedelmi vállalat volt a román gazdasági elit tulajdonában. 1918-ban a szászok összesen 206 szövetkezettel rendelkeztek, amelyből 187 volt hitelszövetkezet 17 946 személyt csoportosítva. A Romániához csatolt területeken 702 OKH tagszövetkezet tömörített 220 000 személyt. 1918-ban ugyanazon a területen 641 Hangya Fogyasztási Szövetkezet volt mintegy 150 000 taggal.

vényrendeletek eredményeképp. Az új keretek között a szövetkezetek új szerepet, funkciót kapnak, főleg a Magyar Népközségben belül, amelynek Gazdasági Szakosztálya elsősorban a szövetkezetekre és az EMGE-re támaszkodott. A korszakot az 1940-es bécsi döntés zárja, az államkeretek változása, valamint a hadigazdaság bevezetése miatt.

A nemzeti jelleg mint intézményi beágyazottság és szimbolikus konstrukció

A „nemzeti” jelleg a tagság vallási-kulturális hovatartozása mellett a vállalati alapszabályokban, programokban megfogalmazott explicit célokban, valamint a vezetőség összetételében nyilvánult meg implicit módon. Mindhárom szövetkezeti hálózat egy szélesebb intézményrendszerbe tagolódott, az intézményes kapcsolatot pedig üzleti és érdekvédelmi szerződések részletezték, személyi összefonódások, kapcsolt vezetőségek (igazgatótanácsok, felügyelőbizottságok) és közös rendezvények testesítették meg.

Európa valamennyi nem domináns nemzeti entitása esetében igaz, hogy a szövetkezeti mozgalom a fennálló nemzeti intézményrendszeren belül bontakozott ki, ritkán (leginkább helyi szinten) lépve át a nemzeti-etnikai-vallási határvonalakat.¹¹ A támogató (promoter) és keretintézmények – egyrészt a közigazgatás, politikai pártok, másrészt pénzintézetek, gazdasági érdekvédelmi egyletek, valamint egyházi és kulturális szervezetek – inkubátor-, szervezőszerepe és a köztük lévő személyi uniók és hosszú távú vagy állandó kapcsolódások intézményesítették effektíven a *deklarált* nemzeti jellegét, összetartozást.¹²

A nemzetiségek gazdasági intézményesedésének sikeressége nagyrészt tehát a gazdasági program életképességén, a támogató vagy keretintézmények és személyiségek presztízsén és hatékonyságán, egyszóval az interaktivitáson múlt, gazdasági önállósodási programjaik ugyanis Magyarországon ritkán ütközhetek a közigazgatás effektív ellenállásába.¹³ Így nemcsak a közvélemény szemében, hanem intézményesen, a cégbíróságon bejegyzett *cégnév* és a jóváhagyott *ügyviteli nyelv* is egyértelművé tette a vállalati csoport etnikai jellegét. A nemzeti jellegét igazolták, kidomborították továbbá a következők: alapszabályokba foglalt *célok*, a vállalat évi jelentéseinek

11 A szövetkezeti hálózat meghonosítására, kiterjesztésére, megerősítésére – egyszóval intézményesítésére – tett összehangolt többszereplős stratégiát nevezem *mozgalom*nak. A mozgalomban szerepet játszanak egyrészt a támogató és keretintézmények, másrészt a szövetkezeti hálózat saját központjai és alapszervezetei. A mozgalom rendszerjellegű, ekként sajátos ideológia mentén önálló intézményrendszert (hálózat) épít ki, saját human (tagság) és gazdasági (tőke) erőforrásokkal rendelkezik és mozgósít. Támogató (promoter) és keretintézmények: (1+5 típus): 1) közigazgatás, illetve 2) pénzintézetek, vállalatok; 3) érdekvédelmi egyletek; 4) egyház; 5) kulturális egyletek; 6) politikai pártok (politikai programok).

12 A szakirodalomban (lásd Tomka Béla: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika*, 25. sz. 1997. március, 37–46. p.) legelterjedtebb megközelítés szerint személyi összeköttetés/összefonódás akkor keletkezik két vállalat között, ha az egyik vállalat vezető tisztségviselői (például igazgatósági tagjai), illetve ellenőrző szervének (felügyelőbizottság) tagjai helyet foglalnak a másik felügyelőbizottságában vagy igazgatóságában (interlocking directorates). Egy tágabb definíció az alsóbb szintű vezetők igazgatósági, illetve felügyelőbizottsági tagságait is ebbe a körbe sorolja. Elemzésemben a nemzetileg (ön)definált intézmények közötti összefonódásokat, tehát nemcsak a vállalatok közötti „interlock”-ok, hanem a politikai, kulturális, egyházi, érdekvédelmi szervezetek és vállalatok (pénzügyintézetek, szövetkezetek) közötti intézményesített kapcsolódásokat tekintem a nemzeti jelleg és szolidaritást kifejező jelenségnek.

13 Szász Zoltán: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére (1902–1904). *Századok*, 1966. 1. sz. 118–137. p.

közlési nyelve és helye (locus), a részvényesek, tagok és vezetőség nemzetisége, valamint más vállalatokkal közösen fenntartott központok, alapítványok, rendezvények *nemzeti jellege*.¹⁴

Az etnikai nemzetgazdasági célcsoportok közé tartozott, illetve a sikeresség legfőbb mutatói voltak – a kortársak szerint is – az intézményi teljesség (holizmus), a sűrűség, a társadalmi bázis kiterjesztése az etnikai határok telítettségéig. Idővel a gazdasági program végcélja legtöbbször a *nemzeti autonómia* politikai célkitűzésével találkozott, amely teljes – közigazgatási, kulturális és gazdasági – *intézményi szegregációt* jelentett (anélkül, hogy ez szecessziót jelentene feltétlenül).¹⁵

A szász és román pénzintézetek sajátos módon már a Monarchiában is etnikailag tiszta szervezeteket alapítottak. Az 1903-ban alakult *Revisionsverband der Provinz-kreditanstalten* a szász pénzintézetek autonóm érdekképviselői szövetkezeteként működött, perszonálunióban a legnagyobb szász pénzintézettel és a szász szövetkezeti központtal. Romániában a Revisionsverband helyzetét megerősítette azáltal, hogy működését kiterjesztette Nagyrománia bánsági, bukovinai és besszarábiai német pénzintézeteire, és egyúttal átkeresztelkedett *Revisionsverband der deutscher Kreditanstalten in Rumänien*-re, megőrizve, sőt megerősítve ezáltal etnikai jellegét. A pénzintézetek közötti kölcsönös érdekeltségek, részvénycsomag-jegyzések miatt a „kapcsolt igazgatóságok” és „perszonálunió” által fennmaradtak továbbra is, ugyanakkor számos fúzióra került sor a német pénzintézetek között.¹⁶

A monarchiabeli román pénzintézetek szövetsége, a *Solidaritatea* szövetkezet, a román Albina Bank körül csoportosult bankok, szövetkezetek kereskedelmi vállalatok előbb informális csoportosulásából nőtte ki magát. A magyarországi román bankok 1893 óta saját évkönyvet adtak ki Román Compass (1893–1897), Pénzügyi és gazdasági évkönyv 1898, illetve Román Bankok évkönyve (1910–1920) címmel, 1898 óta pedig kétévenként igazgatói értekezleteket szerveztek, amelyek programszerűen az ASTRA Román Kulturális egyesület kongresszusaival estek egybe azon egyszerű oknál fogva, hogy az ASTRA vezetősége és a román bankigazgatók, valamint a román vezető politikusok személye mind csúcsszervezeti, mind megyei szinten legtöbbször egybeesett. A *Solidaritatea* román bankszövetség, mely csúcsszervezetként szövetkezeti formában 1907-ben alakult meg jogi személyként, önállóságát Nagyromániában is megtartotta. Vezetősége túlnyomórészt a Román Nemzeti Párt vezetőivel esett egybe, így a két világháború közötti időszakban a liberálisok regáti bankjaival szemben politikailag és bankszervezetként is továbbra is elhatárolódtak.¹⁷

Az erdélyi magyar bankigazgatók és vállalatulajdonosok mindenféle regionális vagy etnikai érdekképviselői precedens nélkül találták magukat 1918 után. A monarchiabeli, „Erdélyi/Erdélyrészi” jelzővel magalakult szervezetek működése egyrészt teljesen pragmatizmust nélkülöző, romantikus erdélyiséget tükrözött, másrészt állami szubvencióktól függő etatista gazdaságpolitikai lobbicsoportok voltak.¹⁸

14 Az erdélyi szász és román nemzetgazdasági programok intézményesedésének folyamatát részletesen ismertettem korábbi tanulmányaimban. Hunyadi Attila: *Economic Nationalism in Transylvania. Regio*, 2004, 172–193. p.

15 Mindez nem jelentett feltétlenül integrális nacionalizmust, vagyis a multiethnikus államtól való szecessziót. Lásd Sugar Peter: i. m.

16 Gyárfás Elemér: *Románia hitelszervezetei s az erdélyi magyar pénzintézetek*. Lugos, 1924, 49–74. p.

17 Mórícz Miklós: Erdély gazdasági élete a román uralom első tíz éve alatt. *Közgazdasági Szemle*, 1929. 12. sz. 712–743. p.

18 Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar érdekek megjelenítése az 1910-es években. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz. 93–105. p.

A román és szász szervezetekhez képest keskeny társadalmi bázisuk s gyenge önszerveződési motivációjuk miatt kevésbé voltak képesek mozgósítani a szélesebb magyar tömegeket, illetve kevésbé vagy egyáltalán nem voltak rákényszerülve erre.

Impériumváltás előtt és után az erdélyi szász és román érdekképviselő egyaránt elzárkózott a magyar szervezetekkel való együttműködéstől, közös programokban való részvételtől. 1918 előtt a nemzetiségek a magyar szupremáciától óvakodtak, a húszas években pedig a revizionizmussal való megbélyegzés tartotta távol őket egy összerdélyi regionális együttműködéstől. A regionális erdélyi gazdasági érdekvédelmi szervezkedés kudarca miatt a „magyar pénzügyi és gazdasági szervezetek” számára egyrészt az *egyéni-vállalati alkalmazkodás* (lobbi, kijárás, személyi összeköttetések, igazgatósági pozíciók átadása-felajánlása), másrészt a „nemzeti-etnikai” alapú önszerveződés útja maradt nyitva. Románia protekcionista és etatista nacionalista gazdaságpolitikája viszont megnehezítette az etnikai értékek mentén történő csoportosulást. A politikailag kedvezőtlen környezet mellett vállalati-üzleti megfontolások sem készítettek az etnikai jelleg kidomborítására.¹⁹

A közhatalom-változást követő időszakban szükségszerűen fellépő dezintegrációs (az új vám- és devizahatárokhöz való alkalmazkodás), integrációs (új gazdaságpolitikai központhoz, döntéshozási centrumhoz) lépések mellett az önszerveződés, a magyarként meghatározható gazdasági intézményrendszer konszolidálása, védelme, megőrzése és gyarapítása volt a harmadik kihívás a romániai magyar elitek számára.

Legszélesebb társadalmi bázisa és kiterjedt hálózata – több mint százezres tagság, faluközösségeikig lenyúló szervezeti sejtek (székházak, igazgatóság, boltok), több évtizedes intézményi hálózat, operatív infrastruktúra, vagyon-, valamint alacsony politikai exponáltsága és magas fokú társadalmi-gazdasági hasznossága – miatt a szövetkezeti hálózat volt a legmegfelelőbb szervezeti keret az önszerveződésre. A nevesített tagság garantálta, hogy a legtisztább és legnyilvánvalóbb módon magyar tulajdonú szervezet. Ugyanakkor viszont kisegyzisztenciából (földművesség, iparosság) regrutálódó tagsága, elvben demokratikus módon választott és delegált vezetősége egyrészt reprezentativitást kölcsönzött az intézménynek, sőt a demokratikus jelleg és társadalmi hasznossága miatt a román kormányok szemében is leginkább megtűrt magyar szervezet maradt. Éppen ezért a szövetkezeti vezetőség választásakor mindig ügyeltek arra, hogy politikailag kevésbé exponált, a román establishment által is elfogadható személyeket jelöljenek.²⁰

Az impériumváltás²¹ mint állam-, vám- és deviza-határváltozás: dezintegrációs és integrációs kihívás

A Romániához csatolt területek gazdasági egységei elsősorban az új vámhatárok (vámpolitika) és devizaváltozás okozta új körülményekkel találkoztak. A devizaváltozás, vagyis a korona beváltása lejre 2:1 arányban, a monarchiabeli devizát használó pénztinté-

19 Gyárfás Elemér: Az Erdélyi Bankszindikátus megalakulása, helyzete és törekvései. MOL K 437 4. cs. 1924-1-342. 1–19. f.

20 Bethlen László és Haller István levelezése a Hangya elnökség választásáról, Hangya Fogyasztási Szövetkezeti Központ, Erdélyi Hangya, MOL Z 791 10. cs. 92. t. 42–59. f.

21 1918–1920-as impériumváltás az új állam-, vám- és deviza-határok által behatárolt politikai közösség mint állampolgársági (alattvalói, subject, ressortisant, supuși) entitás, a politikai intézményrendszer és berendezkedés megváltozását jelenti.

zetek, vállalatok számára hátrányos volt, hiszen ezáltal alaptőkéjük, tartaléktőkéjük, betétállományuk felére csökkent, így a Románián belüli pénzügyi rangsorban is hátrébe szorultak; a lej inflációja, vásárlóérték-csökkenése pedig tovább fokozta a súlyvesztést. A magyar és szász pénzügyi intézetek értékpapírtárcájában emellett súlyos veszteséget okozott a világháború idején nagy arányban jegyzett magyar államkötvény-, hadikölcsönkötvény-állomány. A békeszerződés gazdasági fejezete nem foglalkozott tételen az állami értékpapírok kérdésével, és nem kötelezte a szövetséges és társult győztes utódállamokat ezek beváltására, így azoknak önerejükből, tartalékalapjaik terhére kellett amortizálniuk e veszteségeket.²² A nemzetközi bankcsoportokhoz tartozó pénzügyi intézetek átcsoportosulása a budapesti központtól Bukarest irányában vagy az erdélyi román tőkéhez, magyar szempontból „centrifugális” folyamatként értelmeződött, hiszen a nyilvánvalóan magyar érdeket, jelleget képviselő gazdasági szereplők tömegét csökkentették.²³ Ugyancsak centrifugálisan hatott a Romániához csatolt területek infrastrukturális széttagoltsága, valamint az államhatároktól elvonatkoztatható nemzeti összetartozás érzése, vagy éppenséggel az elvont „nemzeti közösségnél” valamivel objektívebb intézményi összetartozás előzménye.²⁴ Ennek eredménye volt, hogy a bányászati pénzügyi intézetek nem csatlakoztak a Bankszindikátushoz, amely így 197 (közel fele-fele részvénytársasági, illetve szövetkezeti formában működő) pénzügyi intézet csatlakozásával alakult meg 1922 decemberében.

22 Gyárfás Elemér: Az Erdélyi Bankszindikátus megalakulása, helyzete és törekvései. MOL K 437-4. cs. 1924-1-342. f. 4. A békeszerződés gazdasági tételei. Rados-Székely: *Közgazdasági Évkönyv*. II. év. Temesvár, 1924, 86–93. p. A békeszerződés nem kötelezte Romániát a hadikötvények beváltására; a 188. § homályos rendelkezéseket tartalmazott abban a tekintetben is, hogy ki ellen van követelési joga a hadikölcsönkötvény tulajdonosának.

23 Gyárfás: Az erdélyi magyar pénzügyi intézetek. I. m. 154–167. p. A magyarországi vállalatok fiókjai tekintetében a békeszerződés 198. §-a elvileg kimondta: mind Magyarországnak, mind az utódállamoknak a lehető legjobb és legméltányosabb eljárás biztosítandó. A nemzetközi érdekkörbe tartozó pénzügyi intézetek éltek is ezzel a lehetőséggel.

A Magyar Agrár- és Járadékbank érdekkörébe tartozó marosvásárhelyi és temesvári Agrár-takarékpénztárak kiterjedt, a Székelyföldet behálózó fiókjaikkal együtt átkapcsolódtak az olasz érdekeltségű Banca Italiană și Română tőkecsoportba, a Pesti Kereskedelmi Bankhoz tartozó Erdélyi Bank összeköttetésbe lépett a bukaresti Banca de Comerț-cel, A Generali Biztosító szervezetét a Banca Generală, az Adriát a Banca Adriatică, a Foncière-t a Foncière vette át, ezáltal mint román vállalatok képviselőiségei működtek tovább Erdélyben. Oberding József György: A magyar biztosítási intézmény Erdélyben. *Kisebbségvédelem*, 1940. 1–2. sz. 36–42. p.

24 A közös magyar pénzügyi intézeti érdekvédelem koagulációját gyengítette továbbá az impériumváltozást megelőző és a húszas évek elején még meglévő ideológiai törésvonal, valamint a zsidó disszimiláció megjelenése és lecsapódása a pénzügyi intézetek affiliációiban. Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In *Források és stratégiák*. Csíkszereda, Pro-Print, 1999, 29–113. p.

Megye	Bank (1922)	Alaptőke	Betétek	Nyereségek
		(ezer lej)		
Alsó-Fehér	12	4 870	42 253	922
Beszterce-Naszód	1	1 000	2 322	70
Brassó	2	2 200	13 665	359
Csik	7	3 340	16 971	778
Fogarás	1	300	2 760	33
Háromszék	9	5 901	23 021	1 232
Hunyad	13	2 857	31 673	743
Kisküküllő	5	1 400	5 289	212
Kolozs	9	68 225	274 230	10 282
Maros-Torda	6	12 100	46 323	1 835
Nagyküküllő	2	1 400	6 323	226
Szeben	0	0	0	0
Szolnok-Doboka	12	4 910	19 452	783
Torda-Aranyos	6	3 335	16 864	448
Udvarhely	6	1 900	11 499	313
Máramaros	3	1 600	18 044	270
Szatmár	20	29 892	219 673	5 578
Szilágy	13	5 190	26 788	1 327
Bihar	35	43 945	184 663	6 460
Arad	18	67 974	266 940	8 546
Krassó-Szörény	17	12 047	76 740	2 727
Temes	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Összesen	197	274 388	1305 506	43 154

Gyárfás Elemér, az Erdélyi Bankszindikátus elnöke nemzeti szemüvegen keresztül nézi, próbálja behatárolni a bankokat és ezek válaszlépéseit a megváltozott gazdasági körülmények közepette. Arra is rámutat, hogy a sváb, román és szász intézményekkel ellentétben, amelyek explicit módon, cégnevükben is már 1919-ben felvállalták nemzeti hovatartozásukat (a Dél-Magyarországi Takarékpénztár cégnevet változtatva a „Swäbische Zentralsparkasse” nevet vette fel), a magyar érdekeltségű, magyarok többségi tulajdonában lévő intézetek különböző megfontolásokból nem akarták, illetve nem merték vállalni a magyar jelleget.²⁵

Az explicit módon, cégnevben is jelzett nemzeti jelleg az üzletfelek, célközönség lehatárolását is jelentette implicit módon, ezért kevésbé gyakori jelenség maradt. Valamely nemzeti bankunióhoz való intézményi affiliáció viszont nemzeti besorolást is jelentett. Az előbb közölt táblázat nemcsak az affiliált intézmények számát és tőkeerejét, hanem vagyonuk értékörzését/értékvesztését is szemlélteti.

Az 1926. december 31-én a Solidaritateához tartozó 75 román, a Revisionsverband 28, valamint a Bankszindikátushoz sorolt csupán 81 magyar pénzüintézet²⁶ ada-

25 Gyárfás Elemér: Az erdélyi szászok hitelszervezetek. *Magyar Kisebbség*, 1923. 24. sz. 948–957. p.

26 Gyárfás Elemér 1927. december 31-i lajstroma 207 magyar jellegű pénzüintézetéről tud, amelyből 107 részvénytársasági és 100 hitelszövetkezet volt. Klein Dezső (szerk.): *Erdélyi és Bánáti Közgazdasági lexikon*. H. n., 1929, 54–55. p.

tait összevetve Móricz Miklós megállapította, hogy a román intézetek békebeli (1913. év végi) mérlegvagyonuk 73%-át, a szász pénzintézetek 16,5%-át, a magyar intézetek pedig mindössze 10,1%-át tudták átmenteni; alaptőke tekintetében pedig 47,2%-kal, 97%-kal, illetve 7,1%-kal rendelkeztek.²⁷ A szász pénzintézetek innovatív pénzforgás-kezelési stratégiáját jellemzi viszont, hogy relatíve alacsony alaptőkével nagyobb volumenű passzívát sikerült mozgósítaniuk: a magyar bankok 1913-ban 45,6 millió koronás alaptőkével gyűjtöttek 331,2 milliós passzívát, a szász intézetek ellenben csupán 7,8 milliós alaptőkével 364,4 millió korona passzívumösszeget tudtak mozgósítani.²⁸ A magyar pénzintézetek békebeli betétállományuknak csupán 19,23%-át tudták felmutatni, a szász intézetek 61%-át, a román intézetek pedig 87,5%-át.²⁹

A román bankintézeteknek kedvezett egyrészt a Román Nemzeti Bank diszkriminatív hitelpolitikája: a magyar intézetek békebeli visszleszámtólási hitelüknek csak 2,1%-át tudták kielégíteni, a szász intézetek 18,9%-át, a román intézetek pedig 54,3%-át. Bár a román politikai eliten belüli ideológiai-regionális törésvonal nem mindenben kedvezett az erdélyi románoknak, az 1918–1920 közötti évek hatalmi vákuumát megragadó erdélyi román gazdasági-politikai elit Erdély kormányzásának és törvényhozásának monopóliumát/privilégiumát megszerezve gazdasági előnyökre is szert tett. A Kormányzó Tanács, amely egy személy (a szász Rudolf Brandsch) kivételével román személyiségekből állt, költségvetési hozzájárulással megalapította a Mezőgazdasági Bankot és az Ipari és Kereskedelmi Központi Bankot, amelyek vezetésében lényegében ugyanazok a személyek vettek részt, akik korábban a monarchiabeli Solidaritatea román bankszövetség és az Albina Bank által koordinált gazdasági intézményrendszer működött.³⁰

A Gyárfás Elemér által tervezett összerdélyi multietnikus, többnemzetiségű bankuniót a szászok és románok idegenkedése, elzárkózása miatt nem sikerült létrehozni annak ellenére, hogy az Erdélyi Gyáriparosok Országos Szövetsége már a Kormányzótanács működése idején létrejött. Vezetősége helyet kapott a Romániai Nagyiparosok Országos Egyesülete keretén belül a regionális erdélyi-bánati tisztségek elfoglalásával.³¹

A román pénzügyminisztérium és a Román Nemzeti Bank vezetőivel folytatott hosszúságú tárgyalásokat követően sikerült az Erdélyi Bankszindikátust elismertetni a befolyásos bukaresti pénzügyi körökkel, és helyet biztosítani számára az Országos Bankszövetségben. A Solidaritatea, Revisionsverband és a bukaresti nagybankok vezérigazgatói mellett az Erdélyi Bankszindikátust elnöke, Gyárfás Elemér képviselte.

27 Móricz: *Erdély gazdasági élete*. I. m. 740. p.

28 Uo. 742.

29 A Móricz által idézett mutatók valamelyest torzulnak, ha figyelembe vesszük, hogy nem az összes bank mutatóit, hanem csak a nemzeti bankuniókhoz affiliált 187 intézet eredményeit hasonlítja össze, míg a 315 nem affiliált intézet adatait kihagyja a komparatív elemzésből. Az összesen 502 affiliált és nem affiliált intézet átlagaihoz viszonyítva is azonban az átlagnál rosszabbak a magyar affiliált intézetek mutatói.

30 *Compass. Anuar român pentru finanțe*. An. II. 1923–1924. 164, 166. p. A Banca Centrală pentru Industrie și Comerț (BCIC) igazgatóságában Vasile Osvadă. Vasile Goldiș, Ion I. Lăpedatu foglalt helyet, vezérigazgatója: I. Comșa, ügyvezető igazgatója: Victor Bontescu volt. Az agrárreform lebonyolítására, finanszírozására létrehozott Banca Agrară, amelynek részvényjegyzői között a román személyiségek mellett a román egyházakat és a román bankokat találjuk, számos ipari és bankérdekeltségre tett szert Kolozsváron, Aradon, Szovátán, Nagyszebenben, Nagyenyeden, Tordán, Resicán. Igazgatóságában helyet foglalt 1923-ban: I. Comșa, (a BCIC vezérigazgatója) Emil Hatieganu, Teodor Mihali, Aurel Vlad, a felügyelőbizottságában: Silviu Dragomir és Victor Muntean (a balázsfalvi Patria Bank igazgatója), és Iuliu Enescu volt az aligazgatója.

31 Klein Dezső (szerk.): *Erdélyi és Bánati Közgazdasági Lexikon*. H. n., 1929, 58–59., 65–66. p.

Ugyanő több ízben tárgyalta Budapesten az önállósodás, a nemzetközi elszámolások, a kapcsolattartás mikéntjéről a budapesti magyar bankok, a magyar pénzügyminisztérium és a TÉBE képviselőivel.

A jelentősebb magyar tőkeérdekeltségek közül elsősorban a Hazai Első Takarékpénztár őrizte meg kapcsolatait az érdekkörébe tartozó Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbankon (KTPH) keresztül.³²

A biztosítók közül az Első Magyar Általános Biztosító Társaság, a Gazdák Biztosító Szövetkezete és a Magyar Élet- és Járadékbiztosító őrizte meg átmenetileg magyar jellegét.³³ Erdélyi üzletállományának átvételére az Első Magyar Általános Biztosító Társaság már 1921. novemberében Kolozsvár székhellyel megalapította az Első Erdélyi Általános Biztosító Részvénytársaságot, azonban csak 40%-os érdekeltséggel, míg a többségi részvénytársaságot, 60%-ot az 1911-ben a nagyszebeni román elit által alapított Banca Generală de Asigurări SA vette át. A Gazdák Biztosító Szövetkezete üzletállományát a szintén 1921-ben Aradon megalakult Gazdák Biztosító Rt. vette át.³⁴ A Gazdák Biztosító Rt. rövidesen azonban a bécsi Donau Biztosító Társaság érdekkörébe ment át, és a korabeli elemző szerint német szellemű intézeté vált arra törekedve, hogy a bánági és Nagykároly vidéki németiség körében mint a svábság biztosító intézete kerüljön be a köztudatba. E tervéhez megnyerte a temesvári római katolikus püspökség anyagi és erkölcsi támogatását. A magyar tőkeérdekeltség kivonulása után emblémáját a román „Agronomul” névvel cserélte fel, a harmincas évek végén pedig a német „Landwirth” emblémával kombinálta.³⁵

A Magyar Élet- és Járadékbiztosító Rt. erdélyi szervezete fenntartására Kolozsvár székhellyel 1922-ben leányintézetet alapított, Helvetia Biztosító Rt. névvel, amelyet később, a Magyar Élet tőke kivonásával egy időben, 1925-ben az erdélyi magyar egyházak érdekeltsége vett át. Az alaptőkét 1 millióról 10 millió lejre emelték, és a céget „Minerva Biztosító Rt.”-vé változtatták. A Minerva az egyházak, a magyar szervezetek támogatásával, a hitelszövetkezeti hálózatra támaszkodva széles körű szervezőmunkát indított az erdélyi magyar biztosítási ügy nemzeti alapon való megszervezésére.³⁶

Az impériumváltás utáni pénzintézeti alkalmazkodást, integrációs taktikákat jellemzik a szimbolikusan is megjeleníthető, legitimációt garantáló igazgatósági kooptálások, amelyek egyúttal a román nacionalizálási tendenciát is fékeztek. A Gazdák Biztosító Rt. igazgatótanácsának elnökévé dr. Groza Petru román ügyvédet, az Averescu kormány volt államminiszterét választották meg. Az igazgatótanácsban helyet kapott dr. Garda Kálmán,³⁷ a felügyelőbizottságban Gyárfás Elemér és Török Bálint.³⁸ A kolozsvári székhelyű Helvetia elnöke is román, dr. Felecan Octav volt, az igazgatósági tagok között báró Jósika Jánost, a későbbi Országos Magyar Párti későbbi képviselőjét lehet

32 A tornyosuló politikai, vám- és devizahatárok által keltett akadály miatt a budapesti székhelyű Leszámítoló, Agrár- és Járadékbank, a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Kereskedelmi Bank, a Magyar Bank korábbi erdélyi hálózatát felszámolta, kivonult. MOL K 437. 4.cs. 1924-1-240. 18–19. f.

33 Oberding: i. m. 37. p.

34 Új biztosító intézet alapítása Aradon. *Brassói Lapok*. 1921. október 9. Az intézet elnöksége 1921-ben: dr. Mihály Tivadar miniszter, alelnökök: dr. Suciu János, Kintzig János, igazgatósági tagok: dr. Bóka József, Láng József, dr. Montia Emil, dr. Petru Groza, dr. Garda Kálmán, Hirsch Ödön, dr. Gyárfás Elemér, Török Bálint, Alföldi Pál, dr. Buschmann András.

35 Oberding: i. m. 37–38. p.

36 Oberding: i. m. 38. p.

37 Garda Kálmán: Az egységes szövetkezeti törvény és szövetkezeteink jövője. *Ellenzék*, 1925. április. 19., május 10. (Garda Kálmán a Hangya központ alelnöke volt. *Szövetkezeti Értesítő*, 1933. 4. sz. 11. p.)

38 *Compass. Anuar român pentru finanțe*. An. II. 1923–1924. 509. p.

megemlíteni. Az Első Erdélyi Általános Biztosító elnöke Vasile Goldiș román politikus, a Kormányzótanács és a román kormányok több rendbeli minisztere. A Helvetia alelnökei: Bocsánczy László, Ion I. Lăpedatu, Octav Russu; igazgatósági tag: Teodor Mihali; felügyelőbizottsági tag pedig Constantin Popp, az Albina ügyvezető igazgatója.

A legrangosabb román és magyar intézmények között tehát számtalan személyi összefonódás figyelhető meg, amelynek háttérében elsősorban a kölcsönös részvényszerelkedtség áll. Nem elhanyagolható indoknak számít azonban a politikai-minisztériumi kijárási (lobbi) hajlandó és érdekeltté tett befolyásos politikusok szimbolikus bevétele, akik az igazgatósági tantième-ért és presztízsből engedményeket szerezhettek a pénzügyi intézet számára. A hétköznapi és pénzügyi életben tehát a multietnikus igazgatóságok legalább annyira gyakoriak voltak, mint a Monarchiában, sőt az új román gazdaságpolitikai konjunktúrában, tekintettel a Román Nemzeti Bank diszkriminatív visszleszármazási politikájára, az igen gyakran hektikusan változó törvények és rendeletek közepette a kijárási politizálás volt az egyetlen kiút a pénzügyi intézetek számára is. A földbirtokreform alkalmazásában is gyakran volt indokoltabb kvázikorrupciós módszerrel orvosolni a sérelmeket, mint bírósági úton szerzett igazságszolgáltatásra számítani.³⁹

A szövetkezetek 1918 előtti szervezése és 1920 utáni újraszerveződése

1918-at megelőzően a budapesti Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH), a Magyar Gazdaszövetség „Hangya” Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezete, valamint a Földművelésügyi Minisztérium marosvásárhelyi „Székelyföldi kirendeltsége” koordinálta a szövetkezetek alakulását, működését, ellenőrzését, finanszírozását. Az OKH Temesváron és Kolozsváron, a Hangya Nagenyeden⁴⁰ és Nagyváradon tartott fenn kirendeltségeket, raktárakat és üzemeket, ezek viszont egyszerű fiókszervezetekként működtek, nem önálló szövetkezeti unióként, mint például a román Înfrățirea vagy a szász Raiffeisen szövetkezeti szövetség Nagyszebenben. Míg a szász szövetkezeti unió és tagszövetkezetei a Hermannstädter Allgemeine Sparkassa támogatásával, ezzel személyi unióban és kapcsolt igazgatósággal működtek, a román szövetkezetek pedig a nagyobb román bankok, a román mezőgazdasági egyesület és a román kulturális egyesület erkölcsi és anyagi erejére támaszkodtak, a magyar szövetkezeteket a kincstári támogatás és közigazgatási befolyás jellemezte.⁴¹ A szövetkezetek 1898-at követően döntően a magyar kormányzati modernizációs támogatások, szubvenciók csatornahálózataként működtek.

Erdélyben magyar vidékeken szórványos kezdeményezések (EMKE 1886-os mintaalapszabályai, gróf Károlyi Sándor 1891-es erdélyi körútja, Gidófalvy István közjegyző Maros és Kolozs vármegyei szervező munkája, 1897-es EGE szövetkezeti kezdeményezés) után főleg a Székely Akció keretén belül lendült föl a szövetkezeti szervezkedés. A Földművelésügyi Minisztérium Marosvásárhelyre kihelyezett kirendeltségének koordinálásával a Székely Gazdasági Akcióban valósult meg a gazdaságilag elmaradott székely megyék modernizálása. Az eredetileg csak a szűkebb Székelyföldre (Csík, Udvarhely és Háromszék megyére) tervezett akciót az ún. szórványterületekre, összesen tehát 11 megyére terjesztették ki 1910–11-re, elsősorban nemzetiségi tömbvidékek közé ékelt magyar falvak gazdasági támogatása céljával. Az akció során a Földműve-

39 Jakabffy Elemér: *Lugostól Hátszegig*. TLA Kv. 1486. II. fejr.

40 Nagy Zoltán: *Les régimes legaux de cooperatives en Roumanie*. Dijon, 1934, 79. p.

41 Horváth János: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. II. Budapest, 1926. 77–78. p.

lészügyi Minisztérium az Országos Központi Hitelszövetkezeten keresztül juttatta el a hitelszövetkezetek és a tej- és gazdasági szövetkezetek számára a pénzügyi támogatásokat, míg az akció regionális koordinálása a Koós Mihály vezette kirendeltség feladata volt. A működéséhez szükséges költségvetést a Földművelésügyi Minisztérium utalta ki.⁴² A kirendeltség területén, 11 megyében 1911-ig összesen 552 gazdakör jött létre összesen 28 199 taggal. A mezőgazdaság korszerűsítése érdekében, a gépesítés és intenzív minőségi gazdálkodás meghonosítása céljából az állam a gazdaköröknek a gép vásárlási értékének 30%-át visszatérítette. A gépek gazdasági teljesítményük függvényében a gépkör közös használatába vagy a tagok egyéni tulajdonába kerültek. Államsegéllyel támogatták a gépszínek, trágyatelepek építését, vetőmag- és tenyészállat-akciókat. A támogatásokat a minisztériumi kirendeltség rendszerint a gépkörökön és szövetkezeteken keresztül bonyolította. A kirendeltség területén (Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék, Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka, Brassó) az 1911. év végén 287 hitelszövetkezet működött, működési körük 986 községre terjedt ki. A kirendeltség programja szerint a hitelszövetkezetek számbeli szaporítása önmagában nem volt már cél, ellenben a már meglévő hitelszövetkezeteket kellett megerősíteni és a hitelszövetkezettel még nem rendelkező községeket üzletkörükbe vonni. A hitelszövetkezeteknek az egyenes kölcsönnyújtás mellett a más gazdasági ágazatokat és tranzakciókat is fel kellett vállalniuk. Elsősorban az állami támogatások közvetítésében játszottak közre, így például az állattenyésztés fejlesztéséről szóló 1908. évi XLVIII.tc. rendelkezése szerint a hitelszövetkezeti tagok a tenyészállatok beszerzésére nyújtott kölcsönök után kamattámogatásban részesültek.⁴³ A fogyasztási szövetkezetek szervezésében a kirendeltség a gazdasági-piaci infrastruktúrális ürök betöltését tartotta szem előtt, érvényesítve a szövetkezeti komplementaritás elvét: „csak ott van azokra (ti. fogyasztási szövetkezetekre) szükség, közvetésképp csak ott van helye a támogatásnak, ahol a megfelelő bevásárlási helyektől való távolság, a magánkereskedés hiánya, annak elégtelensége vagy nem megfelelő volta a fogyasztási szövetkezetet szükségessé tette. A kirendeltség megyéiben 1911 végén 162 községi fogyasztási szövetkezet működött a Hangya szövetkezet felügyelete és irányítása alatt, az áruellátást pedig a Hangya nagyenyedi kirendeltsége, központi raktára biztosította.⁴⁴ Tejszövetkezetek alakítását csak olyan helységekből támogatta a kirendeltség, ahol nagyobb mennyiségű tejförlőség volt, és amelynek értékesítése szövetkezeti úton várhatóan gazdaságosabbá vált. 1911 végén Maros-Torda, Udvarhely, Kolozs, Háromszék és Torda-Aranyos vármegyében összesen 49 tejszövetkezet működött 4552 taggal, több mint 3 millió liter tejet forgalmazva. A községi állatbiztosítás szövetkezeti alapon való megszervezését is a kirendeltség kezdeményezte 1908-ban. 1911-ben már 173 községi állatbiztosító szövetkezet működött, valamennyi a magyar kölcsönös állatbiztosító társaság mint szövetkezet kötelékében, amelynek Marosvásárhelyen külön felügyelősége volt a kirendeltség székhelyén. A 7701 szövetkezeti tag 16 807 állatot biztosított rendkívül előnyösen.⁴⁵ A „népkönyvtárak” és „népházak” szervezése is szoros összefüggésben volt a szövetkezetekkel. A kirendeltség mindenütt, ahol megalakult és működött a gazdakör vagy a szövetkeze-

42 FM általános iratok, A FM Marosvásárhelyi kirendeltsége iratai, K 184. 564. cs. 112. tétel.

43 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése.* Budapest, Pallas, 1912, 160. p.

44 Uo. 161. p.

45 Uo. 165–166. p.

tek egy-két válfaja, támogatást szerzett a minisztériumtól „szövetkezeti ház” építésére. A támogatás rendszerint a szövetkezeti tagok önrészét egészítette ki azzal a kikötéssel, hogy a támogatott szövetkezet a kibővített vagy újonnan épített helyiségekben helyet biztosít esetenként a gazdakör összejöveteleinek. Számos esetben a tejszövetkezet üzleti helyisége, jégverme és berendezései vagy a fogyasztási szövetkezet boltjának és raktárának, az összes többi szövetkezet irodájának befogadása céljából kért a helyi szövetkezet támogatást épületbővítésre, építésre. A gazdaköri gépraktár a szövetkezeti ház udvarán kapott helyet. 1911-ig 44 szövetkezeti ház épült.⁴⁶ A népkönyvtárak szervezését a kirendeltség a falusi gazdakörökkel összefüggésben támogatta. 1911 végén 362 népkönyvtár volt az 552 gazdakör birtokában.⁴⁷ A kirendeltség legfontosabb tevékenysége volt a gazdasági továbbképzés, téli gazdasági tanfolyamok, gazdaköri előadások szervezése. A helyi szervezésben leginkább lelkes és karizmatikus személyek működtek közre személyesen vagy hírlapi cikkeikkel, előadásaikkal. A Földművelésügyi Minisztérium és a szövetkezeti központok erdélyi kirendeltségei olykor az érdekvédelmi szervezeteket, megyei gazdasági egyleteket, valamint a tanítókat és lelkészeket is bevonták a szervezőmunkába, a helyi szövetkezetek szakszerű irányításába.⁴⁸ Bár a Minisztérium, az OKH és Hangya bevallottan nem szándékozott kizárólag „magyar ajkú” vidékeket modernizálni, a szervezéshez szükséges személyes, nyelvi és intézményi csatornák mégis elsősorban a magyar vidékekre összpontosították az akciót. Mindazonáltal a szász szövetkezeti szövetség, bár elvben ellenezte a szövetkezeti mozgalom államosodását, vagyis a közigazgatás bevonását, a minisztériumi ipar- és mezőgazdaságfejlesztési támogatások lehívásában a szász szövetkezetek és szász ipari egységek intenzíven, mondhatni a magyarokénál is intenzívebben részt vettek.⁴⁹

1918-ban az OKH kötelékében 2474 hitelszövetkezet működött 6632 községben 698 754 taggal.⁵⁰ A Hangya tagszövetkezeteinek száma Magyarországon 1918-ra 2140-re emelkedett és összesen 658 000 tagot tömörített.⁵¹ A szövetkezeti tagok és lakosság arányát tekintve: Magyarországon minden 10 000 lakosra 2,3 szövetkezet jutott, Németországban 9,2 falusi szövetkezet és 6,2 hitelszövetkezet. Az erdélyi szászok szövetkezeti hálózata ennél is sűrűbb volt: 10 000 szász lakosra 8 hitelszövetkezet esett statisztikailag.⁵²

Az impériumváltás, a magyar közigazgatás kivonulása és ezzel egy időben a repatriálások a magyar tisztviselői kar és a magyar gazdasági és szövetkezeti vezetők sora- it is meggyengítették. A trianoni szerződéssel az OKH 2474 hitelszövetkezetének 64,5%-a, községeinek pedig több mint kétharmada került az utódállamokhoz.

46 Uo. 167–168. p.

47 Uo. 54. p.

48 Balázs Dénes: *Ne nézze senki csak a maga hasznát – Szövetkezeti mozgalom a Kis és Nagyhomoród mentén*. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 1995, 21–28. p.; Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, TLA, 1991, 28–29. p.

49 Dr. Karl Wolff Magnatenhausmitglied. *Siebenbürger Raiffeisenbote* 1912. Nr. 18. 125–127. p.; Schuller, Georg Adolf: *Festschrift aus Anlass der 25. Jahreswende seit Gründung der ersten Raiffeisengenossenschaften im Siebenbürger Sachsenlande (1885–1910)*. Hermannstadt, 1910, 4–5. p.

50 A harmincesztendő OKH 1898–1918. Budapest, Pátria, 1929. Függelék.

51 Gyenis János: *Szövetkezeti Ismeretek*. Budapest, GATE Mgi Főiskolai Kar, 1988, 34. p.

52 *Festschrift aus Anlaß der 25 Jahreswende seit Gründung der ersten Raiffeisengenossenschaften im Siebenbürger Sachsenlande*. Hrsg. Vom Verband Raiffeisenschen Genossenschaften als Genossenschaft im Hermannstadt. Krafft. Herbst, 1910.

A Romániához csatolt történeti *Erdélyben*, Bánságban, Kőrösvidéken és Máramarosban (a továbbiakban: *Erdélyben*)⁵³ működő magyar szervezetek, amelyek azelőtt az Országos Központi Hitelszervezet vagy a Hangya kötelékébe tartoztak, az új határok miatt elszakadtak régi központjaiktól, és a frontátvonulás és hadiállapotok miatt sokszor kifosztva szervezetlenül maradtak, irányítás és főleg pénzforrások hiányában egyesek megszűntek vagy tengődtek. A Budapesten rekedt betéteknek a visszafizetési lehetetlensége miatt a tagok közötti bizalom megrendült, folyton rosszabbodó anyagi helyzetük miatt újabb kihelyezések lehetetlenné váltak, a forgalom csökkent, és ezzel egyidejűleg jövedelmük is annyira megcsappant, hogy a tisztviselőknek a megélhetési viszonyok arányában felszaporodott fizetése és egyáltalán a megnagyobbodott üzleti költségek már fedezetet nem találhattak, nemegyes esetben tisztviselőik is elpártoltak tőlük. Az Országos Központi Hitelszervezet képviselőiségei – ellenőreinek visszahonosítása következtében – a mindinkább bonyolódó helyzetükben kellő útbaigazításokkal és tanácsokkal nem tudták ellátni, ami a szervezeti vezetőket elkeserítette. Az 1918–1920 közötti időszakban oly nagymértékű volt a magyar szervezetek széthullása, felszámolása, hogy az 1918 őszén működő 702 OKH tagszervezet közül csak 403, a 641 fogyasztási szervezet közül csak 433 maradt meg működőképes állapotban. Az összes magyar hitelszervezet 42,6%-a, a fogyasztási szervezeteknek pedig 32,5%-a számolódott fel.⁵⁴

A korábbi központi szervezeti kirendeltségek, a temesvári és kolozsvári OKH-kirendeltség, valamint a nagyenyedi Hangya-kirendeltség szakembereinek kezdeményezésére az életkéesebb szervezetek vezetőinek bevonásával megkezdődött az erdélyi szervezeti központok megszervezése.⁵⁵ A Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár székhelyű korábbi képviselőiségek tisztviselőkarának közreműködésével egyetlen új központ alakult Erdély és Bánát vezető egyéniségeinek támogatására 1920-ban. A szervezeti központok létrehozásában az is segített, hogy a kisebbségi magyar szö-

53 Az általános kibontakozási lehetőségeket tekintve Erdélyt a jóval alacsonyabb gazdaság szerkezeti-infrastrukturális színvonalú, bürokratikusabb, regionális-etnikai diszkriminációs gazdaságpolitikát érvényesítő Romániához csatolták. A román gazdaságpolitikáról, adó- és kamatpolitikáról, földbirtokpolitikáról lásd *Közgazdasági Évkönyv. Erdély gazdasági lexikonja*. Szerk. Rados Móric–Székely János. Temesvár, 1923, 1924; Bánáti gazdasági problémák 1938-ban. In *Közgazdasági Évkönyv 1939*; Móricz Miklós: *Románia tökepolitikája Erdélyben 1919–1929 között*. Budapest, é. n.; Móricz Miklós: *Erdély és a Regát. Gazdaságpolitikai tanulmány Erdély mai helyzetéről*. Magyar Kisebbség, é. n., Lugos; Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, EME, 1944.

54 A veszteségeket a háborús infláció, a háború idején a magyar szervezetek által patriotizmusból túllőtt mértékben jegyzett háborús állami kötvények (az ún. hadikölcsönök) értékvesztése, a tőke- és áruhiány okozta, a bizonytalansághoz hozzájárultak viszont a közlekedési nehézségek, valamint az államhatalom változásával járó közigazgatási instabilitás.

55 A Romániához csatolt területen a kolozsvári képviselőiség kerületébe tartozó 15 megye 293 szervezettel, a temesvári képviselőiségnél 5 megye 168 szervezettel szerepelt. E szerint a *hitelszervezetek száma 625, részvényes tag 165 710, a jegyzett üzletrészek értéke 15 351 000 korona*. Nacionalizálták az OKH kötelékébe tartozó hitelszervezeteket. *Nagyvárad*. 1923. április 22. (az 1922 júniusi cikk folytatása). A 702 OKH tagszervezetet említő leggyakoribb adat valószínűleg a román és szász területeken szervezett OKH tagokat is magában foglalja.

vetkezetek önálló intézményesedéséhez való jogot a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége kongresszusi állásfoglalásában követelte az utódállamoktól.⁵⁶

A szövetkezetek képviselői és a kisebbségi magyar közélet személyiségei jelenlétében 403 hitelszövetkezet csatlakozásával megalakították a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetségét mint szövetkezetet Kolozsvár székhellyel 1920. augusztus 9-én.⁵⁷ Két hónappal korábban, 1920. június 3-án Nagyenyeden 433 fogyasztási szövetkezet csatlakozásával alakult meg a „*Hangya*” fogyasztási szövetkezetek központja.⁵⁸ A jogi, pénzügyi újjászervezésben vezető szerepet töltött be dr. Valkó Gyula, a kolozsvári OKH-kirendeltség korábbi ügyvezetője⁵⁹ és dr. Ládai István miniszteri tanácsos,⁶⁰ Rohay László igazgató, dr. Harmath József és dr. Drexler Béla a nagyenyedi Hangyánál, valamint Bocsánczy László, a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank Rt. igazgatója. Ezek a szakemberek mindkét szövetkezeti központ igazgatóságába be voltak választva.⁶¹

56 A részvénytársaságok és a szövetkezetek cége. *Ellenzék*. 1920. április 1. A szövetkezetek és a megcsontított Magyarország. II. *Esti Lap*. 1920. április. 21.; A magyarországi Hangya Központ a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 1919-i genfi kongresszusán elvi határozatot provokált a szövetkezetek autonómiája érdekében, és a kongresszus erőiesen foglalt állást a csehországi 210. sz. szövetkezeti törvénnyel szemben, amely megfosztotta a felvidéki magyar és szlovák szövetkezeteket autonómiájuktól, és állami támogatású központba kényszerítette őket. A nemzetközi tiltakozás nyomán, valamint a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége intésére a csehszlovák és román kormány is visszavonulásra kényszerült, elismerve a kisebbségi szövetkezetek autonóm intézményesedéshez való jogát. A szövetkezetek nemzetközi kongresszusán Genfben Balogh Elemér és Bernát István képviselte Magyarországot.

57 A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja (a továbbiakban: GHSZ) szövetkezetekből (jogi személyekből) álló másodfokú szövetkezetként működött. Hivatalos megnevezése: „*Szövetség*” *Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja mint szövetkezet*. Évi közgyűléseinek jegyzőkönyveit az első közgyűléstől kezdődően, 1924-től az évente magyarul és románul megjelenő közleménye jelentette meg. Valkó Gyula, az Országos Központi Hitelszövetkezet kolozsvári képviselőiségének vezetője szerint el kell oszlatni a hírlapok téves felfogását, miszerint a hitelszövetkezetek központunk fiókjai lennének. Ezek éppoly kereskedelmi társaságok, mint bármely más részvénytársaság vagy szövetkezeti alakulat, melynek üzlet-részt a tagok adják össze. Ezeknek cége mint önálló kereskedelmi társaságok jegyeztettek be, és működésükkel a kereskedelmi törvény előírta kritériumokat teljes mértékben teljesítik. Vezetőik – laikus gazdaemberekből állván, központunk engesztelése alatt csoportosulnak, melyből kifolyólag pénzzel látta el őket, vezetésüket irányította és ellenőrizte működésüket. Erdély és egyéb országrészek átcsatolása folytán ezen vezetés ténylegesen az itteni kirendeltségre hárult. Kormányengedéllyel még 1920. április havában megalapították a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége cím alatt a hitelszövetkezetek új központját, melynek vezetősége román állampolgárokból áll. A Hangya Hitelszövetkezetek sorsa Erdélyben. *Keleti Újság*, 1922. február 9.

58 Erdélyben új Hangya-központ alakult. II. *Nagyvárad*. 1920. november 28.; „A Romániához csatolt magyar területek két Hangya kirendeltsége a csatolás óta csaknem minden forgalmat megszüntetett a hajdani központtal. Nagyenyed székhellyel új központot alakított, mely munkássága a Romániához csatolt magyar területekre terjed ki. A székhely megválasztásánál a város központjára fekvése, a már készen lévő iroda és raktárhelyiségek és elhelyezkedett tisztviselők voltak döntőek. A megalakulásban a korlátozó körülmények folytán 150 szövetkezet vehetett részt, ezek közül 100 képviseltette magát az alakuló gyűlésen.” Közgyűlési beszéd. *Hangya*. Erdélyi Gazda melléklet 1921. június 31.; A Hangya-központ közgyűlése. *Krassó Szórényei Lapok*, 1922. június 27.; 1922-ben 563 szövetkezet tartozott a központ kötelékébe mintegy 150 000 taggal és 650 000 üzletrésszel. A központ az áruforgalom javítása és a forgalom emelése érdekében tranzit raktárakat létesített Nagyváradon, Aradon, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Szatmár és Torda városban.

59 Dr. Valkó Gyula 1922-ben repatriált, elfoglalva a Hungária Műtrágyagyár igazgatói posztját. Valkó Gyula helyébe Fodor Emil, a GHSZ temesvári csoportjának igazgatója lépett, aki már közel negyed század óta dolgozott a szövetkezeti életben az OKH és GHSZ kötelékében. K 610. 30.cs. 1.dosszié. 51. f.

60 Ládai miniszteri tanácsos a román kormány erdélyi igazságügyi főosztályának vezetőjénél, dr. Pop államtitkárnál eszközölte ki a román kormány általi elismertetését és ezzel a GHSZ cégbejegyeztetését, működésének engedélyezését. Ládai István, aki Romániában elismert elméleti jogtudósként Románia jogi egységesítéséről is könyvet írt, a GHSZ igazgatósági tagja volt. Uo. 39. f.

Bocsánczy személye elsősorban az OKH-val való pénzügyi elszámolások, kiegyenlítések lebonyolítását biztosította a Kolozsvári Takarékpénztár közvetítésével.

„A GHSZ és az OKH egyezsége későn, 1923-ban, 4 évnyi hosszas tárgyalások után jutott révbe, ám ekkor is a GHSZ követeléseinek alig egynegyede jutott el Budapestről Kolozsvárra. A követelések megkésett visszafizetése miatt a GHSZ tagszövetkezeteinek kilépését kockáztatta, tagszövetkezetek bizalmát erősen próbára tette, ugyanakkor alacsony tőkésítése folytán a hiteligényeket sem volt képes kielégíteni, ami több szövetkezet kilépését és más részvénytársasági bankhoz kapcsolódását eredményezte.”⁶²

A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége igazgatóságának 1923. májusi levelében már lemondását helyezi kilátásba, amennyiben az OKH nem teljesíti ígéreteit:

„A tisztelt igazgatóság nagyon jól tudja, hogy hitelszövetkezeti intézményünkben a fő: a központ s a vezetőség iránti bizalom, melynek elnyerése ma annál nehezebb, mert az elmúlt 4 év alatt tagjaink már számtalanszor csalódtak, s ha most ezen bizalmat eljuttassuk, a szövetkezeti zászló alatt összesereglett híveket többé összetartani nem tudjuk. Amennyiben az OKH igazgatóságának nem áll módjában az egyezségben foglalt kötelezettségeinek folyó évi (1923) június hó 30-ig teljes egészében eleget tennie, úgy a Szövetség vezetősége állásától visszalép és a hitelszövetkezeteket saját sorsukra hagyja.”⁶³

Az OKH és kolozsvári Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége közötti elszámolások egy része 1923 folyamán részben megoldódott, ám a hadi- és lombardhitelek visszafizetése még 1927-ben is a többrendbeli egyezkedés, tárgyalás dacára is függőben maradt.⁶⁴

1923-ban már jogi személyként elismert szövetkezeti központként zárta az első üzleti évet a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége.⁶⁵ A cégbejegyzés után az immár hivatalos működését 1923-ban megkezdő Szövetség alapszabályának és célkitűzéseinek megfelelően elkezdte szervező, ellenőrző és pénzügyi funkcióit teljesíteni. Az 1924-ben megtartott első nyilvános közgyűlés jegyzőkönyve⁶⁶ szerint az első működési év folyamán rendezték a 403 tagszövetkezet és a központ pénzügyi kapcsolatait.

61 A Hangya-központ ügyeinek vezetését a felügyelőbizottsági tagokból álló vezetőségre bízták: Asztalos Kálmán, Valkó Gyula (Kolozsvár), Balázs Ferenc (Gyulafehérvár), Bodor Bertalan (Kolozsvár) stb. A központot Rohay László igazgató és Magurányi Jenő dr. cégjegyző főnök, a két kirendeltség régi vezetője képviselik. MOL K 610. 30.cs. 1. d. 39. f. Egy évvel később, a megüresedett igazgatói helyre Bocsánczy Lászlót, a kolozsvári Takékpénztár és Hitelbank vezérigazgatóját választotta meg a Hangya-központ közgyűlése. *Brasói Lapok*, 1922. június 30. 171. p.

62 MOL Z 148 10.cs. 596. tétel. 16–19. f.

63 Uo.

64 GHSZ igazgatósági, felügyelőbizottsági, végrehajtóbizottsági és közgyűlési jegyzőkönyvek. Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (a továbbiakban ANDJ Cluj) 790. F 1. cs. 14. f.

65 Az Igazságügy-minisztérium kolozsvári kirendeltségének 1922/33000. sz. rendelete biztosította a kisebbségi szövetkezeti mozgalmak önálló szerveződéshez való jogát. A rendelet elismerte az 1920-ban alapított, de jogi személyiség nélküli magyar szövetkezeti központokat. Ezeknek javára a bukaresti Országos Szövetkezeti Központ lemond jogairól, kivéve az 1920. szeptember 20-i törvénybe foglalt ellenőrzési jogról. Az átruházott jogok ellenében viszont a kisebbségi központok elvesztették a román szövetkezeti törvény kedvezményeit. 1923-tól tehát hivatalosan megkezdhetik működésüket a magyar központok. Oberding József György: *A magyar szövetkezetek jogi helyzete Romániában. Magyar Kisebbség*, 1939. 9. sz. 189–195. p.

66 A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége mint szövetkezet igazgatóságának 1923. évi jelentése. 1924. március 14. Első csonkaévi jelentés. K 610. 30. cs. 1.d. 176–184. f.

Ennél fontosabb volt viszont az új közigazgatási és jogi elvárásoknak való megfelelő működés kereteinek megteremtése. A Szövetség ellenőrei a belépett szervezeteket mind megvizsgálták, az 1922. évi és az elmaradt zárszámadásokat elkészítették, megszerkesztették közgyűlési irataikat és a különböző hatóságoknak járó beadványokat mellékleteikkel, a helyi vezetőket betanították a cégjegyzés és az alapszabály módosításának keresztülvitelére. A központi ügyész és két kirendelt ellenőr a bíróságok cégjegyzői hivatalában a cégjegyzések fogantatosítását szorgalmazták. Az ügyész a túl magas adóketések ügyében díjtalanul járt el.

A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége első közgyűlésén megtörtént a vezetőség alapszabály szerinti kiegészítése, újjáválasztása, valamint a felügyelőbizottság újabb 3 évre szóló megválasztása.

Az évi közgyűlések a következő években a tagszövetkezetek kiküldötteivel kerültek megrendezésre Kolozsvárott. Miután 1929-ben a törvény értelmében a lukratív funkciók (pénzforgalom) és a nonlukratív (irányítás, ellenőrzés, képzés) funkciók intézményesen különváltak, a koordinációt felvállaló Unió, a vidéki szervezetekkel való intenzívebb kapcsolattartás érdekében évenként más és más városban tartotta közgyűléseit 1938-as megszűnéséig.

A szövetkezeti központok intézményesedett partnerei

A két szövetkezeti központ pénzügyileg és erkölcsileg kölcsönösen támogatta egymást, ugyanakkor viszont állandó intézményes kapcsolatot épített ki a magyar szervezetekkel.

A pénzintézetek közül a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank (KTPH) többségi részvényes volt a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége alapítványi üzletrésztőkéjében. 2413 üzletrészt képviselt a KTPH a kb. 2549 alapítványi üzletrészből, a közgyűlésen általában 50 körüli létszámban képviselt hitelszövetkezetek pedig 8500 körüli üzletrészt és ezzel járó szavazatot gyakoroltak.⁶⁷ Alapítványi üzletrészt jegyeztek még, s ekként a közgyűlésen szavazati és kinevezési joggal bírtak, az év végi eredményelosztáskor pedig osztalékrészesedéshez jutottak egyrészt intézmények (Minerva Rt., Arad-megyei Takarékpénztár, Aradcsanádi Takarékpénztár, Dicsőszentmártoni Hitelszövetkezet, Dévai Takarékpénztár, Közhasznú Takarékpénztár, illetve az Erdélyi Református Egyházkerület), másrészt magánszemélyek: Török Bálint, id. gr. Jósika Gábor, dr. Ferencz József, dr. Balázs András, br. Bánffy Ferenc.⁶⁸

Az első évfárá közgyűlés alkalmával, 1924. márciusában alapszabályszerűen kiegészítették az igazgatóságot, és három évre megválasztották a felügyelőbizottságot.⁶⁹

67 ANDJ Cluj 790. F GHSz 1. cs. 79. f., 82. f.

68 Uo. 13. f. Lásd még: ANDJ Cluj 31 F Camera de Comerț și Industrie Cluj Kolozsvári Ipari és Kereskedelmi Kamara 1880–1920, Inv.206. Oficial Registrului Comercial Cégbíróság 28–29. cs. Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank 105 f. A két intézmény közötti szoros kapcsolatot tükrözi a KTPH igazgatótanácsának összetétele 1931-ben: Ugron István elnök, Bocsánczy László vezérigazgató, alelnök, gr. Bánffy Miklós, gróf Bethlen Balázs, Erney Károly, dr. Jelen Gyula, báró Jósika János, dr. Teodor Mihali, Velits Zoltán, Milos György, gróf Teleki Artúr, Bodor Bertalan, Bányai Károly ügyvezető igazgatók, dr. Pusztai Kálmán igazgató. Felügyelőbizottsági tagok: dr. Makkai Sándor, dr. Balázs András, báró Wesselényi István, Báró Bánffy Dániel, báró Bánffy Ferenc, dr. Ferencz József, Jancsó Sándor, dr. Aurel Milea, Váikay Kálmán.

69 A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége mint szövetkezet igazgatóságának 1923. évi jelentése. 1924. március 14. Első csonka évi jelentés K 610. 30.cs. 1.d. 176–184. f.

Igazgatóság:

Elnök. Br. Jósika Gábor (EGE elnök).

Alelnök: Bocsánczy László (KTPH vezérigazgató).

Tagok: Gr. Bethlen György (KTPH igazgatósági tag, OMP, EGE választmányi tag), dr. Ferencz József (KTPH felügyelőbizottsági tag), Nagy Károly, Rohay László⁷⁰, dr. Drexler Béla, dr. Ferencz Géza, dr. Ládai István (jogász), dr. Mannsberg Sándor, dr. Szoboszlai László, Lengyel Ákos, dr. Jelen Gyula (KTPH igazgatósági tag), dr. Balázs András (KTPH igazgatósági tag).

Ügyvezető Igazgató: Fodor Emil.

Felügyelőbizottság: Bodor Bertalan (KTPH ügyvezető igazgató), Kelen Béla, Nagy János, Török Bálint (EGE titkár), dr. Elekes Dénes.

A két szövetkezeti központ és a magyar intézmények együttműködése

Az OMP Közgazdasági Szakosztályának elnöke Gyárfás Elemér szenátor, akárcsak báró Jósika János képviselő – mindketten 1929-től a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége igazgatósági tagjai – a parlamentben a szász képviselőkkel együtt a parasztpárti szövetkezeti törvényjavaslatot a magyar szövetkezeteknek már a tervezetet megtárgyaló parlamenti bizottságban a magyar szövetkezeteknek megfelelő értelemben befolyásolták.⁷¹ A törvényjavaslat magyar fordítását Ládai István készítette el. A törvény alkalmazási rendelete befolyásolása érdekében a Szövetség ügyvezető igazgatója és ügyésze dr. Garda Kálmán Hangya vezérigazgatót keresték fel, aki a törvény értelmében az újonnan megszervezett bukaresti Szövetkezeti Tanácsnak lett a tagja. Vele megbeszélték az egyöntetű eljárást, és a törvény nyújtotta kedvezmények elérése végett megtették a szükséges lépéseket. Az ügyvezető igazgató beadvánnyal fordult az illetékes hatóságokhoz a postai és adóilletékek, bélyegkedvezmények elnyerése végett.⁷²

A törvényes kedvezmények, valamint a Központi Szövetkezeti Bank hiteleinek elnyerése végett mind Bukarestben, a Nemzeti Szövetkezeti Hivatalnál, mind regionális szinten a román szövetkezetek Ardealul uniójának közgyűlésein és rendezvényein megjelent a Szövetség és a Hangya képviselőiben Bethlen László és Fűzi Sándor.⁷³

A Szövetség és a Hangya közötti kapcsolódást tükrözik a perszonáluniók és közös igazgatósági tagságok. A Hangya igazgatósági tisztújításkor három személyt, Bethlen Lászlót, Imreh Zsigmondot és Haller Istvánt választották be 1938-ban a Szövetség részéről, ugyanakkor továbbra is figyeltek arra, hogy politikailag kevésbé exponált személyt jelöljenek.⁷⁴

70 Rohay László a Hangya nagyenyedi kirendeltségének vezérigazgatója volt 1905-től, majd az önállósult nagyenyedi Hangya Központot vezette.

71 ANDJ Cluj 790. F. 1. cs. 63. f.

72 Uo. 65. f.

73 Dezbaterile congresului general al cooperăției ardeleni. *Tribuna Cooperăției Ardeleni*. 1932. 12. sz. 1–23. p.

74 Drexler Béla halála után a Hangya elnöki tisztségért heves küzdelem folyt. Bethlen László levelei szerint sokan, elsősorban a területi képviselők elleneztek Szász Pál beválasztását az igazgatóságba vagy az elnöki tisztségbe. Ugyanakkor el kellett kerülni a politikailag exponált személyek előtérbe helyezését azért, hogy a magyar szövetkezetek politikamentességét a román szövetkezeti vezetők szemében továbbra is fenntartsák. Egyes vélemények szerint ugyanakkor a fogyasztási szövetkezetek falusi vezetői, a papok és a tanítók elleneztek a mágnások, arisztokraták beválasztását az addig általuk demokratikusnak tekintett Hangya-központba. MOL Z 791 10. cs. 92.t. 42–59. f.

Az országos szövetkezeti és minisztériumi hivataloknál kifejtett közös érdekképviselés mellett a magyar központ aktív kapcsolatba került más kisebbségi, elsősorban szász és sváb, de többségi román szövetkezeti szervezetekkel is kongresszusokon,⁷⁵ kölcsönös látogatásokon.⁷⁶ Bethlen László 1933 áprilisában részt vett az 50 tagból álló szövetkezeti parlamenti csoport megalakulásán a bukaresti szövetkezeti találkozón.⁷⁷

Gromoslav Mladenatz, a Szövetkezetek Nemzeti Hivatalának az igazgatója Voicu Nițescu mezőgazdasági miniszterrel közösen látogatta meg a Szövetség székházát. Mladenatz kíséretében pedig Henry I. May, a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének az elnöke látogatta meg a nagyenyedi Hangyát 1935-ben.⁷⁸

A magyar szervezetek részvétele a szövetkezeti mozgalomban tekinthető erkölcsi támogatásnak és altruizmusnak is, ám a háttérben anyagi és politikai érdekek is meghúzódtak. A jól kiépített és működő szövetkezeti hálózat ugyanis kulturális és mozgósító csatornának is beválhatott, ugyanakkor, lévén, hogy az EGE csak 1929-ben, az EMKE pedig csak 1935-ben vált jogi személlyé, és szerezte meg a nyilvános működéshez való jogot, a szövetkezeti szervezet mind a vezetőknek, mind a különböző társadalmi rétegeknek (gazdák) jogilag meg nem támadható intézményként keretet biztosított a nyilvános működésre, közgyűlések, rendezvények megtartására.⁷⁹

Az EGE elsősorban a propaganda terén támogatta a szövetkezeti szervezetet azáltal, hogy az *Erdélyi Gazda* 1920–1925 között állandó szövetkezeti mellékletet tartalmazott *Hangya* címmel. A kalendárium-jellegű *Hangya Naptár* 1922-től jelent meg évente. A kisebbségi közéletben és elsősorban a lakosság túlnyomó részét alkotó rurális lakosság képzésében, tájékoztatásában is fontos szerepet töltöttek be a szövetkezeti központok hivatalos kiadványai: a *Szövetkezés* (1924–1948) a Hangya Fogyasztási szövetkezetek központja hivatalos közlönye volt. A *Szövetkezés* elődje, az *Erdélyi Gazda* mellékleteként jelent meg 1921-től *Hangya* címmel.

A Minerva Könyvkiadó lapja, a *Magyar Nép*, valamint a *Brassói Lapok* és az *Ellenzék* külön gazdasági és szövetkezeti rovatban már a húszas évektől kezdődően terjesztették a szövetkezeti gondolatot.⁸⁰

A „Szövetség” GHSZ közlönye, a *Szövetkezeti Értesítő* (1933–1948) dr. Bethlen László grófnak, a Központ vezérigazgatójának és az Ellenőrző Unió elnökének a kezdeményezésére jelent meg a Minerva Kiadó támogatásával. A Minerva népkönyvtár akciójában is elsősorban a két szövetkezeti központra támaszkodott.⁸¹

A hivatalos közlönyök mellett a vidéki szövetkezetek maguk is áldoztak jövedelmükből szakmai és kulturális kiadványokra: ilyen volt többek között az udvarhelyi „*Siculia*” szövetkezet gazdalapja, a máramarosszigeti *Iza* című lap, a brassói ÁGISZ *napjtárai* és *Hasznos Könyvtár* sorozata, a tordai AVE Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet

75 Bukaresti szövetkezeti tanácskozás. *Szövetkezeti Értesítő*, 1934. 1. sz. 16. p.; Erdélyi magyar, szász, román szövetkezetek kongresszusa Nagyszebenben. *Szövetkezeti Értesítő*, 1934. 12. sz. 2–3. p.

76 *Szövetkezeti Értesítő*, 1934. 1. sz. 11. p.

77 *Szövetkezeti Értesítő*, 1933, 4. sz. 11. p.; 1933. 5. sz. 10–12. p.

78 *Szövetkezeti Értesítő*, 1936. 5. sz. 62. p.

79 Oberding József György: Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt. *Kisebbségi Körlevél*, 1942. 1. sz. 16–30. p.

80 Az 1929. márciusi közgyűlésen, amikor felmerült egy önálló kéthetenként kiadandó közlöny javaslata, Ürmösy József a nagy költségekre való tekintettel nem értett egyet a külön lap kiadásával, ellenben azt ajánlotta, hogy a *Magyar Népb*en nyitassák ezen célra egy állandó szövetkezeti rovat. ANDJ Cluj 790. F 1. cs. 63. f.

81 Sulyok István (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Nagyvárad, Juventus, 1930, 195. p.

könyvkiadása. Az iskolaszövetkezetek központja *Iskolaszövetkezeti Közlöny, Szövetkezeti Család, Szövetkezeti Könyvtár, Törpesszövetkezeti Könyvtár* címmel gyermek- és ifjúsági irodalmat, családi kulturális és pedagógiai ismeretterjesztő könyveket adott ki. A *Hangya Naptár* egy 1940-es adat szerint 17 000 példányban, a *Szövetkezeti Falinaptár* pedig 40 000 példányban jelent meg.⁸²

Báró Jósika Gábor elnök egy személyben az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöke is volt haláláig. Őt követte az elnöki tisztségben 1931-től gr. Béli Kálmán, az EMKE elnöke és néhány bank igazgatósági tagja. A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége melletti Ellenőrző Unió igazgatója, gr. Bethlen László az EMKE közgazdasági szakosztályának elnöke volt.⁸³

Az EGE jogi személyének megszerzéséig az EGE többször együttműködésre kérte fel a Szövetséget:

„...az EGE aziránt keresi meg a Szövetséget, hogy a hitelszövetkezeteket kapcsoljuk be a községek gazdasági életébe és különösen ahol nincsenek gazdakörök, a hitelszövetkezetek keretében külön gazdasági osztályt szervezzenek, melyek hivatva volnának a község minden apró kérdésével foglalkozni, gazdasági előadásokat tartani.”⁸⁴

A felkérést követő időszakban a Szövetség az EGE-t pártfogásáról biztosította, és körlevelet intézett tagszövetkezeteihez. A hitelszövetkezetek ezek után a Szövetség közvetítésével bekapcsolódtak az EGE gazdasági akcióiba, alosztályokat hoztak létre, amelyeken keresztül minőségi vetőmagot szereztek be nagy (vagon) tételben a gazdák.⁸⁵

Amikor az OMP Közgazdasági Szakosztályán belül és a hírlapokban felvetődött egy erdélyi Jelzálogbank vagy Altruista Bank terve, Jósika Gábor és Bethlen György javasolta, hogy egy újabb bank alapítása helyett a magyar szervezetek a hitelszövetkezeti központot, a Szövetséget tőkésítsék. Hiszen – a közgyűlés határozati javaslata szerint – „a mezőgazdasági és kishitel legalkalmasabb és leghathatósabb intézménye”. Ezért a Közgyűlés „szükségesnek tartja a hitelszövetkezetek Szövetségének megerősítését és kifejlesztését egy altruista nagy központtá, mely hivatva lesz a falu és az emberek hitel igényét jutányos alapon kielégíteni”. Elekes Dénes és Drexler Béla javaslatára a határozatot elküldték az egyházaknak és az Országos Magyar Pártnak is. Az egyházakat felkérték, hogy „minél nagyobb üzletrészt jegyezzenek, nagyobb betéteket bocsásanak a Szövetség rendelkezésére, és utasítsák a vidéki egyházközségeket, hogy vezetőik útján vegyenek részt a vidéki szövetkezetek munkájában és az egyházközségi vagyon kezelésével vegyék igénybe a szövetkezeteket”.⁸⁶

Bethlen György OMP-elnök, 1936-ig EGE-elnök volt tagja a Szövetség igazgatóságának. Bethlen László, a Gazdasági és Hitelszövetkezetek ügyvezető igazgatója és Harmath János a Hangya-központ vezérigazgatója rész vettek az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöksége által egybehívott elnöki tanácsüléseiken.⁸⁷ Az 1936. novemberi elnökségi ülésen Szász Pál elnök megköszönte a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Igazgatóságának, amiért elősegítette azt, hogy minden szövetkezet tagja lett az EGE-nek; a Han-

82 *Kulturális tevékenység, sajtó: Szövetkezeti Értesítő* 1940. 40. sz. 75. p.; A *Szövetkezeti Család* a *Szövetkezeti Értesítő* havi képes melléklete 1940 májusában indult.

83 Kacsó Sándor (szerk.): *Erdélyi magyar évkönyv 1938*. Brassó, Brassói Lapok, 1937, 86. p.

84 ANDJ Cluj 790. F 1. cs. 38. f.

85 Uo. 49. f.

86 Uo. 27. f., Az 1928. február 23-i közgyűlés jegyzőkönyve. Uo. 59. f.

87 E.G.E. 1937. évi jegyzőkönyvei. Jegyzőkönyv, mely felvétellett Kolozsvárt, 1936. nov. 3-án az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöksége által egybehívott elnöki tanácsülésről. MOL P 1705 1–41. p.

gya szövetkezetek igazgatósága szintén megtette a maga részéről az intézkedéseket, hogy a fogyasztási szövetkezetek testületileg belépjenek az EGE tagjai sorába.⁸⁸

Az EGE együttműködött a Szövetséggel a tejjgazdasági szakértők, vajmesterek képzésében és alkalmazásában, és közvetve a tejszövetkezeti ágazat és stratégiák fejlesztésében is. Tervbe vették a kalotaszegi Nádasmentén, valamint a Szilágyságban létesítendő tejfeldolgozó üzem építését.⁸⁹ Úgy a szövetkezeti központok, mint az EGE alkalomadtán együttműködtek a szászok hasonló szervezeteivel: a szebeni Verkaufshalleval, az Erdélyi Szász Gazdasági Egylet vetőmag-értékesítő osztályával.

Ahhoz, hogy a gazdakörök is részesüljenek a törvény által a szövetkezeteknek nyújtott kedvezményekben, Bethlen László javaslatára a tejcsarnokot működtető gazdakörök beléphettek a tagszövetkezetek sorába, és önkéntesen a Szövetség ellenőrzése alatt működtek tovább.

A szövetkezetek jól kiépített hálózatát mozgósítva Szász Pálnak sikerült az EGE társadalmi bázisát kiterjeszteni: az 1936-ban az alig 537 tagot számláló EGE az immár Erdélyi Magyar Gazdasági Egyletre átnevezett gazdaszervezet célközönségének súlypontját a nagybirtokosokról a kis- és középbirtokosokra helyezte, s 1940-re a tagság létszáma félezerről 18 522-re emelkedett; az 575 gazdakörben 26 808 tag vett részt.⁹⁰ A Venczel József és Vita Sándor közreműködésével megreformált gazdaszervezet „demokratikus átalakítása”, szervezeti felépítésének korszerűsítése, decentralizálása (3 kerület, 12 alkerület) annál inkább időszerűvé vált, mivel már 1921-ben megfogalmazódott a demokratikusabb, a kisbirtokosokra támaszkodó mezőgazdasági szervezetek megalakításának igénye. Drexler Béla, Orbán Balázs és Mikó László szorgalmazására, a nehézkes (és konzervatív) EGE kiegészítésére, a Bocskai Szövetség pénzügyi támogatásával megalakultak a Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék megyei Földművesszövetségek.⁹¹ 1936-ig azonban mégsem sikerült a gazdaszervezetek társadalmi bázisát kiterjeszteni, így ezek elmaradtak a szász és sváb gazdaszövetségekhez viszonyítva. A Szász Mezőgazdasági Egyesületnek már 1913-ban közel 10 000 tagja volt, 1922-ben pedig 13 347, a központi választmány mellett 14 körzeti és 235 helyi gazdaegyletbe tömörülve. A Bánáti Sváb gazdasági Egyesületnek 1926-ban 80 gazdaköre 5515 tagot csoportosított.⁹²

A szövetkezetek és az egyházak „erkölcsi” és gazdasági együttműködése

A magyar intézmények között gazdaságilag is konkretizálódott *nemzeti szolidaritásra* szemléletes példa volt a szövetkezeti rendszer és az egyházak együttműködése – főleg az *oktatás, szövetkezetalapítás* és a *biztosításügy* megszervezésében.

Amellett, hogy betétgyűjtésben az egyházak is támogatták a hitelszövetkezeteket azáltal, hogy megtakarítható tőkéiket a helyi hitelszövetkezetnél helyezték el, a *biztosítási üzletág* intézményes megszervezése céljából a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége átvette a Minerva Biztosító Rt. vezérképviselőt, hogy azt tagszövetkezeteinek

88 Uo. 9–10. p.; Az EGE reformjáról és tevékenységéről lásd bővebben Demeter Béla–Venczel József: *Az EMGE munkája a román impérium alatt*. Kolozsvár, EMGE, 1940.

89 E.G.E. 1937. évi jegyzőkönyvei. Jegyzőkönyv, mely felvétellett Kolozsvárt, 1936. nov. 3-án az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöksége által egybehívott elnöki tanácsülésről. MOL P 1705, 22–23. p.

90 Demeter Béla–Venczel József: *Az EMGE munkája a román impérium alatt*. Kolozsvár, EMGE, 1940, 22–29. p.

91 Bocskai Szövetség. MOL K 437 -1921-1- 385–386. f., 398. f.

92 *Wirtschafts-Statistik Rumäniens*. Jahrbuch 1926. Sigerus, Fred (szerk.). Hermannstadt–Leipzig, 13–14. p.

alképviseletként továbbadja.⁹³ Mindezt az üzletpolitikai váltás (a válságot és konverziót ellensúlyozó üzletág-diverzifikáció) mellett még három különleges szempont is indokolta: a tagok és a szövetkezet előnye, valamint a magasabb *nemzetgazdasági* célok.

„A Minerva belföldi vállalat, a magyar egyházak intézménye, tehát a Minervánál fizetett biztosítási díjak *egyházi, kulturális és gazdasági érdekeinket szolgálják*, sőt a szövetkezet által felvett biztosítások díjai hosszú időn keresztül betétként ott maradnak a szövetkezetnél, s így a falu pénzforgalmát növelik, a falu hiteléletét táplálják.”⁹⁴

A *nemzetgazdasági* cél (belső vagyonforgalom-kezelés) mellett érvényesült a *közösségi* (faluk pénzforgalmának bővülése), a *vállalati* (biztosítási jutalék, 10 éves folyószámlabetétként helyben kezelt biztosítási díj), valamint az *egyéni* előny (biztosítási anomáliáktól, visszaélésektől való megvédés, díjkedvezmény). Az a tény, hogy a Minerva Biztosító Intézet részvényei a magyar egyházak tulajdonában voltak, garancia volt az intézet erkölcsi megbízhatóságára nézve.

Az 1929-ben megjelent román mezőgazdasági szakoktatási törvény lehetőséget nyújtott magánalapítású *gazdasági szakiskolák* létesítésére. Ezt a lehetőséget felhasználva a magyar egyházak gazdasági iskolákat alapítottak: Székelykeresztúron (1931, unitárius egyház), Csombordon (1934, református egyház), Radnóton és Kézdivásárhelyen (1935, a Római Katolikus Státus alapítása).⁹⁵ A szövetkezetek szervezésében és működtetésében a magyar lelkészek és egyházi szervezetek (IKE, Kolping Egyesület, Római Katolikus Népszövetség Egyetemi Szakosztálya⁹⁶) település/közösségi szinten is oroszánrészt vállaltak.⁹⁷

Márton Áron az 1933-ban alapított *Erdélyi Iskola* című folyóiratban nagy gondot fordított a szövetkezeti eszme terjesztésére. Kolozsvári egyetemi hitszónokként pedig bekapcsolódott a magyar szövetkezeti mozgalomba. Püspökként is lelkes támogatója maradt az erdélyi magyar iskola- és ifjúsági szövetkezeteknek, szövetkezeti oktatásnak.⁹⁸ Balázs Ferenc erdélyi író, költő unitárius lelkészként az egész Aranyosszék művelődési és gazdasági életét szövetkezeti formában lendítette fel, és a maga korában

93 ANDJ Cluj 790. F 1. cs. 51. f.

94 A teljes idézet: „Nemzetgazdasági kötelességünk szem előtt tartani, hogy nemzeti jövedelmünk saját nemzetgazdaságunk vérereiben keringjen. A biztosító intézetek túlnyomó többsége külföldi vállalat, így a nekik fizetett biztosítási díjak mind külföldre kerülnek, azok számunkra egyszer s mindenkorra elvesznek. A Minerva belföldi vállalat, a magyar egyházak intézménye, tehát a Minervánál fizetett biztosítási díjak *egyházi, kulturális és gazdasági érdekeinket szolgálják*, sőt a szövetkezet által felvett biztosítások díjai hosszú időn keresztül betétként ott maradnak a szövetkezetnél, s így a falu pénzforgalmát növelik, a falu hiteléletét táplálják.” A biztosítási ügy megszervezése. *Szövetkezeti Értesítő*, 1937. 2. sz. Hivatalos rész. 1. p.

95 Oberding József György: Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt. *Kisebbségi körlevél*, 1942. 1. sz. 16–30. p.

96 Elnöke: Dsida Jenő, alelnök: Nagy Zoltán. *Erdélyi Fiatalok*, 1930. 103. p.

97 Márton Áron, 1939-től római katolikus püspök, 1933-ban az általa alapított *Erdélyi Iskola* című folyóiratban nagy gondot fordított a szövetkezeti eszme terjesztésére, különösen az iskolaszövetkezeteket illetően. Kolozsvári egyetemi hitszónokként pedig bekapcsolódott a magyar szövetkezeti mozgalomba. Püspökként is lelkes tagja és támogatója maradt az erdélyi magyar iskola- és ifjúsági szövetkezeteknek (Kolping, Alfa, Méhkas). *Szövetkezeti Értesítő*, 1939. 3. sz. 41. p. Balázs Ferenc erdélyi író, költő unitárius lelkészként önfeláldozó munkával lendítette fel az egész Aranyosszék művelődési és gazdasági életét, népfőiskolát, gazdasági tanfolyamot, óvodát, iskolát, templomot, lelkészlakot, számtalan szövetkezetet és a maga korában egyedülálló Vidékfejlesztő Szövetkezetet alapítva. (Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: *Balázs Ferenc*. Bukarest, Kritikon, 1983.) A székelykeresztúri vajgyár az unitárius egyház által adományozott telken épült. (Bözödi György: *Székely Bánja*. Mentor. Reprint. h. é. n., 232. p.)

98 *Szövetkezeti Értesítő*, 1939. 3. sz. 41. p.

egyedülálló Vidékfejlesztő Szövetkezetet alapított.⁹⁹ Az unitárius egyház képviselői közül a szövetkezetek támogatásában kimagaslott Ürmössi József püspöki titkár, aki a Székely Akció idején a Homoródmente szövetkezeti mozgalmát virágoztatta fel, majd a két világháború között mindvégig a Hangya szövetkezeti központ igazgatósági tagja volt.¹⁰⁰ Az unitárius egyház a keresztúri gazdasági iskola és a székelykeresztúri vajgyár felállításában működött közre, az üzem ugyanis az unitárius egyház által adományozott telken épült.¹⁰¹ A falusi lelkészek többnyire a szövetkezetek elnöki tisztségét vállalták el, a tanítók pedig a könyvelői tisztséget. Az értelmiségiek fontos irányító szerepe miatt is nagy csapás volt, hogy az 1940. július 20-i 40529. sz. miniszteri rendelet eltiltotta a papságot a falusi szövetkezetek irányításától, vezetésétől.¹⁰²

Kultúra, középosztály és kamatviszonyok

A Szövetség és a Hangya, mint már említettük, a Minerva Műintézettel Vékás Lajos igazgató személyén keresztül jó kapcsolatban volt. Így a *Magyar Nép* és a magyar népkönyvtárak, valamint a Minerva által nyomtatott magyar tankönyvek terjesztésében is szoros volt az együttműködés.

A kolozsvári Szövetség éves tiszta jövedelméből kulturális alapot különített el a csupán egy negyedév alatt kiutalt támogatásokat bemutatva.¹⁰³ Négy tanuló részére internátusi és konviktusi díjat fizetett a kolozsvári római katolikus, a református és unitárius, valamint a székelykeresztúri unitárius gimnázium részére. Rendszeresen évi 20 000 lejmel támogatta a kolozsvári egyetemi hallgatók menzáját. Rendkívüli segélyekkel támogatta az Erdélyi Római Katolikus Tanítók Önszegélyző Alapját, a bukaresti országos diáksegélyző bizottságot. A kolozsvári unitárius egyháznak orgonaépítésre, a református kollégium segélyezésére, a nagyszebeni Szent Ferenc-rendi nővérek vezetése alatt álló tanítóképző intézetnek, a székelykeresztúri unitárius gimnázium épületének rendbehozatalára szavazott meg a Szövetség végrehajtóbizottsága 500–2000 lejnyi segélyt. A csíkszenttamási tűzkárosultak javára 66 300 lejt küldtek be a tagszövetkezetek.

Az EGE kérésére 15 000 lejt bocsátott rendelkezésre egy gazdasági és szövetkezeti ügyet előadó vándortanító javadalmazásához.

A Szövetség tisztviselői (ellenőrök, főkönyvelő, pénztárosok) 1929–1930-ban havi 2500–11 000 lej javadalmazást, fizetést kaptak.¹⁰⁴ Az igazgatóság dr. Ferencz József ügyvezető igazgató részére 1930-ban havi 20 000 lejt és az évi mérlegben kimutatott tiszta nyereség 5%-át szavazta meg. Bethlen László igazgatósági tagot az Unió irányítására delegálta havi 12 000 lej nettó fizetésért. Petrovay Tibor főkönyvelő havi 9000 lejt keresett. 1930-tól kezdődően a Szövetség tisztviselői számára nyugdíjalapot hozott létre.¹⁰⁵

A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége tisztviselői között már 1925-ben feltűnik Petrovay Tibor főkönyvelő, aki 1933-tól a *Szövetkezeti Értesítő* havi közlőnyt is szerkeszti.¹⁰⁶ Petrovay mellett Vita Sándor és Oberding József György szintén a Gazda-

99 Mikó Imre–Kicsi Antal–Horváth Sz. István: i. m.

100 Öten a húszéves Hangyáról. *Szövetkezeti Értesítő*, 1940. 6–7. sz. 92–93. p.

101 Bözödi György: i. m. 232. p.

102 Nagy Zoltán: *Az erdélyi szövetkezetek a visszatéréskor*. Kolozsvár, 1942.

103 ANDJ Cluj 790. F 1. cs. 14. f., 20., 26., 38., 82., 138., 150. p.

104 Uo. 60. f. (115., 171. p.)

105 Uo. 79–82. f. (154–159. p.)

106 A Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége mint szövetkezet Kolozsvárt III. üzletévi jelentése és zárszámadása az 1925. üzletévről. Kolozsvár, Minerva, 1926. MOL K 610 30. cs. 194–207. f.

sági és Hitelszövetkezetek Szövetsége tisztviselőiként, ellenőrként, majd szerkesztőként kezdték közéleti pályafutásukat, s az erdélyi ifjúsági nemzedék képviselőiként közvéleményformálókka váltak.¹⁰⁷

A magyar intézmények betéteire, üzletrészjegyzésére azért számított a Szövetség, hogy alaptőkéjét és betétállományát növelve a nagyobb hitelkínálat eredményeként alacsonyabb kamattal helyezhesse ki a kölcsönöket. A Szövetség tőkéi ötszöröséig vehetett fel a Központi Szövetkezeti Banktól visszleszámítolási hitelt, ám ehhez ritkán jutott hozzá. A szükséges tőke megszerzése érdekében emiatt a pénzpiac általában magas kamatlábú hitelkínálatához kényszerült folyamodni, vagy saját tagságához és partnerintézményekhez. 1930-ban a Mezőgazdasági Bank és Takarékpénztár a Szövetség részére 5 millió lej visszleszámítolási hitelt engedélyezett 15% kamat mellett. A hitel egy részét a végrehajtó bizottság már igénybe is vette, a KTPH-nál fennálló tartozásait törlesztette.¹⁰⁸

A betéti és egyben kihelyezési kamatszint csökkentését célozta meg a végrehajtó bizottság már 1927-ben is, elhatározva az összes betéti kamatláb 2%-kal való csökkentését, a központ által megállapított 14%-os betéti kamatlábat előíró határozatot azonban nem lehetett kiterjeszteni a tagszövetkezetekre, ugyanis „a szövetkezetek a vidéken a helyi viszonyokkal és az ottani pénzügyekkel lépést tartva olyan kamatot kénytelenek fizetni, hogy amellet a 16%-os betétkamatunk nem lesz elegendő”. Következésképpen a végrehajtó bizottság a szövetkezeteknek a központnál elhelyezett betétei után kénytelen a magasnak számító 16%-os kamatlábat fizetni.¹⁰⁹

A vidéki szövetkezetek tagságára erős vonzerőt, a Szövetség számára pedig konkurenciát jelentettek a vidékhez földrajzilag közelebb lévő bankok, a Brassói Népbank, a marosvásárhelyi és segesvári bankok. A konkurenciát nem mindig sikerült megelőzni a Bankszindikátuson belüli egyeztetésekkel.¹¹⁰ A segesvári Vereinigte Gewerbe und Hypothekenbank 16%-os évi kamat mellett ajánlott hitelt az Udvarhely megyei szövetkezeteknek 1927-ben. A szövetkezeti központ végrehajtó bizottsága az ajánlatot elfogadta, közvetlenül felvéve a kapcsolatot a segesvári bankkal, és felajánlotta, hogy a Szövetség által kijelölendő – hitelképes – Udvarhely megyei szövetkezetek részére közvetlenül nyújtson 4-5 milliónyi hitelt.¹¹¹

Beruházásra, például tejfeldolgozó gépek beszerzésére az alsóboldogfalvai tejszövetkezet részére 20 000 lej kamatmentes hitelt szavaztak meg egy évre, a tulajdonjogot viszont a hitel teljes visszafizetéséig a Szövetség magának tartotta fenn.¹¹² A muzsnai hitelszövetkezet a református egyházközség részére iskolaépítés céljára 100 000 lej kamatmentes hitelt kért, ám erre a célra a végrehajtó bizottság tőke hiányában nem engedélyezhetett kamatmentes hitelt, csupán engedményezett kamatlábú hitelt. A tagszövetkezetek eladósodását megelőzendő, a Szövetség igyekezett korlátozni a kereszttbe tarto-

107 Vita Sándor: *Emlékirat*. JEA Doktár. K 65; Petrovay Tibor: Kisebbségi magyar gazdaságpolitika. *Hitel*, 1936. 4. sz. 262–278. p.; Vita Sándor: *Erdélyi szövetkezetek*. *Hitel*, 1936. 1. sz. 45–56. p.

108 ANDJ Cluj 790. F 1. cs. 79. f.

109 Uo. 109. f.

110 Uo. 20. f. A Bankszindikátus átiratban kérdést intézett a Szövetséghez, hogy a Gyulafehérváron székelő Transsylvania Takarékpénztár Rt. által Kolozsvárott felállítandó fiók ellen van-e kifogása. A Szövetség nem látott akadályt és nem kifogásolta a fiókállítást. A Transsylvania bank vezetősége viszont konfliktusba került a Bankszindikátussal. Kiss András: Uniunea Bancară din Ardeal SA Cluj (Banca Transsylvania SA Alba Iulia-Cluj). *Revista de Arhivistică*, 1997. 1–2. sz. 47–60. p.

111 ANDJ Cluj 790. F 1. cs. 71. f.

112 Uo. 15. f.

zásokat vagy más intézményeknél való eladósodást. A marossárpataki hitelszövetkezetnek például nem engedélyezte, hogy idegen intézettől, a Marosvásárhelyi Takarékpénztártól 200 000 lejes hitelt vegyen igénybe, „miután így nem lenne módjában ellenőrizni a hitelszövetkezet működését és hitelnyújtását. A nyáradszeredai hitelszövetkezetnek, mely a központnál közel 2 millióval, a Marosvásárhelyi Takarékpénztárnál pedig 1,6 millióval tartozott, csak úgy engedélyezte a Szövetség, hogy az Erdélyi Bank marosvásárhelyi fiókjától 2,5 millió lej hitelt felvegyen 14% mellett, ha abból a központnál és a Marosvásárhelyi Takarékpénztárnál fennálló hitelét megfizeti.¹¹³ Az idegen intézeteknél hitel igénybevételét következetesen tiltó álláspontja miatt a Szövetségtől némelykor kiváltak az elégedetlenkedő szövetkezetek: törvényszerű és alapszabályszerű felszámoltatás betartásával természetesen bárki kiléphetett (a sáromberkei és bikfalvai hitelszövetkezet például kilépési igényüket és a Brassói Népbank érdekkörébe való belépést jelentették). Elegendő tőke hiányában tehát a Szövetség képtelen volt valamennyi hiteligényt ellátni, ezért prioritásokat, célcsoportokat állított: elsősorban beruházási és földvásárlási hiteleket szavazott meg. Adósságkonvertálásra is nyújtott kedvezőbb kamattal hitelt a Szövetség: a nagyratosi szövetkezet kérésére a Banca Victoriánál felvett 83 000 lej hitelt magához váltotta, ugyanakkor megkereste az Aradcsanádi Takarékpénztárt, hogy a szövetkezetnek nyújtott 200 000 lejes hitel kamatlábát szállítsa le 26%-ra.¹¹⁴ Ugyanebben az évben, 1927-ben, az etédi hitelszövetkezet körzetébe tartozó Atya község tűzkárosult tagjai részére 150 000 lej rendkívüli hitelt szavazott meg 22% mellett, 300 000 lejt pedig a székelykeresztúri pénzügyintézeteknél fennálló tartozásuk konvertálására.¹¹⁵

A tagszövetkezetek rendes körülmények között alaptőkéjük háromszorosát igényelheték hitel formájában a Szövetségtől. A Szövetség pedig a Központi Szövetkezeti Banktól alap- és tartaléktőkéi ötszöröse erejéig vehetett igénybe hitelt.

Az OMP és a szövetkezetek

A gazdasági válság az erdélyi magyar gazdasági szervezeteket érintette súlyosabban, hiszen a román kormányok által meghirdetett konverziós törvények alkalmazása során a magyar pénzügyintézetek és szövetkezetek nem részesedtek az állami kárpótlásban veszteségeikért, amelyeket így a takaré- és betétállományból kellett amortizálni, a betétesekre és hitelezőkre hárított veszteségek viszont a pénzforgalmat megbénították, megrendült a bizalom az intézmények iránt. A válság kezelésében a magyar kisebbségi intézmények összességére felelősség hárult, amint azt az OMP 1933-as marosvásárhelyi kongresszusának felszólalói is megfogalmazták. Az OMP közgazdasági szakosztálya a Szövetség az Unió javaslatára együtt ülésezett az Unió kongresszusával. Az előhangzott előadások ismét hangsúlyozták a korábbi kongresszusok felismeréseit, miszerint valamely nemzeti kisebbség fennmaradását intézményeinek szorosabb koordinációja, együttműködése és szolidaritása biztosíthatja. Az OMP 1930. évi nagygyűlésén a párt közgazdasági szakosztálya nyíltan állást foglalt a gazdasági élet nemzeti irányban való kiépítése mellett, e tekintetben a szövetkezeti szervezkedés minél hathatósabb kiterjesztését és támogatását tartotta szükségesnek.¹¹⁶ A kongresszuson Bethlen

113 Uo. 90. f.

114 Uo. 7. f.

115 Uo. 9. f.

116 Oberding József György: Az erdélyi magyarság szövetkezeti mozgalma. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1938. 2. sz. 49–69. p.; 3. sz. 116–121. p.

László, a Szövetség vezérigazgatója felhívta a figyelmet arra, hogy a hitelszövetkezet a legmegfelelőbb és leghatékonyabb intézmény a kishitelek folyósítására.¹¹⁷ Előnyös feltételek mellett nyújtott hitelein kívül, a szövetkezet a közösségnek is előnyöket hoz: a község pénzforgalmát növeli, gazdasági, biztosítási és kulturális szakosztálya révén új tevékenységeket honosít meg, könyvtárával hozzájárul a nemzeti kultúra fenntartásához. A közgyűlések, a piaci-gazdasági tevékenységek, valamint a felvállalt tisztségek egyúttal a falu fórumává, közvélemény-formálójává is avatják a szövetkezetet. A kiépített szövetkezeti hálózat sűrűsége, lokalitása és altruisztikus feladatai folytán el nem hanyagolható tényező volt a magyar kisebbségi intézményrendszeren belül. Az 1929-es mérleg adataira alapozva Bethlen László hangsúlyozta a szövetkezetek erkölcsi és gazdasági pénzügyi-vagyoni erejét is, kiemelve a munkahely és mellékkereset, többletjövedelem termelő funkciót is. A Szövetség munkaprogramjának súlypontját a központ által nyújtott hitelkeret bővítésének lehetősége képezte.¹¹⁸ Az erős pénzügyi központ megteremtése érdekében a szövetkezetek saját üzletrésztőkéiket és tartalékalapjait kellett volna emelni, és minél több magyar intézményt megnyerni szövetkezeti alapítványi üzletrészek jegyzésére.¹¹⁹ A párt közgazdasági szakosztályát a hitelszövetkezeti központ erkölcsi támogatására kérte fel, az iskolafenntartó intézményektől pedig a szövetkezeti nevelés bevezetésére kért jóváhagyást. Ugyanakkor indítványt tett közgazdasági tárgyú vándorgyűlések rendezésére, amelyeken a vidéket különösen érdeklő szakelőadások mellett mindenkor szövetkezeti propagandaelőadás is tartassék. A Szövetség stratégiájának prioritásai között szerepelt a kisiparosok hitelellátása szövetkezetek alapítása által, az elszórtan működő tejszövetkezetek koordinációja és értékesítésének megszervezése, magyar birtokvásárlások hitelezése, valamint a mezőgazdasági és szövetkezeti szakoktatás előbbrevitele vándortanítók útján.

Az OMP 1933. évi nagygyűlése alkalmával, a GHSZ párhuzamosan gazdasági kongresszust tartott Marosvásárhelyen, amelyen az OMP közgazdasági szakosztálya is részt vett. A gazdasági válság és konverziós törvények által okozott bizalmi válság, a hitelszféra stagnálását oldandó konstruktív kezdeményezéssel a magyar kisebbség gazdasági szereplőit próbálta egy konzultatív és koordináló szervbe, az ún. Gazdasági Tanácsba foglalni. Vargha László határozati javaslata alapján az OMP intézőbizottságát kérték fel ennek a Gazdasági Tanácsnak a megalakítására. A javaslat szerint:

„Az elmúlt 15 esztendő tapasztalataiból megállapítandó, hogy a jövőben kisebbségi társadalmunk csakis úgy tudja helyét megállani, ha megmaradt gazdasági és pénzügyi intézményeit egységes irányítás mellett újjászervezi. E cél elérése érdekében megalakítandó az erdélyi magyarság Gazdasági Tanácsa akként, hogy abban az erdélyi magyar gazdasági érdekképviseleti szervek megfelelően képviselve legyenek. [...] A Gazdasági Tanács kizárólag magyar kisebbségi gazdasági érdekeket képvisel és érdekei az Országos Magyar Párttal mindenben összhangban állanak. A Gazdasági Tanács határozatait és útmutatásait az Országos Magyar Párt illetékes szervei útján hajtja végre és a végrehajtás eredményeiről az intézőbizottságnak a Gazdasági Tanács tartozik jelentést tenni.”¹²⁰

117 Hitelszövetkezeti szervezetünk Erdélyben. In *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink. III. köt.* Az Országos Magyar Párt Közgazdasági Szakosztályának Szatmáron 1930. okt. 25-én tartott nyilvános üléséről. Kolozsvár, Minerva, 1930, 157–167. p.

118 A központ által nyújtott 54 millió drága visszleszámitolási hitel helyett kb. 150 millió 14%-nál nem drágább pénzzel kielégíteni a tagszövetkezetek hiteligényét.

119 Hitelszövetkezeti szervezetünk Erdélyben. In *Az OMP 1933-as kongresszusa.* i. m. 157–167. p.

120 Gazdasági kongresszusunk által elfogadott határozati javaslatok. *Szövetkezeti Értesítő*, 1933. 8. sz. 4–5. p. Vita Sándor: Gazdasági tanács. *Hite*, 1937. 45.

Petrovay és Oberding előadásában figyelmeztetett arra, hogy a gazdasági autonómia feltétele a magyar gazdasági intézmények közötti konszenzus és érdekegyeztetés.

A Gazdasági Tanács létrehozásának programja sokkal realisabb elvárás volt, mint a korábban sokat hangoztatott erdélyi magyar altruista vagy jelzálogbank gondolata, ráadásul a magyarok a szász gazdasági szereplő ernyőszervezetét, az Arbeitsausschuss aller deutscher Wirtschaftsverbände-t tekintették modellnek. Miután 1937-ben a vásárhelyi találkozó is megvitatta a Gazdasági Tanács tervezetét, az 1939 elején megalakuló Magyar Népközösség gazdasági szakosztálya hasonló célokat követett.¹²¹

A szervezetek társadalmi súlyáról tanúskodik az, hogy a Magyar Népközösségben a két magyar szervezetet mint a legnépesebb, legátfogóbb magyar szervezet vett részt. A gazdasági szakosztályt, melynek elnöke dr. Szász Pál volt, a szervezetet központok képviselői és az EMGE alkotta, a szervezetet alosztály Haller István elnökletével működött.¹²² Az 1938–1940-es időszak királyi diktatúrája idején a szervezetek rendeletek az autonóm Uniók betiltásával megvonták az önálló ellenőrzéshez való jogot. A Szervezetek Nemzeti Hivatala gyakorolta az ellenőrzési monopóliumot, és a két magyar központ igazgatóságának egyharmadát, három tagját is ez a hivatal nevezhette ki. A hivatásrendi állam és irányított gazdaság autoriter rendszerében újabb kisebbségi szervezetek létrejöttét nem hagyták jóvá; monopoltermékeket (só, gyapot, petroléum) csak a román szervezetek árusíthattak; a gabona állami pénzen történő intervenció felvásárlására, valamint a hadsereg ellátására kizárólag a román szervezetek kaptak megbízást.

Statisztika

A két világháború közötti időszak végén az erdélyi magyar családok fele tagja volt legalább egy szervezetnek. 1938-ban Románia magyarlakta területein a 466 gazdasági és hitelszervezetnek 135 ezer tagja volt, 320 fogyasztási szervezetnek pedig 66 ezer tagja, akik családtagjaikkal együtt *háromnegyedmillió magyar* szervezetet tagot jelentettek, azaz *a romániai magyarság csaknem felét*. Más forrás szerint 1939-ben a Szövetség és a Hangya 791 magyar szervezetet és 160 ezer magyar családot képviselt.¹²³

Statisztikailag a szervezetek elfogadottságát mutatja, hogy a magyaroknál 14,8, a németeknél 15,9, az erdélyi románoknál 33,5 *lélekre jutott egy hitelszervezeti tag*. A legsűrűbb szervezetet szervezte tehát a magyarságnak volt.¹²⁴ Minthogy az erdélyi magyarság 72%-a falun élt, a magyar falvakban a szervezet *iskolafenntartó szerepet* töltött be azáltal, hogy többletjövedelmet és piaci előnyöket biztosított mind az egyes tagok, mind a faluközösség egésze számára, de jelentős volt a szervezetet jövedelemből képzésre, iskolafenntartásra fordított összeg is: „az egyházi adó annyival kevesbedik, amennyivel a szervezet az iskola támogatásához hozzájárul”.¹²⁵

121. A bécsi döntést követő időszakban pedig azonos névvel megalakult az Erdélyi Párton belül az Erdély-részi Gazdasági Tanács.

122. *Szervezeti Értesítő*, 1939. 12. sz. 212. p.; Negatív diszkriminációk 1938-tól: Szervezeti sérelmeink a kormány előtt. *Magyar Kisebbség*, 1939. 20. sz. 496–500. p.

123. *Szervezeti Értesítő*, 1939. 3. sz. 41. p.

124. Nádas Rózsa. Szervezetek Erdélyben. *Közgazdasági Szemle*, 1940. Szeptember. 590–616., 598. p.

125. Dr. Orosz Pál: Faluszervezés. *Erdélyi Iskola*, 1934. 20. p.

Magyar szövetkezetek a Romániához csatolt területen 1938-ban.¹²⁶

1938	Szövetkezet	Tagság
Alsó-Fehér	12	2 861
Arad	43	15 336
Beszterce-Naszód	4	782
Bihar	91	24 473
Brassó	9	2 024
Csik	33	8 034
Fogarás		
Háromszék	69	14 455
Hunyad	4	1 130
Kisküküllő	19	2 625
Kolozs	52	14 451
Krassó	1	576
Máramaros	2	942
Maros-Torda	98	15 655
Nagyküküllő	13	3 422
Szatmár	30	9 106
Szilágy	49	11 237
Szeben		
Szolnok-Doboka	11	2 061
Szörény	11	3 584
Temes	37	10 695
Torda-Aranyos	22	4 665
Udvarhely	136	4 665
Összesen	746	152 779

Az impériumváltást követő 22 évben tehát a szövetkezeti és más magyar intézmények kölcsönösen támaszkodhattak egymásra. A szövetkezetek elsősorban jól kiépített és jól működő struktúrájuk, valamint széles társadalmi bázisuk miatt voltak képesek gazdasági, kulturális, szociális (mobilitási) és politikai (mozgósító) funkciókat betölteni.

A magyar jelleget vállaló intézmények vezetőségét, választmányait, igazgatóságait tekintve körvonalazódik a két világháború közötti erdélyi magyar elit, amely a magyar intézményrendszer hierarchiájának csúcsán foglal helyet vagy szeretne helyet foglalni. Az intézmények közötti összefonódások, kapcsolódások egyrészt az intézményrendszeren belüli hatékony erőforrás-elosztást vagy érdekszféra-megosztást garantálták, és a sajátnak tekintett társadalom (az erdélyi magyarság mint választóközönség vagy kulturális-gazdasági célközönség) megszervezését célozták meg. Másrészt az intézményi tisztségek megteremtették a magyar középosztály egzisztenciáját, és segítették habituális szocializálását. Ennyiben tehát hasonlónak mondható a monarchiabeli román és szász nemzetgazdasági intézményesedéshez. Amiatt azonban, hogy a „nemzeti elv, jelleg” nem konstitutív elemként, az intézmények kialakulásának pillanatában és motívumaként, hanem másodlagosan, utólagos próbálta az impériumváltással kényszerközösségként definiálható „erdélyi magyarság” intézményeit, elsősorban a gazdasági intézményeket újjászervezni, átalakítani, óhatatlanul azt eredményezte, hogy a már kialakult intézmények, szervezetek tehetetlenségi ereje miatt sem lehetett, még nemzeti megfontolásból sem elsődlegessé, például a profitérdekeket megelőző tényezővé emelni a nemzeti elvet, altruizmust, szolidaritást. Megnehezítette továbbá e szándék megvalósulását a kedvezőtlen politikai környezet is, Románia gazdasági nacionalizmusa.

126 *Anuarul Cooperăției Române* 1 Ianuarie 1938. Institutul Național al Cooperăției. București, 1939, 187. p. Erdély I-II. Kézirat. 401366 KSH Kv. Budapest, 179–180., 216–222. p.

GAUCSÍK ISTVÁN

A MAGYAR GAZDASÁGI SZERVEZETEK CSEHSZLOVÁKIAI INTEGRÁCIÓJA

Tanulmányomban azoknak a felföldi magyar gazdasági és érdekvédelmi tevékenységet kifejtő szervezeteknek a betagozódási mechanizmusait és a gazdasági szektorokban elfoglalt pozícióit szeretném bemutatni, amelyek keretei az 1918-as impériumváltás előtt jöttek létre. Csehszlovákiában egy új nemzetgazdasági környezethez alkalmazkodtak, új alá- és fölérendeltségi viszonyok közé kerültek. Tagságukat, tisztviselőkarukat túlnyomórészt magyar nemzetiségű személyek alkották, ügyviteli nyelvként a magyart (is) használták és magyar érdekeltségűek voltak. A csehszlovák statisztikák felméréseiben nyelvi szempontból különítették el őket. A problémakört nemzetiségi összehasonlításban tárgyalom. Először a szlovákiai közigazgatási változásokkal foglalkozom, mert ezek etatista irányelvei a regionális szintű gazdaságszervezést alapvetően befolyásolták. A közigazgatás 1922-ig tartó átmeneti időszakában, a régi magyar megyék átalakításakor az adminisztrációs változtatások jogi-vagyoni következményei súlyosabban mutatkoztak. Részletesebben kitérek a megye, járás és tartomány gazdasági hatásköreire, amelyeket a reformok törvényileg rögzítettek, mivel ezek lehetőséget nyújtottak a kisebbségi lakosság érdekeinek érvényre juttatására (az már egy másik kérdés, hogy a kisebbségi pártok a választások során képesek voltak-e jelentősebb súlyt szerezni az egyes közigazgatási egységekben). Tanulmányom kulcsproblémáját a csehszlovák nemzetgazdaságba történő integráció kérdésköre alkotja. Azt vizsgálom, hogy a tárgyalt korszakból elemzett, 1918 előtről származó struktúrák (gazdasági egyesület, szövetség, bank, ipartársulat) Csehszlovákiában milyen szervezeti, működési változásokon, átalakulási-újítási folyamatokon mentek keresztül, és hogy ezek az adott szakmai érdekvédelemre milyen hatással voltak.

Közigazgatási változások és hatásaik a gazdasági szervezetekre

Az államfordulat a közigazgatás területén gyökeres változásokat eredményezett. Csehszlovákia megalakulása de iure¹ néhány évre a közigazgatás dualizmusát jelentette, de facto Szlovákia területén 1918–1919-ben a cseh katonai megszállás és a szerveződő szlovák hatalmi központok a régi szervezeti rendszer erőzóját indították el. Az új állam vezetői tisztában voltak a közigazgatásnak mint a hatalomgyakorlás eszközének a jelentőségével. A cseh és a szlovák táboron belül a véleménykülönbségek az adminisztráció és az apparátus jogosítványainak, működtetőinek, az államigazgatás és önkor-

1 Csehszlovákia megalakulásáról az 1918. október 28-án elfogadott 11. számú törvény rendelkezett, amely a közigazgatás dualizmusát átmenetinek tekintette. A régebbi törvényeket érvényben hagyta, ha az adott csehszlovák rendelkezés hiányzott.

mányzat egymáshoz való viszonyának, a finanszírozás módjának, a decentralizáció kéréseinek eltérő megítéléséből adódtak. A kisebbségek illojalitásának kivédésére, a nemzetiségi infiltráció megakadályozására szintén alkalmasnak találták a közigazgatási reformot.²

Az 1920-as megyetörvényt a demokratizálás és bürokráciacsökkentés hangzatos jelszavai kísérték, de a gyakorlatban központosítás volt, az állami befolyást és ellenőrzést erősítette.³ A magyar megyeszervezet – amelyet a magyarosítás bástyájának és a magyar állameszme terjesztőjének tekintettek – átalakításától sokat vártak: az állami és megyei közigazgatás elválasztását, a megyék és járások területi átszervezését, új hivatalnoki posztok kialakítását, az új megyék, városok, községek pénzügyi és gazdasági helyzetének rendezését, a mesterséges megyehatárokkal a magyar pártok szavazótáborának megosztását stb. A végrehajtó hatalommal a megyei és járási hivatalokat ruházták fel, amelyek a politikai közigazgatás mellett gazdasági, közlekedési, kulturális és szociális feladatokat is felvállaltak.⁴ A regionális politizálás számára a megyei és járási pozíciók jelentősége megnőtt. A megyei képviselő-testület a területén található lakosság gazdasági helyzetével is foglalkozott. Gazdasági intézményeket, üzemeket alapíthatott, amelyek a „közjót”, a lakosság kulturális és gazdasági felemelését szolgálták.⁵

Az 1918–1923 közötti átmeneti időszakban zajlott le a régi magyar megyékben létrehozott alapok, alapítványok és megyei szervezetek vagyonának állami kisajátítása és a még működő gazdasági egyesületek politikai célzatú felszámolása. A megyei hivatalokkal együtt a különböző szervezetek megszüntetését a megyetörvény írta elő, de csak 1923-tól léptették érvénybe.⁶ A megyei vagyon felmérésére és állami átvételére 1922-ben hoztak rendeletet. Eszerint a vagyont összeírták és 1923. január 1-jétől ideiglenesen az új zsupáni hivatalok kezelésébe utalták. A Teljhatalmú Minisztérium dönthetett a további utasításokról. A megyék vagyonát (pl. különböző alapok, ingatlanok) az illetékes minisztérium a bel- és pénzügyminisztériummal együttműködve átadhat-

- 2 Šuchová, Xénia: Problémy organizácie politickej správy na Slovensku v predmníchovskej republike. In Bystrický, Valerián–Zemko, Milan (red.): *Slovensko v Československu 1918–1939*. Bratislava, Veda, 2004, 96., 101–102. p. A törvény koncepcióját az agrárpárt dolgozta ki. A jogi összefüggésekre, a politikai vitákra és a csehországi közigazgatás eltérő fejlődésére Bianchi, Leonard: *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu II. 1918–1945*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1973, 75–85., 186., 194–195. p.
- 3 Az 1920. február 29. 126. sz. törvény a megyei és járási hivatalokról. Szlovákiában 6 nagyobb területű megyét (velžupa) hoztak létre, 79 politikai járással. Az eredeti elképzelés szerint a csehországi területeken is bevezették volna a megyerendszert, de az elképzelés megbukott, ill. nem valósult meg.
- 4 Poničan, Pavel: *Príručka administratívneho práva platného na území Slovenska so zvláštnym zreteľom na župnú reformu*. Bratislava, Nákladom vlastným, Tlačou Knih tlačiarne obvodných notárov, 1925, 3–4., 6. p.; Šuchová: i. m. 103–105. p.
- 5 Poničan: i. m. 13. p. A megye gazdasági ügyekkel a 30. § és 31. § szerint foglalkozhatott (uo. 192–193. p.). A törvény fogalmi különbséget tett a gazdasági termelő intézmény (hospodársky podnik výdelečný) és a közérdekű vállalkozás (podnik, verejný záujem) között. Uo. 195–196. p. A megye háromféle módon törődhetett gazdasági/gazdálkodási feladatokkal: 1. javaslatokkal, kezdeményezésekkel, 2. a megyefőnöktől kérhető felvilágosítással, 3. saját szervezetalapítással. A járás is önálló gazdasági egység volt. Laštovka, Karel: *Zákon župní (zákon ze dne 29. února 1920, č. 126 Sb. zák. a nař., o zřízení župních a okresních úřadů v Republice Českoslov.)* I. köt. Bratislava, Nákladem Právnické jednoty na Slovensku, 1925, 111–113., 203–208. p. Pozsony megye hivatalaira és képviselőire lásd *Župa Bratislavská 1927*. Bratislava, Slovenská grafia, 1927, 22–33. p.
- 6 Poničan: i. m. 155–156., 158–248. p. A törvényhez kapcsolódó szlovák politikai érdekekre Krajčovičová, Natália: *Začleňovanie Slovenska do politického systému prvej ČSR*. In Nižňanský, Eduard (red.): *Studia historica Nitriensis III*. Nitra, Vysoká škola pedagogická, 1995, 90–93. p.

ta a nagymegyének vagy a járásnak, de állami kezelésben is hagyhatta – a jogutódra szállt az összes jog és kötelezettség is.⁷

A megyei gazdasági egyesületek megszüntetésének törvényi feltételeit tehát már korán kialakították. Ehhez járult a szlovák központi hivatalok politikai nyomása, amely a magyar etnikai területen található, egy-egy megyén belüli gazdatársadalmat megszervező egyesületeket akarta megszüntetni. A kisgazdapárt választói bázisának meggyengítését szolgálta a Szent-Ivány József és Fodor Jenő által vezetett Gömör-Nógrád Megyei Gazdasági Egyesület elleni bírósági (eddig a legjobban dokumentálható) eljárás 1921 és 1922 között. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság az egyesületek tevékenységét szabályozó régi magyar belügyminisztériumi rendeletre hivatkozva oszlatta fel az egyesületet. Az indoklás szerint a rendelet a csehszlovák alkotmánnyal nem került elentétbe. Sőt ezek a bírósági döntések később az egyesületi jog magyarázatánál szolgáltak hivatkozási alapul. 1922. szeptember 29-én feloszlatták az egyesületet és vagyonát elkobozták. Az indoklás szerint deklarált politikamentességét függesztette fel akkor, amikor politikai tevékenységet kezdett kifejteni: a határmegállapító bizottsághoz memorandumot juttatott el, az „állami *gabonagazdálkodás ellen agitált*”, a szabad kereskedelem lehetővé tételét követelte, az állami kényszerbeszolgáltatás ellen bujtozott, amikor „a gömöri termés a gömörieknek s a szlovenszkói termés a szlovenszkóiaknak jár” jelszót hangoztatta. Szent-Ivány régebbi kijelentését is ürügyként használták fel, aki még 1919 elején a cseh katonai megszállás ellen foglalt állást. Ezt a bíróság a csehszlovák államalakulat elleni támadásként, Csehszlovákia el nem ismeréseként magyarázta.⁸

A másik ismertebb eljárás a Nyitra Megyei Gazdasági Egyesületet érintette. Az egyesület elleni támadás 1920-ban indult, amikor a Teljhatalmú Minisztérium politikai és nemzetiségi okokra hivatkozva elrendelte az egyesület feloszlatását és vagyonának elkobzását. A Vavro Šrobár vezette minisztérium valószínűsíthetően az 1920-tól erőteljesen aktivizálódó keresztényszocialista párt egyik támogatói bázisát akarta felszámolni.⁹ Nem lehet tehát véletlen, hogy az egyesület jogi védelmét, a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságra beadott panaszt Lelley Jenő terjesztette be. Lelley a védekezést a feloszlató rendelkezés formális oldalára építhette. A bíróság megállapította, hogy a rendelet a minisztériumtól származott, amelynek kiadására – az 1875-ös magyarországi egyesületi törvény alapján – törvényadta joga volt. A zsupáni hivatal és a rendőrkapitányság végrehajtó szervek voltak. Tehát a bírósági döntés nem vonta kétségbe a feloszlítás formai jogosságát, a tartalmi indokokat azonban elégteleneknek tartotta: az egyesület vezetősége a szóbeli információból nem tudhatta, hogy államérdeket sértett-e vagy alapszabályzatilag rögzített hatáskörét lépte túl, ezenkívül nem kapta meg a védekezés lehető-

7 A 332-es sz. 1922. november 3. rendelet (1. §, 2. §). A gömör-kishonti, nógrádi, zólyomi, honti vagyont a zólyomi megyei hivatal, a komáromi, a pozsonyi, a barsit a nyitrai, a sárosit és zempléni a kassai hivatalok vették át. Poníčan: i. m. 344–345., 465–466. p. A régi megyék vagyonát Szlovákiában nehezen lehetett felmérni, hiszen több megye területe csönkán került Csehszlovákiához, ill. a nyilvántartási segédletek sok esetben Magyarországon maradtak. A megoldást az állami átvételben látták. Minden megszüntetett korporáció vagyona ipso iure az államra szállt. Laštovka: i. m. 45–50. p.

8 Černo, Lajos–Sýkora, Vince: *Egyesülés és gyülekezés Szlovenszkó és Podkarpatszká Rus területén*. Bratislava, Szerzők kiadása, 1926, 15–19. p. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság döntését lásd *Sbíрка náležú nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*. Bohuslav, V. Jos[ef] (red.), V. [/a] köt. Praha, Právnícké vydavatelství, 1925, 910–913. p.

9 Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2004, 87–90. p.; uő: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002, 42–43., 56., 58. p.

ségét sem, ezért a bíróság a rendeletet megsemmisítette.¹⁰ Az ellenzéki magyar politika számára ezeknek a struktúráknak az átmentése ugyan nem sikerült, de a minta adott volt, és az 1930-as években kiépített regionális szervezeteiket ezek folytatásának tekintetjük.¹¹

Az 1927-ben bevezetett tartományi rendszer, amely először rögzítette saját közigazgatási határai között Szlovákiát (*Slovenská krajina*), egységesítő célzattal váltotta fel a nagymegye-szervezetet. Szlovákia önálló jogi entitást kapott, amelyet pl. az önálló hivatalkák, a saját költségvetés, a vagyoni jogok, kötelezettségek és a gazdasági érdekérvényesítés alkotott, azonban a tartományi választott szervek kompetenciáit az állam szűkítette, így azok segédhivatalokká váltak.¹² A gazdasági élet területein a tartományok költségvetéséből közérdeket szolgáló intézményeket, hivatalokat hozhattak létre. A tartományi képviselő-testületet gazdasági hatáskörrel is felruházták. A megye olyan közérdekű feladatok ellátására kapott jogosítványokat, amelyek az alsóbb szintű közigazgatási egységek, így a járások és községek illetékességét, pénzügyi kapacitásait meghaladták.¹³ Az elvárások egyszerre egy regionális gazdaságpolitika erőteljesebb kibontakozását és a fejlesztéseket szorgalmazták, az országrész nagyobb gazdasági teljesítőképességét és a jelentős regionális eltérések mérséklését várták az új rendszertől. A gazdasági szerepvállalást azonban az elégtelen anyagi források akadályozták, ahogyan előzőleg a megyék, ugyanúgy a szlovákiai tartomány is állami támogatásra szorult, a járások önállóbb gazdasági tevékenységet – szemben a csehországiakkal – pedig alig tudtak kifejezni.¹⁴ A járási és tartományi képviselő-testületekben történő állami kinevezéseknél figyelembe kellett volna venni a nemzetiségi viszonyokat, ez azonban a gyakorlatban nem valósult meg, hiszen a választási eredményektől függetlenül, a tartományi kormány a képviselők 1/3-át, ill. a belügyminisztérium a járási képviselők 1/3-át nevezhette ki.¹⁵

A hiányos kisebbségi magyar képviselet

A magyarság állami gazdasági és érdekvédelmi korporációkon belüli arányával kapcsolatban még további kutatások szükségesek. Nagy vonalakban annyi elmondható, hogy ezekből a szervezetekből a kisebbségi magyarságot 1919-től vagy kiszorították (keres-

10 *Sbírka náležú nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*. Zost. Bohuslav, V. Jos[ef]. III. köt. Praha, Právnícké vydavatelství, 1922, 861–864. p.; *A Gazda*, 1921. december 7. 23. sz. 200. p.

11 Esterházy János a kisebbségi gazdasági önszerveződés példaként említi őket. A kisebbségek gazdasági helyzete. Előadás a Debreceni Nyári Egyetem 1943. évi tanfolyamán. In *A kisebbségi kérdés. Válogatott írások, beszédek, interjúk*. Budapest, Ister, 2000, 242. p. Részletesen a gazdasági egyesületekre Gaucsík István: A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938) *Gazdasági egyesületek, szövetségek, ipartársulatok*. *Korall*, 2004. 18. sz. 51–54. p. A későbbi Szlovákia területén, 1918 előtt, Miloš Jurkovič 14 megyei gazdasági egyesületet különböztet meg. Jurkovič, Miloš: *Hospodárske spolky na území Slovenska do roku 1918 a snahy o založenie samostatných slovenských spolkov*. *Agrikultúra*, 1968. 7. sz. 83. p.

12 A 125/1927-es törvény vezette be a tartományi beosztást, amelyet Csehország, Morvaország és Szilézia, valamint Szlovákia és Kárpátalja alkotott. Az új közigazgatási törvény Szlovákiában 1928. július 1-jétől, a cseh országrészekben 1928. december 1-jétől lett hatályos. Bianchi: i. m. 195–199., 203–205. p.; Šuchová: i. m. 110–112. p.

13 *Československá vlastivěda*. V. köt. Praha, Sfinx Bohumil Janda, 1931, 676–678. p. *Deset let československé republiky*. I. köt. Praha, 1928, 303–308. p. A közigazgatás általános fejlődéséről uo. 296–302. p.

14 Cserhelyi, Vincent: *Krajinské hospodárstvo*. In Kolesár, Miloš (red.): *Zlatá kniha Slovenska*. Bratislava. Sostavil a vydal Miloš Kolesár, 1929, 151. p.

15 Bianchi: i. m. 205. p.; Šuchová: i. m. 113. p.

kedelmi és iparkamarák), vagy az új, felsőbb szintű állami gazdaságirányító szervezetben (Mezőgazdasági Tanács) és az átszervezett szakmai intézményekben (gyáriparosok szövetsége) nem tudott hatékony képviselőt szerezni.¹⁶ Ezek a formációk azért voltak fontosak, mert a legfontosabb gazdasági problémák kezelésénél legalább részben megoldásokat tudtak nyújtani, szerepet vállaltak a szlovákiai gazdaság szerkezetváltási folyamataiban, az állam anyagi támogatását élvezték, az ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi csoportok véleményét közvetítették. A cseh területeken az egyes testületeken belül figyelembe vették az etnikai arányt, amely a gazdasági demokrácia elveinek érvényre juttatását jelentette, addig Szlovákiában és Kárpátalján ezt negligálták. Ha a nemzetiségekkel szembeni méltányosság gazdasági téren is megvalósult volna, elvileg ezek az intézmények a kisebbségi magyar érdekérvényesítés új csatornáiként jelenhettek volna meg. A valóságban azonban a szlovák nemzetépítés és gazdasági dominancia eszközei voltak.

A pozsonyi, besztercebányai és kassai székhelyű kereskedelmi és iparkamarákban mindjárt az államfordulat után politikai okokból szervezeti változtatásokat vittek végbe és kijelölték az új területi határokat. Feloszlatták a kamarák választmányait, a tagságot, a bizottságokat, és az állami felügyelettel kormányreferenst bíztak meg (az ügyvezető szervezetben valószínűleg a magyar tisztviselők még egy ideig helyükön maradhattak).¹⁷ A szlovákiai kamarák szervezeti reformja elhúzódott, végül nem is valósult meg. Az 1920-as évek első felében a kettős törvényi szabályozás miatt egyszerre kellett kivédeni a két országrész kamaráinak szervezeti különfejlődését és belsőleg újraszervezni az apparátust, valamint kialakítani az egyes szakcsoportokat.¹⁸ A kamarai rendszer alapvető reformja – valószínűleg inkább a csehországi kamarákat érintve – szerteágazó kérdéseket ölelt fel: a törvényhozó testületekkel szemben, hogy befolyásukat növeljék, külön törvényi szabályozást követeltek, megjelent a munkás- és alkalmazotti kamarák igénye, emellett a szövetkezetek is megfogalmazták elképzeléseiket a kamarákhoz való csatlakozásról. A korlátozott, cenzushoz kötött választójog megszüntetése pedig esélyegyenlőséget biztosíthatott volna a termelői csoportok között.¹⁹ A kamarák irányításá-

16 A tanulmányban a nagyiparosokat tömörítő szövetséggel nem foglalkozunk. A korszak magyar nemzeti-ségű vállalkozóival kapcsolatban a kutatások hiányoznak. A gyáriparon és az egyéb ipari ágazatokon belüli arányukat nem ismerjük.

17 A változtatásokat a 138. sz. 1919. augusztus 23-i rendelet alapján hozták. A jelenleg teljesen ismeretlen halmazként megjelenő magyar nemzetiségű vállalkozóréteggel kapcsolatos információkat éppen a kamarai iratanyagokból lehetne kiszűrni, mert az adott terület vállalkozói kötelező kamarai tagsággal bírtak. Így rekonstruálhatni lehetne, hogy a kamarán belüli ipari, kereskedelmi és iparos szekciókban milyen pozíciókat tudtak szerezni. A forrásokban felbukkanó kamarai tisztségviselők között találhatjuk Wolf Gerőt (1864–1942), aki 1898-tól volt a Pozsonyi Kereskedelmi és Iparkamara főtitkára, Sipos Aladárt, a kassai kamara főtitkárát, aki munkakapcsolatban volt a magyar és német bankok egyesületével, vagy Dienes Emilt, a besztercebányai kamara főtitkárát.

18 Csehországban a kamarák működését az 1868-as 85. sz. törvény, Szlovákiában a régi magyar 1868. évi: VI. tc. szabályozta. A cseh területeken az 1919. január 20. 32. sz. kereskedelmi minisztériumi rendelet hozott átmeneti intézkedéseket. 1930-ban Csehországban 6, Morvaországban 2, Sziléziában 1, Szlovákiában 3 kamara működött. Kárpátalját 1919 augusztusában csatolták a Kassai Kereskedelmi és Iparkamarához. Kolesár, Miloš (red.): *Zlatá kniha Slovenska*. Bratislava, Sostavil a vydal Miloš Kolesár, 1929, 354. p.; *Československá vlastivěda*. VI. köt. Praha, Sfinx Bohumil Janda, 1930, 171–172. p.; Hallon, Ludovít: *Príčiny, priebeh a dôsledky štruktúrnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska*. In Bystrický, Valerián–Zemko, Milan (red.): *Slovensko v Československu 1918–1939*. Bratislava, Veda, 2004, 357–359. p. A felső-magyarországi kamarák kialakulására lásd *A magyar kereskedelmi és iparkamarák kezelésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896*. Budapest, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. I. rész. 1896, 7., 38–40., 76., 115–116., 150. p.

19 *Prágai Magyar Hírlap (PMH)*, 1923. január 28. 9. p.

ban, ügyvezetésében a nemzetiségi jelenlétet a kormánykinevezésekkel tudták csökkenteni: Csehszországban ennek következtében három kamarában volt német többség, Szlovákiában egyikben sem képviseltethették magukat a nemzetiségek.²⁰

A csehszlovák mezőgazdaság legfontosabb érdekvédelmi szervezetét a Mezőgazdasági Tanács alkotta, amely a földművelés, állattenyésztés, erdőgazdálkodás és a mezőgazdasági ipar érdekeinek védelmét látta el. Ezt a szervezeti rendszert a törvényi háttér egyesítésének hiánya és a mezőgazdasági érdekvédelem történeti megkésetttségének következményei sújtották. A csehországi rendszer fejlődése – nem utolsósorban a jól kiépült helyi egyesületeknek, köröknek köszönhetően – a 19. század utolsó évtizedében kapott magasabb szintű szervezeti kontúrokat, amely az egyes tartományi tanácsok létrejöttében mutatkozott meg (1891: Csehország, 1897: Morvaország, Sziléziában csak 1919-ben). Az etnikai-nyelvi megoszlás Csehországban 1890-ben ment végbe, amelynek eredményeképpen elkülönült a cseh és a német mezőgazdasági tanács. A német kisebbség ezt a pozícióját 1918 utánra átmentette. Külön részleget működtetett, amely a finanszírozás szempontjából szilárd lábakon állt. Például 1930-ban Csehországban megadott nemzetiségi kulcs alapján osztották el az állami pénzt, amelynek 69,73%-át a csehek, 32,07%-át a németek kapták (Morvaországban 72:28-as megoszlás volt). Az etnikai elv érvényesült Sziléziában is, ahol a cseh és a német tanács mellett lengyel is működött. A képviselők kinevezésénél szintén tekintettel voltak a nemzetiségi viszonyokra.²¹ Szlovákiában a Mezőgazdasági Tanács teljesen központosított formáját alakították ki, nem vették figyelembe a nemzetiségi megoszlást. A tanács közigazgatási szinteken tevékeny, autonóm korporációként határozta meg magát.²² A megyerendszer bevezetésének idején kezdte el a tanács kiépíteni a gazdasági és erdészeti egyesületek hálózatát. A Mezőgazdasági Tanács az egyesületek ellenőrzési, felügyeleti és tanácsadó központja volt. Fodor Jenő szerint az egyesületek a kisebbségi gazdátársadalom igényeit elutasították, és központosított jellegüknél fogva kevésbé hatékony munkát tudtak végezni.²³ Ez a negatív álláspont azért nem teljesen fedi a valóságot, ugyanis az egyesületek fontos gazdaságszervező és -támogató feladatokat (pl. gépvásárlások, műtrágyázás eszközei, istállók ellenőrzése, fajtaállat-tenyésztés segítése) láttak el és a helyi igényeket közvetítették a Mezőgazdasági Tanács felé.²⁴

20 *Československá vlastivěda*. VI. köt. Praha, Sfinx Bohumil Janda, 1930, 172. p. A csehszlovák kamarai rendszerre részletesebben uo. 169–177. p. és Radó Rezső–Diczig Alajos: *A kereskedelmi és iparkamarák hazánkban és külföldön*. Debrecen, Nagy K. Ny., 1938, 113–119. p.

21 *Československá vlastivěda*. VI. kötet, Praha, Sfinx Bohumil Janda, 1930, 164–169. p.

22 Hallon: i. m. 361. p. *Československá vlastivěda*. VI. köt. Praha, Sfinx Bohumil Janda, 1930, 166. p.; *A Gazda*, 1921. augusztus 15. 16. sz. 134–135. p. A tanácsot az 1920. április 26. 305. sz. kormányrendelet alapján, a magyar törvényekre (1912: LXIII. tc., 1914: L. tc.) hivatkozva hozták létre. Kellően nincs értékelve a magyar etnikai területen végzett tevékenysége (fajnémesítés, az állatállomány felmérése, ellenőrző állomások kiépítése). Az egyes ágazatok járási szintű statisztikai adatai a magyar gazdálkodók helyzetére, produktívására is rámutathatnak. Például a földbirtokos, történész Ethey Gyula csejtei birtoka is szerepel a ki-mutatásban. Vö. a szarvasmarha-állomány 1937-es felmérését: *Výsledky kontroly úžitkovosti hovädzieho dobytku na Slovensku v roku 1937*. Zost. Ďuriš, Ludovít, h. n., é. n. (Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fiókleveltárának Könyvtára, 3820/2005). A magyar politikusok hiába követelték a magyarság megfelelő képviselőségét a tanácsban. *PMH*, 1930. november 9. 2. p.

23 Gazdasági egyesületeink a felvidéki magyarság szolgálatában. In Hangel László (szerk.): *Mit élt át a Felvidék?* Budapest, Kiadja a volt Politikai Foglyok Országos Érdekvédelmi Szövetsége, 1940, 186. p. A törvény 8. §-a ugyan teret adott a különféle „egyleti és szövetségi organizációknak”, hogy képviselőt küldhessenek a tanácsba, de ezt miniszteri jóváhagyáshoz kötötték. Pálesch Ervin (szerk.): *Cseh-szlovák törvények és rendeletek gyűjteménye*. 1920. évfolyam, Prešov-Eperjes, Molnár Jenő könyvkereskedő kiadása, 1921, 144. p.

24 Vö. *Výročná zpráva župnej hospodárskej jednoty Košice za rok s programom práce na ďalšie roky*. Zost. Svozil, Eduard. Košice, Nákladom vlastným, Tlačila Slovenská knihtačiareň, 1930.

Eddig megválaszolatlan kérdés, hogy milyen volt a magyar visszhangja és fogadtatása az 1920-as évek végétől mindjobban erősödő és szervezeten is kiépülő szlovák regionalizmusnak. A magyar politikai pártok kezdetben bizonyos távolságtartással szemlélhették azokat a szlovák revitalizációs törekvéseket, amelyek Szlovákia gazdasági lemaradásának okait akarták megszüntetni, az állami gazdaságpolitikát kívánták átformálni, egyben a gazdasági növekedés tartalékait próbálták kialakítani.²⁵

A magyar gazdasági érdekvédelem területei és szerkezeti problémái

A szövetkezeti központok hiánya²⁶

A 19. század folyamán a közép-kelet-európai nemzetiségek a kulturális és gazdasági közösségépítés eszközeivé avatták a szövetkezeti mozgalmakat. Az első világháború után a Monarchia romjain létrejött utódállamok többségi nemzetei számára a hatalomváltás előtti szövetkezet-szervezési tapasztalatok, előképek és a kiépített struktúrák fontos elrugaszkodási alapot képeztek a nemzeti szövetkezeti rendszer megalapozására és továbbfejlesztésére. A nemzetállami keretek között a nemzeti célok szolgálata állított döntésközpontok új minőségű intézményrendszer szervezését és a gazdasági kooperáció újabb lehetőségeit hívták életre. A nemzeti kisebbségek szövetkezetei számára 1918 ugyan jogi-törvényi és anyagi-vagyonai tekintetben törést jelentett, de a befogadó országok szövetkezeti rendszerei bizonyos mértékű, törvények szabta mozgásteret, a társadalmi és kulturális programok finanszírozását is lehetővé tették, így a közösségi összetartozás tudatának erősítése, az egyes alrendszerek (oktatás és művelődés, kulturális élet) támogatása realizálhatóvá válhatott.

25 A szlovák regionalizmus marxista értékelésére *Dejiny Slovenska V. (1918–1945)*. Bratislava, Veda Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1985, 195–196. p. Az árnyaltabb áttekintésre Hallon: i. m. 361. p. Korabeli elméleti kifejtésére Zaťko, Peter: *Postavenie Slovenska v ČSR zo stránky hospodárskej a politickej*. In *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram, 1997, 123–131. p. Az 1931-ben létrejött regionalista érdekeket képviselő Nemzetgazdasági Intézetéről (*Národohospodársky ústav pre Slovensko a Podkarpatskú Rus*) Szüllő Géza így fogalmazott: „Ha a Hodža-féle regionális intézet arra való lesz, hogy az őslakosság gazdasági előnyeit megtalálja, abban mi is részt fogunk venni, de azt ki kell jelentenem, hogy ez a regionális terv nem volna egyéb, mint feléledési kísérlete Hodžának, vagy pedig, hogy ezzel a gazdasági utilitarizmus hangoztatása mellett megőljék az autonómia gondolatát, akkor ez ellen küzdeni fogunk”. Jaross Andor: Szlovenszko problémája előtérben. *Magyar Kisebbség*, 1931. 5. sz. 182. p. Jaross pártpolitikai érvrendszerére uo. 178–183. p. Az egyik legkonceptiózusabb szlovák politikus, Milan Hodža a húszas évek végén szembe került néhány cseh politikai csoporttal, s emiatt a háttérbe húzódott. Szüllő véleményével a politikai porondra való visszatérésére és az agrárirányultságú politikájára célzott. Hodža a szlovák politikai pártok blokkját, a szlovákiai problémákkal foglalkozó kutatóintézet létrehozását és a gazdasági problémák megoldását a harmincas évek elején kezdte propagálni. Bartlová, Alena: Úsilie dr. Milana Hodžu pri vytváraní politických a hospodárskych blokov na Slovensku v rokoch 1918–1938. In *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava, Veda, 1994, 106–107. p.; Zuberec, Vladimír: Milan Hodža (1. 2. 1878–27. 6. 1944). *Historický časopis*, 1990. 6. sz. 779–781. p.; Hodža, Milan: Nie centralizmus, nie autonomizmus, ale regionalizmus v jednom politickom národe. In *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram, 1997, 183–188. p. A nagyobb régiókra kiterjedő nemzetgazdasági megyékről (národohospodárske župy) alkotott magyar véleményeket nem ismerjük.

26 Az alábbiakban a szövetkezeti központok szerepét, nemzetiségi megoszlásukat és a magyar pozícióhiányt kívánom bemutatni. A cseh és szlovák szövetkezeti rendszer általános fejlődésére lásd a következő összefoglaló munkákat: Fabricius, Miroslav–Holec, Roman–Pešek, Ján–Viršik, Otto: *150 rokov slovenského družstevníctva. Vítazstvo a prehry*. Bratislava, Prúdy, Družstevná únia SR, 1995, 81–101. p.; Martuliak, Pavol: *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva 1845–1995*. Nitra, Agroinštitút, 1995, 86–104. p.; Horváth, Štefan–Valach, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1918–1945*. Bratislava, Alfa Vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, 1975, 100–106., 147–151. p.

A csehszlovák szövetkezeti rendszerben a központok szerepe az egyes szövetkezekre eső feladatok, így a község és város szintjein mindjobban növekvő adminisztráció és az összetettebbé váló pénzforgalom miatt megnőtt. A felmerülő üzleti és piacszerzési munkák, így a szakosodott bankokba történő tőkeátvitel és -közvetítés (bonyolult visszszámítolási és kölcsönügyletek), valamint a hitelkereslet kielégítése céljából törvényileg szabályozott hatáskörrel rendelkező, ill. tanácsadást végző központokat hoztak létre. Ezek a belső szövetkezeti életben nemcsak üzleti, termékfelvásárlói, értékesítési és tőkegyűjtő, hanem a könyvelés és ügyvitel ellenőrzésére revíziós, szervezeti, szolgáltató helyekként is működtek, emellett – az adott mezőgazdasági, (kis)ipari, kereskedelmi ágazatokban – alapítói tevékenységet fejtettek ki. Rövid időn belül a bankok komoly vetélytársaivá váltak, hiszen a szövetkezeti központokban összpontosultak a vidékről beáramoltatott tőkék. A szövetkezeti központok alakítására nem létezett egységesített törvényi szabályozás. A pártpolitikai befolyás(olás) kedvelt célpontjaivá váltak, mert a szövetkezetek tagságának megszerzése egyben választói bázist, hatékonyabb érdekérvényesítést és gazdasági pozíciószerezést jelentett. Főleg a hatalmon lévő cseh és szlovák pártok ambíciói irányultak a gazdasági intézmények feletti befolyás megszerzésére, a holdudvarukba tartozó szervezetek létrehozására, valamint a bankok, vállalatok vezetőivel való kapcsolatfelvétellel (érdekegyeztetések, alkuk, szubvenciók).²⁷

A központok egyik fejlődési jellegzetessége volt, hogy Csehszlovákiában a többszintű, régi hagyományokkal rendelkező, munkafeladataiban jelentősen differenciálódott szövetkezeti mozgalomra támaszkodva fokozatosan nőtt a központok és szövetségek száma.²⁸ Szlovákiában az 1919-ben nemzetpolitikai okokból szervezett, a cseh mintájú szervezetépítést követő Központi Szövetkezet, amely 1938-ig fontos szereppel bírt, dominanciáját (a csehszlovákiai székhelyű, de Szlovákiában is tevékeny központok mellett) végig megőrizte, egyes alszervezeteinek későbbi önállósulásánál pedig alakító szerepét továbbvitte.²⁹ Érdemes megvizsgálni a csehszlovákiai és a szlovákiai központok

27 Sládek, Zdeněk: K otázce financování slovenských buržoazních politických stran za první republiky. *Historický časopis*, 1988. 3. sz. 385–396. p. Szlovákiában a legnagyobb foglalkozási csoportoknak megfelelően a szövetkezetek négy kategóriája különböztethető meg: földműves (egyben a legnagyobb volt, mert az összes szövetkezeti tagság 80-90%-át fedte le), alkalmazotti, iparos és polgári. Nem véletlen, hogy a Hodža-féle agrárorientáció éppen a szövetkezeti szférát célozta meg. Hodža mezőgazdasági minisztersége alatt (1922–1926) jelentős dotációkkal injekciózta a szlovák szövetkezeteket, az etnikai törszonal elkerülése végett hozta létre 1924-től a csak szlovák ügyviteli nyelvet használó kölcsönös földműves pénztárak hálózatát (roľnícke vzájomné pokladnice), amely a magyarlakta területeken az agrárpárt támasza volt. Faltus, Jozef–Průcha, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry, 1969, 255–260. p.; Bianchi: i. m. 230–232. p.; Hallon: i. m. 312. p.; Zuberec, Vladimír: Príspevok k dejinám agrárnej strany na Slovensku. *Historický časopis*, 1967. 4. sz. 573–598. p.

28 A szövetségek (zväzy) a különféle fajta mezőgazdasági, iparos, munkás, alkalmazotti szövetkezeteket integrálták, ezek kereskedelmi, pénzügyi, termelői, revíziós és szervezeti fedőszervezetei voltak. Valójában a központokat (ústredie) jelentették. Felettük álltak a konföderációk. Fabricius–Holec–Pešek–Virsík: i. m. 85. p.

29 A Központi Szövetkezet (Ústredné družstvo) 1919. január 23-án alakult, csak szlovák szövetkezetek hozták létre. Székhelye Pozsonyban volt. Az 1919-es 210. sz. törvény szerint a Csehszlovákiához került szövetkezeteknek fel kellett számolniuk kapcsolataikat az Országos Központi Hitelszövetkezettel vagy a Hanygával és a szlovákiaihoz kellett csatlakozniuk. Üzletforgalmukat és pénzügyi összeköttetéseiket át kellett irányítaniuk. Gyakorlatilag azok a magyar szövetkezetek, amelyek ezt 1919. augusztus végéig nem tették meg, a Központi Szövetkezet egyoldalú határozatával lettek a szlovák központhoz csatolva, ezért tekintették a korabeli magyar értékelések kényszerközpontnak. A szövetkezeti szférát sújtó pénzügyi válság (rendezetlen követelések, immobilizált tőkék) az 1920-as években és a Központi Szövetkezet veszteségeinek szanálási akciói 1926-ig erre a váltásra vezethetők vissza. A szervezet-alapítások közé például a következők sorolhatók: az új felvásárló központok szervezése (1925), amely egyik eredményeképpen jöhetett lét-

nemzetiségi megoszlását, mivel a magyar kisebbség számára az önálló, öngazgató szervezeteki központ(ok) alakítása kulcskérdésnek számított. Az 1929-es adatfelvétel alapján markánsan kirajzolódnak azok az irányvonalak, amelyek meghatározóak maradtak 1938-ig, vagyis a cseh és szlovák központok számbeli és tökebeli növekvő túlsúlya, ill. a kisebbségi központok háttérbe szorulása. Az egész országban 75 szervezet és központ működött. A cseh központok mindezeknek a döntő hányadát, 40-et (azaz 53%-át) tették ki. Ezt egyik etnikai csoport sem tudta megközelíteni, a németek 20 központtal csak 27%-os – de kisebbségpolitikai szempontból mégis jelentős – arányt könyvelhettek el.³⁰ A többi etnikum közül a szlovákok, az egyértelmű és nagy volumenű anyagi támogatás ellenére, 7-tel nem érték el a 10%-os részesedést. A többiek közül a rutének és a lengyelek 4-4%-ot (3-3 központ) képviseltek, míg a magyarok és a zsidók 1%-os arányszáma (országos viszonylatban 1-1 központtal) elhanyagolható szerepet játszott (vö. az 1. táblázatot). A csehek és németek kedvezőbb adatai mögött az államfordulat előtti szervezettebb és fejlettebb színvonalú szervezeteki szektor tartalékai álltak, kedvező szociális és munkaerő-piaci adottságokkal rendelkeztek. Egyedül ez a két etnikum tudta lefedni a földművelési, alkalmazotti és polgári-iparos csoportokat. Az új államalakulatban a cseh szervezetek politikai és gazdasági támogatása mellett megpróbálták felzárkóztatni és fejleszteni a szlovákokat is. A kisebbségek közül mindhárom foglalkozási kategóriában a legsikeresebben a csehországi németeknek sikerült átmentenie a már korábban meglévő pozícióit, a többi nemzetiség közül a rutén, lengyel és zsidó központok létrehozását szintén sikeresnek tekinthetjük, hiszen a lakosságon belüli arányukhoz képest a központalakítás lehetőségét alaposan kihasználták.³¹ Az 1925-ben alakult egyetlen magyar központ (Hanza Szövetkezeti Áruközpont), amely szervezeti alrendszerét csak 1930-ban tudta bővíteni, 1931-ben – korlátozott ellenőrzési jogkörökkel – a magyar ügyviteli nyelvű fogyasztási szervezetek mintegy 57%-át volt képes tömöríteni.³² Az 1930-as évek elején legégetőbb kérdésként

re a Hanza, a pénzügyi központ-státusz (1932), a földműves raktárszövetkezetek (DZEVOS, 1933; ezek fűzője a gazdasági szervezetek szövetségével 1935-ben), a fogyasztási szervezetek kereskedelmi központja (NUPOD, 1934), a Centrum-iroda (a NUPOD és a Hanza közötti kooperáció). A Központi Szövetkezet a Centroközpont felügyelete alá tartozott, agrárpárti befolyás alatt állt. Tény, hogy 1918 után a szlovák szervezetek mennyiségileg és minőségileg nem utolsó sorban az állami támogatásoknak köszönhetően magasabb szintre kerültek. Martuliak: i. m. 86–87., 92–93., 101. p.

- 30 1919-ben a csehországi tartományokban összesen 18 cseh és 13 német ügyviteli nyelvű szövetség volt. *Statistická příručka Republiky Československé II.* Sestavil Státní úřad statistický. Praha, Melantrich, 1925, 158. p. A legnagyobbakra uo. 156–157. p.

- 31 *Statistická příručka Republiky Československé IV.* Sestavil Státní úřad statistický, Praha, Nákladem Státního úřadu statistického – v komisi kníhkupectví Bursík&Kohout, 1932, 168–169. p. (a VI. 88. sz. táblázat adatai alapján). Az egyik csehországi német központ a szlovák vélekedések szerint azzal, hogy meg akarta szerezni a szlovákiai német szervezetek feletti revíziós jogot, a Központi Szövetkezet számára veszélyes konkurenciát jelentett. Martuliak szerint ez a törekvés „destruálón” hatott a szlovákiai rendszerre. Martuliak: i. m. 101. p.

- 32 1930-ban alakult a Hanza Hitelszövetkezet, amely ugyan a fogyasztási tagszövetkezetek tökegyűjtő helyeként működött, de a magyar hitelszövetkezetek központjának a szerepét nem tölthette be. Rados K. Béla: Magyar szervezetek és szervezeteki központok kérdése Cseh-Szlovákiában. *Magyar Kisebbség*, 1932. 24. sz. 769. p.; Varga Imre: A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete, különös tekintettel a szervezetekre. *Láthatár*, 1938. 7–8. sz. 218–219. p. A Hanza-mozgalmat részletesen bemutatja: Vavrik Ferenc: *A felvidéki Hanza és tagszövetkezeteinek története*. [Budapest], Sajtó Coop, [1993]. Pukkai László: *A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta*. Pozsony/Bratislava, Madách-Posonium, 1994. A Hanza helyzetére a szlovákiai magyar szervezeteki szervezeten belül Gaucsik István: A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938) Gazdasági egyesületek, szervezetek, ipartársulatok. *Korall*, 2004. 18. sz. 55–59. p.; uő: A szlovákiai magyar gazdasági önszerveződés keretei és lehetőségei 1918–1938 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 4. sz. 136–137. p.

elsősorban a magyar hitelszövetkezetek központjának létrehozása merült fel. Ezt indokolta volna az a nagy számú hitelszövetkezet (1931-ben 212), amely a szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom fejlesztését szolgálta. Erről a törekvésről azonban alig vannak információk. A Központi Szövetkezet monopolizálta a nem szlovák hitelszövetkezetek feletti központoszerepet, gazdasági és politikai okok miatt nem támogatta volna egy magyar kisebbségi központ létrehozását. A másik esélyt a mezőgazdasági szektoron belül a termelőség-szövetkezetek (pl. tej- és állattenyésztő szövetkezetek, ill. szövetkezeti szeszfőzdék, 1931-ben összesen 50) központja jelenthette volna, de ilyen sem alakult. A többi szövetkezeti fajtán belül a magyarság képviselője gyakorlatilag nem volt számottevő, innovatív, modernebb fajtákat pedig saját erejéből képtelen volt alapítani. A központoszervezés hiányosságainak súlyos következményei voltak: a magyar szövetkezeti fajták elestek az állami és a közigazgatási dotálási akcióktól, az olcsóbb hitelforrásoktól, szervezetlenségük folytán csak a Hanza számára nyílt lehetőség egy alszervezet megvalósítására, azonban ez országos viszonylatban kiélezett versenyhelyzetbe került.³³

1. táblázat. A csehszlovákiai szövetségek és központok nemzetiségi megoszlása 1929-ben

Nemzetiségek	Foglalkozási csoportok					
	Földműves		Alkalmazotti		Polgári-iparos	
	Szövetség, központ száma	Szövetség, központ %-os aránya	Szövetség, központ száma	Szövetség, központ %-os aránya	Szövetség, központ száma	Szövetség, központ %-os aránya
Csehek	20	48,78	9	64,29	11	52,38
Szlovákok	6	14,63	-	-	1	4,76
Németek	9	21,95	3	28,57	8	38,10
Magyarok	1	2,44	-	-	-	-
Rutének	3	7,32	-	-	-	-
Lengyelek	2	4,88	1	7,14	-	-
Zsidók	-	-	-	-	1	4,76
Összesen	41	100,00	14	100,00	21	100,00

Forrás: *Statistická příručka Republiky Československé IV. Sestavil Státní úřad statistický, Praha, Nákladem Státního úřadu statistického – v komisi knihupectví Bursík&Kohout, 1932, 168–169. p. (a VI. 88. sz. táblázat adatai alapján)*

33 Rados: i. m. 775–778. p. Rados K. Béla emléti, hogy 1920-ban a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének ülésén, a magyar delegátusok kezdeményezésére olyan határozat született, amely felszólította Csehszlovákiát, hogy tegye lehetővé a magyar szövetkezeti központok létrehozását (uo. 776–777. p.). Uő: A szövetkezeti ügy Cseh-Szlovákiában 1930-ban. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932. 10. sz. 850., 851–852. p. Szerinte jogi akadálya nem volt a magyar központok létrehozásának. A Hanza a földműves csoporton belül az összes (41) szövetség és központ között a taglétszámot tekintve a 9. helyet foglalta el, miközben prágai, brünni és pozsonyi központokat előzött meg. Ez az adat azonban csalóka, mert ha a nemzetiségi megoszlást követjük, akkor a 653 tag szemben az országos szinten szervezett cseh (7954), német (1884), ill. szlovák (1890) adatokkal szemben kevés. A Hanza a pénzügyi mutatók tekintetében, a házitermékekkel való kereskedelem kategóriáján belül, a bevételt illetően Szlovákiában az első helyen szerepelt, de országos összehasonlításban ez megint kevés volt. (A számítások a *Statistická příručka Republiky Československé IV. Sestavil Státní úřad statistický. Praha, Nákladem Státního úřadu statistického – v komisi knihupectví Bursík&Kohout, 1932, 168–169. p. alapján* készültek.)

A bankok szerkezetváltása

Az egységes csehszlovák hitelszervezeti rendszer kialakítása eltérő pénzügyi és törvényi hagyományokkal, tőkeközpontokkal, financiai kapcsolatokkal, szerkezeti elemekkel rendelkező országrészek integrációját jelentette. A cseh tartományokban üzleti profiljukban jelentősen szakosodott szervezet alakult ki, amely nagyarányú koncentráción ment keresztül. A hosszú lejáratú ipari hitelt nyújtó részvénytársasági kereskedelmi bankok mellett fontos szerepet játszottak a tartományi jelzálogintézetek, amelyek infrastruktúra-fejlesztéseket támogattak, az ipar és a mezőgazdaság finanszírozását is felvállalták. Az egyes közigazgatási egységekhez kapcsolódó takarékpénztárak és a jelentősen specializálódott városi és vidéki (hitel)szövetkezetek a kistőkék összegyűjtését és a bankok felé irányuló közvetítést végezték. A magyarországi bankrendszerben a fentiekben említett szervezeti típusok közül jó néhány hiányzott, a pénzügyi típusok közötti munkamegosztás alacsonyabb színvonalú volt. A takarékpénztár cégnevet viselő, de valójában letéti bankokként működő intézetek és az ipari/mezőgazdasági szövetkezeti típusok léteztek. A volt felső-magyarországi területeken pótolhatatlan szerepet játszottak a budapesti nagybankok vidéki érdekeltségei és az Osztrák–Magyar Bank fiókjai.³⁴ A csehországi, szlovákiai és kárpátaljai bankszervezet integrációját 1918 és 1920 között azok a direktívák jelezték, amelyek a korábbi pénzügyi összeköttetések felszámolásával az önálló nemzetgazdasági teret akarták megteremteni (önálló vámterület, koncessziós rendszer, pénzreform, bankellenőrzés, a külföldi bankfiókok megszüntetése, nacionalizálása stb.). A legfontosabb gazdaságpolitikai intézkedések mellett sor került a pénzügyi szervezetek szervezeti integrációjára (1920: takarékpénztári törvény) és az új, cseh mintájú szervezetek adaptálására: 1924-től kezdtek meg tevékenységüket a cseh jelzálogintézetek fiókjai és elkezdődött a községi takarékpénztárak szervezése.³⁵

34 A két bankrendszer összehasonlítására lásd Gaucsík István: *Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet (1918–1923)* I. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002. 3. sz. 73–96. p.; uo. II. rész *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 1. sz. 65–78. p. Korabeli elemzés Rados K. Béla: *Cseh-Szlovákia pénzügyi intézetei az 1913., 1920. és 1930. évben különös tekintettel a magyar ki-sebbségre*. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1932. 8. sz. 694–703. p.

35 A magyar bankárok szerint a 302. sz. 1920. április 14. takarékpénztári törvény kivételezett helyzetbe hozta a cseh takarékpénztárakat, elősegítette a cseh tőke behatolását és előidézte a régi pénzügyi intézetek háttérbe szorítását. A törvény szerint Szlovákiában és Kárpátalján a régi takarékpénztár cégnev helyett a bank jelölést kellett használniuk és nyereségorientált üzletpolitikát kellett követniük. Valójában ez a váltás csak a gyakorlati tényről rögzítette: ezek az intézetek kereskedelmi bankokként működtek, az osztrák regulatív rendszer szerint nem folytathattak a takarékpénztárakra jellemző tevékenységet. A magyar bankok vi-szszesésének döntően pénzügyi és gazdaságpolitikai okai voltak. A véleményekre vö. pl. *Pénzügyi Szemle (PSz)*, 1920. július 29. 30. sz. 1–3. p.; *Közérdek*, 1920. július 18. 29. sz. 6. p. A szlovákiai takarékpénztárak szerepére Thurzo, Ivan: *O komunálnych sporiteľniach na Slovensku*. In *Zpráva o II. poradnom sja-zde slovenskej sekcie Sväzu československých miest, vydržiavanom 13. a 14. marca 1926 v Tučianskom Svätom Martine*. Sostavilo Predsedníctvo Slovenskej sekcie. Turčiansky Sv. Martin, Vydala Slovenská sekcia Sväzu českoslov. miest, 1926, 14–21. p. A cseh jelzálogintézetek pozsonyi fiókjai (Hypotečná banka, Zemská banka) fontos feladatot láttak el a két világháború közötti szlovákiai bankpiac konszolidálásában és a városi, községi fejlesztésekben.

Az első világháború utáni gazdasági válsághelyzet Csehszlovákiában is életre hívta a bankok érdekvédelmi szerveződéseit.³⁶ A magyar és német érdekeltségű pénzügyintézetek 1919-től kifejtett tökémentségi kezdeményezéseik és tevékenységük hatékonyabb megszervezésére létrehozták a Pénzügyintézetek Egyesülete Szlovénországban és Podkarpátországra Ruszban elnevezésű szervezetüket.³⁷ A szervezet által megfogalmazott célkitűzések nem szorítkoztak egy gazdasági részterület konszolidálására, az egész szlovákiai (karpátaljai) bankszférára irányultak és a szervezet 1935-ös fennállásáig időszereik maradtak. Kezdetektől ezek között szerepelt az egységes szlovákiai és karpátaljai bankkegyesület igénye, amely azonban a szlovák–magyar, ill. szlovák–német nemzetiségi szembenállás, az eltérő bankkérdések, pozíciók, kapcsolatrendszerek (kedvezményezett szlovák intézetek, politikailag és gazdaságilag háttérbe szorított nem szlovák bankok), és nem utolsósorban az 1930-as évek bankszektorának tőkevesztései miatt nem jött/jöhetett létre. A szlovák és a magyar–német bankkegyesület³⁸ közös stratégia kidolgozásáig nem jutott el, a szakmai kommunikáció és az együttműködés esetlegessé vált, mindig az aktuális pénzügytechnikai problémák kezelésére szorítkozott.³⁹ A piacon az egyesületekbe tömörült tagintézetek egymásnak konkurensei, versenytársai voltak.

A Pénzügyintézetek Egyesülete a bankszférát sújtó pénzügyi és valutáris problémák megoldására törekedett. A magyar és német bankok az 1920-as években a hadikölcsönök⁴⁰ méltányos rendezését, Csehszlovákia általi elismerésüket, a budapesti letétek visszahozatalát és így a mobilitásuk biztosítását akarták elérni. Az egyesület vezetőségének helyismerete, vezetési tapasztalataik, személyi kapcsolataik a bécsi és budapesti nagybancok felé azt eredményezték, hogy az egyesületet a prágai pénzügyi kormányzat is elismerte. Az egyesület az 1921–1923 közötti csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások háttérmunkájában tevékeny szerepet játszott. A tárgyalások eredményeképpen realizálhatta azoknak a pénzügyi műveleteknek a technikai lebonyolítását és megszervezését, amelyek bizonyos mértékig stabilizálták a nem szlovák bankokat (1921: koronajáradék-

36 A Csehszlovák Bankok Szövetségét (*Svaz československých bank*) 1917-ben alapították. A bankkartellbe 1919-ben csehországi német bankok és egy szlovák intézet is belépett. A Csehszlovák Takarékpénztárak Szövetsége (*Svaz československých spořitelén*) 1920-ban jött létre. A német takarékpénztárak 1903-ban alapították egyesületüket. 1919-ben, a cseh, a morva és a sziléziai területeken találhatók közös szervezetben tömörültek. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesületét (TÉBE) a legnagyobb budapesti intézetek hozták létre 1918-ban. Erdélyben a román és a szász hitelintézetek szervezetei (Solidaritatea, ill. Revisionsverband) 1918 előtt jöttek létre.

37 Párhuzamosan használták a rövidített Jednota kifejezést a hivatalos szlovák megnevezésből (*Jednota peňazných ústavov na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*). 1922-ben az összes működő szlovákiai pénzügyintézet közül a Pénzügyintézetek Egyesületében 148, a szlovák szövetségben 12 tömörült.

38 A Szlovák Pénzügyintézetek Szövetsége (*Sváz slovenských peňazných ústavov*) 1915-ben alakult. 1925-ben beszüntette tevékenységét. Az egyesület újraalakítására 1928-ban került sor.

39 Például ilyen eset volt a csehszlovák–magyar klíringegyezmény technikai megvalósítását szolgáló közös iroda megszervezése. PSz, 1928. június 15. 17/18. sz. 2–3. p.

40 A hadikölcsönök kérdésének politikai, nemzetiségi vetülete is volt, mert döntő többségben a német és a magyar lakosság jegyezte őket. A szlovákiai hadikölcsön-tulajdonosok érdekeinek védelmére 1920-ban alapították a Szlovénországi Hadikölcsönvédő Ligát, amely a rasini alapelveken nyugvó cseh álláspont revideálását, a magyar hadikölcsönök teljes elismerését akarta elérni. Közös prágai képviselője volt a cseh- és morvaországi hadikölcsön-egyesületekkel. Megalakulását a cseh pénzügyminiszterrel, Karol Englißsel, megbeszélte találkozó gyorsította fel. A megbeszélésen két pozsonyi bank vezetőjén kívül az ellenzéki magyar politikusok küldöttsége is részt vett (Szent-Ivány József, Jabloniczky János, Körmendy-Ékes Lajos, Tobler János, Füssy Kálmán), Lelley Jenő felszólalásában a hadikölcsön-problémán kívül a magyar és német bankok helyzetéről számolt be. PSz, 1920. június 9. 23. sz. 1. p.; PSz, 1920. június 15. 24. sz. 2–3. p. Lelley parlamenti felszólalására *Magyar képviselők a prágai parlamentben*. Összeállította Varju József. Bratislava, Kiadja a Keresztényszocialista Központ, 1921, 18–23. p.

akció, 1924: záloglevelek, kötvények behozatala).⁴¹ Az 1920-as évek szanálási programjainak koordinációját és az ezzel kapcsolatos adminisztrációt szintén felvállalta. Erre a célra külön szindikátust hozott létre, amely a nagyobb szlovák, magyar és német bankokkal együtt valósította meg a válságba került kisbankok pénzügyi újjászervezését, segítette fúziós tárgyalásaikat és felszámolásukat. Ezzel a szlovákiai bankkoncentráció egyik indikátorává vált, elősegítette a magyar bankok struktúraváltását (a törpebankok számának radikális csökkenése, néhány középbank erősödése).⁴² A tagintézetek anyagi hozzájárulásával kialakított autonóm, revíziós jogkörökkel rendelkező struktúra a szlovákiai bankügyek terén fontos tanácsadói és konzultációs szerepet kapott. A bankok közötti szolidaritást már kezdetektől a bankválság, a restriktív állami intézkedések és az erősebb pénzintézetek eltérő érdekérvényesítési, üzleti stratégiái veszélyeztették. Az egyesület megszűnéséhez (a csatlakozott bankok számának csökkenéséhez) a nagy gazdasági válság következtében beszűkült tőkekapacitások, a fúziók és affiliációk jelezte bankkoncentrációs folyamat, a szlovák és cseh bankok mind erőteljesebb expanziója vezetett.⁴³

A szervezet alapvetően szakmai, érdekvédelmi csoportosulás volt, amely a csehszlovák hatalmi központokhoz alkalmazkodott, velük szoros kapcsolattartásra és kooperációra törekedett. A hitelintézeteket közös pénzügyi problémáik kötötték össze. Az egyesület egy etnikailag elkülönülő, nehezen megvalósítható bankpolitika megvalósítására nem vállalkozhatott.⁴⁴

41 Gaucsík István: A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In Jobbágy István (szerk.): *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Komárom, Pont, 2004. 41–70. p.

42 A kisbanktípus a szlovákiai bankrendszer egyik specifikuma volt, nem tekinthetjük csak a magyar bankok jellegzetességének. Horváth, Pavel: *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava, Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1935, 125. p.

43 Az egyesület megalakulására és tevékenységére Gaucsík István: A magyar és a német nemzetiségi pénzintézetek bankkegyesületének megalakulása Csehszlovákiában (1918–1920). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002. 1. sz. 83–105. p.

44 Ezt a szemléletet képviselte Schmidt Imre, az egyesület titkára, aki Gyárfás Elemérnek az Erdélyi Bankszindikátus elnökének a cikkére reagált. Gyárfás a „speciális erdélyi bankpolitika” szükségességéről értekezett. A budapesti nagybankok érdekeltségeinek fenntartása mellett foglalt állást, amelyeket a leg-erősebb erdélyi magyar bankok irányítottak volna. Indoklása szerint már nem várhatták Budapesttől az intenciókat és a felügyeletet, másik oldalon pedig – a román nacionalizálás miatt – nem akartak Bukarest felé orientálódni. Schmidt álláspontja az eltérő szlovenszkói viszonyokat tükrözte. A külön bankpolitika akadályát a perifériák 1918 előtti egyoldalú Budapest-függőségében látta. Etnikai jellegű politizálásra csak a szlovák bankszövetség esetében utalt (valójában azt túlbecsülte). Gyárfás nézetét, hogy „konjunkturális üzletekkel budapesti tőkét csábítsanak vérszegény pénzintézeteik megerősítésére” azzal az érveléssel utasította el, hogy ez a lépés a kedvezőtlen valutáris viszonyok mellett egy új, kifelé irányuló függést teremthet és a befogadó ország kormányzata részéről restriktív, megtorló intézkedések várhatók (az ő megfogalmazásában: „kivívna az illető kormányok bizalmatlanságát és halálát jelentené az ottani magyarság minden gazdasági szervezkedésének”). A megoldási lehetőségeket az intézetek közötti szolidaritásban, a bankok megerősítésében (alaptőke-emelések, mobilitás, szanálások) és az ország pénzügyi viszonyainak konszolidálásában jelölte meg. Gyárfás cikkére *PMH*, 1922. szeptember 27. 97. sz. 7. p.; Schmidt cikkére *PMH*, 1922. október 19. 115. sz. 2–3. p. Az erdélyi pénzintézetekre Gyárfás Elemér és az Erdélyi Bankszindikátus tevékenységére Bárdi Nándor: *A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája a két világháború között. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években*. 36–38., 42–44. p. <http://www.ika.hu/bardi.htm>, *Jelentés az Erdélyi Bankszindikátus 1924. évi működéséről*, é. n., h. n., 14–15., 82. p. Az erdélyi szervezet kapcsolatban volt a Pénzügyi Intézetek Egyesületével, főleg a hadikölcsönök tárgyában folyt konzultálás.

Eddigi ismereteim szerint nem kerültek elő hitelt érdemlő források a Szlovenszkói Magyar Bank létrehozásáról, amely mögött a magyar pártok álltak volna. Szervezeti szempontból tény, hogy alig volt magyar érdekeltségű középbank, amelyből ezt kialakíthatták volna, ha persze nem gondoltak volna új hitelintézet alapítására. A magyar bankot Hantos László említi, de a bankok helyzetéről téves véleményt alkot. Hantos László: *Gazdasági életünk húsz éve*. In Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Somorja, Méry Ratio, 2002², 82–83. p.

2. táblázat. A kereskedelmi bankok nemzetiségek szerinti betétmegoszlása

A bankok nemzetiségek szerint	Betétek 1918-ban		Betétek 1938-ban	
	Millió Kč	%-ban	Millió Kč	%-ban
Szlovák	137,1	11,4	1163,2	41,0
Cseh	-	-	1001,0	35,3
Magyar és német	1060,3	88,6	669,6	23,7
Összesen	1197,4	100,0	2833,8	100,0

Forrás: Hallon, Ľudovít: Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In *Slovensko v Československu 1918–1939*. Bratislava, Veda, 2004, 330. p.

Az ipartársulatok szervezeti széttöredezettsége⁴⁵

A kisiparosok és kiskereskedők érdekvédelmi szervezeteinek gyökerei szintén a dualizmus korába nyúltak vissza. A céhrendszer felszámoló magyar liberális törvényhozás új kereteket alakított ki, amelyek a szabad termékkereskedelem követelményeinek jobban megfeleltek, az iparágak és a vállalkozások szervezésével, a munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatos feladatokat hatékonyabban elláthatták.⁴⁶ 1918 után a cseh országrészben az osztrák, Szlovákiában és Kárpátalján a magyar törvények maradtak érvényben. Csehszlovákiában csak 1924-ben egységesítették az ipartörvényt, amelybe a korábbi osztrák rendeletet is beolvasztották. Az ipartársulatok szervezeti egyesülése kétféle módon mehetett végbe. Vagy területi alapon (járás, tartomány, kamara), vagy a szakágazatok szintjén valósulhatott meg. Ezek alapján beszélhetünk területi, ill. szakszövetségekről. A két világháború között inkább a cseh mintájú szervezetépítés volt a jellemző, amely tartományi szinten realizálódott, de a német kisebbség is jelentős bázissal rendelkezett.⁴⁷

45 Az ipartársulatok helyzetére lásd Gaucsik István: A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938) Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok. *Korall*, 2004. 18. sz. 59–62. p.

46 Az 1859-es osztrák ipartörvény csak a cislajtán tartományokra vonatkozott. A törvény reformjára 1883-ban és 1885-ben került sor. Magyarországon az 1872-es VIII. tc. alapján hozták létre az ipartársulatokat, amelyeket a céhek megújított szervezeti folytatásának tekinthetünk. Az 1884. évi XVII. tc. az ipartestületek kialakításáról rendelkezett, ezek nagyobb önállóságot kaptak. Kalavský, Michal: Zrušenie cechov a problémy spoločenskoeconomickej aktivizácie remeselníkov na Slovensku. In *Zborník Slovenského národného múzea*, 1988, História 28, 218–231. p.

47 *Rád živnostenský*. I. köt. Zost. Štědrý, Bohumil–Buchtela, Rudolf. Praha, Československý Kompas tiskařská a vydav, akc. spol., 1926, 523–530. p.; *Československá vlastivěda*. VI. köt. Praha, Sfinx Bohumil Janda, 1930, 177–180. p.; *Živnostenský zákon pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi*. Zost. Brejcha, Jaroslav–Fikera, Viktor. Praha, Československý Kompas tiskařská a vydav, akc. spol., 1925, 570–580. p.

A 259. sz. ipartörvényt 1924. december 1-jén tették közzé. Az ipartársulatok ugyanazon szakmabelieket tömöríthették községi vagy járási szinten. Az iparosoknak és kereskedőknek kötelező tagságuk volt, a gyártulajdonosok ez alól kivételt képeztek. A korszakban a szakjellegű, ill. rokon szervezetek létrehozása terjedt el. Az ipartársulatok a gazdasági feladatok és az iparjogból származó köteleességek mellett művelődési, oktatási és humanitárius célokat is felvállaltak.

3. táblázat. Ipartársulati szövetségek Csehszlovákiában

Év	Csehország	Morvaország és Szilézia	Szlovákia és Kárpátalja
1923	161	68	-
1927	180	78	1
1930	190	85	1

Forrás: *Statistická příručka Republiky Československé IV.* Sestavil Státní úřad statistický, Praha, Nákladem Státního úřadu statistického – v komisi kníhkupectví Bursík&Kohout, 1932, 150. p.

A cseh terminológia a „svaz” és a „jednota” kifejezéseket egyaránt használta a szövetségek megnevezésére. A statisztika a szövetségek három fajtáját különböztette meg (a járásokon belüli önkéntes és kötelező tagságúakat, valamint a magasabb szintű önkéntes jellegűeket). Ezeket a táblázatban összevontam.

4. táblázat. A cseh és német iparösszövetségek 1923-ban

Szövetségek	Csehország		Morvaország		Szilézia	
	cseh	német	cseh	német	cseh	német
Területi szervezetségűek	57	55	22	14	1	2
Szakmai szervezetségűek	28	25	10	7	1	4

Forrás: *Statistická příručka Republiky Československé II.* Sestavil Státní úřad statistický, Praha, Melantrich, 1925, 147. p.

A szlovákiai szövetségalakítási törekvéseket a köztársaság fennállásáig több tényező, így a politikai elvárások, a vagyoni állapot miatti kiszolgáltatottság, a tagsági bázis vontatott kiépítése és főleg a nemzetiségi intolerancia akadályozta. A hatalomváltás után alakult szlovák szervezetek, amelyek a szlovák iparosság érdekeit karolták föl, az amúgy sem egységes kisiparos társadalmat még jobban atomizálták. Ezen túl a tagság beszerzése érdekében néhány cseh iparösszervezet is konkurensként jelentkezett. Az egységes iparösszövetség megalakítása a nemzetiségi ellentétek, a kisebbségi nyelvhasználat és ügyintézés akadályozása és az anyagi terhek miatt⁴⁸ elhúzódott. A szervezet újbóli megalakulására 1928-ban került sor.⁴⁹ A nyugati országrészekben a szövetségek egyfajta korlátozott regionális megoszlását és a közigazgatási egységekhez való szoros kötődésüket tapasztaljuk, addig Szlovákiában ezzel szemben az figyelhető meg, hogy az iparösszövetség által egy központosított rendszert akartak kialakítani. Azonban ennek a gerincét alkotó ipartársulatok száma még a 30-as években is messze elmaradt a csehországiakétól. A magyar iparosság vezetőinek a szövetség átalakítására és decentralizálására tett javaslatai kevés kézzelfogható eredménnyel jártak. Az általános gazdasági világválságban gyökerező jelenségekre való reagálás, az érdekvédelem különböző formái (tiltakozás, memorandumok beterjesztése, lobbizás) a korszakban végig jellemzők maradtak.⁵⁰ A magyar

48 A magyar nyelvű adminisztráció megtartásáért állandó harc folyt, annak ellenére, hogy az ipartársulatokon belüli kisebbségi nyelvhasználatot a nyelvtörvény alapján 1926-ban kormányrendelet is bevezette és részleteiben szabályozta. Rád živnostenský i. m. 562. p.

49 A szövetség megnevezése: Szlovenszkói és Podkarpatszka Ruszi Ipartársulatok és Grémiumok Országos Szövetsége (*Krajinský zväz živnostenských spoločností a grémií pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi*). Ruman, Miloš: Organizačná štruktúra živnostníctva na Slovensku. In Kolesár, Miloš (red.): *Zlatá kniha Slovenska*. Bratislava, Sostavil a vydal Miloš Kolesár, 1929, 345–352. p.

50 Vö. pl. Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fiókleveletár, Galántai Járási Hivatal, 16. d., 553 prez., vagy a Komáromi Járási Általános Ipartársulat vezetőjének, Boldoghy Gyulának a cikkét. *PMH*, 1930. december 30. 295. sz. 11. p.

ügyleti nyelvű ipartársulatok érdekeinek érvényesítése beszűkült, egy különálló magyar iparosszövetség kiépítésére a magyar kisiparoság mind létszámában, mind vagyonállományában erőtlennek bizonyult.⁵¹

Etnikai kisebbség a gazdaságban

A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzetével és a gazdaság egyes területein hiányosan kiépült – status nascendi állapotban vagy kiépülőfélben lévő – szervezeti háttérrel csak néhány szerző foglalkozott.⁵² Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez a problémakör marginális témaként jelent meg. Az elemzések, áttekintések és felvetések közös jellemzője volt, hogy az etnikai közösség gazdasági-szociális lemorzsolódását döntően két tényezőre vezették vissza. A vélemények egyik meghatározó alkotóelemét a hatalomváltás előtti liberális magyar gazdaságpolitika gyakorlatának a kritikája alkotta. A magyarországi gazdasági fejlődést a magyarság szempontjából egyoldalúnak tekintették (tőkegyenge agrárgazdaság), amely – ha a sarkított okfejtéseket követjük – káros következményekkel járt a későbbi kisebbségi magyarok számára: a vagyoni különbségek igazságtalanul növekedtek, a plutokrácia szabadon uralkodhatott, a kisegzisztenciák megsemmisültek, a középosztály összetartó ereje feloldódott, a földbirtokos réteg eladósodott és persze a nemzetiségek gazdaságilag megerősödtek. Emellett az 1918 előtti területi, regionális fejlesztést nemzetpolitikai szempontból átgondolatlanak és mesterségesnek tartották. Szerintük a földműves-, iparos-, kereskedő- és munkásrétegek felemelése később megakadályozhatta volna az 1918 utáni szociális jellegű földindulást a szlovákiai magyarok körében.

A megállapítások háttérben az 1930-as évek második felében és végén felerősödött önálló nemzeti irányítású, azaz a más nemzetiségűektől, idegen fajúaktól (értsd zsidóktól) „megtisztított” gazdaság létrehozásának igényét is felfedezhetjük.⁵³ Lehetséges, hogy az 1930-as évek válságérzete szintén megmutatkozott, hiszen a kortársak a gazdasági válságot társadalmi és szellemi válságként is megélték. A viták központi témáját az állami beavatkozás mértéke, a nemzetközi és nemzeti racionalizálás hiánya alkotta. A liberális elméletektől való elfordulás, a „megváltozott” kapitalizmus-sal való szembesülés ekkor érhető tetten.⁵⁴

51 Az Országos Szövetség alá tartozó magyar titkárság tervét vagy a Vitovszky József által 1931-ben beterjesztett szövetségi reformjavaslat elfogadását sem sikerült elfogadtatni.

52 Például Hantos: i. m. 77–79. p.; uő.: Gazdasági helyzetünk – kisebbségi gazdasági politikánk feladatai. *Bars*, 1938. február 12. 7. sz. 1–2. p.; uő.: Kisebbségi gazdaságpolitika. *Hitel*, 1937. május 27. 3. sz. 3. p. Lásd még Varga: i. m. 218–219. p.

53 Hantos László: A nemzeti gondolat gazdaságpolitikai célkitűzése. *Új Élet*, 1938. szeptember–október, 405–413. p.

54 Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja (1929–1936)*. Budapest, Eötvös Kiadó–PólgART Könyvkiadó Kft., 2004, 129–130. p. Csehszlovákia esetében – hasonlóan a többi iparosított államhoz – alapvető jekeként a világgazdasági válság általános ismertetőjelei (a nemzetközi hitelkapcsolatok felbomlása, a termelés, a befektetések visszaesése, növekvő szociális ellentétek stb.) mutatkoztak meghatározónak, az ország sajátos gazdasági feltételeivel szemben. Az egyes ipari ágazatokba és a mezőgazdaságba fokozatosan begyűrűző válság visszavetette a termelékenységet, a fogyasztást és a befektetői kedvet. Katasztrofális helyzetbe került a hagyományos kiviteli kereskedelem, a munkanélküliség a népesség egyharmadát-egynegyedét sújtotta. A csehszlovák gazdaságtörténet többek között a külföldi piacoktól való függést, a versenyképtelen ipari szerkezetet, a beszűkült hazai piacot, az autarkiót, a konkurenciaképesség alacsony fokát sorolja a válság fő okai közé. Lacina, Vlastislav: Dopad hospodářské krize třicátých let na československou ekonomiku. *Československý časopis historický*, 1989. 1. sz. 59–68. p.; uő.: Hospodářská politika v Československu v prvních letech velké krize (1929–1932). *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, 1979. 6. sz. 381–401. p.; Průcha, Václav: Economic Development and Relations, 1918–89. In Musil, Jiří (ed.): *The End of Czechoslovakia*.

A kisebbségek gazdasági helyzetét az átalakult, dezintegrált kelet-közép-európai térszerkezet, a kisállamok piacvesztései, a belső szerkezetátalakítások, a befogadó államok gazdaság, ill. kisebbségpolitikája, az egységes nemzetgazdaságok szervezése, valamint a helyi erőforrások lehetőségei mellett a világgazdasági folyamatok térségbeli hatásai, utózőngéi határozták meg.⁵⁵ A szlovákiai magyarság nem válhatott gazdaságilag önálló entitássá, ez vágyálom volt, hiszen ez a közösség „csak” történetileg, etnikailag és kulturálisan lehetett „megfogható”. A *Hitel* 1937-ben nem véletlenül tette kritika tárgyává Hantos László prágai előadásának elgondolását, amely az autarkiahoz közelítő önálló kisebbségi gazdasági élet kialakítását hirdette (Hantos „gazdasági öncélulásnak” nevezte⁵⁶). A valószínűleg Ternyei László⁵⁷ által írt vezércikk elismerte, hogy a gazdaság „minden *kisebbségi kulturának alapja*”, de felhívta a figyelmet az etnikai elzárkózás okozta váratlan és káros többségi reakciókra és a várható ellenlépésekre, valamint a propagandisztikus és félremagyarázható gondolati elemekre, amelyek a demagógia felé is elfordulhattak. Ternyei érvelésében a Tarján Ödön által már 1930-ban megfogalmazott tézisekhez⁵⁸ nyúlt vissza, amikor a következőképpen érvelt: „*Mi, a kisebbség, a gyengébb fél vagyunk. A gyengébbnek fegyvere soha nem lehet az elzárkózás, az elkülönülés, mert azzal még gyengébbé teszi magát. Ellenkezően, az erősebb patrimoniumában való részesedést kell magának követelnie, még pedig nem olyan módszerekkel, amelyek erőhatalmi – bárha csak hangulatbeli erőhatalmi – beavatkozást jelentenek, hanem mindig csak az egyenlő jogra, az egyenlőségre hivatkozva. A jog a gyengébb fegyvere. És a jogra, az egyenlőségre való hivatkozás aztán nemcsak megengedi a hangozó szót, a propagandát, hanem szükségessé is teszi*”.⁵⁹ Az 1930-as években mintha

Budapest–London–New York, CEU Press, 1997, 51–52. p.; Vö. még Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003, 268–269. p. A korabeli magyar értékelésekre Kovács Károly: Csehszlovákia a depresszió jegyében. *Korunk*, 1935. 1. sz. 12–15. p., ill. Tarján Ödön helyzetjelentései (*Die Tschechoslowakei Anfang Mai 1934. Situationsbericht*. Budapest, Druck der Sárkány Druckerei Aktiengesellschaft, 1934, 8–11. p.; *Die Tschechoslowakei Ende 1935*. Budapest, Druck der Sárkány Druckerei Aktiengesellschaft, 1936, 6–16. p.) Csehszlovákián belül az elmaradottabb Szlovákiát és Kárpátját súlyosabban érintette a válság. Székely Pál: Csehszlovákia nyugati és keleti része – számokban. *Korunk*, 1936. 5. sz. 397–402. p.

- 55 A politikai döntéshozók az I. világháború utáni rendezéskor a gazdasági tényeket figyelmen kívül hagyták. A kisállami gazdasági nacionalizmusok hátráltatták a térség gazdasági konszolidációját. Mindezek és még sok más fontos tényező „találkozása” (pl. a jövátételek ügye, az aranyvaluta összeomlása) vezetett a nagy gazdasági válsághoz. Cameron, Rondo: *A Consince Economic History of the World*. New York, Oxford University Press, 1993, 345–358. p.
- 56 „Kisebbségi »gazdasági öncélulást« emlegetett Hantos László (...) úgy magyarázván a dolgot, hogy meglévő magyar vállalatainknak, gazdasági és erkölcsi erejüket a szlovenszkoí magyarság szellemi és anyagi gyarapodására és boldogulására kell fordítaniok, előttük magyar gazdasági, kulturális és társadalmi céloknak kell lebegniök”. *Hitel*, 1937. május 27. 3. sz. 1. p. Az előadást a Csehszlovákiai Magyar Akadémikusok Szövetségének felkérésére tartotta. Az előadásáról szóló tudósítást lásd uo. 3. p. A magyar főiskolások Hantos „nagy sikerű előadása után” gazdasági szemináriumok szervezését vették tervbe Pozsonyban, Prágában és Brünmben. (uo. 7. p.)
- 57 Ternyei László a Prágában megjelenő *Hitel* c. gazdaságpolitikai lap szerkesztője volt. A csehszlovák gabonamonopóliumról publikált ismertető jellegű könyvet és Karol Engliš cseh közgazdász, politikus, pénzügyminiszternek a kötött gazdasági rendszert taglaló munkáját fordította le magyar nyelvre 1935-ben. A *Prágai Magyar Hírlap* hasábjain Csehszlovákia gazdasági helyzetével foglalkozott.
- 58 Tarján Ödön az „öslakosságot” sújtó gazdaságpolitika revíziója mellett az állami adókból és illetékekből való részesedést követelte a magyarságnak. A politikai autonómiát a gazdasági érdekérvényesítés eszközeként tekintette. A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából. Klny. *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága, H. Mercy Ny., 1930, 53., 58–60., 73–79. p.
- 59 *Hitel*, 1937. május 27. 3. sz. 1. p.

a nemzetiségi jellegű gazdasági elkülönülés/bezárkózás gondolata nem kapott volna nagyobb támogatást az értelmiség és a kisebbségi politikai elit részéről. A magyar kisiparos szervezeti kezdeményezések egyik aktív szereplője, Ivánfy Géza például 1932-ben az elzárkózás lehetetlenségére mutatott rá: „Igen jól tudjuk, hogy egy állam keretén belül csak magára számító, csak magában forgolódo és érzelmi vámsorompókkal magát elkülönítő nemzeti kisebbségi közgazdaságot felépíteni lelketlenség [sic!] lenne. Nem is erről van szó. Hiszen a közgazdasági élet több szabadságot kíván, s közvetlenebb kapcsolatot, az anyagi-javak cseréjében kifejeződő valóság-együtműködést azokkal, akikkel az államegységben a sors összeköt.”⁶⁰ Szent-Ivány József 1935-ös „új magyar nacionalizmusának” gazdasági programja (amely „a magántulajdont tisztelő társadalom nemzeti organismusának” kialakítására hivatkozott) sem tartalmazta az autarkia igényét, célirányosan egy foglalkozási szektorra, a földművesekre és a gazdákra irányult. A meghirdetett elvek között a magántulajdon tiszteletét, a közösségi érdeket, a szabad kereskedelmet⁶¹, az igazságosságot és a szolidaritást találhatjuk.⁶²

A szerzők a másik determináló tényezőt az új állami keretbe kényszerülve megtagasztalt kisebbségi sorsban, a hátrányos politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági következményekben látták. Az utóbbi esetében kimondatlanul is a csehszlovák gazdaságpolitikában megnyilvánuló nemzetiesítő tendenciákra tapintottak rá, ugyanakkor a többségi nemzet gazdasági nacionalizmusának súlyával, a gazdasági demokrácia eszméjének egyoldalú alkalmazásával és a gazdasági élet terén tapasztalható kisebbségi érdekvédelem korlátaival, az érdekérvényesítés elégtelen voltával is szembesültek. A kisebbségi társadalom belső, permanensen létező deficithalmaza a problémák szövevényes hálójaként jelent meg. A kivezető utat néhányan a pontosabban alig kifejtett „erkölcsi erő” fogalmában jelölték meg. Valószínűleg az egyéni erkölcsösségre is gondolhattak, amely a közösségi szokásokat és normákat elfogadja, azokat követi. Vagy a csoport iránti erkölcsi kötelezettségre utalhattak, azaz a pillanatnyi érdekeken túlmutató jóra, a lelkiismeret követésére, esetleg a társadalmon belüli rend akceptálására, a törvények betartására.⁶³ Az eszmefuttatások mélyszövevényében mintha egyéni és közösségi találkozását, az új közösségi élményt, a vállalt szolidaritást akarták volna sejtetni, miközben a belső kohézió ellentmondásait alig vizsgálták. Másik oldalról vizsgálva a kérdést, az individualizmus mellett, amely az egyéni profitmaximalizálást követte, a csoportérdekek elfogadása, tiszteletben tartása, a szolidaritás-elv és az altruizmus megerősödését jelenthette (pl. a szövetkezeti mozgalom, az ipartársulatok segély- vagy nyugdíjalapjai).

A csehszlovákiai magyarság két évtized alatt nem tudta létrehozni a gazdasági társulások egységes hálózataként funkcionáló szervezeti felépítményét (nevezhetjük gazdasá-

60 *Magyar Írás*, 1932. szeptember 7. sz. 566. p.

61 A valóságban már kötött, védővamos kereskedelmi versengés folyt az európai országok között.

62 *PMH*, 1935. április 30. 100. sz. 2. p. A magyar pártok 1934–1935-ös választási agitációjára lásd Baláz, Július: *Madarské buržoázne strany v Československu a voľby v roku 1935. Historický časopis*, 1988. 4. sz. 638–643. p.

63 A Hantos-féle „definíció”: „Kisebbségi életben csak az erkölcsi erő lehet a gazdasági életben is az összekötő kapocs, amely az elszakadt nemzettöredék gazdasági útját szabályozza”. Hantos László: *Gazdasági életünk húsz éve*. In Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Somorja, Méry Ratio, 2002, 77. p. Varga Imre így fogalmaz: „Mivel államhatalommal, a törvények parancsoló szavával nem rendelkezünk önmagunk felé fordulva, nemzettársadalmi életünknek belső, erkölcsi feszítő erőnkől merítve kell megteremteni az összefogó, megtartó és vezető kötelekeket. A mi gazdasági szellemünk nem térhet le a nemzeti lelkiismeret és az erkölcs útjáról”. Varga: i. m. 223. p.

gi alrendszernek is) a társadalmi cselekvések eltérő céljai, ill. a változékony, képlékeny érdekegyeztetés motivációi miatt. Az objektív okok közé a következőket sorolhatjuk: a közösség alacsonyabb számarányát, a kedvezőtlen foglalkoztatási struktúrát,⁶⁴ a magyar(országi) tőke nacionalizálása, kizorítása miatt beszűkült gazdasági „játéktér”, a többség érdekcsoportjai által ellenőrzött gazdasági-pénzügyi erőforrásokat. A gondolat-sort folytathatnánk még azzal, hogy az állami gazdaságba tagolódo strukturális széttagoltság, a politikai elit gazdaságszervező tevékenységének behatároltsága, a konszenzushány és a kiértelt koncepciók hiánya, a magyar vállalkozói réteg számbeli és tőkebeli gyengesége, az államfordulat előttről származó szervezetekre gyakorolt, politikailag motivált államhatalmi nyomásgyakorlás és felszámolási tendenciák ugyanúgy idesorolhatók. Az állami, többségi irányítású gazdaságpolitika (gazdaságssabályozás) felsőbb szintjeiről és a befolyásoló szervezetekből (kormányzati hivatalok, kartellek, szakszervezetek, kamarák, országos illetékességű érdekvédelmi csoportosulások) hiányzott a magyarság képviselője, így a gazdasági érdekvédelem színtereivé az egyes foglalkozási rétegeknek a munkamegosztás következtében létrejött, több-kevesebb önállósággal bíró közösségi formái (egyesület, szövetkezet, társulat, egyeslet, kör, szakosztály) váltak. Ezek szoros kapcsolatban voltak környezetükkel, a társadalmi élettel, a közgazdasággal, a kultúrával, és újabb szervezatközi kapcsolatokat alakítottak ki. Célrányosan szerveződtek, közös célokat fogalmaztak meg, gyakran külső dominancia (állam, párt, gazdasági intézmények, befolyásos koncepciót megfogalmazó csoport, egyén) hozta őket létre; jövedelemközpontúság, egyéredkűség, rendezett hierarchia, a cselekvések koordinációja jellemezte őket. Könnyen sebezhetők is voltak, hiszen a gazdálkodói, termelői autonómiát, tehát az esélyegyenlőségre, arányos költségvetési támogatásra és a megrendelések szétosztására, egyben a szervezetépítésre formálható jogot a hatalmi szándékok meggátolhatták, esetenként fel is számolhatták. A magyar politikai pártok által létrehozott gazdasági vállalkozások – szemben a cseh és szlovák politikai elit kezdeményezte intézményekkel – jelentősen alulreprezentáltak lehettek. Kétséges, hogy az ellenzéki nemzeti és keresztényszocialista politika szükségleteit, anyagi forrásait biztosítani tudták volna, hiszen az állami megrendelésekből, szubvenciókból, kedvezményeiből is kimaradtak.⁶⁵

64 Az 1930-as statisztika szerint a magyarok 63,2%-os aránnyal a mezőgazdaságban a csehszlovákiai nemzetiségek között a ruszinok mögött a második helyet foglalták el. Az ipari ágazatokban (16,9%), közlekedésben (2,6%), kereskedelemben és pénzügyben (3,8%) a többi nemzetiséggel szemben jelentősen alulreprezentáltak voltak. Két nagy tömböt alkotott a magánzók, bérlők (50,0%) és a kézi munkát végzők (41,5%) csoportja. Prűcha: i. m. 45. p.

65 A magyar politikai garnitúra, hogy saját vezetését, hatalmát biztosítsa, megszilárdítsa, kiszélesítse, üzleti cégalapításokkal kísérletezhetett. Ezek működési mechanizmusait, a politikusok személyes szerepvállalásait, az üzleti társaságok jelentőségét vagy jelentéktelenségét további kutatások tisztázhatják majd. A szlovák pártok kötődésével az egyes gazdasági szektorokhoz és a politikai érdekek megjelenésével a szövetkezeti mozgalomban (agrárpárti befolyás) és a bankügyben (az államilag támogatott Legiobanka célirányos affiliációs politikája a magyar pénzintézetek ellen) Zdeněk Sládek foglalkozott. Sládek: i. m. 385. p. Egyáltalán nem kutatott a két világháború közötti kisebbségi magyar politikai elit és a gazdasági szféra viszonya. Például 1918 előtt többen a felvidéki pénzintézetek vezetőségeiben foglaltak helyet: Szűllő Géza a pozsonyi Közgazdasági Bank elnöke volt, Szent-Ivány József a Tornaljai Bank alelnöki tisztségét töltötte be, Bartal Aurél a Csallóközi Központi Takarékpénztár és Népbank elnökeként bukkan fel. Koczor Gyula a Komáromi Korona Takarékpénztár, míg Törkölly József a Rimaszombati Takarékpénztár igazgató-sági tagja volt. Kapcsolataikat a hatalomváltás után feltehetően kamatoztatni tudták. A magyar pártpolitika gazdaságszervező aktivitásaival és a pártok gazdasági szakosztályaival külön kell foglalkozni.

A TÁRSADALOMALKÍTÁS ÉS A KISEBBSÉGI TÁRSADALOM

KOVÁCS ATTILA

DÉLSZLÁV KOLONIZÁCIÓ ALSÓLENDVA KÖRNYÉKÉN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bevezetés

Az első világháborút követően létrejött jugoszláv állam etnikai szempontból – a kulturális, vallási, gazdasági stb. viszonyokhoz hasonlóan – rendkívül heterogén területeket egyesített. Az 1921-es jugoszláv népszámlálási adatokat figyelembe véve az ország összlakosságának 82,9%-a tartozott az államalkotó nemzetekhez, a szerb, horvát és szlovén nemzetekhez, ill. vallották a szerb, a horvát és a szlovén nyelvet anyanyelvüknek. Az ország lakosságának 17,1%-át kitevő kisebbségek közül a legnépesebb csoportot a németek, magyarok, albánok és románok képezték.¹ A kisebbségek elsősorban az ország peremterületein éltek nagyobb számban, alkottak némely területeken egybefüggő etnikai tömböket: különösen érvényes volt ez a Vajdaságra (Bácskában, Bánátban és a Szerémségben), a baranyai háromszögre,² a Muravidékre, valamint az ún. déli területekre.³

A jugoszláv állam a két világháború között végrehajtott földreform keretén belül zajló kolonizációt használta fel elsősorban az újonnan szerzett területek elszlávosítására, az ott élő nem szláv lakosság asszimilációjára, valamint Macedónia esetében a macedón nemzeti öntudat kialakulásának megakadályozása és a terület elszerbesítése volt a cél. Az alábbiakban az 1918 és 1941 között végrehajtott jugoszláv telepítések egy kis szegmensét, az Alsólendva⁴ környéki, ill. a Lendva-vidéki⁵ telepítéseket mutatjuk be.

1. A kolonizáció jogi háttér

A két világháború között végrehajtott jugoszláv kolonizációt nem szabályozták külön törvények (néhány jelentéktelenebb rendelet kivételével), hanem magát a földreformot

1 *Köztes-Európa (Térképgyűjtemény)*. Összeállította Pándi Lajos. Budapest, Osiris, 1997, 394. p.

2 Az egykori Baranya megye azon területéről van szó, amely a trianoni döntés következtében a jugoszláv államhoz került.

3 A déli területek alatt a jugoszláv szakirodalom Koszovó, Macedónia, Szandzsák és Montenegró egyes területeit értelmezi.

4 Ma Szlovénia részét képezi Lendva/Lendava néven.

5 Lendva-vidék, ill. az Alsólendva környékén található és egyben a kisváros vonzáskörzetébe tartozó magyar vagy többségében magyarok által lakott falvak elsődlegesen 25 települést számoltak. Az első világháborút követően azonban az új határok Lendva-vidéket kettészelték, és annak nagyobb részét – Dobronak, Zsitkóc, Kámaháza, Göntérháza, Radamos, Bánuta, Hídvég, Hosszúfalu, Alsólendva, Kapca, Gyertyános, Felső- és Alsólakos, Kót, Petesháza, Hármasmalom, Csente, Völgyifalu és Pince nevű településeket – az újonnan megalakuló Szerb–Horvát–Szlavón Királysághoz csatolták. Korábban a Lendva-vidékhez tartozó Jósecz, Bödeháza, Szombatfa, Szjártóháza, Gáborjánháza és Újfalu viszont a határ magyarországi oldalán maradt; ezekkel a településekkel az elemzés nem foglalkozik.

szabályozó jogi előírások keretén belül rendezték a telepítésekkel kapcsolatos jogalkotást. Így például a jugoszláv földreform alkotmányként emlegetett „A földreformot előkészítő előzetes rendelkezések”-ben is szerepelt a kolonizáció kérdése, majd az ezt követő összes fontosabb, földreformot tárgyaló törvényben megemlítik. A jugoszláv földreformot és kolonizációt szabályozó rendeletek és törvények a kisbirtokok létrehozását támogatták, mivel a földreform során azok a politikai erők kerültek többségbe, akik a szerbiai kisbirtokos parasztgazdaságok rendszerét akarták átültetni az ország többi területére. Ennek következtében a földreform során földet csak a földnélküli és a 10 kataszteri holdnál kevesebb földdel rendelkező földművelők kaphattak; ez utóbbiak családtagonként 1 kataszteri holdat kárpótlás fejében. A kolonizációban résztvevők pedig legjobb esetben is 8,7 kataszteri hold (5 hektár) földet kaptak szintén kárpótlás fejében.⁶ A felosztásra kerülő nagybirtokföldek nagysága régióként változott, Szlovénia területén a 200 hektárt meghaladó birtoktesteket sajátították ki a földreform számára, míg a Vajdaság területén az 500 hektárt meghaladó földterületek kerültek felosztásra.⁷

A kolonizációt szabályozó jogi előírások 5 telepési kategóriát különböztettek meg: a dobrovoljácot (ezen belül is különbséget tett a harcos és nem harcos dobrovoljác között),⁸ a kolonistát általános jogokkal, az autokolonistát, az optánst és a menekültet. A legjobb helyzetben a dobrovoljácok (harcosok) voltak, mivel ők kapták a legnagyobb földterületet (5 hektár földet családfőként dobrovoljác-harcos és 3 hektár földet családfőként dobrovoljác-nem harcos esetén), a kárpótlást viszont az állam fizette. Emellett több évig tartó adómentességet, valamint a gazdasági eszközökhöz, a házak felépítéséhez is kaptak támogatást az államtól. A többi telepescsoport tagjai általában valamivel kevesebb földdel lettek ellátva, mint a dobrovoljácok, másrészt viszont a földek utáni kárpótlást saját maguknak kellett megtéríteniük. Az államtól azonban ők is kaptak támogatást adókedvezmény, valamint gazdasági támogatás formájában.

2. A jugoszláv kolonizáció rövid áttekintése

A jugoszláv hatalom a telepítések során elsősorban szerb nemzetiségű telepeseket kolonizált a nemzetiségek által lakott területekre azzal a céllal, hogy nacionalizálják az újonnan szerzett területeket, és ezáltal is felgyorsítsák az ott élő nem szláv lakosság beolvadását a szlávságba.

A két világháború közötti időszak alatt végbement jugoszláv telepítések két fő területet vettek célba: az északi és a déli területeket. „A telepítések zöme mind északon, mind pedig Koszovóban a határok mentén történt, ami szintén arra utal, hogy az ál-

6 Ezzel szemben a többi kelet-közép-európai államban (a három balti államban, Lengyelországban, Csehszlovákiában) a földreformok elsődleges célja a középbirtokos paraszti réteg megerősítése volt. Erről bővebben lásd Dolmányos István kelet-európai földreformokat elemző tanulmányait az *Agrártörténeti Szemle* 1962 és 1965 között megjelent számaiban, valamint Simon Attila: Telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború között. *Korall*, 2004. december, 18. sz. 30–48. p.

7 A jugoszláv földreformmal és kolonizációval kapcsolatos jogalkotással kapcsolatosan lásd Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között* című könyvének idevágó fejezeteit.

8 A dobrovoljác szó önkéntest jelent, és azokat az Osztrák–Magyar Monarchiából származó személyeket – többségében katonaszökevényeket – jelölte, akik önkéntesként harcoltak a szerb hadseregben az első világháború, valamint a két balkáni háború alatt. A jugoszláviai magyarság körében a „dobrovoljác” kifejezés honosodott meg, mivel a dobrovoljác kolóniák legnagyobb számban a magyarok által is lakott Vajdaságban, vagyis Bácskában és Bánátban jöttek létre. A dolgozatban emiatt a dobrovoljác kifejezést használjuk az önkéntesek megjelölésére.

lam a feltétlenül megbízható szláv réteg kialakítására törekedett ezeken a területeken. E rétegeket a hatalom, különösen a 20-as években, a kisebbségek megfigyelésére, megfélemlítésére használta fel” – írja A. Sajti Enikő, rávilágítva a telepítések nacionalista céljai mellett a politikai okokra is.⁹ A déli területeken belül különösen Koszovóba és Macedóniába telepítettek sok telepest, akiket a földreformból kizárt helyi albán és macedón lakosság ellenségesen fogadott. Több helyütt fegyveres harcra is sor került a helyi lakosság, valamint a telepesek között, aminek a kormány katonai erők és a tűzérőség (!) bevetésével vetett véget. A déli területeken a telepeseknek az ellenséges helyi lakosság mellett a szokatlan éghajlattal is meg kellett küzdeniük. A felmerült nehézségek következtében sok telepes otthagya földjét, és a szökésben keresett menedéket.¹⁰ Nagyon eltérőek a déli területeken végrehajtott telepítések számszerű adatai. A jugoszláv földreform és kolonizáció szakavatott ismerője, Milivoj Erić adatai szerint a déli területeken az elemzett időszakban körülbelül 10 000–15 000 család telepedett le,¹¹ vele ellentétben Nikola Vučo 17 679 kolonista családot tüntetett fel, akik között 142 588 hektár földet osztottak ki 1940-ig.¹²

A kolonizáció másik célpontja az északi területek voltak, azon belül is elsősorban a Vajdaságra koncentrálódott a telepítési akció, ahol a legtöbb nagybirtok állt rendelkezésre, és ahol nagy számban éltek nemzeti kisebbségek (magyarok, németek, románok, ruszinok, szlovákok stb.). Az itt letelepedő telepesek többsége Szerbia, Bosznia és Crna Gora mezőgazdaságilag passzív területeiről származott, akik gazdasági szakismerete nagyon hiányos volt. Ennek következtében például megrongálták a bonyolult árvízvédelmi rendszert, ami több árvízet idézett elő. A telepesek kulturális színvonala is elmaradt az őslakosságtól, ami kizárta a jugoszláv állam elsődleges telepítési célját, a kisebbségek asszimilációjának lehetőségét. A telepítések során keletkezett települések gazdasági felemelkedése igen vontatottan haladt, a telepesbirtokok túlnyomó többsége nem volt képes piaci feleslegeket előállítani.¹³ Az északi területeken végbement telepítésekről – ahogy az egész jugoszláv földreformról és kolonizációról – pontos adatok egyelőre még nem állnak a rendelkezésünkre. A már említett Milivoj Erić becslései szerint Szlovéniában, Horvátországban és a Vajdaságban, vagyis az északi területeken a két világháború közötti időszakban legfeljebb 20 000 családot telepítettek le közel 100 000 családdal.¹⁴

Ezzel szemben a vajdasági földreform szakavatott ismerője, Nikola Gaćeša adatai szerint csak Bácskában, Bánátban és a Szerémségben legalább 19 226 telepes család telepedett le, ami, ha átlagosan öt családdal számolunk, 93 440 főt jelent. Különösen Bánátot érintette érzékenyen a kolonizáció, mivel az oda telepített 10 933 telepes család 54 665 családdal (öt családdal számolva) a bánáti lakosság közel 10%-át jelentette (Bánátban 1931-ben 563 933 személyt írtak össze). Ezáltal mélyreható változás állt be Bánát etnikai térképén, mivel a telepesek kizárólag délslávok voltak, elsősorban szerbek. A Bánát nemzetiségi összetételében beállt változásokat még tetézte a földreformban kisemmizett kisebbségek nagy számban való elvándorlása is. Szintén Nikola Gaćešától származnak azok az adatok is, miszerint 1919 és 1941 kö-

9 A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941.* Szeged, 1997, 101. p.

10 Erić, Milivoj: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god.* Sarajevo, 1958, 394–413. p.

11 Uo. 489. p.

12 Vučo, Nikola: *Poljoprivreda Jugoslavije (1918–1941).* Beograd, 1958, 39. p.

13 Gaćeša, Nikola: *Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini između dva svetska rata.* *Jugoslovenski istorijski časopis*, Br. 3–4. 179. p.

14 Erić, Milivoj: i. m. 481. p.

zött Bácska, Bánát és Szerémség területén 130 új települést hoztak létre a telepések. Közülük 64 Bácskában, 42 Bánátban és 24 a Szerémségben van.¹⁵

A jugoszláv földreform nem vette figyelembe a nemzeti kisebbségeket a földosztásnál. A nemzetiségek kizárása a földreformból különösen a magyar nemzetiséget érintette érzékenyen az északi területeken, mivel épp a magyarság körében volt legmagasabb a földnélküliek és a 10 kataszteri holdnál kevesebb földdel rendelkező személyek száma, tehát azon személyeké, akik jogosultak lettek volna a földosztásban. Az első világháború előtti szerb királyság területét a földreform közvetlenül nem érintette, ott nem került sor földosztásra, a telepítések folyamán azonban közvetve ez a vidék is érintve volt. A kolonizáció ugyanis a túlnépesedett szerb falvak lakosságának egy részét elszívta, és más vidékeken biztosított számukra földet.¹⁶

3. A kolonizáció kivitelezése Alsólendva környékén

Az Alsólendva környéki telepítéseket három nagyobb szakaszra lehet bontani, ill. három nagyobb hullámban zajlottak (1921–22, 1925 és 1931–1932). Az első szakaszban tengermelléki menekültek két kolóniát alapítottak. A második szakaszban – 1925-ben – került sor a legnagyobb telepítésekre, melynek folyamán a Muravidékről származó szlovén telepések két, már korábban meglévő település keretén belül hozták létre a kolóniákat, míg a Tengermellékről és az Isztriából származó kolonisták egy önálló települést alapítottak. A harmadik telepítési hullámra a harmincas évek elején került sor, amikor két településrészt hoztak létre a többségében Tengermellékről és az Isztriából származó telepések. A telepítések számára a földet a földreform hatálya alá kerülő Esterházyak alsólendvai uradalmából biztosították, ill. az uradalom Lendva-vidéken található birtokrészeiből. Az Esterházyak Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, azon belül Muravidékhez csatolt alsólendvai uradalma Juraj Demetrović földművelésügyi miniszter 1932. június 25-én kibocsátott határozata értelmében 15 959 kataszteri hold 626 négyszögölt tett ki, amiből Lendva-vidéken 11 499 kataszteri hold 626 négyszögölt terült el.¹⁷

3.1. A kolonizáció első szakasza

Az Alsólendva környéki kolonizációs tervekről az első híreket a sajtó közölte öt nappal Muravidék Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz való csatolása után – 1919. augusztus 12-én vonult be a jugoszláv hadsereg a vidékre –, amelyben tengermelléki szlovén menekültek telepítéséről írtak.¹⁸ A következő év májusában pedig már a muraszombati agrárhivatal¹⁹ első vezetője, Anton Štrekelj is támogatta a tengermelléki menekültek ko-

15 Gaćeša, Nikola: Opšta obeležja... i. m. 177. p.

16 Kovács Attila: Földreform és kolonizáció Lendva-vidéken a két világháború között. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet (a továbbiakban: MNMI), Lendva, 2004, 185–186. p.

17 Arhiv Republike Slovenije (Szlovén Köztársaság Levéltára, a továbbiakban: AS) 71, fasc. 74, Esterházy; Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi.

18 Jugoslavija, 1919. augusztus 17. 198/3.

19 A két világháború között háromszintű végrehajtói hálózat intézte az agrárkérdést és a telepítéseket a jugoszláv államban. A végrehajtói szint legmagasabb fokán a Földreformügyi Minisztérium állt, a diktatúra bevezetése után a Földművelési Minisztérium. A Földreformügyi Minisztérium végrehajtó szervei az agrárigazgatóságok voltak. Szlovénia területén a Ljubljanei Agrárigazgatóság volt illetékes, amely alá három – ljubljanei, maribori és a muraszombati – területi agrárhivatal tartozott. A Muraszombatban székelő területi agrárhivaltal – amely fennhatósága alá tartozott a Lendva-vidéki földreform kivitelezés is – 1923. május 16-án megszüntették, a hatáskörébe tartozó feladatokat a Maribori Területi Agrárhivatal vette át. A diktatúra bevezetése után a földreformmal és a kolonizációval kapcsolatos munka és döntési szint az újonnan létrehozott báni hivatalok hatáskörébe került, az esetleges viták eldöntésére és a kérdéses ügyek elintézésére viszont egy bizottságot hoztak létre a Földművelési Minisztériumban.

lonizálását az Esterházy-nagybirtok petesházi földterületére, amelyet Hertelendy Ferenc nagybérő bérelt az uradalomtól. A hivatal vezetőjének elképzelését a petesházi kolonizációval kapcsolatosan a Ljubljana Agrárigazgatóság is támogatta, elsősorban állami és nemzeti okokra hivatkozva, mivel a környéket magyarok lakták. Ez idő tájt – 1920 derekán – mérte fel a muraszombati agrárhivatal az Esterházy-uradalom kolonizációra alkalmas területeit és erre négy helyet talált megfelelőnek; a petesházi, a pincei és a hídvégi majort, valamint a Muraerdőtől keletre fekvő területeket a Mura folyó és az akkor még demarkációs vonal – a későbbi államhatár – között.²⁰

Hertelendy Ferenc és az Esterházy-uradalom között a petesházi majorra vonatkozó, 1932-ig érvényes szerződést 1920. november 9-ével a Muraszombati Agrárhivatal felmondta. A főbérő többször is fellebbezett, végül is a Ljubljana Agrárigazgatóság döntése alapján Hertelendy 1921 őszéig bérelhette a földeket, utána azonban a területi agrárhivatal rendelkezésére kellett bocsátania.²¹

A tengermelléki menekültek kolonizálását a muravidéki szlovének is ellenezték, élükön Klekl Jožef nyugalmazott plébánossal, szkupstinaei képviselővel. Lapjában, a *Novineben* többször is írt a tengermellékiek telepítése ellen, elsősorban azzal érvelve, hogy Muravidék sűrűn lakott terület, és a hazai, muravidéki embereknek sem jut elég föld. A parlamentben is felszólalt a telepítések ellen, és 1921 februárjában elérte, hogy a földreformügyi miniszter rövid időre leállíttassa a kolonizációt. Két hónappal később – elsősorban a Ljubljana Agrárigazgatóság közbenjárására – a miniszter elrendelte, hogy Petesházára 25 tengermelléki családot telepítsenek. Annak ellenére, hogy a Muraszombati Területi Agrárhivatal a tengermelléki menekültek letelepítését a gazdasági év – 1921 szeptembere után – befejeztével látta megfelelőnek, az első telepesek már 1921. június 1-jén megérkeztek Alsólendvára. A kezdeti nehézségek ellenére – lakásgondok, betegségek, anyagiak hiánya – 1921. december 5-ig 14 tengermelléki menekült család telepedett le összesen 63 családtaggal Petesháza majorban, illetve Petesháza kolóniában.²²

Mivel a petesházi kolóniát nem lehetett új telepesekkel bővíteni, a strnišcei táborban lévő tengermelléki menekültek másik csoportját a Muraszombati Területi Agrárhivatal Benicén tervezte letelepíteni. A Benice környéki földterületekre azonban a Varasdi Területi Agrárhivatal is igényt tartott, mert Benice szomszédságában – a Mura túloldalán – található muraközi települések horvát nemzetiségű földigénylőit akarta kielégíteni. A két agrárhivatal között több találkozóra és levélváltásra is sor került a benicei földterület végett. Végül is 1922. március 22-én egy szakbizottság tekintette meg a területet. A terepszemlén látottak alapján a Földreformügyi Minisztérium képviselője határozatot hozott, mely szerint a strnišcei táborban lévő tengermelléki menekült családokat Benicére telepítsék, a többi területet pedig a muraközi Križovec község földigénylői számára tartották fenn. Benicén 1922 második felében telepedtek le a tengermelléki menekültek, összesen 31 család.

A korabeli helyzet pontos és valósághű bemutatásához szorosan kapcsolódik Klekl 1941 nyarán – magyar nyelven – írott visszaemlékezése. A tengermelléki menekültek által létrehozott két településről a következőket írta: „Ahova a tengermelléki szlovének és horvátok letelepedtek, Benicén és Petesházán, oda a miniszteri rendelet értelmében csak itthoni embernek lett volna szabad letelepednie. Ez a rendelet minden községben ki volt hirdetve. De egy emberünk se akarta a faluja határát elhagyni és az árvi-

20 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

21 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

22 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

zes területen megtelepedni. Mikor a jelentkezésnek határideje lejárt, személyesen kerestem meg Uzunović minisztert és arra kértem, hogy hosszabbítsa meg a jelentkezési határidőt. Megtette, de hiába. A mieink nem jelentkeztek. Ezért jöttek a tengermellékiek. Később, mikor az itthoniak látták, hogy az idegenek megélnék a kapott területen, sajnálkoztak, hogy miért nem fogadták el a kínált földet, de akkor már késő volt.”²³

A Maribori Területi Agrárhivatal 1923. július 11–12-én helyszíni vizsgálatot tartott a telepesek helyzetéről. A Ljubljánába küldött beszámoló megállapította, hogy a telepesek első csoportját alkotó petesházi kolónia akkorra már túl volt a kezdeti nehézségeken, és a fennállását már nem fenyegette veszély. Az elegendőnek tűnő földön szépen gazdálkodtak, családonként 2-3 tehenet és 2-4 sertést tartottak, valamint gazdasági eszközökkel is rendelkeztek. A beszámoló a továbbiakban kifejtette: „Mivel már minden család igavonó állattal bír, az idei évben már külső segítség nélkül művelték meg a földet. A tavalyi évvel ellentétben azonban az idén már dicsérettel kell szólni arról, hogy a különböző mezőgazdasági kultúrák megművelését időben és jól hajtották végre.” A petesházi kolonisták lakhatási körülményeivel azonban nem volt megelégedve a hivatal vezetője, mivel egészségtelen épületekben voltak „összezsúfolva”. A benice-i telepesek helyzete – a beszámoló szerint – már nem volt annyira „szerencsés”, mint a petesháziaké. A telepesek közül minden család rendelkezett sertéssel, míg igavonó állat csak három családban volt. A település fő problémájaként az anyagiak hiányát említette meg a maribori szakember. Az állami kölcsönök megszerzése érdekében a benice-i kolonisták agrárszövetkezetet alapítottak. A hivatal vezetőjének véleménye szerint: „A telepesek tervét mindenképpen támogatni kellene, hogy mihamarabb az állatok és munkaeszközök vásárlásához szükséges pénzhez hozzáférjenek. Ezáltal a telepesek szociális helyzete gyorsan megszilárdulna, rövid időn belül külső segítség nélkül is jó gazdákká válhatnak. Muravidék legdélebbi részén, a magyar határ mentén pedig egy kompakt szlovén település jönne létre, amely így teljesíteni tudná a nemzeti és kulturális feladatát, amiért végül is létre lett hozva.”²⁴

Az 1923 júliusában készült beszámoló sok érdekes adattal szolgál a telepesek új életkörülményekhez való alkalmazkodásáról. A fő problémát mindenekelőtt a kolonisták rossz anyagi helyzete jelentette, mivel a telepesek többsége az isonzo-i front mentéről kitelepített személy volt, akiknek a háború alatt odaveszett a vagyonuk. A telepesek többsége a személyes holmiján kívül nem rendelkezett más ingósággal, ezért is volt különösen nehéz az első években a megélhetésük. A másik nagy problémát az éghajlat és a vele járó – a korábbi lakhelyükhöz viszonyított – más életfeltételek jelentették. A beszámoló is rámutatott arra, hogy a telepesek nem ismerték a kontinentális éghajlat-hoz tartozó mezőgazdasági kultúrák megművelésének módját. Ez volt az oka a nem a kellő időben végrehajtott gazdasági lépéseknek. Szintén nagy gondot jelentett – elsősorban a petesházi kolóniában – a lakható épületek hiánya. Emiatt a telepesek egy-két épületben voltak összezsúfolódva, s ezáltal különböző betegségeknek voltak kitéve. A beszámolóból az is kiderül, hogy a településeket elsősorban nem a tengermelléki menekültek problémáira, életkörülményeinek javítása érdekében hozták létre, hanem nemzeti érdekek vezérelték a kolónia Lendva-vidékre történő telepítését.

A Murisán – a Muraerdőtől keletre található terület – és Petesházán még szét nem osztott agrárföldekért 1924 folyamán újabb „vita” robbant ki a maribori és a varasdi területi agrárhivatal között. Végül is a Földreformügyi Minisztérium terepre küldött külön-

23 Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: VaML), Klekl József iratai. 105. p.

24 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

megbízottjának beszámolója alapján a földreformügyi miniszter 1924. április 24-i határozatában a Murisán és a Petesházán található földeket a muraközi földigénylők rendelkezésére bocsátotta. A muravidéki kolonistáknak – akiket a Murisára akartak telepíteni – viszont a Hídvégen található Esterházy-földeket utalta ki. A tengeremelléki menekültek és a muravidéki kolonisták mellett Boszniából származó dobrovoljácokat is akartak kolonizálni 1924 folyamán Alsólendva környékére. A dobrovoljácok azonban nem szándékoztak véglegesen letelepedni a vidéken, hanem a számukra kiutalt földet – amelyet az agrárhatóságok a magyaroktól vettek el – az ott élő magyaroknak akarták további bérletbe kiadni. Mivel a magyarok nem vették bérbe tőlük a földet – ezt egyébként tiltotta a törvény –, a dobrovoljácok elhagyták Lendva-vidéket.²⁵ Alsólendva környékén a telepítések első szakaszában két kolonistatelepülést hoztak létre a tengeremelléki menekültek. A petesházi kolóniát 1921 nyarán alapította 14 tengeremelléki menekült család, míg a benicei kolóniát 1922 derekán 31 család hozta létre.

3.2. A kolonizáció második szakasza

A kolonizáció második szakasza alatt folytak a legnagyobb méretű telepítések Lendva-vidéken. Miután 1924. október 1-jével a magyar nemzetiségű bérloktól elvették az agrár földet, az így szabaddá vált területeket a helyi, szlovén származású igényjogosultak és a telepesek között osztották szét.²⁶ A kolonizáció második hulláma alatt az első telepítésre 1925 tavaszán került sor, amikor a hídvégi majorság területére megérkeztek az első telepes családok. Néhány hónappal később, 1925 augusztusában került sor a második telepítési hullámra, amelynek során a gyertyánosi majorság területére telepítettek 31 kolonista családot. A hídvégi és a gyertyánosi kolonisták muravidéki szlovének voltak, akik Muravidék szlovének által lakott területein éltek korábban. A muravidéki szlovén földigénylők Esterházy-nagybirtokra történt letelepítése elsősorban Klekl Jožef érdeme volt. A szkupstinában 1923 telén²⁷ elhangzott beszédében a Lendva-vidéki betelepítésekről a következőket mondta: „Ami az Alsólendva környéki betelepítéseket illeti, támogatom a földreformügyi miniszter azon tervét, hogy az államhatárainkon a mi szlovén nemzetiségű állampolgáraink telepedjenek le... Nagyon helyes, hogy a minisztérium figyel arra, hogy a szlovén elemmel erősítse meg a határunkat. Amíg ez egy részről szükséges, annyira szükséges másik részről az is, ahogy arról már szoltunk, hogy a szegény magyarokról is gondoskodjunk, akiknek szükségük van az állami segítségre rossz szociális helyzetük miatt. Az Alsólendva környéki földeket azonban elsősorban a szlovéneknek kell adni, és pedig a hazaiaknak”, ami alatt a muravidéki szlovéneket értette.²⁸ A muravidéki szlovének mellett 1925 folyamán a tengeremellékről és Isztriáról az olasz fasiszmus elől menekülő családokat is telepítettek le az Esterházy-uradalom pincei majorságára.²⁹

25 Pokrajinska in Študijska knjižnica – Területi és Tanulmányi Könyvtár (a továbbiakban: PIŠK) Murska Sobot, Arhiv sreskega načelstva, fasc. 17; Agrarne zadeve.

26 Itt kell megemlíteni, hogy míg az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság más területein élő magyarokat – és más, nem államalkotó nemzetiségeket – már a földreform első periódusában kizárták a földosztásból az optálási jogra hivatkozva, addig Lendva-vidéken ez nem történt meg. Itt a magyarok egészen 1924 szeptember végéig a nagybirtokok négyéves bérbeadásáról szóló rendeletben leírtak alapján bérelhetek agrár földet az Esterházy-uradalomtól. Ennek ellenére már 1924 előtt is történtek esetek, amikor magyar és más, nem szláv nemzetiségű földigénylőt kizártak a földreformból.

27 1923. december 5-én.

28 *Novine*, 1924. január 20.

29 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

A kolonista településre csak folyamatosan érkeztek a telepesek, amit jól tükröznek a különböző időszakokban készült összeírások. A kolóniákról és a telepesekről 1928-ban végrehajtott részletes összeírásból kiderül, hogy 1928 szeptemberig Alsólendva környékén 5 kolonista település, illetve településrész alakult. Az öt kolóniába 153 telepes családot telepítettek le a hét év során, akik közé sorolták a máshonnan ideköltözött kolonistákat, a dobrovoljácokat, az optánsokat és helyi kolonistákat (autokolonistákat). A Lendva-vidéki telepes családok között 1287 kataszteri hold 602 négyszögöl földet osztottak szét a földreformot végrehajtó szervek, ami családonként átlag 8,4 kataszteri hold birtokot jelentett.

1. táblázat. A telepes családok száma és a számukra kiosztott bérletek nagysága 1928-ban

Település	Telepes családok száma	Kiosztott agrárföld
Pince	24	200 kataszteri hold 1 435 négyszögöl
Hídvég	34	263 kataszteri hold 994 négyszögöl
Benice	32	296 kataszteri hold 1 067 négyszögöl
Petesháza	30	277 kataszteri hold 293 négyszögöl
Gyertyános	33	249 kataszteri hold 13 négyszögöl
Összesen	153	1 287 kataszteri hold 602 négyszögöl

Forrás: AS 71, fasc. 46, Esterházy; Uprava občine Gaberje.

A Cserencsói (Cserföldi) Földműves Szövetkezet Klekl Jožef vezetésével 1930-ban újabb kolónia létrehozásának kérelmével fordult a Földművelésügyi Minisztériumhoz és Sándor királyhoz. A kolóniát a dobronaki és a zsitkói települések határában lévő kiirtott erdőterületen létesítették volna, amelyet a király iránti tiszteletből Petrovo Selonak (Péterfalva) szándékoztak elnevezni. A kérelmekben Klekl a telepítést szociális és gazdasági okokkal indokolta, de teljesen új momentumként jelent meg a mura-vidéki kolonizáció során a vallási kérdés. „A családok szlovén nemzetiségűek (már-mint a kolonizációra kijelölt családok – K. A.). Az a körülmény, hogy a szlovének a magyar határra telepednének és ezáltal az utolsó magyar plébániát szlovén plébániára változtatnák, államvédelmi és nemzeti szempontból is nagyon fontos. Ezek az erdőkomplexumok ugyanis Dobronaktól a magyar határ felé terülnek el.”³⁰ A miniszter azonban nem hagyta jóvá a Cserencsói Földműves Szövetkezet kérelmét, mert a törvények tiltották az erdőirtások földreform számára történő felhasználását.³¹

Röviddel a földreformot lezáró törvény meghozatala előtt a Drávai Bánság Igazgatósága 1931 tavaszán összeíratta az Alsólendva környéki kolóniákat. Az Alsólendvai Járási Hivatal által tíz nap alatt elkészült jegyzéken a Pince, Benice, Petesháza, Gyertyános és Hídvég helységekben az adatfelvétel időpontjáig letelepedett kolonistákat tüntették fel. A jegyzékben rögzítették a családfenntartó nevét, a családtagok számát, a kapott föld nagyságát, a letelepedés időpontját és korábbi lakhelyét.³²

30 AS 71, fasc. 55, Esterházy; Spisi agrarne direktcije in Banske uprave. Odloki o udrditvi subjektov, različne pritožbe glede zemljišča in zgradb

31 AS 71, fasc. 55, Esterházy; Spisi agrarne direktcije in Banske uprave. Odloki o udrditvi subjektov, različne pritožbe glede zemljišča in zgradb

32 AS 71, fasc. 69, Esterházy; Spisi agrarne direktcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o udrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

2. táblázat. A telepes családok, valamint a családtagok száma és a számukra kiosztott agrárföld területe 1931-ben

Település	Családfők száma (ebből 1931. márc. 17-ig még nem telepedett le)	Családtagok száma (a le nem telepedett családtagok száma)	A telepeseknek kiosztott agrárföld (a még le nem telepedett családok számára kijelölt agrárföld)
Pince	43 (4)	224 (26)	323 kat. hold 1227 négyszögöl (30 kat. hold 1523 négyszögöl)
Gyertyános	38 (0)	186 (0)	280 kat. hold 533 négyszögöl
Hídvég	73 (3)	399 (17)	484 kat. hold 1476 négyszögöl (12 kat. hold 961 négyszögöl)
Benice	32 (0)	164 (0)	267 kat. hold 685 négyszögöl
Petesháza	35 (0)	176 (0)	288 kat. hold 519 négyszögöl
Összesen	221 (7)	1149 (43)	1644 kat. hold 1240 négysz. (43 kat. hold 884 négyszögöl)

Forrás: AS 71, fasc. 69, Esterházy; *Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utdritvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.*

A 2. táblázatból megállapítható, hogy 1931. március 27-ig az Alsólendva környéki kolóniákban 221 telepes családot telepítettek le a hatóságok. A 221 család között 1644 kataszteri hold 1240 négyszögöl agrárföldet osztottak ki. A legnagyobb kolonista település Hídvég volt, amely 1931-ben 73 családot számolt egy híján 400 családtaggal, míg a legkisebb település az önálló kolonista faluként létrejött Benice volt. Benicén az összeírás pillanatáig 32 család telepedett le összesen 164 családtaggal. Az 1928 szeptemberében készült hasonló jellegű összeírás szerint az Alsólendva környéki településekre 153 kolonista családot telepítettek le, akik között 1287 kataszteri hold 602 négyszögöl agrárföldet osztottak ki. A két adatsorból megállapítható, hogy az eltelt három évben új kolonista település nem alakult, azonban a meglévő településekre új telepesek érkeztek – összesen 61 család, akik között természetesen további birtoktereket osztottak szét az agrárhatóságok.³³ A forrásból az is kiderül, hogy a 221 család közül 1931 márciusáig 7 család (43 családtaggal) még nem telepedett le a számukra kiutalt földön.

A telepesek létszáma és a számukra kiosztott földek ismertetése mellett az összeírás megemlíti a letelepedésük időpontját és eredeti lakhelyét. Ezek szerint megállapítható, hogy a legtöbb kolonista 1925-ben, illetve az 1928–1931 közötti években telepedett le Alsólendva környékén. Klekl tevékenysége következtében a muravidéki szlovén falvakból a Lendva-vidékre 113 család érkezett, míg a tengermellékről és Isztriáról 88 család. Az egykori krajnai és dél-stájerországi tartományokból, valamint az ország más területeiről 13 telepes család érkezett 1931-ig. Az 1931-ig még le nem telepedett – de papíron már kiutalt földön – 7 család közül kettő volt muravidéki, egy Isztriáról származott (Tengermellék), míg négy családnak Szlovénia egyéb vidékeiről kellett volna Alsólendva környéki kolóniákra telepednie. A Muravidékről származó kolonisták túlnyomó többsége Hídvég és Gyertyános településeken alakított ki magának birtokokat és

33 Sajnos az 1931. március 27-én készült összeírás nem jelzi egyértelműen, hogy a családtagok száma tartalmaz-e a családfőket is, vagy azokat önállóan vezették. Ennek ellenére nagy valószínűséggel állítható, hogy a családtagok alatt a családfők is szerepelnek, mivel ellenkező esetben – véleményünk szerint – a dokumentumokban ezt jelezték volna.

lakhelyet. Szlovénia és az SzHSz Királyság más vidékeiről érkező telepesek viszont Petesházán, Benicén és Pincén telepedtek le (lásd a 2. táblázatot).³⁴

3.3. A kolonizáció harmadik szakasza

A földreformot lezáró törvény meghozatala után – 1931-ben fogadták el „A földreform megszűnéséről szóló törvény a nagybirtokon” jogszabályt – tovább folytatódtak a be-telepítések. Kámaházára 1931 tavaszán 15 tengeremelléki szlovén, 5 horvát és 1 szerb családot telepítettek. A földreformot végrehajtó szervek Kámaházán 178 kataszteri hold 287 négyszögöl földet osztottak ki az újonnan érkezettek között. Alsólendva környékén az utolsó kolónia 1932 és 1934 között alakult Hosszúfalu település részeként. Ebben az új kolóniában két év alatt 12 kolonista család telepedett le, akik közül 5 a Muravidék szlovének lakta falvaiból, míg 7 az olasz fennhatóság alatt lévő tengeremellékről származott. Az újonnan érkezett telepes familiákban 55 családtag élt, akik között 90 kataszteri hold földet osztottak szét.³⁵ Eddig nem tapasztalt módon a Zágrábi Agrárszövetkezetek Szövetsége kamatmentes hitelből Kámaházán 20, míg Hosszúfaluban 6 házat építtetett a kolonisták számára.³⁶

A továbbiakban két konkrét személy esetén keresztül részletesen szó lesz a hosszúfalui és a kámaházi kolonizáció megvalósulásáról. Izidor Radikon családfő nemzeti okok miatt menekült Olaszországból Jugoszláviába, és 1932. február 22-én Ljubljánában állampolgárságért folyamodott. Ezután 1932. március 17-én a Drávai Bánság Igazgatóságához fordult kérelmével, melyben letelepedés céljából 10 kataszteri hold földet kért az Esterházy-nagybirtokon. Izidor Radikon ideiglenes lakhelyén – a Ljubljana melletti Devica Marija v Polju – a polgármesteri hivatal 1932. április 11-én igazolta ottani jelenlétét, és rögzítette a négytagú családot. Az igazolásban felsorolták a család tulajdonát képező bútorokat is. Ljubljánában a benyújtott kérelmek és igazolások alapján Izidor Radikon családját 1932. május 7-én optáns-kolonistának ismerték el, és Hosszúfalu település kataszteri határában földet utaltak ki számukra. A 9 kataszteri hold 1153 négyszögöl birtokot 1932. október 1-jével kellett elfoglalniuk. Öt nappal később, 1932. május 12-én pedig ingyenes vonatjegyet is biztosítottak Izidor Radikon számára Ljubljana-Zalogtól Alsólendváig. A Radikon család 1932 második felében telepedett le Hosszúfaluban.³⁷

Nem minden esetben ment ilyen gyorsan a kolonisták letelepedése. Franc Mezek dobrovoljác 1933. május 30-án kért földet a Drávai Bánság Igazgatóságától. Ljubljánában 1933. augusztus 7-én utaltak ki számára 5 hektár (8,77 kataszteri hold) földet Kámaháza határában, melyet még annak az évnek októberéig el kellett foglalni. Franc Mezek azonban csak 1938 őszén telepedett le a kiutalt birtokra, amelyen további segítségként egy felépített ház is várt reá és családjára.³⁸

A Drávai Bánság Igazgatóságához 1932 és 1933 során több kérelem is érkezett, melyben elsősorban Olaszországból a fasizmus elől elmenekült szlovének kértek föl-

34 AS 71, fasc. 69, Esterházy; Spisi agrarne direktije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o udrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

35 AS 71, fasc. 68, Esterházy; Dobrovnik in Žitkovci., AS 71, fasc. 56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

36 AS 71, fasc. 56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

37 AS 71, fasc. 44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

38 AS 71, fasc. 54, Esterházy; Udrditve subjektov – Radmožanci, Genterovci, Mostje, Zamostje, Kamovci.

det az alsólendvai Esterházy-uradalom területéből. A többségüket Kámaházára és Hosszúfaluba telepítették, illetve ott osztottak ki számukra parcellákat, házhelyeket. Volt olyan család is, amelyet a már korábban alapított kolóniákra telepítettek.³⁹

Az Alsólendva környéki telepesek 1934. december 30-án nagygyűlést szerveztek a járási székhelyen. A gyűlésen elfogadott álláspontjaikat a Drávai Bánság Igazgatóságára küldték el. A kolóniák lakói öt pontban tüntették fel sérelmeiket. A levél végén arra kérték a báni hivatalt, hogy a telepeseket adósságaik felének elengedésével segítse az állam. A nemzetpolitikai szempontból kiemelten kezelt Lendva-vidéki kolonisták panaszainak kivizsgálására, helyzetük felülvizsgálatára 1935 tavaszán egy bizottság érkezett hozzájuk. A hídvégi és a gyertyánosi kolóniákon kívül a többi telepes faluról a terepszemle után beszámolót készítettek az illetékes tárca számára. A valamilyen – számunkra ismeretlen – oknál fogva pontosan egy év múlva elkészült összegzésben⁴⁰ a bizottság tagjai kifejtették, hogy: „Az összes kolónia kolonistái és dobrovoljácái sokat szenvedtek az utóbbi években a különböző természeti katasztrófák következtében; többszöri árvíz, szárazság, fagy, egerek stb. sújtották őket. Általában a kolonisták 80%-ának gazdasági és vagyoni helyzete olyan, hogy a megélhetésük kiadós állami segítség nélkül a mai körülmények között teljesen lehetetlen. Egyedül a kolóniákra anyagiakkal jól ellátva érkezett telepeseknek sikerült úgy felépíteniük a gazdaságukat, hogy a továbbiakban is ki fognak tartani, ha nem lesz több elemi katasztrófa és baleset az állatokkal. Mindenki más pedig ma mezítelen és éhes. A fentiekben említett elemi katasztrófák miatt az összes kolonista abbahagyta a különböző illetékek fizetését, aminek következtében 2-3 éves bérleti díjat és több mint 5 éves adóhátralékot halmoztak fel. Megállapítottuk, hogy a tavalyi évben a legjobb gazdák sem termeltek annyit, hogy a nagyszámú családjukat ellássák és közben fizessék a kötelezettségeiket. Ennek okát a gyenge termés hozam mellett a nagyon alacsony mezőgazdasági terményárakban kell még keresni, amelyeken az alsólendvai zsidóknak kénytelenek eladni áruikat, mivel nincsenek más felvásárlók. Azoknál a kolonistáknál nem várható előrelépés, akik nem rendelkeznek munkaeszközzel, állattal, trágyával és vetőmaggal. Sokan a nagy szegénység ellenére törekednek és igyekeznek a saját gazdaságukat egyensúlyba hozni. A kolóniákon azonban vannak olyanok is, akik 10, illetve 14 év alatt semmi-re sem jutottak saját hibájukból. Az ilyen munkakerülőket, alkoholistákat stb., akik szegényt hoznak, ajánlatos lenne a kolóniákról eltávolítani. Mivel a kolonisták nem fizetik a különböző illetékeket és adókat, ahol kolonisták laknak, az összes község vezetése kellemetlen helyzetbe került. Nem elég, hogy a kolonisták nem fizetnek, hanem hasonló álláspontra helyezkedtek a hazaiak is, mondván »mindenkinek egyforma jogokat«, vagyis ha azoknak nem kell fizetniük, senki sem követelheti meg tőlünk a törlesztéseket.” A továbbiakban a beszámoló településenként bemutatta a kolóniákat és a kolóniák némely telepesét. Elsősorban azokról szóltak az összegzésben, akikkel valami gond volt.⁴¹

A bizottság összefoglaló jelentéséből kiderült, hogy főleg a tengermellékről származó telepesek, illetve az általuk alapított kolóniák küszködnek nagy nehézségekkel Alsólendva környékén. A bizottság tagjai gondot észleltek a föld megművelésében, hi-

39 AS 71, fasc. 69, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

40 A beszámolót 1936. április 4-én küldték el a Földművelésügyi Minisztériumba.

41 AS 71, fasc. 56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

ányzott a munkaeszközökkel és igavonó állatokkal való ellátásuk, aminek következtében sok kolonista bérbe adta a földjét a környező települések lakóinak.

A nyilván nem hibákat, hanem eredményeket, illetve a tényleges helyzetet feltáró bizottság nagyon sok gonddal találkozott Muravidéken. A több mint egyhetes helyszíni szemle során módjuk és idejük volt minden kolonistával és dobrovoljással személyesen beszélni.⁴² Az intenzív, több napos, eddig nem tapasztalt hosszúságú személyes tapasztalatszerzés alapján nagyon pontos helyzetképet rajzoltak. A más országrészekből Lendva-vidékre letelepedett gazdák nagy része csődöt mondott, csak az állami támogatások tartják el őket. Bár a rosszul gazdálkodók és élők arányát nem rögzítették százalékos pontossággal, az adófizetések elmaradásának elterjedt gyakorlata jól jelezte a telepesek nehéz helyzetét. Személyekről és családokról kellett lesújtó nyilatkozatot tenniük, mivel 10-14 év alatt nem tudtak Alsólendva környékén megkapaszkodni, önhibájukból eredően (is) éheztek és rongyosak voltak. Az összefoglalóból határozottan kirajzolódott a Klekl által a telepítések elején hangoztatott probléma: a más vidékről ideköltözött kolonisták a muravidéki gazdálkodási szokások, időjárási viszonyok ismeretének hiányában bukásra vannak ítélve. A szegénységben tengődő telepeseket az állam az etnikai határ kiterjesztése és a szlovén szavazatok növelése miatt megpróbálta újból és újból megerősíteni, de ennek egyéb veszélyes vonzatát is kiválóan rögzítették a látogatók, az adók elmaradásának leírásakor. Másfél évtizedes kísérletezés ellenére a Lendva-vidéken sem példamutató gazdákká, sem államilag megbízható polgárokká nem váltak a kolonisták. Helyette állandó – részben jogos – problémáikkal folyamatos, megoldatlan állapotokat gerjesztettek, stabilizáló szerepük helyett válsággócot jelentettek Alsólendva környékén.

A kolonisták gazdálkodási és megélhetési gondjai mellett az új telepesek megérkezésekor gyakran már a földkiméresi költségek is gondot okoztak. Ilyen esetre utal a földreformot lezáró bizottság 1935. május 8-i határozata, mely szerint 62 hídvégi kolonistától el kell kobozni a földjét, mivel kétszeri felszólítás után sem fizették be a kiméresi költségeket. Csak többszöri fellebbezés és a költségek kifizetése után törölték a határozatot és maradhattak a birtokok a kolonisták kezén.⁴³

Az Alsólendva környéki kolonizálásra – hasonlóan, mint az ország más területein végrehajtott telepítésekre – jellemző volt a tervszerűtlenség, a szisztematikusság hiánya. A telepítések során nem alakult ki együttműködés a kolonizálást végrehajtó szervek, a kolonisták és a nagybirtok között, ami rengeteg összetűzéshez vezetett. A vizsgált térség kolonizációja során elsősorban a nemzeti okokat vették figyelembe, és csak másodlagos helyen szerepeltek a gazdasági szempontok, aminek az lett a következménye, hogy a kolóniákon létesített gazdaságok többsége életképtelen volt. A fentiekben már említett bizottsági jelentés szerint a kolonisták 80%-ának gazdasági és vagyoni helyzete olyan volt, hogy megélhetésük kiadós állami segítség nélkül lehetetlen lett volna. A telepítésekkel az állam egyrészt a magyar–jugoszláv államhatár Lendva-vidéki szakaszán megbízható szláv réteg kialakítására törekedett, másrészt az itt található kompakt magyar településhálózat szétszabdalása volt a cél. A telepítés során a szociális okokat sem vették figyelembe, illetve csak az államalkotó nemzetek szempontjából alkalmazták azt, mivel az Alsólendva környéki őslakosságának többségét kitevő magyarokat kizárták a földreformból. Csak a földreformot lezáró törvény meghozatala (1931) után sikerült néhány magyar származású személynek agrárföldhöz jutnia. Elsősorban az Esterházy-uradalom

42 A helyszíni szemle 1935. április 9–18. között zajlott.

43 AS 71, fasc. 54, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

cselédei és szolgálai kaptak agrárföldet végkielégítésként, valamint azok a föld nélküli, illetve nagyon kevés földtulajdonnal rendelkező magyarok kaptak földet, akik „lojális” állampolgárok voltak, gyermekeiket szlovén iskolába írátták, csatlakoztak a kormánypárt-hoz és az 1931-es népszámlálásnál szlovénnek vallották magukat.⁴⁴ Az így földhöz jutott magyar származású személyek száma azonban elenyésző, és a kapott föld nagysága is csekély volt.

4. A kolonizáció mérlege

A két világháború között végrehajtott Alsólendva környéki kolonizáció során a telepe-
sek összesen 7 települést, ill. településrészt hoztak létre. Közülük két települést –
Benice és Pince-major – önálló településként alakult, míg a maradék öt – Petesháza,
Hídvég, Gyertyános, Kámaháza és Hosszúfalu – már korábban meglévő települések ré-
szeként jöttek létre.

3. táblázat. A Lendva-vidékre a két világháború között telepített telepes családok, va-
lamint a családtagok száma és a számukra kiosztott agrárföld

Település	Családfők száma	Családtagok száma	A telepeseknek kiosztott agrárföld
Pince-major	43	224	323 kat. hold 1 227 négysz.
Gyertyános	38	186	280 kat. hold 533 négysz.
Hídvég	73	399	484 kat. hold 1 476 négysz.
Benice	32	164	267 kat. hold 685 négysz.
Petesháza	35	176	288 kat. hold 519 négysz.
Hosszúfalu	12	55	90 kat. hold
Kámaháza	21	101	178 kat. hold 287 négysz.
Összesen	254	1 305	1 912 kat. hold 1 527 négysz.

Forrás: AS 71, Esterházy, Fasc. 69., AS 71, Esterházy, Fasc. 68., AS 71, Esterházy, Fasc. 56.

A településre, ill. településrészekre a levéltári források alapján 254 család telepedett
összesen 1305 családtaggal, akik között 1912 kataszteri hold és 1527 négyszögöl
földet osztottak szét (lásd a 3. táblázatot).

A levéltári források részletes elemzése lehetővé teszi a telepesek származási he-
lyének bemutatását is. Az adatokból kiderül, hogy a legtöbb telepes család – szám-
szerint 120 – a Muravidékről, a korábban Zala és Vas megyéhez tartozó szlovén fal-
vakból érkezett Alsólendva környékére. Az egyébként Muravidék sík vidékéről száрма-
zó kolonisták két településen, Gyertyánosban és Hídvégen telepedtek le nagyobb
számban: az elsőben 37, míg a másodikban 69 család. A Tengermellékről (Isztriával
együtt) 111 család érkezett a Lendva-vidékre. A Tengermellékről, illetve az olasz fenn-
hatóságú területekről érkező családok öt kolóniát – Petesházát, Benicét, Pincét, Hos-
zúfalut és Kámaházát – hoztak létre és képeztek e településeken többséget a tele-
pesek másik két csoportjával, a Muravidékről és Szlovénia egyéb vidékeiről száрма-
zókkal szemben. Szlovénia más területeiről – néhány családtól eltekintve, akik Jugo-
szlávia más vidékeiről származtak – 23 család érkezett, akik a különböző kolóniakon
szétszórtan kaptak birtokot a földreform során (lásd a 4. táblázatot).

44 AS 71, fasc. 54, Esterházy; Utrditev subjektov- Radmožanci, Genterovci, Mostje, Zamostje, Kamovci.,
AS 71, fasc. 69, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki
o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno. AS 71, fasc. 68, Esterházy; Dobrovnik
in Žitkovci.

4. táblázat. A Lendva-vidékre a két világháború között telepített telepesek családjai eredeti lakhelyük szerint

Település	Tengermellék (Isztriával)	Muravidék	Az ország (elsősorban Szlovénia) más területei	Összesen
Petesháza	25	8	2	35
Benice	31	-	1	32
Pince	32	1	10	43
Gyertyános	-	37	1	38
Hídvég	1	69	3	73
Hosszúfalu	7	5	-	12
Kámaháza	15	-	6	21
Összesen	111	120	23	254

Forrás: AS 71, fasc. 69, Esterházy; AS 71, fasc. 68, Esterházy; AS 71, fasc. 56, Esterházy.

Korábban már szó volt arról, hogy a kolonizációt szabályozó jogi előírások 5 telepese kategóriát – dobrovoljácot, kolonistát általános jogokkal, autokolonistát, optáns-kolonistát és menekülteket – különböztetett meg. A legnépesebb csoportot alkotó muravidéki telepesek a „kolonisták általános jogokkal” csoportjába sorolandók, akik hasonló jogokat élveztek, mint az „optáns-kolonisták”, vagyis átlagban 8 kataszteri hold földet kaptak, amely után azonban saját maguknak kellett megtéríteniük a kárpótlást. Ide sorolható az ország más területeiről származó kolonisták egy része is. Az Alsólendva környékére telepített „optáns-kolonisták” az Olaszországból Jugoszláviába optált, túlnyomórészt szlovén, elenyésző számban horvát nemzetiségű személyek voltak, akik a jugoszláv állampolgárság megszerzése után agrár földért folyamodtak a földreformot végrehajtó szerveknél. Az „optáns-kolonisták” a második hullám alatt létrehozott Pince-majorban, valamint a harmadik hullámban megalakult Kámaháza és Hosszúfalu kolóniákban telepedtek le. A menekültek csoportját azok a tengermelléki szlovének alkották, akiket az első világháború (az isonzói front) űzött el otthonaikból. Az első hullámban Alsólendva környékére telepedő kolonisták képezték ezt a csoportot, akik Petesháza kolóniát, valamint az önálló településként megalakuló Benicét alapították. A különböző telepescsoportok közül a legjobb helyzetben a dobrovoljácok voltak, mivel ők általában 10 kataszteri hold földet kaptak, amelyért a kárpótlást az állam vállalta magára, míg a többi telepescsoport – ahogy erről már volt szó – saját maga törlesztette az agrár földért járó kárpótlást. Alsólendva környékére csak néhány dobrovoljác család telepedett le eltérően az „északi területek” többi vidékétől, ahol viszont a dobrovoljácok képezték a legnépesebb csoportot.

5. A kolonizáció hatása Alsólendva környékének népességszámára és nemzetiségi összetételére

Az Alsólendva környékén végrehajtott kolonizáció jelentősen kihatott a vidék népességszámára, valamint nemzetiségi összetételére. A Lendva-vidéken élő lakosság nemzetiségi, ill. anyanyelvi összetételében és a lakosságszámban beállt változásokat a jugoszláv állam által 1921-ben és 1931-ben, valamint a magyar statisztikusok 1910-ben és 1941-ben végzett hivatalos adatfelvételeinek összehasonlításával lehet bemutatni.

Lendva-vidék kolonizáció előtti nemzetiségi, illetve anyanyelvi helyzetével kapcsolatosan egyértelműen kijelenthető, hogy többségében magyar anyanyelvű közösség élt itt. Az 1910. évi magyar összeírás adatai alapján Lendva-vidék lakosságának 90,4%-a volt magyar anyanyelvű (11 607 fő), 8,6%-a szlovén (1102 fő), míg a maradék egy százalék

a német és horvát anyanyelvű személyek között oszlott meg (135 fő).⁴⁵ A következő, 1921-ben, már jugoszláv uralom alatt – de még az első telepítések előtt – végrehajtott népszámlálás adatai szerint Alsólendva és környéke lakosságának 82%-a volt magyar anyanyelvű (10 587 fő), 16%-a szlovén (2056 fő) és 2%-a (277 fő) tartozott az egyéb csoportba (horvátok, németek...).⁴⁶ A két népszámlálás nemzetiségi adatai közötti eltérés az impériumváltásnak tudható be, mivel egyrészt a magyar hivatalnokokat és egyéb állami alkalmazottakat elsősorban szlovén nemzetiségű hivatalnokok váltották fel, másrészt viszont a kétnyelvű és kettős identitással rendelkező személyek a mindenkor impérium – ez alkalommal az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – elvárásainak megfelelően nyilatkoztak anyanyelvükről. Az 1921-es adatok szerint a Lendva-vidéken összeírt 2333 szlovén, német és egyéb (főleg horvát) anyanyelvű személy közül 1729 személy Alsólendván, Hosszúfaluban és Csentében élt, elsősorban e települések szőlőhegyein. Ugyanakkor a Lendva-vidék sík területén fekvő településeken – amelyeket legjobban érintett a földreform – a magyarok aránya még magasabb volt, mint az egész vizsgált térségben.

Az 1921-es népesség-összeírás adatai szerint Lendva-vidék 19 településén 12 920 személyt írtak össze. A következő népszámlálásig eltelt tíz év alatt Alsólendva környékén 5 kolonistatelepülést hoztak létre összesen 1149 fővel. Ennek ellenére az összlakosság számát megvizsgálgatva kiderül, hogy a tíz év alatt mindössze 124 fővel növekedett a népesség: az 1921-es 12 920 főről az 1931-ben összeírt 13 047 főre. A tíz év alatti minimális növekedés meghatározó oka a kivándorlás volt. Az egyébként a telepítések előtt is túlnépesedett Lendva-vidéken a kolonizáció az elvándorlás folyamatát csak felgyorsította, illetve nagyobb méretűvé tette. Míg a kivándoroltak az 1920-as években Dél-Amerikát vették célba, addig a húszas évek végétől, a harmincas évek elejétől egy másik irányú és más típusú munkavállalás terjedt el; a nyugat-európai országokban vállalt mezőgazdasági idénymunka.⁴⁷ A vidék kivándoroltjainak túlnyomó többsége az itt élő magyarok közül került ki. A kivándorlás mellett a lakosság gyér növekedésére a természetes szaporodás csökkenése is kihatott. A tíz év alatti minimális növekedés további okait keresgélve meg kell említeni azt a tényt is, miszerint a Lendva-vidéken – hasonlóan az „északi területekhez” – bérletet kapott telepesek közül nem mindenki telepedett le, hanem a számukra kiutalt földet bérbe adták a környező településeken élőknek, illetve a kolóniák lakóinak. Az 1931-ben a kolóniákról készült beszámolóban feltűntették, hogy a „papíron” letelepedők közül hét család 43 családtaggal még nem érkezett meg a számukra kijelölt lakhelyre.

Az összlakosság számánál is meglepőbb adatokat kapunk, ha az új államban lezajlott két népszámlálás anyanyelvi adatai kerülnek összevetésre. Ezekből ugyanis kiderül, hogy a magyarság száma és aránya tíz év alatt nagyjából megfeleződött. Ahogy arról már szóltunk, 1921-ben Lendva-vidék összlakosságának 82%-a jelölte a magyart, 16%-a a szlovént anyanyelvének és 2% az egyéb anyanyelvűek csoportjába sorolta magát.⁴⁸ Tíz évvel később, ugyanezen települések lakosságából 39,6% (5171 fő) magyar, 55,6% (7257 fő) szlovén, míg a maradék 4,8% (619 fő) egyéb anyanyelvű volt.⁴⁹ A magyarság ily nagyarányú csökkenésére legnagyobb hatást gyakorló ok a földkérdés anyanyelvi bevállaláshoz történt kapcsolása jelentette. Ezzel magyarázható a korábban

45 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség főbb adatai községenként. Budapest, 1912.

46 *Prekmurje*. Seznam občin. Murska Sobota 1921. (Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota.)

47 Kerecsényi Edit: *Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások*. Lendva, 1994, 25–34. p.

48 *Prekmurje*. Seznam občin. Murska Sobota 1921. (Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota.)

49 *Popis stanovništva: 1931*, Dravska Banovina, Beograd, 1945.

a magyar anyanyelvűek csoportjában nyilvántartott kb. 3000–4000 személy tíz évvel későbbi nyilatkozata. Az anyanyelvet papíron váltók között voltak olyan szlovének, nemzetiségileg vegyes házasságban élők, akik 1921-ben még magyarnak vallották magukat. A Lendva-vidéken hirtelen felbukkant több ezer szlovén túlnyomó többsége azonban magyar származású személy volt, akik általában még a szlovén nyelvet sem bírták. A levéltári források, a korabeliek visszaemlékezései és az utókor elemzései egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy a föld nélküli, illetve kevés földdel rendelkező Alsólendva környéki magyarok az 1931-es népszámláláshoz szlovénnek vallották magukat, csak hogy agrár földhöz jussanak. Elsősorban azokon a településeken csökkent nagy arányban a magyar anyanyelvűek száma a korábbi adatokhoz viszonyítva, amelyek kataszteri határaiban 1931-ben még volt némi lehetőség arra, hogy földhöz jussanak az agrárreform során.

Az 1931-es népszámlálás után tovább folytak a betelepítések, melynek során Hosszúfaluban 12 kolonista telepedett le 55 családdal, míg Kámaházára 21 család érkezett 101 családdal. Így végül is a levéltári források alapján a két világháború között Lendva-vidékre 254 telepese családot telepítettek összesen 1305 családdal, akik között 1912 kataszteri hold 1527 négyszögöl agrár földet osztottak szét.

5. táblázat. A Lendva-vidékre a két világháború között telepített telepese családok, valamint a családtagok száma és a számukra kiosztott agrár föld

Település	Családfők száma	Családtagok száma	A telepéseknek kiosztott agrár föld
Pince	43	224	323 kat. hold 1227 négysz.
Gyertyános	38	186	280 kat. hold 533 négysz.
Hídvég	73	399	484 kat. hold 1476 négysz.
Benice	32	164	267 kat. hold 685 négysz.
Petesháza	35	176	288 kat. hold 519 négysz.
Hosszúfalu	12	55	90 kat. hold
Kámaháza	21	101	178 kat. hold 287 négysz.
Összesen	254	1305	1912 kat. hold 1527 négysz.

Forrás: AS 71, Esterházy, Fasc. 69., AS 71, Esterházy, Fasc. 68., AS 71, Esterházy, Fasc. 56.

A felsorolt és az 5. táblázatban bemutatott adatoknál azonban figyelembe kell venni, hogy a kimutatás három különböző forrás alapján készült, amelyek különböző időpontokban keletkeztek. Ezért az adatok nem teljesen megbízhatóak, mivel az egyik forrás csak az 1931-ig letelepedett kolonisták számát és a számukra kiosztott földterületet tünteti fel, míg a másik két forrás az utolsó két kolónia, Hosszúfalu és Kámaháza adatait is közli. Ráadásul a törvény lehetővé tette a kijelölt kolonista későbbi áttelepülését is, amit a források hiányában az 1931-ig alakult öt kolóniában – Petesháza, Benice, Hídvég, Gyertyános és Pince – sem lehet pontosan kimutatni.

Alsólendván és környékén az újabb népszámlálásra már a Muravidék Magyarországhoz való visszacsatolása után került sor 1941 nyarán. Az összeírt adatok szerint Lendva-vidéken 1941-ben 833 fővel voltak kevesebben, mint tíz évvel korábban. Ezt egyfelől a szlovén hivatalnokok, tanítók, fináncok, egy-két telepese család stb. elmenekülése, illetve elűzése idézte elő, másfelől a besorozott katonák és a szezonmunkát vállalók hiánya okozta. Az összeírt 12 211 Lendva-vidéki lakosból a szlovén anyanyelvűek a lakosság 16,3%-át jelentették, számokban kifejezve 1985 főt. A 9909 magyar anyanyelvű az összeírtak 81,1%-át, míg az egyéb kategóriába sorolt anyanyelvűek (összesen 317 fő) a Lendva-vidéki lakosság 2,6%-át tették ki.⁵⁰

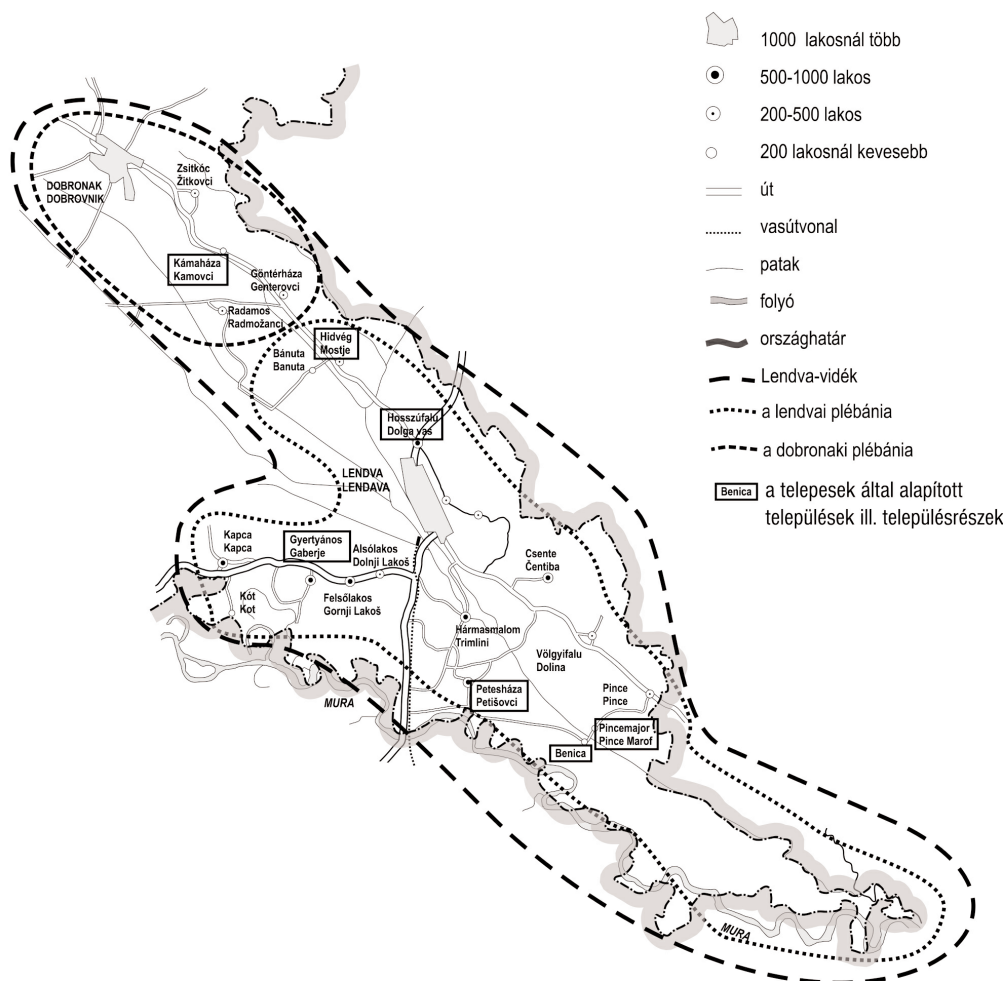
50 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (országhatáron kívüli terület). Kézirat. Budapest, 1990.

6. táblázat. Az anyanyelv megoszlásának változása Lendva-vidéken 1910–1941 között

	1910	1921	1931	1941
Magyar	11 607 (90,3%)	10 587 (81,9%)	5 126 (39,3)	9 909 (81,2%)
Szlovén	1 102 (8,6%)	2 056 (15,9%)	7 357 (56,4%)	1 985 (16,2%)
Egyéb	135 (1,1%)	277 (2,2%)	561 (4,3%)	317 (2,6%)
Összesen	100%	100%	100%	100%

Forrás: 1910. évi népszámlálás; Prekmurje... 1921; Popis stanovništva 1931; 1941. évi népszámlálás.

Alsólendva környéki kolonizáció

Az adatokból jól látszik az 1931. évi népszámlálás kirívó mivolta. A magyar anyanyelvűek arányának ismételt emelkedéséhez az impériumváltáson túl bizonyára hozzájárult a Lendva-vidéki gazdák földhöz jutásában szerzett csalódottság is, melyet a magyarok mellett a kettős kötődésű családok esetében is ki lehetett tapintani.

Az Alsólendva környéki vagy a Lendva-vidéki kolonizáció tényleges kihatását a vidék nemzetiségi összetételre a magyar érában végrehajtott két népszámlálás, az 1910-es (a földreform előtti) és az 1941-es (földreform utáni) összeírás adatainak összevetéséből lehet kideríteni. A Lendva-vidéken élő magyarok, szlovének és egyéb anyanyelvűek aránya az elemzett időszakban közel 10%-ot változott (lásd a 6. táblázatot). Elsősorban a szlovén anyanyelvűek javára beállt közel 10%-os arányváltozásban döntő szerepük volt a telepeseknek, akik egyáltalán nem beszélték a magyart, s így ők alkották a magukat szlovénnek (kisebb mértékben horvátnak) vallók biztos táborát.

A két világháború közötti betelepítések a magyar–szlovén nyelvhatár Alsólendva környéki szakaszára is kihatással voltak. A népszámlálási adatok alapján megrajzolt etnikai térképekről kitűnik, hogy a korábban egymástól élesen elhatárolódó magyar–szlovén nyelvhatár a telepítésekben eredően kismértékben „elmosódott”. Az egybefüggő és Alsólendva környékén kiszélesedő magyar lakosságú települések láncolatát mozaikszerűvé alakították a 20 év alatt idetelepített családok.

Források

Arhiv Republike Slovenije – Szlovén Köztársaság Levéltrára (= AS) 71, fasc.

44, Esterházy; Zakupodaja in kolonizacija.

46, Esterházy; Uprava občine Gaberje.

54, Esterházy; Utrditev subjektov- Radmožanci, Genterovci, Mostje, Zamostje, Kamovci.

55, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave. Odloki o utrditvi subjektov, različne pritožbe lede zemljišča in zgradb.

56, Esterházy; Zemljiško knjižni spisi, kolonizacija, popis razlaščenih in vrnjenih zemljišč.

59, Esterházy, 1) Splošno 2) Načrti 3) Spisek določnikov agrarnih interesentov pri Savezu agrarnih skupnosti v Zagrebu

68, Esterházy; Dobrovnik in Žitkovci.

69, Esterházy; Spisi agrarne direkcije in Banske uprave, Zemljiško knjižni sklepi, Odloki o utrditvi subjektov, Dodelitev zemljišč, zakupodaja in splošno.

74, Esterházy; Supermaksimum, utrditev objektov in prepisi k zemljiški knjigi.

Pokrajinska in študijska knjižnica – Területi és Tanulmányi Könyvtár (= PIŠK) Murska Sobota, Arhiv sreskega načelstva, Fasc. 17, Agrarne zadeve.

Vas Megyei Levéltár (VaML)

XIV. 10 Klekl József iratai, Vas és Zala megyei szlovén vidék fontosabb eseményei 1914. augusztus 20-tól 1941. április 25-ig.

1910. évi népszámlálás: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Budapest, 1912.

Prekmurje. Seznam občin. Murska Sobota 1921. (Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota).

Popis stanovništva: 1931, Dravska Banovina, Beograd, 1945.

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (országhatáron kívüli terület). Kézirat. Budapest, 1990.

Jugoslavija, 1919. augusztus 17. 198/3.

Novine, 1924. január 20.

Hivatkozott irodalom

- A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941.* Szeged, 1997.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). I. *Agrártörténeti Szemle*, 1962. 1–2. sz.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). II. Balti országok. *Agrártörténeti Szemle*, 1962, 3–4. sz.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). III. Lengyelország. *Agrártörténeti Szemle*, 1963, 1–2. sz.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). IV. Csehszlovákia. *Agrártörténeti Szemle*, 1963, 3. sz.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). V. Románia. *Agrártörténeti Szemle*, 1963, 4. sz.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). VI. Jugoszlávia. *Agrártörténeti Szemle*, 1964, 3–4. sz.
- Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). VII. Bulgária. *Agrártörténeti Szemle*, 1965, 2–3. sz.
- Erić, Milivoj: *Agrarna reforma in kolonizacija v Jugoslaviji.* Sarajevo, 1958.
- Gaćeša, Nikola: Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini između dva svetska rata. *Jugoslovenski istorijski časopis*, Br. 3–4.
- Kerecsényi Edit: *Távol a hazától... Lendvavidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások.* Lendva, MNMI, 1994.
- Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között.* Lendva, MNMI, 2004.
- Köztes-Európa (Térképgyűjtemény).* Összeállította Pándi Lajos. Budapest, Osiris, 1997.
- Simon Attila: Telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború között. *Korrall*, 2004. december, 18. sz.
- Vučo, Nikola: *Poljoprivreda Jugoslavije (1918–1941).* Beograd, 1958.

SIMON ATTILA

A SZLOVÁKIAI MAGYAR POLITIKA ÉS DÉL-SZLOVÁKIA KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KOLONIZÁCIÓJA

Kelet-Közép-Európában az első világháború után lezajlott földbirtokreformok legtöbbször a meghatározó szociális és gazdasági célkitűzések mellett az etnikai szempontok is jelentős szerepet kaptak. Így történt ez az 1920-as években a Csehszlovákiában lezajlott földbirtokreform esetében is, amely elsősorban a földtulajdon eloszlásában meglévő aránytalanságokat és igazságtalanságokat igyekezett orvosolni, emellett azonban nemzetpolitikai célokat követett. Annak a csehszlovák politikában határozottan kimutatható törekvésnek volt az egyik legfontosabb láncszeme, amely a gazdaság nacionalizálását a nemzetállami építkezés egyik legfontosabb elemeként alkalmazta. E mögé a célkitűzés mögé a szó etnikai értelmében vett cseh-szlovák társadalom döntő többsége és a forradalmi nemzetgyűlésben¹ jelen lévő összes politikai erő felsorakozott. Az ebben a kérdésben kialakult politikai konszenzus létrejöttét jelentős mértékben megkönnyítette, hogy a földbirtoktulajdon nagy részét a kezében tartó arisztokráciát sem a cseh, sem pedig a szlovák közgondolkodás nem tartotta a „nemzet testéhez” tartozónak.

A Csehszlovák Köztársaságban a nemzeti elvű földbirtok-politika megvalósítója a nemzetgyűlés által² szinte ellenőrizhetetlen hatalommal felruházott Állami Földhivatal (a továbbiakban: ÁFH) volt. Az ÁFH tevékenységének következtében – amelyet a neves cseh történész, Ferdinand Peroutka is *a nemzeti földpolitika fontos eszközeként* jellemzett – a földreform rendkívül hátrányosan érintette a magyar kisebbséget. Sérelemként azonban már a korabeli magyar közvélemény sem azt érezte, hogy a földreform céljaira lefoglalt mezőgazdasági területek aránya a magyarok által lakott 20 déli járásban³ volt a

1 A forradalmi nemzetgyűlés kezébe a csehszlovák államfordulatot levezénylő Csehszlovák Nemzeti Bizottság (CSNB) által 1918. november 13-án elfogott – mindössze 5 nap alatt elkészült – ideiglenes alkotmány adta a törvényhozó hatalmat. Az ideiglenes alkotmány szerint a forradalmi nemzetgyűlés addig gyakorolja a hatalmát, amíg az általa elfogadott végleges alkotmány szerint végrehajtott választások alapján az új nemzetgyűlés össze nem ül. Ez a rendelkezés sok kritikát váltott ki, hiszen eldől, hogy az alkotmányt az a törvényhozás fogja elfogadni, amelyből hiányoznak a nemzeti kisebbségek képviselői. Ezt a gyakorlatot kétségkívül nemzeti okok motiválták, amit Fred Hahn kicsit szarkasztikus módon kommentál: „A már elkezdett forradalom megvalósításához, vagyis az alkotmány megalkotásához azokat meghívni, akik ellen irányul, képtelenség és elképzelhetetlen volt.” (Hahn, Fred: Bylo Československo 1918–1938 národní nebo národnostní stát? *Střední Evropa*, 1994. 42. sz. 30. p.) A november 14-én összeült nemzetgyűlés a cseh pártok által az 1911-es ausztriai választásokon szerzett mandátumszámok alapján kooptált képviselőkkel állt, akikhez a szlovák klub kezdetben 40, majd később 54 fősre kibővített parlamenti képviselőcsoportja csatlakozott. A 270 fős nemzetgyűlés így tkp. a CSNB kibővített testületévé vált, miközben egyáltalán nem tükrözte a köztársaság politikai erőviszonyait és nemzetiségi összetételét.

2 Az ÁFH létrehozásáról és jogköréről a nemzetgyűlés 330/1919. sz. törvénye rendelkezett.

3 A Somorjai, Dunaszerdahelyi, Galántai, Vágsellyei, Érsekújvári, Verebélyi, Zselízi, Lévai, Komáromi, Ógyalai, Párkányi, Korponai, Kékkői, Losonci, Feledi, Tornaljai, Rozsnyói, Szepsi, Királyhelmeci és Nagykaposi járásról van szó.

legmagasabb⁴ – hiszen ezt objektív tényezők határozták meg. Igazi veszteség és valós sérelem a lefoglalt földek kiutalása során érte a szlovákiai magyarokat, hiszen aránytalanul kevesebb földet kapott, mint ami járt volna neki. Ezt nemcsak a földhivatalnak címzett panaszok, és a magyar képviselők által a nemzetgyűlésben benyújtott interpellációk támasztják alá, hanem a földreform eredményeivel kapcsolatos adatsorok is. Az ÁFH által vezetett statisztikákból ugyanis világosan kiderül, hogy a Dél-Szlovákiában a földbirtokreform során kiutalt mintegy 130 ezer ha nagyságú földterületből a helyi magyar lakosságnak mindössze annak mintegy 20%-a, 27 540 ha jutott.⁵ A többi állami tulajdonba, „csehszlovák” telepések és maradékbirtokosok kezébe került. A szlovákiai magyarok ezáltal nemcsak érzékeny gazdasági veszteséget szenvedtek, hanem társadalmi pozíciójuk is megrendült, s politikai érdekérvényesítő erejük is jelentősen csökkent.

A csehszlovák földbirtokreform nemzetpolitikai céljai leginkább a reform szerves részét képező telepítések lebonyolítása és eredményei kapcsán érhetők tetten. Miközben ugyanis a Dél-Szlovákiában élő nagyszámú magyar mezőgazdasági munkásság nem részesült a földreform során lefoglalt nagybirtokokból – valós érvekkel alá nem támasztható gazdasági és szociális indokokra hivatkozva –, cseh, illetve szlovák telepéseket költöztettek ide. A telepítések két formája során (az ÁFH által irányított állami és az ún. magánkolonizációról van szó) összességében több mint 3200 telepes család költözött a magyar nyelvterületre, akik közel 45 ezer ha földbirtokhoz jutottak.⁶ S noha ezek az eredmények nem érték el a telepítések irányítói által megfogalmazott maximális célkitűzéseket,⁷ a kolonizációra mégis úgy kell tekintenünk, mint a Dél-Szlovákiában a Trianon után lezajlott etnikai változások első fontos állomására.

A jelen tanulmányban – mivel ezt már más helyeken megtettem⁸ – nem kívánok az eddigiekben röviden felvázolt csehszlovák földbirtokreform és a telepítéspolitika megvalósulásával és eredményeivel foglalkozni, hanem arra szeretnék választ adni, milyen politikai viták kísérték a telepítési akciót, s hogyan reagált a folyamatra a két háború közötti szlovákiai magyar politika.

Kolonizáció és pártpolitika

Mivel a határ menti kisebbségek által lakott területek kolonizációja kiemelt nemzetpolitikai feladatnak számított, így nem csoda, hogy politikai viták keresztüzébe került. A csehszlovákiai politikai pártoknak a kolonizációval kapcsolatos megnyilvánulásaiban –

4 Az országos átlaggal szemben, amely 20,46% volt a déli járásokban, a mezőgazdasági terület 28,62%-át foglalták le, sőt néhány járásban, mint pl. az Ógyallai vagy a Párkányi járásban ez az arány meghaladta a 35%-ot is.

5 Státní úřední archiv, Praha (a továbbiakban: SÚA Praha), SPU-Vš (ÁFH általános iratok), 118. doboz. A lefoglalt birtokokból a nemzeti kisebbségeknek kiutalt földek.

6 A telepések által megszerzett földterülethez nagyjából hasonló nagyságú (mintegy 40 ezer ha) területet kaptak Dél-Szlovákiában az államhoz hú középbirtokos réteg gerincének szánt maradékbirtokosok is.

7 A legoptimistább cseh–szlovák elképzelések akár több tízezer telepes család letelepítését sem tartották elképzelhetetlennek. Vö. Simon Attila: Elképzelések és tervek Dél-Szlovákia szláv betelepítésére az első köztársaságban lezajlott földreform keretén belül. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 2. sz. 103–118. p.

8 Lásd többek között az alábbi tanulmányokat. Simon Attila: *Elképzelések...* i. m.; uő: Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban. *Századok*, 2004. 6. sz. 1361–1380. p.; uő: Etnické aspekty kolonizácie na južnom Slovensku v období prvej republiky. *Slovanský prehľad*, 2006, 1. sz. 11–24. p.

az azokból szinte teljesen hiányzó gazdasági és szociális elemek helyett – egyértelműen a nemzeti szempontok domináltak. A cseh és szlovák pártok határozottan felsorakoztak a telepítési politika mögé, a kisebbségek pártjai (néhány aktivista párt kivételével) pedig határozottan elutasították azt. A telepítések kérdése azonban nemcsak az államalkotó nemzet és a kisebbségek között okozott konfliktust, hanem felszínre hozta a prágai centralizmus és a szlovák autonomizmus közötti nézeteltéréseket is.

A telepítések terveinek kidolgozását és a kolonizáció végrehajtását közben tartó ÁFH-ban és alárendelt intézményeiben kezdetektől fogva a csehszlovákista orientációjú Agrárpárt befolyása volt a meghatározó. A párton belüli szlovák érdekcsoport, amelyet Milan Hodža vezetett, szeretne volna a földhivatal szlovákiai szerveinek a kompetenciáját bővíteni, s a döntések egy részét Pozsonyban meghozni, azonban a földreform irányítása és végrehajtása végig Prága elképzelései szerint történt. Ebben a Telepítési Hivatal⁹ létrehozása sem hozott lényegi változást, hiszen a pozsonyi hivatalban csupán a végrehajtás szálai futottak össze, a lényeges döntéseket továbbra is Prágában hozták. Az ÁFH centralista felépítésének és a kolonizáció végrehajtásának legélesebb bírálója az autonomista Hlinka Szlovák Néppártja (HSLS) volt, amely a földreform és a kolonizáció elleni kifogásait szervesen beépítette a prágai központú csehszlovákizmus elleni küzdelmébe. A Néppártnak a földreformhoz való hozzáállása azonban alapvetően problematikus volt. Mivel olyan politikai szervezetről volt szó, amely első sorban a katolikus lakosságot szólította meg, s a párt vezetésében is komoly pozíciói voltak a klérusnak, a Néppárt minden erejével védelmezni kívánta a katolikus egyház vagyonát. A többségében falusi választóbázisa miatt viszont a párt nyilvánosan nem fordulhatott szembe a földreform célkitűzéseivel. Gyakorlati lépéseit ezért az jellemezte, hogy miközben a nyilvánosság felé a reform támogatását kommunikálták, a háttérben mindent megtettek – összességében sikerrel –, hogy a Szlovákiában nem elhanyagolható nagyságú egyházi vagyont kivonják annak hatásköre alól.

A Hlinka-párt földreform elleni támadásának fókuszában az ÁFH és annak apparátusa állt, melyhez az adott alapot, hogy az ÁFH és a körzeti földhivatalok munkatársai szinte kizárólag csak a csehek közül kerültek ki. Az első Csehszlovák Köztársaságban ez nem számított egyedi jelenségnek, a közigazgatás és államigazgatás szinte minden szintjén hasonló volt a helyzet. Ezt támasztják alá Jan Rychlík vizsgálatai, amelyek szerint a húszas években a csehszlovák állam központi hivatalaiban a szlovákok aránya mindössze alig több mint 1%-ot tett ki.¹⁰ A Hlinka-pártiak kritikája azonban mégsem állta meg teljesen a helyét, hiszen ennek a helyzetnek az objektív okát az jelentette, hogy a szlovák társadalomból ekkor még hiányzott a megfelelő számú és megfelelően képzett hivatalnokok és értelmiségiek rétege. Ez pedig jórészt a dualizmus kori magyar nemzetiségi és oktatáspolitikai öröksége volt.

A Hlinka-párt a földreformmal és a kolonizációval kapcsolatos kifogásait már 1921. elején, a terncsénteplinci körzeti földhivatal mellett működő tanácsadó testület összehívása kapcsán megfogalmazta. A párt által kiadott határozatban a reform igazságos és pártsemleges végrehajtását szorgalmazták, miközben hangsúlyozták, hogy a szlo-

9 A Telepítési Hivatalt a szlovák politika sürgetésére az ÁFH 1924. december 9-i rendeletével hozták létre. A hivatal kompetenciája a kezdeti időkben a kolonizációs területen, vagyis Dél-Szlovákiában található minden olyan nagybirtokra kiterjedt, amely a földreform hatálya alá esett. Később csupán azokra a birtokokra, amelyeket érintett a kolonizáció.

10 Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava, Academic Electronic Pres, 1997, 86. p.

vák földnek szlovák kézbe kell kerülnie. Bár a telepítések az említett határozat megfogalmazása idején jóformán még el sem kezdődtek, a Néppárt már ekkor élesen elítélte azt, hogy a földhivatal a csehek szlovákiai kolonizációját szorgalmazza.¹¹ A HSLS rezolúciója kapcsán a tanácsadó testületben kibontakozott vitában a résztvevők egyetértettek abban, hogy a „a nem szláv elemek kolonizációja” elfogadhatatlan. Megegyeztek abban is, hogy ha van elegendő szlovák jelentkező, akkor azokat kell előnyben részesíteni, s cseheket csak rendkívüli esetekben kell Szlovákiába telepíteni.¹² Negatív visszhangot váltott ki viszont a Hlinka-párt előbb érintett nyilatkozata az ÁFH prágai felügyelőtanácsában, ahol válaszul néhány cseh képviselő éles támadást intézett Ferdinand Juriga néppárti szlovák képviselő ellen. Az éles szóváltás során a cseh pártok képviselői károsnak minősítették a Hlinka-párt kifogásait, miközben arra hivatkoztak, hogy „mindig jobb egy cseh kolonista, mint egy magyar”. A szlovákokkal szembeni cseh kultúrfőlnyre is utaltak, amikor azt javasolták, hogy a HSLS-nek inkább örülnie kellene a cseh telepéseknek, mert azok haladást és civilizációt hoznak Szlovákiába.¹³ Noha az ilyen éles viták nem jellemezték a felügyelőtanács további munkáját, Juriga képviselő még számos alkalommal tette szóvá a szlovák érdekek elsikkadását és azt, hogy az ÁFH leginkább csak a reform csehországi lefolyásával foglalkozik.

A Hlinka-párt kifogásai sok esetben a párt csehek iránti főbiáját bizonyították, s nem valós helyzeten alapultak. Az ÁFH felügyelőbizottságának egyik 1925. novemberi ülésén a szlovák politikus például azt vetette a földhivatal illetékeseinek a szemére, hogy a kolonizáció során a szlovák földművesek csak a legvégső esetben jutnak földhöz, s a csehek és a reemigránsok is elsőbbséget élveznek velük szemben.¹⁴ A kolonizáció statisztikái szerint azonban ez az állítás nem felelt meg a valóságnak, mint ahogyan Juriganak azt a véleményét is fenntartásokkal kell fogadnunk, miszerint ÁFH illetékesei felekezeti alapon is különbséget tettek az igénylők között, s a katolikusokat háttérbe szorítva első-sorban evangélikus vallásúaknak utaltak ki kolonista birtokokat.¹⁵

A HSLS-nek a kolonizáció végrehajtásával kapcsolatos bírálatának a párt sajtóorgánuma, a *Slovák* is gyakran adott hangot. A lap szélsőséges hangvételű írásaiban arról számolt be, hogy miközben a szlovák parasztság éhezik, az ÁFH egy új cseh nemesség létrehozását és Szlovákia gyarmatosítását szorgalmazza.¹⁶ Az ilyen és hasonló megnyilvánulások állandó feszültség forrásai voltak a két nemzet politikai reprezentációja között, noha az ÁFH – különösen a húszas évek közepétől – egyre inkább igyekezett olyan politikát folytatni, hogy az a szlovák félnek is megfeleljen. A földreform második szakaszában egyértelműen a szlovákiai nagybirtokokra helyezték a hangsúlyt, s a Telepítési Hivatal létrehozásával is gesztust igyekeztek gyakorolni a szlovákok felé. Hogy a Szlovákia cseh kolonizációjának a vádjait elkerüljék, az ÁFH 1925-ben hivatalosan is megfogalmazta azt, hogy „ügyni kell arra, hogy a szlovákok előnyt élvezzenek a kolonisták kiválasztása során. A cseh jelentkezőkre csak különösen indokolt esetekben kerüljön sor”.¹⁷

11 Szlovákiai tanácsadó testület, SÚA Praha, SPU-Vš, 167. d.

12 Uo.

13 Az ÁFH Felügyelőtanácsa, 37. ülés, 1921. május 4., SÚA Praha, SPU-Vš 132. d.

14 A szlovák politika nagy várakozással tekintett a külföldről (elsősorban az USA-ból) várhatóan hazatelepülő szlovákok tízezrei elé. Végül csalódással fogadták, hogy 1923-ig mindössze 34 ezer volt a reemigránsok száma. Közülük mintegy 350 család kapcsolódott be a telepítésekbe, s kapott Dél-Szlovákiában birtokot.

15 Uo. 124. ülés, 1925. november 11.

16 Vö. *Slovák*, 1925. 65. sz., valamint uo. 1927. 37. és 43. sz.

17 Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, a továbbiakban: SNA), KR 9. d., i. sz. 64615/25.

A Néppárt képviselői kételyeket éreztek a telepítések hatékonyságával szemben is, sőt voltak köztük olyanok is, akik a telepítések nemzeti célkitűzéseivel sem értettek egyet maradéktalanul. A párt képviselőjének, dr. Vojtech Ravasznak az 1928. októberi költségvetési vitában elhangzott szavai szerint a szlovák földművesek legszívesebben saját szülőföldjükön maradnának, s lenne is ott számukra föld.¹⁸ Ezzel szemben viszont az ÁFH délre telepíti őket, ahol a teljesen magára hagyatott, többnyire gyenge anyagi háttérrel rendelkező szlovák telepeseeknek az ott élő magyarok ellenséges magatartásával is meg kell küzdeniük. Ravasz képviselő javaslata szerint a földreform során elsősorban a helyi lakosság igényeit kellene kielégíteni, s csak a fennmaradt majorokba kellene szlovák telepéseket költöztetni, mivel így a helyi lakosság sem viseltetne ellenségesen a kolonistákkal szemben.

A telepítési politika kisebbségi bírálata

Míg a cseh és szlovák pártok vagy teljes mellszélességgel a földreform és kolonizáció mögött álltak, vagy csupán annak végrehajtásának bizonyos aspektusait bírálták, a német és magyar kisebbség pártjai a kezdetektől fogva élesen szembefordultak a földreformmal és a telepítési politikával. Ez irányú tevékenységüket alapvetően meghatározta az a momentum, hogy a földreform alaptörvényeinek kidolgozásából és elfogadásából a kisebbségek politikai képviselete ki volt zárva, így a törvényeket csupán utólagos bírálattal illethették. A kormány telepítési politikájának bírálatában különösképp a csehszlovákiai német pártok képviselői tűntek ki, akik miután az 1920-as választások után bekerültek a parlamentbe, nem hagytak ki egyetlen lehetőséget sem, hogy szembenállásukat ki ne fejezzék.

Bár a német pártok közül az agráriusok (Bund der Landwirte) jártak elől a földreform kritikájában, ebben a kérdésben a köztársaság első éveiben egységes álláspontot képviselt az összes német párt, legyenek azok szélsőségesen ellenzékiek vagy a kormánnyal szemben békülékenyebb politikát folytatók. Ennek jeleként a nemzetgyűlés német anyanyelvű képviselőit tömörítő Német Parlamenti Szövetség egy 8 tagú földreformbizottságot is létrehozott, amely koordinálta a reform elleni német fellépést.¹⁹ A csehszlovákiai német politikának a földreformmal kapcsolatos – rendkívül határozott és következetes – alapvetését Wolfgang Zierhut agrárpárti képviselő az 1922. novemberi költségvetési vitában fejtette ki: „A csehszlovákiai német nép soha nem ismeri el az Állami Földhivatal jogellenes, a németeket hátrányosan érintő intézkedéseit és rendeleteit. A földreform törvényeit, amelyeket a forradalmi csehszlovák nemzetgyűlés szavazott meg, az erőszak szülte, s ezért a német nép ezeket nem ismeri el.”²⁰

A német képviselők által a témában benyújtott interpellációk visszatérő eleme volt, hogy a földreform törvényeit a kisebbségek közreműködése nélkül fogadták el és az ÁFH-ban s annak felügyelő-bizottságában kizárólag csak csehek és szlovákok kaptak helyet. Azt is az illetékesek szemére vetették, hogy a földhivatal közlönye csak cseh

18 Digitální knihovna, NS-RČS (Cseh-szlovák parlamenti elektronikus könyvtár, a továbbiakban: NS-RČS), 1925–1929, Poslanecká snemovna – stenoprotokoly, 166. ülés, 1928. október 19.

19 A német pártok földreformmal szembeni kritikájával kapcsolatban lásd bővebben Sommer, Karel: *Průběh a výsledky pozemkové reformy v pohraniční českých zemí*. In Sommer, Karel (ed.): *České národní aktivity v pohraničních oblastech první Československé republiky*. Olomouc, Tilia, 2003, 36–106. p.

20 NS-RČS, Poslanecká snemovna, stenoprotokoly, 170. ülés, 1922. november 11.

nyelven jelenik meg.²¹ A német politika alapvető kifogása azonban az volt, hogy az ÁFH a határ menti erdők államosításával és a német területek cseh kolonizációjával a földreform végrehajtását stratégiai és nemzeti szempontoknak rendeli alá. Mintegy a német kifogások összegzését tartalmazta az a meglehetősen terjedelmes interpelláció, amelyet Zierhut képviselő nyújtott be a parlamentnek 1925. június 12-én.²² Ezt 23 német képviselő mellett 6 magyar is aláírta.²³ Az interpelláció második része a földreform német nyelvterületen végrehajtott lépéseinek felsorolását tartalmazta, az első rész viszont a földreform és a telepítések olyan általános bírálatait fogalmazta meg, amelyek Dél-Szlovákiára is érvényesek voltak. Az elaborátum megszövegezői határozott hangnemben fejezték ki bizalmatlanságukat a földhivatal iránt. A szöveg megfogalmazása szerint a földreform a „német területek erőszakos elnemzetlenítését” szolgálja, amelyet az interpellálók barbár cselekedetnek, a cseh nemzeti sovinizmus megtestesülésének minősítenek.

A német politikát az ilyen és hasonlóan határozott fellépés 1926-ig jellemezte. Ekkor a német pártok egy része belépett a kormányba és ezzel párhuzamosan a földreformmal kapcsolatos retorikájukban is változás következett be.

A szlovákiai magyar pártok és a kormány telepítési politikája

Mielőtt a szlovákiai magyar politika és a telepítések közötti kapcsolatra kitérnénk, röviden szólni kell a szlovén-szlovák magyar politikai palettáról. Bár átfogó munkák e témában nem készültek, annyit mai ismereteink alapján is megállapíthatunk, hogy a két háború közötti szlovákiai magyar politika hármas osztatú volt: gerincét a Budapesttől függő ellenzéki, sérelmi magatartás jellemezte, emellett azonban jelentős erőt képviselt a kormánypolitikát más pozíciókból bíráló kommunista baloldal, míg legkisebb befolyása a kormánypártok uszályában kibontakozó politikai aktivizmusnak²⁴ volt. A szlovákiai magyar szavazók szavazatainak megoszlásáról nem állnak rendelkezésünkre megbízható elemzések, a meglévő adatok azonban bizonyos irányokat mégis kijelölnek. Ha az 1921-es népszámlálás által kimutatott 6 olyan politikai járás választási eredményeit vesszük alapul, ahol a magyarság számaránya meghaladta a 90%-ot,²⁵ akkor a Trianon utáni 3 képviselőházi választás (1925, 1929, 1935) eredményét alapul véve úgy

21 NS-RČS, Poslanecká snemovna, Tisky k těsnopiseckým zprávám o schůzích Národního shromáždění republiky Československé. 1922–1923. Tisk č. III/4592.

22 NS-RČS, Poslanecká snemovna, Tisky k těsnopiseckým zprávám o schůzích Národního shromáždění republiky Československé. R. 1925. Tisk č. IV/5394.

23 Az aláírók a magyar pártok részéről a következők voltak: Körmendy-Ékes Lajos, Jabloniczky János, Lelley Jenő, Palkovich Viktor az OKP részéről, Füssy Kálmán a kisgazdák képviseletében és Korláth Endre, aki a ruszinszkói közös magyar pártlistát képviselte.

24 A szlovákiai magyar politika kapcsán az aktivizmus hagyományos értelmezésétől eltérően – a kormánnyal együttműködő politika szinonimájaként – használjuk a kifejezést. Valódi aktivizmusként azokat a magyar politikai törekvéseket értjük, amelyeket a csehszlovák kormánypártok hívtak életre, s amelyeket egyfajta szervilizmus és kritikátlanság jellemzett a kormánypolitikával szemben. Nem soroljuk viszont az aktivista politikához az MNP 1926-os kormánytárgyalásait, amelyet egyfajta reálpolitikaként tartunk számon, s amely a kormánnyal való megegyezést nem egyoldalú engedmények és a pártprogramjának a csehszlovák politika szempontjaihoz való teljes alárendeltsége árán akarta elérni, hanem első sorban a kormány kisebbségi politikájában bekövetkezendő jelentős fordulattól tette függővé. Erre természetesen nem került sor. Az „aktivizmus” kifejezés használatával kapcsolatban lásd Filep Tamás Gusztáv: Kormánypárton vagy ellenzékben. A pozsonyi magyar polgár és az 1925-ös választások. In Czoch Gábor (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, Kalligram, 2005, 438. p.

25 A Dunaszerdahelyi, Feledi, Komáromi, Királyhelmeci, Párkányi és Tornaljai járásról van szó.

becsülhetjük, hogy a magyar választóknak valamivel több mint 50%-a szavazott az ellenzéki magyar pártokra, mintegy 20-25%-a a kommunista pártra (Szlovákia egészét nézve a CSKP mindössze a szavazatok 14%-át kapta), s 10-15%-uk az aktivista erőkre.²⁶ Ezekben az arányokban nagyobb elmozdulás csupán az 1938-as községi választások kapcsán figyelhető meg, amikor az EMP magyar szavazatok több mint 80%-át megszerezte.²⁷ Az aktivista magyar erőkre leadott szavazatok számát rendkívül nehéz pontosan megbecsülni, ám valószínűsíthető, hogy az 1935-ös nemzetgyűlési választások alkalmával a magyar szavazatok akár 15-20%-át is megszerezhették. Ezt a vélekedést támasztja alá a belügyminisztérium által a pozsonyi tartományi hivatal számára készült kimutatás, amely szerint az 1935-ös választásokon mintegy 40-45 ezer magyar adta voksát az Agrárpártra és 25 ezer a szociáldemokráciára.²⁸

A fenti eredmények fényében is csak sajnálni lehet, hogy a rendszerváltást követő időszak történetírása – elsősorban Popély Gyula és Angyal Béla e témában megjelent munkáiról van szó²⁹ – figyelmének középpontjába szinte kizárólag csak az ún. ellenzéki magyar pártok tevékenysége került,³⁰ noha épp Angyal Béla hívja fel arra a figyelmet, hogy a baloldal – különösen a kommunista párt – rendkívül erős bázissal rendelkezett Dél-Szlovákiában. Hasonlóan fehér foltot jelent a szlovenszkói magyar szociáldemokrácia története is, hiszen a mai napig nem ismerjük azt az utat, amely során a párt a történeti Magyarország egységének a gondolatától eljutott a nyílt aktivizmusig. A baloldal szerepétől és szereplőitől is kevésbé feltárt része a szlovákiai magyarok történetének a kormánytámogató aktivizmus, amely bár a szellemi életben – különösen a baloldali szociálisan elkötelezett értelmiség körében – jelentős potenciállal rendelkezett, de politikai szempontból sohasem tudott mély gyökereket eresztetni a magyar választók körében. Elsősorban az Agrárpárt vonzásában kibontakozó magyar politikai aktivizmus feltárása hiányzik kisebbségtörténetünkéből.

A szlovákiai magyar politikának a kormány telepítési politikájához és tágabb értelemben véve a földreformhoz való viszonyát egyaránt befolyásolták a nemzeti és az osztályszempontok. Alapvetően azonban – bár más-más okokból – az agrárpárti aktivista erőket kivéve a teljes magyar politikai képviselő felsorakozott a földreform végrehajtása ellen. Ebből a szempontból talán meglepőnek tűnik, hogy a szociáldemokraták (a húszas évek elején, amikor még ellenzéki magatartás jellemezte a pártot) és a kommunisták élesebb kritikával illették a földbirtokreformot, mint az Országos Keresztényszocialista Párt, amely – úgy tűnik – csupán megkésve fedezte csak fel a téma jelentőségét s az abban rejlő politikai lehetőségeket.

A földbirtokstruktúra reformja a világháborút követő időszakban olyan alapvető szociális és gazdasági programnak számított, hogy annak szükségességét a kezdeti időszakban egyetlen politikai erő sem vonhatta kétségbe. Ezt az álláspontot tükrözi az

26 A választási eredmények forrásai: Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002.

27 Az 1938-as községi választásokkal kapcsolatban lásd Simon Attila: Az 1938-as csehszlovákiai községi választások és a szlovákiai magyar politika. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2006. 1. sz. 111–134. p.

28 SÚA Praha, PMV – AMV 225, 1454. d., szám nélkül.

29 Popély Gyula: *Ellenzélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*. Pozsony, Kalligram, 1995; Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m.

30 Ugyanez figyelhető meg Bárdi Nándor munkája kapcsán is (*Tény és való*. Pozsony, Kalligram, 2004), aki hely hiányában ugyan csak jelzésértékűen foglalkozik a két háború közötti időszakkal, de a kisebbségek „útkereső stratégiája” kapcsán ő is csupán az ellenzéki magyar pártok mozgásterére szűkíti le a témát.

1920. december 4-én megalakult magyar szociáldemokrata párt (Cseh-szlovák Köztársaság Magyar Szociáldemokrata Munkáspártja) első állásfoglalása is, amely a párt egyik alapvető céljaként nevezte meg a nagybirtokok felszámolását. Azonban a szociáldemokrata vezetők már ekkor észlelték annak lehetőségét, hogy a földreformnak nemzeti célkitűzései is lehetnek. Állásfoglalásukban már ez ellen is felemelték szavukat, kihangsúlyozva azt a gondolatot, hogy „az agrárreformot ne használják fel nemzeti telepítés céljaira”.³¹ A következő időkben a párt földbirtokreformmal kapcsolatos megnyilvánulásaiban az a sajátos kettősség figyelhető meg, hogy miközben bírálta annak végrehajtását, keményen támadta a kisgazdákat, különösen Szent-Ivány Józsefet, akit a földbirtokreformot akadályozó reakció vezéralakjának nevezett.³² A szociáldemokratáknak a földbirtokreformmal kapcsolatos kritikája a továbbiakban is kettős gyökerű volt. Szociális szempontból a munkásságnak a földosztásból való kirekesztését bírálták, nemzeti szempontból pedig a telepítéseket. Ezt az álláspontot az 1921 kora nyarán megtartott pártkongresszus is rögzítette, amely kimondta, hogy a párt „tiltakozik az ellen, hogy a földreform örve alatt a kormány olyan nemzeti telepítési politikát akar folytatni, amely csődöt mondott a régi Magyarországon és a német birodalom lengyel részein”.³³

A magyar szociáldemokrácia a következő években fokozatosan közeledett, majd 1926 folyamán beolvadt az egységes Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspártba. Ez pedig magával hozta a földreform nemzeti élű bírálatának tompítását is. Bár azt, hogy a rászoruló magyar földmunkások helyett a sokszor vagyonos morva telepesek kapnak földet a Csallóközben, továbbra is bírálták a párt szószólói (legalább is a *Munkásújság* 1926-os lapszámai alapján még erre következtethetünk).³⁴

Az országos pártok közül csupán a kommunisták fogalmaztak meg éles bírálatot a kolonizációval szemben, noha pontosan kidolgozott agrárprogram hiányában a pártnak a földreformmal kapcsolatos álláspontja a húszas években meglehetősen képlékeny volt. A pártsajtóban a reform ügye csupán kampányszerűen, a választások előtt vagy valamilyen konkrét sérelem miatt jelent meg, az ezzel kapcsolatos írások azonban legtöbbször megelégedtek a kormány földbirtok-politikájának bírálatával vagy éppen az Országos Keresztényszocialista Párt szapulásával, saját programot azonban nem vázoltak fel. A kommunista lapok írásaikban az Agrárpárt által vezetett földhivatalt a korabeli szóhasználat szerint a cseh imperializmus és sovinizmus megtestesítőjének nevezték.³⁵ A telepítések témáját elsősorban a magyarok által lakott térségekben vették fel, ahol a földreform során kisemmizett magyar béresek és mezőgazdasági munkások elégedetlensége megfelelő táptalajt teremtett agitációjuk sikeréhez. A magyar nyelvű *Munkás* című lap például a kezdetektől fogva bírálta a kolonizációt. Annak nemzetpolitikai szándékait, s a telepítéseket pedig a cseh imperializmus olyan kísérleteként értékelte, amelynek egyedüli célja az, „hogy a cseh nagytőke és nagybirtok uralmát minden körülmények között biztosítsa”.³⁶ A magyar pártaktivisták által tartott gyűléseken gyakran került elő ez a téma,³⁷ amelynek napirenden tartása minden bizony-

31 *Munkásújság*, 1920. december 12.

32 *Munkásújság*, 1921. május 1.

33 *Munkásújság*, 1921. június 19.

34 *Munkásújság*, 1926. február 28.

35 Vö. *Pravda chudoby*, 1925. július 17.; *Pravda*, 1925. október 10.

36 *Munkás*, 1925. június 26.

37 Pl. a csallóközi Várkonyi községben 1926 februárjában tartott gyűlésen a neves magyar kommunista politikus, Steiner Gábor ítélte el a cseh telepítési politikát és a magyar lakosság kisemmizését. SNA, MPS Prez. I., 205. d., 1926.

nyal hozzájárult ahhoz, hogy a CSKP különösen erős bázissal rendelkezett a szlovákiai magyarok körében.

A több kisebb pártot is felvonultató csehszlovákiai magyar aktivizmus számára a földreform jelentette az egyik olyan témát, amelyen keresztül a magyar választókat megpróbálta megszólítani. Ez a szándék leginkább az 1923-ban Milan Hodža mezőgazdasági miniszter kezdeményezésére létrejött Köztársasági Magyar Kisgazdapárt tevékenységében ragadható meg. A Csomor István vezetésével létrejött párt a választókat a „Szervezkedj, légy köztársasági, hogy hoppon ne maradj!”³⁸ jelszóval igyekezett magához csalogatni. Ez azonban – mint a gútai példa mutatja – csupán helyi-közzel és ideig-óráig sikerült. A párt szervilis kormánypártisága, amely Hodžának és politikájának a tömjénezésében is megnyilvánult, nem tudott jelentősebb szavazótábort maga mögé állítani, hiszen a magyar földmunkásoknak a földosztás során történő kisemmizése és a kolonisták letelepítése megcáfolta érveiket.³⁹

A csehországi német politikához képest az ellenzéki szlovákiai magyar pártok kisebb vehemenciával kapcsolódtak be a földreformmal és a telepítésekkel kapcsolatos vitákba, s a későbbiekben is visszafogottabb álláspontot képviseltek.⁴⁰ Míg a német képviselők már az első parlamenti ciklusban is számtalan interpellációt intéztek a földreform és a telepítések ügyében a kormányhoz, addig a magyar politika jóval kevesebb aktivitást mutatott fel ezen a téren, sőt a magyar földigénylőket sem tudta összefogni egy olyan szervezetben, mint a német földigénylők igen aktív és sok térségben eredményes Heimstätte nevű szervezete volt. Ennek egyik oka minden bizonnyal a magyar pártpolitika érdekérvényesítő erejének viszonylagos gyengeségében rejlett. Érdekes azonban elgondolkodni azon is, hogy a magyar földbirtokos réteg, amely csupán az ÁFH-val való külön megegyezéstől remélhette birtokai egy részének megmentését, milyen mértékben gyakorolt befolyást a két magyar pártra, hogy azok ne folytassanak konfrontatív politikát a földreform ügyében. A német és a magyar reakciók intenzitása közötti különbség a földhivatal illetékesei számára is észlelhető volt, s ezt az ÁFH egyik korifeusa, Antonín Pavel is megállapította a Csehszlovák Nemzeti Tanács egyik ülésén.⁴¹

Az ún. negativista pártok közül a húszas évek első felében az Országos Keresztényszocialista Párt képviselte a meghatározó erőt. A magát az őslakosok (magyarok, németek, szlovákok) pártjaként hirdető keresztényszocialisták első megnyilvánulásaikban még egyértelműen a földreform mellett álltak. Az 1919-ben és 1920-ban megfo-

38 *Népűjság*, 1923. április 27.

39 Jellemző momentum, hogy Csomorék a magyar kisgazdák nyakába próbálták varni azt, hogy a magyar parasztság nem jut földhöz. A népűjság szerint ugyanis Szent-Iványék a darutollas katonák hírével tartották vissza a magyarokat attól, hogy földet igényeljenek. Vö. *Népűjság*, 1923. május 6.

40 Az önálló szlovákiai magyar politizálás már eleve meglehetősen óvatosan és a csehszlovákiai eseményekhez képest bizonyos fáziskéséssel indult. Ennek okai jórészt még feltáratlanok, az okok között azonban kétségtelül ott van a külön politizálás hagyományának hiánya, hiszen Erdéllyel ellentétben a felvidéki területek Trianon előtt sohasem különültek el Magyarországtól központi területeitől. Talán ennek is köszönhető, hogy a szlovenszói magyar pártpolitika végig a budapesti kormányzat közvetlen irányítása alatt maradt: a magyar pártok vezetőit Budapesten jelölték ki, s jórészt ott dolgozták ki a pártpolitikai stratégiákat is. A békeszerződés aláírásának elhúzódása, a magyarországi belpolitikai helyzet, valamint az, hogy 1920 közepéig a budapesti kormányzat a szlovákiai magyar pártélet támogatása helyett inkább a Felvidék visszafoglalásának katonai tervezeteit szövögette, mind hozzájárultak a szlovákiai magyar pártok viszonylag megkésett aktivitásához. A budapesti kormányzat felvidéki politikájával kapcsolatban lásd Angyal Béla: *Érdekvédelem...* i. m.

41 „A magyarok ellenállása minimális a földreformmal szemben, a németek azonban politikai pártjaikon keresztül állandó agitációt folytatnak ellene.” SÚA Praha, NRČ 413. d.

galmazott pártprogramjaik – amelyek ekkor még a baloldali indíttatású szociális követelésektől sem voltak mentesek – a földreform feltételek nélküli támogatását tükrözték, noha még viszonylag kevés teret szenteltek a témának.⁴² A következő években azonban a párt gazdasági elképzeléseiben fokozatos jobbratolódás állt be, amellyel párhuzamosan a földreformmal kapcsolatos kommunikációjukban is egyre inkább előtérbe került a bíráló. Feltehetően ennek a váltásnak az egyik oka az időközben megkezdődött kolonizáció volt. A párt lapjában, a *Népakaratban* 1922-ben a földreformmal kapcsolatban közzétett állásfoglalás már jól jelzi a változást.⁴³ Az OKP egyik vezető személyisége, Knapp Vince által szignált írás nem önmagával a földbirtokreform szükségességével szállt vitába, hanem a reform végrehajtása során tapasztalt hiányosságokkal. Knapp, ha óvatosan is, de bírálja az előző évben megkezdett telepítéspolitikát és azt, hogy eközben a magyar falvak cselédjei és napszámosai föld nélkül maradnak. Az idézett írásban a szerző a párt őslakos koncepciójához híven még igyekszik elkerülni annak a látszatát, hogy a telepítések bírálata etnikai alapokról történik, s ezért a vagyonos telepesek és a nincstelen magyar, szlovák, német cselédek ellentétét hangsúlyozza ki. 1923-tól viszont már radikálisabb megfogalmazásokat is találni a párt iratanyagában. Az 1923. novemberi vezetőségi ülésen Lelley Jenő pártelnök addig szokatlan nyíltsággal a földreform fő céljaként az elnemzetietlenítést emelte ki, s úgy ítélte meg, hogy a reform „csupán korteseszköz egy népszerűtlen párt kezében...”⁴⁴

A kezdetektől fogva jellemzőbb volt viszont a radikálisabb hangvétel az Országos Magyar Kiszgazda és Földműves Párt állásfoglalásaira, amelyeket a pártsajtóban és népgyűléseken fejtettek ki. A párt 1920 áprilisától megjelenő lapjában, a *Barázdában* gyakori téma volt a földreform, amelyet Szent-Ivány József pártelnök a húszas évek elején több alkalommal is gazdaságilag kártékonynak minősített. A kiszgazdák az OKP-től eltérően nem csupán a reform végrehajtásának módját kárhoztatták, hanem annak egész filozófiáját. Szent-Ivány szerint ugyanis nemcsak a reform végrehajtása csúszott félre, hanem a földreform törvényeit is meg kellene változtatni, bár erre nem látott sok esélyt.⁴⁵ Mindemellett azonban – főleg a népgyűléseken – a kiszgazdák sem határolódtak el a földreformtól, sőt sok esetben annak szükségességét hangsúlyozták.⁴⁶ Falusi választóbázisuk ismeretében azonban ez a kettősség érthető és logikus lépésnek minősíthető.

A kiszgazdák a kolonizáció veszélyeire is sokkal korábban figyeltek, mint a keresztényszocialisták. A telepítések kapcsán már 1920 folyamán megjelent a *Barázdában* az a jelszó, amely végigkísérte a pártnak a témával kapcsolatos megnyilatkozásait: „Magyar lakta területeken csak magyarok részesüljenek a reform előnyeiből!”⁴⁷ A kiszgazdák a kolonizációval kapcsolatban az első legionárius és reemigráns telepesek gömöri megjelenésekor fújtak riadót és tartottak Rimaszécsen 1921 júniusában tö-

42 Vö. Angyal Béla (szerk.): *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2004, 13. sz. dokumentum: A Keresztény Szocialista Párt programja, 1919, 76–77. p.; uo. 25. sz. dokumentum: Az Országos Keresztényszocialista Párt elnökségi ülése és pártkonferenciája, 1920, 125–129. p.

43 Uo. 43. sz. dokumentum: A földbirtokreformról. 1922, 210–212. p.

44 Lelley természetesen a Köztársasági Agrárpártra céloz. Vö. uo. 50. sz. dokumentum: Dr. Lelley Jenő pártelnök beszéde a pártvezetőség ülésén a Keresztényszocialista Párt jövő feladatairól. 247. p.

45 Vö. *Barázda* 1921. február 5.

46 Vö. A magyar kiszgazdapárt gyűlése Ipolypásztón és Ipolyszalkán. *PMH* (Prágai Magyar Hírlap) 1923. június 20.

47 *Barázda*, 1920. november 7.

meggyűlést. Néhány héttel később viszont már azt jegyezte meg szarkasztikus hangvétellel a párt lapja, hogy a földreform irányítói „már a szintiszta magyar Csallóközre is rávetették szemüket, hova legionáriusokat és felvidéki hegylakókat telepítenek”.⁴⁸ A *Barázda* 1922-ben és 1923-ban különösen sokat foglalkozott a telepítésekkel, s a reformmal kapcsolatos írásaiban igyekezett a magyar lakosság figyelmét felhívni arra, hogyan kapcsolódhatna be a földosztás folyamatába. A párt politikusai közül különösen két komáromi, Füssy Kálmán nemzetgyűlési képviselő és ifj. Koczor Gyula lépett fel aktívan. Az előbbi 1922. november 28-án a nemzetgyűlés költségvetési vitájában a magyar képviselők közül először szólalt fel a telepítések kapcsán. A képviselő felszólalásában bírálta azt, hogy a déli területeken végrehajtott földreform csak a telepítésekre szorítkozik, miközben a helyi magyarok nem jutnak földhöz.⁴⁹ Az 1923. január 17–18-án Léván megtartott kisgazda pártnapokon ifj. Koczor Gyula szólalt fel a földreform tárgyában. Véleménye szerint a földhivatal politikáját az az elv irányítja, miszerint „a magyarnak nem jár föld, ami a kezében van, azt is el kell venni... A földreform fő célja magyarul a vidéken telepeket létesíteni, s ezzel ezeket a vidékeket magyar jellegűtől megfosztani, vegyes vidéken pedig az ott élő magyarságot teljesen megsemmisíteni”.⁵⁰

Különösen határozottan reagáltak a kisgazdák Hodža földművelési miniszter 1923 decemberében, a dél-csehországi Budweisben elhangzott beszédére, amelyben a szlovák politikus a kolonizáció kapcsán a Duna menti területek elszlovákosításának nyílt programját hirdette meg.⁵¹ A miniszterhez címzett nyílt levelében Koczor szembeállította a kormány ígéreteit Hodža szavaival, majd 7 pontba foglalta össze a magyarok követeléseit. A megfogalmazott követelések között figyelemre méltó az, hogy Koczor az ÁFH feloszlatása mellett azt kérte, hogy a földkiutalásoknál a telepítések lehetőségét megszüntetve csak a helyi igénylők kérelmeit lehessen figyelembe venni.⁵²

1923-tól a két ellenzéki magyar párt erőteljesebb együttműködésének jegyében a pártközi megbeszéléseken a földreform és a telepítések ügye is egyre gyakrabban szóba került, s a két párt a közvélemény felé is erőteljesebben adott hangot a kolonizációt elutasító véleményének. Ennek oka nemcsak a földhivatal egyre intenzívebb telepítési politikája volt, hanem a kormányzatnak az a kísérlete is, hogy az ellenzéki magyar pártok szavazóbázisát épp a földosztás ígéretével próbálja megosztani és meggyengíteni. Az ellenzéki magyar pártok természetesen igyekeztek ellenpropagandát kifejteni, s ennek lehetett egyik eleme a földreform tényleges szándékait leleplező erőteljesebb fellépés és hangvétel.

A hangsúlyosabb fellépés egyben a két magyar párt véleményének közeledését is jelentette, miközben az OKP egyre inkább átvette a kisgazdák radikálisabb hangvételét. A Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságának 1924 februárjában Ótátrafüreden megtartott értekezletén Koczor Gyula terjesztette elő a föld-

48 *Barázda*, 1921. augusztus 7.

49 Vö. NS-RČS, Poslanecká snemovna – stenoprotokoly, 174. ülés, 1922. november 28.

50 *Barázda*, 1923. március 4.

51 „Arra kell törekednünk, hogy a Dunát gazdasági és kulturális politikánk minden erejével köztársaságunk szerves részévé változtassuk. Szlovákiában a Duna mentén van a legtöbb nagybirtok (...) Szlovákia ezen övezetébe már jóval a háború előtt, sőt már évszázadok óta, behatolt a magyar kultúra és a folyamatos magyarosítás. Amikor tehát mi ezeket a nagybirtokokat betelepítjük saját embereinkkel (értsd csehekkel, morvakkal, szlovákokkal – S. A.), akkor nem csinálunk semmi egyebet, mint visszahódítjuk azt a földet, amelyről erőszakkal ki voltunk szorítva, s ezért cselekedeteink jogosságának teljes tudatában tovább fogjuk ezt az erőfeszítésünket folytatni.” *Slovenský Denník*, 1923. december 13.

52 *Barázda*, 1924. március 30.

reformmal kapcsolatos határozati javaslatot, amely jórészt a kiscgazdák korábbi álláspontját tükrözte. Az elfogadott határozat leszögezte, hogy: „a közös bizottság szükségesnek tartja a földreformot, de a telepítések mai módját elítéli, s a földbirtokhivatal mai rendszerét helyteleníti... A földvétel és eladás méltányos áron történjék. A helyi érdeklődők elsősorban veendők figyelembe. A telepítési szándékokkal kapcsolatban elérni szándékolt nemzeti szempont a földbirtokreformnál teljesen kiküszöbölendő.”⁵³

Bár a határozat szövege ugyan mérsékeltebb hangvételű volt, mint a kiscgazdák néhány korábbi megnyilvánulása, mégis előrelépést jelentett a magyar pártok közös fellépésének folyamatában.

A kolonizáció ütemének felgyorsulása aktívabb fellépésre sarkallta a magyar politikai képviseltet is. Ennek jele az a két interpelláció is, amelyet 1924 és 1925 folyamán, még a parlamenti választások előtt nyújtottak be a nemzetgyűlés elé. Az első előadója Füßy Kálmán kiscgazda képviselő volt, aki a csallóközi telepítések tárgyában vonta kérdőre a kormányt.⁵⁴ Az interpellációban Füßy nemcsak a csehszlovák népesség Csallóközbe való betelepítését támadta, hanem a nagybirtokok magyar cselédjeinek kisémmizését is. A kiscgazda képviselő Hodža már említett budweisi nyilatkozatát is a kormány fejére olvasta, s kinyilvánította, hogy a földreform a jelenlegi formájában a magyarlakta vidékek elnemzetietlenítését szolgálja. A másik interpellációt Lelley Jenő nyújtotta be a földhivatal által a magyar nyelvű lakosságon elkövetett sérelmek ügyében.⁵⁵ A kormányhoz intézett kérdésben Lelley arra a jelenségre kér magyarázatot, hogy a földreform során a magyarok által lakott vidéken miért csak bérbe adják a földeket, míg a szlovák vidékeken magántulajdonba. A kormány az interpellációkra adott válaszaiban tételesen tagadott minden vádat, miközben a telepítéseket azzal magyarázta, hogy a hegyvidéki területeken nincs elegendő termőföld az ott élő lakosság számára.

A német és magyar politikai erők a földreform elleni harcukban a nemzetközi fórumokat is igyekeztek felhasználni. Az 1921-ben megalakult Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga (CSMNL) több, a földreform és a telepítések ügyét is érintő beadvánnyal fordult a Népszövetségi Ligák Világszövetségéhez és magához a Népszövetséghez is. Az egyiket 1922-ban nyújtották be a Népszövetséghez.⁵⁶ A 18 oldalas memorandum külön témakörökre lebontva sorolja fel a szlovákiai magyar kisebbséget ért sérelmeket. A gazdasági sérelmek között jelentős teret szentelnek benne a földbirtokreform által a magyarságot ért hátrányoknak, a magyarság mellőzésének a földkiutalások során és a kolonizációnak is. 1924-ben a CSMNL a csehországi németekkel együtt közös petícióban informálta a Népszövetségi Tanácsot a földreform kisebbségellenes intézkedéseiről.⁵⁷ A beadvány megszövegezői a sérelmek felsorolása mellett arra kérték a Népszövetségi Tanácsot, hogy helyszíni szakértői vizsgálat útján állapítsa meg, a földreform végrehajtása ellentétes-e a Csehszlovákia által is aláírt kisebbségvédelmi szerződéssel.

A csehszlovák kormány a beadványokra írt válaszaiban természetesen tételesen tagadta az ellene felhozott vádatokat, az ezzel kapcsolatos csehszlovák taktikát azonban jól megvilágítja az a levél, amelyet a csehszlovák külügyminisztérium küldött 1924

53 PMH, 1924. február 10.

54 NS-RČS, Tisky k těšnopiseckým zprávám o schůzích Národního shromáždění republiky Československé. R. 1924. Tisk č. XVI/4892.

55 NS-RČS, Tisky k těšnopiseckým zprávám o schůzích Národního shromáždění republiky Československé. R. 1925. Tisk č. XIII/5338.

56 A Csehszlovákiai Magyar Népszövetség Memoranduma a Népszövetséghez. Teleki László Alapítvány, Kv. K – 2778.

57 Popély Gyula: *Ellenszélben...* i. m. 127. p.

folyamán az Állami Földhivatal illetékeseinek.⁵⁸ A bizalmas levélben a külügy arra kéri a földhivatalt, hogy olyan választ dolgozzon ki egy, a Népszövetséghez a földreform ügyében intézett német beadványra, amelyben hangsúlyozni kell, hogy a földhivatal nem rendelkezik adatokkal a földreform nemzetiségi vonatkozásairól. A külügy azonban azt is fontosnak tartotta a levélben nyomatékosítani, hogy az ÁFH *továbbra is* vezesse az adatokat arról, hogy a vegyes lakosságú területeken mely nemzetiséghez tartozók mennyi földet kaptak. Ezt azzal indokolták, hogy újabb panaszok várhatók, s az ilyen adatsorok kiszolgáltatását hosszú távon nem lehet visszautasítani.

A fenti levél jól mutatja azt a kétszínű játékot, amelyet a csehszlovák kormányszervek és az ÁFH a földreform nemzetiségi vonatkozásai kapcsán folytattak. A reformot egyrészt tudatosan használták fel a csehszlovák nemzetállami célok elérésére, s az elért eredményekről pontos kimutatásokat vezettek. Másrészt a közvélemény előtt nemcsak a földbirtokreform kisebbségellenes célkitűzéseit tagadták, hanem még azt is, hogy az ÁFH számon tartja a reform nemzetiségi vonatkozású adatait.

A földreform második szakaszának 1924-es megkezdésével és a Telepítési Hivatal létrehozásával az eddiginél erőteljesebbé vált a földhivatal kolonizációs tevékenysége és ez a magyar pártokat is aktívabb fellépésre ösztönözte. Nem véletlen tehát, hogy az 1925-ös parlamenti választások során a kiscgazdák a telepítéseket a választási kampány témájává tették. A csehországi német kiscgazdákkal és a német iparos párttal közös listán induló kiscgazdák egyik választási jelszava a „Magyarlakta vidéken csak magyarok kapjanak földet!” volt. Politikai hirdetéseikben Csallóköz térképén az addig már megalapított kolóniákat feltüntetve igyekeztek mozgósítani a magyar lakosságot a kormány politikája ellen. A magyar és német politikai erők együttműködésének eredménye volt az a törvényjavaslat is, amelyet 1926 nyarán Koczor Gyula és további 20 magyar, illetve német képviselő nyújtott be a csehszlovák nemzetgyűlés elé. Noha az 1920. január 30-án kelt 81. sz. ún. kiutalási törvény egyes intézkedéseit megváltoztatni kívánó javaslatnak nem volt esélye még arra sem, hogy megtárgyalásra kerüljön, mégis jól mutatta, hogy a német és magyar ellenzék milyen jelentőséget tulajdonított a témának. Benyújtói a rövidke törvényjavaslatot azzal indokolták, hogy „az állami földhivatal nincs tekintettel a helybeli földigénylők kérelmeire, ha azok nem a csehszlovák nemzetiséghez tartoznak”. A benyújtott törvénykiegészítés lényegét az adta volna, hogy a „német, magyar vagy lengyel kisebbség által lakott területen az összes felosztásra kerülő föld az illető község, illetve járás földműveseinek a legutóbbi népszámlálásban megállapított nemzetiségi számaránya alapján osztatik ki”.⁵⁹ A törvényjavaslat a kolonizációt nem említi, de ha a termőföld az adott település nemzetiségi arányai alapján került volna kiosztásra, már önmagában kizárta volna, hogy máshonnan érkezett telepesek földhöz jussanak.

Bár a telepítések kérdése továbbra is a magyar pártok – különösen a közben Magyar Nemzeti Párttá (MNP) átnevezett kiscgazdák – prioritásai közé tartozott, de a téma az 1929-ig tartó második parlamenti választási ciklusban jelentősebb szerepet csupán két esemény kapcsán kapott. Első esetben az MNP ún. „aktivista” kísérlete kapcsán szükséges róla szólni. A Szent-Ivány József vezette párt, amely úgy látta, hogy merev ellenzéki pozícióból nem tud megfelelő szintű érdekérvényesítő szerepet betölteni, 1926 és 1927 folyamán több olyan lépést is tett, amely egyfajta realpolitikaként

58 SÚA Praha, SPU-Vš 85. d., i. sz. 5793/1924. Csehszlovákiai Népszövetségi Liga.

59 NS-RČS, Tisky k těsnopiseckým zprávám o schůzích Národního shromáždění republiky Československé. R. 1926. Tisk č. 574.

értelmezhető, s amelynek az egyik lehetséges eredménye a pártnak a kormányba való belépése lehetett volna. A kezdetben sikereket is felmutató⁶⁰ kísérlet végül kudarcot vallott, s az MNP továbbra is ellenzéki erő maradt. A kormányba való belépésről szóló tárgyalásokon az MNP egyik, sőt egyes vélemények szerint⁶¹ legfontosabb feltétele a kolonizáció leállítása volt. A Švehla miniszterelnöknek átadott kívánságok többek között tartalmazták, hogy az 500 hektártól kisebb szántóterületek és az 5000 ha-nál kisebb erdők ne foglaltassanak le a földreform céljaira, illetve ne kerüljenek államosítás alá. A telepítésekkel kapcsolatban Szent-Ivány azok azonnali leállítását követelte, valamint azt, hogy a magyar lakosság a nemzetiségi számarányoknak megfelelően részesüljön a kiutalásokból.⁶² A követi jelentésekből kiderül az is, hogy a földreform ellenőrzése céljából a magyar párt egy olyan belső bizottság létrehozását is kérte, amelybe a cseh agrárpárt, a német kisgazdák és az MNP jelölhetett volna tagokat, valamint tagja lett volna az ÁFH elnöke, J. Voženílek is.⁶³ A nemzeti párt földreformmal kapcsolatos feltételeiről Hodža bevonásával kezdődtek megbeszélések. A magyar követeléseket Švehla miniszterelnök reálisnak tartotta, Hodža viszont úgy nyilatkozott, hogy a kolóniákról nem lehet „an block” dönten, hanem minden kolónia ügyét külön kell megvizsgálni. A követi jelentés idézi Hodža állítólagos kijelentését, amely szerint a szlovák politikus már nem gondol arra, hogy Szlovenszko Pozsonytól kezdve végig az egész határ mentén kolonizáltassék, ilyen kolonizációt csak Komárom és Párkány vidékén tart szükségesnek.⁶⁴ Az MNP vezetőinek a csehszlovák kormánytényezőkkel folytatott tárgyalásain megegyezés született arról is, hogy a földreformmal kapcsolatos magyar feltételekről egy szakértői bizottság fog a továbbiakban tárgyalni, a megfelelő levéltári források hiányában azonban erről további információink nincsenek. Mivel ebben az időszakban már egyre távolabb került az MNP kormányba való belépésének lehetősége, feltételezhető, hogy a bizottság egyáltalán meg sem kezdte működését. Hodžának a telepítésekkel kapcsolatban idézett véleménye azonban eleve kétségesse tette a kolonizáció leállítására irányuló magyar igények megvalósulásának reményét.

A földreform és ennek kapcsán a kolonizáció témája a Rothermere-ügy miatt került ismét a figyelem középpontjába. A Harold Sidney Harmsworth, Rothermere vikomtja által a *Daily Mail* című lapban Hungary's place in the Sun. Safety for Central Europe (Magyarország helye a Nap alatt. Biztonságot Közép-Európának) címmel megjelentetett írás kapcsán kibontakozott nemzetközi vita története közismert. Az akció szlovákiai visszhangjával és itteni hátterével kapcsolatban azonban még további kutatások szükségesek.⁶⁵ A Rothermere-akció és a telepítések közötti szálak kibogozása ugyan meghaladja jelen dolgozat kereteit, az azonban nyilvánvaló – erre már a kortársak is

60 Mindenképpen eredménynek lehet elkönyvelni a nyelvtörvény végrehajtó kormányrendeletének elfogadását, valamint az illetőségi törvény elfogadását, amely jelentős számú szlovákiai magyar számára rendezte végre megnyugtató módon az állampolgárság kérdését.

61 A prágai magyar nagykövet a külügyminiszternek küldött rendszeres jelentései egyikében ekképp fogalmaz a telepítésekről: „amely ellen Szent-Iványék elsősorban harcolnak és meg akarnak dönteni.” Vö. Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium Politikai Osztály iratai (a továbbiakban: MOL) K 64 17. cs., 7. t., 582/res/1926.

62 Uo.

63 MOL K 64, 17. cs., 7. t., 497/res/1926.

64 Uo. 582/res/1926.

65 A témában a legújabb dolgozat Michela, Miroslav: Reakcie slovenských politických kruhov a tlačie na Rothermerovu akciu (1927–1928). *Historický časopis*, 2004. 3. sz. 503–522. p. A tanulmány hasznos információkat közöl ugyan a Rothermere-akció szlovákiai vonatkozásairól, a kampány és a szlovákiai magyar politika közötti közvetlen kapcsolattal azonban nem foglalkozik.

felfigyeltek –, hogy a Lord akciója összefüggött a Rothermere által nyílt rablásnak tekintett csehszlovákiai földreformmal. Az ezzel kapcsolatos álláspontját a Lord Benešnek 1927. szeptembert 19-én Genfből küldött táviratában nyíltan ki is fejtette.⁶⁶ A földreformmal kapcsolatos ismereteit Rothermere feltehetően szlovákiai magyar forrásokból szerezhette. Ezt a feltételezést támasztja alá az a kérdőíves felmérés is, amelyet az Országos Keresztényszocialista Párt 1927 folyamán a Felvidéken indított, s amelyben a válaszadóknak 21, a földreformmal és a telepítésekkel kapcsolatos kérdésre kellett válaszolniuk. Mint a kérdőívhez csatolt kísérőlevélből kiderül, a feltehetően Szüllő Géza által irányított akció célja az volt, hogy felmérjék a földreform és a kolonizáció által a szlovákiai magyarságon esett sérelmeket, majd azokat nemzetközi úton próbálják orvosolni.⁶⁷

A Rothermere-kampány nemcsak az MNP aktivista kísérletének lezárását jelentette, hanem a csehszlovák hivatalos politikával szemben eddiginél is kritikusabb hangvétel megjelenését a magyar pártok részéről. Nem lehet véletlen, hogy a két magyar párt képviselői épp 1927 szeptemberében terjesztettek elő egy terjedelmes interpellációt a nemzetgyűlésben, amelynek témája a földbirtokreform során végrehajtott telepítés volt. A Koczor Gyula és további húsz magyar és német aláíró által benyújtott interpelláció, amelyet a Rothermere-kampány kapcsán a *Magyar Kisebbség* is közölt, elsősorban a magyar nyelvterületen kiosztott telepesbirtokok és maradékbirtokok ügyét firtatta, kifejtve azt a véleményt, hogy mindezek célja, hogy „a magyar területeket vegyessé tegye és elnemzetietlenítse”.⁶⁸ Az interpellációban annak szerzői járónként tételesen felsorolják a magyar nyelvterületen kiosztott telepes- és maradékbirtokokat, köztük azokat, amelyeket az Agrárpárt tisztségviselői kaptak. Az írás végén Koczor képviselő a kormányt arra szólította fel, hogy szüntesse be a földbirtokreformot a magyarság elnemzetietlenítésére felhasználni, állítsa le a maradékbirtokok kiutalását, valamint biztosítsa azt, hogy „magyar lakta területeken csak magyarok kaphassanak földet”.⁶⁹

A Rothermere-kampány lecsendesedését és a telepítések 1929-es befejezését követően a kolonizáció kérdése látszólag kikerült a magyar pártpolitika figyelmének a fókuszából. A harmincas évek elején a két nagy magyar pártban lezajló generációváltás, majd az egyre erőteljesebben feléledő határrevíziós remények más témákat hoztak a felszínre. A földreform és kolonizáció által a szlovákiai magyarságon elkövetett sérelmek orvoslása azonban az 1936-ban megalakult Egységes Magyar Párt programjának is fontos eleme maradt, s az első bécsi döntést követően azonnal meg is kezdődött ennek végrehajtása.

Összegzésként elmondható, hogy a kolonizáció mint a földreform egyik szegmense jelen volt ugyan a húszas évek csehszlovák politikai vitáiban, de központi szerepet nem kapott bennük. Leginkább a prágai centralizmussal szembeforduló pártok igyekeztek előtérbe tolni a témát, elsősorban Hlinka Szlovák Néppártja. A földreformot és a kolonizációt megcélzó, általuk megfogalmazott bírálatok egy részével egyet lehet értenünk, hiszen a földhivatal kétségkívül elsősorban cseh érdekek mentén döntött a földreform legfőbb kérdéseiben. Az a vélemény viszont, hogy a szlovákok nem kapnak

66 Uo. 11. p.

67 Országos Keresztényszocialista Párt. Földreform, SÚA Praha, PMR, 574. d., i. sz. 15699/1927.

68 Kinek a kezeire jutottak Szlovenszkóban a Rothermere-vonaltól délre eső földbirtokok? *Magyar Kisebbség*, 1927. 18. sz. 654–660. p.

69 Uo. 660. p.

földet, mert a kolóniákon elsősorban csehek telepedtek meg, nem felelt meg a valószínűségnek. Mint ahogy Jan Rychlík megállapítja, a HSĽS alaptalanul támadta a telepítéseket, mivel „a kolonizáció feladata nem az volt, hogy cseh telepeket hozzon létre a szlovák vidékeken, hanem az, hogy csehszlovák kolóniák jöjjenek létre a magyar nyelvterületen”.⁷⁰

Sokkal inkább jogosnak és valódinak kell viszont minősítenünk a német és magyar pártok által a telepítésekre zúdított támadásokat. A kolonizáció megindulása tulajdonképpen segítséget is jelentett a magyar pártpolitikának abban, hogy a földreformmal kapcsolatban addig kissé tétova álláspontján változtatva, határozott véleményt formáljon meg: egyértelműen szembeforduljon a földreform végrehajtásának módjával, az ÁFH kisebbségellenes tevékenységével, és a telepítések leállítását követelje. A viszonylag kis mozgástérrel rendelkező szlovákiai magyar pártpolitikának azonban nem sikerült látható eredményt elérnie ebben a témában, így az általa felsorolt sérelmek orvoslása a harmincas évek végén megvalósult határrevízió feladata maradt. Az, hogy a födbirtokreformnak a visszacsatolást követő revíziója ismét párt- és nemzetpolitikai, nem pedig gazdasági és szociális erővonalak mentén zajlott, csupán újabb adalék a nacionalista szempontú gazdaságpolitika történetéhez.

70 Rychlík, Jan: i. m. 92. p.

LÁSZLÓ MÁRTON

KOLLEKTIVIZÁLÁS A SZÉKELYFÖLDÖN 1950–1951

A hatalom és az alávetettek

Tanulmányomban, a Székelyföldön (pontosabban az annak helyén alakult közigazgatási egységben, Maros tartományban, románul: Regiunea Mureș¹), vizsgálom a kollektivizálás folyamatát. Kutatásom helyszíne az akkori Maros tartomány (ez a történeti Székelyföld nagyobb részét magába foglaló közigazgatási egység), a vizsgált időszak 1950–1951. Elemzésem tárgya a kollektivizálás folyamata. Ezen belül pedig a hatalom és az alávetettek által alkalmazott technikákat, ezek egymásra hatását és változását vizsgáltam. A Maros tartományi kollektivizálás folyamatának elhelyezéséhez, értékeléséhez szükséges a kollektivizálás országos, romániai történetével való összevetése. Ezért az alábbiakban röviden ismertetem a romániai kollektivizálás idevágó időszakának a történetét is. A regionális történések feltárásakor a konfliktusok és a konfliktuskezelési technikák „katalógusának” létrehozására törekedtem.

1. Az országos kollektivizálás

Romániában a kollektivizálást a Román Munkáspárt Központi Bizottsága 1949. március 3–5-i plenáris ülésén hirdették meg.² A kollektivizálás lezárásának pedig 1962 áprilisa tekinthető, ekkor jelentették be a kollektivizálás befejezését.³ A romániai kollektivizálás első időszaka az 1949–1952 éveket öleli fel. Az első időszak több szakaszra osztható.

1949. március 3–5–1950. június 15.

Az első szakasz a Román Munkáspárt kollektivizálást bejelentő plenáris ülésétől (1949. március 3–5.) kezdődik. Ebben az időszakban, mint a Mezőgazdasági Bizottság vezetője, Ana Pauker irányította a kollektivizálást. Az időszak jellemzője, hogy viszonylag erőszakmentesen törekedtek a kollektívek megalakítására. Ana Pauker csak kevés kollektív felavatását engedélyezte, és csak ott, ahol teljesítették az előírt gazdasági követelményeket.⁴ A mezőgazdaság alacsony gépesítettségi foka egy másik ok volt ar-

1 1950. szeptember 10-én alakult meg Maros tartomány, 1952. szeptember 27-én pedig ebből a Maros-Magyar Autonóm Tartomány.

2 *A Román Munkáspárt Központi Vezetősége 1949. március 3–5-i Határozata a párt feladatairól a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének megerősítéséért és a mezőgazdaság szocialista átalakításáért folytatott harcban.* Román Munkáspárt, 1949.

3 Ionescu, Ghiță: *Comunismul în România*. București, Litera, 1994, 373. p.

4 Azaz elegendő jó minőségű földterülettel, valamint munkaerővel rendelkezett. Tehát egyáltalán esély volt arra, hogy gazdaságilag működőképes lesz.

ra, hogy Ana Pauker csak kevés kollektív alakítását engedélyezze. Megtiltották ugyanakkor az erőszakos módszerek alkalmazását.

A kevés megalakult kollektív miatt azonban Ana Paukert egyre több kritika érte, különösen 1950 elejétől, és amikor betegsége miatt külföldre ment, a kollektivizálás tényleges irányítását a tömeges kollektivizálás híve, Mogyorós Sándor (Alexandru Moghioros) vette át.

1950. június 15–1950. szeptember 1–október 10–11.

Alexandru Moghioros országos tervszámokat tűzött ki,⁵ ezek elérése a megadott határidőre csak erőszakkal volt lehetséges. Megkezdődött az erőszakos kollektivizálás. A cél a tervszámok elérése volt, bármilyen áron. A Rendőrség és a Securitate (az akkori állambiztonsági hivatal) is bekapcsolódott a kollektivizálásba, megfélemlítve vagy rákényszerítve az embereket, hogy belépjenek a közös gazdaságba.⁶

A hatósági erőszak miatt az ország különböző vidékein megmozdulásokra került sor.⁷ Nyár végére nyilvánvalóvá vált az erőszakos kollektivizálás tarthatatlansága. Ezért szeptember végén–október elején leállították az erőszakos kollektivizálást. A visszatérő Ana Pauker újra átvette a Mezőgazdasági Bizottság irányítását. Az alkorszak záró időpontjának 1950. szeptember 1-jét⁸ vagy október 10–11-ét⁹ tekinthetjük.

1950. szeptember 1./október 10–11–1952. május 27–29.

A következő időszakban a kollektivizálás nyomán keletkezett problémák kezelésére, a meglévő kollektívek megszilárdítására összpontosítottak. Ana Pauker visszatérte után, 1950 őszén leállította a kollektivizálást.¹⁰ Engedélyezte, hogy kiléphessenek a kollektívből azok, akik nem akartak tagok maradni. Leállította a pereket azon tagok ellen, akiket bíróságra idéztek, mert nem adták be állataikat vagy mezőgazdasági felszerelésüket a kollektívbe.

1952 tavaszáig főleg a már megalakult kollektív gazdaságok megerősítése, a felmerülő problémák rendezése folyt, csak kevés új kollektív gazdaságot alapítottak. Ana Pauker intézkedései miatt a romániai kollektivizálás annyira lelassult, hogy 1952 elején az összes kelet-európai kommunista állam közül Romániában volt a legkisebb a kollektív tulajdonban levő föld mennyisége.¹¹

A kollektivizálás lelassulását Gheorghe Gheorghiu Dej érvként használta fel Ana Pauker ellen a pártvezetésen belüli harcban. 1952 első felében Dej felülkerekedett a „moszkovita” csoporttal (Ana Pauker, Luka László, Teohari Georgescu) szemben a pártvezetésért vívott hatalmi harcban, és fokozatosan eltávolította ellenfeleit. Ana Pauker pártból való kizárása a (a Központi Bizottság 1952. május 27–29-i ülésén¹²) a kollektivizálásban is egy új szakaszt indított el.

5 1950. június 15-én. Levy, Robert: *Gloria și decăderea Anei Pauker*. București, Polirom, 2002, 88. p.

6 Így körülbelül 30 000 embert írtak be 1950 nyarán és őszén a kollektív gazdaságokba. (Levy: i. m. 90. p.)

7 Levy: i. m. 89–91. p. és Cătănuș, Dan–Roske, Octavian: *Colectivizarea agriculturii în România-Dimensiunea politică* volumul I. 1949–1953. București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2000, 23. p. és Dobrinco, Dorin: *Colectivizarea, cote și revolte țărănești în vestul României* (1949). *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă*, vol. I., București, 2002, 282–318. p.

8 A kollektivizálásra vonatkozó két hónapos terv ekkor ért véget.

9 Ekkor volt a Központi Bizottság titkárságának kollektivizálással foglalkozó ülése. Cătănuș–Roske: i. m. 28., 181–191. p.

10 1950-ben összesen 917 kollektív gazdaságot alakítottak. A kollektivizálást csak a következő év tavaszán kezdték újra.

11 Levy: i. m. 93. p.

12 Uo. 97. p.

1.1. A kollektivizálás forгатókönyve

A kollektivizálás általános forгатókönyve szerint az akció irányítói vagy a helyszínre küldött aktivisták az első lépésben a helyi állami és pártbizottságoktól kipuhatolták, melyik helységben befolyásolható/győzhető meg könnyebben a lakosság arról, hogy kollektív gazdaságot alakítson. Majd a kiválasztott helységekbe aktivistákat küldtek, akik megkezdték a szervezőmunkát. (Papírforma szerint a helybeli pártalapszervezetnek kellett kezdeményeznie a kollektív alakítását, de gyakorlatilag a felsőbb pártszervek utasítására és vezetésével történt a szervezés. A szervezőmunka vezetését is a központ által leküldött pártszervezők végezték.) Az aktivisták egy „kezdeményező bizottságot” hoztak létre.¹³ Helybelieket igyekeztek megnyerni agitatori munkakörbe. Az egész műveletet egy „pártszervező” irányította.

A kollektivizálás folyamán felmérték a helység gazdasági és demográfiai helyzetét. A felmérés szempontjai a következők voltak: lakosok száma; családok száma; a kollektívbe beiratkozott lakosok száma; a kollektívbe beiratkozott családok száma; a beiratkozott családok nemzetiségi megoszlása; az egy családra jutó átlagos földterület nagysága.

Rendkívül sokat számított, ha a falu legfontosabb gazdáit sikerült rábírní, hogy be lépjenek a kollektív gazdaságba. Ők a falu véleményformálói voltak, beállásukat általában a helybeliek jó része követte.¹⁴ Ezeknek a gazdálkodóknak a meggyőzése már csak azért is fontos volt, mert csak az ő földterületeik bevonásával lehetett a kollektív alapításához megkövetelt föld/munkaerő arányt biztosítani.

A kollektív gazdaságok székházának általában egy nagy udvarral, csúrral rendelkező, általában kuláknak minősített helybelinek a házát vették el. Őket előzőleg vagy elvitték a helységből, vagy megfélemlítették, hogy elköltözzenek, vagy kilakoltatták. A más településeken lakókat lemondatták birtokukról. A megfelelő mennyiségű földterület és munkaerő megléte esetén a szervezők összeállítottak egy szintézist a leendő kollektív gazdaság adataival, amelyben javasolták a kollektív megalakításának/felavatásának engedélyezését.¹⁵ Az elbíráló a Központi Bizottság Mezőgazdasági Ügyosztálya vagy a Tartományi Pártbizottság volt. (Ez időszakonként változott.) A tömeges kollektivizálás időszakában alaposabb vizsgálat nélkül engedélyezték a kollektív gazdaságok megalakítást, más időszakokban viszont szigorúan ellenőrizték, akár helyszíni kiszállásokkal is, hogy a kollektív működőképességéhez szükséges feltételek meglegyenek.

A kollektivizálás során alkalmazott módszerek három főbb csoportba sorolhatjuk:

a) Erőszakos módszerek

Az erőszakos kollektivizálás időszakában, ha a szóbeli meggyőzés nem vezetett eredményre, akkor erőszakos módszerekhez folyamodtak, ezek fő célja a félelemkeltés volt.

13 Comitet de iniatiavă.

14 Például Kiskend esetében. Lásd Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Mureș) fond Comitetul Regional Mureș al PCR (a Román Kommunista Párt Maros Tartományi Bizottsága, a továbbiakban: CRM-PCR), 2. dos. 26. f.

15 A szintézisben feltüntették a helység legfontosabb adatait (lakosság/családok száma, társadalmi, nemzetiségi és gazdasági összetétele, a falu földterületének nagysága és összetétele, a kollektívbe beiratkozott családok száma, összetétele, a leendő kollektív földterülete, ennek összetétele, a kollektív javasolt neve és megalakítási időpontja).

Kivégzés. A félelemkeltés módszerei közül a kivégzések voltak a leghírhedtebbek. Maros megyében több embert végeztek ki. Valószínűleg a kollektivizálással kapcsolatos félelemkeltésért végezték ki 1950 augusztusában Udvarfalván Nagy László, Vada-don Kiss István,¹⁶ Mezőszilváson 1951-ben (?) Grindeanu Ioan¹⁷ kuláknak minősített gazdákat. Mezőszilváson az esemény után a helybeli pártalapszervezet titkára azzal fenyegetőzött, hogy aki nem áll be a kollektívbe, az úgy jár, mint a kulákok, ezzel nyilvánvalóan a megölt kulák esetére utalva. Így az emberek félelemből iratkoztak be a kollektív gazdaságba.¹⁸

Fizikai bántalmazás. A helységből pár, kollektivizálásnak ellenálló gazdát a Miliciára vagy a Securitatéra vittek, ahol fizikai bántalmazással rákényszerítették őket a belépésre. Ezután hazaengedték őket, arra számítva, hogy elmesélik a velük történeteket, és félelmében a többi helybeli is aláírja a belépési nyilatkozatot. Ez a számítás általában be is vált, de ez vált a kollektív ellenesség alapjává is.¹⁹

b) Kényszerítő módszerek

Elbocsátással való fenyegetés. Az állami munkahelyeken dolgozó helybelieket (tisztviselők, tanügyi dolgozók, postai alkalmazottak) elbocsátással fenyegették, azok emiatt iratkoztak be a kollektív gazdaságba. (Földjeiket át kellett adniuk, és be kellett iratkozniuk a kollektív gazdaságba, annak ellenére, hogy csak a legkritikább esetekben vettek részt a munkákban. Emellett a többi helybelit is győzködniük kellett, hogy álljanak be a kollektívbe.²⁰)

Zaklatás. Karhatalmi segíddel éjszaka vitték a Néptanácsra az embereket, hogy a kollektív gazdaságba való belépésről meggyőzzék őket.²¹

A rokonság meggyőzésére kényszerítés. Azokat a köztisztviselőket, akiknek a kollektivizálandó helységekben rokonaik voltak, hétfőként hazaküldték, hogy a rokonaikat győzzék meg, iratkozzanak be a kollektív gazdaságba.²² A tömeges kollektivizálás időszakában pedig addig nem térhettek vissza a munkahelyükre, amíg a szüleikkel alá nem írták a belépési nyilatkozatot.

Földtagosítás. A leendő kollektív gazdaság földjét egy tagban mérték ki, általában a falu legjobb minőségű mezőgazdasági területén. Akiknek itt volt földterületük, azoknak a falu határának más, gyengébb minőségű területén mérték ki földet. Emiatt sok gazda, akinek a tagosított területen volt földje, beiratkozott a kollektívbe.

Fogva tartás. Oláhsályiban a pártszervező a Miliciára küldött néhány gazdát, akik nem akartak beiratkozni a kollektívbe. Őket 3-4 nap fogva tartás után engedték szabadon. Miután visszatértek a faluba, ellenvetés nélkül beiratkoztak a kollektívbe. Más helybeli gazdákat az Ideiglenes Bizottság székházában tartottak őrizetben. Backamadarason szeptember 21-én hét volt kulák (akkor középparaszt minősítésű) gazdát

16 Bakó József: Géppisztollyal lőtték le. *Brassói Lapok*, 2001. január 19. 6. p. és Iancu, Gheorghe-Tărău, Virgiliu: *Un episod din implicarea Securității în colectivizarea agriculturii românești. Anuarul Institutului de Istorie* 1998. București, Editura Academiei Române, Cluj-Napoca, 2000, 289–290. p.

17 Memoria-revista de gândirii arestate, Nr 7., 141.

18 Raport 13 ianuarie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR 165. dos. 72–73. f.

19 Oláhokcsárdon, Magyar királyfalván. Raport asupra Gospodăriei Colective din Regionala Mureș unde s-a întrebuintat metode nejuste la organizare, keltezés nélkül, 1950. szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 98. f.

20 Radnóton történt így. Raport asupra situației GAC și activitatea organizației de bază a GAC-ului din comuna Ernuteț raionul Ludaș, 8 octombrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 29. dos. 72. f.

21 Magyar királyfalván. Uo.

22 ANDJ Mureș, fond Pretura Plășii Miercurea Niraj (Nyáradszereda Járási Szolgabíróság) 24. dos. 2–3. f.

másfél napra, élelem nélkül bezártak az Ideiglenes Bizottság székházának pincéjébe, majd utána aláírtatták velük a belépési nyilatkozatokat.²³

Túszejtés. Magyarkirályfalván a leküldött pártszervező túsul ejtette az Ekésfront helyi szervezete elnökének feleségét és még egy helybeli nőt. Az Ideiglenes Bizottság székházában tartották őket fogva, hogy ezzel kényszerítsék a férjét, hogy az Ideiglenes Bizottság székházába jöjjön.

Kilakoltatás. Székelykövesden az Ideiglenes Bizottság elnöke 8 középparasztot azal fenyegetett, hogy ha nem iratkoznak be a kollektívbe, el kell hagyniuk a községet.²⁴ Bátoron a betelepültek²⁵ közül azokat, akik nem akartak beállni a kollektív gazdaságba, kilakoltatták a főút melletti házaikból, és a község más házaiba költöztették át. Itt, ha valaki hiányzott a kollektív gazdaságból egy munkanapot, akkor ezért a már meglévő munkanapjaiból levontak 5-6 napot.²⁶

Kényszerszermunka. Radnóton az Ideiglenes Bizottság titkára nehéz fizikai munkára, úgynevezett „önkéntes” munkára küldte azokat a családokat, amelyek nem léptek be a kollektív gazdaságba. Ide nemcsak a férfiakat, hanem a nőket és gyerekeket is küldtek (például köhordásra). Az itt dolgozóknak azt ígérték, hogy ha beiratkoznak a kollektív gazdaságba, többet nem kell menniük erre az „önkéntes” munkára.²⁷

c) „Ösztönzéses” módszerek

Földosztás. Minden föld nélküli család, amely beállt a kollektív gazdaságba, egy fél hektáros földterületet kapott. Ennek hatására sok nincstelen parasztcsalád is belépett a kollektív gazdaságba. Eleinte általában a rajoni központhoz közel fekvő helységekben alakítottak kollektíveket, mert ezeket könnyebben megközelíthették a rajoni központokból kiküldött aktivisták. Emiatt a főútvonalak mentén, egymás mellett fekvő helységekben alakítottak először kollektív gazdaságokat. Így egymással érintkezve, tömbszerűen több közös gazdaság jött létre. Ilyen volt a Maros folyó melletti helységek tömbje (Radnót, Kerelő, Kerelőszentpál) és a Nyárad-völgyi települések (Ilencfalva, Csiba-Káposztásszentmiklós, Folyfalva, Cserefalva, Ákosfalva stb.).

1.2. A kollektív gazdaság megalakítását követő intézkedések

A kollektív megalakítása után a munkaszervezet kialakítására került sor.²⁸ Ennek részei: *A kollektív vezetőtanácsának megválasztása* – ez egy 5-9 tagú testület volt, közülük választották ki a kollektív gazdaság alelnökét is. *Az ellenőrző bizottság megválasztása* – ennek nem lehettek tagjai más munkahelyen alkalmazott személyek. *A munkaképes tagság brigádokba és munkacsoportokba szervezése* – egyes helységekben a brigádok összeállításakor nézeteltérés támadt a tagság között, mert egyes, lus-

23 Raport despre situația GAC din comuna Păsăreni, 7 octombrie 1950. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, dos. 12, 20–24. f.

24 Raport 21 octombrie 1950. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 50. f.

25 A második világháború nyomán elment/elűzött szászok házaiba telepítetteket nevezték így.

26 Proces-verbal, dresat în ziua de 20 octombrie 1950 în ședința de birou al Comitetului Regional. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 2. dos. 119. f.

27 Raport asupra situației GAC și activitatea organizației de bază a GAC-ului din comuna Ernud raionul Luduș, 8 octombrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 29. dos. 71–77. f. és Raport asupra Gospodăriei Colective din Regionala Mureș unde s-a întreprins metode nejuste la organizare, keltezés nélkül, 1950. szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 97-98. f.

28 Instrucțiuni privitor la îndrumarea gospodăriilor agricole colective ce se vor da de către tehnicieni. ANDJ Mureș, Sfatul Popular al regiunii Mureș Autonome Maghiare, 51/1952 dos. 31. f.

tábbnak tartott emberekkel mások nem akartak egy brigádba kerülni. A teljesítmény mértéke pedig a munkanap volt, ez nem tette lehetővé az egyéni munka minősége szerinti differenciálást. A székelykövesdi kollektívben családok szerint, nem pedig brigádokban akartak dolgozni.²⁹ Bátoroson 1952-ben a kollektív négy brigádja nemzetiségi alapon szerveződött. (A szászok alkotta brigád azt hangoztatta, hogy ők jobban dolgozták meg a földet és ezért nagyobb termést értek el, mint a román és magyar gazdák alkotta brigádok.³⁰) A *leltározó bizottság megszervezése* – a tagok élő (lovak, szarvasmarhák) és holt (nagyobb mezőgazdasági eszközök) leltárát egy háromtagú bizottság vette át. Tagjai a kollektív elnöke, könyvelője, és egy választott tag.

Ezután a gyakorlati intézkedéseket hajtották végre. A *kollektív tagok földterületének átvétele és tagosítása* – a tagosításra kijelölt területről az egyéni gazdálkodóknak át kellett adniuk területeiket (alá kellett íratni velük a földcsere-jegyzőkönyvet), helyette távolabb eső földterületeket kaptak, általában gyengébb minőségűeket. Így, a kollektívek fokozatos növekedésével, az egyéni gazdálkodók a falutól egyre távolabb fekvő és rosszabb minőségű területekre szorultak, ezzel is kényszerítették őket arra, hogy belépjenek a kollektív gazdaságba. A földek átvételénél egyes tagok próbálták földterületeiket eltitkolni. Az *élő és holt leltár összegyűjtése* – a leltározó bizottság végezte ezt a népszerűtlen feladatot. Azoknak a kollektív tagoknak, akik 1949 januárja után adták el teheneiket, négy részletben kellett az állatok ellenértékét befizetniük.

A *vetőmag és takarmány összegyűjtése; az előzetes vetésterv összeállítása; a munkanormák kidolgozása*: a felettes szervek évi minimum 80, kollektívben végzett munkanapot próbáltak elfogadtatni.

A *kollektív gazdaságok minta-alapszabályzatának feldolgozása a kollektív vezetőségével; a minta-alapszabályzat aláírása a kollektív tagságával; az összegyűjtött élő és holt leltár elosztása a brigádok között; a kollektív termőterületének felosztása a brigádok között. A kollektív kádereinek kiválasztása* (brigádosok, traktoristák, mezőőrök, rak-tárosok). A kiválasztási szempont papírforma szerint a hozzáértés és szorgalom volt.

2. Maros tartomány kollektivizálása

1949. március–1950. június vége. Lassú kollektivizálás

A tartomány területén – az országos trendnek megfelelően – ebben az időszakban kevés kollektív gazdaságot alakítottak. Érdekesség, hogy az első Maros megyei kollektív gazdaságot presztízs okokból Ákosfalván létesítették, mert ott a második világháború alatt internálótábor működött, ahová az (akkor illegalitásban lévő) kommunista párt tagjait és szimpatizánsait zárták be.

1950. július–1950. szeptember vége. Tömeges kollektivizálás

A tartomány területén – az országos irányzatnak megfelelően – tömeges kollektivizálásról beszélhetünk. Alábbiakban táblázatban foglalom össze, hány kollektív gazdaság alakult a két időszakban egyes kisebb közigazgatási egységekben.

29 Proces-verbal dresat în ziua de 11 iunie 1951, în ședința ordinară a Biroului Regional. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 19. dos. 120. f.

30 Raport despre activitatea organizațiilor de partid din raionul nostru [Reghin] în domeniul combaterii manifestărilor național-șovine. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 69. dos. 117. f.

Területi egység	1950. március 1– június 1.	1950. június 1– szeptember 30.
Leendő ³¹ Mv.-hely rajon/Marosvásárhely rajon	9	23
Leendő Régen rajon/ Régen rajon	1	3
Leendő E-szt.György rajon/Erdőszentgyörgy rajon	2	5

A leendő Maros tartomány területén lezajlott eseményekről egészen a tartomány megalakulásáig, 1950 szeptemberéig nincs elégséges iratanyag. Az erőszakos kollektivizálás időszakából főleg az akkori Kis-Küküllő megye területéről vannak adataink. Az iratanyagból mindenestre kiderült, hogy az erőszakos kollektivizálás miatt 1950 szeptemberében megmozdulások kezdődtek a tartományban. Az alávetettek reakciója a nyílt ellenállás volt. Az elégedetlenség kirobbantója lehetett:

A méltánytalanság. Radnóton a felhalmozódott elégedetlenséget az emberek kifosztása és a méltánytalan bánásmód robbantja ki. Ismereteink szerint az ellenállás közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a radnóti kollektív gazdaságba előbb bekényszerítettek több, nagy földterülettel rendelkező, kulák minősítésű gazdát, majd pár nappal a felavatása előtt kizárták őket a kollektív gazdaságból úgy, hogy a földterületüket nem kapták vissza.³²

A föld megvédésének szándéka. Oláhsályiban a lakosoknak tudomásuk volt a környező helységek megmozdulásairól, de ennek csak annyi lett a hatása, hogy nem mentek a kollektívbe dolgozni. A tömegtiltakozás akkor robbant ki, amikor traktorok érkeztek a faluba, hogy a kollektív tagosított földjét felszántsák. A megmozdulások egyik jellemzője a nők nagyszámú részvétele volt.

A megmozdulás Radnóton tört ki szeptember 13-án. Ismétlődő tüntetések kezdődtek a kollektív ellen. A zavargások megfékezésére a Miliciát vezényelték ki. A megmozdulás Radnóról továbbterjedt Oláhkocsárdra, ahol tüntetni kezdtek a kollektív ellen úgy, hogy azt nem lehetett felavatni. Oláhkocsárdra a hír szeptember 16-án jutott el, de az elégedetlenség csak akkor tört ki, amikor az emberek kollektívbe tagosított földjét akarták felszántani. Szeptember 20-án a hetivásáron a kincsesiek is tudomást szereztek a megmozdulásokról. Ennek hatására hazatérve összegyűltek, és „*megszervezték a nőket, hogy elpusztítsák a kollektív gazdaságot*”. A tömeg az Ideiglenes Bizottság székházához ment, ahol a beiratkozási íveket követelték, hogy megsemmisíthessék azokat. Betörték az Ideiglenes Bizottság ablakait, az Ideiglenes Bizottság elnökét megverték, a pártszervezőt kivitték a faluból, de az, a hét késszúrás dacára a sötétben el tudott menekülni. Kerelőn, Kerelőszentpálon és Kutyfalván is voltak még „kisebb tüntetések” de ezekről az esemény említésén kívül semmi mást nem tudunk.³³

Elszigetelt esetnek tekinthetők a nyárádszentmártoni gyűjtogatások (itt szeptember 18-án a kollektív elnökének házáat, 24-én a helybeli pártalapszervezet titkárának házáat gyújtották fel). Királyfalván, Kiskenden pedig a kollektív munkáiban nem vett részt az elégedetlen tagság.

31 Az 1950. szeptember 10-én létrejött rajonokat alkotó településeket vizsgáltam.

32 Raport asupra Gospodăriei Colective din Regionala Mureș unde s-a întrebuințat metode nejuste la organizare, keltezés nélkül, 1950. szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 97-98. f. és Raport asupra situației GAC și activitatea organizației de bază a GAC-ului din comuna Ernut, raionul Luduș 1951 octombrie 8. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 29. dos. 71–77. f.

33 Raport informativ cu privire la cercetările făcute de Colegiul de Partid, 13 octombrie 1950. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 2. dos. 104. f.

2.1. A hatalom reagálása

Az azonnali, feltehetően államhatalmi intézkedéseket még nem ismerjük (rendőrségi beavatkozás), csak a „relatív” elcsendesedés utáni intézkedéseket. (Valószínűleg rendőrségi beavatkozások, letartóztatások lehettek, de csak egy helységben, Kincsesen tudunk 11 személy letartóztatásáról.)³⁴

A megmozdulások elmúltával vizsgálóbizottságokat küldtek a problémás helységekbe.

Háromtagú bizottságokat alakítottak. Az egyik bizottság a párttagok (az események közben tanúsított) magatartását vizsgálta, egy másik az állami intézményeken (Ideiglenes Bizottság, iskola, szövetkezet, kultúrház³⁵) belüli (párt)aktíváét, a harmadik a kollektív gazdaságon belüli párttagokét, a negyedik a tömegszervezetek vezetőit, és egyúttal meg is kellett tisztítania a tömegszervezeteket a kulákoktól.³⁶ Ez a négy bizottság alkotott egy brigádot. Két ilyen brigád dolgozott összesen 28 párttag részvételével.³⁷ Ekkor már lezárult az erőszakos kollektivizálás időszaka, és előtérbe került az erőszakos cselekmények feltárásának szándéka.

Az elkövetett erőszakos cselekmények kivizsgálására ezen bizottságoktól függetlenül létrehozták a Tartományi Pártkollégiumokat. Az itt készült jelentések meglepő részletességgel és tárgyyszerűséggel írják le az atrocitásokat.

A kivizsgálások során kiemelt szempont a hangadók, a megmozdulások szervezőinek felfedése és kizárásuk előkészítése.³⁸ Másrészt a bizottságoknak javaslatokat kellett tenniük a helyzet rendezésére. A pártaktivisták egyrészt a kollektívek jobb anyagi támogatását, másrészt a megmozdulás hangadóinak megbüntetését javasolták. Ez lehetett munkahelyről való kizárás, ha állami munkahelyen dolgozott, vagy a kollektív gazdaságból való kizárás/kizáratás. (A hangadókat ki kellett zárni, azaz a kollektív tagságát rá kellett venni arra, hogy kizárják őket.³⁹) A kizáratás a következőképpen történt: a lázongások lecsillapodása után agitátorok járták végig az illető helységet, és a kulákok kizárásához megfelelő hangulatot teremtettek.⁴⁰ Névjegyzékeket állítottak össze a kizárandókról, majd a közgyűlés előtt „leleplezték” és kizárták őket.

1950. szeptember vége–1951 tavasza. A rejtett ellenállás

A megmozdulások leverése után már nem volt lehetőség a nyílt ellenállásra. Ehelyett a rejtett ellenállás technikái terjedtek el. Ezek a következők voltak:

34 Raport asupra Gospodăriei Colective din Regionala Mureș unde s-a întrebuințat metode nejuste la organizare, keltezés nélkül, 1950. szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 97. f.

35 Plan de acțiune în vederea verificării organizațiilor de bază și organizațiilor de masă. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 3. dos. 34. f.

36 Plan de muncă al Comitetului [de Partid] Regional Mureș. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, dos. 3. 28. f.

37 ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, dos. 3. 28–29., 33–36. f.

38 Plan de muncă pentru consolidarea gospodăriilor agricole colective. ANDJ Mureș fond CRM-PCR, 3. dos. 33. f.

39 A Tartományi Pártbűró 1950. szeptember 26-i ülésén a tartományi első titkár felszólította a jelenlevőket, hogy azokban a kollektív gazdaságokban, amelyeket a szétesés veszélye fenyeget, győzzék meg a szegény- és középparasztokat, hogy kérjék a kollektív gazdaságban lévő kulákok kizárását. Proces-verbal dresat în ziua de 26 septembrie [1950] în ședința de Birou extraordinară. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 2. dos. 47. f.

40 1950. október 9-én egy másik Pártbűróülésen a tartományi első titkár felszólította a jelenlevőket, hogy állítsák össze a kollektív gazdaságokba befurakodott és kizárásra javasolt kulákok névjegyzékét. Ez egy részletes helyzetkimutatást tartalmaz, és az okot, amiért az illetőt kuláknak tekintik. Proces-verbal dresat în ziua de 9 octombrie 1950 în ședința de Birou extraordinară. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 2. dos. 76. f.

Az állatok beadásának késleltetése. Ezt az tette lehetővé, hogy amíg a kollektív nem rendelkezett megfelelő istállóval, addig nem lehetett összegyűjteni az állatokat. Így kézenfekvő volt a kollektív istállója építésének késleltetése azért, hogy ne kelljen beadni a szarvasmarhákat. Ennek az időhúzó ellenállásnak a kivédésére „önkéntes” csoportokat alakított a tartományi pártvezetés, amelyek megépítették az istállókat.⁴¹

Gyengébb minőségű szarvasmarhák beadása. Udvarfalván a jól fejlett szarvasmarhákat eladták a piacon, és gyengébbeket vásároltak a kollektívbe beadni. Ennek is megtalálták egyes pártszervezők az ellenszerét: Sóváradoon is hasonlóan próbáltak eljárni, de a pártszervező felíratta a beadásra kerülő szarvasmarhák színét és korát, hogy ne lehessen azokat kicserélni.⁴²

Takarmány beadásának megtagadása. Ahol a szarvasmarhákat leadták, ott takarmányt nem akartak adni, mert így vissza kellett volna adni a gazdáknak az állatokat a átteleltetésre. Máshol a takarmányhiány egy újabb ürügy volt arra, hogy megtagadják a beadást.

Mindezek miatt Maros tartományban 1950 telén kaotikus állapotok alakultak ki. 1951 januárjában Maros tartomány 62 kollektív gazdaságából csak 53-ban volt meg az átteleléshez szükséges takarmány. Ráadásul egyes rajoni párt- és állami szervek nem ismerték pontosan a hiányzó mennyiséget.⁴³ Az ellenállás méreteire jellemző, hogy Bukarestben, a Központi Bizottságnál december 11-én lezajlott pártkonferencián kritizálták Maros tartomány vezetését, mert országos viszonylatban utolsó helyen állt a szarvasmarhák begyűjtésében.⁴⁴ Az építkezések késleltetéséhez az építőanyagok nagyarányú lopása is hozzájárult.⁴⁵

Földterületek eltitkolása. A kollektívbe való beiratkozáskor egyesek eltitkolták földterületeik egy részét, hogy azt ne kelljen beadni. A tulajdonosok természetesen tovább művelték őket abban a reményben, hogy innen még saját terméshez jutnak.

A vetőmag és a mezőgazdasági eszközök be nem adása. Ezzel a problémával inkább 1951 tavaszától foglalkoztak, a tavaszi vetések miatt ekkor vált sürgőssé a begyűjtés.

Munkakimaradás. 1951 tavaszáig nagyjából befejeződött az állat- és eszközállomány összegyűjtése, ezután a munkakimaradás válik a legáltalánosabb ellenállási formává.

Lopás. A kollektív felbomlásakor a lopás (vagy a saját javak visszavétele) tömegesé vált. Kisebb esetekről csak pár említésünk van. Egyes esetekben a kollektív vezetősége is megdézsmálta a gazdaság vagyonát.

1951. június közepe. A Tartományi Pártbizottság kísérlete a helyzet javítására

1951 első felében egyes helységeekben nagyarányú munkakimaradások kezdődtek. Erre a hatalom – a Tartományi Pártbizottság – a következőképpen reagált.

Munkára kényszerítés kizárásokkal és személycserékkel. Ezt azokban a kollektív gazdaságokban végezték, ahol még annyira tartottak a hatalomtól, hogy senki nem

41 1950. október végén Oláhokcsárdon, Kerelőszentpálon, Kerelön, Kutyalván, Kiskenden és Koronkán tervezték megépíteni az istállókat, máshol pedig a befejezésnél segíteni. Raport asupra situației GAC din Regionala Mureș la 28 octombrie 1950. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 55. f.

42 Raport asupra situației GAC din regionala Mureș până la 28 octombrie 1950. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 55–59. f., ugyanaz mint CRM-PCR, 2. dos. 156–160. f.

43 Nota informativă 8. ianuarie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 2. f.

44 Proces-verbal dresat în ziua de 12 decembrie 1950 în ședința extraordinară al Comitetului Regional. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 2. dos. 322–326. f.

45 Kiderült, hogy egyes Maros tartományi kollektív gazdaságokhoz 3-4-szer annyi építőanyagot szállítottak, mint amennyi elég lett volna az építkezéshez. Proces-verbal dresat în ziua de 12 decembrie 1950 în ședința extraordinară al Comitetului Regional. Uo.

szólalt fel nyíltan a kollektívek ellen. Ennek az eljárásnak a menetrendje a következő volt: június közepén pártaktivisták részvételével bizottságot alakítottak, amelynek feladata a tartomány 6 legproblémásabb kollektív gazdasága helyzetének kivizsgálása és javítása. A bizottság tagjai június 20-án Marosvásárhelyen megbeszélést tartottak. Itt ismertették feladataikat és az alkalmazható módszereket. Minden aktivista egy-egy fалуval foglalkozott. Június 21–23-án az aktivisták a helyszínen megvizsgálták a kollektív gazdaságok problémáit. Beazonosították a nem dolgozó vagy kollektív ellenességre buzdítókat, a hanyag és erénytelennek ítélt kollektív vezetőségi tagokat. Június 24-én a kollektív gazdaságok nagygyűlésein kizáratták a nem dolgozó családokat, a nem megfelelő kollektív gazdaság vezetőségi tagjait lecseréltették. Ezt követte a tagság munkára „mozgósítása”. A bizottság tagjai június 25-én közös értékelő gyűlést tartottak a tartományi központban, Marosvásárhelyen. Úgy értékelték, hogy három kollektív gazdaságban sikerült több embert rávenni a munkában való megjelenésre, máshol eredménytelen volt a rendezési kísérlet. A hat kollektív gazdaságba még egy-egy aktivistát küldtek, hogy figyelemmel kövessék a fejleményeket.

A bizottság végül is csak részleges sikereket ért el, mert a problémás kollektívek egy részénél nem javult a helyzet. Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy egyes kollektívek eleve életképtelenek voltak (pl. a mezőpeteiben nem volt elég tag a munkához). Másrészt mert a munkából való kimaradások nem szűntek meg, legfeljebb csökkentek. Azokban a kollektívekben pedig, ahol sikerült elérni, hogy több tag vegyen részt a munkában, ez csak ideiglenes eredménynek bizonyult, mert pár hónap múlva újra munkakimaradások kezdődtek.

Újjászervezés. A három legrosszabb helyzetű kollektív gazdaságot újjászervezték. Az újjászervezés lényege, hogy azokban a helységekben, ahol semmiképpen nem lehetett munkára bírni a kollektív tagjait, a kilépni szándékozók elhagyhatták a kollektív gazdaságot, a megmaradtakból pedig „újjászervezték” a közös gazdaságot. (Erőszakos módszereket már nem alkalmazhattak a Központi Bizottságból diktált új, engedékenyebb politika miatt.)

Az újjászervezéssel a hatalom gyakorlatilag elismerte a rejtett ellenállás eredményeképpen kialakult helyzetet: akik amúgy sem dolgoztak, kiléphettek a kollektívből, és visszakapták földjüket és állataikat. De akárcsak a többi egyéni gazdálkodó, vetéstervet kaptak és beszolgáltatási kötelezettségük volt. Ezzel a lépéssel a hatalom viszázkodott, elismerte, hogy az erőszakos kollektivizálás törvénytelen volt. Viszont sehol nem engedték a kollektív teljes megszűnését, már csak presztízszokokból sem.

Az újjászervezést június elejétől alkalmazták, három helységben: Kerelőn, Kincsesen és Királyfalván. Az itteni helyzet jellegzetessége, hogy nincs olyan mértékű félelem a hatalomtól, hogy az keresztülvihetné akarátát. (Nem volt képes kizárni kollektív tagjait, mert a tagság nyíltan ellenszegült.) Ugyanitt nyílt bírálatok hangzottak el. A nagygyűléseken felszólaltak a kollektív gazdaság ellen, visszakérték a földjeiket, kilépéssel fenyegetőztek. Mivel a hatalom nem alkalmazhatott erőszakos módszereket, nem tudta rávenni a nem dolgozókat a munka felvételére. Így hozzájárul ezek kilépéséhez.

Az újjászervezések menetrendje a következő volt:⁴⁶

46 Raport-asupra situației din GAC din Chirilău, 15 iunie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 19. dos. 138–144. f.; Nota informativă în legătură cu GAC din comuna Chirileu. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 107–110. f.; Notă informativă privind măsurile luate de Comitetul de Partid Regional în vederea întăririi organizatoric-economic a GAC Crăiești, Chinciuș, 29 iunie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, dos. 33, 111–112. f.

Bizottság alakítása. A bizottság tagjai a tömegszervezetek Marosvásárhely rajoni vezetői, a Rajoni és Tartományi Pártbizottság és Néptanács Mezőgazdasági Ügyosztálya felelősei és az ottani kollektív gazdaság pártszervezője.

Gyűlés a kollektív gazdaság dolgozó tagjaival. Itt valószínűleg helyzetfelmérés történt.

Kollektív gazdasági nagygyűlés. Itt a kollektív vezetőségének legkompromittáltabb tagjait leváltják.

A hatás felmérése. A bizottság tagjai a nagygyűlés hatását várják: abban az esetben, ha a tagok nem állnak vissza a munkába, a bizottság tagjai a felsőbb fórumoknak javasolják az „újjászervezés” engedélyezését.

Újjászervezés. Gyűlést tartottak a kollektív pártalapszervezetében, ahol közölték, hogy lehetséges a kollektív gazdaságból való kilépés, és egyéni döntéseket hoznak. Ezután a kollektív gazdaságban dolgozó családokkal tartottak gyűlést, itt is ismertették a kilépés lehetőségét, és a jelenlevők családi döntéseket hoztak. Végül a teljes kollektív tagsággal nagygyűlést tartottak, ahol formálisan is kiállhattak azok, akik nem akartak maradni.

„Technikai” részletek lebonyolítása. (Földvisszamérés, élő és holt leltár visszaszolgáltatása.)

Az újjászervezésekkor általában a tagság túlnyomó többsége kilépett (például Kerelön 71 család lépett ki, és 33-31 maradt), ezért a hatalom számára ez óriási viszszalépést és presztízsvesztést jelentett ez a megoldás.

Az újjászervezések hatása

Az újjászervezések közül a kerelőinek volt a legnagyobb hatása, mert viszonylag jól megközelíthető helyen volt, az itteni eseményekről hamarabb tudomást szereztek a környékbeliek, valamint amiatt, hogy a környező helységekből több kollektív gazdaság is volt. (A másik két falu félreesőbb, elszigeteltebb helyen van.)

Az újjászervezések precedenst teremtettek. Azt bizonyították, hogy ha a kollektív tagjai elég bátrak, kitartóak, nem mennek dolgozni, akkor a hatalom kénytelen lesz engedni, és így a tagok elhagyhatják a kollektív gazdaságot.

A kerelői ellenállásnak még az volt a nagy hatása, hogy feloldotta azt a félelmet, ami az erőszakos kollektivizálás, a kulákgylkosságok, illetve az 1950 őszi nyílt ellenállás leverése nyomán általánossá vált. Az újjászervezés megmutatta, milyen messzire lehet elmenni anélkül, hogy a hatalom megtorlásától kellene félni.

A kerelői újjászervezés hatására az egész tartományban lassú bomlási folyamat indult meg az erőszakkal létesített vagy problémás kollektív gazdaságokban.

1950. július. „Lappangási” időszak

Ebben az időszakban az egész tartományban elterjedt a kerelői újjászervezés híre, és lassan egyre nagyobb méreteket öltött a munkából való kimaradás. Az elégedetlenség kirobbanásának egyik oka a kerelői példa volt. A másik pedig a gazdasági viszonyokra vezethető vissza.

Az előlegosztáskor kiderült, hogy az egyéni gazdálkodás eredményesebb. A kollektív tagok becsapva érezték magukat, mert az ígért bőség helyett a kollektívek gyenge gazdasági eredményeket mutattak fel, és az egyéni gazdálkodás – még a nagyobb beszolgáltatások ellenére is – eredményesebb volt. A kollektívek gyengébb eredményeinek oka a szervezatlenség, az egyéni motiváció hiánya (ami hanyag kezelésben, a termés rossz raktározásában mutatkozott meg), illetve a munkaerőhiány (az elvándorlás, illetve a munkában részt nem vevő tagok).

Emellett az egyes kollektíveknek terményeik eladására a szövetkezetekkel kellett szerződéseket kötniük. Viszont többször előfordult, hogy a szövetkezet a leszerződött terményeket nem vette át, ezért a termés tönkrement. A kollektív tagok pedig magukra maradtak a kárral.

1951. augusztus. Az új ellenállási hullám kezdete

A felhalmozódott elégedetlenség augusztusban robbant ki. Előlegosztáskor a tagok elégedetlenek voltak, nem vették át az előleget, nyíltan a kollektív ellen fordultak, viszszaérték földjeiket, és nem mentek dolgozni.⁴⁷ Ez történt augusztus elején-közepén a nyárádszeredai, mezőpetei, nánánfalvi és vadadi kollektív gazdaságokban.

Egyes közös gazdaságokban a tagság jó része visszatért a régi napszámos munkához, a volt nagybirtokokból alakult állami gazdaságokba (GAS) szekerekként terméshordásra szegődtek el. Augusztus elején-közepén a mezőpetei kollektív 18 tagja otthagya a kollektívet, és elment a helybeli állami gazdaságba dolgozni. Kutyfalván a 260 kollektív tagból csak 40 dolgozott a kollektívben, a többiek szerződést kötöttek a maroscsapói állami gazdasággal, hogy elfuvarozzák a learatott búzát. Ezért mindenféle ürüggyel visszakérték a szekereiket és állataikat a kollektív gazdaságból és hordták az állami gazdaság búzáját.⁴⁸

Az elégedetlenség hatására drasztikusan lecsökkent a munkában megjelenők száma, emiatt a termés egy része kárba ment. Nyárádszentmártonban a munkakimaradás miatt tönkrement 15 ha kaszáló és 1,30 ha szőlő. Karácsonyfalván a munkakimaradások miatt a kollektív cukorrépájának 40%-a, a széna 50%-a tönkrement. Mezőpéten és Kincsesen is tönkrement a termés egy része.

Másik következmény az volt, hogy megdézsmálták, tönkretették a kollektív termését. Kincsesen augusztus 20-a után 40 személy behatolt a kollektív szőlősebe, és tönkretette egy részét.⁴⁹ A kutyfalvi és oláhkocsárdi kollektívekben dinnyést tettek tönkre, Nyárádszentmártonban a kollektív termését néhány tag hazahordta.⁵⁰

1951. augusztus 30–szeptember 26. Tömeges újjászervezési akció

A tartományi vezetés megpróbálkozott a helyzet javításával: 1951. augusztus 13-án Tartományi Bűrölésen tárgyalták az egyes kollektívek helyzetét.⁵¹ A már szokásos gyakorlat szerint elhatározták egy bizottság megalakítását. Ennek lett volna a feladata a kollektívek megerősítése, de nincs semmilyen adat a működéséről. Ha működött is, számottevő eredményt nem ért el, mert egyre több kollektív gazdaságban tört ki az elégedetlenség.

47 Analizarea situației GAC din regiunea Mureș, 2 octombrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 29. dos. 56–59. f.; Nota informativă despre eliberarea avansurilor la GAC în anul 1951, 6 august 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 144–145. f.; Nota informativă despre eliberarea avansurilor și repartizarea veniturilor în natură și bani membrilor GAC pe anul 1951, 13 august 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 155–157. f.

48 Nota informativă despre activitatea GAC existente 10 august 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 144–145. f.

49 Raport asupra situației GAC din Regiunea Mureș, 9 septembrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, dos. 19 146–161. f. és Nota informativă despre situația unor GAC-uri din Regiune, 4 septembrie 1951 ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 187–188. f.

50 Proces-verbal dresat în ședința de Birou operativă, ținută în ziua de 1 septembrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 20. dos. 121–124. f.

51 Proces-verbal dresat astăzi 13 august 1951 în ședința Operativă a Biroului Regional. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 20. dos. 30–31. f.

A Maros tartományi pártbizottság három titkára augusztus 27–28-án⁵² vagy szeptember közepén elutazott Bukarestbe.⁵³ Itt a Központi Bizottság értékelte a Maros tartományi pártbizottság kollektív gazdaságokkal kapcsolatos munkáját,⁵⁴ és tervet készített a 7 legrosszabb helyzetű kollektív újjászervezéséről.⁵⁵

Az 1951. augusztus 30-i Tartományi Bűrölésen határozták el az újjászervezést, és munkacsoportokat küldtek ki ennek a végrehajtására.⁵⁶ Az újjászervezés tervezett foratókönyve nagyjából megegyezett a tavasszal alkalmazottal.

Először gyűlést tartottak a tartományi székhelyen (Marosvásárhelyen) a legkritikusabb helyzetű kollektívek pártalapszervezeteinek tagjaival,⁵⁷ ahol utasították őket, hogy válasszák ki azokat a tagokat, akik biztosan maradnának a kollektívekben. Ezenkívül kúlakokat vagy ingadozó magatartásúakat kellett leleplezniük, hogy aztán a kollektív nagygyűlésén kizárják őket.

Könnyű elképzelni, hogy milyen hatást váltott ki az újjászervezés lehetőségének híre ezekben a kollektívekben: elérhető közelségbe került az erőszakkal létesített kollektívből való kilépés. Ez a hír hozzájárulhatott a kilépési szándék határozottabbá válásához, és egy bomlási folyamatot indított el.

Következő lépésként a tartományi pártbizottság hét bizottságot alakított, amelyeket kiküldtek a hét újjászervezendő kollektívbe, hogy a helyi párt alapszervezetekkel együtt szervezzék meg azokat a csoportokat, akik bent maradnának a kollektívekben az átszervezés után. A munkacsoportok felmérték a kollektívek helyzetét, és azt, hogy hányan maradnának a tagok közül. Szeptember 16-án gyűléseket tartottak a kijelölt kollektív gazdaságoknál a pártalapszervezettel az újjászervezésről. Majd két nappal később a kollektív gazdaságok nagygyűlésén kizárták a hangadókat, de a nagygyűlések kudarcral végződtek: a kizárások sem félemlítették meg a tagságot, túlnyomó részük a kilépés mellett döntött.

Az ellenállást még egy esemény erősíthette: 1951. szeptember 18-án megjelent a Központi Bizottság határozata a „kollektív gazdaságok létesítése és a mezőgazdasági társulások terén végzett munkáról”.⁵⁸ Ebben elítélték a kollektívek erőszakos szervezését, és külön említették a volt Kis-Küküllő megyét, mint negatív példát. (Kis-Küküllő megye egy része Maros tartományhoz került.) Mivel ebben az időszakban a párt- és tömegszervezetek helyi vezetőinek egyik feladata volt, hogy minél több újságelőfizetést mutassanak fel a helységükből, nagy valószínűséggel elterjedt ennek a határozatnak a híre. (Erre még egy valószínű adatunk is van: 1951. szeptember 24-én, Ma-

52 Bár az egyik forrásanyag augusztus 11-12-ét jelöli meg, mint a Bukarestben tartózkodás időpontja, de ez nem helytálló, mivel az újjászervezést a bukaresti konzultáció után közvetlenül kezdődött, augusztus 30-án.

53 Referat despre situația gospodăriilor colective din regiunea Mureș, dátum nélküli, 1951. szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 329–333. f.

54 Referat despre situația gospodăriilor colective din regiunea Mureș, dátum nélküli, de 1951 szeptember 26-a után. Uo.

55 Notă despre situația GAC din regiunea Mureș, 4 octombrie 1951, Aranici Pavel instructor. Uo. 246–249. f.

56 Raport asupra situației GAC din regiunea Mureș, 9 septembrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 19. dos. 146–61. f.

57 A mezőpetei, kincsesi, radnóti, kutyfalvi, nyárádkarácsonyfalvi, nyárádszentmártoni és vadadi kollektív gazdaságok voltak ezek.

58 *Scănteia* 1951. szeptember 18-i szám, 1–2. p. „Hotărârea Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român asupra muncii pe țărâmul construirii gospodăriilor agricole colective și al întovărășirilor agricole.”

rosvásárhelyen a kollektív ellen tüntető csiba-káposztásszentmiklósi nők egyike egy újságot mutatott, benne a Központi Bizottság egy határozatát a kollektivizálásról, azt mondva: „itt azt írja, hogy senkit nem lehet kényszeríteni, hogy belépjen a kollektív gazdaságba, csak jószántából”.⁵⁹ Lehetséges, hogy a szeptember 18-i határozatra hivatkozott.)

2.2 Ellenállás „törvényes” eszközökkel

Ezalatt tovább romlott a kollektívek helyzete. Szeptember elején már több helységben loptak vagy rongálták a kollektívek javait. Az újjászervezések kudarca nyomán szervezett, látványos és példátlanul merész tettekkel próbálkoztak a falvak lakói a kollektívek felosztását elérni.

Tüntetések. Ezek az érintett helységben, illetve a tartományi székhelyen. (1951. szeptember 24-én Marosvásárhelyen a Rajoni Néptanács székháza előtt a csiba-káposztásszentmiklósi kollektív küldötteként 38 nő tüntetett.)

Aláírásgyűjtés. A helybeliek kérvényeket írtak, aláírásokat gyűjtöttek a felosztatás engedélyezésére. Ezeket küldöttségeikkel a legmagasabb fórumokra (például a Mezőgazdasági Minisztériumba) juttatták el. (Ákosfalváról, Mezőgerebenesről voltak küldöttségek Bukarestben, ahol a felosztatást kérték.⁶⁰)

A kollektív felosztása. Egyes helységekben közmegegyezéssel mindenki hazavitte a kollektív vagyonából az általa beadott felszerelést. (Ez történt Folyfalván.) Máshol „csak” a bátrabbak vitték haza szekereiket, szarvasmarháikat.

1951. szeptember 26–december. Központi beavatkozás

Az egyre romló helyzet miatt a tartományi központba érkezett a mezőgazdasági miniszter és több Központi Bizottsági tag. Itt eldöntötték az új irányvonalat: az újjászervezések leállítását, és a kollektívekből való kilépések megakadályozását. Általános szabványban pedig azt határozták el, hogy a kollektivisták panaszait orvosolni kell, majd kizární a közös gazdaságokból a kollektívelenességre buzdítókat.

A bukaresti küldöttek az 1951. szeptember 26-i Tartományi Bűróülésen leváltották Nagy Mihályt, Maros tartomány pártbizottsága első titkárát és Dănescu Petrut, a tartományi pártbizottság mezőgazdasági ügyekért felelős titkárát. A helyzet normalizálásával Vincze Ioan (a Központi Bizottság póttagját, a KB Szervezési-Vezetési Osztálya főnökét) bízták meg. A kollektív gazdaságokat nehézségi fokozat szerint 3 csoportba rangsorolták, a nehéz helyzetűekbe aktivistákat küldtek helyzetfelmérésre.

2.3. A konfliktuskezelés módszerei

Agitátorok szervezése és terepre küldése. A könnyebb helyzetű kollektívekbe csak egy agitátort küldtek ki a pártszervező mellé.⁶¹ A problémásabb kollektív gazdaságokba⁶²

59 Notă informativă, 25 septembrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 167. f.

60 Antal András–Nagy László: *Ákosfalva 500 éve*. Marosvásárhely, Impress Kiadó, 1997, 35–36. p. és Ședința de Birou. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 36. dos. 99. f. és Raport asupra notei telefonice primărită din partea CC, 11 decembrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 21. dos. 296.

61 Ezek az ákosfalvi, mezőbátosi, mezőgerebenesi, zágori, mezőszengyeli, vadadi, erdőszengyeli, mezőbodoni és uzdiszentpéteri kollektív gazdaságok.

62 Azok a kollektívek, ahol a tagok nem nyilvánultak meg ellenségesen a kollektív ellen, de vagy a vetőmagot, vagy a mezőgazdasági felszerelést, vagy az állatokat nem gyűjtötték még be, illetve (pár kivételtől eltekintve) ellenséges magatartást tanúsít a kollektív gazdaságba be nem lépett lakosság.

3-3 aktivistát küldtek. A legsúlyosabb helyzetben levő kollektíveket a Tartományi Bűró tagjai között felosztották, és azok kötelesek voltak kétnaponként odalátogatni, és akár 1-2 napot is folyamatosan a helyszínen maradni.⁶³ Ezekbe a gazdaságokba 10-10 agitátort küldtek. A gondot okozó kollektívekkel szomszédos kollektív gazdaságokba is aktivistákat küldtek, hogy ne terjedjen tovább a megmozdulás. Egy válogatott agitátorcsoportot is alakítottak (a legjobb pártaktivistákból, a néptanácsok alkalmazottaiból és a dolgozó munkásokból), amelyet 8-10 napra a legnehezebb helyzetű kollektívekbe küldtek.

A helyzet normalizálására a teljes bevethető pártapparátust mozgósították: a Tartományi Pártbűró tagjait, a tartományi és a rajoni aktivistákat, a 6 hónapos pártiskola aktivistáit. A legnehezebb helyzetű kollektív gazdaságokba a Központi Bizottság Mezőgazdasági Ügyosztályából és a Szervezési-Vezetési Ügyosztályából érkeztek aktivisták.

Kollektíven belűli egyéni gazdálkodás engedélyezése. A legproblémásabb kollektívekben – valószínűleg, hogy a termés ne menjen tönkre – a magánműveléshez tértek vissza. (Lényege, hogy a kollektív földjét részekre osztották, és a tagoknak egyénileg kellett megművelniük.) A kollektív gazdálkodás névlegessé vált. Ezt a modellt próbálták ki Radnóton és Oláhokcsárdon. De az egyéni parcellás gazdálkodás nem tartott sokáig, mert a hatalom félt „az egyéni tulajdon szellemének” újjászűletésétől. Ezért hamarosan visszatért mind a kollektív földtulajdonhoz, mind a kollektív munkaszervezéshez (brigádok).

Előlegosztás. A kollektívellenes hangulat lecsillapításának leghatásosabb módja az előlegosztás volt. Ez szeptember végén-október elején kezdődött. Kevés adatunk van róla, de utólagos értékelés szerint a kollektív gazdaságokon belűli indulatokat főleg a jövedelem kiosztása csillapította le.⁶⁴

Propaganda intézkedések. Ezek közé tartozott 15 kulturális csoport kikűldése, akikhez 5-6 agitátor csatlakozott. Ezenkűvűl elhatározták 4 filmkaraván (mozgó filmvetűtű) kikűldését, főleg a Nyárádmendi falvakba. Érdekes kísérlet volt az, hogy két jól működű kollektív gazdaság tagjait (a marosgezsei és a kutyfalvi kollektívekből) vitték Radnóra azért, hogy ők vegyék rá a munkára a nem dolgozó kollektív tagjait.

Kizárások a kollektív gazdaságból. A kizárásokhoz az éppen idűszerű „ideológiai” hátteret a Központi Bizottság 1951. szeptember 18-i határozata jelentette, amely elűtűlte ugyan az erőszakos kollektivizálást, de azt is, hogy kulákok furakodtak be a kollektívekbe, és ezek leleplezésére és kizárására utasított. A tartományi vezetés erre épűtűve kizáratta a megmozdulások hangadóit. Ha nem lehetett őkűt kulákként kizárni, akkor „ellenséges elemek” vagy „kulákbérenc” minűsűtűssel tették. Egy jelentés szerint a kollektív gazdaságokból ekkor 54 tagot zártak ki,⁶⁵ más forrás szerint összesen 95 kulákot zártak ki Maros tartományból.⁶⁶

63 Ezek a kerelői, kincsesi, felsűidecsi, vadadi, mezűpetei, kiskendi, folyfalvi, nyárádkarácsonyfalvi, ákosfalvi, oláhokcsárdi, bolkácsi, felsűrűpási, nyárádszentmártoni, kerelűszenpáli, kelementelki, radnűti, ilencfalvi és csiba-káposztásszentmiklűsi kollektívek voltak.

64 ANDJ Mureű, fond CRM-PCR, 21. dos. 354–362. f.

65 Referat despre situaűia gospodűriilor colective din regiunea Mureű, dátum nélkűl, 1951 szeptember 26 után. ANDJ Mureű, fond CRM-PCR, 33. dos. 332–333. f.

66 ANDJ Mureű, fond CRM-PCR, 21. dos. 153–154. f. Érdekessűg, hogy az 1951. évi kizárások alkalmával mindegyik kizárásra javasolűról jellemzűst kellett kűldeni a Központi Bizottsághoz, és csak ennek jóváhagyása után lehetett kizárni az illetűt a kollektívbelűl.

Kizárások a pártból. Egy új, eddig nem alkalmazott eljárás a helyi párttagok kizárása volt. Megtorlásként a megmozdulásokban való részvételért a helybeli pártalapszervezetekből, illetve a kollektív gazdaságok pártalapszervezeteiből párttagokat zártak ki. Összesen 34 kollektív pártalapszervezetből 93 párttagot zártak ki.⁶⁷ Ilyen kizárásról tudunk a radnóti és a nyárádkarácsonyfalvi kollektív gazdaságban.⁶⁸

Kollektív vezetőség leváltása. 16 kollektív vezetőtanácsot részlegesen, négyet teljesen lecseréltek.⁶⁹ (Nem tudunk minden esetről. A leváltásról adatunk van a radnóti, kerelői,⁷⁰ a vadadi⁷¹ és karácsonyfalvi⁷² kollektív gazdaságok esetében.)

Külső munkaerő alkalmazása. Ott, ahol a legtöbb munkakimaradás volt, gyári munkásokat hoztak a termés betakarítására. Hat kollektív gazdaság esetében történt ilyen.⁷³

Kollektív tagok hazahívása. Kincsesen a kollektivisták egy része a dicsőszentmártoni vegyiüzem alkalmazottja volt, ezeket hazaküldték, (szabadságot kaptak), hogy megdolgozhassák a földet.⁷⁴ Ez a módszer azonban nem bizonyult túlságosan célravezetőnek, mert a gyári munkások jobb anyagi helyzetben voltak, és gúnyolódtak a többi kollektív taggal.

Munkára kötelezés a Néptanács segítségével. Radnóton az aktivisták javasolták, hogy a Néptanács kötelezze a még nem dolgozó kollektív tagokat, hogy dolgozzanak a kollektív gazdaságban, de ezt ne számítsák be nekik munkanapként.

A kollektív felszerelésének visszaszerzése. A kollektívekben lévő bomlás miatt 1951. decemberéig több esetben vették vissza a beadott mezőgazdasági felszerelést és állatállományt a kilépő tagok, de a pártszervezők beavatkozására nagy részük visszavitte. Az ellenszegülőket pedig bírósága adták. A régi földterületüket 86 esetben foglalták vissza kollektív tagok.⁷⁵

Az intézkedések hatása nehezen mérhető le a hivatalos iratok torzításai miatt, de lassan abbamaradtak a tüntetések, a tagok felvették a munkát, és a hazavitt felszerelés részét is visszavitték.

1951. december 15. Szimbolikus lezárás – hatalmi demonstráció

1951. december 15–17-e között egy nagyarányú rendezvényre, hivatalos megfogalmazás szerint a kollektív vezetőinek eszmecseréjére került sor a tartományban.⁷⁶ Ezen

67 Referat despre situația gospodăriilor colective din regiunea Mureș, dátum nélkül, 1951 szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 332–333. f.

68 1951. október 8-án a radnóti kollektív gazdaság pártalapszervezeteiből 10, a nyárádkarácsonyfalviból 5 tagot zártak ki. Proces-verbal dresat în ziua de 8 octombrie 1951, în ședința operativă al Biroului Regional. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 18. dos. 43. f.

69 Referat despre situația gospodăriilor colective din regiunea Mureș, dátum nélkül 1951 szeptember 26-a után ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 33. dos. 332–333. f. Nem ismerjük mindegyik esetet.

70 Raport asupra situației din GAC care au fost mai grele, 26 noiembrie 1951. ANDJ Mureș, CRM-PCR 33. dos. 325–328. f.

71 Szeptember 11-ig leváltották a kollektív gazdaság elnökét. Szeptember 29-én leváltották a kuláknak minősített brigádost, szeptember 30-án a pártszervezőt. Proces-verbal dresat în ședința de birou extraordinar, 3 octombrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 20. dos. 256. f.

72 Nyárádkarácsonyfalván október 7-én leváltották a kollektív gazdaság vezetőségét és a brigádosokat.

73 Kincses, Oláhokcsárd, Mezőbolkács, Kerelőszentpál, Kerelő, Vadad. Analiza situației GAC din Regiunea Mureș ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 29. dos. 56. f.

74 Proces-verbal dresat în ziua de 9 octombrie 1951, în ședința extraordinară al Biroului Regional. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 21. dos. 11–12. f.

75 Raport asupra notei telefonice primită din partea CC, 11 decembrie 1951. Uo. 293–298. f.

76 Nota informativă, 19 decembrie 1951. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 36. dos., 103–130. és CPM-PCR 33. dos. 348–353. f.

körülbelül 300 személy: a kollektív gazdaságok elnökei, könyvelők és a tartományi pártvezetés vett részt. A rendezvény célja nem a kollektív vezetőségi tagok eszmecseréje volt, erre nem hívtak volna meg központi bizottsági küldöttséget. A cél az volt, hogy a tartományi vezetés bizonyítsa, helyreállt a rend a kollektívekben, és ura a helyzetnek.

3. Következtetések, összefoglalás

Az 1950. őszi kollektívellenes megmozdulásokat az erőszakos kollektivizálás miatti ellenállás robbantotta ki. Ezt végül leküzdötték, ezután a gazdák a rejtett ellenállás különféle eszközeivel éltek. Ennek leghatékonyabb formája a munkamegtagadás lett, főleg a termésbegyűjtés időszakában. Ezzel el tudták érni, hogy engedélyezték a kollektívet ellenzők kilépését. Ez pedig egy nyíltabb – de nem erőszakos – ellenállási hullámot indított el, amikor főleg a törvényesség eszközeivel, kérvényekkel, aláírásokkal próbálták elérni a kollektívek felosztatását. Az 1951. nyárvégi ellenállás fő mozgatórugója ekkor már a jövedelem kérdése, és ezt a hatalom is gazdasági eszközzel tudja kezelni: az előlegosztással enyhítve a tagok nehézségein.

Azt látjuk tehát, hogy mind az alávetettek, mind a hatalom folyamatosan tanul és módszereket változtat céljai eléréseért. Másrészt a hatalom – a tárgyalat időszakban – nem ura a helyzetnek, gyakorlatilag szinte teljes a káosz az oly nagy nehézséggel létrehozott kollektívekben.

Figyelmet érdemel a nők nagymértékű és aktív részvétele az ellenállásban. Ez két dologgal magyarázható. Egyrészt feltételezték, hogy ellenük nem fog retorziót alkalmazni a hatalom.⁷⁷ Másrészt a kommunista propaganda ebben az időszakban folyamatosan hangsúlyozta a nők aktívabb részvételét a társadalmi életben, ami szintén az aktívabb szerepvállalás felé irányíthatta őket.⁷⁸

A paraszti ellenállás nyílt formáit végül is mindenütt leverték. A munkából való elmaradással szemben ha nehezen is, de végül majdnem mindenütt győzedelmeskedett a hatalom. Volt pár helység, ahol a tartományi pártvezetés kompromisszumra kényszerült, de alapvetően letörte a nyílt ellenállást. Viszont az 1950. őszi és 1951. évi ellenálló kollektívek tagsága – azáltal, hogy nagyszámú aktivistát lekötöttek – időlegesen sok helységet megmentett a kollektivizálástól. A hatalom több helységben próbálkozott, de az ellenállás miatt csak pár helységben sikerült újabb kollektíveket alakítani. Ezek a helységek több évig (jobb esetben egy évtizedig), jórészt az 1959–1962. évi utolsó nagy kollektivizálási hullámgig magángazdálkodást folytathatott. Ezt pedig jórészt a már kollektivizált helységekben 1950–1951-ben lezajlott ellenállásnak is köszönhetik.

77 1950 őszén Kincsesen a férfiak bujtották fel a nőket a kollektív elleni tüntetésre, Oláhokcsárdon pedig azzal biztatták a helybelieket, hogy nem történik semmi erőszakos cselekedet, ha nők tüntetnek. Raport asupra Gospodăriei Colective din Regionala Mureș unde s-a întrebuintat metode ne juste la organizare, dátum nélkül, 1950. szeptember 26-a után. ANDJ Mureș, fond CRM-PCR, 12. dos. 96–99. f.

78 Idézek egy korabeli kérvényből: „lehet elvtársak, hogy elítélnek meg mondják még a nők is bele avatkoznak a kérvény írásba de meg értük mi is nőknek is jogunk van, nem vagyunk elnyomottak mind a reakciós uri rendszer alatt.” Pethő Jánosné 1952. szeptember 24-i kérvénye a kollektív gazdaságból kizárt férje visszavétele érdekében. ANDJ Mureș, SPRTM 26/1953. dos. 111. f.

OLÁH SÁNDOR

TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK EGY SZÉKELY FALU KOLLEKTIVIZÁLÁSA IDEJÉN

Ebben az írásban egy székely falu kollektivizálásának történetét tárgyaljuk, különös tekintettel a folyamat társadalmi konfliktusainak értelmező rekonstruálására. A romániai kollektivizálás tizenhárom éves (1949–1962) történetében egy falu mindennapi valóságában bekövetkezett változások kutatása nem mentes nehézségektől. Egy olyan korban, amikor az állam erőteljesen beavatkozott a helyi társadalmak gazdasági, társadalmi életébe, ennek a behatolásnak egyik következménye, hogy a zömében ideológiai korlátok és elvárások feltételei között született írott dokumentumok elsősorban a hatalmi érdekeket tükrözik. Valóságtartalmuk ezért mérlegeléssel, körültekintéssel értelmezhető, akárcsak a fél évszázad távlatából születő emlékezések, emléknymok egykori valóságra vonatkozó szubjektív igazságai.

Ezért – mivel az a célunk, hogy utat találjunk azok gondolkodásához, akikről írni kívánunk¹ – különös fontosságot tulajdonítunk azon forrásoknak, amelyek a hatalmi intézményeken kívül, a hivatalos ideológia figyelő tekintetétől távol születtek. Esetünkben mindössze néhány ilyen dokumentum áll rendelkezésre. Jelentőségük perdöntő egy társadalmi osztály élet- és világszemléletének, az adott történelmi struktúra megélésnek, tapasztalatának megértése szempontjából. E dokumentumok – paraszti levelek, naplórészletek – nyílt személyközi viszonyokban, a hatalmi szférától távoli személyes intimitás bensőségességében születtek. Ezért úgy véljük, hogy hiteles források a falusi társadalom gondolkodásmódjáról, a hatalom és a társadalom viszonyáról.

Forrásaink

Antónia Péter homoródalmási földműves (1914–2001) 1942. júniusától 1961. december végéig feljegyzéseket készített napi tevékenységéről, az időjárásról és a piaci árakról. Az éveket zárva rövid beszámolókat írt gazdálkodásáról: terméseredményekről, állatállományáról, kiadásairól. A kollektivizálás időszakában hangsúlyozottan megjelennek a napló lapjain a helyi életvilágba beavatkozó hatalom akciói: elsősorban a gazdasági kényszerek formái és mértéke. Ritkán szűkszavú reflexív megjegyzésekkel, hangulatjelentésekkel számolt be – a gazdaréteg szemszögéből – a magángazda-társadalom felszámolási folyamatának társadalomlélektani állapotáról és személyközi viszonyairól. Antónia Péter a húszas évek első felében Homoródalmáson román tannyelvű iskolában végezte az elemi osztályokat. Ezt a körülményt részben tükrözi írásmódja is, feljegyzéseit néhány, a könnyebb érthetőséget elősegítő központoszási beavatkozástól eltekintve változatlanul közöljük.²

1 E. H. Carr: *Mi a történelem?* Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 23. p.

2 Antónia Péter feljegyzéseit hat teleírt füzet tartalmazza. Másolatban van birtokunkban. Az eredeti példányt gyermekei őrzik.

Másik forrásunk a falu kollektivizálás-konfliktusairól egy paraszti levelezés néhány darabja: Szabó Mózes (1900–1968) és felesége Sándor Julia (1902–1962) Homoródalmásról fiuknak, Szabó Gyula írónak (1930–2004) az ötvenes években írt levelei. A szülők rendszeresen beszámoltak Kolozsváron élő gyermeküknek a középparaszt családot és a falut ért hatalmi kényszerekről és zaklatásokról.³ Ugyanide tartozik az író önéletrajzi kötete is.⁴

A fentiek mellett a kollektivizálás korszakának levéltári dokumentumanyagából a helyi és a rajoni néptanács iratait kutattuk az Állami Levéltár Csíkszeredai Fiókjában és magángyűjteményekben.⁵

A kollektivizálás fogalmáról

A romániai kollektivizálás kutatásában a legutóbbi időkig leegyszerűsítő szemlélet uralkodott. A legfrissebb kutatástörténeti áttekintés szerint a hatvanas és hetvenes években nyugati kutatók főleg modernizációs prizmán át tekintettek a kollektivizálásra, mint a politikai elitnek az elmaradott agrárviszonyok átalakítására adott leninista válaszára.⁶ A kutatás olyan szemléleti tévutakra is eltévedt, amelyen a kollektivizálás előzményének a 20. század elején elindult szövetkezeti szerveződések tekintette.⁷

A hetvenes évek végétől az antropológiai ihletésű társadalomkutatás a közelmúlt társadalmi folyamatainak értelmezésében új szempontokkal jelentkezett. Ebben a szemléletben a kultúra, tér-idő, társadalmi kapcsolatok, tulajdonviszonyok és mindezekelőtt a lokális társadalmi kontextusok kutatása került előtérbe. Ezzel a kommunista rendszerek működésének merev, hierarchikus függőségi viszonyainak árnyalása, az uralmi viszonyok elasztikusabb, a társadalom és hatalom közti alkufolyamatokként való értelmezése nyert teret. Az ebből a nézőpontból kinduló kutatások a társadalmi gyakorlatokat állították középpontba. Így sikerült új értelmezési szempontokkal és eredményekkel gazdagítani olyan társadalmi folyamatok feltárását, mint a hatalom és társadalom változó kölcsönviszonyai vagy a vidéki társadalmi viszonyok átalakulása a kollektivizálás időszakában.

A legfrissebb terepkutatások arról győznek meg, hogy a kollektivizálás éppen a politikai szándékokkal szembenálló lokális társadalmi hálózatok sajátosságai, a változatos individuális és közösségi ellenálló stratégiák bevetése miatt nem volt egységes folyamat.⁸ Nem kizárólag a hatalmi centrum döntötte el lefolyását, hanem a „fent” és a „lent” bonyolult kölcsönviszonyainak, a hatalom és a hatalmi célokkal szembeszegülő, illetve azokat pártoló lokális tényezők sokféleségének társadalmi terméke volt. A kollektivizálás így olyan társadalmi-politikai folyamatként értelmezhető, amelyben a tulajdonviszonyok átalakítása megváltoztatta a társadalmi viszonyokat és a paraszti identitást, ugyanakkor létrehozta és intézményesítette a kommunista uralmat a vidéki társadalomban.⁹

3 A leveleket Szabó Gyula közli a *Képek a Kutyaszorítóból*. c. önéletrajzi regényfolyamában. I–IV. köt. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2001–2002.

4 Uo.

5 Természetesen felhasználtam a Homoród mente kollektivizálásáról írt könyvem (*Csendes csatatér*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2001) anyagát és a kutatás során szerzett tapasztalataimat is.

6 Dorin Dobrinu, Constatin Iordachi: Introducere. In *Țărâtimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)*. Iasi, Polirom, 2005, 21–45. p.

7 Uo. 23. p.

8 Uo. 24. p.

9 Uo. 29. p.

A történészek a kollektivizálás történetét több szakaszra osztották¹⁰:

– 1949–1953 között volt az első lendületes időszak, ekkor alakultak az első közös gazdaságok, az erőszakos szervezési módszerekkel szemben országsszerte ekkor volt a leghevesebb paraszti szembeszegülés.

– 1954–1955. december között a stagnálás jellemző a kollektív gazdaságok szervezésében, ekkor inkább társulásokat hoztak létre.

– 1956–1957 az újabb szakasz előkészítése, ekkor a politikai diskurzus szintjén tervezik a kollektivizálás újraindítását.

– 1958 nyarán erőszakos módszerekkel kezdődött újra és 1962 áprilisában fejeződött be Romániában a mezőgazdaság szocialista átalakítása. Az ország mezőgazdasági területének 94%-a szocialista termelőszervezetek (kollektív gazdaságok, állami gazdaságok) tulajdonába ment át.

A helyszín

A vizsgált kollektivizálás-történet helyszíne Homoródalmás, 1950-től Sztálin tartomány, majd 1952-től a Maros Magyar Autonóm Tartomány Udvarhely rajonjának egyik községe (lakossága 1956-ban 2490 fő volt).

Az 550-1000 m tengerszint feletti magasságon elterülő 11 225 ha kiterjedésű faluhatáron az agrárstruktúrát – akárcsak más székelyföldi falvakban – itt is a kisbirtok abszolút uralma jellemezte. A szétaprózódott birtokszerkezetet mutatja, hogy a századelőn a 2802 ha mezőgazdasági területből 1169 ha szántóterületen 13 354 birtoktest volt a faluhatárban. Az 1909-ben befejezett tagosításnak a termelékenységnövekedésében nem volt szerepe: az osztó örökösödési rendszer következményeként a kollektivizálás időszakára a három birtoktestbe összevont családi szántóbirtokok újra feldarabolódtak. A kollektivizálás idején a családi átlagbirtok 1,3 ha szántó és 2,4 ha kaszáló volt. Mindössze néhány gazdaságnak volt 10 ha fölötti birtoka. A kisbirtokok több mint fele hegyes, dombos kaszálóterület, és a szántók is gyenge termékenységi kategóriákba sorolt földek voltak. A termelési technika más, fejlettebb mezőgazdasági kultúrájú tájak (mint például a közeli Szászföld) gazdálkodásához képest elmaradott volt. Az ugarhagyó rendszerű gazdálkodást (háromfordulós határhasználat) közvetlenül a kollektivizálási kampány kibontakozása előtt, a negyvenes évek második felében szüntették meg.

Bár a családok között jelentékeny birtok- és vagyoni különbségek voltak, a kisebb-nagyobb vagyonú gazdálkodók életformája között nem volt lényeges különbség. A legnagyobb birtokosok (10-13 ha földdel rendelkezők) is együtt dolgoztak földjeiken a napszámosaikkal. A két világháború közötti időszakban a társadalmi elkülönülés formái főleg időhasználatban, szórakozási formákban jelentkeztek: a paraszti eredetű kereskedők, kisiparosok, tisztviselők vékony rétege és a gazdálkodók életviteli különbségeiben (az „urak” vadászni jártak, együtt kártyáztak, mulattak).

A földtulajdonnak és az állatállománynak a helyi társadalmi pozíciók rendszerében – mint mindenütt általában a paraszti társadalmakban – kitüntetett státuszjelző szere-

10 A kutatók az egyes szakaszokon belül több, változó intenzitású periódust különítettek el. Levy, Robert: *Primul val al colectivizării: politici centrale și implementare regională, 1949–1953*. In *Țărâtimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)*. Iasi, Polirom, 2005, 66–82. p.; Oprea, Marius: „Transformarea socialistă a agriculturii”: asaltul final, 1953–1962. In *Țărâtimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)*. Iasi, Polirom, 2005, 83–112. p.

pe volt. Hallgatólagosan elfogadott társadalmi parancsként működött, hogy az örökölt birtokokskát meg kell tartani és lehetőleg gyarapítani kell. Ma is pejoratív élel emlegetik annak a gazdának az álláspontját, aki szorongatott, szűkös anyagi helyzetében így fohászzkodott: „ha az isten megsegítené, hogy egy darab földet el tudnék adni...”

A saját birtokon folytatott – döntően önállósított – gazdálkodás egyéni, családi szinten az önállóság, a szabadság érzetét is jelentette. A lokalitás szintjén autonóm döntési gyakorlatok működtek a közbirtokossági keretekben, az erdő- és legelőhasználat szabályozásában.

A földművelés és az állattenyésztés mellett a kisgazdaságoknak jelentős jövedelmet jelentett az égetett mésszel való kereskedés: az ötvenes években a súlyos adózási és terménybeszolgáltatási követeléseket az állattenyésztés és a gyengén jövedelmező földművelés mellett a „mésszel járással” pótolták. A nagy távolságokra (Nyárád mente, Mezőség, Medgyes környéke) fuvarozásnak jelentős politikai információ-szállító szerepe is volt: az első szakaszban kollektivizált falvakban meszet áruoló, éjszakára sok esetben a már kollektivizált falvak családjainál szállást kereső almásiak, a kollektivistáktól szerezhettek ismereteket a közös gazdálkodásról.

Az állam és a lokális társadalmak viszonya a kollektivizálási kampány előtti időszakban néhány, évszázadok óta gyakorlatban lévő interakcióra korlátozódott: a földműves társadalom adóval, kötelező katonai szolgálattal tartozott az államnak. A 19. század végétől a négy-, majd hétosztályos állami iskolai oktatásban vettek részt a fiai, leányai. Ezek a kötelezettségeken túl, az elsősorban saját önellátására termelő, élelmiszerét, jórészt ruházatát, munkaeszközeit előállító paraszti gazdaság az államtól és részben a piactól is relatív függetlenségben ért el a kollektivizálás időszakába. Ez a viszony gyökeresen megváltozott a kommunista hatalom társadalomátalakító politikájának gyakorlatba ültetése idején.

A kollektivizálás a falu környezetében

A kollektivizálás első hulláma idején Udvarhely rajon 28 községéhez 89 falu tartozott, a községek élén 1949 májusától, 1950 decemberéig, az első néptanácsi választásokig, az ideiglenes bizottságok álltak. A bizottságok tagjait helyi kommunisták vagy a kommunista eszmékkel szimpatizáló, értelmesebb középparasztok közül választották. A vidék falvaiba a baloldali eszmék a városokból terjedtek. Elsősorban Brassóból, ahol a két világháború között sok falusi székely alkalmazott dolgozott. Fényképek tanúskodnak a MADOSZ-gyűléseken és más szabadidős rendezvényeken részt vevő almásiakról. A baloldali értelmiség a szolgálóként, bolti és gyári alkalmazottként dolgozó falusiakról mint a társadalmi elnyomás áldozatairól, egy új robotos rétegről beszélt, és igyekezett bevonni a mozgalmi életbe.¹¹

Az első kollektív gazdaságokat a rajonban 1950. június 4-én avatták Vargyas, Bögző, Székelykeresztúr községekben. Általában először csak a szegényebb gazdák léptek be a közös gazdaságba. A legelső kollektív gazdaságok alakításánál a szervezők óvatosak voltak, tiszteletben tartották a kollektivizálást meghirdető plenárison (Román Munkáspárt Központi Bizottságának 1949. március 3–5-i plenáris ülésén) hangsúlyozott önkéntességi elvet. A pártvezetés a kollektívszervezések kezdeti nehézségeinek hatására ezt az elvet hamarosan föladta: a RMP Központi Bizottságának ke-

11 Balogh Edgár: *Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944*. Bukarest, Kriterion, 1978, 81. p.

retében 1950 januárjában létrehozott Agrárbizottság¹² 1950. június 16-i gyűlésén már azt hangoztatták, hogy a kollektív gazdaságok nem a parasztok, hanem a párt kezdeményezésére jönnek létre.¹³ Június hónap végén-július elején újabb hat kollektív gazdaság alakult a rajon fejlettebb mezőgazdasági kultúrájú övezetében (Székelykeresztúr környékén). Az első közös gazdaságok megalakításakor a megyei pártszervek a helyi társadalmi, gazdasági feltételek körültekintő vizsgálata után jelölték ki a kollektivizálásra alkalmasnak talált településeket. A falvakba agitátorokat küldtek, ezek irányításával alakították meg a helyi kezdeményező bizottságokat.

1950 második felében és 1951 folyamán – bár a pártvezetés országos szinten fokozta a kollektivizálási kampányt – Udvarhely rajonban nem alakult egyetlen kollektív gazdaság sem. 1952 tavaszán újabb erőszakos kampány indult: 1953 nyaráig összesen 20 kollektív gazdaságot szerveztek a rajonban. Követve a párt eredeti stratégiáját az életképes kollektív gazdaságok alakításában 1952–53-ban a rajon minden kis táján belül, a gazdaságilag legfejlettebb településeken szervezték meg a közös gazdaságokat: a két Homoród mentén Szentpálon és Recsenyédén, Erdővidéken, Olaszteleken és Székelykeresztúr vidékén Fiatfalván, Szentábrahámon. 1952 nyaratól a helyi lakosok közül választott néptanácselnököket és titkárokat idegen, munkásszármazású káderekkel cserélték le, akik általában a kollektivizáló pártállam fő helyi támaszai voltak. Ez az akció országos méretű volt: a hatalom a néptanácsok választott vezetőit több mint 8000 „fejlett osztálytudatú” városi munkáskáderrel cserélte le.¹⁴

A következő években a rajoni kollektívszervezés üteme – akárcsak országos szinten – lelassult: még két közös gazdaságot szerveztek 1955-ben. Majd 1959 elejéig egyetlen kollektív gazdaság sem alakult. A teljes kollektivizálás felé vezető úton átmenetinek számító, félig egyéni, félig közös gazdálkodási formaként 1953-tól társulásokat szerveztek. Ebben a gazdálkodási szervezetben még megmaradt a föld, állatok és munkaeszközök fölötti magántulajdon, ugyanakkor a beszolgáltatási kötelezettségek nem voltak olyan súlyosak, mint amivel az egyéni gazdálkodókat sújtották.

Udvarhely rajonban a kollektivizálás ritmusa a Román Munkáspárt III. kongresszusa után (1960. június) gyorsult fel, a társulásokat a kollektivizálás utolsó hullámában sorra kollektív gazdaságokká alakították át. Homoródmás nem tartozott a kedvező természeti, gazdasági adottságú települések közé a rajonban. A kollektivizálás politikai előkészítése itt is elkezdődött már az első időszakban, de a közös gazdaság csak kevéssel az országos folyamat lezárása előtt, 1962. január 14-én alakult meg.

A vizsgált település kollektivizálástörténetének konfliktusai – úgy gondoljuk – reprezentatívak a rajon utolsó szakaszban (1959–1962) kollektivizált falvainak belső viszonyaira. Ezt a feltevésünket további kutatások megerősíthetik vagy cáfolhatják.

Intézmények és eszközök a kollektivizálásban

A Román Munkáspárt vidéki szervezetei a kollektivizálás kezdetekor még gyengék voltak, a legtöbb településen nem is léteztek. Vizsgálatunk színhelyén a Magyar Népi Szö-

12 Dan Cătănuș–Octavian Roske: *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică*. Vol. I. 1949–1953. Institutul Național pentru studiul totalitarismului, București, 2000, 17. p.

13 Dan Cătănuș–Octavian Roske: *Drama comunizării satelor românești*. *Dosarele Istoriei*, 2003. 1. sz. 23. p.

14 Dan Cătănuș–Octavian Roske: *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică*. Vol. I. 1949–1953. București, Institutul Național pentru studiul totalitarismului, 2000, 46. p.

vetség tagjai is bekerültek az ideiglenes bizottságba, majd a megalakuló néptanácsok vezetőségébe is.

A kollektivizálási kampány időszakában helyi szinten a községi néptanács volt a legfontosabb állami intézmény. Felügyeleti hatáskörébe tartozott minden formális intézmény (tanügyi, egészségügyi, kulturális). A néptanácsok a helyi társadalmakban adminisztratív funkciók mellett a gazdasági elvonás és az osztálypolitika érvényesítésének eszközei voltak: szervezték a termények állami beszolgáltatását; a hatalmi ideológiában propagált társadalomkép (szegény- és középparasztág, kulákok) alapján és a falusi osztálypolitika szellemében társadalmi helyzeteket, politikai nézeteket, rendszerrel szembeni viszonyulásokat kategorizáltak.

A községi néptanácsok és a hierarchiában közvetlen fölöttük lévő rajoni néptanácsok hierarchikus alá-fölé rendeltségi viszonyát a működési szabályzat rögzítette. A rajoni néptanács végrehajtó bizottsága a községi néptanács végrehajtó bizottságának rendelkezéseit megsemmisíthette, módosíthatta vagy felfüggeszthette.

Az új adminisztratív szervezetbe – akárcsak országos szinten, Homoródalmáson is – ideológiai szelekciós szempontok szerint választott, új emberek kerültek. Az 1950 decemberében megalakult néptanács képviselő-testületébe (jelöltlistás szavazással) 16 szegényparaszt, 6 középparaszt és 1 értelmiségi került be. Közülük RMP-tag volt 16, MNSZ-tag 4, és hárman az Ifjómunkás Szövetség tagjai voltak.¹⁵ A választói névjegyzékről egy tartományi rendelet értelmében törölték a kisiparosokat és a kulákokat (nemcsak a családfőket, hanem a velük egy háztartásban élő családtagokat is). Nem szavazhatott a kulákokon kívül a kovács, molnár, téglavető, asztalos és hozzátartozóik.

Az állam és a falusi magángazda-társadalom konfliktusa

A pártállam politikai céljait, a társadalom totális uralásában követett stratégiát a parasztok kezdettől pontosan megértették. Az állam és a falusi társadalom konfliktusa legélesebben a tulajdoni és gazdasági viszonyok szférájában nyilvánult meg. A állam kisajátította a falusi termelés-elosztás-fogyasztás folyamatában a tervező, szervező, irányító és szabályozó szerepeket. Felszámolta a közösségi gazdálkodás hagyományos gyakorlatát: megszüntette az erdő- és legelőhasználatot irányító közbirtokosságot, és az addigi közösségi, ellenőrzési és döntési jogosítványokat saját hatáskörébe vonta.

1948 őszén, már a kollektivizálás meghirdetése előtt a paraszti társadalomban a gazdasági elnyomás új formáiból a magángazdálkodás közelgő felszámolására következtettek:

„Az erdőket az állam átvete és álitott két brigadért és három erdőpásztort, és egy szekér ágfára a cédola hatvan lej és tőfára 120 lej, még a véderdőből mészkövet sem szabad ingyen hozni, nyolcvan lej köbmétere, a büntetés anyira súlyos, egy pár marha ára, a kit megfognak valami hibában. Mára semit sem úgy csinál az ember ahogy akarja, csak hogy engedik. Az adót hajcsák minnyá-minnyá, de nagyon kevés a pénz, seminek sincs menedékje és kelő ára amit a gazda embernek el kel agyon. Egy közep-szerű gazdának anyi az adója, ha a legjobb marháját el agya akkor sem tugya kifizetni. Napirenden közeledünk a kolhozi rendszerhez, közösen munkálkodunk egyelőség lesz.” (A. P.)

15 Oláh Sándor: Elitrekrutáció a szocializmusban. In *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1998, 110. p.

1949. június 20-i feljegyzésében a falu közhangulatáról és a hatalmi szándékokról A. P. naplójába az alábbiakat jegyezte fel:

„Máma a nép elégedetlen és bizontalan életben él mert a tulajdonjog megszüntetése előtt ál és amiatt semi alapra nem munkálkodik, csak vár, hogy vajon mi is fog történni... kevés a népnek az élelmiszer mert a búzát elveték vot ocson... nincs pénzlehetőség semi és nem hoznak sehonnan gabonát, tehát le akarják építeni a népet, hogy a kolhoz könyében megvalósuljon...”

E sorok szükségzavú jelzései a falusi társadalom és az állam konfliktusának és következményeinek. Megrendült a magántulajdon, és az erre alapozott viszonylagos önállóság biztonsága, pontosabban a paraszti élet kereteinek stabilitása, lehetőségeinek kiszámíthatósága. A tulajdon és az erre alapozott életvitel folytathatósága veszélybe került, ennek következményeként a tartalékoló, biztonságot teremtő munka értelme megkérdőjeleződött: a jövő kétséges, az emberek elbizonytalanodva vártak, „semmi alapra” nem munkálkodnak. A parasztok értelmezésében a pártvezetés szempontjából gazdaságilag önálló falusi társadalmi csoportok politikailag kezelhetetlenek, ezért kell javaik elvonásával legyengíteni, szoros függőségi viszonyt alakítani ki az állammal, és mindezt folyamatosan erősíteni. A gazdasági leépítés legfontosabb eszköze a hatalom kezében, a paraszti gazdaságok terményeinek kötelező állami beszolgáltatása és az adóprás volt.

Egy másik almási gazdálkodó, Sz. M., az értelmiségi osztályba emelkedett fiának írt levelében a hatalom politikai céljairól és a földműves társadalom életében bekövetkezett változásokról 1952. áprilisában így vélekedett:

Kedves fiam!

„...Leveledben érdeklődöl, hogy nem-e a kollektív gazdaság szele fujdogál errefelé? hát örömmel (!!!) [sic!] értesítlek, hogy az a tomboló vihar még nem érkezett ide, csak egyelőre a szomszédban (Szentpálon, Gyepesben s részben Szentmártonban) dul. Te próbálsz megnyugtatni, hogy az nemis olyan rossz becsületes embernek, ha becsületesen dolgozik. Hát mi lehetünk akármilyen becsületesek, de mi már öregekül becsületesen dolgozni ezután nem tudunk, mert megindultunk a lejtőn lefelé. (50 után délután). S máskülönben is ami hazugsággal indul és hazugsággal folytatódik, bajosan végződik igazsággal. Az bizonyos, hogy a sorsunk veszedelmesen hasonlít a jobbágy sorsához. Mert mi most úgy építjük a szocializmust, hogy mindent (pénzt, állatot, tejet) szolgáltatunk be... úgy látszik egyelőre minket még nem háborgatnak, majd ha megindul újból a vész értesítlek.”¹⁶

1951–1952 telén a Tartományi Néptanács Csík és Udvarhely rajon néptanácselnökeinek politikai-ideológiai felkészítésére Csíkszeredában három hónapos tanfolyamot szervezett. Ezen részt vett az almási néptanácselnök is, ahonnan azzal az elhatározással érkezett haza, hogy „az idén megcsináljuk a faluba a kollektívet, legalább ha tíz gazda összeáll, akkor meg lehet már csinálni... erre készítették fel ott őket, ez volt az elv, megtöltötték volt a fejit ott a tanfolyamon, s azt végbe akarta vinni.”¹⁷

A néptanács iratanyagában fennmaradt havi jelentések a tulajdonviszonyok átalakításával szembeszegülő társadalmi viszonyulást dokumentálják. Néhány, a kollektivizálással szimpatizáló szegény család kezdettől csatlakozott az eszméhez, de kevesen voltak a helyi kezdeményező bizottság megalakításához. A helyi vezetés 1952 márciu-

16 Szabó Gyula: *Képek a Kutyaszorítóból...* i. m. I. köt. 104. p.

17 S. Á. (sz. 1935) az elnök fiának szóbeli közlése, 1996. december 3.

sában a rajonhoz küldött jelentésben arról számolt be, hogy munkatervének „legfontosabb része a mezőgazdaság szocialista átalakítása és a társas szántások szervezése, de mindkettő csak papíron maradt és még a kezdeményező bizottságot sem sikerült megalakítani, mert nem volt még annyi jelentkező sem akiből a kezdeményező bizottságot megalakítsuk...”

Egy hónappal később az áprilisi jelentésben az elnök arról tudósította a Rajoni Néptanács Végrehajtó Bizottságát, hogy a közös gazdálkodás és a földek gépi művelésének gondolatát „bár a népek nagy igyekezettel fogadták, de végül is azzal igyekeztek kimagyarázni magukat, hogy községünkbe, ebbe a mézskösziklás oldalba nincs olyan traktor amivel fölshántanák” a földet. Májusban is változatlan a viszonyulás a közös gazdálkodással szemben: „a mezőgazdasági társulások terén semmien eredményt nem tudtunk elérni” – jelenti az almási vezetés.¹⁸

A rajoni vezetők ekkor, az újraindított kollektivizálási kampányban nagyobb fontosságot tulajdonítottak a szomszédos Nagyhomoród menti – jobb termelési adottságú – falvakban a kollektív szervezésnek. E térség néhány falujára Szentpál, Recsenyéd, Gyepes összpontosították az agitátorok meggyőző munkáját. Így a kollektívszervezés a Kishomoród menti, gyengébb termőföldű falvakban egyelőre lekerült a napirendről.

A havonta kötelezően összeállított jelentésekben a helyi vezetők igyekeztek elhallgatni a beszolgáltatási kötelezettségek okozta elégedetlenségeket. E hamisításokat, a rendszer becsapásának látszólag ártatlan formáiként értelmezhetjük, amelyekben a helyi vezetők saját érdekeik védelmében igyekeztek a hatalmi elvárásoknak megfelelően fogalmazni:

„Terven kívüli hirtelen akciók szaladtak be ilyen például mint a húsbeszolgáltatás, ami több mint négy napot vett igénybe 3-4 személynek. A kollektálás alkalmával különösebb nehézségek nem merültek fel, kimondottan felvilágosító munka után történt. Az általános hangulat a dolgozók között elég jó. A húsbeadással egy kissé romlott, amit még egyes párttagok is helytelennek tartottak.”

„Az általános hangulat elég jó. A húsbeadással vannak némi elégedetlenségek, mert a pár árral rendelkező birtokosok is meg lettek róva.”

„Szintén csak e hó folyamán történt meg a krumpli kollektálás, ami igen szép eredménnyel zárult községi viszonylatban 98%-ban. Itt egy kicsi nehézségek és panaszok merültek fel a krumpli beadása terén, sokan azzal védekeztek, hogy nem lett vagy a csimasz elrágta. Később segítséget kaptunk úgy a Rajoni Kollektáló Hivataltól mint egy ügyész elvtársat, akik az elnökkel személyesen eljárva a falut felhívták a gazdák figyelmét a kirótt burgonya beadására. Így sikerült semmi kényszerítő eszköz nélkül az említett %-ban beadni. Ezek közül mindössze 4-5 jómódú gazda Csíkba vásárolta fel krumpliját.”¹⁹

A hatalmi szempontokhoz igazított jelentések torzításai a hatalom és társadalom viszonyáról, a nyílt személyközi kapcsolatokban született dokumentumokkal összevetve érthetőek meg. Az állami gazdasági irányításnak, különösen a parasztcsaládokat sújtó beszolgáltatási kötelezettségeknek a kisgazdaságok termelészervezésére is következményei voltak:

„...a több tehéntartásról lemondtunk, mert csak a fejés volt a miénk, a tej a másé, a juhokkal hasonló a helyzet, tehát arról is lemondtunk csupán egy tehenünk van és két

18 Instrucțiuni ale organelor superioare 01.01.–31.12.1952. Archivele Naționale Direcția Județeană Harghita (a továbbiakban: ANDJ Harghita. F. 136. dos. 1952. 1–2. f.).

19 Uo.

anyajuh a többi beadtuk a húsegységbe. A lóvásárlással az a cél vezetett, hogy összeegyeztessük a szocializmust a kapitalizmussal. T. I. a lóval gyorsabb tempóban építjük a szocializmust és a család számára is többet tudunk összeharócsolni, csak azt nem tudom, hogy ez a szépen kiagyalt elmélet nem bukik-e el az »Eltársak« éberségén...” – írja 1953 decemberében Sz. M.²⁰

1957. január 1-jétől Nagy Nemzetgyűlés határozatával (728/1956) megszüntették a kötelező gabona-, takarmány- és tejkvótát. Sz. M. fiának írt levelében a propaganda hangzatos szövegeiben emlegetett általános közmegelegedéssel ellentétben, a parasztok addigi tapasztalatai alapján azoknak az állammal szembeni mély bizalmatlanságáról, a „fent” és a „lent” valóságértelmezése közötti mély szakadékról beszél. A parasztok a kvóta részleges eltörléséről szóló határozat hatályba lépésekor szerint „nem örülének úgy, amiképpen örülniük kellett volna, mert megtanulták az elmúlt 12 év keserű csalódásaiból, hogy ne lássák túl rózsaszínben a világot. Nagy fékezője volt a kitörő öröme (ha volt is valahol) hogy megmaradt a legsúlyosabb: a huskvóta, amely eddig is a legtöbb szabotázscselekmény elkövetésére kényszerítette a dolgozó parasztságot, ami állatellakozásokhoz, szabotázsjegyzőkönyvekhez, büntetésekhez vezetett. És ez a veszély még ma is fennáll, mert már megkaptuk a felszólítást, hogy jan. 15-20-ig szolgáltatassunk be mint negyedévi előlegben 80 kgr. húst, ebből 20 kgr. sertéshús [...] Ezzel is csak azt lehet gyanítani hogy további nyomást akarnak gyakorolni az egyénileg dolgozó parasztságra függetlenségének önkéntes feladására. Sokféle kombinációt lehet hallani a kérdéssel kapcsolatban adóemelésről, cséplési és őrlési vám felemeléséről, kényszerszerződés kötésekről... de ha mindezek nem következnek be akkor fogja a dolgozóparasztságot a legnagyobb kellemes csalódás érni. A pártjelentés kihangsúlyozza, hogy a dolgozóparasztság idáig, öntudatos, hazafias kötelességgel tett eleget a beszolgáltatási kötelezettségének. Ez is jellemző arra, hogy milyen messze volt a párt a dolgozó parasztságtól, amikor nem hallotta meg azt a sok fogcsikorgatást, ami az „öntudatos hazafias kötelesség” teljesítése közben hallatszott. Ennyi egyelőre azhiszem elég, a hazai politikai és gazdasági helyzetről...”²¹

Konfliktusok a helyi társadalomban

A kollektivizálás a helyi társadalmi harc sajátos eseteként is értelmezhető. A tulajdon- és társadalmi viszonyok átrendezését célzó hatalmi elképzelések feszültségeket gerjesztettek nemcsak a helyi társadalom és az állam viszonyában, hanem a kis lokális társadalmak belső viszonyaiban is. A kollektivizálás tizenhárom esztendeje alatt folyamatosan, változó intenzitású hatalmi technikaként működött a falusi osztályharc gerjesztése és a társadalmi csoportok közötti viszonyok ideológiai szempontú átalakítása.

A tulajdonviszonyok átalakításának lehetősége, pontosabban az első időszakban e viszonyok átalakításának politikai célkitűzéséhez való viszonyulás is megváltoztatta a helyi személyközi viszonyokat. „Az éjjel megverték Kicsi Deákot, mint sejtítikárt, engem is hívtak a milíciára, de én ott se voltam” – jegyzi fel A. P. Itt az agresszív cselekedet alanya nem mint falutárs, szomszéd vagy haragos keveredik konfliktusba másokkal, hanem „mint sejtítikárt”, azaz a hatalom helyi szócsové.

A falusi osztályharc gerjesztésének közismert formája a kulákosítás volt. A kulák címkét eltérő társadalmi helyzetű és vagyonú személyekre ragasztották. A RMP KB

20 Szabó Gyula: *Képek a Kutyaszorítóból...* i. m. I. köt. 134. p.

21 Uo. 58–59. p.

Szervezési Irodája 1952. április 21-én foglalkozott a kulák kategória ismérveinek rögzítésével, de sem ekkor, sem később nem született olyan definíció, amelyet egyértelműen alkalmazni lehetett. A kérdésben általános zűrzavar uralkodott a pártapparátus alsó és felső szintjein egyaránt.²² A kulák kategória – talán hatalomtechnikai megfontolásokból – szándékos kiterjeszthetősége a helyi vezetők kezében visszaélésekre, személyi bosszúra adott lehetőséget. A kulákjellemezésekben a helyi vezetők átvették a hatalmi nyelvezet fordulatait.

A Rajoni Néptanács iratanyagában megtalálható homoródalmási kuláklistákon²³ a különböző években a kulákok száma és társadalmi helyzete a következő volt:

1951. július 17.: 3 kulák marad egy előző listáról (ezt nem ismerjük) két cséplőgép-tulajdonos és egy 12,51 ha földbirtokkal rendelkező gazda, a kulák kategóriát megállapító bizottság indoklása szerint mindhárman szolgákat tartottak.

1951. augusztus 14.: ugyanaz a három személy, a jellemzésük is változatlan.

1952. július 3.: az egy évvel korábbi lista a verifikálás után újabb két, 10 ha fölötti földtulajdonnal rendelkező gazdával bővült. Egyikük a bizottság jellemzése szerint „a demokrácia ellensége” a másik gabonával feketéző és „rendszerellenes.”

1952. augusztus. 5.: 11 személy van a listán, közülük földműves 5, kereskedő 4, molnár 1, cserép- és téglagyártó 1.

1954. január 6.: az ekkor összeállított 1953. évi kuláklistán 10 személy van.

A kulákok felmentési kérései és a változó politikai-hatalmi erőviszonyok hatására enyhült vagy rosszabbodott a kulákok helyzete. Ettől függött a felmentésük is. Törlések a kuláklistákról:

1953. június 1-én felmentve 4 személy, maradt 3 kulák.

1953. június 12.: törölve három személy, két földműves és egy volt molnár és mozi-kezelő.

1954. december 24.: 1 személy,

1955.: 1 személy,

1956. december 14.: 4 személy,

1957. február 11.: 3 személy törölve.

1957. március 27.: 3 személy törölve. Ekkor maradt 1 személy (indoklásként feljegyzik, hogy 20 család méhe van, és alkalmazottal dolgoztat).

A kulák kategória gazdasági szinten megemelt kvótakivetéseket jelentett. Társadalmi szempontból – az ideológiai szándékok szerint – megbélyegzett állapot volt. A kulákokról csúfolódó feliratok és gúnyrajzok jelentek meg a falu központjában.

Egy kulákot a faluból kényszermunkára deportáltak: K.M. 1952–1953-ban egy évet a Duna-Fekete tenger csatorna építésénél töltött. Amikor hazatért után több fórumon felmentését kérte a kuláklistáról, a Rajoni Néptanácsból a helyzetének kivizsgálására kiküldött pártaktivista az alábbi jelentésben számolt be (a „referát” betűhív közlése az apparátus íráskultúrájának színvonalát is dokumentálja):

„Referát

Kenyeres Moise homoródalmási lakos kérést adott be a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségéhez, A Tartományi Néptanács Végrehajtó Bizottságához valamint A Rajoni Népta-

22 Dan Cătănus, Octavian Roske: *Colectivizarea agriculturii...* i. m. 304–305. p.

23 A kulákokra vonatkozó adatokat az Udvarhely Rajoni Néptanács magángyűjteményben lévő irataiból állítottuk össze.

nács Végrehajtó Bizottságához, hogy ügyét felülvizsgálni és nevét a kulák listáról törölni szíveskedjék.

Az ügyét felülvizsgálva a következőket állapítottam meg:

Kenyers Moise, született 1904-ben, Nős. Származása középparaszt. A család tagok száma:4. Munkaerő 2. /Van egy öreg asszony a háznál./ Vagyoni állapota:10,65 ha. föld., melyből szántó:3,35 ha és kaszáló 7,30 ha. Állatállománya: 2 drb. tehén, 3 drb juh, és 5 drb kecske.

A gazdasági felszerelése: komplett.

A fentnevezett 1947 előtt szőlőt nem tartott. Viszont a földjét részbe meg nap-számosokkal műveltette meg, ami ki tesz évente 60 munkanap egységet. Kizsákmányoló termelő eszköz nem volt a tulajdonában. A meglévő földjét örökölte. A magatartása mindig nagyon reakciós és osztály ellenséges volt.

A fentnevezett 1947-után szőlőt nem tartott. 1947-48-ban egy cigány legényke volt nála egy pár hónapig de hogy milyen formán azt nem tudja senki./nyáron/ A földjét csak részbe műveltette meg ami ki tesz évente 30-40-munkanap egységet. 1952-1953-ban egy évet el volt zárva a Duna-Feketetengeri csatornánál de hogy miért azt nem tudja senki. Most szabadult meg ebben az évben. Egyesek úgy nyilatkoznak, hogy azért volt el zárva, hogy a kollektálással szemben szabotált követettel. Mások meg azt mondják, hogy azt mondta, hogy az új pénz nem jó és azért. *[Célzás az 1952. január 28-án életbe lépett második pénzreformra. – O. S.]* A gazdasági épületei jelenleg rossz állapotban vannak.

A kivizsgálások alapján a megállapításom az, hogy az illető kulák.

Székelyudvarhely.1953 Május.28.

Illyés Sándor

Rajoni insztructor”²⁴

A „Kulák Kérelmeket Felülvizsgáló Udvarhely Rajoni Bizottság” június 8-i határozatában „Tekintettel arra, hogy nevezet különböző kizsákmányolási módszert alkalmazott továbbra is kuláknak minősíti” Kenyeres Mózes.

A kivizsgálásról írt jelentés a pártközpontból közölt „alapindikátorokra” adott mechanikus válaszokat tartalmazta. Felsejlik a helyi közösség védekezési technikája: a hatalom képviselőivel szembeni oly gyakori közösségi elhallgatás vagy félrevezetés. A felmentésüket kérő kulákok helyzetét a rajoni bizottság hasonló „referátok” alapján bírálta el. A homoródalmási kulákokat – akárcsak rajoni és tartományi szinten az általános kulákfelmentések idején – az 1956-os forradalom utáni hónapokban mentették fel.

A hatalmi szándékokkal ellentétben a gazdasági és társadalmi diszkrimináció formáinak következménye a helyi társadalmakban nem az osztálygyűlölet és közösségi kirekesztés, hanem a szolidaritás, támogatás, együttérző rokonszenv megnyilatkozása volt. „Amikor apám a Duna csatornánál volt anyámnak a rokonok segítettek a mezei munkákban. Jöttek segítettek a szénacsinálásban, a mezei munkákban.”²⁵

A több mint hatszáz családi gazdaságból elenyésző arányú volt a kuláklistán különböző években szereplő gazdák száma. A kulák minősítés okozta helyi feszültségeknél szélesebb és a helyi társadalmat mélyebben érintő belső konfliktus volt, amit a párt-politika egyenlőségígérete okozott a helyi érték- és presztízshierarchiában különböző szinteken álló, eltérő pozíciójú gazdák között.

24 Uo. H. Almás dosszié, 16. Secretar 17–18. f.

25 K. E. (sz. 1946) szóbeli közlése, 2003. január 15.

A paraszti társadalom differenciált alakzat volt. Ennek társadalmi, gazdasági elemei és ismérvei a helyi tudás részét képezték. Közismert, hogy a kommunista propaganda a társadalmi, gazdasági különbségek eltörlését ígérte. Ez a soha meg nem valósult ideológiai cél a paraszti társadalom belső viszonyaiban konfliktusokat gerjesztett. A falusi társadalmon belüli társadalmi, gazdasági különbségek kialakulásának és fenntartásának két tényezője volt: az öröklés és a munka. Társadalmi rangot és vagyont lehetett örökölni vagy szívos, egy életen át tartó munkával szerezni (ez a kijelentés csak korlátozottan igaz a társadalmi rang megszerzésének kérdésére, de ennek tárgyalására jelen keretek között nem térhetünk ki). A családok történetében az eltérő demográfiai viselkedés, pl. a több vagy kevesebb gyerek születése (a vizsgált korszakban már ritka volt a négy-hat gyermekes család) jelentős vagyoni különbségek kialakulásához vezethetett. A családi gazdaságok vagyoni állapotát például a földbirtok nagyságán mérve, az átlagos közepes gazdának 5-6 ha földbirtoka volt – általában ennek csak fele, egyharmada szántóföld, a többi kaszáló (néhány családnak magánerdeje is volt). A törpebirtokosok, a helyi „szegény emberek” 3 ha alatti, míg a jobb gazdák 6-8 ha és a nagygazdák 8-13 ha közötti birtokkal rendelkeztek. A földbirtok nagysága azonban még nem azt jelentette, hogy a tulajdonos jó gazda. Voltak, akik nagyobb birtokon is rosszul gazdálkodtak, munkájuk után nem látszott a gyarapodás, míg egy közepes gazda kemény munkával, kockázatok elkerülésével, jól kalkulálva haszonnal vezethette gazdaságát. A parasztságon belül is voltak – akárcsak más társadalmi osztályokban – lusta, könnyelmű, máról holnapra élő, „kiszámítás nélkül” gazdálkodó emberek, bármilyen szigorú is volt a belső társadalmi ellenőrzés. Ezek a magatartások társadalmi-vagyoni különbségekhez vezettek: a nagygazda lesüllyedhetett a középesek közé, a középbirtokos a törpebirtokosok közé.

A szóban forgó társadalomban a szorgalmas, kitartó munkának és a gondos kalkulációnak struktúráképző szerepe volt. Az egyenlősítést meghirdető pártpolitika éppen ennek a nemzedékek gyakorlatában igazolódott gazdasági beállítódásnak a hitelességét kérdőjelezte meg. Az önállóságukat kiküzdött, szerzeményeikre (föld, állatok, gazdasági épületek) büszke gazdák nem akartak egyenlők lenni azokkal, akik erre a teljesítményre nem voltak képesek. Azt meg végképp nem akarták elfogadni, hogy az új termelőszervezetben nemcsak egyenlő elbírálás alá esnek velük, hanem a vezető szerepeket is emezeknek osztják ki.

Szabó Gyula faluregényében a középparasztok a kollektívet szervező agitátorokkal szemben így érveltek:

„...S avval sem értek egészen egyet, megmondom őszintén, hogy abba a kollektívbe ha valaki tíz hold földdel, befogó marhával, jó felszereléssel megyen az is annyi, s ha egy fejszével megyen, az is annyi. Én ezt napfényre tartva sem látom igazságosnak. Mert, ugye, van akinek egész élete szerzeménye van benne abba a tíz holdba, abba a marhába-mibe, s mégis olyan elbírálás alá esik, mint az aki jóformán semmit sem viszen, máról holnapra ő is éppen olyan semmitlenné válik, anélkül, hogy valaki is azt neki honorálná, hogy életén keresztül olyan jó iparemler volt. Biza, ha jól beléigondolunk, az ember nem könnyen megy belé abba, hogy élete gürcölményétől olyan ingyen megváljék, s holnaptól kezdve kimondottan a két kezére legyen utalva, éppen úgy, mint az, aki jóformán semmit sem vitt. Ezt én semmiképpen sem tartom helyénvalónak, mert így az egyik igen olcsón veszti el a vagyonát, s a másik ingyen jut hozzá.”

„...én harmincöt esztendő úgy töltöttem el, hogy az egészségemet semmire sem becsültem, annyit nyűttem magam, de még a patkószeget is megbecsültem, úgy spóroltam. Nem egy-két napig, testvér, s nem pár hétig hónapig, hanem harmincöt eszten-

deig! .. Én tizenkét esztendő koromban két csóré karral indultam neki az életnek, testvér ma negyvenhét vagyok, s a két csóré karból ház lett, csűr lett, marha lett hat darab, s föld tizenöt hold! Hát tisztán megmondva, én harmincöt esztendeig a munkám után sanyarogtam, s most a vagyonom után akarok élni! Nem teszem karba a kezem ezután sem, de nem is ölöm magam. Mert a legnagyobb igazságnak tartom, hogy engem az a tizenöt hold eltartson, még akkor is, ha többet egy szalmaszálat sem tesz az arrább. S ha azt a tizenöt holdat én a tulajdon verejtékemmel szereztem, akkor tartom jogomnak azt mondani, hogy rendjénvalónak tartom, ha nekem tizenöt hold van, s a másoknak semmi. Lehet, hogy az Isten is segített, de földet egy barátját sem adott nekem ajándékba. S nem is vártam én se tőle se mástól, hogy adjon. Szereztem. S aki mástól várta, s nem szerzett, az hiába áll elő most azzal, hogy az nem igazságos s nem rendjénvaló. Nem rendjénvaló? Hát harmincöt esztendő nyomorúság s koplalás rendjénvaló s igazságos volt? Hát csak azért mondom! Rosszul számít, aki arra számít, hogy most társ lesz velem a harmincöt esztendő lefelezésében! Én nem tudom, milyen lesz az a kollektív, de azt előre megmondhatom, hogy én nem kérek belőle, s akárki vetett szemet az én tizenöt holdamra, itt mondom a falu színe előtt, hogy abból nem eszik. Olyan isten nem száll alá az égből! Lehet, hogy én most erősen rosszul élek, s rab vagyok, de én tökéletesen meg vagyok elégedve ezzel a nyomorúságos rabsággal. Az én sorsomat nincs miért senki a szívére vegye, mert ha velem a rosszban nem osztozott senki, akkor a jóban se akarjon! Én eddig is ezt feleltem, s ezután is ezt felelem minden agítációra.”²⁶

Az irányítás – pontosabban a hatalmi célok végrehajtásának hatásköre – a lokális társadalmakban olyan személyek kezébe került, akik a helyi értékrendben hiteltelenek voltak, vagy éppen az által váltak hiteltelenné a többség szemében, hogy elfogadták, támogatták a hatalmi célok megvalósítását.

A kollektivizálás forgatókönyve

A paraszti írott források tükrében a kollektivizálás mint veszedelem, a magánparaszti társadalom horizontján látható, hol közeledő, hol távolodó Gonosz, közel másfél évtizeden keresztül ott lebegett a családok jövője fölött, és állandó aggodalommal töltötte el az embereket.

1952 decemberében A. P. – aki már 1948 őszén úgy vélte, hogy „napirenden közeledünk a kolhozi rendszerhez” – bizonyosan az ebben az évben újra beindított erőszakos kollektivizálási kampányból következően azt jósolta, hogy a „kollektívhez mind csak közelebb vagyunk. hogy milyen lesz nem tudjuk, de nehezen válunk meg az egyéni gazdálkodástól a mihez meg vagyunk szokva”. A kollektívszervezés erőszakos hulláma ekkor elkerülte a falut. 1954 tavaszán is sikertelen volt a szervezés, bár ezúttal már jelentkeztek helyi kezdeményezők a közös gazdaságba:

„kollektív gazdaság egyelőre még ezen a tavaszon nem lesz, akik be iratkoztak nem merték vállalni a nyári munkát, mert nincs gabonájuk és így elmennek pásztornak jó része, mások akik birták volna egy évig, nem iratkoztak csak Mári nénédék őket most már végleg nagyon le is nézik, igaz hogy így is nagyon rossz évnek nézünk eléje olyan nagy a bészolgáltatás mindennel képtelenség eleget tenni de legalább még a nyáron szabadok leszünk...”²⁷

26 Szabó Gyula: *Gondos atyafiság*. Regény. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004, II. köt. 268. p.

27 Szabó Gyula: *Képek a Kutyaszorítóból...* I. m. I. köt. 146. p.

Nem maradt írott dokumentum arról, hogy az 1954-es helyi kezdeményezést jelentékeny rajoni propaganda is támogatta volna. Az almásiak a szomszédos falvak társulásaiban, kollektív gazdaságaiban dolgozó ismerőseiktől is tájékozódtak a közös gazdálkodásról. A Homoródszentpálon 1952 tavaszán megalakult kollektívben 1954-ben „nehezen megy a munka nincs egy akarat...” Vargyason 1956 őszén a társulásról „csak rosszat lehet hallani”.²⁸ Homoródalmáson, akárcsak Udvarhely rajon más falvaiban a kollektívszervezés kezdeti kudarcai után a rajoni vezetés – a központi politikai nyomás enyhülésével párhuzamosan – átmeneti időre meghátrált.

A helyi kezdeményezők és a rajoni támogatóik az ötvenes évek második felétől társulás szervezésével próbálkoztak. Homoródalmáson 1957 tavaszára tervezték a társulás felavatását: „Kovács Rebiék be állottak a társulásba, kezdtek szaporodni tavaszra kialakul, Bence Dénes talán megígérte a gyűlésbe hogy tavaszra meg lesz” – írta 1956 októberében S. J.²⁹ 1957-ben csak ősszel kezdték újra szervezni a társulást. Ebben az évben

„gabonaféléket nem kelet beadni, mentek a földvásárok, az élet nem volt olyan terhes mind a múlt évekbe, de hogy békövetkezet Novemberben keztek megszervezni a társulást és a népet mintha leforrázták volna, nemigen ment még a kapun se ki. Hát nem tudom leírni, hogy milyen nagy gondolkozásba voltunk, mit tuggyunk teni...” (A. P.)

A társulás nagyobb parcellák kialakítását, birtokösszevonásokkal tagosított földek művelését feltételezte. A földek összevonását azonban sem 1957-ben, sem 1958-ban nem sikerült akkora területeken megvalósítani, hogy a közös termelés elkezdődjön. A Szabó család levelezéséből ennek az időszaknak a napi tapasztalatait idézzük:

1958. január 12.: „kijött Udvarhelyről Deák [a faluért ekkor felelős agitátor – O. S.] gyűlést tartott és megígérte, hogy ebe az évbe még így marad még jobban utána vizsgálják majd a jövőre, hogy kit vonjanak össze az a fő hogy még egy évet haladt halálunk...”³⁰

1958. január 18.: „...most át térek a Szocializmus építésére, ami nálunk van, illetve nincs. A társulásról semmi sem halszik úgy néz ki torzszülött volt, úgy hogy a tavaszról elmaradt. A másik meg az, hogy az obligációkat kiosztották mindenkinek úgy ahogy volt a tavaly, úgy látszik a Deáknak irt levél használt mert vasárnap kint volt gyűlést tartott és ez lett az eredménye. Az előtt a rajon kiküldött egy elvtársat és az elnök ki-nevezte magát egy bizottság elnökének az elvtárssal és Sebestyén Gyulával megjárták a falut, hogy ellenőrizték, hogy hol vannak külön. Úgy, hogy egyelőre a veszély megint meg szűnt.”³¹

A különlét hatósági ellenőrzése egyik általánosan elterjedt paraszti védekezési technika leleplezését célozta: a beszolgáltatások mérséklésére az egy telken, egy házban lakó kétnemzedékes családok elosztották, pontosabban szétírtatták birtokaikat, így csak az alacsonyabb birtokkategóriákra kötelező kvótamennyiség beadására kötelezhették őket.

1958 tavaszán új lendülettel indult a közös gazdálkodás szervezése: a magángazdákra nehezedő legterhesebb kényszerítő eszköz ezúttal is az adóprés és a javak elvonása volt:

„...édes gyermekeink mi megint kutya szorítottba kerültünk itt vannak a kolektív szervezők megint nagyon szorítják a népet a mivel tudják 4 féle adó és egyéb salan-

28 Uo. 338. p.

29 Uo.

30 Uo. II. köt. 6. p.

31 Uo.

gos tartozást hajtanak és a húst a fél évit it van az a Mérnök is kivel te Udvarhelyt beszéltél... említet tégedet hogy nem segítesz a szervező munkába tán csak nem lesz utóizze az Udvarhelyi érdeklődésednek rajtunk verhetik el a port mert az Elnök itt maradt de velünk lesz valahogy ara menyünk mere más...”³²

A társulás szervezésével tehát 1956 ősztől próbálkozott néhány kezdeményező család, de a többség két évig ellenállt. A földek összevonását birtokcserékkel próbálták kivitelezni. A szántóhatár minőségi és domborzati változatossága egyelőre – a menedékkeresésben – halasztást jelentő érvként volt használható a birtokaikat védő gazdáknak.

„És most fűtyölve a családi cenzurára, rátérek az élet realisabb oldalára, itt nálunk tovább tart a 'csendélet', t.i. a szervezés gőzerővel folyik tovább, természetesen a szocialista törvényesség szellemében, külön paragrafusokkal a társultak és nem társultak részére. Minket csak az átlagos paragrafusok érintenek, mivel a birtokunk olyan helyen vannak, hogy nagyobb vonzerőt nem gyakorol senkire. De vannak sokan olyanok akik nem hajlandók Vargyasból kimenni hosszúmezőre kaszálni, vagy bacószegiből Bérestetejére, vagy hegyesalá szántani, az ilyeneknek külön paragrafus jár. Természetes, hogy így sokkal nagyobb sikerrel jár a szervezés.”³³

Ez volt a magángazdálkodás utolsó nyara. A politikai retorikában a közös gazdálkodás alacsonyabb rendű formájaként címkézett termelőszervezetet, a társulást a hatalom eszközökben nem válogatva kényszerítette rá a falura:

A nagy fordulatról A. P. 1958. november 29-én a következőket jegyezte fel:

„Szombaton gyűlésbe votam amelyikbe megalakitoták a társas gazdaságot az egész falu beálot mert ha nem ál be akkor az embereket állandóan büntetik vagy közmunkába dógoztassák. Ez egy történelmi nap volt igazán leirni nem tudom megnyit agodtunk mi egyéni gazdák. Az egyéni gazdaságnak ezután vége, hogy hogyan lesz azt minyájan nem tuggyuk, a földeket tagositani fogják mindenkiét majd meglásuk hogy leszen.”

A társulás megszervezésével a falu gazdái közel félúton voltak a teljes kollektivizálás felé. Birtokaik, munkaeszközeik, állataik feletti tulajdonjogukat megőrizték, de a tagosított szántóhatáron közösen folyt a termelés. A földeken a közösbe adott birtokarány szerint vetettek, arattak és csépeltek a gazdák. A termést szintén a közös használatba adott birtok arányában osztották el. Ebből a vetőmagot és az állammal kötelezően szerződött mennyiséget – amely kevesebb volt, mint az egyéni gazdákra kirótt kötelezettség – hivatalos áron kellett átadni az államnak. A kaszálók továbbra is egyéni használatban maradtak.

A társulás három évig működött. 1960 végén A. P. újra feljegyezte, hogy „most közeledik a kolektiv ami hoza az egyenlőséget, minden községet kényszerel álicsák be a kolektivbe. az egyéni gazdaság a végére ért többet nincs”. Ekkor még hátra volt egy esztendő a teljes kollektivizálásig, amely a társas gazdálkodással telt el.

1961 decemberében következett el a helyi kisgazdaságokat jó tíz év óta fenyegető „vész”, „veszedelem”, „vihár” végső csapása. A. P. : „23 szombat, az irodán votam beáltam a kolektivbe. nagy nap vot máma, szere mindenkit hivatnak, hogy áljon be a kolektivbe. Az egész köség beálot december 31ig. Most várjuk a munka beosztásunkot, hogy mi lesz”.

32 Uo. 33–34. p.

33 Uo. 40–41. p.

Összefoglalás

A kollektivizálás végkifejletének homoródalmási alakulását a mezőgazdaság szocialista átalakításának gazdaságpolitikájában látjuk. A hatalmi stratégiák közül, a falusi osztályharc gerjesztése nem a legfontosabb eszköz volt a kollektivizálásban. A kulákokat sújtó gazdasági, társadalmi diszkrimináció következménye – a hatalmi szándékokkal ellentétben – inkább rokonszenv, együttérzés és rokoni összefogás volt. A társadalmi diszkrimináció és az ideológiai hadjáratok nem bizonyultak olyan erős kényszerítő eszközöknek, mint a gazdasági javak folyamatos kisajátítása. A gazdaságpolitikai gyakorlat kiszípolozta a falu társadalmát. 1956–1961 között a birtokkategóriák szerint progresszíven megállapított húskvóta mennyisége az 1-2 ha birtokosoknak 54 kg volt, az 5-6 ha birtokkal rendelkezőknek 126 kg, a 10-11 ha közötti birtokkal rendelkezőknek 288 kg sertés- és marhahúst kellett maximált áron az államnak átadni. A falu 1960. évi húskvóta beadási terve 6399 kg volt, ebből a következő esztendőre 4455 kg maradt hátralékba: 193 család nem teljesítette a beadási kötelezettségét.³⁴

A társulás hároméves működésének is hatása lehetett a közös gazdálkodás kényszerű elfogadásában: az egyéni gazdálkodáshoz viszonyítva néhány előnyt (gépi munka), kedvezményt jelentett az adózás és a beszolgáltatások terén.

A kollektivizálási, begyűjtési kampányokban a politikai meggyőző, felvilágosító munkában elsősorban nem a helyi szimpatizánsok akcióinak, hanem a rajoni aktivisták, agitátorok kifejtette tevékenységnek volt nagyobb, nyomasztóbb súlya az önállóságot féltő egyéni gazdálkodókra. De szerepe volt az erőszaknak, a fizikai agresszióknak is:

„Apósomot és még egy jó gazdát a faluból bevitték Udvarhelyre a Szigurancára egy éjjel ott tartották, lekötözték, bikacsökkel verték a talpukat, borotvapengével hasogat-ták, sőt szórtak rá. Másnap mikor hazaengedték, alig tudtak lépegetni, de mentek alá írni a kollektívnek.”³⁵

A többség ellenálló ereje a nehéz évek alatt lassan felmorzsolódott, a kollektivizálással szembenálló népes gazdarétegnek megingott a hite abban, hogy továbbra is sikeresen ellenállhat.

1962. január 14-én Kishomoród néven felavatták a kollektív gazdaságot. Néhány gazda, hogy megtarthassa igáslovaikat, az erdőkitermeléseknél keresett menedéket. Két családnak a hatvanas évek közepén sikerült visszaszereznie birtokainak egy részét. Mellettük néhány juhtenyésztő család őrizte meg függetlenségét. Ezeket a távoli erdős területek legelőire, kaszálóira szorította ki a kollektív gazdaság vezetése.

A faluból az ötvenes évek folyamán megindult városra vándorlás tovább folytatódott. A hatvanas évek végére a férfimunkaerő többsége az ipari munkahelyekre vándorolt a gyengén fizető, a merev szocialista tervgazdálkodásban teljesen központi irányítás alá vont közös gazdaságból. Ez a társadalmi csoport lett aztán 1990–1991-ben az időközben termelészövetkezetté keresztelt közös gazdaság felszámolásának fő kezdeményezője.

34 Kötelező hús- és gyapjúkivetés főkönyvek. ANDJ Harghita, 136. F. 1961. dos. 18. f. (Általunk számított adatok – O. S.)

35 P. G. (sz. 1943) szóbeli közlése, 2003. január 15.

A KISEBBSÉGI INTÉZMÉNYESSÉG

GYÖRGY BÉLA

A ROMÁNIAI ORSZÁGOS MAGYAR PÁRT A ROMÁN PARLAMENTBEN

Az első világháború után Románia területe és lakossága megduplázódott, a román egyesülési álmok beteljesedtek, így az ország számára a biztonságpolitika, a határok védelme vált politikai alaptétellé. A lakosság közel 30%-át kitevő kisebbségek állampolitikailag nehéz problémát jelentettek. Egyes román politikusok szerint a magyarok, a bolgárok, az ukránok, sőt még a németek is irredenta veszélyforrást jelentettek, csak a zsidók nem. Így a román külpolitikát az újonnan szerzett területek megtartásáért való aggodalom, a fennálló szerződések tiszteletben tartása, az állami szuverenitás érintetlensége és a bolsevista veszély elhárítása határozta meg. Következtetésképpen állíthatjuk, hogy a tárgyalts korszakban a kisebbségeket gyengítő, elnemzetlenítő, revízióellenes politika uralkodott Romániában.

A korszak államformája az alkotmányos monarchia volt. Az állam élén a király állt,¹ aki az alkotmány, a hagyományok, érdekek, kapcsolatok és nyomásgyakorlás alapján hozta meg döntéseit. Kormányválság idején lemondathatta a kabinetet, tanácskozott a pártvezérekkel (személyiségekkel), akik közül egyet megbízott kormányalakítással. A megalakult kormány köteles volt a legrövidebb időn belül megtartani a választásokat. Mindezt befolyásolta a kamarilla és a pártok viszonya is. A korszak Romániájában többpártrendszer volt kb. 30 működő párttal, amelyek közül talán 3-4 volt kormányzóképes. A kisebbségi pártok természetesen nem, így a politikai hatalom megszerzése egyáltalán nem is szerepelt és nem is szerepelhetett politikai programjaikban.

1926–1937 között több mint kétszer annyi kormány váltotta egymást, mint ahány választás volt. A hét választás közül hármat a Liberális Párt (1927, 1933, 1937), kettőt a Nemzeti Parasztpárt (1928, 1932), míg egyet-egyet lorga koalíciós kormánya (1931) és a Néppárt (1926) tarthatott. A román törvényhozás (parlament) kétkamarás rendszerként működött. A szenátus 204 tagból állt (ebből Erdélyre 53 jutott), a választottak mellett kinevezettek is voltak: a királyi ház nagykorú férfitagjai, bizonyos politikusok, a görögkeleti és görög katolikus egyház összes megyés főpapja, a többi felekezetnek – katolikus, református, unitárius – egy-egy püspöke, ha híveinek létszáma elérte a 200 000 főt, a Semmítőszék elnöke, a hadsereg felügyelője és a nagyvezérkar főnöke. A szenátusba 70 000 lakos, míg a képviselőházba 30 000 lakos választott egy képviselőt. A kamara 387 tagú volt (ebből Erdélyre 122 mandátum jutott). A szenátorokat megyénként, szavazattöbbséggel, a képviselőket szintén megyénként választották lajstromos eljárással, általános, egyenlő és titkos választójog alapján. Amelyik párt elnyer-

1 Ferdinánd (1917–1927), II. Károly (1930–1940).

te az egész országban a leadott szavazatok 40%-át, az érvényben levő prémiumrendszer alapján megkapta az összes mandátum felét, és csak a többi került szétosztásra azon pártok között, amelyek megkapták az érvényes szavazatok legalább 2%-át.²

Ebbe a politikai rendszerbe került a Magyarországtól Romániához csatolt területek magyarsága, amely elveszítette korábbi állami-közösségi kereteit, és az újba nehezen tudott beilleszkedni. A román megszállás első éveit magyar részről a passzivitás jellemezte, míg az aktivitás az önvédelmi és védelmet kereső magatartásokból bontakozott ki a trianoni békeszerződés után a gyulafehérvári határozatokra (1918. dec. 1), valamint a párizsi kisebbségi szerződésre (1919. dec. 9) hivatkozva. Előbb a Magyar Szövetség alakult meg, majd a Nemzeti Párt, valamint a Néppárt. Az 1922. februárjában tartott választásokon sikerült a Magyar Szövetség részéről három magyar képviselőt és három szenátort bejuttatni a román törvényhozásba. A Magyar Szövetség 1922. októberi betiltása után a két párt, a Nemzeti Párt és a Néppárt, a hatékony képviselői reményével, belátva az egységes fellépés szükségességét, előzetes egyeztetések után 1922. december 28-án egyesült romániai Országos Magyar Párt néven (OMP).

A korszakot átfogó, korábban megjelent munkák kitértek a párt történetére is.³ Ugyanakkor az utóbbi évtizedben egyes rész kérdésekről is hasznos tanulmányok születtek. Itt mi csak azokra utalunk, amelyek főképp az OMP stratégiájára, valamint törvényhozóinak szereplésére utalnak.⁴ A felhasznált forrásanyag közül a mostani téma vizsgálata szempontjából hasznosnak tűnik kiemelni a parlamenti csoport üléseinek jegyzőkönyveit, a magyar képviselők és szenátorok parlamenti munkásságát, beszédeiket és felszólalásait 1922–1937 között,⁵ valamint a párt elnökének, gróf Bethlen Györgynek és a párt parlamenti főtitkárának, Willer Józsefnek mindeddig ismeretlen, gazdag (több mint 300 tételes) levélváltását.⁶

Az OMP alakuló nagygyűlésén elfogadott programja megfogalmazta az alapvető követelést, célkitűzést: „a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiségének az alkotmányban való elismerését, és az elismerés szükségképpen következményeként a nemzeti autonómiát.”⁷ Az OMP politizálása előtt két út állt: vagy a román pártokkal szövetségben próbál meg beilleszkedni az ország politikai életébe, vagy örökös ellenzéki helyzetben

2 A román politikai rendszerről lásd: Gisti, D.–Leonte, V. (ed.): *Enciclopedia României*. I. Imprimeria Natională, București, 1938; Savu, Al. Gh.: *Sistemul partidelor politice din România, 1919–1940*. Ed. Științ. și Encicl., București, 1976; Mușat, Mircea–Ardeleanu, Ion: *România după marea unire*. Vol. II. Partea I. 1918–1933. Ed. Științ. și Encicl. București, 1986; Scurtu, Ioan–Buzatu, Gheorghe: *Istoria românilor în secolul XX*. Ed. Paideia, București, 1999; *Istoria românilor*. Vol. VIII. România întregită (1918–1940). Coord. Ioan Scurtu, Ed. Enciclopedică, București, 2003, 183–193. p.

3 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918 december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest, Studium, 1941. [Reprint kiadása megjelent az Optimum kiadónál, é. n.]; Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 év kisebbségi sorsban*. Kolozsvár, Fraternitas, 1941. [Reprint kiadása: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004; Biró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern, E.P.M.Sz., 1989. [Reprint kiadása: Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002].

4 Bárdi Nándor: Választások a két világháború közti romániai magyar kisebbségpolitikában. *Magyar Kisebbség*, 2000. 4. sz., csak interneten: www.magyar-kisebbsseg.ro; Marcel Știrban: Integration of Transylvania within the unitary romanian state 1918–1940. *Transylvanian Review*. 1993. 3. sz. 32–54. p.; Balázs Sándor: *Magyar képviselő a királyi Románia parlamentjében*. [Kézirat.], 84 p.

5 *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Összeállította György Béla. Csíkszereda–Kolozsvár, Pro-Print Könyvkiadó–Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003, 259–374., 382–412. p.

6 Gróf Bethlen György hagyatéka. Magántulajdonban (a továbbiakban: BGYH).

7 Mikó: i. m. 272. p.

marad. A politikai útkeresés során, politikai céljainak elérése érdekében a Magyar Párt esetenként paktumokat kötött, így 1923 októberében a Néppárttal, 1926 februárjában a liberálisokkal (pártelnöki aláírás nélkül volt érvényben), 1927. június 16-án Kisebbségi Blokkot hozott létre a németekkel, míg 1937. február 10-én a Goga kormányral kötött választási egyezményt.⁸

A magyarság 25-30%-os erdélyi számarányának megfelelően kb. 16 szenátort és kb. 37 képviselőt (összesen 53 tagot) kellett volna küldenie a román törvényhozásba. Ez azonban rajta kívül álló okok miatt soha nem valósult meg. A választási névjegyzékek hiányosságai, a választási terror, szavazat- és urnalopások, a különféle módon elkövetett visszaélések és csalások az ellenzék és így a kisebbségi pártok szavazatait csökkentették, azok sérelmeire és panaszaira adtak okot.

A Magyar Párt működése során az alábbi választásokra került sor. Összesítettük a megválasztott magyar törvényhozók létszámát:

1. 1926. máj. 25, 28: Néppárt, A. Averescu	K: 14, Sz: 12 = 26
2. 1927. júl. 7, 10: Liberális P, Ion.I.C. Brătianu	K: 8, Sz: 1 = 9
3. 1928. dec. 12, 15: Nemzeti PP, I.Maniu,	K: 16, Sz: 6 = 22
4. 1931. jún. 1, 4: „Szakértői” korm, N. Iorga	K: 10, Sz: 2 = 12
5. 1932. júl. 17, 20: Nemzeti PP, Vaida Voevod	K: 14, Sz: 3 = 17
6. 1933. dec. 20, 28: Liberális P, Duca	K: 9, Sz: 3 = 12
	71 + 27 = 98

Statistikailag egy ciklusra 16,3 magyar párti képviselő jutott, a kamarába 11,8, míg a szenátusba 4,5. A magyar egyházfők közül csak a református püspök képviselhette egyházát (időrendben Nagy Károly, Makkai Sándor, Vásárhelyi János), ugyanis a gyulafehérvári katolikus püspökséget alárendelték a bukaresti érsekségnek (így a szenátusba Al. Cisar bukaresti érsek került). Az unitárius püspök hivatalból nem válhatott a szenátus tagjává, mivel az egyház híveinek száma nem érte el a 200 000 lelket. A magyar párti szavazatok elsősorban az erdélyi megyékből kerültek ki (23 megye Aradtól Udvarhelyig), de egyes választásokon a Magyar Párt indított jelölteket Ó-Románia területén is. A párt a választásokon általában, minden csalás és terror ellenére, 150 000 és 200 000 közötti szavazatot kapott, ami az összlakosság számához viszonyítva kevésnek mondható. A magyar képviseletet a Magyar Szövetség képviselőire (1922-es választások), valamint a későbbi hat választáson a Magyar Párt képviseletében mandátumhoz jutott személyekre értjük. A Magyar Szövetséget a Magyar Párt elődjének tekinthetjük, amelyből az OMP nőtt ki. Gróf Bethlen György maga írja erről az alábbiakat: „Annak idején mi a Magyar Szövetséget mint egyetemes, átfogó nemzeti szervezetet akartuk létrehozni, és csak annak betöltése után választottuk helyette a Párt elnevezését, ami azonban valóban csak formaiság kérdése volt, mert a párt lényegében szá-

8 A 2. és 3. jegyzet irodalma mellett lásd még: Bárdi Nándor: *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között*. Regio, 1997. 2. sz. 32–66. p.; György Béla: Aspecte ale raporturilor dintre Partidul Maghiar cu partidele românești între 1923–1926. In *Anuarul Institutului de cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”* [Szerk. G. Ploșteanu], Mediaprint, Târgu-Mureș, 2000–2001, 231–237. p.; Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2003. 153–194. p.; György Béla: Magyar–német kisebbségi blokk Romániában (1927). Szerk. Nazare, D.–Nazare, R.–Popovici, B. F. In *In honorem Gernot Nussbächer*. Brașov, Ed. Foton, 2004, 349–353. p.

munkra ugyanazt jelentette és pótolta, ami a Szövetség lett volna.”⁹ A magyar képviselet fogalomkörébe nem vesszük be azokat a magyar törvényhozókat, akik a fent említett két szervezeten kívül más pártok listáján vagy képviselőjében jutottak a törvényhozásba. Ilyenek voltak például Balázs Ernő, Ernyey Árpád, Kiss Géza, Kovásznay Gábor, Szóts Géza. Őket a Magyar Párt erkölcsi-politikai kötelékébe nem tartozókat a korszakban renegátoknak, disszidenseknek nevezték. A román pártok színeiben induló képviselők és szervezeteik az OMP-vel szemben nem tudtak gyakorlati erőt felmutatni, szavazótáborát biztosítani. Az 1937. december 20-án és 22-én megtartott választások utáni parlamentet soha nem hívták össze, a mandátumot elnyert képviselők érdemi törvényhozói munkát nem végezhettek, így erre nem is térünk ki.

Bukarestben Tőkés Ernő református esperes vezetésével a magyarság számára a fővárosi ügyek intézésére az 1920-as évek elején ún. Erdélyi Segélyiroda létezett, amely már egy jó ideje nem állt hívatása magaslatán, nem felelt meg a várakozásoknak. Magyary Antal bukaresti magyar követségi tanácsos Budapestre küldött jelentésében nagyon tartalmas, konstruktív ötleteket tartalmazó javaslatokkal szolgált egy bukaresti magyar ház és központ létesítésére vonatkozóan. Szerinte ez kül- és belpolitikai okokból hasznos lenne, segítené a pártvezetést a fővárosban, az ottani 30-40 ezer magyar számára tagozati székhelyül szolgálna. A ház a kolozsvári központ mellett második központ lehetne, amely alkalmassá válhatna különböző orgánumok (elnök, képviselők, szenátorok, sajtó- és jogsegélyiroda) elhelyezésére. Javaslatára erdélyi magyar vezető körökben az az elhatározás érlelődött meg, hogy a segélyirodát feloszlassák, és helyette parlamenti irodát állítsanak fel, amely a Magyar Párt hivatalos szervét képezné, és a segélyiroda által korábban végzett informatív tevékenységet is átvenné. Az iroda felállításának mintájául a szászok, illetve a romániai németek (szászok és svábok) által felállított hasonló példa is adva volt már.¹⁰ Egyes sajtócikkek is fontosnak tartották a kezdeményezést, mindezt annak ellenére, hogy a párt parlamenti képviselete már kezdettől nem volt egységes (Bernády György és Sándor József ellentétes politikai orientációt képviselt, a többi képviselő főleg passzivitásával tűnt ki).¹¹

Választások alkalmával a választási listán való helyezési sorrend, megmérettetés a tagozatok javaslata (kor, befolyás, képzettség, vallási felekezet, román nyelvismeret, megye) alapján központi döntésre születt.¹² (Fontosnak tartották az „illetékesek” [Bethlen István magyar miniszterelnök] javaslatait is.) Gyárfás Elemér szerint „*aki bejut, vezér lesz*”.¹³ Ez persze sok vitára és ellenzéki ségre, ellenzéki mozgalmakra adott okot.¹⁴

9 Bethlen György levele Willer Józsefhez, Kolozsvár, 1938. november 9. (BGYH.)

10 Magyary Antal jelentése Walkó Lajosnak, a külügyminisztérium vezetésével megbízott miniszternek, Bukarest, 1925. jún. 5-én. Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium Politikai Osztály reservált iratai (a továbbiakban: MOL) K 64–1925–27–462, 2. p.

11 Willer József: Kisebbségi politika – kisebbségi pártok nélkül? *Magyar Kisebbség*, 1923. 15–16. sz. 553–57. p.; Gyárfás Elemér korábban felismerve a romániai politikai valóságot („ügyeket gyorsan és eredményesen csak közvetlenül és szóban lehet intézni Romániában”), a parlamenti aktivitást szorgalmazta. Az 1921-ben közölt cikkét közli: *Erdélyi problémák*. Kolozsvár, 1923, 201. p.

12 A Magyar Párttól, 306/926. sz. Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj, fond 1283, dos. 6, 128. f.

13 Gyárfás: i. m. 201. p.

14 Bővebben a reformmozgalmakról: György Béla: Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926–1927). *Regio*, 2004. 4. sz. 85–98. p.

Magyar parlamenti csoport

A Néppárttal kötött csúcsai paktum (1923) és az ezt kiegészítő választási kartell (1925) során, a kormányzópárttá kinevezett szövetséges által szervezett 1926. évi választásokon a Magyar Párt a legnépesebb parlamenti csoportját küldhette a román törvényhozásba (26 személyt, ugyanis Szele Béla brassói mandátumát megsemmisítették).

A magyar parlamenti csoport 1926. június 24-én alakult meg, és a nyári parlamenti szünet idejéig már három értekezletet tartott. Elnökül a párt akkor még megbízott elnökét, gróf Bethlen Györgyöt választották, aki a csoport tevékenységét irányította. Helyettese Sándor József alelnök lett, akinek kitűnő román nyelvtudása, előző ciklusbeli tapasztalatai és a szászok kisebbségi politizálási módszereinek ismerete nagy segítségül szolgált a parlamenti csoport tagjainak. A főtitkári munkát Willer József képviselőre bízta. Már első alkalommal felvetődött a csoport Bukarestben történő elhelyezésének, valamint a parlamenti klub és a pártiroda működtetésének kérdése. Megtörtént a törvényhozók munkabeosztása és a parlamenti bizottságokba való elosztásuk, ugyanakkor tárgyaltak a politikai munka módszeréről és a politikai stratégia kérdéseiről.¹⁵ Később, amikor a választási visszaélések miatt több magyarlakta megye képviselő nélkül maradt, területi munkabeosztási tervet készítettek,¹⁶ sőt a különböző felekezetek ügyeinek megoldása érdekében képviselőket bíztak meg (a katolikusok ügyei: Gyárfás Elemér, reformátusoké: Laár Ferenc, unitáriusoké: Gál Miklós, evangélikusoké és zsidóké: Willer József).¹⁷ Az 1926. november közepén nyíló ülésszakra érkező magyar törvényhozók november 18-án megtartották értekezletüket. A főtitkár jelentést tehetett az új otthon berendezéséről és a párt jogvédő irodájának megnyitásáról. Azt remélték, hogy az új otthon a magyarság fővárosi gyülekező helyévé válhat.¹⁸ Annak ellenére, hogy javaslatban kimondták, hogy az iroda anyagi érdekű magánügyeket ne vállaljon, a magán- és közérdek összemosódása a későbbiekben még sok vitára adott okot a parlamenti csoporton belül.¹⁹ Ugyanakkor személyi torzalkodások is nehezítették a csoport tevékenységét, pl. Szele Béla mandátuma körüli bonyodalmak, aki nem volt hajlandó lemondani mandátumáról, ezzel nehezítve a szövetséges kormánypárt helyzetét,²⁰ vagy dr. Tornya Gyula ügyvéd, volt szenátor kilépése a pártból és támadásai a vezetőség ellen.²¹

A Magyar Párt alapvető kérdéseiben a nagygyűlés döntött. A parlamenti csoport létrejötté szükségessé tette működésének szabályozását. Kétévi tevékenység után a Magyar Párt 1928-as székelyudvarhelyi nagygyűlése foglalta szabályzatba tevékenységét.²²

A párt fennállása alatt törvényhozói voltak:

Abrudbányai Ede; Balogh Arthur; Balogh Elek; Barabás Béla, albisi, id.; Barabás Béla ifj.; Bernády György; Bethlen György; Fábián László; Ferenczy Géza, árkosi; Ferenczi Zsigmond; Gál Miklós; Görög Joachim; Gyárfás Elemér, lécfalvi; György József; Hegedüs Nándor; Ignác László; Jakabffy Elemér; Jósika János, branyicskai; Kocsán János; Kotzón Jenő; Laár Ferenc; László Dezső; Molnár Kálmán; Paál Árpád, bethlen-

15 *Iratok...* i. m. 259–264. p.

16 Uo. 350–52. p.

17 Uo.

18 Uo. 265. p.

19 Uo. 259–260. p.

20 Uo.

21 Uo. 290–293. p. (Tornya és a párt között többfordulós sajtópolémia bontakozott ki.)

22 *Az Országos Magyar Párt Szervezeti Szabályzata*. Minerva, Cluj–Kolozsvár, 1928, 13–14. p.

falvi; Pál Gábor, bethlenfalvi; Parecz Béla; Sándor József, pákói; Sebesi János, bolgár-falvi és derzsi; Sulyok István; Szabó Béni; Szentkereszthy Béla, ifj.; Szoboszlai László; Teleki Arthúr; Torna Gyula; Török Andor; Vásárhelyi János; Weisz Sándor; Willer József.²³ Összesen 38 személy birtokolta az elnyert 98 mandátumot, öt személy (Bethlen György, Gyárfás Elemér, Jósika János, Sándor József, Willer József) hat alkalommal, a többiek 1-5 alkalommal. Átlagéletkoruk 45 év volt. Foglalkozás szerint: 5 pap/lelkész (Görög Joachim, Ignác László, Laár Ferenc, Molnár Kálmán, Vásárhelyi János), 4 arisztokrata (Bethlen György gróf, Jósika János báró, Szentkereszthy Béla ifj. báró, Teleki Arthúr gróf), 4 lapszerkesztő/újságíró (Hegedüs Nándor, Jakabffy Elemér, Paál Árpád, Sulyok István), 1 bölcsező (Sándor József), 1 kisiparos (Szabó Béni), a többi 23 jogász/ügyvéd.

A közügyek érdekében minden lehetséges módszert megpróbáltak bevetni, voltak három alkalommal kihallgatáson a királynál, tucat számra írtak memorandumokat az éppen funkcióban levő miniszterelnököknek, minisztereknek, államtitkároknak, különböző kérdésekben az illetékes hivatalvezetőknek, vagy tiltakozásképpen éppen kivonultak a parlamentből. Ugyanakkor a párt 15 alkalommal fordult különböző ügyekben panasszal a Népszövetséghez.²⁴ Figyelembe véve a bukaresti politikai viszonyokat, talán a legeredményesebb tevékenység az ún. „kijárások” voltak, az elnök, Willer és különböző küldöttségek részéről. Általában a csoport a parlamenti ülésszak idején minden hó első csütörtökén ülésezett (ma 55 db jegyzőkönyv ismeretes),²⁵ azokról kommunikét adtak ki, évente beszámoltak az Intéző Bizottságnak, és minden alkalommal a nagygyűléseken. Hozzászólásaikból/felszólalásaikból a parlament két házában több mint 550-ről van tudomásunk.²⁶ Gyárfás a szenátusban 206 alkalommal, Willer a képviselőházban 78 alkalommal beszélt (természetesen mások is többször hozzászóltak) törvények, törvényjavaslatok benyújtásakor, de főképp a magyarságot érintő sérelmek esetében. Ezért alakulhatott ki a román közvéleményben, hogy a párt csak sérelmi politikát folytatott. A parlamenti csoport munkáját gyakran szakértői gárda is támogatta, így a szakosztályok szakemberei, az egyházak iskolaügyi referensei, de személy szerint fontos szerepet játszott Balogh Arthur, Fritz László, Jakabffy Elemér, Pál Gábor.

„Willer Iroda”

Willer József (Kecskemét, 1884–?) köztisztviselő (polgármester), lapszerkesztő a *Brassói Lapok*nál, egyben a Brassói Dalárda karnagya volt. Bethlen pártelnök 1926-ban őt kérte fel az alakuló bukaresti iroda vezetésére, és mindig biztosan mandátumhoz jutó helyet biztosított neki. Ő volt az „Öreg Titoknok”, „Charge d'affaires”, ahogy Bethlennek küldött leveleiben titulálja magát. 12 év alatt közel 300 levelet, tudósítást küldött Bethlennek a fővárosi politikai „boszorkánykonyhából” összeszövődésekről és széthú-

23 Választások szerinti összefoglaló táblázatot lásd: Mikó: i.m. Magyar törvényhozók a román parlamentben. Függelék. A magyar törvényhozók életrajzeit lásd A Magyar Párt törvényhozó tagjai. In Nagy Dániel (szerk.): *Országos Képes Magyar naptár az 1927-ik évre*. Arad, Réthy nyomda, 1927; A Magyar Párt megválasztottai az eddigi választásoknál. *Magyar Kisebbség*, 1934. 1. sz. 30–31. p.; Osvát Kálmán (szerk.): *Erdélyi lexikon*. Oradea–Nagyvárad, Szabad Sajtó Könyv és Lapkiadó Rt, 1928. [Reprint kiadása: Mentor, Marosvásárhely, 2002]; *Keresztény Magyar Közéleti Almanach, Erdély*, III. köt. Budapest, Atheneum, 1941.

24 Mikó: i. m. 305–306. p.

25 *Iratok...* i. m. 259–374. p.

26 Uo. 382–412. p.

zásokról, kormányalakítási szándékokról és bukásokról, a mindennapi kijárásokról, anyagi gondokról stb. Bethlen György bizalmas hívének számított, aki 1943-ban, Willer nyugdíjügye érdekében így nyilatkozott róla:

„1918 előtt előbb Kecskeméten, utóbb Lúgoson állott közszolgálatban. A román uralom alatt mint a Magyar Párt bukaresti parlamenti képviselője és mint a Párt bukaresti parlamenti irodáját vezető főtitkár működött. Így mint legközvetlenebb munkatársam egyikének személyéről és működéséről pontos ítéletet alkothattam. (...) Willer állandóan a legnagyobb buzgalommal és lelkiismeretességgel állott őrhelyén, és a súlyos, akadályozó körülmények ellenére is viszonylagos sikerrel védte, mondhatnám az összes magyar intézményeket, és sok ezer magyar ember jogos ügyét, és keresett orvoslást a sérelmek özönére.”²⁷

Willer vezetésével a bukaresti pártiroda különböző alkalmazottakkal (Balázs Mária, Bokor [?], József Lajos, Kiss Árpád dr., Koppány [?], Mikó Imre dr.) három helyen is működött,²⁸ nagyságát természetesen befolyásolta a képviselők száma. Ha kisebb számú képviselőnek nagynak bizonyult, egyes szobákat a fővárosban tanuló magyar diákoknak adtak ki szálláshelyül. Kapcsolatot tartottak az elnökkel, a kolozsvári központi irodával, egyházakkal, egyesületekkel, a bukaresti magyarsággal, sajtóval/tudósítók-kal, Budapesttel stb. Az iroda feladatai között szerepelt az egyének ügyeinek intézése, problémáik – állás, nyugdíj, nyelvvizsga, iskolaválasztás stb. – megoldása.

A magyar törvényhozók a román parlamentben kevés eredményt tudtak elérni. A többségi képviselők és a közvélemény a magyarsággal kapcsolatban a volt uralmon levőket, az ezeréves elnyomást emlegették, a parlamentben (olykor közbekiáltásokkal) meghallgatták és leszavazták őket, magyar panasz esetén gyakran ajánlották, hogy menjenek Budapestre. Egyes politikusok, mint I. G. Duca, O. Goga, I. Maniu némi empátiával közeledtek a kisebbségi kérdéshez, de a tényleges megoldástól ők is igen távol állottak. Amikor a magyar törvényhozók javasolták, hogy egy pártok feletti törvény-nyel szabályozzák a kisebbségi kérdést, elegendő támogatást akkor sem kaptak.²⁹ Heves viták és szócsaták mellett (pl. Bethlen–Titulescu között)³⁰ elismerés illetve Gyárfás Elemér, Jósika János szakértelmét, Hegedűs Nándor és Willer József szónoki képességeit. Bár a magyar törvényhozók a román parlamentben lehetőségük szerint tették a dolgukat, ez nem bizonyult érdemi eredménynek. A kitűzött kisebbségi jogokból, a párt programjából szinte semmit sem valósíthattak meg. Az első évek paktumkísérletei után, 1928-tól az önálló politikálás útját választották, és minden külső támadás és belső széthúzás ellenére a párttagság az elnök mögé felsorakozva (a parlamenti csoport mintegy vezérkarként) a magyarság megtartotta egységét. A magyar politikusok ezt tartották a korszak legnagyobb vívmányának.

27 Bethlen György levele Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, Kolozsvár, 1943. március 25. (BGYH.)

28 Bukarest: Poincar utca; Clemenceau utca 11. sz., Transilvania utca 6. sz.

29 Bővebben lásd Bárdi Nándor: Pártpolitika és kisebbségpolitika. A romániai Országos Magyar Párt javaslata és annak visszhangja 1934–35-ben. *Magyar Kisebbség*, 1998. 3–4. sz. 128–185. p.

30 Mikó: i. m. 284–290. p.

ANGYAL BÉLA

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR PÁRTOK VISZONYA A PRÁGAI KORMÁNYZATOKHOZ ÉS A SZLOVÁK AUTONOMISTA TÖREKVÉSEKHEZ

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a két világháború közötti csehszlovákiai magyar pártok viszonyát a prágai kormányzatokhoz és a szlovák autonomistákhoz.

A magyar pártok korabeli működésével kapcsolatban különböző sablonok élnek a köztudatban. A korszakot bemutató munkák között csupán az utóbbi két évtizedben tűntek fel levéltári kutatásokra alapozott tanulmányok. Az eddig megjelent munkák többsége a korábbi publikációkra és a korabeli sajtóra támaszkodik. A sokféle színvonalú munkát gyakran a nemzeti szempontok igazolása határozta meg.

Az 1945 előtti publikációk közül kiemelkedik a Borsody István szerkesztette *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* című tanulmánykötet¹ és a korabeli tanulmánykötetek anyagából válogatott *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945* című kötet.²

Közvetlen a bécsi döntés után, 1938–1939-ben több, az egész korszakot átfogó tanulmány született, amely értékelte az akkor lezárult időszak politikatörténetét. A szerzők úgy tekintettek a csehszlovákiai magyarság húszéves történetére, mint egy véglegesen lezárt fejezetre. A szerzők az elszakított kisebbségi magyarság történetét úgy ábrázolták, mint szakadatlan küzdelmet a felszabadulásért, amelyben egységbe forrt a magyarság. A magyar pártok belső fejlődéséről, egymáshoz való viszonyáról és valós választói támogatottságáról akkoriban nem esett szó.³

A szlovák történetírásban elsősorban a magyar kisebbség és vezetőinek Csehszlovákia szétverésében játszott szerepét emelik ki. A szocialista időszak szlovák történetírása a magyar burzsoázia védelmezőiként mutatta be a magyar pártokat, és túlhangsúlyozta a kommunista párt két világháború közötti szerepét.⁴

1 Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest, Ország Útja, 1938.

2 Fazekas József (szerk.): *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Pozsony, Kalligram, 1993.

3 A legfontosabbak a következők. Rády Elemér: A felvidéki magyar politika 20 éve (1918–1938). *Felvidéki mártírok és hősök aranykönyve*. Budapest, é. n. 89–133. p.; Darvas János: A felvidéki magyarság politikai története a csehszlovák megszállás alatt. In Csatári István és Ölvedi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest, 1939, 39–65. p.; Darvas János: A felvidék húszéves küzdelme és felszabadulása. In *Magyar politikai és közigazgatási compass*. Budapest, é. n., 289–300. p.

4 Erre példa az összefoglaló igénytel készült *Dejiny Slovenska V. (1918–1945)*. Bratislava, 1985. Az utóbbi évek szlovák propagandajellegű kiadványai közül megemlíthük Deák, Ladislav: *Politický profil Jánosa Esterházyho*. Bratislava, Kubko Goral, 1996.

A korábbi történelmi munkák inkább a kisebbségi sérelmek feltárására összpontosítottak, és abban valamennyi megegyezik, hogy a magyar pártokat ellenzéki pártokként mutatják be, amelyek élesen szemben álltak a Csehszlovák Köztársasággal.

A magyar pártok és a csehszlovák kormányok

A felvidéki magyarság pártjainak genezisére nagy hatással voltak az 1920-as nemzetgyűlési választások. A magyar kisebbség véleményformálói a korábbi hónapok döbbenete után felismerték, hogy hatalomváltásról és nem átmeneti állapotról van szó. Tartósan be kellett rendezkedni az új államban és bekapcsolódni a politikai életébe. Az új kisebbségi magyar pártok az olyan korábbi magyarországi pártalakulatok regionális szervezeteire támaszkodtak, mint a kisgazdapárt és a keresztényszocialista párt. A pártok szervezésében részt vettek a történelmi Magyarország egykori képviselői, a volt főispánok, parlamenti képviselők. De többen voltak olyanok is az új pártok vezetői között – főleg a kezdeti időszakban –, akik korábban nem töltöttek be fontosabb politikai posztokat.

Az első hónapokban két polgári párt jött létre: az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) és az Országos Magyar Kisgazda és Földműves Párt. A keresztényszocialista párt szervezésében jelentős szerepet játszott a katolikus egyház. A kisgazdapárt inkább a protestáns magyarság körében talált támogatókra.

Az első parlamenti választások során mindkét párt, a kisgazdapárt és a keresztényszocialista párt is bejutott a csehszlovák nemzetgyűlésbe. Ez a kettős képviselet határozta meg a csehszlovákiai magyar kisebbség politikai életét a harmincas évek közepéig. A két párt egymással is rivalizálva adott hangot a magyar kisebbség problémáinak. A rivalizálás részben a különböző pártstratégiákból fakadt, részben abból, hogy mindkét párt ugyanarra a szavazóbázisra, a csehszlovákiai magyarságra támaszkodott.⁵

A keresztényszocialista párt mindvégig az *őslakos* elméletet hirdette, amelynek értelmében magyarok, szlovákok, németek és ruszinok együtt küzdenek Szlovákia autonómiájáért. Valójában az új állam berendezkedésének alapjait, a vezető csehszlovák politikusok által 20 éven át hirdetett eszmét, az egységes csehszlovák nemzet létezését kérdőjelezték meg ezzel. A kisgazdapárt és még inkább az 1925 októberében a belőle alakult Magyar Nemzeti Párt (MNP) csupán a magyarok körében szervezkedett, és igyekezett a *kisebbségi önszerveződéseket* is segíteni. Számára fontos volt, hogy a magyarság megtalálja érvényesülését, gazdasági jólétét az új államban.

A magyar pártok szervezésében és fenntartásában jelentős szerepe volt a magyarországi anyagi támogatásnak. A magyar kormány a keresztényszocialista pártot és a kisgazdapártot, majd később a nemzeti pártot ismerte el a Csehszlovákiában élő magyarság hivatalos politikai képviselőinek. A hatalomváltást követő kezdeti zavaros hónapok után az anyaországi támogatás rendszeressé vált, és ennek jelentős részét a politikai párok kapták, az oktatásra és a kultúrára fordított összegek jóval kisebbek voltak.⁶ A magyar kormány a támogatás fejében gyakran beleszólt a pártok belső ügyeibe, és a

5 A csehszlovákiai magyar pártok történetével kapcsolatban lásd Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002.

6 Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. *Regio*, 2000. 3. sz. 133–178. p.

saját hosszú távú céljaira igyekezett felhasználni őket. A keresztényszocialista pártnak és a Magyar Nemzeti Pártnak tehát ebben a keretben, ebben a kettős erőterben kellett megtalálnia a saját helyét és arculatát. A csehszlovák belpolitika és a magyarországi politikai helyzet egyaránt befolyásolta tevékenységüket.

Az első években a pártok tevékenységét a merev ellenzékiesség és a várakozás egy remélhetőleg hamarosan bekövetkező kedvező külpolitikai fordulata jellemezte. „Parlamenti hivatásunk az idegen keretek közé szorított s ott súlyos elnyomás alatt szorongatott, egy milliónál nagyobb számú magyarságnak és a hasonló sorsban élő német testvéreinknek törvényes eszközökkel való, de megalkuvást nem ismerő elszánt védelme mindazon időpontig, amíg eljön a népek között a belátás és megértés órája... És éppen ez kötelez bennünket annak világos és határozott kijelentésére, hogy önrendelkezési jogunkat soha és semmiképpen föl nem adjuk, azt főnntartjuk, követeljük” – foglalta össze a magyar képviselők feladatait Körmeny-Ékes Lajos keresztényszocialista képviselő az első, a prágai parlamentben elhangzott beszédében.⁷

A húszas évek közepén azonban jelentős változás állt be az MNP politikájában. A keresztényszocialista párt továbbra is a korábbi ellenzéki politizálást követte Szűllő Géza vezetésével. Az MNP politikai céljait két jelszó köré fogalmazta meg Szent-Ivány: a német orientáció és a reálpolitika. Az első esetben nemcsak a szlovákiai német kisebbségi pártokkal való együttműködést hirdette, hanem a cseh országrészekben a szudétanémet pártokkal is kereste a kapcsolatot. A másik célkitűzést így fogalmazta meg: „Vessük el a demagógiát, lépünk a komoly nemzeti reálpolitika útjára, hogy kenyeret adhassunk népünknek.”⁸

A reálpolitikát úgy lehetne röviden megfogalmazni, hogy a magyar kisebbségnek nyújtandó bizonyos gazdasági és kulturális előnyökért együtt lehet működni akár a kormánypártokkal is. Ezt a fajta politikát, korabeli szóhasználattal, aktivista politikának is nevezték. Ennek kialakulásában bizonyára szerepet játszott, hogy Szent-Ivány felismerte: az új Csehszlovák Köztársaság nem omlik össze néhány hónapon, éven belül, mint azt az államfordulat után a magyarok várták. Sőt a gazdasági helyzet határozottan javult a húszas évek közepén, jobb volt, mint Magyarországon. Szerepet játszott még a reálpolitikai célok megfogalmazásában az is, hogy Szent-Ivány birtokai is veszélybe kerültek a földreform⁹ során. Még 1923-ban lefoglalták 7000 holdas birtokát, de nem került sor a felparcellázásukra.¹⁰ A csehszlovák rendőrségi jelentések szerint lépéseket tett a kormánynál, hogy megmentse a birtokait.

7 A magyar képviselők szereplése a prágai parlamentben. Összeáll. Varjú József. Bratislava, é. n. [1921].

8 Szent-Ivány József a nemzeti reálpolitika új útjáról. *Prágai Magyar Hírlap* (a továbbiakban: *PMH*), 1925. július 1. 3. p.

9 A földreformot a csehszlovák kormány 1919 tavaszán hirdette meg, az első lépésben zárolta az ország összes 150 hektárt meghaladó mezőgazdasági (szántó, kert, szőlő, legelő) és a 250 hektárt meghaladó vegyes jellegű (szántó, rét, erdő) birtokát. A következő év folyamán számos törvény és rendelet jelent meg, amely foglalkozott a földreform végrehajtásával, a földek kiutalásával, a kárpótlással és a földhivatal felállításával. A magyarok a déli járásokban a lefoglalt földterület 325 852 hektárt tett ki. Ennek a területnek egy jelentős részét kolonizáció céljára használták. A magyar vidékeken ez azt jelentette, hogy telepesfalvakat, kolóniákat hoztak létre, ahol szlovák, morva és cseh telepesek vásárolhattak birtokot. A telepesfalvakat csoportosan, céltudatosan hozták létre, lehetőleg úgy, hogy az egységes magyar etnikai tömböket földarabolják. 1925–1930 között több mint 2000 szláv család települt a déli magyarlakta területekre, számuk a harmincas években még tovább nőtt.

10 Státny oblastný archiv Bratislava, fond Župa Bratislavská II. Župný úrad Bratislava 1923–1928 (Pozsonyi Állami Területi Levéltár, Pozsony megye II. Pozsony Megyei Hivatal iratai 1923–1928, a továbbiakban: ŠOBA BA, fond ŽB I), 3590/1926/prez, 1–2. l. f.

Az új pártprogram kidolgozása és az 1925 őszén sorra került nemzetgyűlési választásokra történő előkészületek során Szent-Ivány azzal a meglepő gondolattal állt elő, hogy elképzelhető a kisebbségek kormányban való részvétele. „A munkaprogramnak a politikai realizmusban kell megszületnie. Más szóval olyannak kell lennie, amelyik a nemzeti kisebbségeknek a kormányzásban való részvételét sem zárja ki. S itt kerül azután elénk a kérdés, mik a feltételei ennek? Nem lehet kétségünk az iránt, hogy a nemzeti kisebbségek jövőbeni parlamenti képvisellete első feltételül állítja a nemzeti állam átalakítását a föderalizmus alapján álló nemzetiségi állammá.”¹¹

Szent-Ivány elképzeléseinek természetesen a magyar kormányköröket is meg akarta nyerni. Magyarországi támogatói között meg kell említeni báró Wlassics Gyulát, a volt vallás- és közoktatásügyi minisztert, Szent-Ivány apósát.

A második nemzetgyűlési választásokra Csehszlovákiában 1925 novemberében került sor. Az MNP a Szepesi Német Párttal és az elsősorban a cseh országrészekben működő Bund der Landwirte nevű szudétanémet agrárpárttal kötött koalíciót. A belső válsággal küszködő OKP¹² egyedül indult a választásokon. Az MNP a Szepesi Német Párttal közösen megelőzte a keresztényszocialistákat a választások során. Őt képviselői mandátumot szerzett, ez hárommal több volt, mint az előző ciklusban, és az ő klubjuknak lett tagja Korláth Endre is, aki a ruszinszkói magyar pártok közös jelöltjeként került be a parlamentbe. A szenátusban három helyet kapott a nemzeti párt. Különösen Gömör megyében a Feledi és a Tornaljai járás református és evangélikus magyarsága körében ért el jó eredményeket. Az MNP listájára inkább a vidéki lakosság szavazott, voksainak mindössze egyötödét szerezte az 5000 lakosnál nagyobb településeken, ezzel szemben az OKP az egyharmadát.¹³ Az OKP 4 képviselői és 2 szenátori mandátumot szerzett.

Az MNP sikerként könyvelte el a parlamenti választások eredményeit, és Szent-Ivány a sajtóban bizonygatta a németekkel kötött választási együttműködés hasznosságát.¹⁴ A párt képviselőinek száma meghaladta az OKP mandátumainak számát, ami nagy előrelépést jelentett az első parlamenti választásokhoz képest. A párt jövőben követendő reálpolitikáját az elnök így foglalta össze: „Meglátja [az MNP – A. B.], hogy a kalandorságnak az ideje lejárt, hogy a forradalmi jelszavak a nemzet sorsának megjavítására nem alkalmasak, meglátja, hogy az üres irredentizmus nem lehet alkalmas az okos és eredményes politikára. Tudja, hogy a csúszó-mászó és önérzet híján való ellenzéki politika a magyarság halálát jelenti.”¹⁵

Szent-Ivány nagy lendülettel látott hozzá a párt további megerősítéséhez, szervezeti felépítésének kiszélesítéséhez. Megegyezett a Bund der Landwirte vezetőivel arról, hogy az MNP képviselői belépnek a parlamenti klubjukba, és Szent-Iványt a klub harmadik alelnökévé választották. De ezzel még nem zárultak le a tárgyalások a többi szudétanémet klubbal, mivel az összes német erőt egyesíteni akarták a parlamentben. Ez a kisebbségi ellenzéki blokk nyitva állt az OKP előtt is.¹⁶

11 A nemzeti kisebbségek együttműködése. *PMH*, 1925. szeptember 6. 1. p.

12 1925 őszén pártszakadásra került sor, a keresztényszocialista pártból kivált a korábbi pártelnök, Lelley Jenő vezetésével a Nyugat-szlovenszkói Keresztényszocialista Párt, amely indult a nemzetgyűlési választásokon.

13 *Československá vlastivěda. Díl 5. Stát. Praha*, 1931. 465–466. p.

14 Előnyös volt-e a magyarságra a német–magyar választási kapcsolat. *PMH*, 1925. december 2.

15 Szent-Ivány József: Reálpolitika. *PMH*, 1926. január 13. 1. p.

16 Slovenský národný archív Bratislava, Policajné riaditeľstvo v Bratislave (Szlovák Nemzeti Levéltár Pozsony, Pozsonyi Rendőr-igazgatóság iratai, a továbbiakban: SNA BA, fond PR BA), 769. doboz, 14574/1925/prez.

A második parlamenti választásokat követő időszak belpolitikai válsággal kezdődött. A korábban kormányzó centralista pártok jelentős veszteséget könyvelhettek el a választásokon. A legnagyobb vereséget a szociáldemokraták szenvedték el, akiknek a szavazóbázisát elsősorban a kommunisták hódították el. Jelentősen megerősödtek a kommunisták, Csehszlovákia Kommunista Pártja az ország második legnagyobb pártjává vált. A Szlovák Néppárt és a szudétanémet pártok, de a magyar pártok is növelték mandátumaik számát. Az előző ciklusban kormányzó öt párt csupán úgy tudott kormányt alakítani, hogy kénytelen volt bevenni a koalícióba a Csehszlovák Iparosok és Kiskereskedők Pártját, amely 13 mandátummal rendelkezett. A koalícióban azonban jelentős feszültség uralkodott a meggyengült szociáldemokraták és a koalíció polgári oldala, a cseh néppártiak és az agráriusok között. A konfliktus a tervezett agrárvámok és papi kongrua kérdésében alakult ki, és ennek következtében 1926. március 18-án szétesett a koalíció. Átmeneti időre a Jan Černý vezette hivatalnokkormány vette át az ország irányítását. A válság megoldása érdekében a kormánypártok több párttal és csoportosulással folytattak egyszerre tárgyalásokat a kormányzati részvételről. Az volt a cél, hogy a csehszlovák nemzeti elvek helyett új, polgári ideológiára épülő koalíció jöjjön létre.

A parlamentben egymással először az agrárvámok kérdésében került szembe a két magyar párt 1926 nyarán. Az OKP határozottan ellenezte azt, egyrészt merev ellenzéki álláspontja miatt, másrészt azért, mert ez nehezítette a magyarországi gabona behozatalát az országba. A magyar kormány tiltakozójegyzéket is küldött ez ügyben Csehszlovákiának. Ugyanakkor a nemzeti párt támogatta a bevezetésüket, mivel az a hazai termelők érdekeit szolgálta, beleértve a csehszlovákiai magyar parasztságét is. Védte a belső piacot, és viszonylag magasan tartotta a gabonaárakat. Az MNP ezekben a hónapokban több más törvény megszavazása során is támogatta a formálódó új polgári kormánykoalíciót, cserében az állampolgársági kérdésben¹⁷ egy kedvezőbb törvényt sikerült megszavaztatnia. Az 1926 márciusától 1926 októberéig tartó időszakban a kormányzó hivatalnokkormány számára ez a támogatás nagyon fontos volt. Közben a cseh polgári pártok nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a szudétanémet jobboldali pártokat és az Andrej Hlinka vezette Szlovák Néppártot megnyerjék a koalíció számára.

Az elért eredményekről 1926. július 10-én Késmárkon a szűkebb pártvezetés részvételével zajlott tanácskozáson számoltak be a nemzeti párti képviselők.¹⁸ Felhatalmazást kértek a további követendő taktikával kapcsolatban is a párt vezetőitől. A beszámoló pozitívan értékelte az elmúlt hónap eseményeit. „A Magyar Nemzeti Párt a németekkel szövetségben bizonyos engedményeket csikart ki az agrárvám stb. kapcsán.

17 Csehszlovákia a Saint-Germain-en-Laye-ben 1919-ben megkötött kisebbségvédelmi szerződésben kötelezte magát, hogy az új államhoz tartozó területeken megadja az állampolgárságot mindazoknak a volt német, osztrák és magyar állampolgároknak, akik a szerződés életbe lépése idején ott laknak, illetve ott illetőségi joggal bírnak. A parlament azonban a kisebbségi szerződéstől némileg eltérve a 236/1920 sz. törvényben már csak azoknak biztosította az állampolgárságot, akik 1910. január 1-jéig megszerezték a községi illetőséget az ország részévé vált területen. Magyarországon a községi illetőség kérdése sohasem volt különösebben fontos, és a 22/1886. sz. tc. értelmében azt automatikusan négy év folyamatosan ott lakás után mindenki megkapta az adott községben. A csehszlovák hatóságok azonban gyakran ezt a törvényt, a községi illetőség hallgatólagos megszerzését, önkényesen értelmezték, és így jogbizonytalanság állt elő. Lehetőség nyílt több tízezer, elsősorban magyar nemzetiségű polgár állampolgárságának megvonására és az országból történő kiutasítására.

18 Ezt a beszámolót egy nappal a tanácskozás előtt a prágai követ eljuttatta Budapestre. A Magyar Nemzeti Párt törvényhozóinak beszámolója a párt vezetősége előtt. Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, a Politikai Osztály rezervált iratai K 64 (a továbbiakban: MOL K 64), 17. csomó, 7. tétel, 346/res/1926.

Az állampolgársági kérdés megoldása hiányos ugyan, de mégis egyik eredményünket jelenti. Néhány kisebb kívánságunk szintén elintézését nyert. Levélváltás alakjában fiksírozott megegyezésünk van az elbocsátott tisztviselők ügyének rendezésére. Ezenkívül vannak a földreform, iskolaügyek stb. esetleg elérhető eredmények...” A további politikai irányvonallal kapcsolatban arról kellett döntenie, hogy a németekkel együtt továbbra is támogassák-e a polgári oldalt bizonyos gazdasági és kulturális kérdésekben, valamint részt vegyenek-e a földreform felügyeletére létrehozandó szervben. „Mind ezeknek súlyos consequenciái vannak. Pl. a költségvetést szükség esetén, ha feltételeink teljesítettnek, meg kell szavaznunk” – figyelmeztet a beszámoló.¹⁹

Az ülésen részletesen foglalkoztak az OKP-hoz való viszonyral is, amely rendkívül elmérgesedett. A beszámoló szerint az OKP négy képviselője teljesen elszigetelődött a parlamentben. Az ellentéteket részben Szüllő Géza magatartásával és az általa képviselt régi politikai irányvonallal magyarázzák.²⁰ „Szüllő Géza mondotta, hogy mi vármegyei politikát csinálunk... Ezenkívül megállapítja minden alkalommal, hogy a régi politikai iskolában nőtt fel s így ő mindegyikünkénél sokkal jobban tudja, mit kell tenni és hogyan kell tenni.” A nemzeti párti új magyar politikai elit válasza erre a következő volt: „Távol áll tőlünk a régi politikai iskolát támadni vagy lekicsinyelni, távol áll tőlünk Szüllő politikai készségét kétségbe vonni, meg kell azonban állapítanunk, hogy a korlátolt és általános választói jog alapján választott parlamentek összetétele, politikai módszerei között óriási különbségek vannak. – Különösen áll ez a régi magyar és a mostani parlamentekre [...] a régi budapesti képviselőházban mi az uralkodó nemzethez, itt pedig az uraltakhoz tartozunk.” A helyzetjelentés szerint jobb lenne, ha Szüllő csak a külpolitikával foglalkozna, a belpolitikát Szent-Iványra kell bízni. Javaslat született a két párt együttműködését segítő 8-8 tagból álló bizottság kijelölésére is.²¹ A pártvezetőség elfogadta a beszámolót.

Azonban hamarosan nem az MNP által javasolt, hanem egy egészen más bizottság alakult meg a két párt közötti együttműködés elősegítésére. Augusztus 4-én Magyarországon találkozott Szüllő és Szent-Ivány Bethlen István miniszterelnökkel és Prónay György államtitkárral. Ők már korántsem értékelték olyan pozitívan a csehszlovák nemzetgyűlésben lezajlott eseményeket. Kijelentették, hogy a magyarság egészére nézve káros a két párt ellentétes álláspontja a vámok ügyében, illetve káros a pártok közötti versengés. Megállapították, hogy az MNP-nek mindent meg kell tennie, hogy a németek és a szlovák néppárt ne lépjen be a kormányba. Tudomásul vették, hogy a nemzeti párt tett néhány kormánytámogató lépést. „Szükséges a jövőre nézve lerögzíteni, hogy a jövőben ennek a támogatásnak semmi esetre sem szabad állandónak lenni, a nemzeti pártnak a maga részéről nem szabad egy állandó lekötöttséget vállalni...” A két párt közötti vitás kérdések rendezésére létrehoznak egy bizottságot, amelyben az OKP részéről Szüllő, Jabloniczky János, Grosschmid Géza és Bittó Dénes, az MNP vezetői közül Szent-Ivány, Törköl József, Szilassy Béla és Korláth Endre vett részt. Továbbá három tagja volt a testületnek: Bartal Aurél, Hammersberg László és Kürthy István, mind a hárman volt főispánok, a régi politikai elit tagjai. A bizottság elnöke Kürthy István, volt Komárom megyei főispán lett. Azonban magyarországi részről nyomatékosan leszögezték: „Általában a fontos politikai kérdésekben az utasítási, illetve döntési jo-

¹⁹ Uo.

²⁰ Szüllő Géza 1901-ben már a budapesti parlamentben volt képviselő.

²¹ MOL K 64, 17. csomó, 7. tétel, 346/res/1926

got a legilletékesebb tényező a maga részére fenntartja.” A korabeli szóhasználatban a legilletékesebb tényező alatt a miniszterelnököt értették.

Az OKP eközben fokozta harcát a nemzeti párt politikája ellen. A pártok egymás elleni támadásai a sajtóban is megjelentek. „Az én pártom első feladatának tekinti, hogy a magyar fajt, mint nemzetiséget a maga nemzeti öntudatában fenntartsa. Ez pedig nem attól függ, hogy Csehszlovákiában a búza hány fillérrel drágul, hanem attól, hogy mennyire bírja a magyar kisebbség az őt természetesen asszimilálni akaró állammal szemben nemzeti öntudatát fenntartani” – nyilatkozta Szüllő.²² Az érvek a másik oldalról: Szent-Ivány nyilatkozata azt az óhajt fejezi ki, hogy a párt liberális struktúrájába felekezeti különbség nélkül szeretné egyesíteni az egész magyarságot. „A keresztényszocialista párt elvi ellensége a liberalizmusnak, amely a keresztény világnézettel össze nem egyeztethető és híve Szlovenszko függetlenségének, az autonómiának, amely viszont a kormány támogatása révén elejtendő [az MNP részéről – A. B.]. Ezek a különbségek oly nagyok, hogy áthidalásuk lehetetlen.”²³

A cseh polgári pártok a közeledő őszi parlamenti ülésszak előtt a német pártok kormánykoalícióba lépésével le kívánták zárni a kormányalakítás kérdését. Ezzel biztosíthatták a költségvetés megszavazását. Szeptember végén már nyíltan is ajánlatot tettek a német pártoknak a koalícióba való belépésre. A Bund der Lanwirte klubja október elsején ülést tartott, amely megtárgyalta a kérdést. Az ülésről Szent-Ivány informálta a prágai magyar nagykövetet. Ez szerint az ő kérésére állították össze azt a közös listát, amely tartalmazta a kormányba lépés német és magyar feltételeit. Ezek között első helyen az erdőbirtokok államosításának megszüntetése szerepelt 5000 holdig és a földreformmal kapcsolatos telepítések azonnali leállításá.²⁴

A két ellenzéki magyar párt vezetőjének magyarországi tárgyalásain létrehozott Kürthy vezette közös bizottságnak az összehívása sem volt már tovább halasztható. Október 12-én Pöstyénben került sor az első találkozóra. Mikor az ülést összehívták, még nem sejtették, hogy ezen a napon jelentik be a német pártok belépését a kormányba. Az ülés drámai lefolyásáról Szüllő Géza informálta a prágai követet. Szüllő szerint az ülés a békesség jegyében folyt le. Szent-Ivány ismertette azokat a kéréseket, amelyeket a kormányba lépés feltételül szabtak. Szüllő szerint ezeknek csupán egy része szolgálja a magyar ügyet, de nem szolgálják a specifikus magyar kéréseket és Szlovákia autonómiáját. Ennek ellenére nem vonta kétségbe az MNP részéről a jó szándékot. Sőt a feltételek teljesülése esetén bizonyos kérdésekben a parlamenti együttműködést sem zárta ki a kormánnyal. Megegyeztek, hogy Szüllő tárgyal a Bund der Landwirte képviselőivel, és utána ismét találkoznak Szent-Ivánnal. Délután öt óra körül érkezett telefonhívás Szent-Ivánnak, amelyben közölték vele, hogy Franz Spina és Robert Mayr-Harting, két német miniszter belépett az új kormányba. „Ez a hír láthatólag kellemetlenül érintette Szent-Iványt, mert meggyőződése volt, hogy nélküle nem mernek és nem is tudnak határozni.”²⁵ Szüllő végül kijelentette a nagykövetnek, hogy ezt a fiaskót nem fogja kihasználni a nemzeti párt ellen, sőt úgy érzi, most már eljött az idő az együttműködésre.

22 Szüllő Géza a vámkérdésről, a magyar kisebbség nemzeti politikájáról és a magyar–csehszlovák viszonyról. *PMH*, 1926. augusztus 3. 2. p.

23 A Magyar Nemzeti Párt a többségben. *Komáromi Lapok* (a továbbiakban: *KL*), 1926. október 9. 1. p.

24 A prágai követ jelentése. 1926. október 4. MOL K 64, 17. csomó, 7. tétel, 504/res/1926.

25 A prágai követ jelentése. MOL K 64, 17. csomó, 7. tétel, 498/res/1926.

A német kisebbség pártjainak kormányba lépése új helyzetet teremtett, jelenlétük csaknem 12 éven keresztül belpolitikailag stabilizálta az országot. Az új, immár a két német pártot, az agrárokat és a keresztényszocialistákat is magában foglaló kormány parlamenti bemutatkozásán Švehla kormányfő bejelentette a hajlandóságot a kisebbségi kérdés rendezésére. A kormányprogram megszavazásánál mindkét ellenzéki magyar párt „várakozó álláspontra” helyezkedett.²⁶ Az OKP nem szavazott, az MNP pedig tartózkodott. „A két magyar párt tehát az elvi álláspontban teljesen egységes, csak a taktikában vall más meggyőződést” – írta a *Komáromi Lapok*.²⁷

Valójában a két párt különböző helyzetben volt. Az OKP ellenzéki pártként szerepelt továbbra is, az MNP pedig egy parlamenti klubban maradt a német agrárpárttal, a kormánykoalíció tagjával. Szent-Ivány tárgyalásokat kezdett a kormányfővel a kormánykoalícióhoz való csatlakozásról. A két párt közötti ellentétek, a pöstyéni tárgyalástól eltérően, teljes egészében felszínre kerültek a Kürthy István vezette bizottság következő ülésén, november 22-én Pozsonyban.

Az ülés elején Kürthy István elnök felszólította Szent-Iványt, számoljon be a pöstyéni találkozótól eltelt eseményekről. A nemzeti párt elnöke elmondta, hogy a németek puccsszerű kormányba lépése után közölte a németekkel, hogy visszanyerte „szabad kezét”. A nemzeti párt összeállította követeléseit, és kérte a németeket, hogy tegyenek meg mindent teljesítésükért. Sikertelenség esetében hívják vissza minisztereiket a kormányból. Ha ezt megteszik, a pártszövetség továbbra is fennmarad, ellenkező esetben a szabad döntés lehetőségét fenntartja. A németek közölték velük, mindent megtesznek a követelések teljesítése érdekében, de a miniszterek visszahívására nem adtak választ. Erre az MNP közölte a kormány képviselőivel, ha nem teljesítik a követeléseiket, a költségvetés ellen fognak szavazni.²⁸

Szent-Ivány beszámolója után Szűllő kijelentette, hogy a magyarokhoz közelebb állnak a szlovákok, mint a szudétanémetek. A németek soha nem fognak kiállni Szlovákia autonómiájáért, és nekik ezért kell küzdeniük. Végül „kéri a Magyar Nemzeti Pártot, hogy önálló klubba alakuljon át, és akkor nagyobb eredményt érhetünk el”.²⁹ Szent-Ivány ezzel nem értett egyet, nem akart a németekkel azonnal szakítani. „Úgy véli, hogy ha merev álláspontra helyezkedünk és nem vagyunk hajlandók támogatni a polgári pártokat, akkor Hlinkáék s a németek mindent el fognak szedni előlünk és mi elszigetelve leszünk.”³⁰ Kérte Szűllőt és a keresztényszocialista pártot, ne hagyják őt magára a kormánnyal való tárgyalások során.

Ezután Kürthy is támadásba lendült, és kijelentette, az itteni magyarság legfontosabb feladata rámutatni az igazságtalanságokra és követelni a revíziót. „Minden hozzásimulás a republikában fönnálló kormányzati rendszerhez tehát határozottan káros a magyar nemzetre nézve.”³¹ Felszólította a nemzeti pártot, lépjen ki a közös német klubból. A tárgyalás eredménytelenül végződött, a bizottság nem is ült össze többet. Mint láttuk, a két párt politizálása között alapvető stratégiai különbségek voltak.

A Magyar Nemzeti Párt 1926 őszén tárgyalásokat folytatott a kormányba lépésről, illetve a megfogalmazott követeléseik teljesítéséről. Szent-Ivány részletesen beszámolt

26 Az Országos Keresztényszocialista Párt várakozó álláspontja. *PMH*, 1926. október 21. 1. p.

27 Várakozó állásponton. *KL*, 1926. október 23. 1. p.

28 MOL K 64, 17. csomó, 7. tétel, 582/res/1926.

29 Uo.

30 Uo.

31 Uo.

molt a prágai magyar nagykövetnek a Švehlával folytatott tárgyalásokról, aki ennek alapján egy 9 oldalas beszámolót küldött a külügyminisztériumnak. Az MNP követeléseai több területre terjedtek ki. Kérték: a földreform alól felszabadítani az 500 hektárnál kisebb szántóföldi és az 5000 hektárnál kisebb erdőterületeket; a kolonizáció azonnali beszüntetését; az elbocsátott 1400 magyar tisztviselő nyugdíjának rendezését; a magyar kisebbség számára hátrányosan kialakított bírósági eljárások területének megváltoztatását; az iskolaügy területén magyar tanítóképző megszervezését és Léván egy gimnázium megnyitását; a református egyház elmaradt államsegélyének folyósítását. Szent-Ivány a követelésekről többször is tárgyalt Švehla miniszterelnökkel, majd Milan Hodža földművelésügyi miniszterrel. A kormány képviselői mindenáron rá akarták bírni a nemzeti párt képviselőit, szavazzák meg az állami költségvetést. „Ígéretet tettek, sőt becsületszavukat adták, hogy a magyar kívánságokat a legmesszebbmenő jóindulattal fogják elintézni. Hodža kijelentette, miszerint már nem gondol arra, hogy Szlovenszko Pozsonytól kezdve végig az egész határ mentén kolonizáltassék, ilyen kolonizációt elsősorban csak Komárom és Párkány vidékén tart szükségesnek.”³² Az MNP parlamenti képviselői úgy döntöttek, nem akarják a költségvetés elleni szavazással a tárgyalásokat megzavarni, ezért elhatározták, hogy a szavazáson nem vesznek részt, és december 12-én beszámolnak a pártvezetőségnek a tárgyalások eredményeiről.³³

A csehszlovák rendőrség is figyelemmel kísérte a két magyar párt tárgyalásait, vitáit. Az volt a véleményük, hogy a köztük lévő szakadék áthidalhatatlan. Az MNP-n belül a többség támogatja az aktivista politikát, csupán Korláth Endre van ellene. A párt által a miniszterelnöknek átadott 14 pontos követelésből csak kettőhöz ragaszkodnak igazán: az elbocsátott közalkalmazottak nyugdíjának és az állampolgársági ügyek rendezéséhez.³⁴

A párton belüli viszonyokról a rendőrség információi jónak bizonyultak. December 12-én a pártvezetőség egyhangúan jóváhagyta a parlamenti klub eddigi munkáját. Eldöntötték, ha teljesülnek a követelések, akkor a párt lépjen be a kormányba. Szent-Ivány kijelentette: „az aktív politikának nem szabad az alkalmat elszalasztani, hogy tényleges gyakorlatban valamit tegyünk, orvosoljuk a magyarság sérelmeit és megakadályozzuk azt a folyamatot, mely hét éven keresztül pusztította a magyarság nemzeti erőit.”³⁵

Prágában tovább folytak a tárgyalások. Karácsony előtt a parlamenti klub üléséről olyan sokat sejtető hírek jelentek meg, amelyek azt sugallták, hogy január elejére megszületik a megegyezés a kormányba lépésről, illetve a kormány teljesíti a párt követeléseit.³⁶

1927 elején azonban nem az MNP, hanem a Szlovák Néppárt lépett be hosszú tárgyalások után a kormányba. A néppárt koalícióhoz csatlakozásával a polgári kormány helyzete lényegesen megszilárdult. A néppárt lépése kellemetlenül érintette Szent-Iványt, tárgyalási pozícióit a kormánnyal szemben mindenképpen gyengítette. A tárgyalások ennek ellenére január második felében újra megkezdődtek. Az addig elért eredményekről és a tárgyalások menetéről a párt komáromi körzetének ülésén január 29-

32 A prágai követ jelentése. 1926. december 4. MOL K 64, 17. csomó, 7. tétel, 582/res/1926.

33 Uo.

34 SNA BA, fond PR BA, 242. doboz, 37023/1926/prez.

35 A magyar nemzeti párt döntő állásfoglalása a polgári többséghez való csatlakozás kérdésében. *PMH*, 1926. december 15. 1–2. p.

36 Január első hetében várható a magyar nemzeti párt és a kormány közti tárgyalások befejezése. *PMH*, 1926. december 25. 3. p.

én Holota János és Koczor Gyula nemzetgyűlési képviselő számolt be. Holota az eredmények között említette a párt parlamenti helyzetének megszilárdulását, képviselőinek részvételét minden fontos bizottságban. Ezzel lehetőség volt valóban befolyásolni a törvények előkészítését. A további eredmények között említette a vámtörvény, a kongruatortvény és az állampolgársági törvény elfogadását. Ez utóbbiról elmondta, hogy minden ellenkező híresztelés ellenére 15 ezer magyar családot mentett meg a bármikor bekövetkezhető kiutasítástól. Koczor kijelentette, az elmúlt héten elkezdődtek a végleges tárgyalások a követeléseik teljesítéséről. Néhány napon belül várható ezek lezárulása.³⁷

Szent-Ivány valóban nagy erőfeszítéseket tett, hogy elsősorban három kérdésben az elbocsátott magyar tisztviselők, az állampolgársági kérvények és a földreform ügyében eredményeket csikarjon ki. A kormánykoalíció német pártjaira próbált nyomást gyakorolni, segítsék követeléseit teljesítését. A parlamenti klubból való távozással és ellenzékbe vonulással is fenyegette a Bund der Landwirte képviselőit.³⁸

A németekre történt nyomásgyakorlásra a pozsonyi zsupáni hivatal bizalmas jelentése is utalt. Felhívta azonban arra is a figyelmet, hogy Szent-Ivány az aktivista politika révén akar elérni bizonyos jogokat a magyar kisebbség számára, Szűllő pedig ellenzéki pozícióból. A jelentés azonban figyelmeztet arra, hogy mindkét pártot Budapestről irányítják. Szent-Ivány apósa, akinél az utóbbi időben is sokat tartózkodott a csehszlovákiai politikus, Wlassics báró, a magyar felsőház elnöke, a külföldi propaganda egyik vezetője.³⁹

A német aktivista pártok nem voltak hajlandók a magyar követelések teljesítése kedvéért kockára tenni eddigi eredményeiket, és a tárgyalásokon nem történt jelentős előrehaladás.

A parlamentbe 1927 tavaszán két fontos eseményre került sor. Elkezdődött a közigazgatási reformmal kapcsolatos törvény tárgyalása és közeledett Masaryk elnök választási időszakának vége, az új köztársasági elnökválasztás. A közigazgatási reformot a Szlovák Néppárt kényszerítette ki koalíciós partnereitől. Az ország államjogi elrendezésében jelentős változások álltak be. Megszűnt a Szlovák Teljhatalmú Minisztérium és a nagymegyerendszer. Helyébe a tartományi elrendezés lépett. Az országot négy tartományra osztották (Csehország, Morva-Szilézia, Szlovákia és Kárpátalja), és minden tartomány részére országos hivatalt létesítettek. Létrehozták a tartományi gyűlést, amely képviselőinek kétharmadát választották, egyharmadát pedig a kormány nevezte ki. A magyar pártok támadták a tervezetet a Szlovákiában eddig ismeretlen, hagyomány nélküli közigazgatási rendszer bevezetése miatt, és inkább a hosszú történelmi múltra visszatekintő megyerendszer visszaállítását követelték. Ugyanígy támadták a kormány képviselő-kinevezési jogát és a tartományok szűk hatásköreit.

A közigazgatási törvény vitája során mindkét párt bírálta a tervezetet, és következetesen ellene szavazott. Végül a Bund der Landwirte klubja megelégedte a nemzeti párt ellenzéki magatartásával, és 1927. július 7-én felmondta a szerződést a nemzeti párttal és a Szepesi Német Párttal. A határozatot azzal indokolták, hogy a kormányba lépésük óta az MNP ellenzéki politikát folytat.

37 A Magyar Nemzeti Párt a nagy döntés előtt. *PMH*, 1927. január 30. 3. p.

38 Szent-Ivány önálló aktivizmusa német szociáldemokrata megvilágításban. *PMH*, 1927. március 19. 3. p.

39 A pozsonyi zsupáni hivatal bizalmas jelentése a pozsonyi rendőrigazgatónak. 1927. április 29. SNA BA, fond PR BA, 242. doboz, 2841/1927/prez.

A közös német–magyar klub felbomlásával végleg lezárult a korszak egyik legizgalmasabb kísérlete, amikor a magyar ellenzéki pártok közül az MNP megpróbálkozott az aktivista politikával. Szent-Ivány két hónappal később, 1927. szeptember 9-én elhangzott lévai beszédében elsősorban a német pártok magatartását okolta, akik feltételek nélkül, a magyar kéréseket figyelmen kívül hagyva beléptek a kormányba. „A magyar aktivizmus halálát tehát a német nemzeti kisebbség aktivista pártjai okozták, amikor a kormányba lépést elhatározták. Másodszor azok a cseh politikusok, akik a cseh nacionalizmust többre becsülik az állam belbékéjénél, mert ne felejtsek el, hogy a görcsös ragaszkodás a nemzeti állam gondolatához és a cseh forradalom politikája, a túrelmetlenség a nemzeti kisebbségekkel szemben, az állam biztonságát, kül- és belpolitikai presztízsét érdeklő kérdés.”⁴⁰

A kudarcban szerepet játszott a szudétanémet pártok magyarokétól különböző érdekein kívül az is, hogy a cseh kormány tisztában volt az MNP magyarországi kapcsolataival, így kockázatosnak tartotta részvételét a koalícióban. Švehla miniszterelnök halogató álláspontra helyezkedett, amíg a szlovák néppárt megnyerése a koalíció számára és Masaryk köztársasági elnökké választása megtörtént. Ezzel megszilárdult a belpolitikai helyzet, és az MNP a maga 6 képviselőjével már nem volt igazán belpolitikai tényező.

A nemzeti pártra Magyarországról is nagy nyomás nehezedett. A Bethlen-kormány tevékenysége nyomán az ország kül- és belpolitikai helyzete a húszas évek közepére egyaránt megszilárdult, és elérkezettnek látták az időt a határrevízió nyíltabb hirdetésére. 1927 áprilisában olasz–magyar barátsági és választott bírósági szerződést kötöttek.⁴¹ Az angol lord Rothemere 1927. június 21-én a *Daily Mail*ben Hungary's Place in the Sun (Magyarország helye a nap alatt) címmel írt cikket. A terjedelmes cikkben Rothemere bírálta a trianoni békeszerződést, elsősorban is annak területi rendelkezéseit. Javaslata szerint a döntően magyarlakta határ menti zónákat és az ott élő mintegy kétmilliós elszakított magyar népességet vissza kellene juttatni az anyaországnak. A cikk nagy visszhangot keltett Magyarországon és az utódállamokban egyaránt. Rothemere lord akciója nyomán létrejött 1927. július 27-én a Magyar Revíziós Liga, amely nyíltan a békeszerződés igazságtalanságainak megszüntetésére törekedett. A kisantant politikusok ellentámadásba mentek át. Beneš külügyminiszter a szenátus külügyi bizottsága előtt egyenesen háború szításával vádolta a lordot.⁴² Ebben a kiélezett helyzetben, amely Csehszlovákia és Magyarország között kialakult, nem volt helye egy utódállamban működő magyar aktivista pártnak. Milan Hodža visszaemlékezésében szintén azzal indokolta a tárgyalások megszakadását a magyarok kormányba lépéséről, hogy a Rothemere-akcióval kapcsolatban megváltozott a közhangulat Magyarországon.⁴³

A magyar pártok és kormánykörök között a kapcsolat hosszú évek után 1935 végén élénkült meg. December 14-én az immár 84 éves beteg Masaryk lemondott, és Beneš ajánlotta maga helyett. Az ezután következő események, a Beneš elnökké választásakor történtek, a magyar képviselők magatartása a mai napig viták tárgya. A magyar képviselők először szavaztak nem üres lappal a köztársasági elnökválasztáson, és a legtöbbjük (de az is lehet, hogy mindegyikük) támogatta Beneš megválasztását. A lehetséges okok között most egy olyanra hívom föl a figyelmet, amely eddig nem merült föl, és

40 Szent-Ivány: A szabad kéz politikája a magyar egység alapja. *PMH*, 1927. szeptember 10. 3–4. p.

41 Romsics Ignác: Bethlen István külpolitikája 1921–1931. *Századok*, 1990. 5–6. sz. 577–616. p.

42 Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 1997. 2. sz. 303–352. p.

43 Hodža, Milan: *Federácia v strednej Európe*. Bratislava, Bystrov a synové, 1997, 155. p.

az egyik rendőrségi jelentésben szerepel. A parlamenti választások után néhány héttel kelt jelentés megjegyzi, hogy a választások előtt be akarták tiltani a magyar pártokat, hasonlóan néhány német párthoz, de az egyik meg nem nevezett csehszlovák politikus közbenjárására ez nem történt meg. Cserébe Szüllőnek meg kellett ígérnie, hogy az esetleges elnökválasztáson az ő utasításai szerint fognak szavazni.⁴⁴

Szüllő Géza volt az, aki azt javasolta, hogy a magyar képviselők és szenátorok szavazzanak Benešre. A prágai követség december 7-én jutatta el Szüllő levelét Kánya Kálmán magyar külügyminiszterhez, amelyben leírja a fenti javaslatot. Akkor még Szüllő azt gondolta, a polgári blokk részéről az ellenjelölt Hodža lesz, és ebben az esetben jobb lenne Beneš támogatni. Azt javasolja, cserében kérjenek a tartományi kormányzat mellett magyar iskolai referátust.⁴⁵ A külügyminisztériumban a levélre december 9-én Wettstein Jánosnak, a prágai magyar nagykövetnek szánt utasítást írtak. Ez két pontot tartalmazott: az első szerint, ha a polgári blokk létrejön, szavazzanak arra, bárki lesz is a jelölt, a másik pont szerint, ha nem jön létre, szavazzanak üres lappal.⁴⁶

Szüllő másnap, december 10-én a közös parlamenti klub ülésén arról informálta a képviselőket, hogy a külügyminiszter utasítása értelmében: „1. Ha létrejön egy olyan kombináció, amely megbuktathatja Beneš, akkor ehhez a csoporthoz kell csatlakozni.

2. Ha ilyen csoport nem alakul, akkor passzív magatartás a kötelező, üres lappal kell szavazni.

3. Ha azt látjuk, hogy Benešnek igen nagy többsége van, akkor ezzel a többséggel kell menni.” Ezt a javaslatot a klub el is fogadta.⁴⁷ Tehát Szüllő egy harmadik ponttal is kiegészítette az utasítást, amelyet az eredeti nem tartalmazott. Wettstein követ néhány nappal később azt írta Kánya külügyminiszternek, hogy az első utasítás az volt, szavazzanak üres lappal a magyar képviselők, és meglepődött, mikor néhány nappal később azt hallotta, a helyzet megváltozott.⁴⁸

Az események ezután gyorsan peregetek. Beneš december 13-án üzenetet küldött Esterházy Jánosnak, az OKP elnökének, hogy tárgyalni kíván vele. Beneš ekkor még veszélyben látta megválasztását. Esterházy másnap Budapesten kért utasítást, de valószínűleg ezek nem voltak egyértelműek, így a december 15-i tárgyaláson kijelentette, hogy csak magánemberként tárgyal, mert nem ismeri a klub véleményét. December 16-án Esterházy és Szüllő közösen találkoztak Kánya külügyminiszterrel, Pataky államtitkárral és Bartók pozsonyi konzullal. Kánya itt nem adott egyértelmű utasítást, mert mint mondta, a helyzet Beneš jelölése körül nem világos. Szüllő ismét azzal érvelt, hogy kulturális jogok biztosítása esetén ki kell egyezni Benešsel, és ő magára vállalja a felelősséget a döntésért. A többiek ezt elfogadták.⁴⁹

Másnap, december 17-én a közös klub ülésén Szüllő informálta a képviselőket a budapesti álláspontról. A nemzeti párti törvényhozók meglepődtek, és nem akarták elhinni, hogy Beneš megválasztása biztosra vehető. A magyar képviselők még aznap eljuttatták Benešhez sebtében összeállított 18 pontból álló memorandumukat, amely elsősorban kulturális és nyelvi téren követelt engedményeket. Délután Jaross Andor, az

44 A kassai rendőrigazgatóság jelentése a tartományi hivatal elnökségének. 1935. június 24. SNA BA, fond PR BA, 252. doboz, 35766/1935/prez.

45 MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 835/res/1935.

46 Uo.

47 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK KT), Szüllő-hagyaték, fond X, X/11.

48 Wettstein levele Kánya Kálmánnak. 1935. december 19. MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 872/res/1935.

49 OSZK KT, Szüllő-hagyaték, fond X, X/11.

MNP elnöke, Esterházy és Szüllő találkoztak Benešsel. Az elnökjelölt gyakorlatilag mindent megígért, ha elnökké választják, teljesíti a követeléseket. Visszatérve este újabb klubülés volt, ahol Szüllő szerint a klub meghallgatta beszámolóját a találkozóról, majd úgy döntöttek, valamennyien Benešre szavaznak.⁵⁰

Amíg a küldöttség tárgyal Benešsel, Szent-Ivány felkereste Wettstein követet. Közölte vele, nem fognak Benešre szavazni, mert szerintük megválasztása egyáltalán nem biztos, és a szavazók előtt sem tudnák igazolni Beneš támogatását. A követ számjeltáviratot küldött Budapestre Szent-Ivány beszámolója alapján. Este nyolc óra-kor érkezett meg Kánya válasza, amelyben kijelenti, ragaszkodik az egységes szavazáshoz, ellenkező esetben a szavazástól tartózkodjanak.⁵¹

Este a prágai magyar követ japán kollégájával vacsorázott, ahol már arról értesült, az agrárpárt nem állít jelöltet, és a szlovák néppárt is Beneš mellett fog szavazni, így a megválasztása biztosnak látszik. A szlovák néppártiak erre állítólag a Vatikánból kaptak utasítást. A vacsora után kihívták a követet, és Szent-Ivány várt rá a kocsiban, majd egy hosszas éjszakai autózás alatt azt bizonygatta, inkább lemond, minthogy Benešre szavazzon. A felvidéki politikus azzal érvelt, hogy Beneš ígéreteit nem lehet komolyan venni a magyar kérések teljesítésére, hiszen a köztársasági elnök nem is befolyásolhat ilyen kérdéseket. A prágai követ jelentése szerint azonban sikerült meggyőznie Szent-Iványt, szavazzon a nemzeti párt is együtt a keresztényszocialista párttal Benešre.⁵²

Másnap 440 szavazatból 340 esett Benešre. Szüllő Géza szerint a magyarok mindannyian rá szavaztak. A december 20-án a PMH-ban megjelent interjúban is ilyen értelemben nyilatkozott. Kiemelte a Benešsel történt találkozásuk jelentőségét.⁵³ Jaross Andor hasonló hangnemben nyilatkozott Magyarországon. „Elmondhatom, hogy azért foglaltunk állást Beneš elnöksége mellett, mert Beneš ígéreteitől a magyarság számára többet várunk, mint a jobboldali túlzó nacionalista köröktől.”⁵⁴

A köztársasági elnökválasztás nagy politikai vihart kavart a magyar pártok berkeiben. Ennek egyik következménye, hogy – nem utolsósorban magyarországi politikai nyomásra – 1936. június 21-én a két párt egyesülésével létrejött az Egyesült Magyar Párt.

A harmincas évek végén egyre növekedett a Csehszlovákiára nehezedő külső nyomás a hitleri Németország részéről, és a hárommilliós német kisebbség is egyre fokozta a követeléseit. A csehszlovák kormány tárgyalásokat kezdeményezett a magyar kisebbséggel is, amelynek megnyerése és bevonása a kormányba elsősorban külpolitikai jelentőséggel bírt volna. A magyar pártok képviselői a köztársaság utolsó két éve alatt többször kaptak meghívást és tárgyaltak az állam vezetőivel, mint az előző 18 évben együttvéve. 1936 őszén egy memorandumot nyújtottak át a köztársasági elnöknek és Hodža miniszterelnöknek. A memorandumot, amely 10 oldalon a nyelvi sérelmekkel foglalkozott, a magyar törvényhozók nevében adták át. Elsősorban a nyelvtörvény és a hozzá kapcsolódó nyelvrendelet be nem tartását sérelmezték. (A hivatalokban nincsenek magyarul beszélő hivatalnokok, az okmányokat nem a rendelet szerint adják ki, sérelmezték a magyar nyelvhasználat háttérbe szorítását az élet többi területén is.)⁵⁵

50 OSZK KT, Szüllő-hagyaték, fond X, X/11.

51 Wettstein prágai követ számjeltávirata. 1935. december 17. MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 840/res/1935.

52 MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 872/res/1935.

53 „Elfogadtuk a felénk nyújtott kezét, mert nemes intenciókból fakadó megértésről van szó.” PMH, 1925. december 20. 1–2. p.

54 Jaross Andor Budapesten a köztársaság elnökénél tett látogatásáról nyilatkozott Az Estnek. PMH, 1935. december 22. 3. p.

55 MOL K 64, 66. csomó, 7. tétel, 593/res/1936.

Beneš elnök 1936 szeptemberében magához kérte Esterházy Jánost. A találkozóra az elnök szlovákiai útja alkalmával 1936. szeptember 11-én Kistapolcsányban került sor. Beneš egy hosszú külpolitikai bevezető után kijelentette, hogy áttanulmányozta a neki átadott memorandumot a nyelvi sérelmekről, és már intézkedett azok orvoslása érdekében. A köztársasági elnök a kormányba lépésre szólította fel a magyarokat, és tárca nélküli miniszterséget ajánlott Esterházynek. Esterházy válaszában a szemére vetette az elnöknek, hogy december 18-a óta (az elnökválasztás időpontja) semmi nem változott, az akkor részéről tett ígéretek nem teljesültek. Végül leszögezte, hogy az új állami költségvetés megszavazásáig, amelyben látni szeretnék a magyarság igényeit, a kormányba lépésről nem hajlandó tárgyalni még a saját pártjában sem.⁵⁶

Beneš elnök azonban igazat mondott Esterházy Jánosnak, mikor arról beszélt, hogy a magyar párt memorandumával foglalkoznak az illetékes szervek. A beadványt közzétették az egyes minisztériumok, tartományi hivatalok között, és azok sorra véleményezték. Elsőként az igazságügyi minisztérium készített részletes elemzést a magyar panaszokkal kapcsolatban. Lényegében minden vádat visszautasított, miszerint nincs betartva a nyelvtörvény és a nyelvrendelet. A nyelvi jogszabályok magyar törvényértelmezését számos ponton tévesnek mondták, ezért szerintük olyan jogokat és kedvezményeket is követelnek a magyar képviselők, amelyeket a nyelvtörvény és a rendeletek nem tartalmaznak. Elutasították a javaslatot a kisebbségi nyelvhasználat kiszélesítésére. A magyar javaslat ezt az egyes bírósági eljárásokban a kisebbség 10%-os jelenlétéhez szeretne volna kötni. A 20 százalékról 10%-ra való leszállítással az egész országban újabb, kb. 28 járásra kellett volna kiterjeszteni a kisebbségi nyelvhasználatot, és ehhez nincs elég hivatalnok. Mindez az érintett eljárások közül csupán ötben vonatkozott volna a magyar nyelvhasználatra. Az ilyen változtatáshoz mindenképpen törvény módosításra lett volna szükség.⁵⁷

A belügyminisztérium a memorandummal kapcsolatos egyik levelében azt írta, hogy általában egyetért az igazságügyi minisztérium álláspontjával. Konkrétan a belügyminisztériumot érintő részekről szólva megjegyzi, hogy a községi jegyzők végzik a levelezést a községek nevében a járási hivatalokkal, tehát természetesen ez csehszlovák nyelven folyik. A magyar képviselők ugyanis sérelmezték, hogy színmagyar falvakban is államnyelven folyik a hivatalos levelezés. Idézi a levél a pozsonyi és az ungvári tartományi hivatalok jelentését, amelyek elsőként jeleztek némi engedményeket a többi minisztérium merev álláspontjához viszonyítva. Ezekből az tűnt ki, hogy Szlovákiában és Kárpátalján a közigazgatásban nem ügyeltek annyira a nyelvtörvény és a nyelvrendelet betartására, mint a cseh országrészekben. Szerintük a magyar javaslatok nagy része indokolatlan, azonban néhányuk kielégíthető, pl. az anyakönyvek vezetése és a belőlük adott kivonatok terén használni lehetne a kisebbségek nyelvét. A belügy ezzel kapcsolatban utasításokat is kilátásba helyezett. A levél aljára kézzel a következőket írták: „A kisebbségi statútumban lesz megoldva. Ezért csak a/a. Prága 1938. május 6.”⁵⁸

A memorandum sorsa azért is érdekes, mert először merült fel Csehszlovákia törvényében, hogy a központi kormány komolyan foglalkozott a magyar kisebbség nyelv-

56 MOL K 64, 70. csomó, 7. tétel, 606/res/1936.

57 Státní ústřední archiv Praha, Předsednictvo ministerské rady (a továbbiakban: SÚA PH, PMR 1918–1945), 575. doboz, S 1468 – Maďarská křesťansko-sociálna strana a maďarská národná strana na Slovensku – činnosť, MS 48862/36-8.

58 SÚA PH, fond PMR, 575. doboz, S 1468 – Maďarská křesťansko-sociálná strana a maďarská národná strana na Slovensku – činnosť, MV 4648/1937-8.

használatának kérdésével és az ezzel kapcsolatos panaszaival. A központi cseh bürokrácia útvesztőjébe terelődött a kérdés, és ezzel úgy tűnik, a megoldás is elveszett. Másfél éves aktatologatás után ad acta tették a kérdést, és a kisebbségi státútumtól várták a kérdés megoldását, azonban 1938 tavaszán erre már késő volt. Az elégedetlen kisebbségek problémája ekkorra már ilyen módon kezelhetetlenné vált.

A kormány részéről azonban újabb tapogatózások folytak az Egyesült Magyar Párt irányában. 1937. február 11-én Beneš ismét magához kérte Esterházyt, és azt mondta, ha Šrámek miniszter magához kéretné, tegyen eleget a kérésnek. Šrámek, a cseh néppárt elnöke másnap valóban magához kérte a parlamentben Esterházyt. Jelen volt a megbeszélésen Rückl pápai kamarás is. Šrámek azt ajánlotta, terjessze elő neki és Hodža miniszterelnöknek a magyar párt követeléseit, és ígérte, hogy mindent meg fog tenni azok teljesítéséért. Cserében azt kérte, a magyarok járjanak közben a Szentszéknél a *modus vivendi*⁵⁹ mielőbbi életbe léptetése érdekében. Esterházy kijelentette, a *modus vivendi* nem magyar érdek, és ez nem oldja meg a magyar katolikusok problémáit. Ezen az áron nem mehet bele a követeléseik tárgyalásába. Már átadták a miniszterelnöknek a követeléseiket, tehát nem szükséges továbbiak átadása.⁶⁰ Április 23-án sor került egy újabb Beneš–Esterházy találkozóra, amely szintén eredménytelen volt.

A magyar álláspontról az esetleges tárgyalásokon a miniszterelnökkel az 1937. január 16-án Pozsonyban sorra került ülésen határoztak a párt törvényhozóinak és tartománygyűlési képviselőinek a közös ülésén. A rendőrségi jelentés szerint olyan pontokat is bevettek a követelések közé, amelyek kizárták a tárgyalás eredményességét. Így fel akarták vetni a földreform során létrejött szláv telepek felszámolását.⁶¹

1937 tavaszán valóban készült egy átfogó memorandum A csehszlovákiai magyarság sérelmei címmel, amelyet május 5-én adtak át Kánya miniszternek is. Ez az előző, elsősorban nyelvi és kulturális problémákkal foglalkozó beadványoktól eltérően több területet érintett: kulturális sérelmek (17 pontban), egyházi sérelmek (6 pontban), gazdasági sérelmek (8 pontban) és politikai sérelmek (13 pontban).

1937. október 25-én Pozsonyban ismét összegyűltek a magyar parlamenti törvényhozók és a tartományi képviselők, ahol fontos kérdéseket vitattak meg. Szülő bevezető beszédében pesszimista képet festett a belpolitikai helyzetről. Szólt a kis népekre leselkedő német veszélyről, továbbá arról, hogy az új szlovák generáció magyarelleness, ezért a néppárttal nem lehet együttműködni. Az ülésen kijelölték a legfontosabb feladatokat: ki kell tartani a követelések mellett, amelyeket a köztársasági elnökválasztásnál terjesztettek elő; tiltakozni kell a községi választások elhalasztása miatt; minden szintű képviselő-testületben fel kell lépni a magyarság követeléseire.

Az 1938-as jubileumi év elején a magyar pártok egy újabb memorandumot adtak át Beneš elnöknek és Hodža miniszterelnöknek. A memorandumot Jaross Andor készítette. A bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az nem foglalja magában a párt egész programját, csupán az állam vezetőinek figyelmét hívja fel a problémákra. Ezután következőnek három részre osztva, 67 pontba foglalva a követelések. Az első rész általános al-

59 Az 1927 decemberében a Vatikánnal megkötötte *modus vivendinek* nevezett egyezmény, amely megegyeztet, hogy a csehszlovák kormány beleszólhasson a püspökök kinevezésébe, és a Vatikán azt is vállalta, hogy új egyházmegyei határokat állapít meg, és az összes csehszlovákiai egyházmegyét az országban székelő püspökök hatáskörébe utalja. Ez azt eredményezte, hogy megszűnt az esztergomi érsek közvetlen fennhatósága a Szlovákiában fekvő egyházmegyék felett.

60 Petravich pozsonyi konzul jelentése. 1937. február 18. MOL K 64, 70. csomó, 7. tétel, 128/res/1937.

61 A pozsonyi rendőrigazgatóság jelentése a tartományi hivatal elnökségének. 1937. január 22. SNA BA, fond PR BA, 253. doboz, 928/1937/prez.

kormányjogi és nyelvi kérdéseket érint. A második a magyar iskolaügyi sérelmeket összegzi, a harmadik a gazdasági problémákat foglalja össze. Ezeknek a követeléseknek a teljesítése minden eddigit meghaladó beavatkozást igényelt az ország jogrendjébe, és néhány megfogalmazása a személyi autonómia irányába mutatott. „Szükségesnek tartjuk egy, a nemzeti katasztert megvalósító törvény alkotását, mely köteleességévé teszi minden állampolgárnak, hogy községenként saját nemzete kataszterébe felvétessek és ez a kataszter képezi alapját annak, hogy minden nemzet a közszolgálatban, szállításoknál, ösztöndíjaknál számarányának megfelelően részt kaphasson.”⁶²

Hodža miniszterelnökkel először egy informatív találkozóra került sor 1938 márciusában, majd az 1938. június 29-én tartott hivatalos találkozón Esterházy, Jaross, Szüllő és Korláth vett részt. Ezen Hodžának arra a kérdésére – az átadott memorandumra utalva –, hogy nemzeti kataszter vagy területi beosztás alapján képzelik-e el az autonómiát, Jaross kijelentette: területi alapon. Hodža hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásán dolgozik, és a magyarok is olyan megoldásban reménykedhetnek, mint a németek. Szüllő a találkozóról készített feljegyzését saját benyomásaival zárta. Szerinte a németek nélkül semmit sem lehet csinálni, de a németekkel sem. A németek nem fogják azt a magyar követelést támogatni, hogy 10 százalékra szállítsák le a nyelvtörvénynél a kisebbségek részarányát, mivel attól félnek, ez a vegyesen lakott területeken számukra kedvezőtlen lenne, hiszen így nekik is nyelvi jogokat kellene adni az ott élő cseheknek. „Péter és Pál napján Schwarzer Peter-t játszottunk, a kártyák ki vannak osztva, de – a fekete Péter még nem került napvilágra” – zárja sorait Szüllő.⁶³

A magyar pártok és az autonomisták

A hivatalosan 1918 októberében létrejött Csehszlovák Köztársaságban az államalkotó nemzet a csehszlovák volt, melynek – a hivatalos ideológia szerint – két ágát a cseh és szlovák alkotta. Értelemszerűen az állam hivatalos nyelve a csehszlovák volt, miközben Csehországban a cseh alakját, Szlovákiában a szlovákot használták. A szlovák nemzet létezését hivatalosan nem ismerték el. Azt feltételezték, hogy a két nép idővel összeolvad egy új, közös identitással rendelkező nemzetté. Ez állandó feszültség forrása volt a két nép között. Az egységes csehszlovák nemzet mellett érvelők gyakran arra hivatkoztak, hogy a cseh és a szlovák nyelv között kisebb a különbség, mint a szlovák nyelv nyugati és keleti nyelvjárásai között. További érv volt, hogy hasonló fejlődésen mentek keresztül a nyugati nemzetek is, ahol több népcsoport összeolvadásából alakult ki a modern francia vagy német nemzet. Érvként használták az egyes német nyelvjárások között még mindig meglévő különbségeket is. A csehszlovák nemzet eszméje elsősorban arra szolgált, hogy az újonnan létrehozott soknemzetiségű országban biztosítsák a szláv többséget.⁶⁴

A másik jelentős problémát Szlovákia, illetve Kárpátalja államjogi helyzete jelentette. A szlovák és ruszin politikai erők egy része követelte az országrészek autonómiáját. Különösen a Hlinka vezette Szlovák Néppárt hirdetett harcot az itt működő cseh hivatalnokok és értelmiségiek ellen. A vallásos tömegekre támaszkodó pártok féltek a huszita hagyományokat, ateizmust hirdető cseh értelmiségiek kedvezőtlen hatásától. A magyar polgári pártok programjának fontos pontja volt Szlovákia és Kárpátalja autonómiájának elérése.

62 MOL K 64, 75. csomó, 7. tétel, 43/res/1938.

63 OSZK KT, Szüllő-hagyaték, fond X, X/25.

64 John, Miloslav: *Čechoslovakismus a ČSR 1914–1938*. Beroun, 1994, 58–59. p.

Az egész ország belpolitikai helyzetét elsősorban a cseh országrészek politikai viszonyai, választási eredményei határozták meg, ahol a lakosság több mint 72 százaléka élt. Szlovákiából 61, Kárpátaljáról pedig 9 képviselőt választottak be a 300 tagú képviselőházba, ezért az ország vezetésében a keleti országrész sajátos érdekei alig érvényesülhettek. Hasonló volt a helyzet az egyes nemzetiségek érdekképviselése terén is. A magyar ellenzéki pártok az egyes választási ciklusok alatt 9-10 mandátummal rendelkeztek a képviselőházban. Tehát az összes mandátum 3-3,3 százalékát tudhatták a magukénak, ekkora volt a súlyuk a parlamentben. Az egyetlen jelentős nemzetiségi csoportot a németek adták. A német képviselők a parlamenti helyek 20-24 százalékát foglalták el, bár megjegyzem, hogy körükben az egész politikai paletta képviselve volt, a szélsőbaloldaltól a szélsőjobbaldalig. Ez a tény befolyásolta együttműködésüket és egységes fellépésüket egészen a harmincas évek végéig. Ekkor a nagynémet eszme befolyása és a hitleri Németország nyomása megteremtette a csaknem teljesen egységes politikai fellépést.

A hivatalos magyarországi kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem úgy tekintettek, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországával. Míg az erdélyi románság esetében nyilvánvaló volt, hogy egy nemzetet alkot a Regátban élő román nemzetrésszel, Csehszlovákia esetében következetesen tagadták az ott élő szláv népek egy nemzethez való tartozását. Ezzel a hivatalos csehszlovák állameszmét támadták, amely a cseh és a szlovák népet egyazon nemzet két ágának tekintette. A magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül hol nyílt, hol titkos eszközökkel arra törekedett, hogy a szláv népek közötti közeledést megakadályozza, illetve a nyelvi, vallási különbségeket elmélyítse, és ezzel megingassa az államot. Ehhez igyekezett felhasználni a szlovák és a ruszin autonómiatörekvéseket. Következtesen különbséget tettek a „nyugati többség” és a „keleti többség” között. A nyugati szlovákság hagyományai, kultúrája eltérő jegyeket mutatott, és nemzeti öntudata jóval erősebb volt, mint a keleti, északkeleti megyékben élő szláv lakosságé. Számára a szlovákság nem fajtestvérei által felszabadított nemzet, hanem a csehek által megszállt népesség volt, mely az „őslakos” magyarokkal, németekkel és ruszinokkal együtt küzd az autonómiáért, a felszabadulásáért. A magyar vezető körökben, a szlovák sérelmek túlhangsúlyozása miatt, a második világháborúig élt az a meggyőződés, hogy egy esetleges népszavazáson a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának.⁶⁵ Az autonómiatörekvéseket, illetve az ezt szorgalmazó szlovák, valamint rutén pártokat titkos anyagi támogatásban is részesítették a magyar kormánykörök.

A keresztényszocialista párt az általa hirdetett őslakos összefogás jegyében 1920 szeptemberében létrehozta szlovák, majd később német, valamint ruszin szekcióját. Ezek hatása a párt választási eredményeire és politikai vezetésére nézve a későbbiekben csekély jelentőséggel bírt.⁶⁶ Az országos pártvezetőség 60 tagból állt, ebből 30 magyar, 20 szlovák és 10 német nemzetiségű volt.⁶⁷ A szlovák osztály létrehozásával

65 Bethlen István miniszterelnök 1930-ban a *New York Times* riporterének arra a kérdésére, milyen terjedelmű határkiigazítással elégedne meg, a következőt válaszolta. „Mi, a magyar nemzetiséghez tartozó testvéreinket akarjuk visszanyerni és népszavazásra törekszünk, mely megállapítja, vajon bizonyos más nemzetiségűek is vissza akarnak-e térni hozzánk, igen, vagy nem. Én magam azt hiszem, hogy Csehszlovákia szlovák lakossága gazdasági okokból talán arra az elhatározásra jutna, hogy mellettünk döntson. De ha szabad választással a visszatérés ellen foglalnak állást, úgy abba bele kell nyugodnunk.” Idézi a *PMH* 1930. november 19. 3. p.

66 Lipták, Lubomír (zost.): *Politické strany na Slovensku (1860–1989)*. Bratislava, Archa, 1992, 150–153. p.

67 Jelentés a szlovenszkói országos Keresztény Szoc. Központ 1920 évi működéséről. MOL K 64, 5. csomó, 7II tétel. 105/res/1921

elsősorban a Hlinka vezette Szlovák Néppártot igyekeztek befolyásolni. Egyszerre szeretnék volna az autonómiáért való közös fellépésre rábírní őket, és a magyar érzelmű szlovák választókat igyekeztek tőlük elhódítani. A szlovák osztály létrehozásában részt vett az a keresztényszocialista csoport is, amely korábban a néppártból vált ki.

A keresztényszocialista párt szlovák osztályát magyar érzelmű szlovák értelmiségiek – Petrášek Ágoston katolikus pap és Tvrdý Jenő zsolnai ügyvéd – vezették. Egy közös autonomista blokk létrehozásának gondolata a néppárttal váltakozó erősséggel jelen volt az egész két világháború közötti időszakban. Többször tárgyalásokra is sor került, megvalósulását azonban meggátolta a szlovákok félelme attól, hogy elkötelezzék magukat a magyarokkal történő közös politizálás mellett. Továbbá a néppárt politikája legalább annyira magyar-, mint csehellenes volt. A keresztényszocialista párt 1920 őszén elfogadott programjában központi helyet foglalt el Szlovákia autonómiájának és a magyarok nyelvi, kisebbségi jogainak követelése.

Az első években a keresztényszocialista párt politikájának kialakításában nagy szerepet játszott Tuka Béla volt pozsonyi egyetemi tanár, aki tulajdonképpen a magyar kormány megbízottjaként szervezte a magyar pártokat és döntött az anyaországi anyagi támogatásról. Tuka egy 1921. január 17-én Budapestre küldött számjeltáviratában így ír: „A ker.-soc. párt magyar és német része, továbbá tót része engem kért fel erre az egységes irányító szerepre. A forma az lenne, hogy a ker.-soc.ok javasolnák, hogy összes magyar pártok központi bizottságának legyek az elnöke. Mindezen ajánlatokra halasztó választ adtam. Tudnom kell a magyar kormány szlovenszkoí politikai terveit, azt, hogy bírom-e a kormány bizalmát úgy, hogy a kormány mindent rajtam keresztül kíván intézni, s mennyi pénzre számíthatnánk az összes pártok részére az új év első hat hónapjában? Tervem volna, összes, tehát magyar, tót és német ellenzéki pártok együttműködésének létesítése és a tavaszra biztosan várt felfordulásokra való előkészülés. Kérek kormány elnöktől és külügyminisztértől azonnali utasítást.”⁶⁸ A további fejleményekről Tuka üzenetén kívül a külügyminisztériumban kézzel írt feljegyzésből értesülhetünk: „Időközben Kánya követ úr személyesen fogadta Tukát, és közölte vele, hogy döntés csak a f. hó 15-én Pöstyénben megtartandó értekezlet után fog történni.”⁶⁹ A pöstyéni ülésen Tuka is jelen volt. A Pöstyénben történekről Tuka február 26-i jelentésében számolt be. „A magyar–német block ideiglenes politikai vezetője Körmeny lett, azzal a kötelezettséggel, hogy kívánságomra az elnökséget azonnal átengedi nekem. A Nagyméltósággal [Kánya? – A. B.] történt megállapodás egyébként teljes érvényben marad, azaz a magyar kormányt az összes pártokkal szemben ezek kifejezett bizalma alapján én képviselem.”⁷⁰ Arról is beszámolt Tuka, hogy miért nem vállalta el a Vezérőlbizottság elnöki posztját. „Mellékelem Hlinka levelét, ez magyarázza meg, hogy az ellenzéki pártok bizottságának elnöksége elfogadását miért halasztottam el. Célom az, hogy a néppártot és az összes magyar és német polgári pártokat egyesíthessük egységes küzdelemre az autonómiáért, e célból előbb a néppártot kell magamnak megnyernem.”⁷¹ Erre az időre tehető Tuka és a néppárt, illetve annak vezetője, Hlinka közeledésének kezdete. Az idézett jelentéséhez mellékelte cikkét az autonómiáról, amely a szlovák néppárt lapjában, a *Szlovákban* jelent meg, valamint Hlinka hozzá írt levelét. „Nagyságos Tanár Úr! Köszönöm az autonómiáról szóló őszinte és férfi-

68 Balkay levele Kürthy Lajos bárónak. MOL K 64, 13. csomó, 7/a tétel, 45/res/1921.

69 A pöstyéni tanácskozás dátuma helyesen február 14. Uo.

70 Jelentés február 26-áról. MOL K 64, 5. csomó, 7II. tétel, 105/res/1921

71 Uo.

as cikket. A tótság iránt való jóakarattal és forró szívvel volt írva. Csak ne hagyja félbe a munkásságát...” – áll Hlinka levelének magyar fordításában. Tuka a jogi felkészültségével elbűvölte Hlinkát, és ez arra készteti, hogy „...a leghivatottabb jogtudóst arra kérjem, legyen kegyes és készítsen egy a tágabb autonómiáról szóló teljes és részletes törvényjavaslatot...”⁷² Tuka felismerte a kecsegtető lehetőséget, és nem kívánt nyíltan a színre lépni, mint a magyar pártok vezetője, és elkészítette a kért autonómiatervezetet.⁷³ 1922 elején belép a néppártba, a *Slovák* napilap főszerkesztője, nemsokára a párt alelnöke és 1925-től parlamenti képviselője lesz.

Az 1929-es év elején letartóztatták Tuka Bélát, a Szlovák Néppárt alelnökét és parlamenti képviselőjét. Ezt követően több letartóztatás is történt, és megkezdődött a bizonyítékok gyűjtése az ellene felhozott vádakhoz, amelyek szerint Magyarország számára kémkedett és államellenes katonai szervezkedésben vett részt. Hónapokig tartó ellentmondásoktól sem mentes perben Tukát 15 év fegyházra ítélték. Ez a tény hatással volt az 1929-es parlamenti választásokra, és hosszú évekre meghatározta a magyar pártok és a néppárt viszonyát.

Az autonomista blokk, amely Szlovákia összes olyan pártjának együttműködését feltételezte, amelyek a területi autonómia elérését tűzték ki célul, nem jött létre az 1929-es parlamenti választások után sem, amikor a gondolat legfőbb szorgalmazója, a Szlovák Néppárt újra ellenzékbe vonult. A magyar pártok többször is szorgalmazták a közös autonómiapolitikát, és felajánlották a csatlakozásukat, mégsem érték el eredményt. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a néppárt vonakodott a magyar pártokkal való nyílt együttműködéstől, másrészt minden ilyen kísérletet a kormánylapok a magyar irredenta célokat szolgáló állambomlasztó tevékenységként állítottak be.

Az autonomista gondolat új lendületet kapott a harmincas évek elején. Az államfordulat óta felnőtt egy új szlovák generáció, amely iskoláit már az anyanyelvén végezte, azonban az érvényesülését, a hivatalok és a vezető posztok elfoglalását akadályozta a nagyszámú cseh hivatalnokréteg, amely az államfordulat utáni években költözött Szlovákia területére. Ez a cseh tömeg akkor fontos szerepet töltött be az 1918-ig magyar kézen lévő közigazgatás átalakításában. A radikális fiatalok radikalizálták magát a néppártot is. A néppárt egyik természetes partnere az autonómiáért folytatott küzdelemben a Szlovák Nemzeti Párt volt, amely elsősorban a szlovák evangélikusokat tömörítette. A politikai életben egy évtizeden keresztül ez a párt kevés szerepet játszott, mivel a művelt evangélikus réteg nagy részét az agrárpárt szippantotta el. 1932. október 16-án a Zólyomban tartott nagygyűlésen azonban a két szlovák párt megállapodott az autonomista blokk létrehozásában.

Magyarország részéről is újabb nyomás nehezedett a magyar pártokra, hogy keressék az együttműködést a fölerősödött szlovák mozgalommal. Újabb taktikát dolgoztak ki arra, hogy az együttműködésnek megnyerjék a vonakodó néppártot és megbízhatatlan vezérét, Hlinkát. Ebben jelentős szerepet szántak a katolikus papságnak, amely a szlovák néppártban vezető szerepet játszott. Szüllő Géza 1932 decemberében közvet-

72 Uo. A jelentéshez mellékelte Hlinka levelének magyar fordítását és Tuka cikkének kefelevonatát, amely a *Slovák* 1921. február 5-i számában jelent meg *Autonómia Slovenska* címmel. Tuka politikai éleslátására utal, hogy ebben a jelentésében felhívja a figyelmet arra is: „A magyar sajtó a tót autonómia kérdésével ne foglalkozzék, mert kedvező méltatás a tótokat, kedvezőtlen pedig a magyarokat tenné bizalmatlanokká az autonómiai mozgalom iránt.”

73 Tuka az 1921. április 12-i külügyminisztériumnak küldött jelentésében számol be arról, hogy elkészült az autonómiatervezettel, és mellékeli azt jelentéséhez. MOL K 64, 13. csomó, 7b. tétel, 165/res/1921.

lenül az Esterházyt pártelnökké megválasztó ótátrafüredi ülés előtt látogatást tett a Vatikánban, ahol azt szerette volna elérni, hogy a Szentszék gyakoroljon nyomást a szlovák papságra a magyar pártokkal történő együttműködés érdekében. A szlovák papság megnyeréséért Szüllő ígéretet kapott a magyar kormánytól arra, hogy a szlovákiai püspökségek magyarországi birtokainak jövedelmét átadják a szlovákiai egyházi központoknak. Esterházy elnökké választása után országos körutat tett, amelyen sorba látogatta a fontosabb papi személyeket, Čársky és Vojtaššák püspököt.⁷⁴ A keresztényszocialista pártban a papi szárny vezetői, Dobránszky, Petrášek és Franciscy kaptak megbízást a szlovák papság megnyerésére. Dobránszky, aki közeli barátságban volt Jozef Čársky kassai püspökkel, fontos szerepet szántak ebben a mozgalomban.

A katolikus egység megteremtésére jó alkalmat láttak a magyar pártvezetők az Ivan Dérer iskolaügyi miniszter által meghirdetett iskolareform elleni tiltakozás megszervezésében. A tervezet csökkentette volna az egyház befolyását az oktatás terén. Kassán 1933. február 27-én az OKP, az MNP és a Szepesi Német Párt részvételével országos tiltakozó nagygyűlést rendeztek.⁷⁵

Nyitrán 1933 augusztusában a Pribina szláv herceg által 1100 éve alapított templom jubileumának alkalmából nagyszabású ünnepséget rendezett a prágai kormány, amelyre nem kaptak meghívót az autonomisták. A többezres tömeg azonban kikényszerítette Hlinka tribünre lépését és beszédét. Az eredetileg a centralista pártok által szervezett ünnepség az autonomisták nagyszabású tüntetésévé vált, amely külföldön is visszhangot váltott ki.

A néppárt és a magyar pártok együttműködése az autonómiáért való küzdelemben most sem jött létre. Ennek egyik magyarázata, hogy a radikális, diktatorikus hajlamú szlovák ifjúság, az autonómia legnagyobb híve, nemcsak cseh-, hanem magyarellenes is volt. A szlovák néppártnak volt egy szárnya, amely Karol Sidor vezetésével a lengyel orientációt szorgalmazta. Ez az irányzat újabb alternatívát próbált felmutatni a nem kedvelt csehek és a történelmi problémákkal terhelt magyar kapcsolat mellé. Lengyelország viszonya különböző területi követelések miatt a kezdetektől rossz volt Csehszlovákiával. Többek között Lengyelország Kárpátalját lengyel területnek tartotta. Ez azonban korlátot szabott a lengyel–szlovák kapcsolatoknak is, hiszen a szlovák néppárt nem akart semmilyen engedményt tenni Kárpátalja ügyében.

1935 elején mégis sor került titkos tárgyalásokra az OKP és a néppárt vezetői között. A keresztényszocialistákat Esterházy János és Aixinger László képviselte, a néppártot Jozef Tiso, Jozef Buday és Karol Sidor. Tiso átadta a néppárt autonómiatervezetét véleményezésre. A véleményezéshez a keresztényszocialisták kérték a magyar kormányt, dolgozzon ki egy autonómiatervezetet, amellyel majd érvelhetnek a tárgyalásokon, és bemutatathatják mint a magyar pártok részéről kidolgozott alapelveket ebben a kérdésben. Esterházyék pénzt ígértek egy Sidor által szerkesztendő lap megindítására. Csupán azt kérték, a lapban ne támadják Magyarországot.⁷⁶

A csehszlovákiai kisebbségek között az együttműködés szorosabbá csupán a köztársaság utolsó hónapjaiban vált. A kisebbségi kérdés megoldására ekkor már a cseh-

74 Esterházy János az Országos Keresztényszocialista Párt helyzetének biztató prognózisát hozta magával országos körútrjáról. *PMH*, 1933. február 16. 3. p.

75 Magyarok, szlovákok, németek – katolikusok, protestánsok és zsidók egységes frontja iskoláink védelmében. *PMH*, 1933. február 28. 3. p.

76 A pozsonyi konzulátus jelentése. 1935. február 1. MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 93/res/1935.

szlovák vezetők egyre inkább a területi önkormányzati testületek létrehozását javasolták. A kormánytervezetről a magyar törvényhozók klubja 1938. augusztus 24-én tárgyalt Pozsonyban. „A klub egyhangúlag leszögezte, hogy változatlanul követeli az itteni magyarság részére a teljes nemzeti önkormányzat megvalósítását”⁷⁷ – állt a határozatban. A „teljes nemzeti önkormányzat” követelése túllépett a kormány által javasolt kantonrendszeren. Az újabb kormányjavaslatokat a németek is elutasították.

1938. szeptember elsején került sor az utolsó találkozóra Milan Hodža miniszterelnök és a magyar párt két vezetője, Jaross Andor és Esterházy János között. Hodža tájékoztatta őket, hogy a kisebbségi önkormányzat megoldását a megyerendszerben képviseli el, erről tárgyalt már a németekkel is. A magyar megyék határának meghúzásához és jogköreihez kikéri majd a magyar párt véleményét. A magyar pártvezetők nem nyilvánítottak véleményt a javaslatról.⁷⁸

Ezek a kezdeményezések azonban már későn érkeztek. 1938. szeptember 9-én Prágában több kisebbség vezetője találkozott, és megállapították, „hogy az állam sürgősen szükséges átépítésének alapkérdéseire és a nemzetiségi kérdés rendezésére vonatkozó nézetekben teljes az egyöntetűség.”⁷⁹ Egyre erősödtek a széthúzó erők, amelyek nagyban hozzájárultak a müncheni egyezmény aláírásához, Csehszlovákia felbomlásához.

Összefoglalás

A magyar pártok viszonya a kormányzó hatalomhoz a vizsgált húsz év alatt nem csupán a merev ellenzékiiségre korlátozódott, hanem a konstruktív ellenzékiiségen át a kormányt kívülről támogató aktív lépésekig terjedt. Sőt tárgyalások voltak az egyik magyar párt kormányrészvételéről is. A köztársaság utolsó éveiben a kormány tett ajánlatokat a magyar kisebbség felé, mivel éppen a megoldatlan kisebbségi kérdés ásta alá egyre inkább az állami stabilitást.

A kormánnyal való együttműködést szorgalmazó kísérletek azonban minden alkalommal kudarcba fulladtak. Ennek számos bel- és külpolitikai oka volt. Nem utolsósorban a magyarországi politika – amely anyagilag is támogatta a kisebbségi magyar pártokat – játszott komoly szerepet abban, hogy ezek a kísérletek nem jártak sikerrel.

A magyar pártoknak a szlovák autonomistákhoz való viszonyát az a felismerés határozta meg, hogy Csehszlovákiát csak az országban élő szláv nemzetek közötti elmentések elmélyítése tudja igazán megingatni. A magyar pártok magyarországi segítségével ezeknek a széthúzó erőknek az összefogásán és felerősítésén munkálkodtak. Ezek a törekvések csak a köztársaság utolsó évében, hónapjaiban voltak eredményesek, amikor a megoldatlan kisebbségi kérdés és a külső német nyomás alatt összeroppant az ország.

⁷⁷ A magyarság változatlan követelése: a teljes nemzeti önkormányzat. *PMH*, 1938. augusztus 26. 2. p.

⁷⁸ MOL K 64, 75. csomó, 7. tétel, 777/res/1938.

⁷⁹ Magyar–német–szlovák–lengyel egységfront Prágában. *PMH*, 1938. szeptember 9. 1. p.

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN

ÉRDEKVÉDELEM ÉS PÁRTPOLITIKA

A Magyar Népi Szövetség érdekképviselési funkciója

Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében az idegen állam fennhatósága alá került romániai magyarság politikai vezetésére vállalkozó elit – a mindenkori politikai viszonyokhoz alkalmazkodva – többé-kevésbé független, etnikai alapon szervezett pártokat hozott létre.¹ Ezek a pártok elsősorban az etnikai érdekek védelmét tűzték ki célul. Ebből egyértelműen következett, hogy a magyar közösség és a román állam viszonylatában érdekképviselési/érdekvédelmi funkciók betöltésére vállalkoztak.

Tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy az 1944 őszén létrehozott Magyar Népi Szövetség (MNSZ) esetében jelen van-e ez a funkció. Ha igen, akkor pedig ennek az érdekvédelmi/érdekképviselési politikának milyen ideológiai, jogi alapelemei voltak, és a kisebbségi jogok érvényesítése, védelme érdekében milyen saját intézményi-érdekképviselési struktúrát hozott létre? Azt is szeretném feltárni, hogy a tömegszervezeti és érdekképviselési ideológia közötti prioritás felállítása miért okozott a szervezetten belül konfliktusokat? Ez mennyire befolyásolta az MNSZ-nek a román politikai rendszeren belül elfoglalt helyét. Mindez hozzájárulhat annak a vitának az eldöntéséhez, hogy a szervezet mennyiben tekinthető tömegszervezetnek (az RKP részéről), szatellitszervezetnek, vagy mennyire viseli magán az etnikai, etnoregionális párt jelleget. A kérdéskör feltárása előtt azt is le kell szögeznünk, hogy az MNSZ kisebbségpolitikai elképzeléseit – az eredet és a politikai szövetség miatt – „az adott ország/a többségi pártvezetés magyarságpolitikáján belül”² fogalmaz(hat)ta meg.

A dolgozatban nem ismertetem a román kormányok és pártok magyarságpolitikáját, és nem térek ki a román kisebbségi jog alapvonásainak ismertetésére sem.³ Azt azonban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az 1944 ősztől 1953 tavaszáig terjedő időszakban a román kormányok és pártok magyarságpolitikájának irányvonalát, illetve a kisebbségi kérdés jogi rendezését a nemzetközi és a belpolitikai viszonyok határozták meg. Egy másik dolgozat tárgyát képezné annak ismertetése is, hogy a Román Szociáldemokrata Párt Országos Magyar Bizottsága milyen alternatívákat mutatt fel a kisebbségi politizálás terén.⁴

1 Ezek a pártalakulatok: Magyar Szövetség, Magyar Néppárt, Országos Magyar Párt, Magyar Népközösség, Erdélyi Párt.

2 Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2004, 39. p.

3 Erre vonatkozólag lásd Nagy Csongor István: A romániai kisebbségi jog 1945 és 1989 közötti történetének tendenciái, különös tekintettel a romániai magyarság történetére (I–II.). *Magyar Kisebbség*, 2002. 2. sz. 292–338. p., 3–4. sz. 257–282. p.

4 Vincze Gábor: Az MNSZ és az RSZDP Országos Magyar Bizottságának vitája a magyar választási koalíció létrehozásáról. *Múltunk*, 1997. 4. sz. 103–119. p.

A dolgozat alapproblémája, hogy az MNSZ tevékenysége során mennyiben tekintette prioritásnak Románia „demokratikus” átalakítását és mennyiben a romániai magyar kisebbség problémáinak kezelését. Az MNSZ a romániai magyarság „sajátos nemzeti kérdéseinek” megoldására egyetlen cselekvési tervet ajánlott: a *jogegyenlőség* elvének gyakorlatba való átültetését. Ezt *stratégiai célkitűzésként* kezelték, s ebben a kérdésben az MNSZ teljes vezető garnitúrája egységes álláspontra helyezkedett. Abban azonban már eltértek az álláspontok, hogy milyen taktikát válasszanak a cél elérése érdekében. Egyesek úgy vélekedtek, hogy a demokráciával⁵ való minél szorosabb együttműködés vagy éppen ennek az elvnek előtérbe helyezése vezet el a jogegyenlőséghez. Mások nem kérdőjelezték meg a demokratikus rendszer kiépítésében való tevékeny részvételt, azonban a demokratikus pártokkal történő partneri viszony kialakítását feltételekhez kötötték, és a sérelmek mielőbbi rendezését követelték. A nemzeti és társadalmi kérdések összekapcsolása, a két kérdés közötti prioritás felállítását végigkíséri az MNSZ történetét. Csak ebben a kontextusban értelmezhetjük mélyebben a szervezet legfelsőbb szintjén – külső hatásra – kieroszakolt vezetőcseréket.

Az érdekvédelmi politika másik sarkalatos kérdése annak eldöntése volt, hogy a magyarság jogainak védelmét (jogsérelmeinek orvoslását) és biztosítását (a jogkiterjesztést) egyrészt milyen *jogi alapra* helyezték, másrészt ezek szavatolása érdekében fellépjenek-e a *nemzetközi kisebbségvédelmi garanciák követelésével*. Többen úgy vélekedtek, hogy a nemzeti kérdés rendezése elválaszthatatlan egy újabb nemzetiségi törvény megalkotásától. Ezzel a lépésükkel semlegesítették a nemzetközi garanciákat követelők szűk csoportját. Az ellenzők táborára viszont a jogkiterjesztést és a jogsérelmek orvoslását a politikai alku tárgyává tette, illetve azt a későbbiekben teljesen elvetette.

Természetesen a fent vázolt két kérdés tisztázása nem kerül(het)te el a romániai magyar társadalom figyelmét. A társadalom szintjén nem az MNSZ politikai nyilatkozatai voltak a mérvadók, hanem a politikai csatározásokon túlmenően – elsősorban – arra figyeltek, hogy az MNSZ saját szervezeti keretén belül mennyire intézményesítette a jogvédelmet, milyen szervezethez fordulhattak panaszaikkal, és azok eljártak-e a jogsérelmek rendezése tárgyában. Ennek politikai formaváltozata az „Annyi jogunk van, amennyit kiharcolunk!” elvben jutott kifejezésre. Ez ugyancsak nézeteltérésekhez vezetett, mivel figyelmen kívül hagyta vagy – legalábbis – nem hangsúlyozta kellőképpen a „demokratikus Groza-kormány” és a „Párt” támogatását, szerepét a „jogegyenlőségért vívott küzdelemben”.

Jogegyenlőség és/vagy demokrácia

A kérdés eldöntése az első időszakban – ha ideológiai törésvonalat nem is okozott a szervezeten belül – egy területi törésvonal kialakulásához vezetett. Ez annak volt köszönhető, hogy az Észak-Erdélybe bevonuló szovjet és román csapatok mögött berendezkedő román közigazgatási apparátust 1944 novemberében kiutasították onnan, és a területen bevezetett szovjet katonai fennhatóság az MNSZ-es szervezkedésnek látszólag nagyobb mozgásteret biztosított. Ez a nagyobb mozgáster megnyilvánult a politikai célkitűzések megfogalmazásában is.^{5a}

5 Az MNSZ politikusainak a demokráciáról vallott elképzelései nem tekinthetők egységesnek, de nem is egyeztethetők össze a klasszikus demokrácia fogalmával. Azt is látnunk kell, hogy az államkeretből teljesen hiányzott a klasszikus értelemben vett parlamentarizmus.

5a A szovjet katonai közigazgatás történetére vonatkozólag: Molnár Gusztáv: Önrendelkezési törekvések az „észak-erdélyi köztársaság” idején. In *Autonómia és integráció*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 1998, 92–139. p., valamint *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)* Összeáll., szerk. és bev.: Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor, Kolozsvár–Csíkszereda, EME–Pro-Print, 2004.

Az MNSZ észak-erdélyi politikusai úgy vélekedtek, hogy a magyar lakosságnak részt kell vennie a társadalmi változások előkészítésében, ám ennek fejében teljes jogegyenlőséget követeltek, valamint azt, hogy a magyarság számarányának megfelelően képviselőt kapjon a kormányban. Az MNSZ észak-erdélyi politikai bizottsága⁶ 1945. február 5-én határozatban mondta ki a demokratikus pártokkal való együttműködést, de ezt feltételhez kötötték. Egyrészt kijelentették, hogy az MNSZ „nyílt állásfoglalást kíván a nemzetiség teljes egyenjogúsítása terén”. Másrészt leszögezték, hogy „az MNSZ részt kíván venni az ODA⁷ nemzetiségi tervezetének elvi és gyakorlati kidolgozásában.”⁸ A határozat ez utóbbi pontjának megvalósítása érdekében az MNSZ észak-erdélyi politikai és végrehajtó bizottságának március 7-i ülésén egy olyan előterjesztést fogadtak el, amelynek értelmében az ODA Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága⁹ Jogügyi és Nemzetiségi Ügyosztálya március 10-ei értekezletének fő feladata „a nemzetiségi törvényre vonatkozó irányelvek megállapítása és [az] erre vonatkozó javaslatok kidolgozása” kell legyen.¹⁰ A belpolitikai életben bekövetkezett változások után sem álltak el követeléseiktől.¹¹

Az MNSZ észak-erdélyi végrehajtó bizottsága a Minisztertanács március 13-i – Kolozsvárra kihelyezett – ülésén Memorandumot nyújtott át a kormánynak, amelyben többek között teljes jogegyenlőséget, új nemzetiségi törvényt és kormányzati pozíciókat igényeltek.¹² Ez eltért az RKP központi vezetése, illetve a dél-erdélyi szervezet álláspontjától. Ezt bizonyítja az is, hogy az MNSZ kolozsvári szervezetének március 22-i aktíva ülésén¹³ részt vevő tagok önkritikát gyakoroltak.¹⁴

A dél-erdélyi magyar baloldali politikai szervezkedés irányítását magához ragadó brassói csoport tagjai az újjászervezés első időszakában kibocsátott felhívásaikban¹⁵ nem

6 A szovjet katonai közigazgatás alatt kibontakozó észak-erdélyi magyar politikai szervezkedéseknek két hatalmi centruma volt: Kolozsvár és Marosvásárhely. Kolozsvár már 1944 decemberében magához ragadta a kezdeményező szerepet. Az MNSZ észak-erdélyi szervezetének központja is a városban működött.

7 Az Országos Demokrata Arcvonal létrehozását az RKP kezdeményezte 1944. szeptember 24-én. Magába tömörítette azokat a pártokat és tömegszervezeteket, amelyek elfogadták az RKP kormányzási programját.

8 Simó Gyula-hagyatéka, Politikatörténeti Intézet Levéltára, 937. F. 11. ö. e. 1. f.

9 Az 1945. február 12–15. között Kolozsváron ülésező észak-erdélyi megyék kiküldöttei kezdeményezték az ODA VB létrehozását, amely a felmerülő kérdések szabályozása végett Észak-Erdély területén közigazgatási és jogalkotási feladatokat látott volna el. Lásd *Autonomisták és centralisták*. i. m. 78–91. p.

10 Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Cluj) 26. F. Organizația UPM Județene Cluj 1945–1950 (a továbbiakban: UPM Cluj). 1/1945. dos 381. f.

11 A szovjet külügyi népbiztos-helyettes, Visinszkij romániai látogatása és a március 7–8-i Groza–Sztálin táviratváltás után Észak-Erdélybe újra visszatérhetett a román közigazgatás.

12 Andreea Andreescu–Lucian Năstase–Andrea Varga (red.): *Minorități etnocolturale*. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1945–1965). Cluj, Centrul de Resurse pentru Diversitatea Etnoculturală, 2002, 62–65. p.

13 Az MNSZ szervezeti struktúráján belül létrehozott aktívákban csak RKP-tagok tevékenykedhettek, akiken keresztül az RKP egyrészt közvetlenül ellenőrizte az MNSZ tevékenységét, másodsorban az RKP irányába ez volt a „leghitesebb” közvetítő csatorna.

14 ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 1/1945. dos. 384. f. Ezt igazolja Bányai Lászlónak a *Népi Egység* 1945. március 27-i számában megjelent észak-erdélyi úti beszámolója, amelyben a beadvány egyes pontjait úgy ítélte meg, hogy „nem a nemzeti jogegyenlőség haladó szellemű megvalósítását szolgálja”.

15 A MADOSZ Brassó–székelyföldi újjászervező bizottságnak 1944. október 4-én kiadott kiáltványa. Közölte: Tóttóssy Magdolna: *A Magyar Népi Szövetség története 1944–1953*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2005, II. köt. 113–118. p. Vö. a MADOSZ október 6-i csatlakozási tervével, *Világosság*, 1944. október 20.; valamint az MNSZ Központi Intézőbizottságának 1944. november 3-én megjelent politikai és szervezeti kérdéseket szabályozó utasításával, Bányai László-hagyatéka, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-I (1945–1958), 1. d. 1/b. ikt. sz. 1/1944. sz. n.

léptek fel a nemzetiségi jogegyenlőség kizárólagos követelésével, annak megvalósulását az ODA-ba tömörült pártokkal való szoros együttműködéstől várták.¹⁶ Azt állították, hogy a magyar egység megteremtése, a magyarság sorainak megtisztítása, az ország demokratikus átalakításában való részvétel vezethet el a jogegyenlőséghez. Ennek a logikának a fenntartása veszélyt jelenthetett (és jelentett is) a magyarság jogkiterjesztésre és jogvédelmére nézve. Ugyanis ha a nemzetiségi jogegyenlőség nem cél, hanem csak eszköz a demokratikus rendszer kiépítése során, úgy ezt az elvet félre is lehet dobni, amikor a hatalmi-politikai szerkezet úgy kívánja.

Az 1945 májusában megrendezett kolozsvári kongresszuson a dél-erdélyiek álláspontja érvényesült. Az elfogadott határozatban a nemzetiségi jogok védelmét a demokráciának és a két nép közötti baráti viszonynak rendelték alá.¹⁷ Rögzítették azokat a kérdéseket is, amelyek rendezését a kormánytól várták: a földtörvény végrehajtása során elkövetett jogsérelmek, továbbá az állampolgársági törvény diszkriminatív jellege, a CASBI hivatalainak visszaélései, a tisztviselők kinevezése (visszahelyezése), a szervezetek működésének akadályoztatása, a katonai amnesztia, a közoktatási kérdések és még folytathatnák a sort, olyan problémahalmazt jelentettek, amelyek hátrányosan befolyásolták a magyar társadalom minden rétegének mindennapi egzisztenciáját. A szervezet irodái ezek után „panaszirodákká” alakultak át, és az állami apparátus részéről elkövetett visszaélések tovább növelték a magyarságon belüli elégedetlenséget.

Az MNSZ Országos Végrehajtó Bizottságának 1945. augusztus 3-i körlevele arról tanúskodik, hogy a politikai vezetés ennek ellenére sem revidálta álláspontját:

„Központunk a legnagyobb éberséggel örökdió a magyarságot érintő kérdések elrendezésénél, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez minden alkalommal a demokrácia megerősödésével kell történjen és nem ellenkezőleg. Minden kifelé történő izgatás, elégedetlenség az ellenségeinkkel való együttműködést jelenti és egyben szervezetünk és a román demokrácia közti viszony rosszabbodásához vezet. Mondanunk sem kell, hogy ez azonos a nemzetiségünk elleni merénnyel.”¹⁸

Az előbbi idézetből egyértelművé válik, hogy az MNSZ nem kérdőjelezheti meg az állam hatalmát. Nem támadhatja a kormányt; a felelősséget elhárítja, és helyette egy megfoghatatlan ellenségképet gyárt. Véleménye szerint a hibák oka „a gépezetbe került homokszem”, ami a „reakció műve”. A magyar társadalmat arra kérték, hogy leplezzék le „a demokrácia gúzsba kötőit”, és ugyanezzel a követelménnyel fordultak a magyar sajtóhoz is.¹⁹

Kurkó fenti kijelentései a bukaresti tárgyalások után kolozsvári – Nyári Színkörben tartott – beszámolójában²⁰ hangzottak el, amelyben ismét leszögezte: „Legyünk tudatában annak, hogy amilyen mértékben mélyül országunkban a demokrácia, olyan mértékben mélyülnek az együtt lakó népek kapcsolatai és fejlődik tovább a nemzeti jogegyenlőség.”²¹

16 *Népi Egység*, 1944. október 22. Az október 16-i értekezleten felszólaló Kurkó Gyárfás és Bányai László beszéde.

17 *Világosság*, 1945. május 15.

18 ANDJ Cluj 28. F. Organizația UPM Județene Turda 1945–1950 (a továbbiakban: UPM Turda) 1/1945. dos. 139. f. Kós Károly így írt erről a „szájkosár” politizálásról: „ma, amikor a kivívott szabadságunkkal dicsekszünk a múltak elnyomásával szemben, a jogos kritikának megnyilvánulása tilosabb és veszedelemesebb, mint valaha. Aki kritizálni merészel, az fasisztagyánus, akit félre kell állítani, vagy éppen a bíróság elé utalni.” Kós Károly 1945. szeptember 16-i levele Lakatos Istvánhoz. Kós Károly ekkor az MNSZ Kolozs megyei szervezetének volt az elnöke, Lakatos István pedig a Román Szociáldemokrata Párt Országos Magyar Bizottsága elnöki tisztségét töltötte be. A levél megtalálható: *Kós Károly levelezése*. Összegejt., rendez., szerk., bev. és jegyzet Sas Péter. Budapest, Mundus Könyvkiadó, 2003, 386. p.

19 *Világosság*, 1945. szeptember 8.

20 A tárgyalásról megjelent híradások: *Világosság*, 1945. szeptember 10., 17. p.

21 Uo.

A tárgyalásokról szóló tudósítások hiába hirdették az újságok első oldalán és öles címekkel a kormány támogatásáról szóló beszámolókat,²² arról már csak a tárgyaláson részt vevő – igencsak népes – küldöttség szerezhetett tudomást, hogy az MNSZ jogi érveivel szemben a kormány és az ODA politikai jellegű ellenvetéseket és kifogásokat fogalmazott meg. Például az MNSZ azon javaslatát, amely az újonnan létesített Bolyai Egyetemen felmerülő tanerőhiányt – a helyben maradt vagy az 1945-ben visszatért – magyar állampolgárságú oktatókkal kívánta megoldani, Vasile Luca²³ politikai szempontból nem tartotta helyesnek. Véleménye szerint Magyarországgal ellentétben „Erdélynek nagyobb demokratikus hagyományai vannak”, tehát politikai szempontból „az erdélyi értelmiségieket nem lehet összehasonlítani magyarországi társaikkal”.²⁴

Az 1945 novemberében Marosvásárhelyen megrendezett központi intézőbizottsági ülés újból a demokrácia elsőbbségét hirdető tábórának győzelmével zárult. Az értekezleten elfogadott nyilatkozatban még a határok kérdését is a „demokrácia megerősödésének” rendelték alá.²⁵ A nyilatkozatban kifejezett kisebbségi lojalitás egyrészt jelzésértékű volt a külvilág számára, mert politikai értelemben ezzel az MNSZ az egész magyar társadalom nevében egy olyan kormány mellett tett hűségnyilatkozatot, amelyet 1945. augusztus 20-a után sem az angolszász nagyhatalmak, sem I. Mihály király nem ismertek el (a román társadalom sem). Másrészt az MNSZ a romániai magyar közösség nevében lemondott az önrendelkezési jogról.^{25a} Nem utolsósorban a határok sérthetetlen ségének implicit deklarálásával a Groza-kormánynak nyújtottak segítséget, annak „nemzeti elkötelezettségét” igyekeztek alátámasztani.

A Központi Intézőbizottság marosvásárhelyi ülészakán elfogadott döntés felszínre hozta az MNSZ-en belüli irányzatokat is. A vitában győzedelmeskedők ezzel nem a magyarságon belül általuk szorgalmazott demokratikus egység megerősödését érték el, hanem éppen ellenkezőleg, a kormány és az RKP iránti kifejezett lojalitásukról tettek tanúbizonyságot. Ez eredményezte azt a folyamatot, amelynek során – mind a vezetőség, mind a tagság körében – egyre többen kétségbe vonták a demokratikus rendszer magyarságpolitikájának eredményességét, megkérdőjelezve a korábbi taktika helyességét is.

A demokratikus rendszer bírálata

A marxista dialektikára alapozott új tétel értelmében,²⁶ a demokratikus államhatalomnak a jogegyenlőség kivívása érdekében felül kell vizsgálnia szerveinek működését, amely önkritika – természetesen – a demokrácia további megerősödését szolgálta vol-

22 *Világosság*, 1945. augusztus 27-i címdal: A Magyar Népi Szövetség kiküldöttjei közös értekezletet tartottak a kormány tagjaival, az alcímek: Kurkó Gyárfás: Őszintén fogunk beszélni; Luka László: A romániai magyarság égető kérdéseit többé nem lehet elodázní.

23 Az RKP-n belül Vasile Luca (Luca László) volt a magyar ügyek referense, a párt szűk hatalmi centrumának tagja.

24 Arhivele Naționale București (a továbbiakban: ANB), 2348. F. C.C. al P.C.R. 125/1945. dos. 7. f.

25 Az MNSZ propagandájában erőltetettnek tekinthető a demokrácia és a jogegyenlőség szétválasztása, hiszen a klasszikus demokrácia fogalomban benne van a jogegyenlőség fogalma is.

25a A két világháború közötti kommunista propagandában az önrendelkezési jogot összekapcsolták a területi elszakadás követelésével. Igaz, a harmincas években az erdélyi magyarság esetében már csak a teljes jogegyenlőség igényét fogalmazták meg. Erről bővebben lásd: Lipcsey Ildikó: A román kommunista párt a nemzetiségi kérdésről. *Tiszatáj*, 1987. 9. sz. 79–98. p.

26 Az MNSZ Torda megyei szervezetének 1946. február havi működéséről szóló jelentésében olvashatjuk: „A demokráciának adni és nem elvenni kell. [...] Egy szabadságáért küzdő nép nem választhatja el önmaga szabadságát más, vele együtt élő népek szabadságától. [A román nép szabadságát a romániai magyarságtól. – N. M. Z.] A történelmi dialektika szemüvegén azt látjuk, hogy ahol a történelem folyamán ezen hibák megtörténtek, ott a proletariátus saját szabadságának saját sírját ásta meg.” ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 56. f.

na. Vagyis az MNSZ vezetőinek a politikai stratégiáról vallott elképzelései nem változtak. Továbbra is együttműködtek a „demokratikus” pártokkal, de a kisebbségi politizálás terén új taktikára tértek át. A realitás is ezt követelte, hiszen miközben a kiszélesítés sikertelenül zárult,²⁷ addig a magyarság gazdasági sérelmeinek orvoslása terén (földreform, szövetkezetek, CASBI stb.) sem az ODA-val folytatott 1945. december eleji tárgyalások, sem a kormánnyal megkezdett újabb egyeztetések nem hoztak áttörést, annak ellenére, hogy a kormányt az angolszász hatalmak is elismerték, és a belpolitikai élet is stabilizálódott.

Az új taktika nyilvános meghirdetésére az MNSZ Központi Intézőbizottságának 1946. márciusi brassói értekezletén került sor.²⁸ Valószínűleg figyelemfelkeltő hatása lehetett a szervezet elnökének, Kurkó Gyárfás megnyitó beszédének, aki az értekezleten a fennálló demokratikus rendszer nemzetiségi politikáját kérdőjelezte meg. Mint mondotta: *„A demokrácia nevében nem lehet megfosztani nemzetiségeket és becsületes állampolgárokat jogaiktól”* [eredeti kiemelés – N. M. Z.].²⁹ Kurkó helyesnek tartja a magyarságnak a kormány irányába tanúsított „demokrata” szellemű, „egészséges és bíráló magatartás”-át, mivel ezzel a „haladó demokráciát” támogatja. Ha nem ezt tesszük – véli az elnök: *„büntársaivá szegődünk azon reakciónak, amely hátba akarja döfni a kormányt. [...] mi megvédjük a demokráciát, ha kell, életünk árán is, de mert egészségesebbé akarjuk tenni, kritikát is mondunk róla* [eredeti kiemelés – N. M. Z.].³⁰

Ezek a kijelentések a határozottabb jogvédelmet szorgalmazók³¹ és az MNSZ addigi jogvédelmi munkáját bírálók és számonkérők táborát erősítették,³² ami nem jelentette az ellenkező taktikát valló csoport visszavonulását. Éppen a jogügyi bizottság munkálatait vezető Takáts Lajos vette védelmébe a demokrácia elsőbbségét hirdető csoport álláspontját, mert meglátása szerint *„Vannak kérdések, amelyeket jogosnak ítélnünk, mégis az ODA előtt sem sikerül elfogadtatnunk. A demokrata rendszerben, ha a többségnek más a véleménye, akkor egyelőre nem lehet ítélni”* [kiemelés – N. M. Z.].^{32a}

27 A társadalmi bázis növelése érdekében 1946 elején az MNSZ vezetősége tárgyalásokat folytatott a magyar kulturális, gazdasági intézmények és a magyar egyházak vezetőivel, de ez teljesen kudarcba fulladt. Fülöp Mihály-Vincze Gábor: *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945–1947)*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998, 145. p., valamint MOL Külügyminisztérium iratai, Románia admin, XIX-J-1-k. 18. d. 16/b. ikt. sz. 376/pol/1946. sz. n.

28 A vidéki szervezetektől érkezett jelentések is ezt sürgették, mert úgy látták: „népi sérelmeik orvoslása szoros összefüggésben van a szervező és felvilágosító munkák sikerével, mert ha [a] sérelmek tekintetében nem tudunk sürgősen eredményeket felmutatni, úgy szervezetünk bizalma megrendül vezetőségünkben, demokratikus propagandánkat lemosolyogják éppen most, egy készülő választási hadjáratban...” Az MNSZ Torda megyei szervezetének 1946. február havi működéséről szóló jelentése. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 56. f.

29 *Brassói gyűlésünk és határozatai*. Beszámoló az MNSZ százas intézőbizottságának 1946. március 18–20. napján tartott értekezletről. Kolozsvár, MNSZ Intézőbizottsága, 1946. 11. p.

30 Uo.

31 Enyedi Ferenc zilahi kiküldött a földsérelmek orvoslásának elmaradásában látja a falu visszahúzóódását az MNSZ-től, mert megítélése szerint a falu lakossága nem azért nem lép be a szervezetre, mert „nem akar, hanem azért, mert súlyos a helyzete”. Bányai László-hagyatéka, MOL XIX-j-1-l (1945–1958), 1. d. 1/g. sz. n.

32 A gazdasági bizottság munkálatait bíráló egyik felszólaló helyeselte Nagy Géza (az anyanyelvű oktatásról tartott beszámolót) szókimondását, mert úgy értékelte, hogy „mindig jobban tette, hogy elmondta, mint például gazdasági felelősünk, aki itt van ugyan, de nem mond semmit”. Ezzel összhangban jelentette ki egy másik küldött: „Ha a gazdasági kérdésekben is borúlátóbbak lennénk, talán jobb eredményt értünk volna el.” Uo. sz. n.

32a Uo.

Ennél jóval nagyobb vihart okozott Kurkónak azon cikke, amelyet az MNSZ két központi napilapjában, a *Világosságban* és a *Népi Egységben* is leközöltek.³³ Az írás már a címével is felhívta magára a figyelmet: Megalkuvással nem győzhet a demokrácia.³⁴ Kurkó írásában a szövetségesnek tekintett kormány illetve az RKP szavahihetőségét és partneri készségét kérdőjelezte meg, valamint magáról a demokratikus rendszerről mondott újra kemény bírálatot: „Demokráciánk alszik. Ébresztőt kell fújni neki... [...] Az egyoldalú[an] és kizárólagosság alapján létrejött törvények, és azok fenntartása megalkuvás, már pedig megalkuvással a demokráciát nem lehet soha győzelemre vinni.”³⁵ A rendszer természetének, ilyen fokú kritikájának hangoztatásával Kurkó bekerült az RKP hivatalos álláspontjával. Az RKP reagálása jól jelezte, hogy az MNSZ még a kisebbségpolitikai elképzelései téren sem ragadhatta magához a politikai kezdeményezést.

Az RKP központi kiküldöttjére, Miron Constantinescra hárult az a feladat, hogy a kolozsvári pártközpontban tartott értekezleten bírálja Kurkó cikkét, amellyel „a reakció malmára hajtotta a vizet” és „az angol reakciónak” nyújtott segítséget.³⁶ Az ügynek személyi következményei is voltak, mert Kurkónak, mint az RKP tagjának, önkritikát kellett gyakorolnia, amelyben „hibás nyilatkozatát” a magyarságot érintő jogsérelmek megoldásának elmaradásával indokolta.³⁷

Ennek ellenére a Székelyudvarhelyen lezajlott második kongresszuson (1946. június 28–30.) Kurkó még nyíltabban bírálta a kormányt, de egyúttal utalt arra is, hogy az új taktika nemcsak az MNSZ és szövetségesei között okozott konfliktust, hanem a szervezeten belül is súrlódáshoz vezetett:

„Kemény viták voltak a saját sorainkban, nem riadhattunk meg akkor sem, hogyha ezek a viták fennállottak a saját szövetségeseinkkel is, saját kormányunk tagjaival is. Mi a demokráciát úgy vesszük a maga nyers valóságában, ahogy van. (Úgy van!) A demokrácia nincs meg, csak a lehetőség van megteremtve, hogy megcsináljuk (Úgy van!), és ha ebben a demokratikus kiépítésben elhajlások történtek egyik vagy másik részről, azért vagyunk, hogy rámutassunk és ellensúlyozzuk, hogy az az út meghamisíthatatlanul egyenes legyen. Ezenkívül pedig habár csak magunk között ha kell, ököltre megyünk az igazságért, ugyanazt tesszük saját szövetségeseinkkel szemben is, ezt nem vesszük sem mi rossznéven, sem ők nem vehetik rossznéven. A demokrácia leg-erősebb fegyvere a nyílt őszinteség. Mi egymásnak szemébe mondjuk meg, ami fáj és nem a háta mögött. Minden nyomás, minden nehézség a reakció oldaláról jött, ez természetes volt és nem is vettük rossznéven, de ha saját sorainkban vannak ellentétek,

33 *Világosság*, 1946. április 1., *Népi Egység*, 1946. április 4.

34 A különbség csak akkor észlelhető, ha a tartalmát összevetjük Bányai Lászlónak a *Világosság* 1945. november 5-én megjelent A nemzetiségi kérdés – a demokrácia kérdése című cikkével, vagy az MNSZ Központi Végrehajtó Bizottságának ugyancsak a *Világosságban* megjelent Közleményével. *Világosság*, 1946. február 11.

35 *Világosság*, 1946. április 1.

36 EME kéziratára, Demeter János hagyatéka, Ismeretlen személy nyilatkozata 1946. június 3-án. Azért volt szükség az RKP beavatkozására, mert a magyar tömegek, de főképpen az értelmiség azt feltételezte, hogy Kurkó a „párt tudtával és felhatalmazásával írta meg a cikket”. Uo. A kolozsvári pártközpontban megtartott értekezlet résztvevői: Kurkó Gyárfás, Balogh Edgár, Bányai László, Szákai (?), Goldberger Miklós, Miron Constantinescu, Al. Drăghici, Vaida Vasile, Pop (?), Adorian (?), Simó Gyula és Jakab Sándor. *Minorități...* i. m. 351. p.

37 ANB, 2348. F. C.C. al P.C.R. Cămarile, 296/1945. dos. 2–3. f. d. n.

akkor mégis rá kell mutassunk, hogy sorainkat keményre fűzve, harcolóbbá, ellenállóbbá tegyük a reakciótól jövő elnyomással szemben.”³⁸

A kisebbségvédelmi rendszer kidolgozása

Az előbbieken láthattuk, hogy az államhatalom és az ODA képviselőivel folytatott tárgyalások során a kisebbségi jogkiterjesztés és a jogsérelmek orvoslása politikai alku tárgyává vált.³⁹ A jogsérelmek esetében a politikai megfontolások kerültek előtérbe, mellőzve a jogi megítélést.⁴⁰ Helyi szinten az MNSZ képviselőinek ugyanezt kellett tapasztalniuk,⁴¹ ami egyrészt elkeseredéshez vezetett,⁴² másrészt újabb jogszabályok kidolgozásának követelésével álltak elő. Az MNSZ vezető politikusainak azt is érzékelniük kellett, hogy a szervezet tagjai, a román kormányzat és saját baloldali szövetségeik is eltérő módon értelmezik a jogegyenlőség fogalmát. Kurkó a brassói intézőbizottsági ülésen aratott győzelmével került előtérbe az a felfogás, hogy a jogegyenlőség jól kidolgozott kisebbségvédelmi rendszert feltételez, ami majd szerves részévé válik az állam jogrendszerének.

38 Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Országos Levéltár Maros megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Mureș), 599. F. Colecția de documente a Muzeului din Târgu Mureș, 545/1946. dos. sz. n. 12–13. f. A kolozsvári tanárok és tanítók 1946 augusztusában megrendezett értekezletén Kurkó kijelentette: „nekünk jó demokratáknak és jó magyaroknak kell lennünk! Nem kívánhatja senki tőlem, hogy saját fajtámat megtagadjam...” *Világosság*, 1946. szeptember 5.

39 Balogh Artur véleménye szerint a kisebbségek küzdelmében nem lehet „a jogot és politikát összekeverni”. Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában. Uő: *Jogállam és kisebbség*. Kolozsvár, Kriterion, 223. p.

40 Ezt a helyzetet jól jellemezte a kiűritéskor elmenekült erdélyi magyarok, illetve a II. bécsi döntés után Erdélybe költözött, de a magyar közigazgatás kivonulása után is helyben maradt magyar állampolgárok jogállásának megítélése: „Pătrășcanu igazságügyi miniszter meg kijelentette [utalás Pătrășcanunak az 1945 júniusában Kolozsváron elhangzott beszédére – N. M. Z.] azt, hogy azok, akik a bécsi döntés után kerültek Erdély területére és még most is itt vannak, fasiszták. Ezek szerint az az erdélyi magyar, aki a kiűritéskor elmenekült, azért fasiszta, mert elmenekült. Az az anyaországi magyar, aki a kiűritéskor nem menekült el és itt maradt, azért fasiszta, mert itt maradt. Fából vaskarika.” Az Erdélyben maradt magyar állampolgárságú postai alkalmazottak beadványa a magyar Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumhoz 1945. augusztus 29-én. MOL Külgyminisztérium iratai, Románia admin, XIX-J-1-k, 18. d., 16/a. ikt. sz. 32155/pol/1945. sz. n.

41 A Torda megyei gazdasági bizottság 1945. december 17-i ülésén a bizottság elnöke nemtetszését fejezte ki amiatt, hogy a megyei agrárbizottság magyar megbízottja a magyar agrártársadalom gerincét képező középparasztság sérelmei, illetve a magyar történelmi családok jogtalan földkiszajátítása ellen is szót emelt: „Mit akar maga, azért jött ide, hogy a birtokosok szószólója legyen?” A Torda megyei gazdasági bizottság 1945. december 18-i jelentése. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, dos. 2/1946. 33–34. f. A Torda megyei szervezet 1946. március havi jelentésében megjegyezték: „A vármegyei politikai és agrárreform bizottságban megfenyegették az MNSZ elnökét és ügyészségi eljárást helyeztek kilátásba.” ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, dos. 1/1946. 73. f. A Torda megyei szervezet 1946 szeptember havi jelentéséből arról is értesülhetünk, hogy az RKP és az Ekések Frontja azzal a kéréssel fordult az MNSZ-hez, hogy csak 10 holdig kérjék vissza a földeket. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 170. f.

42 Fodor József megyei agrárbizottsági tag megbízatásáról azért mondott le, mert úgy vélte, hogy „a magyarságot létalapjában támadó határozatokkal szemben” nem tud jogorvoslatot kiharcolni. A birtokok felmentését reménytelennek látta: „Ha más indok nincs, az is elegendő a törvényes alap hiányában, hogy magyar birtok vissza nem adható.” A Torda megyei Végrehajtó Bizottság 1946. február 22-i ülésén elhangzott beszámoló. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, dos. 1/1946. 212–217. f. A Kolozs és Torda megyei MNSZ szervezet vidéki tagozatainak működésére lásd: Sárándi Tamás szakdolgozatát: *Az MNSZ és helyi szervezetei, Kolozs és Torda megye*. Kézirat, BBTE Történeti Intézet.

A kisebbségi jogok nemzetközi szavatolása

Az MNSZ hivatalos álláspontja egyértelmű volt ebben a kérdésben. Elutasították az első világháború után elfogadott kisebbségvédelmi szerződésekhez hasonló újabb nemzetközi garanciákat, a nemzetiségi jogegyenlőség egyedüli nagyhatalmi szavatolását csak a Szovjetuniótól várták. Marxista meggyőződéssel vallották, hogy míg az „imperialista nagyhatalmak” Erdély hovatartozását, következésképpen a nemzetiségi kérdés rendezését önző érdekeiknek rendelték alá, addig az „elnyomott erdélyi magyarság” számára a Vörös Hadsereg hozta el a szabadságot. A Szovjetunió példát mutatott arra, hogy „a nemzetiségi kérdés egyszer s mindenkorra való megoldása egyedül a szocialista társadalomban lehetséges”.⁴³ Ebben a kontextusban értelmezhető a Groza–Sztálin táviratváltására való utalás. A táviratváltás az első időszakban az MNSZ észak-erdélyi politikusai számára hasonló hivatkozási pontként működött, mint – a két világháború közötti magyar politikai elit esetében – a gyulafehérvári határozatok vagy a kisebbségi szerződés klauzulái. Tegyük hozzá, hogy épp olyan eredménytelenül hivatkoztak rá, mint a két világháború között.

Kolozsvár magyar lakossága már egy-két nappal korábban a román közigazgatás visszatérésének ünneplésére megszervezett március 13-i Fő téri nagygyűlés előtt tudomást szerzett a távirat létezéséről.⁴⁴ Az aznapi kolozsvári miniszterelnökségi ülésen felszólaló Visinszkij külügyi népbiztoshelyettes – a nap jelentőségét méltató szavai mellett – utalt a Groza–Sztálin táviratváltásra, amellyel – nézete szerint – a román kormány „hitet fogadott a nemzetiségek egyenjogúságának elve mellett”.⁴⁵ Az értekezletre meghívott magyar politikusok és egyházfők ezek után úgy értelmezték a táviratot, hogy az erdélyi magyarság jogállásának rendezése során továbbra is számíthatnak a Szovjetunió támogatására. A táviratváltásra úgy tekintettek, mint a nemzetiségi jogokat garantáló nemzetközi szerződésre.⁴⁶ Az MNSZ Észak-Erdélyi Alközpontja erre alapozva – az 1945. március 24-én kelt memorandumában – a kormány felé éppen a táviratváltásra hivatkozva lépett fel az anyanyelvhasználat teljes körű biztosításának igényével. Az Észak-Erdélyi Alközpont megállapítása értelmében az „ezekbe a dokumentumokba foglalt garancia, amely dokumentumok, nemzetközi szerződések (sic!), a továbbiakban is hivatalos nyelvként biztosítják a nemzetiségek anyanyelvhasználati jogát”.⁴⁷

Természetesen a táviratváltás nem tekinthető jogforrásnak. Legfeljebb nyomásgyakorló eszközként lehetett volna felhasználni a kormánnyal folytatott tárgyalások alkalmával, amelyet – eddigi kutatásaink alapján – az MNSZ politikusai nem alkalmaztak.

43 Demeter János nyilatkozata a nemzetiségi kérdéssel szülő könyvének megjelenése kapcsán. *Világosság*, 1945. március 25.

44 „...az új kormány [...] Erdély területén a kívánatos csendért és rendért, a nemzetiségek jogainak biztosításáért [...] felelősséget vállal...” *Orosz–magyar fegyverszüneti egyezmény*. Kolozsvár, Józsa Béla Atheneum, 1945. 11. p.

45 *Minorități...* i. m. 70–71. p.

46 Vescan Teofil, az ODA Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottságának (a továbbiakban: ODA É-E VB) társelnöke ugyancsak itt mutatta be az ODA É-E VB Memorandumát, amelyben kérték a grémium autoritásának elismerését, az Észak-Erdéllyel kapcsolatos kormányintézkedések meghozatala előtt előzetes konzultációt, proporcionalitást a közigazgatásban, a nemzetiségi státútumnak a módosítását az MNSZ Memorandumában lefektetett elvek alapján, és egy „visszacsatolási” államtitkárság felállítását a Minisztertanács Elnöksége mellett, amelynek tagjait az ODA É-E VB jelölte volna ki. Az ODA É-E VB Memorandumában Sztálin táviratát garanciának tekintették: „Erdély északi részének visszaadása a román közigazgatás fennhatósága alá bizonyos feltételek mellett történt, amelyeket ha nem tartunk tiszteletben, akár külpolitikai nehézségeket is vonhat maga után.” Uo. 74. p.

47 Uo. 81. p.

Az MNSZ egyesített legfelsőbb vezetésének álláspontját jól tükrözte Kurkó Gyárfásnak az MNSZ első kongresszusa nyitó napján elhangzott felszólalása. A tisztségében megerősített elnök a táviratváltásra nem mint tárgyalási alapra, hanem mint a román demokrácia és a Szovjetunió jóindulatának biztosítékára tekintett: „mi azt hisszük, hogy erősebb kezesség, erősebb szerződés nekünk nem kell”.⁴⁸

Miközben a táviratváltás lassan feledésbe merült, az egyre reménytelenebb párizsi béketárgyalások hírére egyes magas rangú MNSZ-es politikusok is úgy vélekedtek, hogy mozgástér hiányában az MNSZ helyett a magyar kormánynak kell követelnie a kisebbségi jogok nemzetközi kodifikálását. Az „MNSZ központi vezetőségének egyik leg-súlyosabb, szélsőbaloldali beállítottságú”⁴⁹ képviselője, a bukaresti magyar politikai misszió tagjával – 1946. április legelején – magánbeszélgetést folytatott. Ennek során a magyar kormánynak a béketárgyalásokon tanúsítandó magatartását – többek között – abban jelölte meg, hogy „a nemzetiségi egyenjogúsításra megfelelő biztosítékokat kér, és azoknak a megvalósítására Romániát a nemzetközi fórum által megfelelő formában kötelezteti”.⁵⁰

Az MNSZ vezetőségének legfelsőbb szintjén a vélemények eltértek egymástól. Az MNSZ bukaresti kommunista pártvezetéshez közelebb álló irányzata az RKP által ellenőrzött kisebbségi sajtóban ismertette álláspontját a kisebbségi jogok nemzetközi garantálásával kapcsolatban. Miután a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i párizsi ülészakán visszaállították az 1940-es magyar–román határt, Bányai László, az MNSZ Országos Végrehajtó Bizottságának tagja – a *Világosság* hasábjain – kijelentette, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi garanciák sikertelenségét a történelmi példák igazolták, mivel azok – elsősorban – a „belső politikai erőviszonyok szilárdságának [a] függvénye”-i.⁵¹ A bukaresti magyar külképviselet tagjaival folytatott május eleji beszélgetés alkalmával Bányai a nemzetiségi jogok „legfőbb biztosítékeként a román demokrácia megerősödését jelölte meg”, valamint a nagyhatalmi vetélkedések elkerülése érdekében „helyesebbnek látná – tolmácsolta a magyar diplomata –, és vele együtt az MNSZ vezetősége is, ha a magyar nemzetiség jogainak biztosítása valamilyen formában a Szovjetunióra volna bízható”.⁵²

A székelyudvarhelyi kongresszuson azonban olyan vélemény is elhangzott a nemzetiségi törvénytervezet vitája során, hogy a magyarság jövőjét nem lenne szabad a belső erőviszonyok bizonytalan és váltakozó szeszélyének kitenni. Ezért az egyik küldött azt látta volna helyes megoldásnak „ha az állammal kötendő egyezséget a nagyhatalmak garanciájához kötnék”.⁵³ Valószínűleg a jelenlévők egy része – legalábbis a jegyzőkönyv tanúsága szerint – hasonlóképpen vélekedett erről a kérdésről, és ebbéli meggyőződésüknek a „Megszavazzuk!” közbekiáltásokkal adtak hangot.⁵⁴

A kongresszuson ennek ellenére egyetlen határozatot sem fogadtak el, amelyben a nemzetiségi jogok védelmében nemzetközi garanciákat követeltek volna. Erről a lehetséges nemzetközi hivatkozási alap követeléséről való lemondást, a kongresszus egyes résztvevői azzal igazolták, hogy a nemzetiségi törvénytervezet elfogadásával elébe vágunk a békekon-

48 *Világosság*, 1945. május 8.

49 MOL Külügyminisztérium iratai, Románia admin., XIX-J-1-k, 18. d., 16/b. ikt. sz. 898/pol/1946. sz. n. Az illetőt nem sikerült azonosítani.

50 Uo.

51 *Világosság*, 1946. május 13.

52 Fülöp Mihály–Vincze Gábor: i. m. 200. p.

53 ANDJ Mureş, 599. F. dos. 545/1946. 17. f.

54 Uo.

ferencia kisebbségi jogokat szabályozó határozatainak.⁵⁵ (Azt feltételezték, hogy a lehetséges romániai szabályozás majd ügyis meghaladja a nemzetközi elvárásokat.) A kongresszuson végleg lezárult a vita, amelyen a nemzetiségi jogokat szabályozó törvénytervezet elfogadásával semlegesítették a nemzetközi garanciákat követelők szűk csoportját.

A nemzetiségi törvény

Romániában a kisebbségi kérdés 1944 őszén először mint állambiztonsági, közigazgatási probléma jelent meg, majd a későbbiekben ezt a keretet túllépve nemzetközi ügygé és a hatalomért folyó belpolitikai küzdelem eszközévé vált. Ebből kifolyólag a kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozás és gyakorlat, így a nemzetiségi törvény sorsa is csak ebben a keretben értelmezhető.

Annak ellenére, hogy az 1945. február 7-én megjelent Nemzetiségi Statútum – a kisebbségeket érintő jogalkotás terén nagy előrelépésnek tekinthető a korábbi állapotokhoz képest – rendelkezései mégsem feleltek meg a szükségleteknek. Jogkiterjesztés tekintetében csak a dél-erdélyi viszonyok közepette jelentett fejlődést, Észak-Erdélyben – a szovjet katonai közigazgatás közepette – sokkal szélesebb körben biztosították a nemzetiségi jogokat. A Kolozsváron megjelenő *Erdély* napilap hasábjain az észak-erdélyi szociáldemokrata politikusok már 1944 decemberében komoly kételyeket fogalmaztak meg a Statútum-tervezettel szemben.⁵⁶

Az MNSZ észak-erdélyi szervezete a román közigazgatás március 6-i visszatérése után is bírálta a Nemzetiségi Statútumot. Ugyanis az országon belüli jogegység megteremtése érdekében 1945. április legelején kiadott törvény⁵⁷ – a Nemzetiségi Statútum rendelkezéseivel szöges ellentétben – a közigazgatásban kizárólag a román nyelvhasználatot ismerte el. Az MNSZ Kolozs megyei szervezete ezért 1945. április 22-én azzal a kéréssel fordult az igazságügyi tárca vezetőjéhez, Lucrețiu Pătrășcanuhoz, hogy Kolozs megye prefektusának 847/1945. évi nyelvrendeletét törvényerőre emeljék.⁵⁸ A kérést azzal indokolták, hogy a Nemzetiségi Statútum nem szabályozta kellőképpen a közigazgatási hatóságok és igazságszolgáltató szervek belső nyelvhasználatát. A jogszabály legfőbb hiányosságát abban látták, hogy az „nem ír elő semmilyen szankciót azokkal szemben, akik nem tartják be rendelkezéseit”.⁵⁹

Az MNSZ 1945. májusi kongresszusán elfogadott határozat első pontjában ugyan csak felhívták a figyelmet a nemzetiségi törvény ezen hiányosságaira, és a Kolozs megyei szervezet beadványával egybehangzóan a nemzetiségi nyelvhasználat minél szélesebb körben való alkalmazását követelték.⁶⁰ A következő hetek eseményei azonban

55 Lásd Nagy Géza felszólalását. MOL Külügyminisztérium iratai, Románia admin., XIX-J-1-k, 18. d. 16/b. ikt. sz. 1890/pol/1946. sz. n., valamint Benda Béla kongresszusi küldött beszámolóját a Torda megyei intézőbizottság 1946. július 6-i ülésén. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946 dos. 118–119. f. A magyar kormány valóban megpróbálta elérni egy kisebbségi kódex elfogadását. Lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés*. Budapest, Héttorony Könyvkiadó, 1994, 159–165. p.

56 *Erdély*, 1944. december 25.

57 Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*. Budapest–Szeged, 1994, 28. p.

58 A jogszabály 3. szakasza kimondta: „Kolozsvár és Kolozs megye területén a hivatalos nyelv mind a román, mind a magyar nyelv.” A rendeletet közli: *A nemzetiségek egyenjogúságának útján*. Joó Rudolf be-szélgetése Demeter Jánossal. Budapest, Kossuth, 1983, 119–129. p.

59 Andreea Andreescu, Lucian Năstase, Andrea Varga: i. m. 85. p.

60 *A Romániai Magyar Népi Szövetség határozatai a Kolozsvárt 1945. május 6–13. között megtartott országos nagygyűlésen*. Kiadja a Központi Intézőbizottság, Minerva RT Kolozsvár 1945. 4. p.

azt támasztják alá, hogy az MNSZ vezetősége taktikai megfontolásból vagy külső nyomásra megváltoztatta álláspontját. A sérelmek orvoslását tárgyalások és konzultációk útján, valamint számtalan memorandum benyújtásával akarták elérni.⁶¹

A tárgyalások sikertelensége és a marosvásárhelyi határozat következtében kialakult belső legitimitációs válság a korábbi taktika revidálására készítette a szervezetet. Az új taktika alapját – a már említett ideológiai változások mellett – az 1946. év első felében meghirdetett „kiszélesítési” politika és a magyarság kollektív jogainak kodifikálása jelentette. A kollektív jogok értelmezése (határának kijelölése) kapcsán kirobant viták tovább mélyítették a szervezeten belüli törésvonalakat.

Bányai László és köre az adott politikai helyzetben a székelyföldi tömbmagyarság számára területi autonómiát, míg a szórványmagyarságnak az „individuális jogok” biztosítását tartotta reális célkitűzésnek.⁶² Demeter János, Kurkó Gyárfás és még sokan mások a szervezet közjogi funkciójának megerősítését (önkormányzati jellegét), újabb közhatalmi jogosítványok kivívását tartották célszerűnek, amelynek törvényes keretét és biztosítékát az új nemzetiségi törvény kidolgozása és elfogadása jelentette volna.

A Központi Intézőbizottság brassói értekezletén bebizonyosodott, hogy sem a nemzetiségi jogokat rögzítő Nemzetiségi Statútum rendelkezései, sem annak felügyeletére és ellenőrzésére, valamint a nemzetiségi jogok tanulmányozására létrehozott Nemzetiségi Minisztérium tevékenysége nem jelentett nagy előretörést a kisebbségi jogalkotás és érvényesítés terén.

Nagy Géza felszólalásában elismerte, hogy eredményeket értek el a romániai magyar tanügy jogi helyzetének rendezése területén, ellenben rámutatott arra is, hogy a magyarság számára kedvező jogi intézkedések alacsonyabb szintű jogforrások voltak. Bizakodva tekintett a két magyar tankerületi főigazgatóság munkájára, de utalt arra is, hogy létrehozása csak miniszteri rendeleten alapult, „sehol nincs törvénybe iktatva. Ha alkalmazzák a törvény szellemét – véli Nagy Géza –, meg kell szüntetni”.⁶³ Állításának jogosságát az egyik minisztérium válaszával támasztotta alá, amelyben a következő állt: „Egy miniszteri rendelet vagy intézkedés által teremtetett helyzet, amely nem egyezik a törvényes alappal, nem nyújt semmiféle biztosítékot a szerzett jogra nézve.”⁶⁴

Az Nemzetiségi Minisztérium kirakatjellegére azzal mutatott rá, hogy az MNSZ szakértői hiába dolgozták ki a nemzetiségi oktatás kérdését rendezni célzó törvénytervezetet, mert a beadványnak egyszerűen nyoma veszett a Nemzetiségi Minisztérium törvényelőkészítő ügyosztályán.⁶⁵

A felsorolt jogsérelmek mellett a magyarság kedvezőtlen jogi helyzetét tovább fokozta a román jogrendszer jellemző nagyfokú jogbizonytalanság. A Torda megyei föld-reform során a magyar károsultaknak ezzel kellett szembesülniük:

„A legnagyobb hiány az eljárás bizonytalansága, mely annak tudható be, hogy sem a törvény, sem a végrehajtó utasítások eljárási szabályokat nem tartalmaznak, s így a bizottságok, sőt az elnöklő bírő, valamint a felek sem tudják, hogy az ügyeket milyen szabályok szerint kell elindítani. Különösen bizonytalan a helyzet a bizonyítékok és a bizonyítás során, mert sem a tanúvallomásokat vagy tanúnyilatkozatokat, sem a szak-

61 1946 májusáig az MNSZ az agrárreform végrehajtása során felmerült magyar sérelmek orvoslása érdekében közel 16 memorandumot juttatott el kormányzervekhez. Nagy Miklós: Az 1945. évi agrárreform Erdélyben. *Társadalomtudomány*, 1946. október. 96. p.

62 *Világosság*, 1946. május 13.

63 Bányai László-hagyatéka, MOL XIX-j-1-I (1945–1958), 1. d. 1/g., sz. n.

64 Uo.

65 Uo.

értőket nem fogadják el, az okiratokat szintén kifogásolják, még ha azokat hatóság állította volna is ki.”⁶⁶

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az MNSZ vezetősége a kisebbségi jogok szabályozása területén némi eredményeket is elért, de látnunk kell azt is, hogy az esetek többségében a magyarság hátrányos megkülönböztetése tilalmát előíró jogszabályokról van szó. Az igazi nagy áttörést egy újabb nemzetiségi törvény jelentette volna, amelyel az MNSZ csak akkor állt elő, amikor az RKP részéről erre „engedélyt” kapott.

Az RKP meghívására 1946. május 17-én Bukarestbe érkezett MNSZ-küldöttség tájékoztatta szövetségesét a magyarság sérelmeiről. A beszámoló elhangzása után az RKP főtitkára, Gheorghe-Gheorghiu Dej egy „nemzetiségi statútum” kidolgozását vetette fel, „amely – Dej szerint – különleges figyelmet szentelne a magyarságnak [...], amely a kormány számára alkotmányt, az összes demokratikus erőknek pedig kötelezettséget jelentene”.⁶⁷ Azt is közölte, hogy a javaslatot az MNSZ dolgozná ki és terjesztené be a Nemzetiségi Minisztériumnak. Nem titkolta azt sem, hogy ezzel segítséget szeretnének nyújtani az MNSZ-nek a választási küzdelemben: „A magyar népesség lássa, hogy ki törődik az életükkel, a jogaikkal, ki áll az élükön. Lássák, hogy ki az MNSZ. Ez növelni fogja az MNSZ tekintélyét”.⁶⁸ A tárgyaló felek abban állapodtak meg, hogy az MNSZ jelöljön ki egy személyt, aki az Igazságügyi Minisztérium és a Nemzetiségi Minisztérium egy-egy delegált szakértőjével közösen egy új statútumot dolgozna ki. Az MNSZ képviselőjére az RKP Kolozs tartományi titkára, Vaida Vasile tett javaslatot Takáts Lajos személyében.⁶⁹ Tehát az RKP határozta meg az MNSZ jelöltjét.

Arra a kérdésre, hogy az RKP-t mi készítethette erre a lépésre, két magyarázatot is adhatunk. Egyrészt már az MNSZ küldöttsége előtt is felfedték azon szándékukat, hogy ezzel az MNSZ támogatottságát szeretnék növelni. Tehát a törvényt egy olyan propagandaeszköznek szánták, amellyel az MNSZ magához ragadná a magyar közvélemény tematizálását. Erre az MNSZ-nek nagy szüksége volt, mert a Külügyminiszterek Tanácsának május 9-ei határozata után az erdélyi magyarság még inkább eltávolodott a szervezettől. Másrészt az újabb nemzetiségi statútum ötletének felvetésével semlegesíteni akarták magyar diplomácia azon törekvéseit, amelyek a kisebbségi jogok nemzetközi kodifikálására és garantálására irányultak.

A bukaresti utasítások ellenére Kurkó Kolozsvárra visszatérve Demeter Jánost és az MNSZ Kolozs megyei jogügyi irodájának vezetőjét, Berivoy Jánost bízta meg a nemzetiségi törvény kidolgozásával.⁷⁰ Ez utóbbi két személy vezetésével elindított szakértői munkálatokba bevonták a kolozsvári jogászokat is, és ugyancsak a nemzetiségi törvénytervezet vitájának kellett volna képeznie a május végén Kolozsvárott megrendezett jogi és közigazgatási értekezlet legfőbb napirendi pontját.⁷¹ Az így elkészített törvényjavaslatot az MNSZ

66 ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 2/1946. dos. 49. f.

67 *Minorități...* i. m. 282. p. Dej javaslatát a választási küzdelem fényében kell értékelni, hiszen egy újabb, és természetesen az MNSZ-szel közösen kidolgozott nemzetiségi törvény, az MNSZ támogatottságát növelte volna.

68 Uo.

69 Uo. 285. p.

70 *A nemzetiségek...* i. m. 76. p. Demeter János és a többi kolozsvári jogász azzal a tudattal látott hozzá a törvénytervezet előkészítéséhez, hogy az „a legfelsőbb szervek [RKP, ODA, MNSZ VB – a szerző megj.], a nemzetiségi politikában legilletékesebb személyek [elsősorban Luca László – N. M. Z.] egyetértésén” alapult. Uo. 77–78. p.

71 Nagy Gézána a Központi Intézőbizottság székhelyudvarhelyi értekezletén elhangzott felszólalásából meg tudhatjuk, hogy a várakozásokkal ellentétben csak a tanácskozás harmadik, utolsó napján ismertette Demeter János a nemzetiségi törvénytervezetet, amelyről érdemi vitát nem folytattak. MOL, Külügyminisztérium iratai, Románia admin., XIX-J-1-k., 18. doboz, 16/b, ikt. sz. 1890/pol/1946. sz. n.

Országos Végrehajtó Bizottsága, a „bukaresti központi politikai és kormánysszervek”, illetőleg a Központi Intézőbizottság véleményezése után jóváhagyás végett az MNSZ második, ezúttal Székelyudvarhelyen megrendezett kongresszusa elé terjesztették.⁷²

A kongresszuson kiderült, hogy jogi szempontból egy félkész törvénytervezetet bocsátottak szavazásra.⁷³ A tervezetet betérjesztő Demeter János hiába utalta arra, hogy „tartalma teljes egészében azt a politikai programot foglalja magába, melyet az adott körülmények között a demokrácia mai fejlődési fokán fel lehet venni, és követelni lehet”, azonban a későbbi események mégis az ellenkezőjét bizonyították.⁷⁴ A kongresszuson – és amint azt látni fogjuk, a kormány és az RKP részéről is – a tervezetet elsősorban a székely autonómia és a Magyar Közművelődési Tanács létrehozása miatt bírálták.

Az ott felszólaló Szabédi László a székelyföldi megyék szövetségének jogköre pontosítását, a kormányhoz és a különböző hatóságokhoz való viszonyának konkretizálást kérte.⁷⁵ Nagy Géza is attól tartott, hogy ebben a megfogalmazásban csak „látszat autonómia” lesz, de továbbra is rendezetlen marad a határ menti magyarság helyzete.⁷⁶ A másik ilyen önkormányzati jellegű terv a Magyar Közművelődési Tanács létrehozásának felvetése volt. Az MNSZ tanügyi kérdéseiről felelős Erdélyi Gyula és a már említett Nagy Géza azért emelt kifogást ez ellen, mert az MNSZ-t anélkül, hogy ezt a tervezetben kifejtették volna, közhatalmi jogosítványokkal ruházta volna fel.⁷⁷ Valójában attól tartottak, hogy az MNSZ lesz az egyetlen, állam által is elismert hivatalos szerv, amelynek jogköre kiterjedne a magyar kulturális és oktatási ügyek irányítására és ellenőrzésére, csatlakozásra kényszerítve, sőt függőségi viszonyba rendelve ezáltal a magyar kulturális intézményeket, sőt a felekezeti iskolákat is.

A kormány – felmérve a román társadalmon belüli közhangulatot – még csak válassza sem méltatta a törvénytervezetet, mivel a közeledő párizsi értekezlet újabb ülészakára való tekintettel nem akart elébe menni egy olyan jogállapot elfogadásának, amelyre az országot nemzetközileg amúgy sem köteleznék. (Az azonban nem zárta ki a probléma lebegtetésének taktikáját.)

Az RKP-n belüli fogadtatás ennél sokkal rosszabb volt. Luca László az MNSZ által elkészített tervezetet – az igencsak rossz emlékezetű – Volksbund, a népcsoportjogokhoz hasonló szervezkedés irányába tett lépésnek minősítette.⁷⁸ Az elutasítás okát ab-

72 *A nemzetiségek...* i. m. 80. p.

73 Ezt támasztja alá a törvénytervezet betérjesztő Demeter János felszólalása is: „Ennek ellenére [az előkészületek ellenére – N. M. Z.] ez a dolog sem tekinthető olyannak, amelyben vagy a szakember, vagy a politikus ne tudna kiböngészni valami hiányt.” Nékám Sándornak, a bukaresti magyar politikai misszió vezetőjének véleményét a törvénytervezetről lásd Fülöp-Vincze: i. m. 235–239. p.

74 Demeter Jánost Kolozsvár alpolgármesteri székéből 1946. júliusában menesztették, majd az RKP-ból is kizárták.

75 ANDJ Mureş, 599. F. dos. 545/1946. sz. n. 17. f. A magyar diplomácia bukaresti vezetője is hasonlóan vélekedett a székelyföldi autonómiáról: „Ez a terv – bármilyen tetszetősen hangozzék is – végeredményben az erdélyi élet kettészakítását jelentené, és az autonómia által [le – N.M.Z.] nem fedett területek gyors elorsvasztásával járna. [...] A románság az autonómiában nem a Székelyföldnek adott jogokat látná, hanem abból azt érzékelné ki, hogy a Székelyföldön kívül maradt magyarság milyen jogokkal nem rendelkezik és teljes erővel ennek felszámolására vetné magát.” Fülöp-Vincze: i. m. 239. p.

76 ANDJ Mureş, 599. F. dos. 545/1946. 20. f.

77 A nemzetiségi statútumtervezet szövege: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989.* Szerk., bev. Vincze Gábor. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2001, 74–80. p.

78 Fülöp-Vincze: i. m. 255. p. Kurkó az MNSZ VB-nak májusban megtartott egyeztető ülésén úgy vélte, hogy a Magyar Közművelődési Tanács „az osztrák szociáldemokrata kultúraautonómia gyanúját keltheti”. Bányai attól tartott, hogy „a nemzeti képviselőt közjogi formulája alkalmat teremthet a Volksbund újrakedésére”. *A nemzetiségek...* i. m. 82–83. p.

ban kereshetjük, hogy még az RKP legfelsőbb vezetésén belül sem volt teljes egység a párt által követendő magyarságpolitika irányvonalának tekintetében.⁷⁹ Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a tervezet elfogadása egyet jelentett volna a székelyföldi autonómia támogatásával, amely az RKP részéről a választási küzdelmekben a legrosszabb taktikai lépésnek bizonyult volna.

Kurkó Gyárfás – az MNSZ választási sikerére alapozva, illetve a képviselőházba jutott 29 MNSZ-es parlamentezre támaszkodva – felirati beszédében ismételtlen kérte a nemzetiségi törvénytervezet elfogadását.⁸⁰ Az MNSZ-re leadott szavazatokat úgy értékelte, hogy azzal a magyarság a választások során teljesítette kötelességét, élen járt a demokrácia megszilárdításában, és most a demokrácián a sor.⁸¹ Az új nemzetiségi törvény létjogosultságát három tényezővel indokolta: 1. a Nemzetiségi Statútum „a régi szellemet idézi”, 2. „Az új nemzetiségi törvénnyel részben jogi alapokra kívánjuk fektetni az eddigi egyes rendeletekben szabályozott nemzetiségi jogokat”, 3. „teljes szigorral járjon el a kormány részéről kiadott törvények és nemzetiségi jogok megsértői ellen”.⁸² Kérte Székelyföld iparosításának támogatását is.

A képviselőháznak a trón üzenetére kiadott választervezete már jelezte a nemzetiségi törvénytervezet sorsát. A december 10-én elkészült választervezetben teljes mértékben megoldottnak nyilvánították a nemzetiségi kérdést: „Politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális téren az együtt lakó nemzetiségek számára biztosítva van a jogegyenlőség és a szabad fejlődés.”⁸³ A törvénytervezet még csak a parlament jogi bizottságában sem került megvitatásra. Aktualitását végül is az 1947. február 10-én aláírt román békeszerződés ratifikálásával veszítette el.⁸⁴ A magyar diplomácia törekvéseinek ellenére a békeszerződések nem tartalmaztak kisebbségjogi garanciákat, a kisebbséghez tartozók „egyéni védelmét [...] egyszerűen az emberi jogok nemzetközi tételével szándékoztak biztosítani”.⁸⁵ A moszkvai segítséggel hatalomra jutott román kormányzat és az RKP vezetői ezek után okafogyottnak látták a törvény elfogadását, már csak azért is, hiszen a békekonferencián az angolszász nagyhatalmakkal egyetemben a Szovjetunió is a kisebbségi megkülönböztetés minden formájának eltörlése mellett szállt síkra.⁸⁶

79 Az 1946. június 22-re összehívott központi aktívá ülésére hárult az a feladat, hogy egységes állásponthoz alakítsanak ki a nemzetiségi, nemzeti kérdésben. Az értekezlet összehívását Pătrășcanunak 1946. június 8-i kolozsvári beszéde tette indokolttá, mert mind az RKP-ban, mind a magyarság körében azt a látszatot keltette vagy éppen azt a meggyőződést erősítette, hogy az RKP magyarságpolitikája semmiben sem különbözik a román történelmi pártok hagyományos nemzetiségellenes felfogásától. Dej a megbeszélések végén felhívta a figyelmet, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa május 7-i határozata Romániának kedvezett, de a helyzetet „konszolidálni” kell, vagyis „megfelelő taktikát” kell kidolgozni annak érdekében, hogy pozícióikat megtartsák. A taktika pedig azt jelentette, hogy el kell ítélni az erdélyi magyar revizionizmust, de nem lehet szemet hunyni a román nacionalizmus megnyilvánulásai fölött sem. Constantiniu, Florin: *P.C.R., Pătrășcanu și Transilvania (1945–1946)*. București, Editura Enciclopedică, 2001, 208–210. p. A gyűlés jegyzőkönyve: Uo. 157–211. p.

80 A felirati beszéd szövege: *Népi Egység*, 1946. december 16.

81 *A Világosság* 1947. január 1-jei számában bizakodva hozták le teljes egészében a *Pravdában* megjelent cikket, amelyben az MNSZ-nek a demokrácia érdekében kifejtett tevékenységét méltatták.

82 Uo.

83 *România. Viața politică în documente 1946*. Ioan Scurtu (Cord.). București, Arhivele Statului din România, 1996, 527. p.

84 *România. Viața politică în documente 1947*. Ioan Scurtu (Cord.). București, Arhivele Statului din România, 1994, 91–108. p.

85 Fábrián Gyula–Ötvös Patricia: *Kisebbségi jog*. I. köt. Kolozsvár, KOMP-PRESS, 2003, 53. p. A szerzők a második világháború után kialakult kisebbségekre vonatkozó nemzetközi jogalkotást elemezve kifejtik, hogy ekkor a kisebbségi kérdést „áttolják a nemzetközi közjogi területről az államok közötti bilaterális kapcsolatok területére”. Uo.

86 Uo. 35–36. p.

Az MNSZ érdekvédelmi/érdekképviselési intézményrendszere

Az MNSZ érdekvédelmi/érdekképviselési intézményrendszerének létrehozása egyrészt a szervezet politikai célkitűzéséből, másrészt a román államigazgatás túlpolitizáltságából következett. 1945-től kezdődően a szakigazgatási szervek döntéseit a belpolitikai erőviszonyoknak megfelelően felállított politikai jellegű bizottságok vizsgálták felül, de tulajdonképpen itt hozták meg a végső döntéseket. Az MNSZ-nek, mint a román politikai rendszer tagjának, valamint az ODA, vagyis a kormánykoalíció támogatójának helyet biztosítottak, vagy ők maguk pozíciókat követeltek ezekben a bizottságokban.

Az MNSZ 1944 őszén csupán az etnikai érdekek artikulációjára vállalkozott, az észak-erdélyi példák ellenére a dél-erdélyi központ – eddigi kutatásaink szerint – tartózkodott bármilyen jellegű érdekvédelmi struktúra kialakításától.⁸⁷ Az MNSZ irányította nemzetiségi érdekvédelmi intézményrendszer alapjait az 1945-ben elfogadott szervezeti szabályzatban fektették le. Az első kongresszus alkalmával elfogadott szervezeti szabályzat értelmében az MNSZ célja: „...e) a romániai magyarság gazdasági, közművelődési, jogi és közigazgatási érdekeinek demokratikus szellemben való intézményes védelme és a nemzeti jogegyenlőség megvalósítása.”⁸⁸ Szervezeti szinten elsősorban a jogi és közigazgatási bizottságokra⁸⁹ hárult ezen feladatoknak az ellátása, de a napi gyakorlatban a gazdasági és a közművelődési bizottságok is hasonló tevékenységet végeztek.⁹⁰

Az országos, a megyei, illetve szükség esetén járási szinten felállított jogi és közigazgatási bizottságok munkálatait – az eredeti elképzelés szerint – ügyvédek vagy jogi és közigazgatási ügyekben járatos MNSZ-tagok vezették volna. A felmerülő sérelmes ügyek orvoslása érdekében első lépésben a helyi hatóságokhoz fordultak, majd vizsgálattal esetén a Központi Intézőbizottsághoz terjesztették fel azokat, természetesen a bírói eljárásban előírt formai követelményeknek megfelelően.⁹¹

A beérkezett panaszokat jegyzőkönyvbe vették, az általános jellegű jogsérelmek esetében (CASBI, földreform, inkadrálás stb.) pedig adatgyűjtést végeztek.⁹² Az így elkészült bizonyító iratanyag jó tárgyalási alapként szolgált a helyi közigazgatási szervekkel, illetve a kormánnyal és az RKP-val folytatott tárgyalások során. A panaszáradat miatt az MNSZ Központi Intézőbizottsága 1946 februárjában kiadott körlevelében arra

87 Az MNSZ Központi Intézőbizottsága az 1944. november 3-i utasításában a következő bizottságok megalkotását kérték a megyei, illetve helyi szervezetektől: közművelődési, sajtó-, testnevelési, női bizottság, és ifjúsági csoport. Bányai-hagyaték, MOL XIX-J-1-I (1944–1958), 1. doboz, 1/b. ikt. sz. 1/1944. sz. n.

88 A *Romániai Magyar Népi Szövetség szervezeti szabályzata*. Kolozsvár, Minerva, 1945. 3. p.

89 A szervezeti szabályzat 26. szakasza értelmében a jogügyi és közigazgatási bizottságok „feladata a megye magyarságát érintő jogi és közigazgatási kérdések feldolgozása és a megyei vezetésen keresztül az illetékes megyei hatósági szervek vagy pedig a szervezeti központ elé terjesztése”. Uo. 12. p.

90 A szervezeti szabályzat 17. szakaszának rendelkezései: „A gazdasági bizottság a romániai magyarság gazdasági kérdéseivel foglalkozik. Feladata a magyar gazdasági intézményeknek a Magyar Népi Szövetség kereteibe való bekapcsolása és működésüknek a hasonló jellegű állami és más intézmények működésével való egybehangolása.” Uo. 9. p.

91 Az MNSZ Országos Végrehajtó Bizottságának 335/1945. sz. körlevele 1945. júniusában a jogi és közigazgatási bizottságok működése tárgyában. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 1/1945. dos. 149. f.

92 Lásd a Torda megyei agrársérelmekről elkészült községenkénti kimutatást. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 2/1946. dos. 82–164. f., 239. f. A Központi Intézőbizottság jogi és közigazgatási ügyosztálya az 1946. február 4-én kibocsátott körlevelében arra kérte a vármegyei jogi és közigazgatási bizottságokat, hogy az adatokat ne hiányosan küldjék fel. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 2. f. Az MNSZ jogügyi osztálya az érintett személy által megfelelően kiállított ügyvédi meghatalmazás birtokában a bíróságokon is eljárhatott. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 16. f.

utasította a jogi és közigazgatási bizottságokat, hogy az egyéni sérelmekkel ne forduljanak a bukaresti vagy a központi irodához, hanem azokat lehetőleg helyben intézzék el.⁹³ Hatékony jogvédelemről még így sem beszélhetünk, mert a 23 erdélyi megyei szervezet közül csak 12 megyében működött állandó jellegű jogi és közigazgatási iroda vagy legalábbis jogi tanácsadás.⁹⁴ A konkrét adatok (írásbeli bizonyítékok, jegyzőkönyvek stb.) birtokában a jogügyi iroda előadója csak akkor járt sikerrel, ha az ügyet az MNSZ elismert politikusi is felkarolták⁹⁵ vagy megszerezték a megyei politikai bizottság támogatását.⁹⁶

A központi utasítások szerint helyi szinten a városi, illetve a községi gazdasági bizottságok az adott város vagy község területén működő magyar közösségi tulajdonnak számító gazdakörök, szövetkezetek irányítását kellett volna, hogy átvegyék, de a valóságban a magyar gazdasági sérelmek feldolgozására törekedtek.⁹⁷ Néhány esetben az Ekések Frontjával vagy az RKP delegátusaival közösen elvégzett kiszállás során orvosolták a helyi vagy megyei szakigazgatási szervek által elkövetett szabálytalanságokat.⁹⁸

Az egyéni panaszokat tartalmazó jegyzőkönyvek, az általános jellegű sérelmekről készült kimutatások, az ügyek rendezése érdekében végzett kijárárok mind-mind azt sugallták, hogy az MNSZ védelmébe veszi a magyar lakosságot, képviseli a „magyar ügyeket” a román állami hatóságok visszaéléseivel szemben. Az MNSZ számára az érdekképviselési funkció önlegitimációs eszközként működött, leginkább ezen keresztül mobilizálta a magyarságot. Az MNSZ Országos Szervező Bizottságának elnöke, Mezei Lajos a Kolozs megyei szervezet nagygyűlésén a csehszlovákiai magyarság sorsával példálózva mutatott rá arra, hogy az MNSZ Romániában megakadályozta a hasonló események bekövetkezését: „az erdélyi magyarság a csehszlovákiai magyarság sorsára jutott volna, de az MNSZ az, amely eddig is, és ezek után is a magyarság védelmére kel, és annak érdekeit képviseli”.⁹⁹

A magyar népesség számára a szervezet érdekképviselési funkciója hozzájárult az MNSZ-szel való azonosulás, a pártidentitás, valamint a párttámogatás kialakulásához. Ugyanakkor egyfajta tiltakozási csatornaként is működött. A Torda megyei kövendi szervezet elnökének jelentése is erről tesz tanúbizonyságot:

93 ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 7. f.

94 A Központi Iroda beszámolója a székelyudvarhelyi kongresszuson. Lásd *Nemzetiségi Anyaszervezetünk. Kurkó Gyárfás két beszéde, Intézőbizottsági jelentés, közgyűlési záróhatározat az MNSZ Székelyudvarhelyt 1946. június 27–30. között megtartott országos nagygyűlésén*. Kolozsvár, MNSZ intézőbizottsága, 1946. 26. p. A Központi Iroda vezetője, Csákány Béla jelentésében hangsúlyozta, hogy a jól működő jogi irodák egyes megyei szervezeteknél „panaszirodákká” váltak. Uo. 16. p. Csákány Béla a jól működő megyei jogi irodák közé sorolta a Torda megyei jogi és közigazgatási bizottságot, holott éppen a bizottság október havi jelentéséből fény derül arra, hogy nem volt állandó jellegű megyei jogügyi iroda. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 180. f.

95 A Kolozs megyei MNSZ végrehajtó bizottságának október 18-i ülésén a jogügyi iroda politikai támogatást kért, mert az előadó szerint „szükség van 2-3 politikusra, aki ott, ahol a jogvédelem hatásköre megszűnik és politikai súlyra van szükség, harcos kiállásával eredményt biztosít”. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 2/1946. dos. 252. f.

96 A Kolozs megyei MNSZ végrehajtó bizottságának december 3-ai ülésén a megyei jogügyi iroda vezetője javasolta, hogy az üzemhelyiségek kiürítésének kérdését terjesszék fel a megyei politikai bizottsághoz, mert ebben az ügyben csak ott lehet eredményt elérni. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 2/1946. dos. 285. f.

97 ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 10., 13., 14. f. Például a gazdasági bizottságokon keresztül ismertették az újabb és újabb CASBI törvényekkel kapcsolatos tennivalókat. Uo. 21., 30–31. f.

98 A Kolozs megyei szabálytalan birtokba helyezések felülvizsgálása. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj 5/1947. dos. 135. f.

99 Mezei Lajos felszólalása a Kolozs megyei szervezet 1946. január 23-i nagygyűlésén. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 2/1946. dos. 102. f.

„A Magyarországról, illetve az Észak-Erdélyből hazatért birtokainak elvételét kitartó elszántsággal, többszöri szembeszállással sikerült megakadályoznunk, és így községünkben semmiféle casbis jogfosztás nem történt, Gál Miklós dr. esetét kivéve, kinek minden reménye meglehet arra, hogy vagyonát visszakapja, mert községünk lakossága nagyon kevés kivétellel, egy szívvel, egy lélekkel mellette áll, és nem hagyja elveszni azt az embert, aki községünknek mindig csak a javát szolgálta. Együtt érzünk Gál Miklós doktorral és minden más, bárhová való magyar testvérünkkel, s ezért minden náci betyárságon alapuló jogfosztás ellen tiltakozunk. Bátran odakiáltjuk a nagyvilágnak, hogy élni akarunk, és nem engedjük magunkat kifosztani. Mi nem kívánjuk a másét, *de ami a mienk, ahhoz se nyúljon senki, akinek az élete kedves* [eredeti kiemelés – N. M. Z.]!

Jelentésemet azzal zárom, hogy *mindenben hűséges segítőtársai leszünk az MNSZ Országos Elnökségének mindaddig, amíg az erdélyi magyarság érdekeinek védelmét maradéktalanul ellátja*”¹⁰⁰ [kiemelés – N. M. Z.].

Az 1946. évi választási előkészületek egyik kiemelt témája volt az MNSZ érdekképviselési jellegének megerősítése. Az MNSZ érdekképviselési politikájának új ideológiai alapját a Központi Intézőbizottság brassói ülésén, illetve a székelyudvarhelyi kongresszuson rakták le.¹⁰¹ A brassói értekezlet alkalmával elfogadott határozatokat a megyei szervezetek úgy értékelték, hogy „az MNSZ bizonyos taktikára tért át: saját önvédelmére és jogainak a megállapítására”.¹⁰² A székelyudvarhelyi kongresszuson Kurkó egyértelműen fogalmazott a tekintetben is, hogy a magyar érdekképviselőt kizárólagos jogát az MNSZ saját maga számára tartja fenn:

„Mi bármilyen komoly demokratikus szervezet is legyünk, és bármilyen szoros szövetségben is álljunk a demokratikus más ajkú szervezetekkel, mégis azt világosan kell lássunk minden magyar demokrata, *hogy a jogegyenlőség kivívásában, kultúránk fejlesztésében, népünk szolgálatában egyetlen szervezet lehet, amely minket képvisel ebből a szempontból. Ez pedig a saját magyar szervezetünk, az MNSZ.* (Úgy van!) Oszályharcos testvéreink menjenek a munkások, a földmunkások vagy bármilyen társadalmi érdekhez tartozó, politikai osztályharcos életüket kiélhetik a saját szervezeteikben, gazdasági szempontból pedig mindnyájan, iparosok, kereskedők, értelmiségiek, munkások egyaránt tartozhatnak általános gazdasági érdekeik megvédésére a szakszervezetbe, de ez nem azonos a saját nemzetiségi kultúránkkal, a saját nemzetiségünkért folytatott harccal. Ott azokban a szervezetekben, hol találkozunk más ajkú testvéreinkkel, szolgálatot tesznek népünknek és fajtájuknak azzal, hogy megszerzik már a bizalmat, plántálják, fejlesztik és ezáltal szövetségeseiként nyerik meg a saját nemzeti politikánk megoldására is, ez a nem világos fogalom, mi uralja tehát a falvainkat, még a mai napig is kísért.”¹⁰³

Kurkó beszédében elsősorban a kisebbségi politizálás területén keletkezett zavarokra utalt. Az MNSZ vezetése elutasította az SZDP OMB-nak azon törekvését, hogy közös választási blokkot hozzanak létre. De többek között a székelyföldi megyékben a baloldali pártszervezkedések miatt merültek fel nézeteltérések, hiszen ezek itt csak a magyar lakosság soraiból regrutálhatták tagságukat. Ugyanakkor jelzés volt az EF írá-

100 ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 3/1946. dos. 83–84. f.

101 Ezt már korábban bemutattuk, itt csupán az új taktikának a jogvédelemre vonatkozó érvrendszerét ismertetjük.

102 Kós Károly felszólalása a Kolozs megyei intézőbizottság 1946. április 14-i ülésén. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 2/1946. dos. 133. f.

103 ANDJ Mureş, 599. F. 545/1946. dos. 12. f.

nyába is, mert a szervezet elnöke egyértelművé akarta tenni, hogy a falusi magyar népesség az MNSZ legitimációs bázisa, szavazótábora.

A jogvédelmi tevékenység fokozása érdekében az Országos Végrehajtó Bizottság 1946 áprilisában egy választói és jogvédelmi alapot hozott létre,¹⁰⁴ majd ez év szeptemberében a bukaresti Jogügyi Iroda mellett egy Jogügyi Bizottságot állítottak fel.¹⁰⁵ Ezzel párhuzamosan a megyei jogügyi és közigazgatási bizottságok több száz esetről vettek fel jegyzőkönyvet vagy számtalan alkalommal nyújtottak jogsegélyt.¹⁰⁶ Tevékenységüket az tette indokolttá, hogy egyes megyék magyarsága a megoldatlan sérelmek miatt „demoralizált” állapotba jutott.¹⁰⁷

Az általános jellegű magyar gazdasági sérelmek orvoslása területén sem a jogvédő irodák, sem az MNSZ Országos Gazdasági Ügyosztálya nem bizonyultak hatékonyak. Az MNSZ vezető politikusainak szembesülniük kellett azzal a ténnyel, hogy megfelelő szakértelem hiányában az ügyosztályok munkája eredménytelen, szükség van az apparátus professzionalizására. Kós Károly, a Kolozs megyei MNSZ elnöke a *Világosság* hasábjain 1946 januárjában megjelent cikkében maga is e mellett érvelt. Az MNSZ megalakulásának első időszakában felszínre került „erők megfelelték, elegendők voltak és a maguk helyén jó munkát is tudtak végezni a megalapozás és az újjáépítő munka első szakaszában, azokat az építés második, egészen más természetű szakaszában – vélte Kós Károly – ki kell egészíteni, ki kell bővíteni olyan erőkkel, amelyek ezt a munkát el tudják végezni, illetve irányítani és vezetni”.¹⁰⁸ A székelyudavari kongresszuson maga Kurkó is bevallotta, hogy a szervezet vezető garnitúrájába juttatott „becsületes, proletár harcosok”, „politikai harcosok [...] nem minden esetben feleltek meg a valóságnak”.¹⁰⁹

Az MNSZ politikusainak azt is be kellett látniuk, hogy nemcsak a gazdasági jogvédelemhez szükséges szakértelem hiányzik a szervezetből, hanem az ehhez kapcsolódó intézményrendszer is az MNSZ struktúráján kívül található.

Bár az MNSZ első kongresszusa után számos kísérletet tettek, hogy az EMGE-t beolvassák az MNSZ Országos Gazdasági Bizottságába,¹¹⁰ valamint a két szervezetet központot egyesítsék és az MNSZ irányítása alá vonják,¹¹¹ ám ezek a törekvések sor-

104 „A felszabadult reakció egyre merészebben támadja nemzetiségi jogainkat, s emiatt a Népi Szövetségünk harca is súlyosabbá válik.” ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946 dos. 83. f.

105 Uo. 26. f.

106 A Kolozs megyei MNSZ végrehajtó bizottságának adatai szerint a megyei jogügyi- és közigazgatási bizottság 1946. július 11-től egészen 1946. szeptember 10-ig 711 esettel foglalkozott. ANDJ Cluj, 26. F. UPM Turda, 2/1946. dos. 246. f.

107 Beszámoló a Torda megye szervezet június havi tevékenységéről. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 1/1946. dos. 120. f. A „Községi tagozatunk nevében tisztelettel kérem jelen közgyűlésen keresztül az MNSZ Országos Elnökségét, hogy földig sújtott magyarságunk létkérdésének az érdekében sürgősen eszközölködjön ki a kormánytól törvényrendeleteket, amelyek véglegesen közmegnyugvásra tisztázzák az abszintizmus fogalmát, s teljesen megszüntetik Erdély magyarságával szemben a CASBI és a földreform égbekiáltó igazságtalanságait.” A marosludasi MNSZ szervezet levele a megyei központhoz 1946-ban. ANDJ Cluj, 28. F. UPM Turda, 3/1946. dos. 204. f.

108 *Világosság*, 1946. január 7.

109 ANDJ Mureș, 599. F. dos. 545/1946. 11. f.

110 „Az EMGE mozgalmi alakulatai a kolozsvári nagygyűlés határozatainak megfelelően beolvadt[ak] a Magyar Népi Szövetség országos központjába és itt a gazdasági ügyosztály keretében, mint mezőgazdasági osztály működnek. Az EMGE vármegyei kirendeltségei hasonlóképpen beolvadnak megyei szervezeteinkbe és a megyei intézőbizottság keretében létesítendő gazdasági bizottságok vezetése alá kerül.” Az MNSZ Országos Végrehajtó Bizottságának 355/1945. sz. körlevele az EMGE működésének tárgyában, 1945. június [?] ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 1/1945. dos. 148. f.

111 *A Romániai Magyar Népi Szövetség határozatai...* i. m. 7–10. p.

ra kudarcot vallottak. Ezért az MNSZ 1946 januárjában új taktikához folyamodott. Egyrészt lehetőséget biztosított az EMGE és a szövetkezetek számára, hogy követeléseiket megfogalmazhassák, de ezzel egy időben az MNSZ párhuzamos gazdasági érdekvédelmi szerveket hozott létre.

Az EMGE másfél év után, 1946 februárjában Marosvásárhelyen megtarthatta tisztújító közgyűlését,¹¹² majd az év áprilisában a Szövetség és Kaláka szövetkezeti központok – Kurkó Gyárfás és az Országos Jogügyi és Közigazgatási Osztály vezetője, Demeter János javaslatára¹¹³ – közös kongresszuson vitatták meg a szövetkezeteket sújtó állami diszkriminációs intézkedéseket. Azonban rövid időn belül kiderült, hogy az MNSZ nem mond le a gazdasági érdekvédelem tematizálásáról és intézményi reprezentációjáról sem.

Az MNSZ gazdasági bizottságának 1946. április 10-i marosvásárhelyi értekezletén – nem véletlenül – két fő problémát vitattak meg: az erdélyi magyar bankok és a székelyföldi ipar és kereskedelem helyzetét.¹¹⁴ Az erdélyi magyar bankok ügyének felkarolása a magyar nagypolgárság anyagi és erkölcsi támogatásának megnyerését szolgálta, míg Székelyföld gazdasági felzárkóztatásának tervével a székelyföldi magyar szavazatok elnyerését célozták meg. Az értekezleten elhatározták, hogy május 10-re Brassóba, az MNSZ székházába országos gazdasági konferenciát hívnak össze, amelyre meghívást kapnak a vármegyei gazdasági bizottságok MNSZ-es küldöttein kívül a „romániai magyarság kisipari, nagyipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, műszaki, vegyszeri, pénzügyi, faipari és szövetkezeti” szakemberei is. Leszögezték, hogy a brassói konferenciára „lehetőség szerint részletes tervet dolgoznak ki Székelyföld iparosítására vonatkozólag”, valamint „javaslatot készítenek egy román–magyar és magyar–román gazdasági kamara felállítására Bukarestben, illetve Budapesten”.¹¹⁵ Elképzeléseik szerint a gazdasági kamara Erdély különböző városaiban fiókokat létesített volna.

Az MNSZ gazdasági bizottságának május 10–11-i brassói gazdasági értekezletén a magyar gazdasági érdekképviselői intézmények szakelődői és más felkért szakértők tájékoztatást adtak a magyarság mezőgazdasági és ipari termelésének helyzetéről. A megbeszélések végén határozati javaslatot fogadtak el, melynek első pontjában kimondták: „Erdélyi társadalmunk csak úgy tudja helyét megállni, ha megmaradt gazdasági és pénzügyi intézményeit egységes irányítás mellett újjászervezi. A cél elérése érdekében megalakítja az MNSZ gazdasági bizottsága mellett működő *Romániai Magyar Gazdasági Tanácsot* [a továbbiakban: ROMAGÁT]”¹¹⁶ [eredeti kiemelés – N. M. Z.]. A tervek szerint a ROMAGÁT központi irodáját Kolozsváron állították volna fel, míg Bukarestben egy képviselői irodát nyitottak volna. A 25 tagú tanácsba behívás alapján helyet kaptak a különböző magyar gazdasági érdekképviselői csoportok, amely grémium összeállítására viszont az MNSZ Elnökségét kérték fel.¹¹⁷ Az előkészítési munkálatok elvégzésére kinevezett háromtagú bizottsághoz az a Böszörményi Sándor is csatlako-

112 A szervezéssel kapcsolatos információkat lásd MOL, Külügyminisztérium TÜK, Románia, XIX-J-1-j (1945–1968. I.), 17. d., 16/b. ikt. sz. 281/pol/1946. sz. n.

113 ANDJ Cluj, 790. F. Alianța Cooperativelor Economice și de Credit, 3/1945–48. dos. 76. f.

114 MOL, Külügyminisztérium iratai, Románia admin, XIX-J-1-k, 18. d. 16/b. ikt. sz. 1057/1946. sz. n.

115 Uo.

116 *Világosság*, 1946. május 16. A 11 pontból álló határozati javaslatban kitértek a mezőgazdasági problémákra (gyümölcsstermesztés, méhészet, állattenyésztés, magyar állatorvosok besorolása), a mezőgazdasági szakoktatásra, a magyar pénzintézetek helyzetére, valamint a CASBI és a szövetkezetek ügyére. MOL, Külügyminisztérium iratai, Románia admin, XIX-J-1-k, 18. d. 16/b. ikt. sz. 40.971/1946. sz. n.

117 *Világosság*, 1946. május 16.

zott, aki a két világháború között a Romániai Nagyiparosok Országos Egyesületének Erdélyi-Bánati ügyvezető igazgatójaként tevékenykedett.¹¹⁸

Az MNSZ taktikája részben sikert aratott, mert úgy tűnt, vagy legalábbis azt a látszatot keltette, hogy képes együttműködni a különböző társadalmi rétegekkel, s mi több, az érdekcsoportokat bevonják a politikai döntéshozatalba. Valójában a romániai magyarságon belül létező és szabad társuláson alapuló érdekcsoportokat megpróbálta a saját intézményi csoportjává alakítani, vagy másképpen fogalmazva, saját hivatalnok rétegévé, bürokráciájává akarta tenni. Az MNSZ önerőből nem volt képes felülkerekednie a problémákon, a többletlegitimációs kényszerből fakadóan növelnie kellett intézményi kapacitását. A – nem csak – a magyar gazdasági intézményrendszerrel és érdekcsoportokkal való kapcsolatot ekkor még egyfajta koordinációs viszonyrendszerként értelmezte, ami a valóságban munkamegosztást feltételezett: a politikai védelem ellenében a magyar érdekcsoportok együttműködnek az MNSZ-szel. Ezt a tételt Kurkó Gyárfás az 1946. márciusi brassói intézőbizottsági ülés után megtartott brassói népgyűlésen így fejtette ki: „Azonban, hogy még egészségesebben működjön szervezetünk, szükség volt a munka egészséges megoszlás[ár]ra. Különböző nemzetiségi szervezeteink voltak a múltban: mezőgazdasági, szövetkezeti és egyházi egyesületek, szociális intézmények.”¹¹⁹ Az MNSZ kereteinek „kiszélesítése” a kooperáció azért szükséges, hogy „ezt a munkát – véli az MNSZ elnöke – ne politikai embereink végezzék”.¹²⁰ A székelyudvarhelyi kongresszuson az MNSZ elnöke még pontosabban fogalmazott: „ezen szervezetek, intézményeink naggyűléseink határozatait programunkká tettük, a kongresszussal ismertetni fogjuk azokat a határozatokat, amelyeket az illetékes szakegyesületeink vagy tanácsadó szervezeteink hoztak, mi politikai szempontból felülvizsgálva magunkévá fogjuk tenni, és politikai erőink teljes latba vetésével igyekezni fogunk azoknak a megvalósítására.”¹²¹

De nem feledkeztek meg a székelyföldi szavazatokról sem, vagyis a marosvásárhelyi gazdasági értekezleten felvetett székelyföldi gazdasági felzárkóztatást célzó tervről. Ennek érdekében a brassói gazdasági értekezleten bejelentették a Horizont Rt. megalakítását. Az eredeti elképzelések szerint a Horizont Rt. a székelyföldi „természeti kincsek kihasználására, faipari, szövőipari vállalatok alapítására, a székely borvizek értékesítésére, mezőgazdasági termények értékesítésére, árubehozatalra, gyárak és irodák létesítésére alakult”.¹²²

A későbbi események azt bizonyították, hogy az MNSZ képtelen volt növelni intézményi kapacitását. Egyrészt azért, mert a létrehozott párhuzamos gazdasági intézmények nem építették ki saját szervezeti rendszerüket. A ROMAGÁT központi irodája csak kirakat jellegű volt,¹²³ a Horizont Rt. megalakulását annyira elhúzódt, hogy az új gaz-

118 Uniunea Generală a Industriaşilor din România (UGIR), vagyis a Romániai Nagyiparosok Országos Egyesületének Erdélyi-Bánati tagozata 1919–1920-ban jött létre. Böszörményi a román Nemzeti Liberális Párttal tartott fenn jó kapcsolatokat. *Erdélyi és Bánati Közgazdasági Lexikon*. Szerk. Dr. Klein Dezső–Fried János. H. n. 1929, 58–59. p. A bizottság másik két tagja: Antal Dániel, az MNSZ gazdasági bizottságának vezetője és Zsigmond Ákos. *Világosság*, 1946. május 16.

119 Bánya László hagyatéka, MOL XIX-J-1-I (1945–1958), 1. d. 1/g. sz. n. A brassói intézőbizottsági ülésen felszólaló EMGE-küldött ezt a viszonyt a következőképpen határozta meg: „Mi, akik az MNSZ politikai védelmét élvezzük és élveztük a múltban, mi nem lehetünk és nem leszünk hálátlanak. Éppen ezért kívánunk megegyezést, békés egyetértést. Uo. sz. n.

120 Uo. sz. n.

121 Uo. sz. n.

122 MOL, Külügyminisztérium iratai, Románia admin, XIX-J-1-k, 18. d. 16/b. ikt. sz. 40.971/1946. sz. n.

123 A ROMAGÁT kolozsvári központi irodája részére a Szövetség épületében különítettek el egy szobát, az irodában csak Böszörményi és a szövetség Szövetkezeti Központtól „kölcson vett” titkárnő dolgozott csupán. Az információért köszönettel tartozok Kiss Andrásnak, a kolozsvári állami levéltár nyugalmazott főlevéltárosának.

dasági viszonyok közepette elveszítette aktualitását,¹²⁴ és az újjászervezett megyei gazdasági bizottságok sem töltötték be hivatásukat.¹²⁵ Másrészt az 1946-os novemberi választások után hatalmi pozícióját tovább növelő RKP magyarságpolitikájában taktilai elmozdulások történtek.

A demokrácia győzelme a jogegyenlőség fölött

A választási eredmények tükrében az MNSZ politikusai úgy érezték, hogy a megszerzett parlamenti mandátumok¹²⁶ legitimé tették a szervezet azon törekvését, hogy a romániai (össz)magyarság politikai képviselőjének tekintse magát. Ugyanakkor attól, hogy a magyarság egységes választási magatartásával és az MNSZ-nek a választásokat megnyerő Demokratikus Pártok Blokkja (a továbbiakban: DPB) irányába tanúsított lojális együttműködésével hozzájárult a román politikai helyzet konszolidálásához, jogosan azt remélték, hogy most már semmi sem állhat a nemzetiségi egyenjogúsítás útjába. Részből a sikeresebb érdekvédelmi politizálás érdekében az MNSZ VB 1947. február 11-i ülésén a DPB-hez való csatlakozás mellett döntött.¹²⁷ Azonban a kül- és belpolitikai életben bekövetkezett egyensúly-eltolódások ártrendezték az MNSZ-nek a román politikai palettán elfoglalt helyét.

A hatalomra törő RKP állampolitikai felfogása nem tolerálta azokat az elképzeléseket, amelyek a különböző erőforrásokat kivonni szándékoztak az állami ellenőrzés alól. De nemcsak az állami tulajdonban lévő erőforrásokat vonta felügyelet alá, hanem ezzel párhuzamosan a szabad társuláson alapuló szervezetek, intézmények felszámolása vagy beolvasztása érdekében is különféle intézkedéseket hozott. Ebből kifolyólag az önálló magyar gazdasági – és egyéb – intézményrendszer további fennmaradását az RKP nem támogatta. Luca Lászlónak az *Igazság* május 22-i számában megjelent politikai vádbeszédnek tekinthető cikke tulajdonképpen erre hívta fel a figyelmet. Az „elv-telen »magyar egység«”¹²⁸ vádja kijózanítóan hatott. Luca helytelenítette az MNSZ-nek azon szándékát, hogy a magyarsághoz való tartozást – és ezzel a magyarság érdekeit – az MNSZ felügyelete alá vont, illetve általa létrehozott intézmények, valamint a vele munkamegosztásban álló magyar intézményrendszer együttesen határozzák meg. Az RKP nem vertikális társadalmi modellben gondolkozott, hanem horizontális modellben, osztálytársadalomban, ahol az állami felügyelet és az állami elosztás a vezérelv.

Természetesen ez felerősítette az MNSZ-en belül már korábban kifejeződött csoportok közötti ellentéteket. Az MNSZ Bukarestben május 30-tól június 2-ig tartott maratoni VB-ülésén – az alapszabályzatnak ellentmondva – felállított héttagú politikai titkárságra há-

124 Sajtóhírek szerint a Horzint Rt. megalakítása 1946. december közepéig elhozódott (lásd *Népi Egység*, 1946. december 14.), míg a levéltári források arról tanúskodnak, a miniszteri engedély megszerzésére és cég bejegyzésére csak valamikor 1947 elején került sor. A Horizont Rt. 1947. április 22-i átirata az MNSZ gazdasági bizottságaihoz a Horizont Rt. fiókok értesítése tárgyában, valamint a részvénytársaság alapszabályzatát illetően lásd ANDJ Cluj, 26. F. UPM Cluj, 5/1947. dos. 276–273. f.

125 Hivatásukat a következő okok miatt nem tölthették be: „Véleményem szerint, addig, amíg a CASBI fennáll, illetve a magyar vagyontok nem mentesítik a CASBI zár alól, a magyarság gazdasági életének emelése nem lehetséges olyan mértékben, hogy az komolyan érezhető is legyen, és így a magyar gazdasági bizottság működése is csak szószaporítás.” Polonyi István felszólalása a Kolozs megyei MNSZ megyei gazdasági bizottság 1947. október 1-jei ülésén. Uo. 83. f.

126 Az MNSZ 29 parlamenti képviselői mandátumot szerzett meg, habár egyes vélemények szerint 40 képviselői helyet is szerezhetek volna.

127 Tóttóssy Magdolna: i. m. I. köt. 155. p.

128 *Igazság*, 1947. május 22.

rult az a feladat, hogy a szervezetet visszaállítsa a „helyes útra”.¹²⁹ Az MNSZ hozzájárult ahhoz, hogy a magyar szervezetek csatlakozzanak a román szervezetek központihoz, az INCOOP-hoz, amely egyet jelentett a szervezetek vagyoni államosításával.¹³⁰

Az újabb, július 17-én és 18-án megtartott VB-ülésről megjelent sajtóhírek is azt sugallták, hogy taktikai változás állt be. A *Világosság* július 20-i számának első oldalán ezt a főcímet olvashatjuk: Nem sérelmi politizálás, hanem a népi demokrácia előbbrevitelével biztosíthatjuk jogainkat. A jogi végzettséggel rendelkező Takács Lajos a következő kijelentést tette: „A nemzetiségi kérdés [...] elsősorban nem jogi kérdés. A nemzetiségi kérdés a demokrácia kérdése, de csak egyik kérdése. Mert a demokratikus rendszernek még rengeteg megoldásra váró kérdése van.”¹³¹ Kurkó távollétében az értekezletet vezető Kacsó Sándor arra is rámutatott, hogy „a Kommunista Párt az az élgárda, amely lendületet ad a demokrácia fejlődésének”.¹³² Az MNSZ 1947. szeptember 21–22-én lezajlott temesvári kongresszusán elfogadott határozatban már nemcsak az RKP elsőbbségét fogadták el, hanem azt is leszögezték, hogy a sérelmeket nem önerőből orvosolták, hanem „a haladó demokratikus erőkkel együtt”.¹³³

Az 1948. március 28-án lezajlott román parlamenti választások után tovább szűkült az MNSZ mozgásterét. Az 1948. július 23-án és 24-én megtartott csíkszeredai VB-ülésen elfogadott határozatban – többek között – két fő elvet mondtak ki: 1. az MNSZ áttér az osztályharcra; 2. újra leszögezték, hogy a nemzetiségi jogegyenlőséget csak a Román Munkáspárttal közösen vívhatják ki.¹³⁴

A Román Munkáspárt 1948. december 12-én elfogadott határozata új koncepciókat fogalmazott a párt kisebbségpolitikája terén.¹³⁵ A kisebbségi kérdést megoldottnak nyilvánította, de arra is figyelmeztetett, hogy a nemzetiségek körében ennek ellenére továbbra jelen van a „polgári nacionalizmus” és sovinizmus szelleme. Az MNSZ december 10–12-én Kolozsváron megtartott kongresszusán elfogadott határozatok mintahá már a RMP határozatának ismeretében fogantak volna. A kongresszus határozatában egy utalást sem találunk, amely a szervezet érdekképviselési funkciójára vonatkozna. Helyette az osztályharc, a magyarság soraiban megbúvó „polgári nacionalizmus”, a „szocializmus alapjainak építésében” való részvétel kihangsúlyozása kap teret.¹³⁶ 1949-ben a jogügyi és közigazgatási, illetve a gazdasági bizottságok felszámolásával megszüntették azokat az intézményi struktúrákat, amelyek az MNSZ érdekképviselési jellegére utaltak.¹³⁷ Az 1949-es évre kibocsátott *Falvak Népe Naptára* címszavai a falvakban épülő szocializmusról, az RMP vezetésével folytatott küzdelemről, a kollektív gazdaságok hasznosságáról és a békéért folytatott harcról tudósítanak, illetve ezeket a témákat helyezik a középpontba.¹³⁸

129 *Világosság*, 1945. június 6.

130 Az egész kérdéskörre: Vincze Gábor: Az erdélyi magyar szervezetek sorsa a második világháború után. *Valóság*, 1998. 3. sz.

131 *Világosság*, 1947. július 20.

132 *Világosság*, 1947. július 19.

133 *Romániai magyarság a békéért és népi demokráciáért*. Kolozsvár, az MNSZ Központi Intézőbizottsága, 1947. 61. p.

134 *Romániai Magyar Szó*, 1948. július 25.

135 *Igazság*, 1948. december 15.

136 *A Romániai Magyar Népi Szövetség IV. országos kongresszusa*. H. n. Az MNSZ Központi Közművelődési Ügyosztálya. 1949, 62–63. p.

137 Az MNSZ Központi Intézőbizottságának 1949. január 17-én kelt körlevele a szakbizottságok felállításáról és átszervezése tárgyában. *ANDJ Cluj*, 26. F. *UPM Cluj*, 3/1949. dos. 1–2. f.

138 *Falvak Népe Naptára*. H. n. Az RMNSZ Központi Közművelődési Ügyosztálya. 1950.

Tömegszervezeti ideológia versus párt

Az MNSZ érdekvédelmi/érdekképviselési funkciójának elemzése az egyik legjobb példa annak bemutatására, hogy az MNSZ-t – az adott politikai rendszeren belül – nem lehet egyszerűen tömegszervezetnek, vagy szatellitszervezetnek tekinteni. Igaz, hogy az eredete miatt politikai szövetségese volt az RKP-nak, de az MNSZ képes volt olyan magyar érdekeket is megjeleníteni, amelyek szemben álltak az RKP elképzeléseivel. Azonban valódi érdekképviseletről mégsem beszélhetünk az MNSZ esetében, mivel egyrészt politikai, ideológiai szempontok alapján tagolta a romániai magyar közösséget, másrészt az MNSZ korlátozta és meg is akadályozta a magyarság szabad pártválasztását. Az MNSZ-nek az RKP-val szembeni függősége, vagyis az idegen érdekeknek való alávetettség gátolta, illetőleg idővel ki is zárta a magyar közösségi érdekek képviseletét. A nemzetközi és belpolitikai életben bekövetkezett változások feleslegessé tették az etnikai érdekek intézményes artikulálását, és az MNSZ-t idővel egy szatellitszervezetté fokozták le. Szerepe 1947–1948 fordulójától az RKP-n kívüli szférában meghúzódók ellenőrzésére és mobilizálására, a politikai szocializációra és propagandára szorítkozott.

GAGYI JÓZSEF

A SZTÁLIN TARTOMÁNYI PÉLDA

Centrum–periféria viszonszerkezet konstruálása Romániában
a kommunista korszak első éveiben

Románia a hatvanas évek közepére kiugró ütemű gazdasági növekedést ért el. Mind ez a kommunista hatalom megerősödő legitimitását eredményezte. Ekkor jutott el a hatalom az egységes ország-adminisztrálás és országfejlesztés stádiumába. Ehhez pedig – a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején – a hatalomnak ki kellett építenie a perifériák alávetettségének rendszerét. Ebben az esettanulmányban erről az alapozó munkáról lesz szó.

A centrum és a periféria a történelemben nem elsősorban földrajzi, hanem hatalmi-társadalmi térben elhelyezkedő szinterek. Társadalmi térként (viszonyok konfigurációjaként)¹ értelmezve azonban arra figyelhetünk, hogy állandó újradefiniálás, pozíciókeresés és pozíciótulajdonítás folyik: gyorsan változó helyzetek sorában alakul át a viszony, az egymásra hatás és a centrumnak a periférián való hódító megjelenése, avagy a perifériának a centrumhoz való igazodása, a viszonyulások reflektáltsága. A határokat és a viszonyrendszereket átszabó döntések első lépésben mindig a politikai-gazdasági uralom megerősítését szolgálják. Ugyanakkor a döntések nyomán kialakuló konfigurációk és gyakorlatok, az intézményi működések nemcsak egyenmősítenek, hanem tartós különbségeket is kiépítenek.

A perifériák sérülékenysége abban áll, hogy a centrummal való viszonyalakításban konstruálódnak: ellenállásban, látszatengedelmeskedésben, a kettős erkölcs elfogadásában és működtetésében, feltételes és ideiglenes behódolásban. A centrum hatalmi kiváltsága: megteheti a szerkezetátalakítást, és így megerősítheti hatalmát. Stabilizálja az intézményi működést, biztosítja a normakövetést. Természetesen mindez megerősíti és megkérdőjelezhetetlenné teszi a centrum autoritását.

A kommunisták számára az illegálításban, a hatalommegragadás manőverei közben megtörtént egyfajta habitualizáció. Ennek a hatalommegragadást megelőző korszaknak van egy tapasztalata, reflektáltsága, azaz emlékezete. De új helyzet alakult ki az 1948–1952 közötti átmeneti, hatalom-kiterjesztési időszakban. Az addig felhalmozott politikai-társadalmi tapasztalat egyre kevésbé érvényes. A pártvezetésnek az apparátus átalakításában egyre kevésbé van szüksége kontrollálhatatlan lelkesedésre vagy potenciális munkatársakat kizárással eltávolító erőszakra. Egyre nagyobb az igény a széles körű legitimitációra.

Értelmezésemben a Romániában az 1950-ben *rajonálásként* ismert területi-adminisztratív átalakítás, valamint az új vezető réteg „nevelése”, majd az elhajlókkal való

1 Dumitru Sandu: *Spatiu social al tranzitiei*. Iasi, Polirom, 1999, 10. p.

leszámlálás során, 1948–1952 között a legfelső pártvezetés az előbbieken leírt célokat követte. Egyszerre épített szerkezetet, nevelt kádereket, magyarázta és igazolta az aktuális intézkedéseket, alakította és erősítette a kognitív és a normatív rendet, azaz termelte a legitimitációt.²

Szovjet centrum – román centrum

Stelian Tanase a kelet-európai kommunista elit centrumáról beszél: a mintát adó, uralkodó elit itt dolgozza ki a társadalmat átalakító terveit.³ A helyi elit – amely a kelet-európai ideológiai-hatalmi centrumhoz képest periferikus – átveszi, alkalmazza az elveket és módszereket. A moszkvai időszakos konzultációk és a helyszíneken állomásozó szovjet tanácsadók rendszere az áttételt biztosító fogaskerék. A térségben állomásozó szovjet hadsereg, illetve a belügyi behálózottság pedig az erőszakos ellenállással szemben jelent biztosítékot. 1948 után összeszerveződik, majd a hatvanas évek elején szétbomlik egy kettős, centrumot-perifériát összekötő szál: a pártapparátus vezetői közül többen politikai főiskolát végeznek, a szakmai elit jövőendő tagjai különböző egyetemi tanulmányokat folytatnak a Szovjetunióban.⁴

Romániában a moszkvai központ egyik legjelentősebb beavatkozása – az ország területi-adminisztratív újrarendezésén keresztül – a nemzetiségpolitika meghatározása volt. 1952. július 18-án jelent meg az új alkotmánytervezet, amelyet szeptember 25-én szavazott meg a Nagy Nemzetgyűlés. Ez a javaslat az 1936-os sztálini szovjet alkotmány mintájára készült. Az alkotmánytervezetet 1951 végén küldték el Moszkvába. Ott hosszasan tanulmányozták, majd Bukarestből 1952 májusában egy második, a javasolt módosításokat is tartalmazó változatot küldtek a szovjet fővárosba. Itt Visinszki, majd Grigorian, a SZK(b)P KB külügyi bizottságának vezetője véleményezte, majd Molotovhoz, végül pedig Sztálinhoz került. (De Malenkov, Berija, Bulganyin, Mikojan, Kaganovics és Hruscsov is áttanulmányozza.⁵) Ezt követően kerül vissza a tervezet Bukarestbe, többek között olyan jelentős módosításokkal, mint az azelőtt nem létező 19–21. paragrafus a Magyar Autonóm Tartomány létrehozásáról. A centrum tehát elérte, hogy egy szomszéd országban kompatibilis területi-adminisztratív szerkezet alakuljon ki, valamint azt, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának sablonja ugyanaz legyen. Ez a nemzetközi centrum győzelme, (ideiglenes) lépés a perifériák egybeolvasztása, illetve a periféria egyenmősítése felé.

2 „A legitimitáció problémája elkerülhetetlenül jelentkezik, amikor egy (már történetivé vált) intézményes rend tárgyasulását egy új nemzedéknek kell továbbadnia... ebben az időpontban nem lehet az intézmény bizonyosság-jellegét csupán az egyes emberek emlékezete és habitualizációja segítségével fenntartani. Szét-török a történelem és az életút egysége. Ahhoz, hogy újra visszaállítsuk, és ily módon mindkét oldalát ért-hetővé tegyük, át kell térni az intézményes hagyomány alapvető elemeinek »magyarázatára« és igazolásá-ra. Ennek a »magyarázatnak« és igazolásnak a folyamata a legitimitáció.” Berger-Luckmann: *A valóság tár-sadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Józsefveg Műhely, 1998, 133. p.

3 Eredetiben: „elita suzerană”. Stelian Tănase: *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1953*. București, Humanitas, 1998.

4 Például a Maros Magyar Autonóm Tartományban az 1962. januári tartományi pártkonferencián megválasztott bíróságok és póttagok közül Iosif Banc első titkár iskolai végzettsége: állami tanulmányok 7 ele-mi osztály, párttanulmányok: Moszkvában az SZKP pártiskolája. Ugyanez Jakab István propaganda- és agitációs titkár esetében: 8 líceumi osztály, moszkvai 3 éves pártiskola, Király Károly tartományi IMSZ első titkár esetében 2 szakmai osztály és Komszomol-iskola. Arhivele Naționale Istorice Centrale – București (a továbbiakban: ANIC), Fond CC al PCR, Cancelarie, dosar 67/1961. 56. f. A Szovjetunióban végzett magyar mérnökök, közgazdászok, orvosok, újságírók, nyelvészek, agrárszakemberek, biológus-sok stb. névsora több száz főre tehető.

5 Bottoni, Stefano: A sztálini „kis-Magyarország” megalakítása (1952). *Regio*, 2003. 3. sz. 102–103. p.

Román centrum – és a régiók

A periféria sorsát évtizedekre meghatározta, hogy milyen belső hierarchiát és milyen rendelkezési behatároltságot kényszerítettek rá. Romániában 1950-ben hozták létre az elsődleges és a másodlagos centrum–periféria szerkezeteket: *a tartományokat és a rajonokat*. Ezek egyben viszonyteremtő szerkezetek voltak. A vidék, a falvak és községek a rajoni központ felé orientálódtak, a rajoni központ pedig a vidék feletti uralmat szervezte, világosan kirajzolva a kistérségi méretű viszonyrendszereket. A tartomány ugyanezt tette a rajonokkal. Az államhatalom központi szerveinek mint adminisztráló centrumoknak pedig a tartományok voltak az alárendeltjei.⁶

Bárhogy is nevezték és szervezték a közigazgatási rendszert, az egyes területek (gazdasági és társadalmi) központjai a városok voltak. Ezek vetélkedtek a közigazgatási hierarchiában elfoglalható helyekért. Az 1950-ben megteremtett új rendszer háromféle várost definiál: köztársasági, tartományi és rajoni alárendeltségűt. A tartományi-rajoni besorolás a hatalmi szerkezetben való újrapozicionálást jelentette: a régebbi megyeközpontok mintegy fele kiemelkedett, tartományi központtá vált. Fele pedig visszasett kistérségi központ szintre.⁷ Ez történt a Székelyföldön Székelyudvarhellyel, Csíkszeredával, Sepsiszentgyörggyel. Két év múlva azonban megint fordult a kocka, csak 18 tartomány és ennek megfelelően 18 tartományközpont maradt. Ezek váltak napjainkra Románia 100 000 lakosnál népesebb nagyvárosaivá.

Újabb szereposztásra 1968-ban a megyésítéskor kerül sor. A centrum–periféria viszonyrendszerek kialakításában Romániában mindmáig 1968 a végpont. Nem pusztán azért, mert az új, Ceaușescu vezette pártelit – az idősebbeket kiszorítva, az új pozíciók kialakításával és elfoglalásával – ekkor szervezi és szilárdítja meg a hatalmát a perifériákon. 1968 nemcsak az ekkor kiszabott megyehatárok és ezzel a megyei, máig érvényes centrum–periféria viszonyrendszerek létrejöttének éve, hanem ekkor növelik meg a városok területét a szomszéd települések hozzácsatolásával. Ugyanekkor ala-

6 Az 1950. V. törvény rendelkezik a Román Népköztársaság területi-adminisztratív rajonálásáról. „A tartomány adminisztratív-gazdasági elhatárolt egység, amelyre a párt és kormány politikájának megvalósításában az államhatalom központi szervei közvetlenül támaszkodnak. A tartomány közvetlenül az állam központi szerveinek van alárendelve.” (Eredetiben: „Regiunea este unitatea administrativ-economică delimitată teritorial, pe care se sprijină direct organele centrale de Stat în îndeplinirea politicii Partidului și Guvernului. Regiunea este subordonată direct organelor centrale ale Statului.”) Lásd: *Buletinul Oficial* nr.77 din 7 septembrie 1950.

7 A megyék helyett 28 tartomány jött létre: 1. Arad (székhelye Arad), 2. Arges (Pitești), 3. Bacău (Bacău), 4. Nagybánya (Nagybánya), 5. Birlad (Birlad), 6. Bihar (Nagyvárad), 7. Botoșani (Botoșani), 8. Bukarest (Bukarest), 10. Kolozsvár (Kolozsvár) 11. Konstanca (Konstanca), 12. Dolj (Krajova), 13. Galac (Galac), 14. Gorj (Tîrgu-Jiu), 15. Hunyad (Deva), 16. Ialomița (Călărași), 17. Iași (Iași), 18. Maros (Marosvásárhely), 19. Prahova (Plojești), 20. Putna (Focșani), 21. Radna (Beszterce), 22. Szörény (Karánsebes) 23. Szeben (Szeben), 24. Sztálin (Sztálinváros, régi nevén Brassó), 25. Szucsáva (Cîmpulung-Moldovenesc), 26. Teleorman (Roșiori-de-Vede), 27. Temesvár (Temesvár), Vîlcea (Rîmniv-Vîlcea). 1952-ben 18-ra csökkentették a tartományok számát, ezek a következők: 1. Arad (székhelye Arad), 2. Bacău (Bacău), 4. Birlad (Birlad), 5. Bukarest (Bukarest), 6. Kolozsvár (Kolozsvár), 7. Konstanca (Konstanca), 8. Krajova (Krajova), 9. Galac (Galac), 10. Hunyad (Deva), 11. Iași (Iași), 12. Nagyvárad (Nagyvárad) 13. Pitești (Pitești), 14. Plojești (Plojești), 15. Sztálin (Sztálin), 16. Szucsáva (Szucsáva), 17. Temesvár (Temesvár), 18. Magyar Autonóm Tartomány (Marosvásárhely). 1956-ban megszüntették Arad és Birlad tartományokat, és 1960-ban is, bár a tartományok létszáma nem változott, jelentős átszervezések, átnevezések történtek – ekkor jött létre például a Maros Magyar Autonóm Tartomány is. 1950-ben 231 rajont hoztak létre, ezek száma minden átszervezéskor változott. Például 1952-ben, a Magyar Autonóm Tartomány keletkezésekor létesítették Toplica rajont, 1956-ban Keresztúr rajont. Ez utóbbit 1960-ban az 1950-ben létrehozott Erdőszentgyörgy rajonnal együtt megszüntették.

kítják ki a korszak fejlesztési szempontjainak megfelelően a községhatárokat és a községközpontokat. 1989 után hosszú, máig húzódó harc indult a városkörnyéki községek önállósulásáért⁸ és az erősebb települések⁹ önálló községgé válásáért. A már érvénytelenné vált fejlesztési elvek egyre nyomasztóbb terheitől való megszabadulásért, a területi-hatalmi viszonyok átrendezéseért folyik tovább a küzdelem.

Az 1950-es, rajonálásnak nevezett szerkezetátalakítás a politikai hatalomgyakorlást végző pártintézmények létrehozásával kezdődött. Ezt követte az állami közigazgatás átalakítása. A törvényt 1950. szeptember 6-án szavazták meg, és szeptember 10-én jelent meg a hivatalos lapban. De a nemzeti centrumban már a határok kijelölése után megkezdődtek az átszervezések. Három szinten hoztak létre átalakítást szervező bizottságokat: a központban, a kiszemelt tartományszékhelyeken és rajoni székhelyeken. Az átalakítási folyamat a központokká jelöléssel vette kezdetét a társadalom számára. Mindent az országos központ tervezett, szervezett, döntött el: időpontokat, szervezési sémákat, a káderek mozgatását. Még azt is, hogy milyen jogköröket engednek át a régiós központoknak: a tartományi és rajoni szervezőbizottságoknak.

Szeptember 2-án, szombaton tartották Bukarestben azt a központi bizottsági gyűlést, ahol eldőlt a párhatalom legfontosabb regionális képviselőinek kiléte: kinevezték a 28 tartományi első titkárt.¹⁰ Utána megszervezték számukra az első tájékoztatót. Másnap az új tartományi központokban került sor a tartományi szervezőbizottságok ülésére, ahol ismertették az előzőleg előkészített, a tartományi és rajoni pártaktívák tagjait tartalmazó névsorokat. Az ezeken a listákon szereplők lettek a hétfői alakuló ülések résztvevői. Szeptember 4-én kilenckor minden tartományban egy központi bizottsági kiküldött vezetésével sor került a beiktatásra. Ezen részt vettek a Bukarestben felkészített első titkárok, valamint mindazok, akiknek a kinevezését előzőleg jóváhagyta a Központi Bizottság szűk vezetése (a Titkárság): a tartományi titkárok, a tartományi pártbűró tagjai. A beiktatáson részt vettek a tartományi pártfunkciók szélesebb körét elfoglalók is, akik sorsáról nem a legszűkebb vezetés, hanem a Központi Bizottság illetékes osztályainak vezetősége döntött. Úgyszintén Bukarestben dőlt el az is, hogy kik lesznek a kiségiók hatalmi szerkezetében az első emberek, a rajoni első titkárok. A rajoni pártnömenklatúra más funkcióinak elosztásáról a tartományi szervezőbizottságban – tehát az új tartományi központokban – döntöttek. A végleges névsorokat vasárnap el kellett készíteni és át kellett adni a rajoni beiktatásokat felügyelő tartományi küldöttnek. Ugyancsak hétfőn délután, vagy ahol nem sikerült megszervezni, kedd délelőtt került sor a rajoni vezetőségi beiktatására.

Különösen kényes mozzanata volt az előkészítésnek, hogy a rajoni beiktató gyűlésre meg kellett hívni a rajoni pártalapsszervezetek titkárait, hogy megismerkedjenek az új vezetéssel. A párttagság számára csak akkor derült ki, hol húzódnak az új adminisztratív határok, amikor megérkeztek a meghívók. Ezzel kész tények elé állították a helyi közösségeket. Ha az adott beosztás nem felelt meg számukra, akkor utólag kérénykezésbe kezdtek, hogy változtassanak a besoroláson. Az átszervezések újabb hul-

8 Ennek a harcnak valóban nagy a tépje. Például Segesvár városnak a hozzá csatolt Fehéregyháza felé való terjeszkedése során a hetvenes években gyárakat építettek eredetileg fehéregyházi területre. 1990 után ezek annak a helyi tanácsnak fizették az adót, amelynek a területén voltak, tehát az a tanács rendelkezett nagyobb anyagi erővel, amely el tudta ezt érni. Hosszas pereskedés alakult ki tehát az egykori területek és a mai adójövedelmek birtoklásáért, és ezt a pert a fehéregyházi Polgármesteri Hivatal nyerte meg.

9 Azokról a településekről van szó, amelyek 1968 előtt általában különállóak és nem alárendeltek voltak.

10 ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 56/1951. dos. 22–29. f.

lámái előtt és után, a periféria legszélén, a kistrégiók távoli településein, évtizedes reménykedés és küzdelem következik.¹¹

Normatívák és „formatívák”: a Sztálin tartományi vezetés leváltása

1951. április 27-én, az 1950. szeptemberi területi-adminisztratív átszervezés után fél évvel a legfontosabb pártvezetők jelenlétében gyűlést tartott a Román Munkáspárt Központi Bizottságának Szervezési Bűrója.¹² Egyetlen napirendi pontként a KB aktivis-

11. Példaként említhetem, ami egy Csíkszeredától távoli, hegyi, csángó településen, Csügésen történt – igaz, az 1952-es átalakítás, a MAT létrejötte után. Nem tudom, kik voltak a kérvényt aláírók, milyen szerepet játszottak a falujukban, ki hallgatott rájuk és ki nem. Vélhetően jó kommunisták voltak, akik reménykedhettek abban, hogy szavukat meghallgatják a vezetők – hiszen ott Marosvásárhelyen meg Bukarestben az ő elvtársaik hajolnak a térkép fölé és döntenek róluk is. De augusztus, az első kérvény, majd október, a rajoni elvtársak látogatása óta eltelt az idő, és november végére sem változott semmit a szomorú helyzet: településüket Csík rajontól Moinesti rajonhoz csatolták. Rövid távon, néhány hónap alatt annyi lett mindössze az eredmény, hogy a kérvényre keresztben, lendületes betűkkel, piros ceruzával valaki ráírta: A végrehajtó bizottság megtárgyalja, 1952. december 3.; majd: A kérés alapján felterjesztődik a minisztertanácsnak. Mi mellette vagyunk. 1952. december 10. A helyiek számára kedvező változás azonban nem történt. A kérés lelőhelye: Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Mureș) 583. fond, 1/II. cs. 77. f. (A beadványt eredeti formában és helyesírással közlöm.)

„Kérés

A csügési alapszervezet vezetősége és tagjai kérjük a marosvásárhelyi magyar autonóm tartomány vezetőségi elvtársainkat, hogy mű mint alapszervezet más nyelvet nem birunk beszélni csak magyarul és rajonilag át lettünk csatolva a monyesti rajonhoz és minden munka tervet és irányító munkát roman nyelven adnak amit mű fel olvasni sem tudunk és értelmet sem tudjuk venni semminek es így semmi irányítást nem bírunk feldolgozni es nem csak mű az alapszervezet nem tudunk románul hanem a lakosságunk 85–90 százaléka sem tud románul és mű is kérjük a nép az alapszervezetünkkel együtt visszacsatolásunkat a magyar autonóm tartományhoz mivel a kormányunk megengedte hogy a magyar lakta területek a magyar autonómhoz tarcsanak.

Azonban kérjük az elvtársainkat hogy nem azért kérjük a visszacsatolásunkat hogy a román elvtársakat gyűlölnők hanem a nem értés végett. Ez év augusztus havában ezen 85–90 százalék lakosság nevében az alapszervezet titkára Györgycze Demeter felvitt személyesen egy kérést amit át is adott a tartományi elnök elvtársnak az elnök elvtárs azt az ajánlatot adta hogy meg fogják tárgyalni és fognak értesíteni a kérésünk tárgyalásáról amiről még ez idáig nem kaptunk semmit.

Eltársak ez év október 7.én kint voltak Csügésen és Kósteleken a csíkszeredai rajontól Vargancsik, Bokor és Kerekes elvtársak mű a lakosság azon voltunk értesülve hogy azért jönnek ki hogy a lakoságot halgatják ki a kérésünk folytán amit augusztus havában benyújtottunk volt.

De nem halgaták ki a lakoságot hanem még szóban se áltak a lakoságal anyit nyilatkoztak hogy a monyesti rajontól is kelet volna kint legyenek és amenyiben nem voltak ők is elmentek.

Kelt Csügés 1952 November ho 24-én

Éljen a Román népköztársaság

Éljen a Román M.K.P.

Harczolunk a békéért.

Györgycze Demeter

alapsz. titkár

Károly János

Györgypál Péter

Tankó Fülöp

Bodor Fülöp”

12. A legfelsőbb pártvezetésről, a hatalom csúcsáról, a nemzeti centrum legbelső köréről van szó. A gyűlés résztvevői központi bizottsági titkárok, valamint a legfontosabb pártszerkezet, a szervezési osztály (Sectia Organizare) munkatársai: Gh. Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, Teohari Georgescu, Lothar Rădăceanu, Iosif Chișinevschi, Mogyorós Sándor, Gheorghe Apostol, Miron Constantinescu, Chivu Stoica, Petre Borilă, A. Bunaciu, Nicolae Ceaușescu, Alexandru Drăghici, D. Petrescu, Gh. Florescu, Gh. Stoica, Leonte Răutu és Vince János.

tái által Sztálin tartományban¹³ végzett kivizsgálás eredményeit vitatták meg.¹⁴ A gyűlésen Gheorghiu-Dej, a párt vezetője elnökölt. A megszületett határozat három pontból állt. Az elsőben megbízták Mogyorós Sándort, Vince Jánost, valamint a KB propaganda- és agitációs osztályának vezetőjét, Leonte Răutut, hogy a legszűkebb vezetés, a KB Titkársága számára a Sztálin tartományi helyzetről szerkesszenek egy határozattervezetet. Ennek az volt a célja, hogy a vezetés és pártapparátus számára fontos tanulságokat és tennivalókat megfogalmazzák. Hangsúlyozták, hogy ez a határozat nem kerül nyilvánosságra.

A második és harmadik pont adminisztratív intézkedés volt. Leváltották a Sztálin tartományi első titkárt, Ilie Dănoiu-t, és egy bukaresti KB aktivistát, Mihai Daleat nevezték ki helyette. Ugyanakkor Dănoiu ellen pártfegyelmi vizsgálatot indítottak, hogy kiderítsék a „kétes elemekhez fűződő kapcsolatait”, valamint a tartományi pártvezetés (az első titkár mellett Saviem Mara és Gabor tartományi titkárok) „párttól idegen megnyilvánulásainak” forrását.

A kivizsgáló bizottság jelentéséből és a Szervezési Bűró gyűlésének jegyzőkönyvéből a *központ és a regionális centrum összecsapását* tárhatjuk fel. Dănoiu és társai nem az ország szélső és elmaradott részein, hanem Bukarest után az ország második legfontosabb ipari központjában, az egyes számú erdélyi munkásközpontban építettek ki maguknak jelentős hatalmi bázist. A bukarestiek vádjai szerint mindezt úgy építették fel, hogy eltávolodtak a központtól. Chivu Stoicanak, a Szervezési Bűró tagjának súlyos megfogalmazása szerint a Sztálin tartományi első titkár „ott egyfajta Köztársaság elnöke”,¹⁵ s odáig merészkedett, hogy saját káderpolitikát alkalmazott. Elhanyagolta a nagy munkáslétszámú gyárakból az utánpótlás-toborzást. Ugyanígy elhanyagolta a KB-től jövő rendelkezések, anyagok pártszervezetekben történő feldolgozását. Ezzel szabotálta a központi hatalom megerősítését és a központosítást. Miron Constantinescu megfogalmazásában: „az a tett, hogy nem dolgozták fel a KB határozatait, nem hanyagság, ez politikai álláspontot fejez ki. Egy vagy két esetben lehet hanyagolni a feldolgozást, de nem szisztematikusan.”¹⁶ Nem mellékes, hogy Dănoiu egyes pártvezetőségi tagokkal nem ápolt baráti kapcsolatokat. Például Gheorghe Apostol (1953–54-ben a párt főtitkára) 1950. november 7-én beszédet mondani jött a sztálinvárosi ünnepi nagygyűlésre, de a pártszékházban senki sem várta. Neki kellett megkeresnie az ünneplő tömegben Dănoiu-t, aki „távolságtartóan viselkedett”.¹⁷

A vizsgálatra 1951. február 15-e és március 1-je között került sor Sztálin, Sepsi-szentgyörgy, Csík, Udvarhely és Rákos rajonokban, valamint a fontosnak számító sztálinvárosi, sepsiszentgyörgyi és vlahicai gyárakban. A Jelentés szerint a kivizsgálás három területet fogott át. Egyrészt annak az ellenőrzését, ahogyan a Sztálin tartományi pártszervek és pártszervezetek megvalósították az RMP KB nemzeti kérdésre vonatko-

13 1950-ben Brassót átkeresztelték Sztálinvárosnak, a Brassó központtal létrehozott tartomány neve Sztálin tartomány lett.

14 A gyűlésről készült Jegyzőkönyv és a Sztálin tartományi kivizsgálásról készült Jelentés lelőhelye: ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 2–58. f.

15 Uo. 27. f.

16 Uo. 23. f.

17 Uo. 57. f.

zó 1948. decemberi határozatát.¹⁸ Másrészt azt ellenőrizték, hogy miként alkalmazták az RMP KB és a kormány határozatait és útmutatásait. Harmadrészt pedig a Sztálin tartományi pártbizottság egyes tagjainak pártszerűtlen magatartását vizsgálták meg.

A Jelentés készítői még az eredmények bemutatása előtt ismertették a tartomány legfontosabb statisztikai adatait. A tartomány 540 000 lakójának 31,8%-a román, 61,79%-a magyar és 5,41%-a német nemzetiségű volt. Romániában ebben a tartományban a legnagyobb a nemzetiségek aránya (67,2%).¹⁹ Ez indokolta, hogy itt kerüljön sor az 1948-as határozat hatásvizsgálatára. A tartomány összlakosságának 5,84%-a (31 581 fő) volt párttag. (Ez jelentős arány, hiszen 1952-ben, a Magyar Autonóm Tartomány létrejöttékor az ott élő lakosságnak csak 2,9%-a volt a kommunista párt tagja.) Sztálinvárosban a tartományi átlagnál messze magasabb (14,52%) volt a párttagok aránya. A tartomány kommunistáinak 55,38%-a valamelyik nemzetiségi csoportba tartozott (magyar 54,01%, zsidó 0,87%, német 0,5%). Tehát 1951-ben a románokhoz képest, a nemzetiségek nem voltak a tartományi párttagság körében felülreprezentálva. Sőt Sztálinvárosban csak 27,01% a párttagok között a nemzetiségek aránya (és döntően, 24,35%, magyarokról van szó).

A kivizsgálás eredményei

A Jelentés készítői szerint a nemzeti probléma „ebben a tartományban pártunk politikai harcának alapproblémái közé tartozik”.²⁰ Hét pontban foglalták össze a tapasztalatokat. Az első helyre a pozitív példák kerültek: a nemzetiségek körében a párt és kormány iránti hűség, testvéri együttélés számos példája tapasztalható. A román többségű gyárakban (Szovromtraktor, Steagul Rosu) magyarok is vannak az élmunkások, újítkók között, a magyar többségű gyárakban (Strungul, Pázmári posztógyár) a tervet teljesítik vagy túlteljesítik. A magyar többségű rajonokban az őszi mezőgazdasági tervet idejében és jó feltételek között teljesítették. A bizalom kiemelkedő jele, hogy a szegényebb rétegből származó magyar fiatalok körében nagy népszerűségnek örvend a néphadsereg. „A tartomány 3800 néptanácsi képviselője közül 2595 magyar,²¹ 87 százsz, ez általános elégedettséget kelt az együtt élő nemzetiségek körében.”²² Ennyit a pozitívumokról. A következő hat pont ugyanis a negatívumokkal foglalkozik.

18 1948. decemberében jelent meg a Román Munkáspárt Központi Vezetősége Politikai Irodájának határozata a nemzeti kérdésben (magyar nyelven lásd a *Romániai Magyar Szó* 1948. december 15-i számában). Ez a határozat politikai szöveg: elsődleges szerepe, hogy kiindulópontja legyen az elkövetkező években az osztályharc egyik „frontján” a nacionalista-sovinizista megnyilvánulások elleni harcnak. Ugyanakkor nyilvánvalóan a kommunista államhatalom, a román állami szerkezet megerősítését is szolgálja: „Csak úgy biztosíthatjuk országunk nemzeti függetlenségét és szuverénitását, a szocializmus felépítését országunkban, ha az összes dolgozók, nemzetiségre való tekintet nélkül, egyesülnek.” A határozat megállapítja, hogy „A polgári nacionalizmus politikája a népek megosztásának, leigázásának és elnyomásának politikája”. Nem kezdődő folyamatról, hanem eredményről, új helyzetről beszél: „A Román Kommunista Párt kezdeményezésére, demokratikus rendszerünk véget vetett minden nemzeti és faji megkülönböztetésnek, egyenlő jogokat biztosított az együtt lakó nemzetiségek számára, és anyagi feltételeket teremtett meg a jogok gyakorlására.” Ugyanakkor kijelöli a közvetlen teendőket: „Teljes határozottsággal folytatni kell az úgynevezett „magyar egység”, vagyis az országban élő összes magyarok „egységét” hirdetőik leküzdését, akik a kizsákmányoltakat és a kizsákmányolókat egy kalap alá akarják venni. Következésképpen kell küzdeni azok ellen, akik tagadják a munkásosztály pártjának vezető és irányító szerepét.”

19 Az 1950-ben létrehozott Maros tartományban csak 54% a magyarok aránya, Kolozs, Bihar tartományokban ennél is kisebb.

20 ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 45. f.

21 Azaz 68,28%, a magyar lakosság arányánál lényegesen magasabb.

22 ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 45. f.

A Jelentés vonatkozó második pontja azt tárta fel, hogy a pártszervezetek mit tettek a *nacionalizmus visszaszorítása* érdekében az 1948-as határozat szellemében. A tartományi pártbűróban egyszer sem tűzték napirendre ezt a kérdést. Ruparcsics Antal Csík rajoni, valamint Bokor Mózes Udvarhely rajoni első titkár egyaránt azt nyilatkozta, hogy náluk nincsenek *nacionalista és soviniszta megnyilvánulások*, mert a magyarok nagy többségben vannak. A falvakban is hasonló volt a helyzet. A helyi párttitkárok ugyanezt nyilatkozták: „nálunk minden lakos magyar, ezért nincs nacionalizmus és sovinizmus.”²³ Ugyanakkor adatok vannak nacionalista megnyilvánulásokról. Például Komollón „a kulákok a kollektív gazdaság tagjaival együtt a szövetkezetben tüntető módon együtt énekeltek a *Horthy* [Miklós – G. J.] *katonája vagyok* kezdetű dalt, majd szimpátiatüntetésre a pap háza elé vonultak, és ezen egy párttag is részt vett”.²⁴

1950. március 10-én Vlahicán a pártalapszervezet székhelyén énekeltek magyar fasiszta dalokat. Lövétén, Zetelakán, Kápolnásfaluban, Zalánban, de máshol is a regruták februári bevonulásakor a szekereket magyar trikolorral díszítették, és a lovak farkába gúnyolódásként piros és román nemzeti színű pántlikákat fontak. Rétyen, Málnáson, Maksán, Zetelakán és sok más faluban az újesztendőt a templomokban vagy a templomok előtt köszöntötték és elénekeltek a magyar himnusz. A Strungul gyárban, amikor beiktatták a magyar párttitkárt, akkor a románoknak, amikor pedig a román szakszervezeti elnököt, a magyaroknak volt soviniszta, nacionalista megnyilvánulásuk. A munkahelyi ügyekkel a románok a román, a magyarok a magyar főnököket keresik meg.

Az osztályharcot felülíró „*magyar egység*” is sok helyen volt tapasztalható. Bodocon, Komollón megakadályozták a kulákok kizárását a szövetkezetekből. Maksán azt állították, hogy a kulákoknak nem volt szerepük az 1950. szeptemberi lázadásban. Gidófalván az egyik, szabotázsért elítélt kulákasszony számára a falu lakosai 40 000 leit adtak össze. Zetelakán a Néptanács döntése nyomán több kulákot középparaszt-nak nyilvánítottak.

A *papság hatása* még mindig erős. Komollón, Zágonban, Sepsiszentgyörgyön otthon tartják a vallásórákat a fiataloknak. Karcfalván, Madarason, Dánfalván a pap által felbujtott szülők visszaadták a gyerekeik pionír-nyakkendőjét. Csíkszentimréen, de más falvakban is a papok kiküldték vallásóráról a pionírokat, és azt mondták a többieknek, hogy ők ne legyenek pionírok.

A német dolgozók körében erős a *szeparatizmus*. A Szovromtraktorban és más üzemekben a szászok nem vesznek részt a szakszervezeti és az IMSZ-tevékenységeken. A szász községekben a betelepítettek (colonisti) nem engedték, hogy szászokat jelöljenek néptanácsi képviselőnek. Vulkánban és más falvakban a román fiatalok – akiket a kulákok bujtogatnak – verekedéseket szerveztek a szászokkal.

Erős a *szovjetellenesség*. A Vörös Partizán gyárban román és magyar feliratokat találtak: „Le a kommunistákkal”, „Ne higgyetek Sztálinnak”. A Szovromtraktorban nem népszerűsítik a sztahanovisták eredményeit, a Traktorul gyári újság nem ír a szovjet megvalósításokról. Megszüntették a szovjet tánc csoportot, az olvasótermekből hiányoznak a szovjet lapok. A technikusok, munkások lebecsülik a szovjet munkások képességeit. Vlahicán „Éljen Tito” feliratokat találtak. A szovjet filmeket bojkottálják Csíkszeredában.

23 Uo. 46. f. Egyértelmű: abban az értelemben, ahogy felfogják és kezelik, a periféria politikai vezetői szerint nacionalizmus, sovinizmus csak egyes vidékeken létezik, ahol közvetlen, napi konfliktusok tapasztalhatóak.

24 Uo. Azaz: a nacionalista-soviniszta megnyilvánulásokban a „reakciónak” van jelentős szerepe.

A Jelentésből a nemzetiségek *jogos elégedetlensége* is kiolvasható: „Gyakran megtörténik, hogy a rajoni Néptanácsból a tiszta magyar községekbe csak román nyelvű végzések, utasítások, körlevelek érkeznek, egyes esetekben a pártanyagok, különösképpen a körlevelek is csak románul jutnak el ide. A filmeknek csak román feliratuk van. Érződik a színdarabok hiánya. A Művelődési Útmutató magyar kiadása jórészt a román fordítása, a helyi és nemzetiségi sajátosságokat nem veszi figyelembe. Általában igen kevés az olyan irodalmi, művészeti és nevelő alkotás, mely a székelyföldi lakosság életéről és harcáról szól. Úgyszintén hiányzanak a magyar nyelvű technikai kiadványok.”²⁵

De mindez a nacionalizmus, sovinizmus a kizsákmányoló, reakciós elemek befolyásának erősödésével függ össze. Mert a Tartományi Pártbizottság és a Rajoni Pártbizottságok „nem foglalkoztak a sovén és nacionalista megnyilvánulások megismerésével és leküzdésével, nem látták meg ezekben a megnyilvánulásokban, különösképpen a paraszti szektorban az osztályharc formáit, nem foglalkoztak komolyan a tömegeknek a hazafiság és a proletár internacionalizmus szellemében való nevelésével, önmegnyugtató magatartásuk volt és alábecsülték ezt a problémát”.²⁶

A kivizsgálók szerint az agitátorok számára nem tűzték ki célul a sovinizmus és nacionalizmus leküzdését. Az államapparátus²⁷ pedig nem tárta fel a szükséges módon a reakciók tevékenységét. Végül pedig „jelentős gondot okoz, hogy a tömegében magyarok lakta rajonokban nincsen ipari munkásság, és a szegényparaszságnak az ipari munka fele való irányítását ezekben a rajonokban eddig elhanyagolták”.²⁸

A brigád tagjai pontosan utánajártak annak is, hogy Sztálin tartományban hogyan adták tovább, dolgozták fel a párt és állami szervezetekben az utóbbi két évben kiadott 11 párt- és kormányhatározatot, illetve irányelvet. Az 1950-es és 1951-es állami tervet ismerték a munkások. Az RMP KB-nak a kollektív gazdaságokra vonatkozó körlevelét azonban hiába küldték ki 1951. január 30-án a tartományi pártbizottságnak. Hiszen annak tartalmát a Sepsiszentgyörgy rajon Agrárszekciójának aktivistái február 20-án még nem ismerték. Sztálin rajonban az első titkártól nem került tovább a körlevél. Február 18-án Vulkán, Zernyest, Hőltövény községekben a pártalapszervezetek szintén nem tudtak róla. A KB és a kormány tavaszi vetési kampányra vonatkozó határozatát feldolgozták Sepsiszentgyörgy rajonban a pártalapszervezetek titkáraival. A meglátogatott falvakban azonban a párttagok nem ismerték a határozatot. Az RMP KB plenáris ülésén a szakszervezeti problémával kapcsolatban hozott határozatot a Szovromtraktor 4 ellenőrzött alapszervezetében sehol sem ismerték. Az RMP KB-nak a pártnak az ifjúság körében végzendő tevékenységével kapcsolatos határozatának ismertségét és alkalmazását ellenőrizve Steagul Rosu üzemből kiderült, hogy a pártbizottság nem törődik a fiatalok munkájával.²⁹

Egyes esetekben a párt irányvonalától eltérő állásfoglalásokra is sor került. A csíksicsói állomás CFR alapszervezete a bűróval együtt az alapszervezeti gyűlésen a begyűjtési rendeletek ellen foglalt állást. Hasonló történt a Sztálin tartományi Cristian, Vulkán, Hőltövény községekben. Cristianban 21 párttag, élén a párttitkárral és a Néptanács elnökével, nem adta be az előírt termésmennyiséget. Lövétén a párttagok a tejbeszolgáltatással kapcsolatban fogalmaztak meg különvéleményt. A komollói kollektív

25 Uo. 49. f.

26 Uo. 49. f.

27 Ennek a hivatalos szövegekben előforduló kifejezésnek a jelentése ebben a korszakban: a Szekuritáté.

28 ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 50. f.

29 Uo.

gazdaság pártalapszervezete, élén az alapszervezeti titkárral, a Néptanács által meghatározott zöldségtermelési terv ellen foglalt állást.

Az alapszervezetek élete sok helyen formális volt. Sok alapszervezetben nem osztottak ki feladatokat és nem hoztak határozatokat. Legtöbb esetben az alapszervezetek tevékenysége a büro és még néhány, a bürotagokhoz közel álló párttag tevékenységére korlátozódott.

A gyűléseket tartományi szinten nem mindig készítették elő. 1950 októberében a tartományi pártbizottság büroja több mint 600 igazgatót, szakszervezeti vezetőt, párttitkárt hívott össze. Előttük a pártbüro küldötte, Mara elvtárs felkészületlenül jelent meg. 52 napirendi pontot akart megtárgyalni, és nem csoda, hogy 4 óra múlva a résztvevők többsége már elment.

A vizsgálat megállapította, hogy a helyi szerveket elárasztják a központi utasítások. 1950 októbere és 1951. február 20-a között a Sztálin tartományi pártbizottsághoz a KB-től 157 körlevél és írott utasítás érkezett. Januárban a KB különböző osztályairól 476 alkalommal telefonáltak a Sztálin tartományi pártbizottsághoz. Csak a KB pártvezetés, a szakszervezetek és az IMSZ osztálya és a tartományi pártbizottság között januárban 240 telefonbeszélgetés történt.

A pártszerűtlen magatartás

A Jelentésnek ez a legrövidebb fejezete. A kivizsgálók minden különösebb érvelés nélkül megállapítják, hogy az első titkárt önteltség, önelégültség jellemezte, és ez hatott a büro tagjaira is. Végül ez oda vezetett, hogy „egyesek a büro tagjai közül, élen Dănoiu elvtárssal, pártellenes, ellenséges és elvtelen magatartást tanúsítottak a KB által gyakorolt ellenőrzéssel és támogatással szemben”³⁰

A megbírált tartományi pártvezetők nyilvánosan állást foglaltak a KB kiküldötteivel szemben. Dănoiu „zuschneidereknek”³¹ nevezte őket. A gazdasági titkár, Mara Saviem és a propagandatitkár, Gabor szerint a kivizsgálók „vörös segélyt” kapnak a pártközponttól. Ez utóbbi egy nagygyűlés előkészítésekor hozott központi intézkedéseket „csindarata-bum”-nak nevezte.

A bürot (Dănoiu, Mara, Gabor, Druga, Vargancsik titkárokat) és társaikat a bukarestiek szerint „familiarizmus” jellemezte. Egymást nem kritizálták. De úgy is mondhatnánk, hogy megtalálták egymással a hangot, jól együtt dolgoztak. Akiknek munkája ellen nem volt kifogás (Druga, Vargancsik), a kivizsgálás első napjaiban még „nem jól tájékozódtak”. Őket csak hosszas ingadozás után – a „feltárt bizonyítékok” és a kiküldöttek „meggyőző magatartásának” hatására sikerült meggyőzni arról, hogy elítéljék munkatársaikat. Ezzel a kivizsgálók azt is elérték, hogy megtörjék a létező helyi szolidaritást.

Hogyan is lehetne sok negatív tapasztalat a tartományi pártvezetés ellen? Fél év sem telt el Sztálin tartomány első titkárának 1950. szeptemberi kinevezése óta. Nem volt arra idő, hogy Dănoiu valóban kiépíthesse a maga „köztársaságát”. Más tartományok történéseinek vizsgálata után lehetne megerősíteni vagy elvetni azt a – számomra valószínű hipotézist –, hogy máshol is ugyanez a kapkodás, egyéni megoldások preferálása, viszonylagosan szabadszájúság jellemezte az ízig-vérig eszme- és rendszer-

30 Eredetileg: „unii dintre membrii biroului, în frunte cu tovarășul Dănoiu, să alunece pe poziții antipartinice, străine și neprincipiale față de controlul și sprijinul pe care-l exercită C.C. asupra Biroului Regional.” Uo. 56. f.

31 Szabók (szabócskák), lekicsinylő, pejoratív jelentéstartalommal.

hű, pozícióban levő pártfunkcionáriusokat. Az egykori illegalisták, munkások vagy szegényparasztok az új funkciókban is a régi elvtársak maradtak. Hűek voltak az eszmékhez, hajlandók voltak áldozatokat hozni. De nem volt meg a fentről kiépülő szerkezetbe való beilleszkedéshez szükséges tudásuk és kultúrájuk. Nem alakoskodtak, és nem ügyeltek a szájukra. Inkább forradalmárok voltak, mint funkcionáriusok. Annak a korszaknak az emberei, amelyben centrum és periféria közötti kapcsolatok esetleges, egyéni alakításokkal színezett, ritka szövésű hálója borította az országot. A hatalom megragadása óta azonban a központ azon dolgozott, hogy minél sűrűbbre szője ezt a hálót. Ehhez rendelkezésre álltak a szovjet párt- és államépítés módszerei és eszközei. De a pártelitnek nem volt meg még a kellő tapasztalata, a módszerei kezdetlegességeknek bizonyultak. Az eszközrendszerből leggyakrabban a kádermozgatást és az erőszakot volt kénytelen alkalmazni.

Az egyik legélesebb eszű pártapparatszik, Leonte Răutu szerint: „Ebben a jelentésben egy sor nagyon értékes esemény válik világossá a munkánk hiányosságaival, elsősorban a párt vezető szervei (osztály) és a propaganda (osztály) hiányosságaival kapcsolatban.”³² A leváltás, megfélemlítés, bár végsősoron alkalmazható, de nem jó módszer. A kitalált megoldás csak ideiglenes lehetett: a központból küldték le a Dănoiu felváltó Daleat, aki kevésbé ismerte a helyi viszonyokat. Rajta kívül még egy KB-titkár is hónapokon keresztül azzal volt elfoglalva, hogy a Sztálin tartományi pártbizottság munkáját közvetlenül ellenőrizze. Ez alatt mindkettő Bukarestben fontosabb feladatokat is elláthatott volna. Újabb és újabb esetekben nem lehet hasonló megoldásokat alkalmazni. De főleg meg kell előzni az újabb és újabb eseteket. Ezért meg kell tanítani a regionális centrumok vezetőit a szerkezetbe illeszkedésre. Ennek egyik eleme, hogy miben, mennyire, hogyan igazodjanak a központ elvárásaihoz, igényeihez, hogyan beszéljenek és hallgassanak. Kikkel barátkozzanak és szövetkezzenek, hogy karrierjük töretlen legyen. Mert kulcskérdés, hogy mindenáron ragaszkodjanak karrierjükhöz. A másik fontos teendő, hogy kineveljék a kistréfiós centrumok azon vezetőit, akik szintén képesek erre a hozzájuk való viszonyrendszerben.

A célok és az eszközök

A romániai szocializmus első évtizede – amíg nem váltják fel az illegalistákból és eszmehű aktivistákból álló idősebb gárdát a magasan képzett karrierpolitikusok – erről az átnevelésről szólt. (Korabeli, találó szóhasználat: kulturálizálódásról, egy kulturális viselkedésforma, életmód elsajátításáról beszélhetünk a párt szervezetén belül.)

A Sztálin tartományi kivizsgálás esetét azért szükséges megérteni, mert a kezdeti, képlékeny, az elemző számára még viszonylag könnyen átlátható hatalmi állapotokat mutatja be. A kivizsgálás funkciói: a hatalmi hierarchia (a központi hatalom) megerősítése, a munkamódszerek kikísérletezése és a helyi elit nevelése. A kijelölt feladat a társadalom uralása érdekében a káderpolitika, a pártszervezés és a propaganda egy szerkezetbe való összeillesztése. Romániában az 1950-es, új területi-hatalmi szerkezet kialakítása óta a Sztálin tartományi kivizsgálás az első ilyen akció lehetett.³³

32 ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 56. f.

33 Erre utal a központi bizottsági vitában Ana Pauker megjegyzése: „Bebizonyosodott, hogy amikor a helyes módszereinket alkalmazzuk, a dolgok jól mennek. Ez a módszer, hogy veszünk egy tartományt, egy munkahelyet, elemezzük általában és néhány speciális kérdés szerint, megmutatja a gyengeségeket azon a helyen, amelyet vizsgálunk, és rálátást nyújt azokra a hiányosságokra és gyengeségekre, amelyeket más helyeken is meg lehet találni. Ez segít, hogy helyrehozzuk a hibákat más helyszíneken is.” Uo. 31. f.

A kivizsgálás február 15-én indult, a tartományi kiértékelő gyűlésre (a helyi, első reakciók kikövetelésére) február 28-án került sor. A jelentést április 27-én tárgyalták meg Bukarestben. Ekkor hozták meg a döntést a leváltásról. A három megbízott a zárt, közzé nem tett határozattervezetet május 12-re készítette el. Ezután következett az anyag kiküldése és helyi feldolgozása tartományonként. A kivizsgálás megszervezése is időt vett igénybe, tehát mintegy négy hónapos, több helyszínen (Bukarest, Sztálinváros, rajonközpontok, községek) zajló folyamatról, eseménysorról volt szó.

A helyszínek közül a legfontosabb *Bukarest*. A legfontosabb események egy részét ismerjük, más részét csak sejteni lehet. Gheorghiu-Dej és társai készültek a közvetlen ellenfelekkel – Ana Paukerrel, Luka Lászlóval, Teohari Georgescuval, a későbbi „jobb oldali elhajlókkal” – való, 1952 március végén kezdődött és júliusig elhúzódó leszámolásra. Valószínű, hogy helyi szinteken is megosztotta a vezetést, a tartományi titkárok között egyaránt vannak Dejnek és Paukernek hívei.

Sztálin tartományhoz tartozott az egyik vezető, Luka László szülőfaluja, a Kézdivásárhelyi rajoni Lemhény. Gabor, az egyik tartományi titkár éppen arról a nagygyűlésről beszélt tiszteletlenül (az előkészületeket csinda-rata-bummnak, azaz a Jelentés értelmezése szerint: „zenés bolondságnak”³⁴ nevezve), amelynek vezérszónoka Luka László. Dániounak az az egyik bűne, hogy bár jelentették, de nem törődött azzal, hogy a Szovromtraktor üzemben megszervezett technikai kabinetben a román és magyar újítók ahelyett, hogy az újításokkal foglalkoznának (és így a termelékenység fokozásán munkálkodnának), a román–magyar kérdésen vitatkoztak.³⁵ Ugyanakkor a Steagul Rosu inasiskolájába – amely az ország egyik legkorszerűbben felszerelt ilyen tanegysége és 1500 inast képez – 60 százalékban olténiai meg Suceava, Botosani, Fálticeni környéki gyerekeket toboroztak. A „helyieket nem fogadták be”.³⁶ Az áprilisi KB-vitán Chivu Stoican kívül Ana Pauker is védelmébe vette a székeleyeket. Nem szimpátiából, hanem taktikából. Ha az megtörténhet, hogy az 1500 tanuló közül csak 60 magyar, és százával küldik haza a felvételiző székeleyföldieket, akkor ez azt mutatja, hogy a párt nemzetiségi kérdésben hozott határozatát nem érvényesítették. Ez pedig a reakciónak kedvez: „Világos, hogy (a többség nacionalizmusa, sovinizmusa) a legjobb barátja a reakciónak, a papok mindenképpen azt fogják mondani, különösképpen ha ez még igaz is, hogy azért küldenek haza sok száz székeleyt a fővárosukból (sic!), mert magyarok”.³⁷ Pauker konklúziója az volt, hogy határozatokkal semmire sem lehet menni, ha ezeket nem kísérik a megfelelő intézkedések, amelyeket a párt hatalmi szerveinek kell meghozni, betartatni. Például hiába bírálják a templomba járást, amíg nincs színházi előadás, mozi, könyv, ami felvilágosítja az embereket. A felelősség azoké, akik valamilyen okból, például nemzeti elfogultságból nem intézkedtek. Például nem látták el magyar feliratokkal a mozifilmeket, hogy a magyar közönség is érthesse.

Bukarest azért is a legfontosabb helyszín, mert itt működnek azok a szovjet információs, tanácsadó központok, amelyek ugyanazt teszik a román vezetéssel, mint az a saját helyi embereivel: ellenőrzik és támogatják. Ezekre egyetlen kis utalás van a vizsgált iratban. Vince János említi, hogy a Szovromtraktorban azóta szűnt meg a politikai munka, a szakszervezeti tevékenység, és ezzel együtt a szovjet barátság kultiválása

34 Az eredetiben: „tâmbălău cu muzică” – Uo. 58. f.

35 Chivu Stoica megjegyzése. Uo. 26. f.

36 Mogorós Sándor és Chivu Stoica utalása kimondatlanul a székeleyföldi magyar gyerekekre vonatkozik. Uo.

37 Az eredetiben: „Este clar că cel mai bun prieten poate să aibă reacțiunea, popii, în cazul acesta că sute de secui sînt trimiși înapoi din capitala lor, ei oricum o să spună pentru că sunt maghiari, mai ales că este și adevărat.” Uo. 32. f.

(szovjet táncsoport, szovjet kiadványok, a könyvtárban kulturális rendezvények), amióta Csupikasvili eljött onnan.³⁸ Információk hiányában csak találgatni lehet, hogy ez a grúz nevű illető szovjet tanácsadó volt-e vagy sem a szovjet–román vegyes vállalatnál, a Szovromtraktorban.

Szintén Bukarestben történt a kivizsgálást végzők felkészítése. A tematika és a módszer meghatározása. Itt döntötték el, hogy Sztálin és nem például Arad tartomány lesz a kivizsgálás helyszíne, bár onnan is érkeztek információk nemzetiségi feszültségekről meg a büro gyenge teljesítményéről. De Sztálin tartomány – *nomen est omen* – politikailag fontosabb volt.

Bukarestből nézve a következő helyszín az igen egyneműnek látszó *periféria*. Az a hely, ahol az ellenőrök egyaránt jártak: sztálinvárosi üzemek, sepsiszentgyörgyi és vlahicai gyárak, a rajonközpontokban a pártbizottságok, a községközpontokban a néptanácsok, és a pártalapszervezetek székházai. A Jelentés nem tartalmaz naplószerű élménybeszámolókat, a terepen dolgozók megdöbbenése azonban helyenként átüt a szövegben.

A kivizsgálók többek között szembesültek a helyi intézmények irodáiban nyüzsgő kiküldöttek, szervezők, ellenőrök tömegeivel. Illyefalván február 17-én 2 óra alatt 6 ellenőrrel találkoztak: ezek a rajoni szövetkezeti központtól, a beszállítást felügyelő központtól, az egészségügyi szolgálattól, a Rajoni Néptanács mezőgazdasági részlegétől és a cukorgyártól érkeztek. Cristianon (Brassótól néhány kilométerre levő helység) szintén ezen a napon a helyi néptanács elnökéhez a felsőbb szervektől 28 kiküldött érkezett. A harmadik helyszín: a Steagul Rosu üzem, ahol a pártbizottság titkárát ugyanaznap a rajontól és a tartománytól 30-szor a közvetlen vonalon, és 75-ször a belső telefonvonalon hívták. A központi bizottsági kiküldöttek szembesültek saját szervezőmunkájuk eredményeivel is: a KB-tól érkező aktivisták a kérdések tucatjával „egyeztetés nélkül mentek terepre”. Nem ellenőrzik alaposan a legalacsonyabb szintig, hogyan alkalmazzák a Központi Bizottság és a Kormány határozatait, az esetek többségében elkerülik az alapszervezeteket. A különböző szekciókról érkezők kiszállását nem hangolták össze, ami ahhoz vezet, hogy ugyanabban az időben 5-6 instruktor is összetalálkozik az első titkár irodájában. 1950 decemberében összesen 20 központi bizottsági instruktor volt Sztálin tartományban, akik 78 napot ültek itt.³⁹ A kivizsgálók találkoztak egyszerű falusi párttagokkal is, és kialakíthatták véleményüket róluk: „A falusi pártalapszervezetek valójában nincsenek a politikai pártszervezetek szintjén. Jóindulatú emberek, de az ellenség befolyása erős.”⁴⁰ A román aktivista számára a mindaddig ismeretlen székely falu meglátogatása sem múlt el teljesen nyomtalanul.⁴¹

A legfontosabb színhely a periferián: a helyi centrum, *Sztálinváros*, itt is a *pártbizottság*.

A tapasztaltakról megszervezték a beszámolót. Mindez didaktikus jelleggel a kritika és az önkritika jegyében történt. A *forгатókönyv*: a brigád vezetőjének beszámoló-

38 Uo. 7. f.

39 Uo. 55–56. f.

40 Az eredetiben: „Organizațiile de bază din comune nu sînt la nivelul organizațiilor politice de partid. Sînt oameni de bună credință, dar influența dusmanului este puternică.” Vince János arra utal, ami az értelmiségiek általános, sokszor hangoztatott, megírt tapasztalata volt akkoriban: (jobbik esetben) jóra való, de képzetlen, vagy egyenesen buta emberek voltak a falusi párttagok, elveik, tudásuk nagyon dogmatikus, primitív volt. Ez Vince és társai számára azért jelentett problémát, mert a falusi értelmiségiek, érthető módon, befolyásolták ezeket az embereket.

41 Chivu Stoica fejtegeti, hogy a meglátogatott rajonok közül Udvarhely elmaradott, mert nincs ipara, de „a székelyek életszínvonala és kulturális színvonala magasabb, mint a moldvai vagy olténiai parasztoké. Sok az élenjáró...” Uo. 26. f.

ja, a helyiek hozzászólásai, a brigád vezetőjének a konklúziója, majd az első titkár záróbeszéde. Fontos, kiket hívnak meg erre a gyűlésre. Általában a meglátogatott egységek képviselői voltak jelen, akiknek viszonyulniuk kellett a brigád által kialakított és bemutatott képhez. Számukra ez a legfelsőbb szint, hiszen Bukarestben már nem voltak kíváncsiak a véleményükre és az önkritikájukra. Innen hazatérnek és találgatják, milyen intézkedések születnek, és azok vajon mennyiben érintik őket.

Volt azonban az ügynek *tanulsága*. A helyi centrum működéséről megtudták, hogy a helyi vezetők sem sérthetetlenek. Megtörtént a hierarchia felmutatása azoknak, akik a hatalom bázisaként a helyi pártszervek emberei. Mindez együttesen félelmet is, koherenciát is termelt. Kognitív sémákat erősített meg. A hatalomban való részvételről információkat nyújtott, és részben ez is hatalomgyakorlás. A helyi pártvezető is megtanulta a fogásokat, és a saját hatókörében alkalmazta.

A megbeszélések a formális ismeretek mellett az informális ismeretek, képesség-szerzés alkalmai. Maga a rítus tanít: találkozás távoli emberekkel, helyszínekkel, társadalmi szerepekkel, kulturális megjelenítéssel. Amióta létrehozták a rajonokat, az itteni intézményekben intenzív tanulás folyt. Egy tartományi elemző gyűlés után mindig sor került az értelmezésre. Ezt követte a lefordítás, majd következett az alkalmazás. Rejtetten mindig ott volt a kiszolgáltatottság bemérése, saját pozíciója labilitásának mérlegelése. Ugyanakkor funkcionáriusként meg akar oldani kérdéseket, ki akarja használni a tartományi, központi hatalom képviselőjével való találkozást. Akik nagyon lent, nagyon távol – a periféria peremén – vannak, azok nem tanulják meg a közeledés lépéseit, nem tudják kihasználni a találkozásokat. Hozzászólásaik panaszmondások és nem a megoldásokat előkészítő lépések. Példaképp egy megdöbbentő kívülállásra utaló hozzászólást idézek. A beadvány néhány évvel később egy fontos fórumhoz, a MAT 1956-os Tartományi Pártkonferenciájához íródott. Szerzője Csog Imre, a magyar-hermányi néptanács elnöke:

„A vaddisznók már negyedik éve a termény egyharmad részét megeszik. A dolgozó parasztok a krumplit beszállítatásra is a piacon kellett megvegyék, és (a vaddisznók) olyan búza és olyan zab területeket törtek össze, hogy le se lehetett aratni. Negyedik éve, hogy küldik a dolgozók a kérések halmazát a rajonhoz és válasz, illetve elintézve sohase lett. Jó volna a dolgozók azon területéről, ahol, illetve ahonnan beszállítatnak, az állami vad tartalékot tegyék el (!), mert a parasztok azt mondják, hogy a vaddisznóknak nagyobb becsületük van, mint nekik.”⁴²

Az, hogy a vidék mennyire a saját életét élte és mennyire más a problémák sorrendje, arra egy-egy ehhez hasonló megnyilatkozásból lehet következtetni. A központi bizottsági kiküldöttek erre figyelni nem feladata. Inkább érzékeny az idegen nemzeti szimbólumokra vagy ezek használatára.⁴³

A kivizsgálás eredményeként kiderült, hogy egyes rajoni első titkárok kifogásolták a mezőgazdaság szocialista átalakításának erőltetett ütemét. Ezek leváltása (megne-

42 ANDJ Mureş, 1134. fond, 140. cs. 72. f.

43 A bukaresti gyűlésen Petre Borila kikel a magyar zászlók léte, használata ellen. Jó volna tudni, valójában hol, milyen tapasztalatai voltak: „A jelentésben nem írnak róla, és úgy gondolom, a Szekuritáté vonalán is meg kellene vizsgálni: Erdély tele van magyar zászlókkal. Mit keresnek itt? Melyik gyár gyártja, hogyan árusítják? Miért van szükség arra, hogy mindenütt bevezessük a magyar zászlót? Legyenek barátok, de csak bizonyos alkalmakkor kell kitenni, amikor a párt erre utasít. Az ellenség kihasználja ezt a kérdést, és mi nem vesszük észre, mi történik ezzel a zászlóval. Nagyon kevés a román és a vörös zászló, de magyar zászló mindenütt van.” ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 11 f.

velése, fegyelmezése, helyettük új jelölt állítása) azonban már a tartományi vezetés feladata volt.⁴⁴

Bukarestben, a hatalomgyakorlás központjában egyéni tapasztalatokat ismertettek, tanulságokat fogalmaztak meg, és néhány kérdésben döntöttek. Chivu Stoica ismertette saját esetét Dănoiuval. Súlyos konfliktusok voltak a Steagul Rosu üzemben: a pártbizottság szembekerült a vezetőséggel, például nem engedték be az igazgatót a gyárkapun, ő a helyszínen volt, de Dănoiu maga helyett egy pártfunkcionáriust küldött. Személyesen hívta telefonon, de akkor sem volt hajlandó kimenni a helyszínre. Ezután ő kereste meg és néhány „kemény szót” mondott neki, mire az első titkár megharagudott rá, és ami súlyosabb, nem hajtotta végre azt, amiben megállapodtak. Egy másik eset: a tavaszi vetési kampány előtt a mezőgazdasági gépek javításához kellett volna Sztálinvárosból, a traktorgyárból szakembereket küldeni, de Dănoiu személyesen tiltotta meg, hogy a munkások otthagyják a termelést. Telefonon újabb egyeztetés történt, de még 10 napig húzta az engedély megadását.⁴⁵

A Sztálin tartományi vezetéssel kapcsolatos lépésekről a leghatározottabban Mogyorós Sándor fogalmazott. Alapos kivizsgálást kért ellenük. Bejelentette a vádakát is: elhibázott káderpolitika, szovjetellenes, sovén, nacionalista magatartás.⁴⁶ Chivu Stoica megvonta a vezetéstől az eddig nekik tulajdonított érdemeket is. Stoica szerint a termelési terv teljesítése nem a vezetők munkájának eredménye, hanem annak köszönhető, hogy az illetékes minisztériumok, szovjet segítségre támaszkodva ide csoportosították erőiket.⁴⁷ Răutu egyértelműen fogalmaz: az, hogy milyen megnevezéseket használnak, azaz „Vörös Segély”, „Zuschneideri”, ez nem az aktivisták fejében született meg. Ezt valaki sugallta nekik. Akire a gyanú terelődött, vagy aki felé tereltek: Dr. Iancu, Dănoiu orvos barátja és befolyásolója. Ebből következik, hogy szerintük erősíteni kell a reakciók (polgári származásúak) elleni megszorító intézkedéseket. Vince János 780 ilyen elemről tudott a tartományban. Teohari Georgescu belügyminiszter közbeszólása szerint ennél lényegesen több van.⁴⁸

Ez már abba a gondolatkörbe tartozik, amelyet Vince János, majd Miron Constantinescu vetett fel és Ana Pauker nyomatékossított. Vince szerint mindaz, ami történt, részben annak a következménye, hogy az 1950 szeptemberében a háromszéki kollektív gazdaság alakítása elleni falusi lázadások nyomán nem dolgoztak ki részletes stratégiát. A tartományi vezetőknek – a KB segítségével – össze kellett volna állítani egy politikailag jól dokumentált anyagot. Majd ennek feldolgozásával kellett volna fellépni a párt soraiba befurakodott „különböző áramlatok” és a kollektív gazdaságokba bekeverült „idegen, reakciós” elemek ellen. Ha ez akkor megtörtént volna, akkor ez „politikailag és szervezésileg” megerősítette volna a tartományi vezetést.⁴⁹

44 A rajonok létrehozása egyben a kompetenciák szintjeinek szigorúbb elhatárolását is jelenti. Például az 1950. szeptember 4-én beiktatott tartományi pártszervek feladata volt a hatókörükbe tartozó rajoni szervek beiktatása, munkájuk nyomon követése, ellenőrzése – lásd ANDJ Mures, 1134-es fond, 1. cs. 5–6. f. A továbbiakban csak igen különleges esetekben történik meg, hogy a rajoni eseményeket ne a tartományi vezetés tárgyalja, ne ez a vezetés hozzon döntéseket. A Tartományi Pártbizottság Végrehajtó Bizottságnak, valamint a Titkárságnak a jegyzőkönyveiből az derül ki, hogy személyi ügyekben például csak a rajoni első titkárok kinevezését kell megerősítenie a Központi Bizottságnak – a rajoni titkárok, aktivisták kinevezése, cseréje, pártiskolába küldése vagy a pártiskolából érkezők kihelyezése a tartományi vezetés feladatköre.

45 ANIC Fond CC al PCR, Cancelarie, 70/1951. cs. 21. f.

46 Uo. 31. f.

47 Uo. 26. f.

48 Uo. 7. f.

49 Uo.

Többen is megfogalmazzák, hogy a Sztálin tartományban történtek számos megfontolnivalót tartalmaztak a központi vezetés számára. Miron Constantinescu kijelentette, hogy a nemzeti kérdés rendezése szempontjából „a Határozatok nagyon fontosak, de ha nem hozunk alapvető intézkedéseket, a határozatot feldolgozó gyűlésekkel és agitációval nem oldjuk meg ezt a kérdést”.⁵⁰ Ugyanezen a véleményen volt Ana Pauker is, aki a gyűlés tanulságait is összegezte. Konkrét feladatként fogalmazta meg, hogy a Székelyföldön a magyar lakosság megnyerése érdekében kulturális akciókat kell szervezni.⁵¹ A vezetők leváltásán, központi kiküldöttek delegálásán túl javasolta, hogy a pártalapszervezeti választásokkal kapcsolják össze az eset feldolgozását a Központi Bizottság által elkészített anyag alapján.

A hatalomérvényesítés állapotáról

A kivizsgálás mint normatív és legitimációtermelő esemény elemzése sok tanulsággal szolgálhat. A közvetlen beavatkozás, a leváltás a hatalmi hierarchia (a központi hatalom) megerősítését eredményezi – ez annál is inkább nyilvánvaló, mert nem horizontális csere történik, nem más tartományból, hanem Bukarestből jönnek az új vezetők, illetve hónapokig kiemelten figyelnek mindarra, ami a tartományban történik. A központi vezetés ekkori gyengeségét jelzi, hogy ez esetben is nyilvánvaló a munkamódszerekkel való kísérletezés. Az egységes szerkezet megteremtése (mint már jeleztem: a káderpolitika, pártszervezés, propaganda egyetlen szerkezetbe való összeillesztése) a kijelölt feladat. Egyfajta „értelmes integráció”⁵² konstruálása folyt abban a reményben, hogy az eredmény, a szerkezet legitimációja olyan valóságot (eszményt, normát és praxist) eredményez majd, amely szoros burokként öleli körül az embert, pártszerkezetet és társadalmat. Ez „az egyes embereknek nemcsak azt mondja meg, hogy egy cselekedetet miért kell elvégeznie, és egy másikat miért nem szabad tennie, hanem azt is megmondja, hogy a dolgok miért azok, amik”.⁵³

A központi vezetőség gyűlésén, a „kritika és önkritika szellemében”, a hivatalos legitimátorok⁵⁴ nyilatkoztak meg. Akaratukat rákényszerítették a pártszerkezet középszintjére. Ugyanakkor kiderült, hogy a helyi szintekkel (például a rajoni vezetéssel) ők közvetlenül nem tudnak foglalkozni. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy hatalmuk még mindig mennyire csak a kádermozgatáson és az erőszakon alapul. Egy évtizednek kellett még elteltie ahhoz, hogy a határozatok feldolgozásának fentről irányított, a konszenzustermelés érdekében konstruált szerkezete valóban hatékonyan működjön.

50 Uo.

51 „Amikor a pap összegyűjti őket, akkor olyan énekeket énekeltet velük, amelyek tetszenek nekik. Tudunk kellene valami mást adni cserébe, hogy érdemes legyen a kultúrházba elmenniük, s ezért erőfeszítéseket kell tennünk. A Székelyföldön különösképpen erőfeszítéseket kell tennünk, hogy megnyerjük a lakosság bizalmát. Ha erőszakkal kényszerítjük, jönnek, ha nem, akkor nem. De boldogan jönnek, ha valami szépet látnak. Azok az együttesek, amelyek oda mennek, nem törődnek az ő vágyaikkal. De például amikor a Hadsereg Együttese volt ott és az énekeiket énekelték, akkor nagyon hálásak voltak...” U. o. 33. f.

52 Berger-Luckmann: i. m. 131. p.

53 Uo. 134. p.

54 Uo. 138. p.

AZ ÚJ, BALOLDALI MAGYAR ÉRTELMISÉG
AZ ÖTVENES–HATVANAS ÉVEKBEN

STEFANO BOTTONI

INTEGRÁLÓDÓ KISEBBSÉG?

A Magyar Autonóm Tartomány politikai elitje

A mai magyar kisebbségkutatás egyik kulcskérdése a kisebbségi/nem domináns csoportok és a Monarchia utódállamainak nemzetalkotó elitjei által képviselt hatalom viszonyrendszerének feltárása.¹ A két világháború között és a szocializmus utolsó évtizedeiben e viszonyt a kisebbség alárendelt státusa és annak politikai, jogi és/vagy gazdasági kiszolgáltatottsága jellemezte. Az erélyes és deklarált államnacionalizmus és a legkülönbözőbb nemzetépítési technikák alkalmazása² akkor gyakorlatilag lehetetlenné tették a többség/kisebbség partneri alapú viszonyát. Válaszként a jobboldali mozgalmak, majd a kommunista kormányok által menedzselt államépítési kísérletek, a magyar közösségek visszautasították a politika és lélektani integráció gondolatát a román, a csehszlovák vagy a jugoszláv államba. Kivételt képeztek Csehszlovákiában az 1968 utáni években a Csemadok által megkísérelt társadalmi/kulturális integráció, valamint Jugoszláviában a hatvanas/hetvenes évekbeli vajdasági magyar elit intézményesség nélküli integrációja a többségi társadalomba.

Ez a tanulmány azt az egyedüli intézményesített integrációs kísérletet kívánja feltárni, amelyben egy meghatározott területi egységen belül – a Székelyföldet egybefogó Magyar Autonóm Tartományban (MAT) – egy döntően magyar származású és kultúrájú politikai-szocializációs csoport, a kommunista párt- és államapparátus az integráció legmagasabb fokáig jutott el: egy évtizeden át kézben tarthatta a helyi politikai hatalmat.

Mivel az 1952 és 1960 között működő MAT-ról több dolgozat született az utóbbi években,³ írásom csak utalásszerűen foglalkozik a korszak eseménytörténetével. Érdeklődésem középpontját e magyar többségű terület politikai hatalmának tartópillére, a Tartományi Pártbizottság és annak döntéshozó szervei képezik. Tanulmányom első része az ötvenes évekbeli nomenklatura társadalmi és etnikai összetételéről, míg a második fejezet a politikai elit identitásáról, kollektív rítusairól, integrációs törekvéseiről és a saját társadalmához való viszonyáról szól.

1 Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Budapest, 2004, 24–85 p., valamint Szarka László ebben a kötetben megjelenő tanulmánya.

2 Nemzetépítési technikának tekintem például a telepítési akciókat (főleg a városok etnikai arányának megváltoztatása), az államnyelv kötelezővé tételét a közigazgatásban, a gazdasági egyesületek etnikum szerinti támogatását vagy hátrányos megkülönböztetését.

3 Stefano Bottoni: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása. 1952, *Regio*, 2003. 3. sz. 89–125. p.; uő: Források a Magyar Autonóm Tartomány genezisééről. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz. 198–240. p.; Gagyí József: Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet – hatalom, értelmiségiek, társadalom. In Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004, 173–190. p.; Novák Csaba Zoltán: A Magyar Autonóm Tartomány elitjének kialakulása és megszerveződése. Uo. 191–202. p.

A párttagok számának alakulása az ötvenes években

A MAT-i pártbizottságot 1952 nyarán, az új tartomány létrehozásával egy időben nevezte ki a Román Munkáspárt Központi Vezetősége (RMP KV). A centralizált állam kezei között relatíve széles körű kompetenciákkal bíró intézmény jött létre. Azon felül, hogy a központi hatalom és a helyi kormányzervek közötti fő transzmissziós szűz szerepét látta el, állandó ideológiai ellenőrzést folytatott nemcsak a párt tagjai, hanem az egész régió fölött.

A tagság etnikai, társadalmi és területi összetételének alakulását a Tartományi Pártbizottság iratainak összehasonlító elemzésén keresztül rekonstruálhatjuk. Az egybevetés az 1952–1960 közötti évekre és csak a MAT-ra vonatkozik, mivel az ezt megelőző (Maros és Sztálin tartományok, 1950–1952) és a helyében kialakuló (Maros–Magyar Autonóm Tartomány, 1961–1968) területi egységekre vonatkozó adatok nem hasonlíthatók össze a közigazgatási határok gyakori változása miatt. További módszertani nehézséget jelent a pontos elemzésben a szovjet mintára bevezetett párttag-jelöltség, ami az 1948–1952 közötti belső tisztogatásokat követően újrainduló regrutációs folyamatot szabályozta. Az ötvenes évek végén a jelöltek a párttagok több mint egynegyedét tették ki; nagy létszámukon felül nemzetiségi összetételük is indokolttá teszi, hogy beemeljük őket a mintába. Az első kiemelendő adat mindenképpen annak az állománynak (tagoknak és tagjelölteknek) a rendkívül alacsony száma, amelyre a párt számíthatott az általunk elemzett időszakban. Ez a tartomány összlakossága mintegy 3 százalékának felelt meg.⁴

	1953. január	1954. január	1954. augusztus	1955. március	1957. május	1958. december	1959. december
Tagok, tagjelöltek	21 598	20 290	19 588	20 960	23 687	24 882	26 945
MAT lakosságának arányában (%-ban) ⁵	3,0	2,8	2,7	2,9	3,2	3,3	3,5

Az 1954 nyarán elért negatív csúcs a magyar–román kapcsolatoknak azt a viharos időszakát tükrözte, amelyet nemcsak a pártközi politikai feszültségek (pl. Gheorghiu-Dej ellenszenve a Nagy Imre vezette reformkurzus iránt⁶), hanem egy lehetséges határrevízióról Erdélyben terjengő rémhírek is jeleztek. Az RMP KB által 1953 októberében elrendelt párttagságikönyv-felülvizsgálat és -csere következtében a beiratkozási nyilvántartásból 1954-ben majdnem kétezer személyt töröltek.⁷ Az ötvenes évek második felét viszont a párttagfelvétel fokozatos liberalizálása jellemezte. Miközben az 1954 és 1956 között eltelt három évben 2348 jelöltséget hagytak csak jóvá, 1959–1960 között a pártba befogadott új jelöltek száma majdnem elérte a hatezret.⁸

4 A párttagok számáról és összetételéről szóló elemzés forrásai: Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, továbbiakban: – ANDJ Mureș), fond 1134 (Comitetul Regional al PCR Mureș 1950-1968), dosar 51/1952, 93/1954, 122/1955, 176/1957, 223/1959, 229/1959, 269/1960.

5 *Recensământul populației din 21 februarie 1956*, 4 vol. București, Direcția Centrală de Statistică, 1960; *Anuarul statistic al Regiunii Autonome Maghiare 1960 – A Magyar Autonóm Tartomány statisztikai évkönyve 1960*. București, Direcția centrală de statistică – Direcția regională de statistică a R.A.M., 1960.

6 A magyar–román pártközi kapcsolatokról Sztálin halála után lásd Baráth Magdolna: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002, 235–237. p.

7 ANDJM, fond 1134, dos. 95/1954, 9. f. A párttagok száma 21 124-ről 19 588-ra csökkent.

8 ANDJM, fond 1134, dos. 269/1960, 1–2. f.

A MAT összlakosságához képest az állampárt tagjainak aránya az ötvenes évek folyamán mindvégig az országos átlag alatt volt: az 1955 decemberében lezajlott II. kongresszus idején az RMP 595 363 tagot és tagjelöltet számlált, ami a lakosság 3,4%-ának felelt meg.⁹ Szükséges azonban megjegyezni, hogy a MAT-beli tagság belső területi megoszlása nem volt egyenletes: míg a román többségű járásokban (Szászrégen és Maroshévíz), akárcsak a színmagyar katolikus járásokban (elsősorban Csík, Gyergyó és Kézdi) a párt behatolása 1958–1959-ig jelentéktelen maradt (a lakosság 2 százalékánál is kevesebb), addig a tartomány székhelye az ötvenes évek során végig a tagság majdnem egynegyedét adta. Marosvásárhelyen, amely 1956-ban 65 ezer lakossal rendelkezett, 1954 nyarán 3574 személy tagságát újítták meg. Ez a lakosság 6%-át képezte. Hat évvel később a bejelentett körülbelül 70 ezer lakos között a párttagok száma már a 6500 főt is túllépte, tehát majdnem elérte a városi lakosság 10%-át.¹⁰ Ha összevetjük a fenti adatokat a MAT előtti Maros tartomány 1950-es adataival, csak a tartományi székhelyen tapasztalható létszámemelkedés: az 1950-es 2498-ról¹¹ egy évtized alatt több mint 6500-ra (a lakosság 5%-ról 9%-ra), míg a többi járásban (ahol lehetséges volt az összehasonlítás) stagnáló vagy csökkenő tendenciát állapíthatunk meg. Ez a folyamat csak 1959–1960 között fordult meg.

Az ötvenes évek első felében a párt etnikai összetétele megfelelt a MAT nemzeti-ségi összetételének. Az 1953. január 18–19-én lezajlott I. Tartományi Konferencia időpontjában a kommunista párt 21 598 tagot számlált. Ezek között egyetlen jelölt sem volt: az abban az időpontban regisztrált tagok felvétele 95%-ban az 1945–1947 közötti három esztendőre nyúlt vissza. A nemzetiségi összetétel a magyarok enyhe felülreprezentáltságát mutatta: a 81,4%-os tagságon belüli a 77,3%-os magyar nemzetiségű lakosság arányhoz képest. A fent említett kvóták mindazonáltal nem annak gyümölcsei, hogy egy „magyar” tartományban a párt nagyobb előnyöket kínált a magyaroknak. Inkább a helybeli magyar lakosság széles rétegeinek a rendszerrel szembeni kezdeti valós bizalmát tükrözte.

Az ötvenes elején a mintegy 20 000 tagból toborozták az új közigazgatás első generációját is. A MAT vezetésére kiképzett pártapparátus magjának kialakításakor a központ által a tartományi vezetéssel szemben támasztott fő követelmények a jó terapismeret és a mozgalomban helyi szinten élvezett bizonyos megbecsültség voltak. Ez utóbbi a párt informális hierarchiájában főleg az 1944 előtti illegális tevékenységből származott.

A felső tartományi vezetés

Ennek a hivatáselitnek egy tipikus képviselője a párt első számú helyi reprezentánsa, Csupor Lajos volt, aki 1952-től 1961-ig megszakítás nélkül a tartományi első titkári feladatkört töltötte be. Csupor 1911-ben született Marosvásárhely külvárosában egy szerény társadalmi helyzetű, káderlapjában „munkásként” osztályozott családban; szülei valójában szabók voltak.¹² Csupor szocializációjának folyamata azonos volt a Ro-

9 Stelian Tănase: *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1965*. București, Humanitas, 1998, 50. p.

10 ANDJM, fond 1134, dos. 269/1960, 1. f.

11 ANDJM, fond 1134, dos. 4/1950, 5. f.

12 Gagyi József (a továbbiakban: G. J.) interjúja Vargancsik Lajossal (MAT oral history project: a továbbiakban: MAT OHP), 7/2001 sz.). Az alábbiakban idézett interjúk szerkesztett változatát Gagyi József rendelkezésemre bocsátotta, amit ezúttal is köszönök.

mániához csatolt Erdélyben felnövő több ezer magyar fiatalával: miután teljesítette a tankötelezettséget (7 általános osztályt) a húszas évek második felétől a családi hagyományt követve szegődött el egy szabóműhelybe. Az ifjú inasban a politika iránti szenvedély az 1931–1932-ben tetőző gazdasági válság nyomán gyulladt, amikor kapcsolatba került az illegalitásban tevékenykedő kommunista mozgalommal, amely a recesszió által különösen súlyos helyzetbe került Maros-völgyi erdőmunkások sztrájkjait szervezte.¹³ A mozgalmi tevékenysége révén került a Siguranța látókörébe, amely a harmincas évek során többször is letartóztatta. Egyik fogvatartása során került a Bukarest közelében található doftanai börtönbe, ahol alkalma nyílt megismerni a későbbi pártelnököt és a román kommunista rendszer vezetőjét, Gheorghe Gheorghiu-Dejt, aki maga is hosszú börtönbüntetését töltötte.¹⁴ A találkozó döntő fontosságúnak bizonyult Csupor későbbi politikai karrierje szempontjából, mivel mindig számíthatott Dej személyes támogatására, aki az ötvenes évek első éveitől rendkívül nagy gyanúval viseltetett azon vezetők (többségükben erdélyiek és ezen belül is magyarok vagyok zsidók) irányában, akiknek 1944 előtti tevékenységéről (például a nemzetiségi ügyben tanúsított álláspontjáról) nem rendelkezett biztonságosnak vélt adatokkal.

A Mihály király által 1944. augusztus 23-án Antonescu marsallal szemben elkövetett államcsíny után Csupor az első illegális erdélyi kommunisták között volt, akik reaktivizálták magukat. Az alakulóban lévő helyi apparátusban az elsők között ismerték el a párttagságát 1944. december 31-iki dátummal, miközben Észak-Erdély szovjet katonai közigazgatás alatt állt.¹⁵

Életkora és tapasztalata révén Csupor már a Marosvásárhely felszabadítását követő hetekben kiemelkedett a születőfélben levő nőmenklatúra hivatalnokai közül. Alig négy év alatt változatos funkciókat töltött be a helyi politikai életben, és lehetőséget kapott arra, hogy alaposan megismerje a kiépülő egypártrendszer belső működését.¹⁶ A Maros megyei káderosztály által összeállított 1947-es jellemzés szerint Csupor „a párt régi harcosa, aktív és szerény, fegyelmezett és híve a pártnak, bár néha ideges és autoriter.”¹⁷ Valter István, egy régi ismerőse és a Központi Bizottság instruktora szerint Csupornak nem volt semmiféle elméleti felkészültsége: „Csak gyakorlata (volt), amit az életből tanult. Más nem.”¹⁸

13 A harmincas évekbeli kommunista mozgalom számbeli és szervezeti gyengeségét jelzi Jakab Sándor visszaemlékezése, aki Luka László bizalmi embere volt Erdélyben és 1948–1952 között pénzügyminiszter-helyettes. Jakabot 1934-ben megbízott instruktorként küldte Marosvásárhelyre az illegális párt erdélyi bizottsága; ekkor a városban összesen 34 tagot számlált az illegális RKP. 1956-os Intézet, Budapest, Oral History Archive, 12/1986 sz. interjú (kész. Tóth Pál Péter), 114–117 p.

14 G. J. interjúja Fábián Zoltánnal (MAT OHP, 13/2001 sz.). Egy másik, az ötvenes években magas pártfunkcióhoz jutott aktivista elsősorban Gheorghiu-Dejssel való személyes ismeretségével magyarázza Csupor gyors karrierjét az 1948–1952 közötti időszakban. G. J. interjúja Benke Józseffel (MAT OHP, 23/2002. sz.).

15 ANDJM, fond Comitului Județean PCR Mureș 1945–1950 (továbbiakban: fond CJ PCR Mureș), dosar 63/1948, 308–313. f. Marosvásárhely, 1948. december 29. A megyei pártbizottság személyi összetétele.

16 Csupor funkciói az 1944–1948 közötti időszakban: 1944. október–1945. január: a szakszervezeti tanács tartományi (székelyföldi) titkára; 1945. január–május: a párt tartományi Politikai Bizottságának tagja és a szakszervezeti munka felelőse; 1945. május–1946. április: a marosvásárhelyi városi rendőrség vezetője; 1946. április–november: a tömegszervezeti osztály tartományi instruktora; 1946. november–1947. április: a Magyar Népi Szövetség Kolozs tartományi vezetőségének választási kampányfelelőse Háromszék megyében; 1947. április–1948. március: Maros megyei szakszervezeti felelős; 1948. március–november: Maros megyei káderefelelős.

17 ANDJM, fond CJ PCR Mureș, dos. 46/1947, 45–51. f.

18 G. J. interjúja Valter Istvánnal (MAT OHP, 21/2002. sz.).

1948-ban, mikor a megyei bizottság káderfelelőseként a helyi hatalom negyedik legfontosabb pozíciójába került, a KB-től azt az utasítást kapta, hogy növelje saját elméleti és szakmai képességeit, és ezért elküldték az egyéves magyar nyelvű központi káderiskolába. Ezt a bukaresti pártvezetés két szériában – 1948–1949-ben, valamint 1949–1950-ben – összesen több mint 200 magyar nemzetiségű párthivatalnok számára szervezte és bonyolította le. 1950–1952 között már a magyar többségű Sztálin (Brassó) tartomány pártbizottságának élén állt. A MAT megalakításakor Gheorghiu-Dej számára Csupor volt a legkézenfekvőbb választás: tapasztalt (41 éves) és pragmatikus aktivista, ugyanakkor mégis egyszerű ember, aki Dej-hez hasonlóan egy kissé nyers, de spontán kedélyességgel rendelkezett. Legfőképpen azonban lojális párthivatalnok volt, akit nem lehetett nacionalista érzelmekkel meggyanúsítani, és aki határozottan hitt a MAT-beli magyaroknak a román szocialista államba való integrálási projektjében. A párt legfőbb vezetőivel való bizalmas viszonyát bizonyítja egy idős aktivista vallomása is:

„Brassóból aztán áthozták őt Vásárhelyre, mivel nagyon jól volt Mogyoróssal, s értékelte őt, ott voltunk egy ilyen szilveszter alkalmával, Gheorghiu-Dej, s ő valamit tudott magyarul, mert ő Désen volt vasutas, hát onnan kapta volt a Dej nevet, hogy énekeljen Csupor magyarul, hát szépen tudott énekelni, jó hangja volt a Lajosnak.”¹⁹

Csupor életútja jól példázza a számos hivatalnok és „aktív” párttag által az ötvenes évek elején bejárt társadalmi mobilitási pályát. Ezeket csoportosan a MAT első pártkonferencián, 1953 januárjában megválasztott Tartományi Bizottság összetételén keresztül vizsgálhatjuk meg. A 40 rendes tagnak, akik között találjuk a teljes Tartományi Bűrőt (a központi PB helyi megfelelőjét) és a járási (rajoni) első titkárokat, valamint a Tartományi Néptanács és a Szakszervezeti Tanács elnökeit, nagy többsége magyar volt; átlagéletkoruk 37 év, és a pártba való belépésük időpontja az esetek 60%-ban (25 személynél) 1945-re nyúlik vissza. A 40 tagból alig két személynek volt elismert illegális kommunista múltja, és 11-en (köztük 6 román) 1946-ban vagy egyenesen az 1947-es választások után iratkoztak be. Előző társadalmi pozíciójuk általában szerény volt: az alábbi táblázatban példaként idézzük a Tartományi Bizottság káderosztályának a nomenklátúra első 9 helyét elfoglaló hivatalnokokkal (a négy titkár és a tartományi apparátus járási felelősei) kapcsolatos megjegyzéseit.²⁰

19 G. J. interjúja Koszti Istvánnal (MAT OHP, 15/2001.sz.).

20 A táblázat forrása az 1953. januári tartományi pártkonferencia jegyzőkönyve. ANDJM, fond 1134, dos. 64/1953.

Sorszám, név	Életkor, nemzetiség	Funkció, a pártba való belépés időpontja	Származás	Eredeti szakma	Megjegyzések
1. Csupor Lajos	42 magyar	I. titkár – 1944. december	Munkás	Szabó	Illegális aktivista; a harmincas években többször is letartóztatták
2. Ioan Bațagă	41 román	Szervezési titkár – 1945. augusztus	Paraszt	Kertész	/
3. Lukács László	32 magyar	Iparért felelős titkár – 1945	Munkás	Munkás	Temesváron született
4. Kapusi József	28 magyar	Mezőgazdaságért felelős titkár – 1945	Paraszt	Ács	Sepsiszentgyörgy járás Mezőgazdasági szekciójából jön
5. Bugyi Pál	33 magyar	Néptanács elnök – 1945	Paraszt	Napszámos	Udvarhelyről származik
6. Szász Mihály	43 magyar	Iparfelelős – 1945	Munkás	Kovács	/
7. Mataisz Péter	? magyar	A Pártkollégium elnöke – 1945	?	?	1952-ben érkezett a MAT-ba Aradról. Már az illegalitásban RKP-tag volt – 1933-ban kolozsvári titkár
8. Szövérfi Zoltán	30 magyar	Az Agitációs és Propagandaosztály osztályvezetője – 1945	?	Mezőgazdasági munkás	/
9. Kórodi István	29 magyar	Irányítási szervek osztályvezetője – 1945	Munkás	Esztergályos	Szászrégen járásból származik

Az apparátus összetétele és működése

Az apparátus alacsonyabb szintjein tovább erősödött az új hierarchia valódi népi jellege. Tekintsünk át egy jelentős, a hatalom gyakorlásába aktívan bekapcsolódó alcsoportról készült 1953 márciusi bizalmas statisztikai összeállítást! A csoport az üzemekben, kollektív gazdaságokban (téészekben), az állami apparátusban és a kulturális és oktatási intézményekben kialakított pártsejtek 1030 titkárát foglalja magába, akik között 92% volt a férfiak aránya.²¹

Az első érdekes adat az aktivisták etnikai összetételére vonatkozik: 865-en, 84%-uk magyar, 149 román (14,5%) és 15 zsidó (1,5%). A magyarok és a románok aránya közötti eltérés még nagyobbnak tűnik a párt nemzetiségi összetételéhez képest (81,4% a 16%-kal szemben). A termelési ágazatokra lebontott országos adatok hozzáférhetősége lehetővé teszi, hogy megemlítsük a nemzetiségi túlsúly legnyilvánvalóbb eseteit: a nehéziparban (16 sejtnek van magyar, egynek román titkára), a kevesebb mint 500 alkalmazottat foglalkoztató helyi iparban (77 magyar, 2 román), a kollektív gazdaságokban (98 magyar, 10 román). Az egyetlen ágazat, amely a román elem felülreprezentáltságát mutatta, a vasutat is magába foglaló közlekedés volt, amelyben a pártsejtek titkárainak majdnem egyharmada román volt. Ennek ellenére, ha figyelembe vesszük azt a nemzetépítő szerepet, amelyet már a 19. század végétől a vasútnak és a tömegközlekedésnek tulajdonított előbb a magyar, majd 1918 után a román állam, arra a következtetésre juthatunk, hogy a MAT-ban az ötvenes évek első felében a hatalom helyi struktúráit a később elemzendő hadsereg jelentőségteljes kivételével a „címzett” nemzetiség birtokolta.

21 ANDJM, fond 1134, dos. 84/1953, 1. f.

Ennek a csoportnak a társadalmi rétegzettségéről egy óvatosan értelmezendő adattal rendelkezünk, amely az úgynevezett „társadalmi osztályra” vonatkozik. Az érintettek 35%-a „paraszként” szerepelt, 45%-uk „munkásként” (ez a kategória magában foglalta a kisiparosokat is), míg csak 5%-uk értelmiségi közegeben nőtt fel, és egytizednél kevesebben a hivatalnoki rétegből. Iskolai képzettségük általában megállt az elemi iskola 4 vagy 7 osztályának elvégzésénél (82%); a diplomások aránya elhanyagolható volt.

A Tartományi Pártbizottság számára a szakképzés, a szükséges technikai, ideológiai és kulturális ismeretek megszerzése megkérdőjelezhetetlen prioritást képviselt. 1953-ban a propagandisták többsége sem – akik naponta terepen végeztek agitációs és propagandamunkát – rendelkezett semmiféle komoly elméleti képzettséggel. A megvizsgált 1016 személy 10%-a semmilyen oktatási képzésen nem vett részt, míg egy számottevő 58% csak a néhány hetes propagandisták „gyorstalpalóját” tudta maga mögött; közülük alig öten jártak legalább egy féléves pártiskolába.²²

A Magyar Autonóm Tartomány megalakítása előfeltétele volt annak, hogy Marosvásárhely székhelyet adjon az egyetlen romániai magyar tanítási nyelvű egyéves káderiskolának. A kolozsvári, nagyváradi és nagybányai iskolák magyar tagozatait áthelyezték a MAT-ba. A MAT káderiskolájának tevékenysége rekonstruálható a felelősök által a KB-nak küldött éves jelentésekből.²³ 1952/53-as tanévre 55 hallgató iratkozott be, akik közül 50-en sikeresen fejezték be tanulmányaikat. A kiválasztottak társadalmi profilja még a KV-nek a munkáselemek dominanciájára vonatkozó ajánlását is felülmúlta: csak négyen származtak paraszti vagy közhivatalnoki családból.²⁴ Már első működési évétől kezdve az iskola inkább szocializációs és alpművelődési, mint pusztán indoktrinációs térként működött. A diákok és tanáraik (már 1953-ban 29-en) gyakran különböző régiókból származtak, és az ugyancsak a pártiskola székházában, egy elkobzott villaépületben aludtak. A fő tantárgyak a marxizmus–leninizmus alapjai, a dialektikus marxizmus, a politikai gazdaságtan, a pártépítés, nemzetközi kapcsolatok, az SZKP és a Román Népköztársaság története voltak. A kinevezett tanárokat, mint például a népszerű Spielmann Józsefet, aki az ideológiai előadásokat valódi alfabetizációs kurzusokkal egyesítette, az *Igaz Szó* című irodalmi folyóirat szerkesztőitől és az egyetlen MAT-on belül létező felsőoktatási egységtől, az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet marxizmus–leninizmus tanszékéről kooptálták.

Valter István, a bukaresti hároméves Zsdanov Egyetem (a román pártakadémiák leg-rangosabbja) diákja, majd a marosvásárhelyi egyéves iskola igazgatója így emlékezik:

„Mi például olyan dolgokat is csináltunk, amelyek nem voltak benne a programban, mint például magyar irodalmat. A programot mi csináltuk. Gyakran hívtuk Spielmann, hogy beszéljen az irodalomról is. És bevezettük a magyar nyelvtan és mondattan órákat, szükség volt rá, tudtuk mi, hogy szükség volt rá. Aztán az irodalom. Hívtuk Kozma Bélát²⁵ a feleségével, aztán hívtuk Sütőt, Gagy Lászlót, Hajdu Zoltánt²⁶ és a testvérét, Győzőt is, aki akkor még nem az volt, amivé most vált.”²⁷

22 ANDJM, fond 1134, dos. 73/1953, 177. f. Tájékoztató a propagandisták pártoktatásáról.

23 ANDJM, fond 1134, dos. 70/1953, 209–217. f. Marosvásárhely, 1953. július 16. Jelentés az egyéves pártiskola tevékenységéről; ANDJM, fond 1134, dos. 95/1954, 269–282. f. Marosvásárhely, 1954. augusztus 6. Jelentés a pártoktatásról.

24 ANDJM, fond 1134, dos. 70/1953, 210. f.

25 Kozma a volt marosvásárhelyi Református Kollégium (a mai Bolyai Farkas Líceum) igazgatója volt; 1958-ban nacionalizmus vádjával távolították el állásából.

26 Sütő András, Gagy László és a két Hajdu az ötvenes évek folyamán az *Igaz Szó* című irodalmi folyóirat szerkesztői voltak.

27 G. J. Interjúja Valter Istvánnal (MAT OHP, 21/2002. sz.).

Az intézmény működésének első időszakában az irányító személyzetet nem értelmiségiek alkották. Grün Ferenc igazgató szobafestő volt, aki 1945-ben iratkozott be a pártba, miután visszatért a keleti fronton töltött munkaszolgálatból. Noha a magyar káderek képzésére szánták, az iskolának nem volt egynyelvű jellege: az előadások magyarul hangzottak el, de a tanterv előirányozta a román és az orosz nyelvtan tanulmányozását is. Avégett, hogy biztosítsák a lehető legnagyobb ideológiai „tisztaságot”, az előadások tartalmát ellenőrizték a megfelelő katedrák felelősei, a szöveget azután néhány héttel korábban kiosztották az oktatóknak.²⁸ A káderiskola jelentőségét bizonyítja az is, hogy rendszeresen meghívták előadást tartani a tartományi nómenklatúra tagjait.

Csupor első titkár több alkalommal is beszélt az úgynevezett „a párt etnikai összetételének szabályozásáról”, avagy annak a szükségességéről, hogy az irányító szervek összetétele mind tartományi, mind helyi szinten tartsa szem előtt a lakosság nemzetiségi megoszlását. Bugyi néptanácselnök elemezte a „bolsevikok harcát, hogy a háború után újraépítsék a szovjet gazdaságot”²⁹, míg Benkő városi titkár bemutatta a kádereknek az irányító szervek működését. A résztvevőknek biztosítottak egy bukaresti látogatást, amelyhez társult egy nevelő célzatú kirándulás a doftanai börtönbe, ahol Gheorghiu-Dej és a tartományi titkár Csuport is korábban fogva tartották. Ezen felül további önképzési alkalmat képeztek azok a viták/találkozók, amelyekben az ifjú káderek és a kommunista párt régi illegális aktivistái vettek részt.³⁰

Az előadások ideológiai színvonala azonban nem nyerte el minden esetben a vezetőség tetszését. 1953-ban a mezőgazdasági és ipari tartományi felelősöket, Kapusit és Lukácsot azzal vádolták meg, hogy nem tartották meg előadásukat, míg két agitátor-újságírónak, Fuchs Simonnak és Csernowitz Sámuelnek az általuk elkövetett „súlyos szubjektivistá jellegű hibákat” vetették a szemükre: például, hogy azt állították, „a javak termelése objektív törvényszerűség”.³¹ Ennek ellenére 1953–54-ben még ambiciózusabb méreteket öltő nevelési erőfeszítéseket tett a Tartományi Pártbizottság. Vécsei Károly, a propagandaosztály vezetője 1954-ben sokatmondó számokkal szolgált: a tartományban „773 kör [működött – S.B.], amelyen mintegy 10 ezer tag és 3 ezer nem párttag vett részt. Ezekben a körökben már 1954-ben tanulmányozták a Sztálin által írt SZK(b)P történetét.”³²

Az ötvenes évek vége felé a Marxista–Leninista Esti Egyetemmé átkeresztelt egyéves pártiskola meglehetősen összetett szervezetté vált: évente majdnem 300 fő iratkozott be, több tucat teljes állású tanár, és az 1958/59-es tanévtől három szakirány (kar): filozófia, történelem és közgazdaságtan.³³ Éppen az esti egyetem tanári magjának körében született meg 1961-ben a marosvásárhelyi hároméves tanárképző főiskola.³⁴

Az alacsonyabb szintű káderek számára ugyanakkor a MAT második legnagyobb központjában, Sepsiszentgyörgyön állt rendelkezésre egy esti iskola, 40 „felsőbb típusú kör” (sic!) és 4 elméleti szeminárium, amelyeket a tartomány különböző községeibe szórtak szét. Az ötvenes évek során azonban a pártoktatásról szóló beszámolók mindvégig súlyos „doktrinális” és szervezési hiányosságokat jegyeztek fel. Egyrészt, az ideológiai kurzusok

28 ANDJM, fond 1134, dos. 70/1953, 210. f.

29 Uo. 211. f.

30 ANDJM, fond 1134, dos. 104/1954, 161. f.

31 ANDJM, fond 1134, dos. 70/1953, 212. f.

32 ANDJM, fond 1134, dos. 95/1954, 269–282. f.

33 ANDJM, fond 1134, dos. 193/1958, 152–155 f. Marosvásárhely, 1958. május 8. Jelentés az egyéves pártiskola tevékenységéről.

34 *Vörös Zászló*, 1962. január 7.

elkerülhetetlenül a funkcionális analfabetizmus leküzdési kísérletének terepévé alakultak át, amely baj a lakosság nagy részét sújtotta, és lehetetlenné tette a szövegek megértését és feldolgozását. A kurzusra járók ezen felül arra is kihasználták a tanulási időszakot, hogy betegségeiket a párt által rendelkezésükre bocsátott egészségügyi struktúrákban (orvosi személyzet, laboratóriumok, termálfürdők) kezeljék. Az egyéves iskoláról 1954 augusztusában elkészített jelentés kiemeli az elért eredményeket (már 73 beiratkozott diák, akik között 16 nő, „egészséges” társadalmi összetételű, amennyiben a leendő káderek 90%-át az ipari ágazatból emelték ki), de nem mulasztotta el felvetni, hogy ezeknek a munkásoknak egy része „akár 3 hónapig egészségügyi kezelésben”³⁵ is részt vett.

1954-ben sem hiányoztak az előadásokról azok az ideológiai hibák, amelyek rámutattak arra, hogy Szovjetunió és megkérdőjelezhetetlen vezére iránti kultuszban és ilyen szellemiségben nevelkedett apparátus képtelen volt kilépni a sztálinista gondolkodási sémákból. Az 1953. augusztus 19–20-i határozatok központi céljaként megjelölt életszínvonal-emelkedésről beszélve az egyik tanár egy, a diákok által felrótt hibába esett, mivel azt mondta, hogy miután a proletariátus megszerezte a hatalmat, már nem szükséges politikai harcot folytatnia gazdasági érdekei érvényesítése végett.³⁶

Egy másik tanár, aki a NEP-ről szóló szemináriumot vezette, azt kérte a hallgatóktól, hogy kívülről tanuljanak meg egy bekezdést, amelyben Sztálin az iparosításról beszél; és végül egy másik azzal magyarázta a számos közép-kelet-európai középkori parasztfelkelés kudarcát, hogy ezek nem léptek szövetségre a munkásosztállyal.³⁷ Ez az új elit a hiányos műveltsége ellenére figyelemre méltó alkalmazkodási készségről tett tanúbizonyságot. Fegyelme és megbízhatósága lehetővé tette számára, hogy az ötvenes évek folyamán egy Romániában teljesen sajátos kontinuitás folytán végig hatalmon maradjon. Ezt erősíti meg egy, a KV által összeállított összehasonlító anyag a MAT és más területi egységek (Bukarest municípiuma, Bukarest tartomány, valamint Konstanca és Sztálin tartományok) pártbizottságainak irányító szerveiben lévő állandó és helyettes tagokról. Miközben a többi tartományban a legmagasabb pozíciókban levő hivatalnokok 75–80%-a kevesebb mint egy éve volt hivatalban, a MAT-ban ez az arány 40% alatt volt, 20%-uk több mint 4 éve töltötte be ugyanazt az állást, míg a fennmaradó 40% 2–3 éve, azaz nagyjából a MAT megalakulásától.³⁸ Egy, különösen az évtized első felében, belső tisztogatások és a káderek állandó rotációja által dominált rendszerben a MAT némenklatúrája lényegében stabil maradt a kísérlet egész időtartama alatt, azaz 1960-ig, sőt bizonyos esetekben ennél is tovább.³⁹

Az etnikai és társadalmi összetétel 1957 után

Ami a párttagok etnikai összetételét illeti, 1958–1959-től – noha csak fokozatosan – változás tapasztalható. A tagságon belül a magyarok és románok számarányában az 1953 és 1959 között beiratkoztak (és tagjelöltek) esetében látszólag nem történt váltás.

35 ANDJM, fond 1134, dos. 104/1954, 157. f.

36 Uo. 158. f.

37 ANDJM, fond 1134, dos. 95/1954, 278. f.

38 Arhivele Naționale Istorice Centrale – București (a továbbiakban: ANIC), fond CC al PCR, Cancelarie, dosar 41/1955, 2–3 f. Összehasonlító táblázat a tartományi pártapparátusról.

39 Néhány példa: az RMP első titkára (1952–1961), a Néptanács elnöke (1952–1958), a Securitate tartományfőnöke (1952–1961), a Tartományi Pártbizottság propagandaosztályának vezetője (1952–1960), a tartományi (majd Maros megyei) Statisztikai Hivatalának vezetője (1952–1982), a *Vörös Zászló* főszerkesztője (1955–1985), az *Igaz Szó* főszerkesztője (1953–1989), az *Új Élet* című kulturális folyóirat főszerkesztője (1958–1989), az orvosi egyetem rektora (1953–1964).

Tagok	1953. január	%	1959. március	%
Magyarok	17 583	81,4	17 898	81,1
Románok	3 880	18,0	3 666	16,6
Összesen	21 598	100,0	22 062	100,0

A nemzetiségre lebontott statisztikai adatok meglehetősen töredékes volta miatt nehéz pontosan megállapítani azt az évet vagy azt a pillanatot, amelyben a RMP KV túlélve az 1955-ben megfogalmazott „etnikai egyensúlyra” vonatkozó direktívákon, a román aktivisták számára preferenciális tagfelvételi politikát hirdetett.

Egy értelmezési kulcsot nyújthat az új tagok, a párttagjelöltek összetételének elemzése. 1954 februárjában a KV-nek küldött jegyzék például azt jelezte, hogy 1953 elejétől, amikor újra megnyitották a tagfelvételt, 554 tagjelöltet vettek fel, akik közül alig 61-en voltak románok.⁴⁰ Az ötvenes évek végén a jelöltek száma gyors növekedésnek indult: 449 jelölt 1958-ban, 2592 1959-ben és 3020 jelölt 1960-ban. 1959-ben már a tagjelöltek negyede román volt,⁴¹ ez a tendencia tovább erősödik 1960–1961-ben, mikor a MAT a továbbra is magyar többségű (mintegy 62%-ban), azonban minden sajtós „magyar” jellegtől megfosztott Maros-Magyar Autonóm Tartománnyá alakul (MMAT). Amint az 1960-as összefoglaló statisztikákból kiviláglik, éppen az új tagok körében vehető észre a legnagyobb méretű etnikai változás.⁴²

	Tagok+ tagjelöltek 1960. december	%	Tagok	%	Jelöltek	%	% MMAT össztlakosságán belül 1960-ban
Magyarok	18 443	65,0	14 648	65,8	3 795	62,2	61,1
Románok	9 463	33,4	7 210	32,4	2 223	36,5	35,2
Összesen	28 347	100,0	22 250	100,0	6 097	100,0	100,0

A párt románosítása országos szinten is prioritásnak számított: 1957-től kezdve a németeket kivéve minden kisebbséget diszkrimináltak az RMP-be való felvételtkor, akiknek a hatalmi struktúrákba való integrálását maga a KV szorgalmazta.⁴³

Az ötvenes években a román nemzetiségűek növekvő beáramlása a pártállamba azonnal megváltoztatta, ha nem is a párt összetételét, de a belső informális hierarchiáját mindenképpen. Ebben ugyanis hagyományosan központi jelentőséget tulajdonítottak azoknak az aktivistáknak, akik illegalitásbeli múlttal vagy legalábbis a tömegpárt építésének 1944–1945 közötti szakaszában való részvétellel büszkélkedhettek. Az 1948–1952 közötti belső tisztogatások során, amelyek azonban kisebb intenzitással egészen 1954-ig folytatódtak, a párt tagságának mintegy egyharmadát zárták ki a Székelyföldre és országosan egyaránt. A magyarok által sűrűbben lakott vidékeken nagy számban távolították el a szinte kivétel nélkül magyar vagy zsidó származású volt illegális kommunistákat. E réteg marginalizálása elengedhetetlen feltételét képezte egy

40 ANDJM, fond 1134, dos. 104/1954, 21–23. f. Marosvásárhely, 1954. február 13. Tájékoztató jelentés a pártfelvételtől.

41 ANDJM, fond 1134, dos. 238/1959, 117. f.

42 ANDJM, fond 1134, dos. 269/1960.

43 ANIC, fond CC al PCR, Cancelarie, dos. 9/1958, 14–24. f.

etnikai szempontból, ugyanakkor generációs és társadalmi profil szempontjából is megújított pártapparátus felépítésének.⁴⁴

Az ötvenes évek végén már korántsem volt igazolható az a hivatalos propaganda, mely a pártot a munkásosztály előőrseként festette le. Egy 1957. márciusi, a Tartományi Bizottság megrendelésére készített titkos statisztikából meglepő kép bontakozik ki: a munkások nagy többsége nem volt RMP-tag, hanem ellenségesen viszonyult mindenféle politikai mobilizációs módszerhez.⁴⁵ Ezt ábrázolja az alábbi táblázat, amely a munkások párt általi „lefedettségét” mutatja a MAT néhány járásában:

Járás	Munkás	Ebből párttag	%
Marosvásárhely municípium	10 577	1 851	17,5
Szászrégen	5 388	783	14,5
Maroshévíz	5 312	795	15,0
Gyergyószentmiklós	3 328	396	11,9
Kézdivásárhely	4 349	591	13,6
Erdőszentgyörgy	1 551	365	23,5
Sepsiszentgyörgy	5 375	1 953	36,3
MAT összesen	48 124	9 337	19,5

A legnagyobb számú munkáskoncentráció jellemezte Marosvásárhelyre vonatkozó adat különösen fontosnak bizonyul a tagság társadalmi-foglalkozási profilelemzése szempontjából. Míg a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek elején ezek többsége kézműves, közalkalmazott (tanár, községi hivatalnok stb.) vagy munkás volt, kevesebb mint tíz évvel később, 1960-ban a majdnem háromezer alacsony iskolázottsággal rendelkező munkás mellett több mint 500 egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezőt találunk: például 129 orvost, 155 egyetemi oktatót, több mint 60 mérnököt/tervezőt és 25 közgazdászt.⁴⁶ Ezen felül mintegy száz középiskolai tanár és több mint ezer hivatalnok jelenléte a városi pártbizottságban azt jelentette, hogy alig 15 év alatt az RMP a társadalom által kirekesztettek, üldözöttek pártjából az új rendszer nyerteseinek, az új állam elitjének pártjává vált; mindez természetesen nemcsak a MAT-ra, hanem az ország több részére is vonatkozik.

Az elit mint ideológiai mező: rítusok és szerepzavarok

Miután ezt a sajátos elitet kvantitatív vizsgálatnak vetettem alá, egy másik fontos keresztmetszetet szeretnék illusztrálni: a MAT politikai elitjének „kvalitatív” működését, vagyis mindaz, amit Caterina Clark és David Hoffmann sztálinista „kulturális ökoszisztémaként”⁴⁷ határoztak meg. Az ideológiai mezőt egy sor kulturális kód, magatartásnorma és rituális alkotja, amelyben egybevegyültek a szovjet típusú totalitárius modernitás egyes elemei (a haladás ideológiája, az állam és a párt démiurgoszi szerepe, a kollektivizmus eszméje) a harmincas évektől kezdődően újra felfedezett orosz nemzeti történelmi/kulturális örökség töredékeivel.

44 1960 decemberében a MAT-ban nyilvántartott kb. 22 ezer párttagból több, mint 40%-a 1957 és 1960 között lépett be. Kevesebb mint egynegyedük (szám szerint 4081) lépett be az 1946-os választások előtt, és csak 7-en számítottak illegalistának. ANDJM, fond 1134, dos. 269/1960, 1–2. f.

45 A táblázat forrása: ANDJM, fond 1134, dos. 174/1957, 193–194. f.

46 ANDJM, fond 1134, dos. 269/1960, 2. f.

47 David L. Hoffmann: *Stalinist values. The cultural norms of the Soviet modernity (1917–1941)*, Ithaca&London, Cornell UP, 2003, 4–5. p.

A MAT nómenklatúrája összetett szerepet játszott a román sztálinizmus hatalmi mezőjében. Elsősorban hatékony ellenőrző és főleg önellenőrző szerepet töltött be. 1952 szeptemberében és októberében, néhány héttel beiktatása után a Tartományi Bizottság gyűlések sorát hívta össze, amelyeket annak szenteltek, hogy megtárgyalják az apparátus új vezetőinek, az első titkárnak, négy helyettesének és a tartományi tanácselnöknek a politikai nézeteit és személyiségét. A jelenlévőknek az volt a feladatuk, hogy szóra emelkedjenek, és véleményt mondjanak a vezetők politikai tevékenységéről, ideológiai felkészültségéről, valamint jelleméről.

Csupor Lajost, a MAT első titkárát például 1952. szeptember 11-én a Politikai Bizottság egyik operatív ülésén „értékelték ki”. Az iparfelelős, aki még 1948–49-ből, a bukaresti pártiskolából ismerte őt, „harcos, fegyelmezett és határozott elvtársként”⁴⁸ jellemezte, aki mindig terepen van és akitől nagyon félnek. Több párttársa is két jellemhibát emelt is: azt, hogy „kevésbé elkötelezett a tanulás iránt, amellyel ideológiai színvonalát javíthatná”, és mindenekelőtt idegességét. „Néhány elvtárs azt mondja, hogy Csupor elvtársnak diktatórikus hozzáállása volt”,⁴⁹ jegyezte meg a mezőgazdasági felelős Kapusi József. Amint azt a pártvezetők magatartási kódexe előírta, Csupornak meg kellett köszönnie a megfogalmazott megjegyzéseket, elismerve, hogy követett el hibákat, aminek oka „a politikai szint emelése fontosságának alábecsülése, az elhamarkodottság és az idegesség”⁵⁰ volt.

Ugyanakkor Csupor gyakori utalásai Marosvásárhely javíthatatlanul kispolgári jellegére is jól illeszkednek az ötvenes évek hivatalos propagandáját uraló toposzba. A kommunista élharcosokat/aktivistákat felszólították, hogy ne engedjék magukat megfertőzni egy kis központ lustasága, jámbor gondtalansága által, amelyben lehetetlen volt megőrizni egy titkot. Ahol a tisztviselők közül, kisiparosok, kereskedők által alkotott kiterjedt polgári osztály erős társasági hálózatai nemcsak hogy eltüntetni, hanem egyenesen integrálni (vagy még inkább „korrumpálni”) voltak hajlamosak mindazokat, akiknek ezen hálózatok és osztályok felszámolása volt a feladatuk.

Az önkritika és az önvizsgálat mellett az ötvenes évek politikai liturgiájában központi szerepet szántak a „konfirmálási” (megerősítő) ceremóniáknak, amelyeknek a pártba felvett tagjelölteknek kellett alávetniük magukat. Ezek egy előzetesen megállapított merrev séma szerint zajlottak, és jelentős logisztikai erőfeszítést jelentett az apparátusnak is, mivel tartományi szinten minden egyes „konfirmálás” az első titkár vagy valamelyik helyettesének jelenlétét igényelte. A jelöltet a hovatartozás szerinti járási központba vezették, ahol a Tartományi Bizottság és a helyi előkelőségek jelenlétében felolvasták a jelölt politikai és erkölcsi magatartásáról készített jelentést, amely kiterjedt az illető magánéletére, például a családerkölcseire is. Végezetül kérdéseket intéztek a jelölthöz a lehető legváltozatosabb témákról. Az alább bemutatott példákat az udvarhelyi járásban 1955-ben lebonyolított „konfirmálási ülésekből” merítettük.

Egy földművestől, aki rövid ideje lépett be a termelőszövetkezetbe, előbb az idealista filozófiáról kérték ki a véleményét, majd megkérdezték, milyen kapcsolatban áll az 1946-ban a sorozás elől Magyarországra menekült testvérével, és végül mivel magyarázza azt, hogy elbizakodott.⁵¹ Még érdekesebbek azok a kérdések, amelyeket a je-

48 ANDJM, fond 1134, dos. 43/1952, 272. f. Marosvásárhely, 1952. szeptember 11. A tartományi büro ülésének jegyzőkönyve. Napirenden: Csupor Lajos elvtárs tevékenységének értékelése.

49 Uo. 273. f.

50 Uo. 275. f.

51 ANDJM, fond 1134, dos. 118/1955, 208. f.

lenlevők egy tanárnak tettek fel: „Hogyan irányítja a fiatalok hazafias szellemben való nevelését?”, „Hogyan lehet elválasztani az iskolát az egyháztól?”, „Hogyan viszonyulnak a szülők a kötelező beszolgáltatáshoz, és hogyan viszonyulnak a gyermekekhez ezzel kapcsolatban?”. A válasz: „Gyűléseket tartanak a többi tanárral, hogy eldöntsék, hogyan foglalkozzanak az órákon azzal, hogy kivonják a gyermekeket a miszticizmus befolyása alól, és megpróbálják hazafias szellemben nevelni a tanulókat. Megpróbálják minden módon kivonni őket az egyház befolyása alól, lekötve minden idejüket.”⁵² Egy másik tanárt is, akit a „missziós” területnek számító katolikus faluba, Oklándra neveztek ki, megkérdeztek az iskola és az egyház közötti kapcsolatról, ő pedig ügyesen átment a vizsgán: „Ezen a téren nagyon komoly eredményeket értünk el, például húsvétkor a tanulók 90-95%-a megjelent az iskolában.”⁵³

Kevésbé brillírozott azonban a marosvásárhelyi, Simó Gézáról elnevezett bútorgyár egyik dolgozója azon a megmérettetésen, amelyet 1955. június 26-án a párt Tartományi Bizottsága általi ülésen tartottak. Ő ugyan bizonygatta, hogy „nem hisz a miszticizmusban és nem jár templomba”, de egy szomszédja feljelentésének köszönhetően Ion Rațiu párthivatalnoknak sikerült hazugságon érnie a jelöltet: „És akkor mivel magyarázza azt, hogy tavaly nem jelent meg a munkahelyén húsvét napján?”⁵⁴

Mivel a párt társadalmi összetétele minél nagyobb számú munkás belépését igényelte, ez a nem éppen szilárd meggyőződéséről tanúságot tevő jelölt is felvehetőnek bizonyult. Semmilyen engedményt sem lehetett tenni azonban „a múlt rendszer maradványainak”. Az élelmiszeripari vállalat ifjú részlegvezetőjét, aki egy „kispolgári családdal” lakott együtt, a következő tanáccsal látták el sikeres vizsgája után: „Az elvtársnő tartsa magát távol a kispolgári társaságtól és vigyázzon, ne kerüljön a befolyása alá.”⁵⁵

A hagyományos értékeknek (ez esetben a férfiak domináns szerepének) és az új gyakorlatnak (a válásnak) a példamutató együttélése világlik ki egy földműves vizsgájából, akit megkérdeznek, miért vált el, megjegyzések sorát váltva ki ezzel falujában: „Másfél évet éltünk együtt, de az asszony nem foglalkozott velem, elhanyagolt, és nem igyekezett a házimunkában sem. Így aztán mindenki ment tovább a maga útján.”⁵⁶

A magyar elit közvetítői szerepe a nemzetiségi konfliktusok kezelésében 1952–1957

A MAT nómenklatúrája által ellátott legfontosabb feladat a központ és a periféria közötti közvetítés volt. Ez a közvetítés, amely hivatalnokok, gyárigazgatók és állambiztonsági felelősök Bukarest és a tartományi székhely közötti állandó jövésmenésében nyilvánult meg, azonban meglehetősen ritkán vezetett el a központtal való nyílt konfliktusvállalásig. Egy olyan nagy jelentőségű kérdésben, mint az új alkotmány által kilátásba helyezett tartományi státútum például a központ határozottan elutasított minden elfogadására irányuló helyi nyomást: a MAT nem rendelkezhetett semmilyen, a többi régiótól eltérő státussal. Az alapvető politikai irányelvek és az intézményi jellegű kérdések tekintetében tehát a helyi elitnek soha nem volt lehetősége befolyást gyakorolni egy

52 Uo. 210. f.

53 Uo. 219. f.

54 Uo. 233. f.

55 Uo. 236. f.

56 Uo. 242. f.

olyannyira központosított állam döntési mechanizmusaira, mint amilyen a kommunista Románia volt.

A központi apparátus és az általuk kormányzott lakosság közötti transzmissziósszűj-szerep ellátásában a tartomány magyar hivatalnokainak meglehetősen bonyolult viszonyrendszerrel kellett szembenézniük nemzeti identitásuk tekintetében. A rendkívül sok értelemben használt identitás fogalmának létezik egy olyan közös alkalmazása, amely az immanens elemeket hangsúlyozva „erős” hovatartozást és kötődést sugall. Az általunk bemutatott kontextusban, amelyben egy többnemzetiségű, pilléresedett társadalom egy gyors és erőszakos társadalmi-gazdasági modernizációs erőfeszítéssel állt szembe, ez a fogalom használhatatlannak bizonyul. Amennyiben helyesebben nem az identitást vesszük górcső alá, hanem ennek az elitnek az ideológiai zsákutcák és nemzeti(eskedő) indíttatások által szűkre zárt identifikációs folyamatait és dimenzióit, ezek egy „gyenge”, diszkurzív, szétesőben levő, konfliktus és elfojtás által dominált identitást eredményeznek.

A nemzeti önazonosság dilemmája valójában a politikai lojalitás kérdéséhez kapcsolódott. A MAT vezető rétegét (e fogalom azonban érvényes mindazokra a magyarokra, akik a negyvenes-ötvenes években integrálódtak a román államhatalomba) valójában bevallottan és nyilvántartás szerint is magyarként elismert tisztviselők (is) alkották, akik ugyanakkor a román szocialista állam tisztviselői voltak. A két világháború közötti időszakban azok a magyarok, akik megkísérelték a személyes integráció útját járni és csatlakoztak az állami bürokráciához vagy román pártokban politizáltak, renegátanak bélyegezték és perifériára szorultak saját közösségükben, amelynek lojalitása továbbra is kizárólag egy másik állam, Magyarország felé irányult. A második világháborút követően a magyar kisebbség kulturális és politikai integrációját a „kettős (politikai) lojalitás” (azaz Magyarország, mint anyaország iránt, és Románia, mint állampolgárság szerinti állam iránt) elutasítására alapozták. Amint a MAT magyar hivatalnokai által produkált kevés elméleti igényű dokumentumok egyike, az 1959-ben összeállított tartományi monográfia érvel, a román állam iránti hűség szükséges előfeltétele annak, hogy a magyarok megőrizhessék kulturális identitásukat:

„Az új embertípus kialakítása azt a feladatot tűzi iskoláink elé, hogy a szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség, a népi demokratikus rendszer iránti hűség, pártunk, a Román Munkáspárt iránti határtalan szeretet, valamint rendszerünk külső és belső ellenségei elleni harc szellemében neveljék az ifjúságot. (...) Míg a tőkés-földesúri rendszer megfosztotta a nemzeti kisebbségeket az anyanyelvükön való oktatási jogától, addig népi demokratikus rendszerünk széles körű lehetőséget biztosít a nemzeti kisebbségek anyanyelvű oktatásra.”⁵⁷

Mindazonáltal téves lenne egy mesterkélt homogenításra redukálni a MAT-beli és egyáltalán az erdélyi magyar nómenklatúra tagjai által magukévá tett elutasítást a nemzeti hovatartozással szemben. Egyesek közülük olyan életpályát futottak be, amely oda vezetett, hogy elszakadtak és elhidegültek eredeti (kisebbségi) közegüktől, anélkül azonban, hogy valaha is teljesen identitást váltottak volna. Ez történt azzal a két magyar származású vezetővel, akik a negyvenes és az ötvenes években a hierar-

57 A monográfia hivatalos címe: *A Magyar Autonóm Tartomány a fejlődés útján – 1959* (szerk. Keszi-Harmath Sándor, az előszót írta Szövérfi Zoltán, a Tartományi Néptanács Végreható Bizottság elnöke), 215. p. Teleki László Alapítvány Könyvtára, K-1851/96. Az 1959-ben készült monográfia kéziratban maradt: a Központi Bizottság bezúzatta a kiadásra készült beszámolót, és a közgazdász főszerkesztőt elbocsátották a Bolyai Egyetemről is.

chia legmagasabb fokaira léphettek: Vasile Luca (Luka László), aki 1945-től a négy fős Titkárság tagja, majd 1948–1952 között pénzügyminiszter volt, vagy Mogyorós Sándor, aki 1948-tól 1969-ben bekövetkezett haláláig a Politikai Bizottság tagja, és az ötvenes évek elején a KB szervezési titkára volt.

Eltérő a helyzet a központi apparátus egy másik első vonalbeli magyar vezetője, Fazekas János esetében, aki az Ifjú munkás Szövetségének titkárhelyetteséből 1954-ben alig harmincévesen a KB szervezési felelőssévé válik (a szintén fiatal Nicolae Ceaușescuval együtt), és a hatvanas évek végéig Gheorghiu-Dej, majd Ceaușescu fő referense és bizalmasa lesz magyar ügyekben. Az 1926-ban Lupényben született Fazekas 1944-ben végezte el a székelykeresztúri unitárius gimnáziumot. Szocializációjából hiányozott úgy a Luka László által bejárt szovjetunióbeli emigráció, mint a Mogyorós és számos más mozgalmi ember által megszenvedett börtönvilág. Politikai pályájának keretét nyújtott a Magyar Népi Szövetség, majd ezt követően a negyvenes évek végétől az IMSZ központi apparátusa. Bár mereven ragaszkodott a román államhoz és hazához való politikai lojalitáshoz, KV titkáráként, majd belkereskedelmi miniszterként Fazekas nemcsak magyar „vonalat” épített ki a központi apparátusban – akárcsak Luka a pénzügyminisztériumban 1952 előtt –, hanem tudatosan felhasználta hatalmi pozícióját arra, hogy előnyt szerezzen vagy segítse nemzettársait. Ennek jeleit nemcsak a levéltári iratok őrzik⁵⁸, hanem a kollektív emlékezet is. Az etnikai pártatlanságot mindvégig megőrző Lukától és Mogyoróstól eltérően Fazekas sosem titkolta, hogy nemzetiségi hovatartozását politikai identitása alkotóelemének tekinti. A MAT-ban és Erdély többi részében élő magyarok kollektív emlékezetében Fazekas már az ötvenes évek végétől a kisebbség egyfajta informális védelmezőjeként rögzült. Ezt a képet erősítette az a tudatos patrónus-kliens viszonyrendszer, amelynek köszönhetően a hetvenes években belkereskedelmi miniszterként tevékenykedő Fazekas és munkatársai autók, televíziók és útlevelek százait állították ki és osztották ki az erdélyi magyar párt-hivatalnokok és értelmiségiek között.⁵⁹

A nemzeti identitás azonban elsősorban a helyi nómenklatúra számára jelentett igen kényes kérdést. Amennyiben a kommunista párt azt tervezte volna, hogy a MAT-ban „erőteljes” identitáspolitikát folytatson annak érdekében, hogy megakadályozza a történelmi Magyarországhoz kötődő, tehát potenciálisan felforgató hatású magyar identitás megerősödését, ahhoz ennek egy létező és mély rétegét kellett volna megkísérelnie feléleszteni, mégpedig a székely identitását. Egy székely–magyar mikroidentitás tudatos felépítése azonban nem tartozott Gheorghiu-Dej ambíciói közé, aki a MAT-ot az etnikai konfliktus szabályozásának eszközeként fogta fel és nem egy etnikai identitás zászlóvivőjeként, bármilyen is legyen az az identitás.

Milyen identifikációs és integrációs modelleket követett és közvetített tehát a MAT magyar vezető rétege? A levéltári iratanyag elemzéséből kitűnik, hogy főleg 1956-ig a

58 A Központi Bizottság gazdasági ügyosztályának irataiban például a következő esettel találkozunk. Lakatos Istvánt, az aradi Állattenyésztési Kutatóintézet oktatóját 1954-ben a KB tömegfogyasztási cikkek ügyosztályának instruktorává kívánták kinevezni. A KB ellenőrző osztálya azonban ellenezte a javaslatot, mivel kiderült, hogy 1949-ben Lakatos visszautasított egy szovjetunióbeli ösztöndíjat családi okokra hivatkozva. Az esetről értesülve Fazekas, akit nemég neveztek ki a KB titkárának, elrendelte az ügy újratárgyalását, és aláírt egy igazolást, melyben az állt, hogy Lakatos távollétében három fiútestvérének nem volt lehetősége beteg édesanyjukat ápolni. ANIC, fond CC PCR, Secția economică, dos. 25/1954, 244. f.

59 Fazekas patrónusi szerepéről és a magyar kisebbségek támogató intézkedéseiről tanúskodik több Gagyi József, Novák Zoltán és Jómagam által meginterjúvott személy is.

magyar pártvezetők zömének látens magyar identitása volt. Viszonyuk az „anyaország-hoz”, vagy legalábbis ahhoz, ami 1949-től a Magyar Népköztársaság nevet viselte, remek lakmuspapír azokról a belső konfliktusokról, amelyek olyan embereket gyötörték, akik távolról sem voltak „identitás nélküliek” és hazátlan emberek, hanem éppen-séggel több egymással nehezen egyeztethető kötelezettség (az ideológia, a nemzeti érzés, a lakosság és a központ elvárásai) közé szorulnak.

Emlékirataiban Rákosi Mátyás egy olyan epizódról számol be, amely mind a magyar kisebbség integrációjának befejezetlen jellege szempontjából, mind a Bukarest által a MAT magyar hatóságainak engedélyezett szűk manőverezési lehetőségei szempontjából igen jelentős. 1955 decemberében az RMP II. Kongresszusának alkalmából Bukarestbe érkezvén Rákosinak alkalma nyílt megismerkedni egy sztahanovista bányászokból és magyar káderekből álló Zsil-völgyi delegációval. Elbeszélgetve velük nagy meglepetéssel tapasztalta, hogy a román nyelvtudásuk annyira gyenge volt, hogy semmit sem értettek a teremben elhangzott beszédekből, és csak a másnapi *Előre* (a bukaresti magyar nyelvű napilap) összefoglalójának elolvasása után tudták meg, mit is hallottak előzőleg. Csupor Lajost később bemutatták Rákosinak is. Csupor bevallotta neki, hogy még sosem látogatta meg Magyarországot, mert a Német Demokratikus Köztársaságba és Csehszlovákiába való hivatalos utazásai alkalmából a román hatóságok Magyarországra csak tranzitvízumot állítottak ki. Tapasztalva, hogy Csupor igen kevésbé informált a magyar valóságról, Rákosi intézkedett, hogy hívják meg Budapestre. 1956 nyarán a magyar nagykövetség értesítette a budapesti kormányt, hogy a román kormány által tudomásukra hozott információk szerint ahhoz, hogy fogad hassák, nem elégséges a magyar hatóságok belépési vízuma, hanem szükség van a magyar kormány hivatalos meghívójára. Emlékezve a román hatóságoknak a belügyekbe való beavatkozással kapcsolatos túlérzékenységére, Rákosi és a magyar kormány elállt a meghívástól.⁶⁰ Csupor csak 1958 végén utazhatott Magyarországra egy mindkét állam-biztonsági szolgálat által alaposan ellenőrzött kétszáz fős delegáció élén.

A budapesti hatóságok a diplomáciai csatornákon keresztül folyamatosan kapcsolatba próbáltak kerülni az erdélyi magyar politikai és kulturális elitel. A különböző csoportosulások reakciója 1954 és különösen a magyar forradalom után eltérően alakult: miközben a nőmenklatúra képviselői a lehető legnagyobb lojalitással viszonyultak saját államukhoz és nem engedtek meg maguknak semmilyen nyílt kritikát a magyar diplomácia előtt, ugyanez nem mondható el a kultúra világáról.

A kinyilatkoztatott magyar hazafiság (hűség a román államhoz a magyar identitás megőrzése mellett) belső és kellemetlen „kettőssége” kiviláglott a vezető rétegen belüli beszélgetésekből is. Az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet Társadalomtudományi Tanszéke által 1955-ben elért eredményeket tárgyalva a Tartományi Bizottság egy látszólag másodrendű, de a hazafiság szimbolikus dimenziója szempontjából központi jelentőséggel bíró kérdést vetett fel: az orvosi tankönyvek Magyarországról való behozatalának kérdését. Érzékelve azt, hogy hiányoznak a román tankönyvek magyar fordításai, és hogy sok diák nem ismeri eléggé az ország hivatalos nyelvét, Andrásovszki rektor kérte, hogy hozzanak be tankönyveket a szomszédos Magyarországról.⁶¹ A Csupor által is támogatott Kovács György író és KV-tag elutasította a javaslatot „tévedésé-”

60 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. II. köt. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997, 991. p.

61 ANDJM, fond 1134, dos. 143/1956, 47–50. f. Marosvásárhely, 1956. január 20. A tartományi bürokráciának jegyzőkönyve. Napirenden: Az OGYI Társadalomtudományi Tanszékének tevékenységéről szóló jelentés és társjelentés vitatása.

miatt, minthogy „a szocializmus építésének feltételei országonként eltérőek”, de legfőképpen amiatt, mert „ez bátorítaná az Intézetnek azt a hajlamát, hogy a Magyar Népköztársaság felé forduljon, és ne Bukarest felé, mint kulturális központ” irányába.⁶² Eszerint a központ által a perifériára gyakorolt, a „haza” iránti elkötelezettség bizonyítékát kívánó állandó nyomás kontextusában még egy olyan „technikai” jellegű kérdés, mint egy tiltott doktrínák vagy nem megfelelő nemzeti érzések terjesztésével nem vádolható orvosi szakkönyv behozatala is lehetetlenné vált. Ebből a szemszögből, amint a teremben tartózkodó aktivisták egyike kijelentette, a Budapestről származó napilapok olvasása nem más, mint „a kulturális szeparatizmus egyik formája”.⁶³

Mindazonáltal nem lenne helytálló megtagadni a MAT magyar ügyvivőitől egy olyan nemzeti identitást, amely az általuk betöltött centrum és periféria közötti közvetítői szerephez kötődik. A Tartományi Bizottság legalább két témában ismételtelen fellépett azért, hogy megvédje a lakosság egy részének sajátos nemzeti érdekeit: az etnikai kvóták és a nyelvhasználati jogok tiszteletben tartásának kérdésében. A Tartományi Bizottság iratai 1955-től kezdődően jelentősen növekvő érdeklődést mutatnak a nyelvhasználati jogok tiszteletben tartásával kapcsolatban, párhuzamosan a Központi Bizottság által a MAT-ban elrendelt ellenőrzéssel és a Bukarestől jövő nyomások kezdetével, amelyek arra irányultak, hogy a magyar lakosság fogadja el a teljes kétnyelvűség modelljét. A MAT hatalmi szerveinek etnikai összetételéről szóló 1957 márciusában ismertetett jelentés (amelynek adatait azonban 1956 folyamán gyűjtötték) érintette magát a képzés területét is, és súlyos szemrehányásokat tartalmazott a központi hatalommal szemben. A legérzékenyebb pontot a szakiskolák helyzete képezte, amelyeket a munkásarisztokrácia képzésére szántak, akiknek az ipari szektor terjeszkedése szerény, de biztos létalapot biztosított. A jelentésből kitűnik, hogy a magyar szakiskolák száma éppen a MAT fennállásának éveiben szenvedte el a legdrasztikusabb és legindokolatlanabb csökkenést. Az alábbi táblázatban az 1950-ről és 1956-ról szolgáltatott adatokat láthatjuk.⁶⁴

Szakiskolák	1950	1956	Eltérés
Magyar	27	11	-16
Román	5	4	-1
Vegyes	14	13	-1
Összesen	46	28	-18

Ezen felül az 1956/57-es tanévben a tartomány szakközépiskoláiba az előző évhez képest 293 tanulóval kevesebbet vettek fel. A jelentés nem mulasztotta el aláhúzni, hogy a leépített helyek közül legalább 273 a magyar tannyelvű iskolákhoz vagy magyar tagozatokhoz tartozott. Miközben 1949-ben és 1950-ben a szakiskolákban a magyarok százalékos aránya a 85%-ot is elérte, hét évvel később az újonnan felvettek 72%-a volt magyar és 28%-a román. „Az arány nem kiegyensúlyozott”⁶⁵ – vonta le a következtetést a jelentés. A magyar hivatalnokok gyakran azt a technikát alkalmazták, hogy nemzetiségi követeléseket osztályérdekek köntösébe öltöztetve fogalmaztak meg. A már idézett jelentés a diszkrimináció egy másik példáját is felhozta: a marosvásárhelyi 1-es számú szakmunkás-képző intézetben 1956 szeptemberében a magyar tagozaton

62 Uo. 55. f.

63 Uo. 57. f.

64 A táblázat forrása: ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, 207. f.

65 Uo. 208. f.

rendelkezésre álló 106 helyre 509 tanuló jelentkezett, akik közül sokan nem tudtak beiratkozni, noha marosvásárhelyi születésűek voltak, lakóhelyük is itt volt és munkáscsaládból is származtak. Eltérő volt azonban a helyzet a román tagozat számára fenn tartott 25 hely esetén, amelyeket csak nehezen sikerült betölteni 18 vidékről vagy egyenesen más tartományokból származó nem munkásszármazású tanulóknak köszönhetően.⁶⁶ Bár nem vádolták meg nyilvánosan a helyi kisebbséget azzal, hogy diszkriminálnák a MAT „címzett nemzetét”, a jegyzéket összeállító magyar hivatalnokok alig palástoltan kihívó hangvételt használtak, amely a központ–periféria viszonyban mindenképpen szokatlannak számított.

A „haladó hagyományok ápolása” mint védekezési ideológia

1955–1956-tól kezdve a helyi szervek arra törekedtek, hogy olyan kulturális politikát folytassanak, amelyet egy kódolt formában megfogalmazott ideológiai fortéllal legitimáltak: a haladó hagyományok ápolása.⁶⁷ Mit jelentett a „haladó hagyományok” ápolása egy olyan területen, amely közel ezer évig Magyarországhoz, a magyar kultúrához és történelemhez tartozott, és amelyben a számszerűleg gyenge román elem sosem játszott aktív szerepet? Egyszerűen egy kizáró jellegű nemzeti emlékezet újratételezését jelentette, amely újratételezést egy ideológiai hézag kihasználásával oldottak meg: a „nemzeti” fogalmat a politikailag korrekt „haladás” fogalmával helyettesítették.

A hagyományok és a nemzeti múlt újrafelfedezése elsősorban az értelmiség tevékenységéhez köthető. Az 1944–1945 közötti autonomista tanok támogatásáért kapott hároméves börtönbüntetést letöltő, és nemrég visszatért igen befolyásos Balogh Edgár 1956. október 19-én az *Utunk* című folyóiratban egy olyan cikket közöl, amely bár a *Honunk e hazában* címet viseli, nyíltan felvetette a magyar gimnáziumokban is zajló múltfelejtés problémáját, miszerint a gimnáziumok tanulóit a helyi hagyományokkal szembeni megvetésre vagy közömbösségre nevelték olyan tanárok, akik „a pápánál is pápistábbak akarnak lenni”.⁶⁸

Ennek a felszólításnak erőteljes visszhangja volt a MAT-ban is. A magyar forradalmat követő hetekben a helyi hatóságok, felmérve a budapesti felkeléssel szimpatizáló közhangulatot és ebből fakadó politikai kihívást, egy sor szimbolikus engedménnyel válaszoltak a nemzeti kérdések terén. Megalapításának 400. évfordulójára Marosvásárhely legnagyobb presztízsű gimnáziuma, az 1948-ban államosított és 1952-ben „Ranghetz József Középiskolának”⁶⁹ átnevezett volt Református Kollégium 1956 novemberében egy fényűző ünnepség során Bolyai Farkas nevét kapja, aki amellelt, hogy Bolyai János matematikus apja, a 19. századi Marosvásárhely kulturális életének egyik kulcsszereplője és a Református Kollégium matematikatanára volt. Ugyanezekben a hónapokban, 1956–1957 fordulóján könyvek jelentek meg a nyelvújításban jelentős szerepet játszott Aranka Györgyről, Budai Nagy Antal parasztvezérről és Arany Jánosról.⁷⁰

66 Uo. 209. f.

67 Az OGYI Társadalomtudományi Tanszékének a működéséről készített és fent idézett jelentésben is világosan megfogalmazódik a magyar kulturális hagyományok megőrzésének szükségessége. Uo. 210. f.

68 Balogh Edgár: *Honunk e hazában*, *Utunk*, 1956. október 19.

69 Az aradi születésű Ranghetz József illegális kommunista vezető volt; 1945-től 1952-ben bekövetkezett haláláig a KB tagja volt.

70 ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, 210. f.

A helyi hatóságok által is támogatott hivatalos ideológia megjelenítésében a Bolyaiak – a lokálpatrióták évszázados büszkeségei – így válhattak a tudományos haladás és a katolikus szűk látókörű konzervativizmus elleni harc szimbólumává. A lakosság azon részének szemében, amely érzéketlen volt az ideológiai ingerekkel szemben, a két Bolyai és a többi kultúrateremtő személyiség, akiknek tetteit most egy évtizedes erőszakos csend után megünnepelték, erőteljes magyar nemzeti jelképekként jelentek meg.

Nem véletlen, hogy épp az '56-os forradalom szimbolikus válaszként 1957 első hónapjaiban a MAT magyar kommunistái elérték a nemzeti múlt rehabilitálásáért folytatott erőfeszítéseik netovábbját: arról tárgyaltak, hogy megünnepeljék-e nyilvánosan március 15-ét. A tartományi párttitkárság egyik ülésén Csupor Lajos a tudományos és művelődési osztály tervezete alapján elrendelte, hogy 15-én nyilvánosan emlékezzenek meg a székely vértanúk emlékművének száz éve történt felavatásáról.⁷¹ Beismerve, hogy ez a lépés, amelyet erőteljesen követelnek az értelmiségiek és az egyetemisták, többé-kevésbé felkészületlenül érte a hatóságokat, az első titkár hozzátette: „Amennyiben ez az ünnepség nem bizonyul megfelelőnek ebben a pillanatban, arra kérjük önöket, hogy segítsenek lefolytatni a megfelelő politikai munkát a diákok körében.”⁷² Csupor tehát egy megelőző lojaltási gesztust kért az értelmiségiektől: garanciát, hogy amennyiben nem érkezik meg a jóváhagyás az esemény megtartásához, tartózkodni fognak mindenféle tiltakozástól.

A jóváhagyás nem érkezett meg ugyan, de március 15-én – akárcsak az előző években – nemcsak titokban ünnepeltek, hanem több iskolában is, bojkottot hirdetve a központ által előírt tiltással szemben. Egy március 27-ére összehívott rendkívüli ülésen, amelynek célja a tanárok és a diákok által felvállalt hozzáállás megvizsgálása volt, Csupor arra kényszerült, hogy tudomásul vegye a tiltó rendelkezés népszerűtlenségét, és megerősítse, hogy továbbra is az előző hetekben megpróbált nyitás pártján áll: „ha ez lenne a lakosság többségének kívánsága, javasoljanak egy akciótervet a megünnepeléséhez.”⁷³

Miközben Bukarest 1957 márciusában elindított egy átfogó megtorlási műveletet mindazokkal szemben, akik bármilyen formában szolidaritást vállaltak az '56-os forradalommal, a párt tartományi igazgatósága az értelmiség által magával ragadtatva a nemzeti szimbolikus térfoglalásban oda jutott, hogy támogatta a Bolyai Farkas és Bolyai János tiszteletére emelt emlékmű felállítását a gimnázium főbejáratával szemben. A matematikusok szobrát ugyanaz a szobrászmester faragta, aki három évvel korábban Sztálin nyomasztóan impozáns szobrát készítette, amely 1955. december 21-től Marosvásárhely főtéren, a Néptanács székháza előtt díszelgett. A két Bolyai szobrát 1957. szeptember 7-én leplezték le hatalmas tömeg előtt. Másnap a helyi magyar napilap két teljes oldalt szentelve az eseménynek a gimnáziumot ősi magyar intézményként⁷⁴ jellemezte, finoman éreztetve olvasóival, hogy a két nemzet közül melyiknek van igazából joga „otthon érezni magát” a Magyar Autonóm Tartományban.

71 ANDJM, fond 1134, dos. 181/1957, 37. f.

72 Uo. 38.

73 ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, 244. f.

74 *Vörös Zászló*, 1957. szeptember 8.

A Bolyaiak szoboravatását azonban nem követték újabb gesztusok a központi hatalom részéről. 1958-tól kezdődően az erősödő állampárt nacionalizmusa lehetetlenné tette azt a kompromisszumot (politikai integráció a magyar kisebbség kulturális jogaiért), ami az 1945 utáni első évtizedet jellemezte.⁷⁵ Ezzel viszont nemcsak a „haladó hagyományok” ideológiája, hanem az egész kisebbségi elit legitimációja és az addig kialakított önképe került zsákutcába.

75 Erről a folyamatról lásd Stefano Bottoni: A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy. *Korall*, 2004. december, 18. sz. 128–134 p.

NOVÁK CSABA ZOLTÁN

A MEGYÉSÍTÉS ELŐKÉSZÍTÉSE ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ROMÁNIÁBAN (1968)

„Ha tetszik, ha nem, tudomásul kell venni, hogy a Székelyföldön kompakt tömbben élnek a magyarok. A kérdést tehát úgy kell feltenni, mit csináljunk, szórjuk szét őket az országban és hozunk helyettük románokat, vagy csináljunk egy megyét?”¹

(Paul Niculescu Mizil)

Bevezető

Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően napjainkig Romániában több olyan országos szintű területi-közigazgatási reformra került sor, amely nagymértékben meghatározta a különböző régiók társadalmi-gazdasági fejlődését.² 1968. február 15–16-án a Nagy Nemzetgyűlés jóváhagyta Románia új közigazgatási felosztását. Az új közigazgatási törvény következtében az ország eddigi 17 tartománya helyett 40 megye lett a közigazgatási alapegység. Ez az átrendezés szoros kapcsolatban állt a hatalmat birtokló Román Kommunista Párt (RKP) új téziseinek megfogalmazásával, amelyek közül a legfontosabbak az ország közigazgatási-területi megszervezésének javítására és a falusi helységek szisztematizálására, valamint a szocialista nemzet és állam megteremtése vonatkozó alapelvek voltak.

Az új közigazgatási reform deklaráltan az ország gazdasági-társadalmi átalakítását célozta meg többnyire gazdasági szempontok alapján. A reformot előkészítő viták során azonban a nemzetiségi kérdés sem maradhatott érintetlenül, ugyanis az adminisztratív változások a kompakt magyar lakosságú Székelyföldet is érintették.

-
- 1 Arhivele Naționale Direcția București (Országos Levéltár Bukaresti Igazgatóság, a továbbiakban: ANDB), fond Comitetul Central al PCR Cancelarie (a Román Kommunista Part Központi Bizottságának Titkársága, a továbbiakban: CCC-PCR Cancelarie), 191/1967. dos. 21. f.
 - 2 A kommunista hatalomátvételt (1948) követően 1950-ben került sor az első adminisztratív változtatásokra. Az új alkotmány előírásai alapján az eddig működő megyerendszert átalakították. A megyék és a kisebb közigazgatási egységek, a járások helyét átvették a szovjet minta alapján létrehozott tartományok, illetve rajonok. Ebben a közigazgatási rendszerben több járás alkotott egy rajont, és több rajon alkotott egy tartományt. 1952-ben a felosztási elveket megtartva kisebb-nagyobb területi változtatásokra került sor. Ekkor alakult meg a Székelyföldet és az ott élő kompakt magyar lakosságot magában foglaló Magyar Autonóm Tartomány. A következő adminisztratív változtatásokra 1960-ban került sor. Az 1960-as módosítás sem változtatta meg az addigi közigazgatási alapelveket, szerkezetet, csupán területi változtatásokat eredményezett. Az 1968-as közigazgatási, területátrendezési reform viszont alapjaiban megváltoztatta az ország adminisztratív felosztását. A rajoni, tartományi szerkezet helyét átvette egy, a megyéken alapuló közigazgatási szerkezet.

A nemzetiségi politika, ezen belül a romániai magyarságpolitika esetében meg kell különböztetnünk egymástól ennek a külső és belső oldalát. A külső oldal jelenti a közvetíteni kívánt képet, a propagandát, a deklarációk szintjét, amely apologetikusan kommunikálja a döntéseket a nemzetközi és a kisebbségi közvélemény irányába. A nemzetiségi politika belső oldala jelenti ezzel szemben azokat a valós célokat, prioritásokat, amelyeket a kormányzat deklaráltan vagy éppen ellenkezőleg, titkoltan, döntései meghozatalakor és végrehajtásakor szem előtt tart. A bukaresti levéltárakban őrzött, a hatvanas évekre vonatkozó levéltári dokumentumok (köztük a megyésítésre vonatkozó anyagok is) kutathatóvá válásával lehetővé válik a korabeli kisebbségpolitika ún. belső oldalának vizsgálata is.

Dolgozatom célja, hogy az RKP Központi Bizottsága iratainak tükrében felvázoljam, milyen, a nemzetiségi kérdést is érintő érvek, stratégiák határozták meg a megyésítési előkészületeket. Nem állt szándékomban a pontos eseménytörténetet rekonstruálni, valamint a megyei szintű intézményrendszerek kialakítását sem kutattam. Ehhez még további kutatásokra van szükség. Vizsgálatomat elsősorban a kisebbségi kérdést (ezen belül a magyarkérdést) érintő, az RKP Központi Bizottsága és a különböző szakmai véleményező, előkészítő bizottságok ülésein elhangzott vitákra, érvrendszerekre fókuszáltam. Dolgozatom kulcskérdése: töltött-e be valamilyen szerepet a nemzetiségi kérdés a megyésítés előkészítésénél, és ha igen, milyen mértékben határozta meg annak a lefolyását, kimenetelét?

Első számú forráscsoportként az RKP Központi Bizottságának iratanyagait kell megemlítenem: az előkészítési vitákat, jegyzőkönyveket, szakmai véleményezéseket, projekteket, térképeket, statisztikai adatokat.

Annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedben jelentős változáson ment keresztül, a román történetírásnak még nem sikerült teljesen megszabadulnia a mártír jellegű szemlélettől. Egyelőre még nagyon kevés mélyfúrászerű társadalomtörténeti kutatásról beszélhetünk. Ez a fajta megközelítés igaz a hatvanas évekre vonatkoztatva is. A romániai hatvanas évekről íródott munkák többnyire a különutas politikát, a Gheorghiu-Dej utáni hatalmi harcot, Ceaușescu hatalmának megerősödését helyezik a középpontba. A megyésítés általános politikátörténeti epizódként jelenik meg csupán. Magyar részről annál több említés történt megyésítésről. A bukaresti levéltári források hiánya miatt Süle Andrea és Vince Gábor csak részleges adatokkal tudtak szolgálni.³ Gagyí József az 1968 utáni székelyföldi elit vizsgálatakor viszont már Hargita megye létrehozásának fontos momentumait tárta fel.⁴ Ugyancsak Hargita megye megalakulásának fontosabb mozzanatait próbálta rekonstruálni Sarány István és Szabó Katalin interjúkötete is.⁵ A korszak egy-

3 R. Süle Andrea: *A Román Kommunista Párt nemzetiségi politikája a pártdokumentumok tükrében. Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Budapest, Atlantisz Medvetánc, 1988.

Uő: *Románia politikátörténete 1944–1990. Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténe*. Budapest, Atlantisz Medvetánc, 1990; Vince Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 1999; uő: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák II. Dokumentumok a romániai Magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Csíkszereda, Pro-Print, 2003.

4 Gagyí József: Az új elit a székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. *Társadalmi Szemle*, 1997. 4 sz.

5 Sarány István–Szabó Katalin: *Megyeecsinálók*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 2001. A kötet a két központi, magyar kommunista vezetővel (Király Károly, Fazekas János) és több helyi, csíkszeredai személyvel készített interjúkból közöl részleteket. Az események pontos rekonstruálására és magyarázatára, a felmerült, egymásnak gyökeresen ellentmondó visszaemlékezések tisztázására, valamint az elhangzottak értelmezésére viszont nem történik kísérlet.

kori aktív szereplői közül többen is tesznek említést a közigazgatási reform néhány mozzanatáról.⁶

A megyésítés előkészítése

A megyésítés megszervezését és lebonyolítását különböző politikai tényezők, események előzték meg, illetve befolyásolták. Gheorghiu-Dej 1965-ben bekövetkezett halála utáni belső hatalmi harcból Ceaușescu kerül ki győztesen, aki folytatja elődje különutas politikáját.⁷ 1965-ben sor került az RMP (RKP) IX. kongresszusára, amely egy új politikai és ideológiai korszak kezdetét jelentette. A kongresszuson a pártvezetés új politikai, gazdasági alapelveket fogalmazott meg, amelyek közül a legfontosabbak: A kizsákmányoló osztályok eltűnésével a szocializmus teljes győzelmet aratott az országban, amely ezzel a szocialista építkezés, fejlődés új szakaszához érkezett. A kongresszuson az is megfogalmazódott, hogy a szocialista berendezkedés újabb szakaszaként a jövőben sor kerül az ország közigazgatási-területi reformjára, a falusi helységek szisztematizálására, valamint a nemzetgazdaság vezetése tervszerűsítésének javítására.⁸ A nemzetiségi kérdést is mélyen érintő, fontos alapelveként jelent meg az a kijelentés is, miszerint a szocialista társadalom fejlődésének alapjait még hosszú ideig a szocialista állam és a szocialista nemzet biztosítják.⁹

A levéltári források alapján a megyésítés megszervezését megcélzó első konkrét lépésekre 1967 nyarán került sor. Július 14-én a Politikai Büro (PB) megfogalmazta a közigazgatási módosítások általános irányelveit, amelyek szerint a megye gazdasági és kulturális szempontból komplex közigazgatási egység lesz. A megyehatárok meghúzásakor figyelembe veszik az illető térség településszerkezetét. Minden megyének rendelkeznie kell néhány fontosabb ipari központtal. A megyeközpont az illető térség legfontosabb városa lesz. Az előkészítési irányelvek azt is hangsúlyozták, hogy a közigazgatási reform teljes mértékben a szocialista gazdaság fejlődését szolgálja, és hogy a megyésítés előkészítését külön bizottságok végzik, amelyek különböző tervezeteket bocsátanak szakmai vitára.¹⁰

A Románia közigazgatási-területi megszervezésének javítására és a falusi helységek szisztematizálására vonatkozó alapelvek elfogadására 1967. október 5–6-án került sor az RKP Központi Bizottsága plenáris ülésén, amelyen részt vettek a tartomá-

6 Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Őnéletírás és naplójegyzetek*. Budapest, Nap Kiadó, 1995.

7 Részletesebben lásd Dennis, Deletant: *România sub regimul comunist*. Fundatia Academia Civică, București, 1997; Anton Mioara-Ioan Chiper: *Instaurarea regimului Ceaușescu. Continuitate si ruptura in relațiile româno-sovietice*. București, Institutul Român de Studii Internaționale „Nicolae Titulescu”, 2003.

8 Alexandru-Murad Mironov: Tot mai departe de Moscova. Politica externă a regimului Ceaușescu. *Arhivele Totalitarismului*, 2002. 3–4. sz. 228–255. p.; *Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român 19–24 iulie 1965*. București, Editura Politică, 1965, 743–797. p.

9 Uo. Gheorghiu-Dej halála után a pártvezetés igyekezett minél hamarabb megtartani a következő pártkongresszust, hogy megválaszthassa az új pártvezetést. Az, hogy pártjelentéseket bemutatók névsora többnyire megegyezett a Gheorghiu-Dej ravatalánál jelenlevőkével, megerősítette és a közvélemény irányában is közvetítette az új hatalmi szerkezetet. A kongresszus, amelyen nagy számba vettek részt jeles külföldi kommunista meghívottak is (Brezsnyev, Teng Hsziao-ping, Ulbricht, Zsivkov), kettős jelentéssel bírt. Egyrészt sok tekintetben megerősítette az addigi különutas politika folytatását, másrészt viszont a már említett új (főleg gazdasági) alapelvek megjelenésével a ceaușescui hatalomépítés első fontos mozzanata is volt. Paul Niculescu Mizil: *O istorie trăită*. Vol. I. București, Editura Enciclopedică, 2002; Deletant i. m.; Câmpeanu i. m.

10 ANDB fond. CCC-PCR Căminarie, dos. 123/1967. 41–52. f.

nyi bizottságok titkárai is. Az előkészítő vitákon a főszerepet az RKP Központi Bizottsága és a Politikai Bűró, ezen belül az egyre nagyobb befolyást szerző pártfőtitkár, Nicolae Ceaușescu játszotta. Az előkészítő ülések állandó és aktív szereplői voltak a pártvezetés első számú emberei: Alexandru Bărlădeanu, Chivu Stoica, Ilie Verdeț, Paul Nicolescu Mizil, Alexandru Drăghici, Emil Bodnăras, (Végrehajtó Bizottsági-tagok), Vasile Patilineț (RKP-titkár), Manea Mănescu, Gere Mihály, Petre Blajovici (Végrehajtó Bizottsági póttagok), Fazekas János. A pártvezetés által előkészített tervezeteket aztán a különböző szakmai testületek véleményezték.¹¹ Megjegyzendő, hogy legfelsőbb szinten magyar részről viszonylag kevés szakértő vagy politikus kapott helyet az előkészítő bizottságokban, illetve jutott döntéshozó szerephez az előkészítő viták során. A levéltári dokumentumokban a következő magyar származású személyek nevével találkozunk: Fazekas János, Gere Mihály a legfelsőbb pártvezetés képviselőjeként, Bánya László akadémikus, Vida Géza (szobrászművész, Nagy Nemzetgyűlési képviselő), Péterfi István és Kovács György író mint munkabizottsági tagok.

A meggyőztést előkészítő tervek bemutatására és megvitatására 1967 októbere és 1968 februárja között került sor. 1967 őszére a pártvezetés összeállított egy tervezetet, amelyet aztán 1968 februárjáig a különböző szakmai bizottságok és a pártvezetés folyamatosan megvitatott és elemzett.¹² Az előkészítő vitákat, egyeztetéseket nézve a decemberi hónap volt a legintenzívebb. 1967. december 3-án a Végrehajtó Bizottság vitatta meg az előkészületeket, terveket, december 15-én munkabizottsági ülésre került sor, amelyen a pártvezetés a geológiai, történelmi, filológiai bizottságokkal vitatta a meg a meggyőztésre vonatkozó első tervezetet. December 26-án a KB Elnökségi ülésre került sor.¹³ December 27-én újabb munkaülésre került sor a történelmi bizottsággal. A Központi Párt és Állami Bizottság javaslata 1968. január 14-én jelenik a közvélemény előtt. Február 13–14-én az RKP plenáris ülésén hajtják végre az utolsó előkészítési módosításokat, amelyen részt vettek a miniszterek és a megyei pártbizottságok ideiglenes titkárai is. Ugyanezen a napon Gheorghe Maurer, Nicolae Ceaușescu, Vasile Patilineț és Fazekas János fogadta a csíkszeredai küldöttséget, amelynek kérésére a pártvezetés még egy utolsó kompromisszumos módosító határozatot hozott.

A pártvezetés által készített első tervezet alapján az országot 35 megyére tervezték felosztani 20 municípiummal.¹⁴ A felosztás során figyelembe vették a térségek földrajzi, gazdasági adottságait, a lakosság etnikai összetételét és a kulturális, történelmi hagyományokat, valamint az illető térség településszerkezetét. A megyék elnevezésénél a hagyományos elnevezéseket, valamint a szocialista megvalósításokat jelképező régiók vagy városok neveit vették figyelembe. A municípiumokat az illető város gazdasági, társadalmi, politikai, tudományos fejlettségi szintjének megfelelően jelölték ki,

11 Pl. a geológiai bizottság (Codarcea Alexandru, az Állami Geológiai Intézet elnöke, Virgil Ianovici, Állami Geológiai Intézet, Radulescu Ion, Román Tudományos Akadémia, Andrei Donea, a Bukaresti Meteorológiai Intézet kutatója), a gazdasági bizottság (Vasile Malinschi akadémikus, Dumitru Dumitru, Lupu Marin, Mărculescu Ion egyetemi tanárok), történelmi-jogi bizottság (Andrei Otetea, Costantin Daicoviciu, Bánya László akadémikusok), filológiai bizottság (Alexandru Rosetti, Zaharia Stancu filológus, illetve író akadémikusok, Anton Breitenhover író, Vida Géza szobrászművész), valamint a tartományok első titkárai. Uo. 191/1967. dos. 93–99.f.

12 A rendelkezésünkre álló levéltári forrásokból nem derült ki pontosan, hogy a véleményező bizottságok elé tárt első változat milyen körülmények között készült el. Az előkészítő vitákon minden esetben a legfelsőbb pártvezetés által készített tervezetre hivatkoznak rá.

13 Az ülésen a legfelsőbb pártvezetés képviselőjeként Nicolae Ceaușescu, Gheorghe Maurer, Gheorghe Apostol, Alexandru Bărlădeanu, Chivu Stoica, Paul Nicolescu Mizil, Ilie Verdeț és Gere Mihály vett részt.

14 A municípium magyarországi megfelelője a megyei rangú város.

pl. Arad, Brassó, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagybánya, Szatmár, Temesvár stb.¹⁵ A létesítendő megyéket a következő megyetípusok alapján osztályozták: hegy- és dombvidéki (pl. Udvarhely-Csík, Maros, Suceava és Neamț megye), hegy-domb-síksági (Arad, Körös és Prahova megye), domb és síkvidéki (pl. Kolozs, Constanța és Iași megye), síkvidéki (pl. Temes, Szatmár, Olt és Teleorman megye).¹⁶ A tervezett megyék területének átlaga 6786 négyzetkilométer lett volna. Az átlagnál nagyobb kiterjedésű megye lett volna Arad, Gorj, Bákó, Kolozs, Maros és Udvarhely-Csík megye. A tervezet átlagosan 546 000 lakossal számolt megyénként. Az átlagosnál kevesebb lakosú megye Szatmár és Udvarhely-Csík megye lett volna.

Külön kategóriaként jelent meg a jövődöbéli megyék etnikai összetétele. Udvarhely-Csík megyét leszámítva, a román lakosság minden megyében 50% fölött lett volna. Viszont több erdélyi megyében is jelentős számú „együtt élő nemzetiségű” lakossal kellett számolni.¹⁷

1. ábra. A kialakítandó megyék etnikai összetétele¹⁸

Tervezett megye	Terület km ²	Összlakosság	Román	Magyar	Német	Egyéb	A kisebbségek aránya
Arad	7 735	483 649	348 356	74 368	43 519	17 406	28%
Brassó	6 109	476 252	340 912	90 190	39 210	5 940	29%
Csík-Udv.	7 459	364 196	19 125	342 044	333	2 694	95%
Kolozs	9 390	798 794	597 316	191 461	1 759	8 258	27%
Körös	8 035	665 656	430 192	217 149	1 090	17 225	36%
Maros	7 918	626 327	318 910	271 834	21 938	13 645	49%
Szatmár	4 242	348 977	194 185	147 433	4 133	3 226	45%
Szeben	5 915	425 333	304 862	19 048	97 167	4 256	29%
Temes	9 087	616 841	391 288	73 827	108 479	43 247	37%

A nemzetiségi kérdés

A megyésítést előkészítő szempontrendszerben nem játszott ugyan elsődleges szerepet, de nem maradt ki belőle a nemzetiségi kérdés sem. Az 1965-ös ceașescui hatalomátvétel után bekövetkezett viszonylagos országos szintű enyhülés kihatással volt a nemzetiségi politikára is. 1965-ben létrehozták az RKP KB Titkárságának felügyelete alatt működő Nemzetiségi Bizottságot.¹⁹ Mindezek ellenére nem került sor gyökeres változásokra a kisebbségpolitika terén. Az 1966-os erdélyi látogatása során Ceaușescu elismerte ugyan, hogy a kisebbségeknek joguk van saját kultúrájuk és irodalmuk műveléséhez, anyanyelvük használatához, azonban a szocialista állam és nemzet szerepének hangsúlyozása már eleve elvetette azt a lehetőséget, hogy külön, kollektív kisebbségi érdekekről lehessen beszélni. A megyehatárok meghúzásánál a nemzetiségi kérdés ilyen körülmények már nem szerepelt konkrétan megfogható, döntő tényezőként. A viszonylag nagy, egy átlagos megye területét többszörösen meghaladó kiterjedésű és többségében magyarok által lakott Székelyföld esetében viszont a megyehatárok megvonása számos vitára adott okot, amely a párt nemzetiségpolitikája fontos fejezeteként jelent meg.

15 ANDB, fond CC-PCR Cancelarie. 189/1967. dos. 15–24. f.

16 Uo. 15–17. f.

17 Uo. 48. f.

18 Uo.

19 Vince: *Történeti kényszerpályák...* 23. p.

A régió az 1950-es adminisztratív változtatásokig Maros-Torda, Udvarhely, Csík, illetve Háromszék megyéhez tartozott. 1950-ben az addig működő megyerendszert átalakították. A megyék és a kisebb közigazgatási egységek, a járások helyét átvették a szovjet minta alapján létrehozott tartományok, illetve rajonok. Ebben a közigazgatási rendszerben több járás alkotott egy rajont, és több rajon alkotott egy tartományt. Ebben az időszakban a székelyföldi rajonok egy része (Maros, Gyergyó) Maros Tartományhoz, a másik részük (Csík, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely) a Brassó központtal rendelkező Sztálin Tartományhoz tartozott. 1952-ben a felosztási elveken nem változtatva kisebb-nagyobb területi változtatásokra került sor. Ekkor alakult meg a Székelyföldet és az ott élő kompakt magyar lakosságot magában foglaló Magyar Autonóm Tartomány.²⁰ A következő módosításokra 1960-ban került sor. Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajon visszakerült az újra nevet változtató Brassó Tartományhoz. A többi rajon a Maros Magyar Autonóm Tartomány nevet felvevő adminisztratív szerkezetben maradt.

Az első tervezet a Székelyföldet az Udvarhely-Csík elnevezést kapó, „nagy székely megye” és Maros megye között osztotta volna fel úgy, hogy a régió nagy része a 7459 négyzetkilométer kiterjedésű Udvarhely-Csík megyéhez került volna. A tervezett megyehatár északon a Gyergyói-medencével kezdődött, délen pedig Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy rajonnal zárult. Tervezett megyeközpontként a központi fekvésű, de Udvarhelynél és Sepsiszentgyörgynél kisebb Csíkszereda volt megjelölve. A „nagy székely megye” 364 196 lakost számlált volna egy közel 95%-os (342 044) magyar többséggel.²¹ (1. és 2. térkép, valamint 1. táblázat.)

A nemzetiségi kérdés és ezen belül a magyar kisebbség kérdése mint területi-adminisztratív kérdés jelent meg az előkészítési vitákban, és gyakorlatilag a Székelyföldre korlátozódott. Az előkészítési viták ez esetben két kulcskérdés körül forogtak, egy adminisztratív jellegű, valamint egy gazdasági töltetű kérdés körül. Az első kérdés lényege: biztosítják-e a Székelyföld számára a közigazgatási egységet? A második kérdés lényege: milyen szerepet fog majd kapni a térség az ország gazdasági fejlesztésében, az ipari beruházásokban?

Az előkészítési viták jegyzőkönyveit vizsgálva három érvrendszer bontakozik ki: visszaállítani a térségben régi, 1950 előtti megyéket, létrehozni egy nagy székely megyét, valamint a kis székely megye mellett szóló érvrendszer. A pártvezetés több tagja (Gheorghe Apostol, Leonte Răutu, Gheorghe Maurer, Chivu Stoica, Fazekas János) és a maga Ceaușescu által is támogatott első tervezetben a „nagy székely megye” jelent meg. A tervezet támogatói legfontosabb érvként a térség magyar lakosságának közös érdekét hozták fel mint jelentős lépést a kisebbségi kérések orvoslására. Gheorghe Apostol szerint „a nemzetiségi kérdés szemszögéből vizsgálva, az Udvarhely-Csík megye létrehozásával helyesen járunk el. Értékelni kell, hogy olyan megoldást találtunk, amely kielégíti a magyar lakosság igényeit. Kisebbségi módosításokra, természetesen még sor fog kerülni.”²² A nagy

20 Részletesebben lásd Gagyi József: *Határ, amely összeköt. Regio*, 2003. 3. sz.; Novák Zoltán: A Magyar Autonóm tartomány elitjének kialakulása. In *Nemzet a társadalomban*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004; Stefano Bottoni: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása. *Regio*, 2003. 3. sz.

21 Ahogy ezt egy későbbi diskurzusából megtudhatjuk, a nagy székely megye létrehozását Fazekas János javasolta az Országos Pártkonferencián. A pártkonferenciát megelőzően a vidéki értelmiségi és pártelit a hagyományos székelyföldi megyék visszaállítását is szorgalmazta., amelyet a pártvezetés gazdasági okokra hivatkozva visszautasított. A nagy székely megye létrehozására vonatkozó javaslatok konkrét tervezetbe való ültetését Ceaușescu jóváhagyása tette lehetővé. ANDB, fond. CC-PCR Cămin, 191/1967. dos. 20. f.; Sarány István–Szabó Katalin: i. m. 14–15. p.

22 Uo. 189/1967. dos. 10. f.

székely megyét ellenzők (Iosif Banc, Militaru Aldea, Virgil Ioanovici és más különböző bizottsági tagok) elsősorban gazdasági érvekre hivatkozva Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajon Brassó megyéhez való csatolása mellett foglaltak állást. Érveikben elsősorban a gazdasági szempontokra, érdekekre hivatkoztak, miszerint a két rajon gazdaságilag Brassóhoz kötődik. A gyűléseken maga Cseușescu is a nagy székely megye mellett foglalt állást, de többször is hangsúlyozta azt, hogy a gazdasági érdekek valóban e tervezet ellen szólnak: „Az lenne természetes valóban, hogy Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely Brassó megyéhez tartozzon, de a javaslatok a nemzetiségi szempontokból indultak ki, és pedig hogy lehetőséget teremtsünk arra, hogy a székelység egy megyében maradjon.”²³ A párt és az ország első számú vezetője a nagy székely megye tervezetét egyetlen felszólalásában sem tartotta véglegesnek, hangoztatva, hogy magában a székelység körében is vannak ellenvélemények a térség hovatartozását illetően.”²⁴ A végső döntés meghozataláig a lakosság véleményének meghallgatását is kilátásba helyezték: „a lakosság részéről is érkeznek kifogások, meg kell hallgatnunk az ő véleményüket is, mert ugye akkor anyanyelvű iskolát meg sajtót is kell biztosítanunk. Minden tényezőt figyelembe kell vennünk.”²⁵

Az előkészítő viták érdekes színfoltja volt az Alexandru Drăghici által felvetett érvrendszer, miszerint az 1950 előtti állapotokból kellene kiindulni, az akkori gazdaságilag életképes megyék megtartásával. Drăghici mesterkéltnek találta az Udvarhely-Csík megye tervezetét, amely életbelépésével egy mesterségesen létrehozott gettó alakulna ki a térségben. Drăghici felszólalásában ellenzett mindennemű mesterkélt területcsatolást: „Véleményem szerint alaptalan volt Kézdivásárhely rajonhoz csatolnunk a három bodzafordulói román többségű községet csak azért, hogy javítsunk a rajon nemzetiségi összetételén. Azon a véleményen vagyok, hogy ne hozzunk létre mesterséges szerkezeteket. Ha valóban fel akarjuk számolni azt a gettót [Székelyföld – N. Z.], iparosítanunk kell.”²⁶

1967. december 15-én és 27-én munkabizottsági ülésre került sor, amelyen a pártvezetés a geológiai, a történelmi és filológiai bizottságokkal vitatta a megyésítésre vonatkozó első tervezetet.²⁷ Az egyébként mérsékelt hangvételű ülésen a különböző tudományágak képviselői kifejtették, hogy milyen esetleges változtatásokat javasolnak a tervezettel kapcsolatosan. A legfontosabb javaslatok a megyék elnevezésére, valamint kisebb területi módosításokra vonatkoztak. Virgil Ioanovici akadémikus a szláv elnevezések mellőzését, Szilágy megye megszüntetését, valamint a „nagy székely megye” felosztását javasolta. Constantin Daicoviciu a megyék elnevezésénél a hagyományos, történelmi nevek újrafelvétele mellett szólalt fel. Ami a nemzetiségi kérdést illeti, a nagy székely megye kérdése is felmerült az ülésen, ahol Aldea, Adeliionovici és Dingher bizottsági tagok e tervezet ellen emeltek kifogást, hangoztatva, hogy

23 Uo. 190/1967. dos. 6. f.

24 A két vitatott rajon vezetősége közötti ellentéteket erősíti meg Király Károly is a visszaemlékezéseiben. A Kézdi rajoni pártbizottság, Szász Domokos, Stemmer József, Németh József, Bede Gyula, Szilveszter Lajos, Fábián Ernő és Benedek Géza a nagy székely megyei híve volt. Ezzel szemben a Sepsiszentgyörgy rajoni pártbizottság, Sántha Károly első titkár vezetésével a Brassóhoz való tartozás mellett foglalt állást. Király Károly i. m. 22. p. Maga Fazekas János is megerősíti egy interjúban ezt az ellentétet. Sarány István–Szabó Katalin: i. m. 19–20. p.

25 Uo.

26 Uo. 5. p.

27 ANDB, fond CC-PCR Cancelarie, 178/1967. dos. 1–13. f.

Csík és Szentgyörgy között nagyok a gazdasági különbségek, így semmi sem indokolja, hogy együtt maradjanak.²⁸

A megécsítési tervezet elfogadásában a legfontosabb vitára 1967. december 30-án a Végrehajtó Bizottság ülésén került sor, amelyen a pártvezetésen és munkabizottsági tagokon kívül a tartományi első titkárok is részt vettek. A cél a végleges tervezet elfogadása volt. Az előző viták során elhangzott érvek még erélyesebben csaptak össze. Alexandru Drăghici kitartott azon véleménye mellett, hogy a székelység esetében vissza kellene térni az 1950 előtt létező Udvarhely, Csík, Maros és Háromszék megyéhez.²⁹

Ugyanezen az ülésen hangzanak el azok a viták is, amelyek a Székelyföld helyzetét és az erre vonatkozó nemzetiségi kérdést a gazdasági fejlesztés, az iparosítás szemszögéből is megvizsgálják. Drăghici azon a véleményen volt, hogy a párt mindeddig nagyon keveset tett a térség gazdasági fellendítéséért, pedig ez lenne a nemzetiségi kérdés megoldásának a kulcsa. Ezzel meg lehetne szüntetni a térség egyre fokozódó elszigetelődését: „az iparosítást kellene prioritásként kezelnünk, hisz ez az egyetlen módja a nemzeti elnyomás megszüntetésének...”³⁰ Drăghici továbbá azzal érvelt, hogy Brassónak a sepsiszentgyörgyiekre gyakorolt vonzását meg lehet szüntetni azzal, ha környező székely városokban nagyobb mértékű ipari beruházásokra kerül sor. Hasonló példaként Olténia és Hunyad esetét hozza fel, amikor a hunyadi beruházások egy nagyobb mértékű vándorlást eredményeztek az olteniai térségből. „Azt hiszem, ha Sepsiszentgyörgyön megfelelő ipari beruházásokra kerül sor, a lakosság nem fog Brassóban vándorolni, hogy munkát keressen, mert ez volt az oka eddig, valamint az, hogy ezt nem tettük meg Marosvásárhelyen és Csíkszeredában sem. Ezek a mi hiányosságaink, és mindezt kritikai szellemben kell megfogalmaznunk.”³¹ Példaként a brassói tehergépkocsialkatrész-gyárat hozta fel: „Egy tehergépkocsialkatrész-gyárat terveztünk Kézdivásárhelyre, amelyet aztán mégis csak Brassó kapott meg. Nem tudom, milyen megfontolásból történt. Kérdezem, igazságos, hogy mindent Brassóba tömörítsünk és Kézdivásárhelyen, amely Brassó egyik rajonja, nem fejlesztjük az ipart?”³² A vitázó Drăghici azt is kifejti a továbbiakban, hogy a pártvezetés felületesen kezelte a nemzetiségi kérdést, és alapvető igazságokat hagyott figyelmen kívül. A kisebbségpolitika csak a felszínen volt sikeres, hisz a tömbmagyar vidékekről nem is rendelkeztek pontos információkkal. „Ceșescu elvtárssal Csíkszentmártonban, egy magyar településen voltunk látogatóban, ahol nagyon szívélyesen fogadtak. Ceaușescu elvtárs beszédét nem fordították le, így az emberek semmit sem értettek meg ebből. Én erről csak sokkal később értesültem. Kérdelem én, miért nem szereztünk pontos információkat? Így semmi értelme annak, hogy beszélünk, és az emberek semmit sem értenek... aztán még voltak román népviseletbe öltözött lányok is, akikről kiderült, hogy egy mukot sem tudnak románul.”³³

A Drăghici által megfogalmazott érvek ellenvéleményeket gerjesztettek mind a „nagy székely megye”, mind a „kis székely megye” híveiben. Az 1950 előtti megyékhez való visszatérést mindkét tábor elutasította. A Székelyfölddel való külön bánásmód ellenséges érzelmeket és fokozott nacionalizmust gerjesztene a románság, és követelőzést más ré-

28 Uo. 2–13. f.

29 Uo. 191/1967. dos. 9–11. f.

30 Uo.

31 Uo. 34. f.

32 Uo. 36. f.

33 Uo. 35. f.

giók magyar lakosságának körében, érvel Chivu Stoica: „Ha több megyét hozunk létre a Székelyföldön, ez különböző vitákra fog lehetőséget adni, mert más településeken is élnék kompakt tömbben magyarok, és azok is feltennék a kérdést, hogy miért csak ott [Székelyföld] hoznak létre több megyét.”³⁴ A másik ellenérv az volt, hogy a visszaállított székely megyék kiterjedésük és gazdasági adottságaik miatt nem lennének gazdaságilag élet- és versenyképesek a többi megyével. A Székelyföld gazdasági lemaradását a pártrovására író véleményt is elutasítják a gyűlés résztvevői, feszült hangulatot teremtve ezzel Alexandru Drăghici és a pártvezetés többi tagja között. A Ceaușescu mellett felsorakozó pártvezetés minden tagja, beleértve a magyar származású Fazekas Jánost is, elutasítja Drăghici vádjait azzal érvelve, hogy más régiók is hasonló helyzetben vannak. A gyűlés végére Drăghici teljesen elszigetelődött, javaslatait elvetették.³⁵ A drăghici javaslatok után immár csak a kis, illetve a nagy székely megye mellett vagy ellen hangzanak el érvelések javaslatok. A nagy székely megye ellen gyakorlatilag csak Iosif Banc emel kifogásokat, nemcsak gazdasági, hanem kisebbségpolitikai érveket is felhozva: „A magyar nemzetiségi sajátosság nem kellene, hogy megyésítési alapkritérium legyen.”³⁶

A Banc után nyilatkozó pártvezetők viszont már nem láttak veszélyt egy jövődöbeli „nagy székely megye” létrehozásában. Leonte Răutu meglátása szerint nagy magyar megye nem fog elszigetelődést eredményezni, sőt kedvezően fog hatni a nemzetiségi kérdésre, és javítani fogja az ország nemzetközi megítélését is.³⁷

Az ülés érdekes pontja az egyetlen magyar származású résztvevő, Fazekas János fel szólalása. Fazekas taktikázva, mérsékelt hangnemben a 35 megyés tervezet és a nagy székely megye mellett foglal állást, valamint a marxi és lenini nemzetiségi politika alapelvei betartásának fontosságát hangsúlyozta. Ez garantálná az ország magyar lakosságának jó hangulatát. Ellenezte Banc azon megjegyzését, hogy a nemzetiségi kérdést nem kell külön figyelembe részesíteni a megyésítés előkészítésében. Ötvözni kell a történelmi hagyományokat a jelenlegi állapotokkal. „A magyar lakosság hangulata most kitűnő, szoros kapcsolatban állok a magyarsággal, meg kell őriznünk ezt a jó hangulatot.”³⁸ Aron Pumnul szavaival érvelt, aki az évszázados román–magyar együttélésre hivatkozott. „Erdélyben a román a magyar nélkül, a magyar pedig a román nélkül képtelen élni és dolgozni.”³⁹ Igazat adott ugyan Drăghicinek abban, hogy a székely területek gazdaságilag elhanyagoltak, de országos jelenségnek tartotta, utalva Moldova egyes gazdaságilag elma-

34 Uo. 18. f.

35 A Ceaușescu mellett felsorakozó pártvezetés és az Alexandru Drăghici közötti ellentétek a megyésítési vitákon túllépő, mélyebb kontextusban gyökereznek. Ceaușescu a hatalom megszerzése után tudatosan próbálta félreállítani azokat a régi pártvezéreket, akik potenciális veszélyt jelenthettek számára. A Gheorghiu-Dej utódlásáért folytatott belső harcban Drăghici erős ellenfélnek bizonyult. Gheorghiu-Dej halála után sokan a pártfőtitkári cím várományosaként tekintettek rá. Ceaușescu 1965-ben sikeresen eltávolította Drăghiciet a belügyminisztériumi székéből. Ugyanekkor rehabilitálták Lucretiu Pătrășcanut, és elfeltették a belügyminisztérium, a Securitate és implicit a Drăghici által elkövetett hatalmi visszaéléseket. A Drăghici és Ceaușescu közötti ellentét tehát a megyésítési előkészületek alatt is folyamatosan jelen van, gyakran komoly szóváltást eredményezve. 1968 végére Ceaușescunak sikerült félreállítania az azt megelőző időszak befolyásos pártvezetőit, Alexandru Gdrăghicit, Gheorghe Apostolt és Chivu Stoicát. Részletesebben lásd Pavel Câmpeanu: *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*. București, Polirom, 2002; Deletant i. m.

36 ANDB, fond CC-PCR Cancelarie, 191/1967 dos. 14. f.

37 Uo. 23. f.

38 Uo. 26–29. f.

39 Uo. Aron Pumnul (1818–1866) román nyelvész és irodalomtörténész. 1846-ban Balázsfalván tanít filozófiát. Az 1848/49-es forradalom idején az erdélyi románok aktív szellemi irányítója. Később Csernovicban tanít román és német irodalmat, ahol a híres román költő, Mihai Eminescu is a tanítványai közé tartozott.

radott régióira is. Ezen az ülésen hangzott el Fazekasnak két újabb javaslata is az új székely megye elnevezéséről és székhelyéről. Megyeszékhelynek a székelység hagyományos fővárosát, Udvarhelyt ajánlotta. A kezdetben hangoztatott Udvarhely-Csík elnevezés helyett pedig a Hargitát javasolta, a térség meghatározó hegysége után.⁴⁰

A Végrehajtó Bizottság elfogadta Fazekas javaslatait. A zárszót, a vitát egyértelműen uraló és vezető Ceaușescu tartotta. A régi történelmi hagyományokat csak minimálisan kell figyelembe venni, hisz az ország egy új jövő felé tart, ami megváltoztatja az egész társadalmat, fejtette ki a párt első titkára. A Székelyföld esetében pedig nem lehet elszigetelődött gettóról beszélni, hisz más régiók is vannak hasonló helyzetben. A feszültséget oldandó, a székely városok számára gazdasági beruházásokat helyezett kilátásba.⁴¹ Az ülés résztvevői elfogadták a 35 megyéről szóló tervezetet azzal a közös megegyezéssel, hogy a községek és kisebb területek esetében még bekövetkezhetnek különböző változtatások.

A pártvezetés és a munkabizottságok által elfogadott tervezet 1968. január 14-én megjelent a közvélemény előtt is a sajtóban (2. térkép). A deklarált cél, meghallgatni a lakosság véleményét a tervezettel kapcsolatban. A Maros Magyar Autonóm Tartomány központi hetilapja, a *Vörös Zászló* a kisebbségi kérdésben a következő hivatalos nyilatkozatot közölte: „A terv az, hogy megvalósuljanak a Románia Szocialista Népköztársaság Alkotmányának előírásai az ország összes állampolgárainak teljes jogegyenlőségéről, a dolgozók testvériségének erősítéséről, függetlenül nemzetiségüktől... Azokban a helységekből, ahol a románok mellett egyúttalok nemzetiségek is élnek, biztosítani fogják ezek anyanyelvének használatát az államigazgatásban, az iskolákban, a kulturális intézményekben...”⁴²

Ettől az időponttól kezdve a hónap folyamán sorozatban jelentek meg az újság hasábjain a térség különböző szakterületein tevékenykedő értelmiségiektől és pártfunkcionáriusoktól származó vélemények, mint pl. Dr. Jakab Kálmán főorvos Csíkszeredából, Szabó Károly a tartományi törvényszék elnöke, a zetelaki Végrehajtó Bizottság elnöke, tanárok szoltak hozzá Dédáról, Marosvásárhelyről, Gyergyószentmiklósról, Csíkszeredából. A kritikai szemléletet teljes mértékben mellőző, a párt munkáját túldicsérrő és kiemelő véleményeket különböző propagandisztikus képek egészítették ki a tervezeteket és térképeket tanulmányozó érdeklődőkről.⁴³

Amíg az ország és a térség lakosságának a megváltási előkészületekben gyakorlatilag a passzív figyelő szerepe jutott, addig a pártvezetés és a vidéki kommunista elit köreiben tovább zajlottak az előkészítő viták, a lobbizás az ország különböző térségeinek adminisztratív felosztásáról. A kolozsvári, suceavai és galați regionális viták mellett továbbra is szerepet kap a nemzetiségi kérdésként is kezelt Székelyföld-vita.⁴⁴ Az előkészületek e második szakaszában került sor egy a nemzetiségi politikát is érintő, ugyanakkor kivételesnek számító kompromisszumra a Székelyföld-vita esetében,

40 ANDB, fond CC-PCR Cancelarie, 191/1967 dos. 26–29. f.

41 Uo. 36–40. f.

42 *Vörös Zászló*, 1968. 11. sz.

43 *Vörös Zászló*, 1968. 12–25. sz.

44 Az előkészítő vitákat az ország különböző régióinak felosztása határozta meg. A pártvezetés befolyásos tagjai és a vidéki elit folyamatosan megpróbálkozott az általa képviselt régió minél előnyösebb közigazgatási besorolásával. Az előkészületeket leginkább a Kolozsvár, Brăila, Galați, Suceava, Botoșani, Székelyföld térségek felosztásáról való viták határozták meg. Így merült fel a Braila és Galați térség két megyére való felosztása, Szilágy megye létrehozása a túl nagy kiterjedésű Kolozs megye „rovására”, valamint az észak-moldovai térség adminisztratív felosztása és az így létrehozott egységek elnevezése.

amelyben Ceaușescu és a pártvezetés egy alulról jövő kezdeményezést fogadott el. 1968. január 15. és február 10. között az előkészítési tervekben konkrétan is megfogalmazódott, hogy a „nagy székely megye” Brassó által is igényelt területei (Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajon) egyfajta kompromisszumként egyik megyéhez se kerüljenek, hanem kisebb módosításokkal, Sepsiszentgyörgy központtal, alkossanak egy új megyét Kovászna elnevezéssel.⁴⁵

1968. február 14-én az RKP plenáris ülésén, amelyen a miniszterek, a különböző állami intézmények vezetői és az újonnan kinevezett ideiglenes megyei pártbizottságok titkárai is részt vettek, megbeszélték az utolsó módosításokat. Itt fogalmazódik meg hivatalosan Brăila és Galați két külön megyébe történő szétválasztása, valamint Szilágy, Mehedinți és Kovászna megye létrehozása.⁴⁶

A plenáris ülés másik pontja egy rendkívül egyedi esetet tárgyalt meg: Csíkszeredában tüntetésekre került sor annak érdekében, hogy Hargita megye székhelyének ez a város adhasson otthont. 1968. február 13-án annak a hírnek a hatására, hogy az immáron kisebb kiterjedésű Hargita megye tervezett székhelyét Csíkszeredából Székelyudvarhelyre tették át, az előbbi városban utcai megmozdulásokra került sor. A városból és a környék falvaiból szervezetten vagy spontán módon érkező emberek körülvették a pártbizottság épületét.⁴⁷ A tüntetés éjszaka és másnap is folytatódott. Bukarestből Gere Mihály és Vasile Patilineț személyében küldöttség érkezett tárgyalni a tüntetőkkel.⁴⁸ Közben megérkeztek a hadsereg egységei, és felmerült a tömeg erőszakos szétverésének a lehetősége is. Végül a tárgyalások során a felek megegyeztek, hogy a tüntetők küldöttségét fogadja Nicolae Ceaușescu. A párt és az ország első számú vezetője és a csíkszeredai küldöttség találkozójára február 14-én került sor Bukarestben. Megjegyzendő, hogy ebben az időpontban zajlott a párt plenáris ülése, és Ceaușescu ezt megszakítva tárgyal a küldöttekkel. A csíkiakkal való találkozás előtt a plenáris ülés képviselőinek még kijelentette, hogy szerinte Udvarhely a megfelelő központ, de hajlandó tárgyalni a küldöttséggel: „Csíkban 2000-2500 ember az utcán tüntetett azt kérve, hogy a központot helyezték Csíkszeredába. Patilineț és Gere élvitárs tárgyalt az emberekkel. Egy küldöttség is érkezett, akikkel ma tárgyalunk. Ők nagyon ragaszkodnak ahhoz, hogy Csíkszereda legyen a megyeközpont. Én nem látom megalapozottnak ezt. A legjobb megoldás mindenképp Udvarhely lenne, vagy esetleg csatlakozzanak Kovásznához. Ez is egy megoldás lehetne. Meghallgatjuk őket, és aztán meglátjuk.”⁴⁹

45 Az eddig feltárt levéltári dokumentumok meglehetősen hiányosak, ami ezt a rövid időszakot illeti. A folyamat pontos feltáráshoz további levéltári kutatásokra van szükség, valamint alapos terepmunkára, az akkori szereplők megkérdezésére és más helyi források feltárára. Király Károly visszaemlékezésében arról ír, hogy ez időszak alatt a helyi pártvezetés több vitát is rendezett a vidék különböző településein, amelyeken ő maga és a Kézdi rajoni képviselők is javasolták, érzékeltették egy új megye létrehozását. A javaslat elfogadása és megvalósítása pedig Ceaușescu rábólintásával teljesedett be. Király Károly: i. m. 22–23. p.; Sarány István–Szabó Katalin: i. m. 13–20. p. Véleményem szerint az új magyar többségű megye létrehozásában fontos szerepet játszott a helyi elit és helyenként a lakosság erőteljes kiállása a Brassótól való leválás mellett. Ceaușescu ez esetben engedett a nemzetiségi érdekek érvényesülésének. A Securitaténak a megyésítés által kiváltott átszervezési intézkedéseiből azt már tudhatjuk pontosan, hogy 1968. január 29-én az új szerkezeti felépítésben még nem szerepel Kovászna megye. Az új megyék létrehozása csak február 13-án vált nyilvánvalóvá a Securitate keretén belül is. Consiliul Național pentru Studierea Arhevelor Securității (A Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság, a továbbiakban: CNSAS), fond Documentar, 1968/88. dos. vol.1. 39–124. f.

46 ANDB, fond. CC PCR Cancelarie, 21/1968 dos. 7. f.

47 Gagy József i. m. 61. p.

48 ANDB, fond. CC PCR Cancelarie, 21/1968 dos. 7. f.

49 Uo.

A csíkiak küldöttsége ismert, tekintélyes helyiekből állt (pl. Orbán István a Csík rajoni néptanács Végrehajtó Bizottságának titkára, Munteanu Ovidiu a csíkszeredai Fafeldolgozó Üzem vezetője, Pataki Imre közigazdász, János Pál iskolaigazgató). Ceaușescu mellett a pártvezetés részéről Gheorghe Maurer, Fazekas János, Vasile Patilineț vett részt a találkozón.

A párbeszédre is lehetőséget adó találkozót Ceaușescu nyitotta meg, amelyben röviden felvázolta a küldöttségnek a tervezett módosítások okait. A megyeszékhely megváltoztatását Szentgyörgy és Kézdivásárhely levállásával indokolta, valamint Udvarhely gazdasági, demográfiai és infrastrukturális adottságaival. Csíkszereda városának gazdasági beruházásokat ígért és azt, hogy a jövődöbeli megye több intézményét a városba költöztetik. A küldöttség egy térképet kap tanulmányozás végett, amíg Ceaușescu visszatért egy időre a plenáris ülésre.⁵⁰

A párbeszéd egy rövid szünet után folytatódott. Ezúttal lehetőség adódott a csíki küldöttségnek is elmondania a véleményét. Orbán István diplomatikusan, de bátran érvelt Csíkszereda mellett, emlékeztetve a párt vezetőit, hogy a város volt eredetileg megyeszékhelynek jelölve, s hogy ennek a megtartását semmi sem indokolja.⁵¹

Munteanu Ovidiu faipari igazgató gazdasági érvekkel és Csíkszereda infrastrukturális adottságainak felvázolásával igyekezett meggyőzni a pártvezetést.⁵² Pataki Ernő közigazdász azt is sérelmezte, hogy tudomása szerint Brassóban kötelezték a munkásokat, hogy a Brassóhoz való tartozás mellett szavazzanak. Pataki arra az ellenérvre, hogy Csíkszereda csak a „nagy székel megye” esetében rendelkezett volna központi fekvéssel, azt javasolta, hogy Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely város kerüljön Brassóhoz, a környező területek pedig Hargita megyéhez.⁵³ Pál János iskolaigazgató a város történelmi és kulturális örökségével, hagyományaival érvelt.⁵⁴ A Központi Bizottság képviselői meghallgatták a rendkívül meggyőző és odaadó érveléseket, és Ceaușescu azzal a csíkszeredaiak számára reményteljes ígérettel távozott, hogy a Végrehajtó Bizottság újragondolja a küldöttség kérését. Ez a Csíkszereda javát szolgáló döntés az aznapi plenáris ülésen születhetett meg, mivel a február 15–16-án zajló Nagy Nemzetgyűlés már ezt a helyzetet szentesítette.⁵⁵

Összegzés

Összegzésként elmondhatjuk, az 1967–1968-as adminisztratív változtatások előkészítése nemzetiségi szempontból tovább követi azt az ötvenes évektől működő elvet, miszerint a nemzetiségi kérdés egy megoldott kérdés, tehát nem kell külön érdekként megjelenie. Országos viszonylatban a megyésítési előkészületek alatt a nemzetiségi kérdés csak annyiban merült fel, hogy a jövődöbeli megyei intézmények majd biztosítják a megfelelő sajtót és iskolahálózatot az ott élő nemzetiségielk számára. Mindezek ellenére az ún. nemzetiségi kérdés, kisebbségpolitika bizonyos vonatkoztatásokban mégis meghatározta az előkészületeket, egyfajta adminisztratív kérdésként és csak székelylöldi viszonylatban. A székelylöldkérdés kettős vonatkozásban jelenik meg: ad-

50 Uo. 220/ 1968. dos. 2–4 f.

51 Uo. 4–6. f.

52 Uo. 6–9. f.

53 Uo. 10. f.

54 Uo. 12–13. f.

55 *Vörös Zászló*, 1968. 39. sz.

minisztratív kérdésként és gazdasági kérdésként. Az adminisztratív kérdés lényege: a közigazgatási módosítások lehetővé teszik-e a jövőben, hogy a többségében magyarok által lakott Székelyföld nagyobb része egy közigazgatási egységet képezzen. Másrészt az előkészítő viták során erőteljesen felmerül – ugyan nem magyar részről – a Székelyföld kétségbeejtő gazdasági helyzete, a beruházások, iparosítás fejlesztések hiánya, amelyek a térség gazdasági elszigetelődéséhez vezetnek, s amelyek jelentős mértékben akadályozzák az ottani lakosság integrációját, egyfajta „gettós” állapotokat teremtenek. A pártvezetés elismerte ennek a jelenségnek a létezését, de nem mint egyedi esetet, és az ország más, román többség által lakott megyéihez hasonló nagyméretű beruházásokat ígért a jövőben (2. ábra). A Székelyföldkérdést a pártvezetés mindvégig az ország kisebbségpolitikája lényeges pontjaként kezeli, és a téma minden előkészítő vitán jelentős szerepet tölt be, habár nem az egyedüli regionális szintű kérdés. Nemzetiségi szempontból ugyan más töltettel de az előkészületeket végigkövetik a Kolozs és Szilágy megyéről, az Észak-Moldováról, Brăila és Galați térségéről szóló regionális viták.

Egy viszonylag hosszú ideig fennállt annak a lehetőség, hogy az 1960-ban megváltoztatott MAT után a Székelyföld magyar lakosságának jelentős hányada ismét egy közigazgatási egységbe tömörüljön. A Fazekas által javasolt és az egy ideig Ceaușescu által is elfogadott „nagy székely megye” ötlete hosszú ideig vita tárgyát képezi az előkészítő bizottságok munkájában, hogy aztán az utolsó száz méteren kompromisszumos megoldás szülessen oly módon, hogy a vitatott Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy rajon nem kerültek sem Hargita, sem pedig Brassó megyéhez, hanem kisebb kiegészítéssel egy új megyét, Kovásznát alkották.

Jellegzetesnek mondható az a jelenség is, hogy az előkészületek alatt nem létezik igazi magyar lobbis a kisebbségi kérdések tekintetében. Az erről a kérdéstről kirobant vitát valójában Alexandru Drăghici hozzászólásai váltják ki. A problémát a legjobb esetben mérsékelten bemutató Fazekas Jánost és a dokumentumok alapján meglehetősen háttérben mozgó Gerét leszámítva a vitákon nem vesz részt nagyobb politikai súlyal rendelkező magyar politikus. Az, hogy Fazekas a rendszeressé vált bukaresti tartózkodása alatt milyen kapcsolatban állhatott a vidéki magyar elittel, még egy jövőbeli kutatás témája lehet. Azt is mondhatjuk, hogy legfelsőbb pártvezetés magyar tagjainak inkább közvetítő, mintsem igazi döntéshozó szerepkör jutott. Fazekas az előkészítő viták során találkozik több alkalommal is székelyföldi vezető káderekkel, Gere pedig a csíki tüntetések során játszott fontos közvetítő szerepet, amikor őt küldik, hogy tolmácsolja a tüntetőknek Ceaușescu üzenetét. A különböző munkabizottságokban tevékenykedő, már említett magyar résztvevők szerepe viszont többnyire az egyetértő, helyeslő felszólalásokban merült ki. Annál intenzívebb és fontosabb szerepet játszott viszont a székelyföldi vidéki pártelit. A rajoni, városi és községi pártvezetők által levezetett és irányított gyűléseken viszont nagyon erőteljesen jelentek meg a helyi gazdasági és nemzetiségi követelések.⁵⁶ Ide sorolható a csíkszeredai tüntetés is, amelynek megszervezésében óriási szerepet játszott az ajkai csíki rajoni és városi pártvezetés is.

Fontos megjegyezni, hogy az előkészületek e fázisában még létezett egyfajta véleménykülönbség a pártvezetésen belül annak ellenére, hogy az egyre nagyobb befolyásra szert tevő, a gyűléseket uraló Ceaușescunak sikerül a maga oldalára állítania és befolyásolnia a pártvezetést. Az ellenzék az egyre inkább elszigetelődő és az 1968 végére kegyvesztetté vált Alexandru Drăghici képviseli, nem túl sok sikerrel.

56 Sarány István–Szabó Katalin: i. m. A kérdés alaposabb vizsgálatához további kutatások és a már begyűjtött források alapos feldolgozása szükségesek.

Habár nem nevezhető nemzetiségpolitikai kulcskérdésnek, inkább amolyan regionális jellegűnek, mégis fontos tényező a nemzetiségi politikában, hogy születik kompromisszum a magyarság egy részét érintő kérdésben is. Nem jött létre ugyan a nagy székely megye, de Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy térsége nem került Brassóhoz, hanem egy kisebb, de magyar többségű megyébe tömörült. Mind a pártvezetés, mind a Brassó tartományi és a sepsiszentgyörgyi rajoni vezetés ugyanis ezt tartotta gazdaságilag indokoltnak. Ez a megoldás mindenképp jelentős sikerként könyvelhető el. Ez esetben, ha csak mérsékelten is, de a nemzetiségi kritériumok megelőzték a gazdaságiakat. A csíkszeredaiak tömeges ellenállása pedig országos szinten is hosszú időre egyedi cselekedetnek számított. Ebből az időszakból, sőt néhány évre visszamenőleg sincs tudomásunk utcai tüntetésekről. A tüntetések és a csíkszeredai küldöttség bukaresti látogatása meghozták a város számára a hön óhajtott döntést, Csíkszereda lett Hargita megye székhelye. Csíkszereda volt 1968 februárjában az egyetlen olyan romániai, frissen létrehozott megyeközpont, ahol a hatalmi alkuba a helyi társadalom támogatásával a helyi elit is beleszólt. Az utcai megmozdulások és nem utolsósorban a küldöttség diplomatikus, de nagyon határozott kérése, érvelése hatására Ceaușescu és a pártvezetés változtat eredeti tervein. Miért engedhetett Ceaușescu? A ceușescui hatalomátvétel után egy viszonylagos enyhülés vette kezdetét. A pártvezetés elítélte a Securitate visszaéléseit, és több politikai fogoly is kegyelembe részesült. Ceaușescu tovább folytatta elődje különutas politikáját, egyre erősítve a párt nemzeti politikáját. Ugyanakkor a főtítkári politikai ellenfelei egyre inkább kiszorultak a döntéshozó pozíciókból. Ebben a viszonylag felszabadtabb hangulatban kezdődtek az előkészületek az ország területi felosztására és az iparosítás fokozására. Az új területi-közigazgatási településhálózat-fejlesztési koncepciók politikai célja a megváltozott központi hatalmat kiszolgáló lojális elit létrehozása, gazdasági célja pedig a decentralizált, erőltetett ütemű iparosítás helyi feltételeinek a megteremtése. Annak ellenére, hogy a kisebbségi kérdést megoldottnak tekintették, a pártvezetésnek számolnia kellett azzal is, hogy a Székelyföldön viszonylag nagy számban élő magyarság esetében egy nagyon kedvezőtlen döntés egyáltalán nem tesz jót a jövőbeli gazdasági és politikai célok megvalósításában, valamint nem vet túl jó fényt az ország nemzetközi megítélésére sem.⁵⁷ Valószínűnek tartjuk, hogy az új politikai, gazdasági konstellációban Ceaușescunak a Székelyföldön is szüksége volt egy új, lojális politikai elitre, amely az új megyékben jutott pozíciókhoz. A Székelyföld több megyére való felosztása, több politikai és gazdasági centrum létrehozása viszont – ahogy a neves történész, Dennis Delatant is fogalmaz – „lehetővé tette a magyarok számára, hogy az eddigieknél több megyében többséget képezzenek, ugyanakkor megfosztotta őket attól a lehetőségtől, hogy egy olyan monolitikus, általuk meghatározott tömböt alkossanak, amely a jövőben határozottabb autonómia követeléssel állhatott volna elő”.⁵⁸ Ehhez kapcsolódik az a tény is, hogy tovább erősödik nemzetiségpolitikai szinten az a jelenség is, miszerint a politikai nyelvezetben egyre inkább a háttérbe kerül, az „erdélyi magyarság” mint kifejezés, mint nemzetiségpolitikai kérdés. A Magyar Autonóm Tartomány létrehozásával is fokozott folyamat, miszerint az erdélyi magyarkérdés lényegében a Székelyföldre koncentrálódik, a megyésítési előkészületek alatt is folyamatosan mélyült. Az akkori pártvezetés úgy gondolta, hogy a nemzetiségi kérdés már nem létezik mint politikai prioritás. A már sokat hangoztatott nyelvhasználati és kulturális engedményekkel és a Székelyföld adminisztrá-

57 Ez utóbbi érv többször is elhangzik az előkészületi viták során.

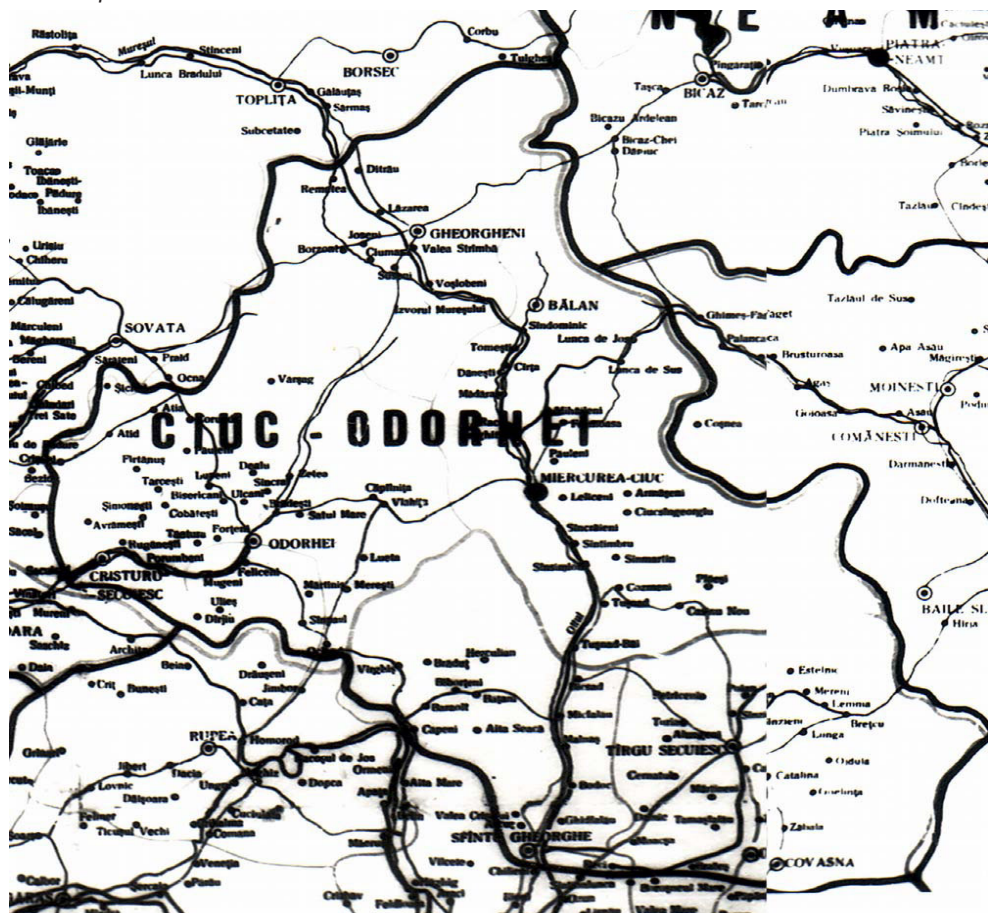
58 Dennis Deletant: i. m. 129. p.

tív és gazdasági kérdéseinek rendezésével pedig végképp ki lehet elégíteni az erdélyi magyarság igényeit. A nemzetiségpolitikai kulcskérdésként kezelt Székelyföldkérdés azonban alkalomadtán egyfajta regionális, Udvarhely versus Csíkszereda-vitaként is megjelent. A „kis” Hargita megye székhelyéért folytatott harc már nem nemzetiségi, hanem regionális küzdelem, a helyi elit próbálkozása, megtartani a régi pozíciókat, vagy fontosabbakat, nagyobb társadalmi presztízzsel és egzisztenciális lehetőségekkel kecsegtető újakat szerezni.

1. táblázat. Az 1966–1970 közötti időszakra vonatkozó beruházási és építkezési tervek⁵⁹

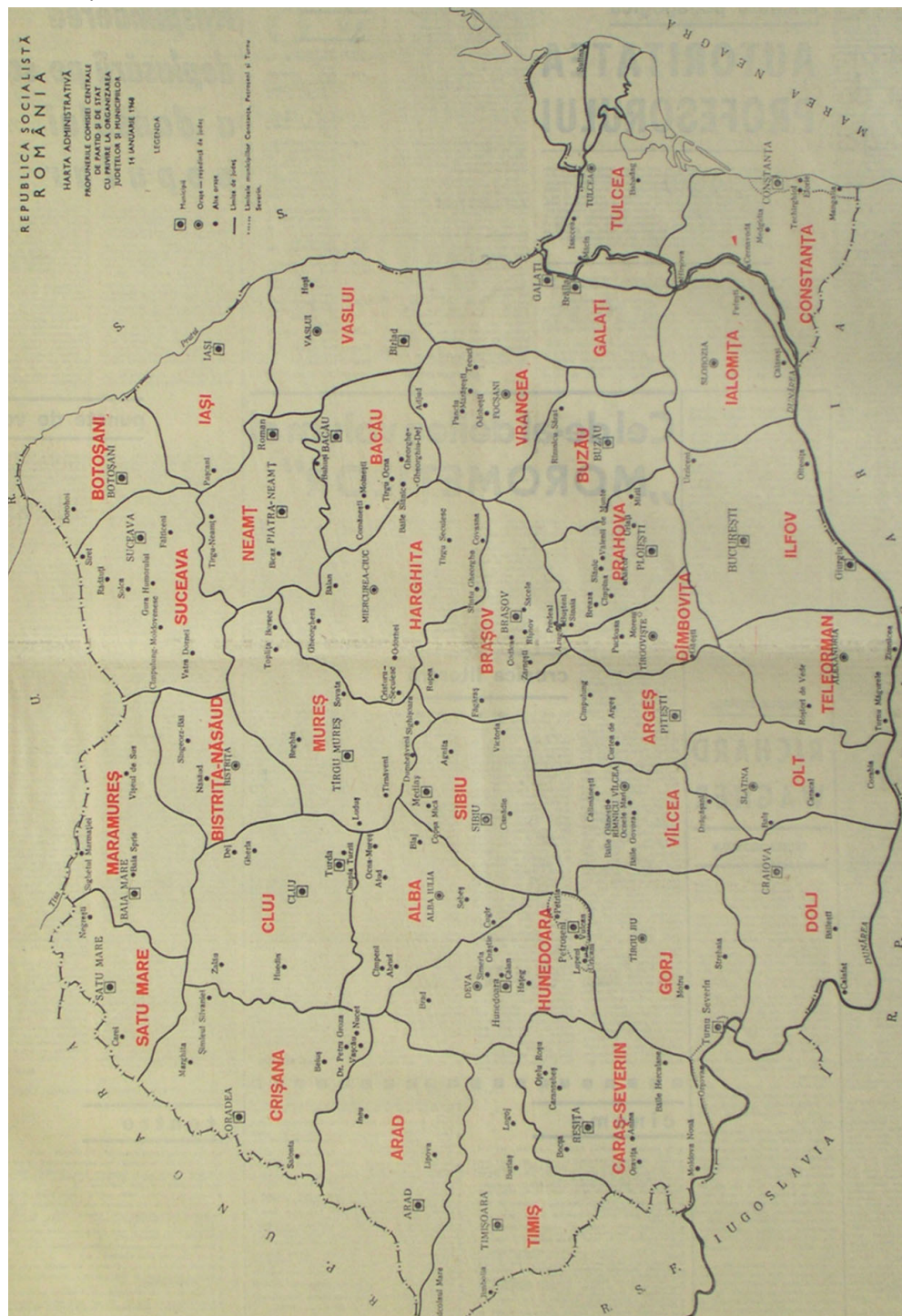
Megye	Terület km ²	Lakosság	Összeg	Új munkahelyek száma
Suceava	8 959	564 530	2 639 500 000	13 200
Udvarhely-Csík	7 459	364 196	1 315 400 000	8 335
Teleorman	6 194	539 345	6 540 000 000	7 810
Maros	7 918	626 327	3 444 700 000	5 659

1. térkép

59 Az általunk feltüntetett adatok a megyésítési előkészületek alatt keletkezett beruházási tervekből, javaslatokból származnak. ANDB, fond CC PCR Cancelarie, dos. 191/1967. 145–205. f. A kérdés komplexebb vizsgálatához a tényleges beruházási adatok is szükségesek.

2. térkép

POPÉLY ÁRPÁD

A CSEMADOK MEGALAKULÁSA A MAGYAR KONZULI JELENTÉSEK TÜKRÉBEN

A Csemadok, vagyis a Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség 2005-ben megalakulásának immár 56. évfordulóját ünnepelte. Az 1949-ben Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete néven létrejött egyesület történetéről – beleértve ebbe a megalakulás körülményeit is – több mint fél évszázados fennállása ellenére mindmáig nem született tudományos igényű monografikus feldolgozás. A kommunista pártállam idején megjelent két kötet: a Varga János Csemadok-titkár összeállításában napvilágot látott *A CSEMADOK 25 éve. 1949–1974* című emlékkönyv, valamint a Rácz Olivér által jegyzett *A fáklya jegyében. V znamení fakle* című kétnyelvű kiadvány ugyanis nem adott, s a korszak viszonyai között nem is adhatott objektív képet sem az egyesület történetéről, sem annak megalakulásáról.¹

A kulturális egyesület fennállásának 25. évfordulója alkalmából, 1974-ben napvilágot látott közel 300 oldalas emlékkönyvben mindössze két szerző, Fábrý István, a Csemadok létrehozásában tevékenyen közreműködő egykori Magyar Bizottság titkára, aki 1971–1972-ben az egyesület elnöki tisztségét is betöltötte, valamint Balázs Béla publicista, a Csemadok vezetőségi tagja emlékezett meg néhány mondat erejéig a megalakulás nehézségeiről. Mindkét szerző fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a szervezetnek két irányból jövő, s általuk azonos jelentőségűnek minősített támadással kellett szembenéznie: Elsősorban azok részéről, akik az alakulóban lévő egyesületben egyfajta magyar „érdekvédelmi” szervezetet képzeltek volna el. Ráadásul Fábrý szerint ez váltotta ki a másik oldalról jövő ellenhatást azok részéről, akik attól tartottak, hogy az egyesület valamilyen Szűllő–Esterházy-féle „betyárkodó” kultúrtevékenységet fog folytatni. Fábrý a Csemadok létrehozásának ellenzőit ezen túlmenően közös nevezőre hozta a „győzelmes február”, vagyis az 1948. februári kommunista hatalomátvétel ellenzőivel, azt sugallva ezzel, hogy kizárólag az egykori polgári pártok hívei között kell keresni a Csemadok megalakulásával nem szimpatizálókat.²

Az 1989-es rendszerváltást követő másfél évtized folyamán két kiadvány született, amelyek – noha elsősorban a Csemadok Érsekújvári járási szervezetének történetével, ill. a szervezetnek az 1968-as csehszlovákiai reformfolyamatban betöltött szerepével foglalkoznak – a Csemadoknak a somorjai Bibliotheca Hungaricában elhelyezett iratanyaga alapján már közöltek az egyesület megalakulásával kapcsolatos néhány dokumentumot is.³

1 *A CSEMADOK 25 éve. 1949–1974.* Összeáll. Varga János. Bratislava, Csemadok KB, 1974; Rácz Olivér: *A fáklya jegyében. V znamení fakle.* Bratislava, Madách, 1987.

2 *A CSEMADOK...* i. m. 63–64., 68. p.

3 Őszi Irma–Sidó Zoltán: *Ötven év szolgálat. A Csemadok tevékenysége az Érsekújvári járásban 1949–1999.* Dunaszerdahely, Csemadok Dunaszerdahelyi Területi Választmánya, 2000; Szabó Rezső: *A Csemadok és a Prágai Tavasz.* Pozsony, Kalligram, 2004.

Jelen tanulmány a pozsonyi magyar főkonzulátusnak a magyar Külügyminisztérium levéltárában fellelhető jelentései alapján kísérli meg néhány új adalékkal gazdagítani a Csemadok létrejöttéről eddig rendelkezésre álló – sajnos meglehetősen szerény – ismereteket. Nyilvánvaló, hogy szlovákiai levéltári kutatások, valamint a Csemadok iratanyagának felhasználása nélkül az egyesület történetének átfogó, s a tudományos igényeket kielégítő feldolgozása lehetetlen. A főkonzulátus jelentései mégis kitűnő alkalmat kínálnak legalább annak áttekintésére, milyen információkkal rendelkezett a magyar diplomácia az egyesület megalakulásáról, s melyek voltak azok a vitás kísérőjelenségek (a reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése, az egyesület elnökének személye, az alakuló közgyűlés küldötteinek és a központi vezetőség tagjainak kiválasztása, valamint az egyesület érdekképviselési szerepvállalása), amelyekre a főkonzulátus munkatársai szükségesnek látták felhívni a magyar Külügyminisztérium figyelmét.⁴

Az egyesület megalakulásának politikai előzményei

Az immár egyeduralkodó csehszlovák kommunista párt- és állami vezetésnek 1948 nyarán – elsősorban külpolitikai okok miatt – be kellett látnia, hogy át kell értékelnie a magyar kisebbséggel kapcsolatos álláspontját. Egyrészt világossá vált, hogy az ekkor már csak vontatottan haladó lakosságcsere nem hajtható végre a csehszlovák fél által remélt nagyságrendben, s mindenképpen számolni kell a magyar kisebbség egy részének helyben maradásával, amelynek helyzetét idővel rendeznie kell. Másrészt 1948 folyamán a magyar párt- és állami vezetés is egyre határozottabb nyomást gyakorolt Prágára a szlovákiai magyarság helyzetének pozitív értelmű rendezése érdekében, végül pedig Moszkva is arra törekedett, hogy az ebben az időben kiépülő szovjet hatalmi tömbön belül kiküszöböljön minden olyan destabilizációs tényezőt, amely negatívan befolyásolhatná az érdekszférájába tartozó kelet- és közép-európai országok egymáshoz fűződő viszonyát.

Klement Gottwald, Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) elnöke, aki Edvard Beneš 1948. június 2-i lemondását követően az államfői tisztség legfőbb várományosává vált, s akit a májusi választások után megalakuló, immár döntően kommunista összetételű új Nemzetgyűlés június 14-én meg is választott Csehszlovákia új köztársasági elnökévé, pártja Központi Bizottságának 1948. június 9-i ülésén jelezte, hogy az országban maradó magyarok számára némi kisebbségi jogokat kell majd biztosítani. Gottwald szerint, aki indoklása során nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy az irányváltást külpolitikai okok teszik szükségessé, a magyarok körülbelül olyan jogokkal számolhatnak, amilyenekkel a lengyel és az ukrán kisebbség rendelkezik: „Ez állampolgári és választójogot jelent, valamilyen iskolákat, egyesületeket, de természetesen semmilyen önálló pártot, semmilyen szakszervezetet, semmilyen különleges státútumot.”⁵

Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) KB Elnöksége már 1948. május 31-én háromtagú különbizottságot nevezett ki azzal a feladattal, hogy dolgozza ki és terjessze

4 A Magyarország és Csehszlovákia közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele, azaz 1947 szeptembere óta működő pozsonyi magyar főkonzulátusnak megalakulásától kezdve kiemelt feladata volt a szlovákiai magyarság helyzetének figyelemmel kísérése és a jogsértések dokumentálása. Ezt tovább folytatta azt követően is, hogy 1948-ban mindkét országban bekövetkezett a kommunista fordulat, s a főkonzulátus jelentéseinek ismeretében megállapítható, hogy tevékenységében az 1949–50-es évek fordulójáig az érdekképviselési szervezet nélküli magyar kisebbség érdekvédelmét ellátni szándékozó törekvések is felfedezhetőek voltak.

5 Bobák, Ján: *Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944–1948)*. Martin, Matica slovenská, 1996, 174. p.

a pártvezetés elé a magyarkérdés rendezését célzó javaslatokat. A Gustáv Husák, Edo Friš és Daniel Okáli összetételű különbizottság június 16-án elfogadott javaslattervezete abból a feltételezésből kiindulva, hogy a szlovákiai magyarok száma – a reszlovakizáció, a csehszlovák deportálás és a részleges lakosságcsere után – már csupán 190 ezer fő, hajlandóságot mutatott a magyar kisebbséggel szembeni hátrányos megkülönböztetés megszüntetésére, állampolgárságának visszaadására, s kész volt – persze a kommunista diktatúra korlátai között – néminemű kisebbségi jogok megadására is. A javaslat magában foglalta egy magyar kulturális szervezet létrehozásának engedélyezését is, amellyel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy alaposan át kell gondolni annak formáját, tevékenységi területét, valamint vezetője személyét. Ugyanakkor tilalmi rendelkezések sokaságával kívánta biztosítani az addigi magyarellenés politika eredményeinek biztosítását, megengedhetetlennek tartva többek között azt, hogy a reszlovakizáltak „ismét a magyar befolyás, propaganda és nevelés hatása alá kerüljenek”.⁶

A magyar kisebbség helyzetének rendezésére kidolgozott javaslatokat a CSKP KB Elnöksége első ízben 1948. július 8-án tárgyalta meg, jóváhagyásukra és a kormány elé terjesztésükre július 19-én került sor. Ezek szerint a magyarok állampolgárságának visszaadása, mezőgazdasági vagyonuk elkobzásának felfüggesztése, a Csehszlovákia deportáltak hazatérésének lehetővé tétele, magyar sajtótermék megjelenítése és a magyar nyelvű oktatás biztosítása mellett lehetővé kell tenni, hogy a magyar lakosság a már meglévő társadalmi szervezetekben, valamint egy magyar kulturális szervezetben tömörülhessen.⁷

Röviddel a prágai pártvezetés határozata után került sor a CSKP és a Magyar Dolgozók Pártja küldöttségének tárgyalására, amelynek fő témája szintén a szlovákiai magyarság helyzetének rendezése volt. Az 1948. július 23–24-i pozsonyi tanácskozáson szintén szóba került a magyar kulturális szervezet létrehozása, sőt csehszlovák részről ígéretet tettek egy olyan havi, esetleg havonta kétszer megjelenő folyóirat kiadására is, amely a magyar kulturális szövetség lapja lesz.⁸

A közel négy éven át gyakorolt magyarellenés politikáról való lemondás, annak feladása természetesen nem ment zökkenőmentesen. Különösen a szlovák pártvezetés részéről kérdőjelezték meg többben is a fordulat helyességét, s az SZLKP KB 1948. szeptember 27–28-i ülése csupán azt követően hagyta jóvá a magyar lakosság helyzetének rendezésére előterjesztett javaslatokat, miután Viliam Široký pártelnök biztosította a jelenlévőket, hogy az állam és a párt továbbra is gondoskodni fog arról, hogy a déli járásokban a szlovákság pozíciói erősödjenek, s a reszlovakizáltak ne térhessenek vissza a magyarság soraiba.⁹

Nyomon lehet követni ezeket a törekvéseket a Csemadok megalakulásával kapcsolatban is, amikor a szlovák állami és pártvezetés gyakorlatilag egy éven keresztül akadályozta a reszlovakizáltak részvételét a magyar kultúregyesület munkájában. Figyelt ezekre a jelenségekre Vándor József pozsonyi magyar konzul is, aki az 1949. évről készült összefoglaló jelentésének a Csemadokkal foglalkozó fejezetében megállapította,

6 Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, a továbbiakban: SNA), fond: Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska – Generálny tajomník (Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága – Főtitkár), 2194. doboz, 516/4.

7 Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony, Kalligram, 1993, 148–149. p.

8 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), 276. fond, 65. cs., 102. ő. e., 3–5. f.

9 Vartíková, Marta (zost.): *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*. Bratislava, Pravda, 1971, 744–745. p.

hogy „a kérdés rendezésével megbízott személyiségek részéről nem a magyar kérdésben ezt megelőzően elfoglalt álláspont elvi revíziója történt meg, csak a megváltozott körülmények által diktált szükséges taktika módosult. Alapelv maradt az elszlovákosítás terén eddig elért »eredmények« rögzítése és új eredmények biztosítása, azonban – elsősorban külpolitikai indokok következtében – erőszakos intézkedések nélkül és türelmes, lassú folyamat során.”¹⁰

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése

A magyar kulturális egyesület létrehozásának előkészítése, s általában a magyarsággal kapcsolatos párthatározatok végrehajtása a szlovák pártvezetés mellett 1948 őszén megalakult Magyar Bizottság feladata volt.¹¹ A bizottság 1948. december 20-án terjesztette a szlovák pártvezetés elé a magyar kisebbség számára engedélyezendő szervezetek, köztük a kultúregyesület létrehozására vonatkozó javaslatait,¹² majd 1949. január 7-i ülésén foglalkozott annak alapszabály-tervezetével, amely kapcsán nemcsak a bizottság magyar és szlovák tagjait, hanem magát a szlovák pártvezetést is megosztó, s mintegy egy éven át tartó vita bontakozott ki a reszlovakizáltak Csemadok-tagságának engedélyezéséről.

Amint arról Vándor konzul 1949. január 13-i feljegyzése beszámol, a január 7-i ülésen a bizottság szlovák tagjai bejelentették, hogy a pártvezetés engedélyezte a magyar kultúregyesület létrehozását, majd Daniel Okáli belügyi megbízott ismertette annak alapszabály-tervezetét, amely szerint az egyesület működése nem terjedhet ki a reszlovakizáltakra.¹³ Tekintettel arra, hogy ez a korlátozás a magyar lakosság nagy részét megfosztotta volna az egyesület tevékenységében való részvétel lehetőségétől, a magyar tagok ezt elfogadhatatlannak minősítették, s a kérdésről hosszú vita kezdődött.

A bizottsági ülést követő napokban Okáli egy áthidaló módosító javaslattal állt elő, s közölte a bizottság magyar tagjaival, hogy kénytelenek ugyan ragaszkodni ahhoz az álláspontjukhoz, miszerint a kultúregyesület munkája a reszlovakizáltakra nem terjedhet ki, de hajlandók megengedni, hogy a központi vezetőség tagjai lehessenek nem magyar nemzetiségűek, azaz reszlovakizáltak is. Ezt a megoldást azonban a magyar tagok ismét elvetették.¹⁴ A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése ezt követően további megbeszélések tárgyát képezhette a Magyar Bizottság szlovák és magyar tagjai között, ill. a szlovák pártvezetésen belül is. A magyar konzul 1949. február 4-én már azzal a megjegyzéssel küldte meg a magyar Külügyminisztérium számára a létrehozandó kultúregyesület alapszabály-tervezetét, hogy „legsúlyosabb kitétele – melynek értelmében a kultúregyesület tagjai reszlovakizáltak nem lehetnek – állítólag hatályon kívül lesz helyezve”.¹⁵

10 A pozsonyi főkonzulátus összefoglaló jelentése az 1949. évről. II. köt. 93. p. MOL, XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus TÜK iratai (a továbbiakban: PF – TÜK), 2. d., 31-87/1950.

11 Az 1948. november 12-én létrehozott Magyar Bizottság elnöke Daniel Okáli belügyi megbízott, titkára Fábry István, további tagjai Lőrincz Gyula, Major István, Kugler János, Rabay Ferenc, ill. Ladislav Novomeský oktatás- és népművelésügyi megbízott, valamint Ondrej Pavlik tájékoztatásügyi megbízott voltak.

12 Közli Szabó: i. m. 243–244. p.

13 Az alapszabály-tervezet szerint: „Az egyesület rendes tagja lehet az, aki (...) nem reszlovakizált és az egyesület alapítása napján is magyar nemzetiségűnek vallotta magát.”

14 Feljegyzés. MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 40. doboz, 91/1949–50; A pozsonyi főkonzulátus összefoglaló jelentése az 1949. évről. II. kötet, 93. p., MOL, XIX-J-32-a, 2. d., 31-87/1950

15 „Szlovákiai magyar dolgozók kultúregyesülete” alapszabály-tervezete. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 66. d., sz. n./1949.

A kérdés – legalábbis átmenetileg – Viliam Širokynak, az SZLKP elnökének az álfogfoglalása eredményeként tisztázódott, aki hozzájárult ahhoz, hogy az egyesület alapszabályából kihagyják a reszlovakizáltak tagságát tiltó szövegrészt.¹⁶ Az 1949. március 5-i alakuló közgyűlés ezt követően valóban a reszlovakizáltakra vonatkozó szövegrész elhagyásával hagyta jóvá az alapszabályt, a kérdés azonban a várakozásokkal ellentétben ezzel mégsem zárult le, s az alapszabály jóváhagyása is elhúzódott.

A magyar konzul 1949. június 10-i jelentése arról tájékoztat, hogy a Daniel Okáli vezette Belügyi Megbízotti Hivatal – Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott véleményezése alapján – a Lőrincz Gyulához, a Csemadok megválasztott elnökéhez intézett 1949. május 17-i levelében visszaadta, ill. bizonyos módosító javaslatokkal látta el az eredeti alapszabály-tervezetet, többek között a reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése miatt. A Belügyi Megbízotti Hivatal javaslata a konzul szerint egy „látszaten-gedményt” tartalmaz csupán a reszlovakizáltakat illetően, mégpedig azt, hogy nem használja a „nem reszlovakizált” kifejezést, hanem helyette a „magyar nemzetiségű” megszorítást tartalmazza, ami a konzul véleménye szerint „eredményeiben ugyanaz”.

A Belügyi Megbízotti Hivatal levele ezen kívül több olyan kikötést is tartalmazott, amelyek gyakorlatilag lehetetlenné tették volna az egyesület működését. Azzal az indoklással, hogy nem tömegszervezetről, hanem egyesületről van szó, elutasította például kerületi szervek létrehozásának a lehetőségét, a jegyzőkönyvekről pedig úgy rendelkezett, hogy azokat szlovák nyelven is vezetni kell, ami a konzul szerint vidéki viszonylatban megoldhatatlan feladat lett volna.¹⁷

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának fő ellenzője Okáli mellett Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott volt, aki körlevelekben tiltotta meg részvételüket az egyesület munkájában. Egy 1949. május 15-i konzuli jelentés a Lőrincz Gyulával folytatott beszélgetésre hivatkozva arról számol be, hogy Lőrincz a Magyar Bizottság néhány nappal korábbi ülésén bírálta Pavlíkot a reszlovakizáltak Csemadok-tagságát tiltó körrendelete miatt. Lőrincz a körrendelet ügyében Širokýt is felkereste, aki erre állítólag azal reagált, hogy nem érti, miért „lovagolnak” ennyit ezen a kérdésen, amikor a legközelebbi népszámlálás során „úgyis mindenki annak vallja magát, aminek akarja”. A Csemadok elnöke azonban a népszámlálással kapcsolatban nem volt ennyire bizakodó, s meglehetősen pesszimistán nyilatkozott a konzul előtt, kijelentve, hogy az „rosszabb lesz egy nyílt szavazásnál”, mivel a megfélemlített magyarság a nevével ellátott összeíró lapon nem fogja merni magyarnak vallani magát, amikor amúgy is óriási nyomás nehezedik rá.¹⁸

A Csemadok vezetése, annak ellenére, hogy azzal nem értett egyet, mégis kénytelen volt fejet hajtani Pavlík megbízottnak a reszlovakizáltak felvételét tiltó rendelete előtt. Vándor konzul már idézett 1949. június 10-i jelentéséhez mellékelte a Csemadok Központi Titkárságának 1949. május 17-én kelt 2. sz. körlevelét, amely a Tájékoztatásügyi Megbízotti Hivatal utasítására szó szerint közli a megbízotti hivatalnak a reszlovakizáltak Csemadok-tagságával kapcsolatos irányelveinek szövegét. E szerint az

16 Erről Okáli 1949. február 17-én levélben tájékoztatta a Magyar Bizottságot. (Vö. Szabó: i. m. 245–246. p.)

17 A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének alapszabályai. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 53. d., 201/1949. (A Belügyi Megbízotti Hivatal levelét magyar fordításban közli: Őszi Irma–Sidó Zoltán: i. m. 233–238. p.; Alapszabályok. Dokumentumok a Csemadok történetéből [1949–2000]. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 3. sz. 139–142. p.)

18 Beszélgetés Lőrincz Gyulával, az *Új Szó* főszerkesztőjével. MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 1. d., 7/szig.biz.-1949/2.

alapszervezetek létrehozásakor a járási és helyi művelődésügyi előadóknek ügyelniük kell arra, hogy a tagozat „szervező és egyéb ténykedését ne irányítsa az áttelepült és a reszlovakizált lakosság felé, hanem, hogy munkája súlypontját a magyar nemzetiségű lakosságra helyezze”.¹⁹

Az alapszabály elfogadásával, ill. a reszlovakizáltakkal kapcsolatban kialakult ellentétes álláspontok kérdésében június folyamán történt újabb fordulat, miután Viliam Široký utasította Okáli belügyi megbízottat az alapszabály elfogadására, mégpedig a reszlovakizáltakat kizáró klauzula elhagyásával. A főkonzul Lőrinczre hivatkozva jelentette, hogy az SZLKP elnöke, miután Lőrincz Gyulával együtt pontról pontra átnézte az alapszabály-tervezetet és a Belügyi Megbízotti Hivatal által javasolt módosításokat, „a legsúlyosabb megjegyzésekkel illetve Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízottat a tervezet sovíniszta, kicsinyes, szűklátókörű, antimarxista kitételei miatt”, s teljesen szabad kezet biztosított Lőrincznek az alapszabály egyes pontjainak átszövegezésére, ill. kihagyására. Ezt követően Štefan Baštšovský pártfőtitkáron keresztül utasította Okálit, hogy Lőrinczcel együtt véglegesítse az alapszabály szövegét.

A jelentés szerint Okáli épp a magyar konzul jelenlétében (a Fővárosi Zenekar pozsonyi vendégszereplése alkalmával) kérte fel Lőrinczet, hogy az alapszabály-tervezet kérdésében keresse őt fel. Ezt a Csemadok elnöke a későbbiekben azzal a megjegyzéssel kommentálta, hogy „jellemző dr. Okáli ravaszására, hogy ugyanakkor, amikor részt vett azokon a vitákon, melyek a reszlovakizáltak, illetve az alapszabályok körül a Magyar Bizottságban már hónapok óta folytak, s az ő hivatala adta ki az inkriminált tervezetet, nem maga írta azt alá, hanem egy beosztottjával adatta ki (bár kizárt dolog, hogy ő ezt előzetesen ne látta volna), most mégis úgy viselkedik, mintha az ügyről tudomása sem lett volna...”²⁰

A Belügyi Megbízotti Hivatal ilyen előzményeket követően 1949. június 15-én hagyta jóvá a Csemadok alapszabályát.²¹ Vándor konzul 1949. december 10-i jelentése ennek ellenére még arról tudósított, hogy noha a jóváhagyott alapszabályok már nem korlátozzák a reszlovakizáltak részvételét a Csemadok munkájában, Pavlík tájékoztatásügyi megbízott még mindig nem vonta vissza a körleveleit, amelyek kizárják a reszlovakizáltak felvételét, a helyi szervezetek ellenőrzésével megbízott kulturális referensek pedig még mindig a szervezetek fejlődését akadályozó bizalmas utasításokat kapnak, s főleg ennek következménye, hogy a Csemadok helyi csoportjainak száma még az 50-et, taglétszáma pedig a 3000-et sem éri el.

A jelentés ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet a népművelőknek és kulturális dolgozóknak a Tájékoztatásügyi Megbízotti Hivatal által szervezett 1949. november 22–23-i konferenciájára, amelyen Pavlík megbízott éles kirohanást intézett a Csemadok ellen. Pavlík egyrészt kifogásolta a Csemadoknak a reszlovakizáltak beszerzésére irányuló szándékát, másrészt pedig helytelenítette, hogy az egyesületben sokan a magyarság politikai vagy érdekképviseletét látják. A konzul ismét hivatkozott Lőrinczre, aki szerint Pavlík illetékes párttényezők tudtával és beleegyezésével irányítja az akciót, s lehetetlen, hogy a párt ellenében vagy tudta nélkül ilyen messzire el merne vagy tudna menni.

19 A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének alapszabályai. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 53. d., 201/1949.

20 Uo. (A konzul idézett jelentéséhez csatolta a Belügyi Megbízotti Hivatal 1949. május 19-i levelének egy másolati példányát is, mégpedig Široký aláhúásaival és megjegyzéseivel.)

21 Az alapszabály végleges szövegét közli: Alapszabályok... i. m. 128–138. p.

Mindezekből a jelentéstevő Vándor konzul azt a következtetést vonta le, hogy „Pavlík beszéde előkészítése a tavaszra bejelentett népszámlálási összeírásnak. Nem vitás, hogy a nemzetiségi jogok tényleges megadása hosszú ideig tovább nem halasztható, s a felállítandó iskolák stb. megállapításánál valószínűleg a népszámlálási nemzetiségi adatok fogják az alapot képezni, s így a konferencián résztvettek, akik hivatalból fogják levezetni az összeírást, megfelelő oktatást, szempontokat kaptak – elsősorban a reszlovakizáltak – nemzetiségi hovatartozása megállapításának befolyásolására.”²²

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése körül egy éve húzódó vitát az SZLKP KB Elnöksége által 1950. január 6-án elfogadott határozatcsomag zárta le, amely többek között megbízta Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízottat, hogy figyelmeztesse a népművelési előadókat, miszerint a Csemadoknak minden csehszlovák állampolgár tagja lehet, Daniel Okáli belügyi megbízottnak pedig feladatul adta, hogy vizsgálta ki minden olyan esetet, amikor magyarokat nemzetiségük vagy Csemadok-tagságuk miatt üldöztek, s gondoskodjon a felelősök megbüntetéséről. A határozat egyik pontja kimondta ugyan azt is, hogy az 1950. márciusi népszámlálás során meg kell akadályozni mindenfajta sovíniszta agitációt és a reszlovakizáltakra gyakorolt nyomást,²³ ennek ellenére beigazolódta a Lőrincz Gyula és a magyar konzul által is megfogalmazott aggodalmak, s a népszámlálásra valóban rányomta bélyegét a többéves üldöztetés emlékéből fakadó félelem. Ráadásul a népszámlálás végrehajtása során, különösen a reszlovakizáltak nemzetiségi bevallásával kapcsolatban, számos visszaélés is történt, aminek eredményeként mindössze 354 532 fő, az 1930. évi 17,8%-kal szemben Szlovákia összlakosságából csupán 10,3% merte vállalni magyar nemzetiségét.

Az egyesület elnökének kiválasztása

A Csemadok megalakulását kísérő legvitatottabb kérdések egyike a létrehozandó egyesület elnökének kiválasztása volt. A szervezési teendők ellátásával megbízott Magyar Bizottság eredetileg az antifasiszta múltja mellett humanizmusáról is közismert, s *A vádlott megszólal* című kiáltványával a szlovákiai magyarság II. világháború utáni meghurcolása ellen is szót emelő Fábry Zoltánt jelölte a tisztségre, akit 1949. február 26-án kelt levelében kért fel az elnöki megbízatás elvállalására.²⁴ Fábry azonban a felkérésnek – a konzul rábeszélése ellenére – nem tett eleget. Amint arról Vándor konzulnak a Csemadok alakuló közgyűléséről készült 1949. március 14-i jelentése beszámol, eredetileg csak az alakuló közgyűlésen tervezte bejelenteni, hogy semmiféle tisztséget nem vállal, amit a küldöttek előtt a vezetőség összetételével szándékozott megindokolni. Ettől az elhatározásától végül elállt, s előre bejelentette az előkészítő bizottságnak, hogy nem kívánja elvállalni a tisztséget, ezért ne is történjen meg a jelölése.²⁵

22 Népművelők és kulturális dolgozók konferenciája. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 55. d., 1092/1949.

23 Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS dňa 6.1.1950. SNA, fond: Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska – Predsedníctvo ÚV KSS (Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága – SZLKP KB Elnöksége, a továbbiakban: ÚV KSS – P ÚV KSS), 794. d..

24 A Magyar Bizottság felkérő levelét közli Szabó: i. m. 249. p.

25 A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének alakuló közgyűlése. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 53. d., 1978/biz.-1949.

A március 5-i alakuló közgyűlés ezek után Lőrincz Gyulát választotta meg a kultúregyesület elnökévé.²⁶ Ennek előzményeit a pozsonyi magyar főkonzulátus élén Vándor Józsefet 1950-ben felváltó Füredi József főkonzul 1953 januárjában készült jelentése tárja fel, amely az egyesület vezetésén belüli ellentétek okait keresve Lőrincz Gyulára hivatkozva a következőképpen számol be az elnök személyének kijelöléséről:

A Csemadok alakuló közgyűlése előtt Balogh Dénes Árpád ügyvéd irányításával egy akció folyt azzal a céllal, hogy az egyesület elnöke Major István, a kommunista párt egykori nemzetgyűlési képviselője, főtítkára pedig Balogh Dénes Árpád legyen. Ezt állítólag a Magyar Bizottság egyik tagja, a Csemadok későbbi alelnöke, Kugler János és mások is támogatták. A közgyűlés előtti napon Lőrincz, Major és Fábry István a pártközpontban felkeresték Viliam Širokýt pártelnököt, akivel közölték, hogy kit kívánnak megválasztani elnöknek és főtítkárnak. Širokýt ezt helytelenítette, mondván hogy Major mint reszlovakizált nem lehet a Csemadok elnöke, azonkívül a múltban politikai tevékenységet fejtett ki, a Csemadok viszont kultúregyesület lesz. Balogh Dénes Árpád nem volt párttag, ráadásul Širokýt rossz véleménynel is volt róla. Ezért Lőrincznek kellett az elnöki, Fellegi Istvánnak, a komáromi Magyar Területi Színház későbbi alapító igazgatójának pedig a főtítkári tisztséget elvállalnia.²⁷

Lőrincz Gyula tehát – legalábbis saját elmondása szerint – az eredetileg felkért Fábry Zoltán, ill. a Fábry visszalépését követően a tisztségbe jelölt Major István helyett csupán szükségmegoldásként vállalta el a Csemadok elnöki tisztségét. Nem kizárt, hogy az eredeti hivatására nézve festőművész Lőrincz – aki a Csemadok elnöki tisztsége mellett az *Új Szó* főszerkesztői posztját is betöltötte, majd a későbbiekben pártvonalon is vezető beosztásba került, s 1954-ben parlamenti képviselővé is megválasztották – valóban tehernek érezte e számos funkció egyidejű ellátását. A magyar főkonzulátus több jelentése is arról tanúskodik, hogy Lőrincz az 1950-es évek elején komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy a pártvezetéstől kérni fogja a Csemadok elnöki posztjáról való leváltását, s miután 1953 júniusában az SZLKP KB-ba is beválasztották, a pártban állítólag elnökségi határozat is született tisztsége átadásáról.²⁸ Ennek ellenére ugyanakkor tény, hogy Lőrincz a Csemadok elnöki tisztségét – az 1968-as reformfolyamat időszakát kivéve – 1980 decemberében bekövetkezett haláláig megtartotta.

A küldöttek és a vezetőség kiválasztásának visszasságai

Vándor József konzul jelentései arra is rámutatnak, hogy nemcsak az elnök személyének kijelölése körül merültek fel különböző nehézségek, hanem számos visszaélés történt az alakuló közgyűlés küldötteinek és az azon megválasztandó vezetőség kiválasztása során is.

Az SZLKP KB Titkársága a kultúregyesület megalakításával kapcsolatos teendőket a párt járási titkáraihoz intézett 1949. január 13-i körlevelével szabályozta. A körlevél szerint „a múltban a magyar kulturális egyesületeket nagyobbára reakciós vezetők irányították és reakciós szellemben voltak vezetve. Ilyen reakciós elemek, melyeknek nincs a népi demokráciával szemben pozitív magatartásuk, most is kísérletet tesznek, hogy a magyar kulturális életet hatalmukba kerítsék és a magyar népet Csehszlovákiában el-

26 Alelnökké Kugler Jánost és Egri Viktort, főtítkárrá Fellegi Istvánt választották, Fábry Zoltán a Csemadok örökös díszelnöke lett.

27 CSEMA-DOK-kal kapcsolatos értesülések. MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 4. d., 7/szig.biz.1953-pol.

28 MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 4. d., 46/szig.biz.1952-pol., 72/szig.titk.1953, 84/szig.titk.1953.

lenséges szellemben neveljék”. Ezért szükséges, hogy az egyesület vezetése megbízható, demokratikus és a rezsimhez „teljesen odaadó” személyek kezében legyen.²⁹

A Magyar Bizottság egyik tagja, Kugler János kapott rá utasítást, hogy szervezze meg az alakuló közgyűlés küldötteinek kijelölését azzal, hogy csakis a párt járási titkárai által kijelölt, nem reszlovakizáltak közül választhatja ki őket, s ezek névsorát a járási titkárnak jóvá kell hagynia. Ugyanakkor a Magyar Bizottság szlovák tagjai a magyar tagok által javasolt előkészítő bizottság névjegyzékéből is minden indoklás nélkül törölték több, ismert és befolyással bíró régi kommunista nevét. Mindezek következtében a Magyar Bizottság magyar tagjai között – Varga konzul szerint – az az egyöntetű meggyőződés alakult ki, hogy a kultúregyesület létrehozása csak formális, s hogy „a szándék egy olyan demonstratív gyűlés rendezésére irányul, mellyel – különösen [az] MDP felé – igazolni akarják jószándékukat a szlovákiai magyar dolgozók egyenjogúsítására vonatkozólag és egy mutatós külső mögött elleplezni azt, hogy még majdnem semmi sem történt a szlovákiai magyar dolgozók tényleges egyenjogúsítása érdekében”.³⁰

Az előkészítő bizottság névjegyzékének módosítása mellett ezt szolgálta a központi vezetőség jelöltlistájának összeállítása is. Az Elnökség és a Központi Választmány tagjainak olyanokat jelöltek, akik régi munkásmozgalmi múlttal rendelkeztek ugyan, a kultúregyesület munkájában azonban érdemben nem tudtak volna részt venni. Annak ellenére azonban, hogy az alakuló közgyűlés küldötteinek kiválasztásánál a legnagyobb körültekintéssel jártak el, s kihagyták azokat, akik tanújelét adták, hogy kritikus szemmel nézik a párt nemzetiségi politikáját, ill. akiről feltételezték, hogy aktív tevékenységet fognak kifejteni a megalakítandó kultúregyesületben, a delegáltak között mégis olyan légkör alakult ki, hogy nem látszott biztosítnak a közgyűlés nyugodt lefolyása. A küldöttek egyrészt szóvá kívánták tenni a még érvényben lévő magyarellen-es intézkedéseket (pl. az iskolaügy és a nyelvhasználat terén), másrészt pedig kifogást akartak emelni a vezető tisztségekbe javasolt ismeretlen személyek jelölése, ill. az ismert kommunisták kihagyása ellen. Összeállítottak egy ellenlistát, amely a konzul szerint a párt által javasolt listát megbuktatva nemkívánatos következményekkel járt volna, s minden valószínűség szerint a kultúregyesület megalakításának elhalasztását vonta volna maga után.

A küldöttek szándékát Vándor konzul meglátása szerint az is motiválta, hogy abban a tudatban voltak, miszerint az alakuló közgyűlésen a magyar kormánynak is lesz megfigyelője, s ezen az úton kívánták volna a magyar kormány figyelmét felhívni a magyar kisebbség sérelmeire. Hogy az alakuló közgyűlés ne fulladjon botrányba, a konzul közreműködésével sikerült meggyőzni a delegáltakat, hogy semmiféle sérelmet elő ne adjanak, és egyhangúlag fogadják el a párt által ajánlott vezetőséget. A konzul ezen okoknál fogva, noha kapott meghívót, mégis helyesebbnek tartotta, hogy az alakuló közgyűlésen ne jelenjen meg.

Az alakuló gyűlés ilyen előzmények után simán, incidensek nélkül zajlott le. A küldöttek részéről felszólalás alig volt, a referátumokat figyelmesen meghallgatták, a határozati javaslatot és a vezetőség összetételét egyhangúlag elfogadták. Vándor konzul

29 „Szlovákiai magyar dolgozók kultúregyesülete” alapszabály-tervezete. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 66. d., sz. n./1949. (A konzul 1949. évi összefoglaló jelentése ehhez a következő kommentárt fűzte: „Tekintve, hogy az akkori szlovák álláspont szerint sovíniszta az volt, aki nem reszlovakizált, magyar iskolát kért stb., stb., a jelölések során sok visszasság történt.” A pozsonyi főkonzulátus összefoglaló jelentése az 1949. évről. II. köt. 93. p., MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 2. d., 31-87/1950)

30 Feljegyzés. MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 40. d., 91/1949–50.

szerint az alakuló közgyűlést csupán egyetlen momentum zavarta meg, mégpedig az, hogy a szlovák pártvezetés utasítása ellenére, miszerint Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott a szlovák, Lőrincz Gyula pedig a magyar részről megnyilvánuló sovinizmus ellen fog szót emelni, Pavlík a szlovák sovinizmusról alig beszélt, ellenben hosszasan ecsetelte a magyarok részéről a szlovákságot ért sérelmeket. Miután Lőrincz – az utasításnak megfelelően – szintén a magyar sovinizmust ostromozta, a jelenlévő küldöttek elégedetlenül állapították meg, hogy „még itt is, ma is csak őket ostromozzák”.³¹

Az érdekképviselő kérdés

A Csemadok előkészítő bizottságának, az alakuló közgyűlés küldötteinek és a központi vezetőség tagjainak kiválasztásánál tehát a szlovák párt- és állami szervek egyaránt éberrel ügyeltek arra, nehogy olyan személyek kerüljenek az egyesület vezetésébe, akik azt életképes és a kulturális tevékenység mellett netán politikai, érdekképviselői munkát is kifejtő szervezetté alakítanák.

Az óvintézkedéseknek volt némi alapjuk, hiszen a magyar kisebbségi értelmiség egyes képviselői részéről 1948 folyamán valóban felmerült egy magyar érdekképviselői szerv létrehozásának az igénye. Fábry Zoltán és Balogh Dénes Árpád 1948. július 15-én, majd augusztus 1-jén két emlékiratot is intézett Rákosi Mátyáshoz, ill. a magyarországi kommunista vezetéshez, amelyben a küszöbön álló magyar–csehszlovák pártközi tárgyalások és a magyar–csehszlovák megegyezés apropóján megfogalmazták azt az igényüket, hogy a csehszlovák–magyar szerződés visszamenőleges hatállyal és teljes kártérítési igénnyel biztosítsa a szlovákiai magyarság teljes egyenjogúságát, s tegye lehetővé egy olyan magyar tömörülés létrehozását, amely a magyar kisebbség politikai, kulturális és gazdasági érdekeit lenne hivatott képviselni.³²

Az 1948-ban immár egyszemélyes csehszlovák kommunista állampárt azonban – holt a csehszlovák lengyelek és a szlovákiai ukránok (ruszinok) ebben az időben még rendelkeztek ilyennel – hallani sem akart egy efféle magyar érdekvédelmi szervezet létrehozásáról. Amint arra munkánk bevezetőjében utaltunk, Klement Gottwald már a CSKP KB 1948. június 9-i ülésén kijelentette, hogy a magyarok „természetesen” semmilyen önálló párttal vagy különleges státúttal nem rendelkezhetnek, majd ugyanezt mondta ki az SZLKP különbizottságának 1948. június 16-án kelt javaslata is, amely leszögezte, hogy a magyarok számára nem szabad engedélyezni önálló politikai párt létrehozását.

Hasonló szellemben nyilatkozott a kérdésről Lőrincz Gyula előtt Viliam Široký, az SZLKP elnöke is, amikor 1948 őszén tájékoztatta őt a magyar kultúrszervezet létrehozásának szándékáról. Široký szerint a magyar szervezet létrehozása során a lengyel kulturális szervezet alapszabályából lehetne kiindulni, figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a lengyelek Csehszlovákiával együtt a világháború győztesei, a magyarok viszont a vesztesek közé tartoznak. Tehát amíg a lengyel szervezet Lengyelországgal is tarthat fenn kapcsolatot, s bizonyos politikai szerepet is betölt, addig a magyar szervezetnek semmilyen politikai funkciója nem lehet.³³

31 A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének alakuló közgyűlése. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 53. d., 1978/biz.-1949; A pozsonyi főkonzulátus összefoglaló jelentése az 1949. évről. II. köt. 94–95. p.; MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 2. d., 31-87/1950.

32 MOL, 276. fond, 65. cs., 202. 6. e., 1–10., 13–18. f.; közli: Tóth László (összeáll.): *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Pozsony, Kalligram, 1995, 241–251. p.

33 Szabó: i. m. 204. p.

A Csemadok ennek ellenére megalakulását követően hamarosan a magyarok régió legnépesebb és legbefolyásosabb társadalmi szervezetévé vált, amelyben a magyar lakosság hajlamos volt nemcsak kultúregyesületet, hanem érdekképviselői szervezetet is látni. Amint azt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának 1982-ben kelt *Jelentés a szlovákiai magyar kisebbség állapotáról* című dokumentuma megállapította, az egyesület az 1950-es évek első felében valóságos „kispárt” szerepét töltötte be és segítsége nélkül semmiféle gazdasági vagy politikai feladatot nem lehetett megoldani. „Bár nevében kulturális egyesület volt – írja a jelentés –, elsősorban a szövetkezetek szervezésében, a munkaversenyek elindításában, a magyar funkcionáriusok kiképzésében tevékenykedett. Igen jelentős szerepet vállalt a magyar iskolák újbóli megalapításában.”³⁴

A szlovák állami és pártvezetés az említett okoknál fogva megalakulásától kezdve bizalmatlanul nézte a Csemadok efféle szerepvállalását. Nem véletlen, hogy a népnevelők és kulturális dolgozók már említett 1949. november 22–23-i konferenciáján Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott nemcsak az egyesületnek a reszlovakizáltak beszerzésére irányuló szándékát bírálta, hanem kirohanást intézett azok ellen is, akik a Csemadokban a magyar lakosság politikai vagy érdekképviselőt látják. Pavlík szerint „a magyar dolgozók előtt nyitva áll az út a tömegszervezetekbe, így a kommunista pártba is. Ha valaki tehát a Csemadokból egy magyar érdekképviselőt akarna formálni, úgy a dolgozó nép egységének ellenségévé válna. (...) Hasonlóképpen helytelen, ha a kultúregyesület szervezői ahelyett, hogy népnevelői munkát fejtenének ki a magyar nemzetiségű lakosság körében, arra törekcsenek, hogy nemzetiségi kérdéseken lovagoljanak, amely kérdés igen kényes.”³⁵

A tevékenységében mutatkozó nemzetiségi érdekképviselői törekvések miatt a leg súlyosabb bírálat 1954 márciusában, az SZLKP KB Elnöksége részéről érte a Csemadokot, amikor az Elnökség határozata egyértelműen leszögezte, hogy a magyar lakosság politikai, gazdasági, szociális és nemzetiségi szükségleteiről a kommunista párt gondoskodik, ezért a Csemadok nem tekinthető a magyarság érdekvédelmi szervének.³⁶ A Csemadok részéről megnyilvánuló érdekvédelmi szándékok, amelyekkel a bírálatok ellenére soha nem hagyott fel teljes egészében, leginkább 1968 szabadabb politikai légkörében érvényesülhettek, amikor a szervezet tevékenyen bekapcsolódott a rendszer demokratizálásáért folytatott küzdelembe.

Új évtized, megváltozott körülmények

A Csemadok megalakulásáról beszámoló jelentések arról tanúskodnak, hogy a pozsonyi magyar főkonzulátus munkatársai még 1949 folyamán is széles körű információkkal rendelkeztek a magyar kisebbséggel kapcsolatos intézkedésekről, amelyek leggyakrabban a Magyar Bizottság tagjaitól, Lőrincz Gyulától és Fábry Istvántól származtak. A szlovákiai magyarságnak a kommunista párt által kinevezett új vezetői ugyanis – valószínűleg a korábbi beidegződéseknek engedve, amikor a jogfosztott magyarság a (cseh)szlovák hatóságok által foganatosított jogsértő intézkedések hatálytalanítása

34 *Szlovákiai jelentés. A magyar kisebbség állapotáról.* Párizs, Magyar Füzetek, 1982, 64. p.

35 Népnevelők és kulturális dolgozók konferenciája. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 55. d., 1092/1949.

36 Zvara, Juraj: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Csehszlovákiában.* Bratislava, Politikai Könyvkiadó, 1965, 172–173. p.

érdekében ösztönszerűen a magyar képviseleti szervhez fordult segítségért – ekkor még szintén a magyar fél közbenjárásától remélték a kisebbségi sérelmek orvoslását.

Hatványozottan érvényes volt ez az 1949 őszén tervbe vett újabb kitelepítési akció, az osztályszempontból és politikailag megbízhatatlannak minősített magyarok Csehszágba telepítésének a „Dél-akció” megnevezést kapott tervével kapcsolatban, amelyet a prágai pártvezetés – nem utolsósorban a magyarországi tiltakozás hatására – csupán az előkészületek utolsó szakaszában állított le. A Magyar Bizottság magyar tagjaitól szerzett értesülések adtak ugyanis lehetőséget a pozsonyi magyar konzulnak és a magyarországi pártvezetésnek arra, hogy a szlovák, ill. a prágai pártvezetésnél interveniáljanak az akció leállítása érdekében. Az SZLKP KB Elnöksége 1949. október 21-i ülésének résztvevői emiatt éles bírálattal illették a bizottság tagjait, megállapítva, hogy „közelebb áll hozzájuk a magyar konzulátus, mint a pártközpont”, egyúttal kimondták a Magyar Bizottság felszámolását is.³⁷

Részben talán ezzel a figyelmeztetéssel magyarázható, hogy 1949–50 fordulóján szemmel látható változás következett be a bizottság tagjainak, különösen pedig Lőrincz Gyulának a magyar főkonzulátushoz való viszonyulásában, ami természetesen Vándor József konzul figyelmét sem kerülhette el. 1950. március 2-án kelt jelentésében arról számol be, hogy Lőrincz „az utóbbi időben szokatlanul zárkóztan viselkedik”, s a múltban gyakori látogatásainak elmaradása arra enged következtetni, hogy figyelmeztetést kapott a főkonzulátussal fenntartott kapcsolata lazítására.³⁸

Az ötvenes évek elején azonban nemcsak a magyar kisebbségi vezetők és a magyar képviseleti szerv kapcsolataiban következett be érzékelhető fordulat, hanem megváltozott a főkonzulátus jelentéseinek hangja is. A jelentésekből az ún. szlovák burzsoá nacionalisták ellen 1950 tavaszán kibontakozott kampányt követően kiérződik az a meggyőződés, hogy a burzsoá nacionalizmus elleni harccal párhuzamosan pozitív változás áll be a magyar kisebbség helyzetében is, s a párton belüli belharcból győztesen kikerült Viliam Širokýék propagandáját átvéve hajlandóságot mutattak arra, hogy a magyarság II. világháború utáni üldözéséért, a magyarellenesség továbbéléséért, ezen belül pedig a Csemadok működése elé gördített akadályokért is egyedül a burzsoá nacionalizmussal vádoltakra (többek között Gustáv Husákra, Ladislav Novomeskýre és Daniel Okálira) hárítsák a felelősséget.

Füredi József főkonzul a Csemadok működéséről 1951 júniusában készített összefoglaló jelentésében a következőképpen fogalmazott: „Az akkor [1949-ben – P. Á.] még befolyással bíró burzsoá-nacionalisták megragadtak minden alkalmat, hogy egyrészt ellenségeskedést szítsanak a magyar és a szlovák dolgozók között, másrészt minden eszközzel igyekeztek meggátolni a Csemadok fejlődését, és különböző módon korlátozták (...).”³⁹

37 Protokol zo zasadnutia Predsedníctva ÚV KSS dňa 21. 10. 1949. SNA, fond: ÚV KSS – P ÚV KSS), 792. d.

38 A KSS elnökségének ülése. MOL, XIX-J-32-a, PF – TÜK, 1. d., 10/szig.biz.-1950/2. (1952 júliusában, Füredi József főkonzullal folytatott beszélgetése során maga Lőrincz is elismerte, hogy régebben Viliam Široký figyelmeztette őt, Fábrý Istvánt és másokat is a kapcsolatok korlátozására. [Lőrincz elvtárs látogatása. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 54. d., 001410/1952].

39 Csemadok működéséről összefoglaló jelentés készítése. MOL, XIX-J-1-j, TÜK – Csehszlovákia, 54. d., 08423/1951.

NÉZŐPONT

HORVÁTH SZ. FERENC

TÉZISEK A KISEBBSÉGI TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A KISEBBSÉGI TÁRSADALOM VISZONYÁRÓL

1. A történetírás a múlt feltárásának és értelmezésének tudománya és művészete.
 - 1.1. Mint minden szakterület, a történetírás is az arra kiképzett szakemberek feladata.
 - 1.2. Mint tudomány és művészet, a kisebbségi történetírás (is) korának szülötte.
 - 1.3. A kisebbségi történetírást végző szakemberek is részei társadalmuknak.
2. A kisebbségi történetírás állapota a kisebbségi társadalom identitástudatát tükrözi.
 - 2.1. A modern nemzeti és többségi társadalmak mítoszvilágához hasonlóan a kisebbségi társadalmaknak is megvannak a maguk mítoszai: a kezdet mítosza, a saját áldozatszerep mítosza, az egység mítosza, a (kisebbségi) nemzet halálának mítosza, a veszélyes idegenek mítosza stb.
 - 2.2. Saját mítoszaihoz való viszonya (felismerésük, tagadásuk, dekonstrukciójuk vagy épp gondozásuk) megfelel a kisebbségi társadalom önmagáról alkotott képének az adott pillanatban.
 - 2.3. Ez a hozzáállás ugyanakkor válasz a többségi társadalom kisebbségpolitikájára is.
 - 2.4. A kép annak függvényében változik, hogy milyen (pozitív, negatív, aktív vagy passzív) szerepben látja önmagát az illető társadalom.
 - 2.5. A történészek feladatához az is hozzátartozik, hogy megkérdőjelezzék társadalmuk önmagáról (ill. múltjáról) alkotott képét. Modern társadalmakban a rendszeres és nyílt történészi viták az adott társadalmak demokratikus öntudatának kifejezései és katalizátorai. A vitáknak szekularizált katartikus szerepük is van.
 - 2.6. Távolról és felülről tekintve gyakran könnyebb bizonyos problémákat meglátni és megítélni. Tapasztalatlanság gyakran vezet elhallgatott igazságok kimondásához: a mesében is a naív gyerek csodálkozik rá a király meztelenségére, hisz őt nem zavarják azok az érdekhálók, amelyekbe a felnőttek bele vannak keveredve.
3. A romániai magyar kisebbségi társadalom 1920 és 1996 között országos szinten *de facto* nem volt hatalmi pozícióban.
 - 3.1. Az 1940 és 1944 közötti évek kivételes évek. A romániai magyar kisebbség 1945 után néhány évig szintén a hatalmon belülség és a hatalmon-kívülség különleges állapotát élte.
 - 3.2. Az évtizedes hatalomnélküliség elősegítette bizonyos történészi diskurzusok létrejöttét. Ezek a diskurzusok főleg a jelenkor történelmét érintik, és annak némely részét tabuizálják.

- 3.2.1. E diskurzusok lényege: a kisebbségtörténet mint szenvedés-, üdv- és áldozattörténet.
- 3.2.1. E diskurzusok feladata: a csoportösszetartás elősegítése, egy kritikus lényeglátás elodázása, az aktivitás visszautasítása, bűnbakkeresés, a saját felelősség elvetése.
- 3.2.3. E diskurzusok metafizikai és pszeudovallásos üzenete: a szenvedéstörténet vége csak megváltással érhető el. E megváltás kívülálló hatalmak segítségével fog megvalósulni.
- 3.3. A romániai magyar kisebbség politikai elitje 1996 óta *de facto* országos szinten befolyással bír a politikára.
- 3.3.1. A romániai magyar társadalmat az utolsó tíz (szinte tizenöt) évben annyi jogki-terjesztés érte, mint azelőtt talán egyszer sem (1918 óta és az említett éveket leszámítva).
- 3.3.2. A romániai magyar társadalom az utolsó tíz-tizenöt évben mindinkább egy nemzeti és egy nemzetközi (nyílt és plurális) szellemi közösség aktív része lett.
- 3.3.3. A romániai magyar kisebbség társadalom-, ill. kisebbségtörténet-írása e nyitást még nem (vagy csupán kivételes esetben) vette át.
4. A magát modernnek valló kisebbségi történetírás feladata ennek a szintkülönbségnek az áthidalása.
- 4.1. Az aszinkronitás leépítése a mítoszok felülvizsgálatával egyenlő. Ez legtöbb esetben visszautasításukhoz vezet.
- 4.2. A szenvedéstörténet helyettesítése új perspektívákkal az áldozatszerep érvénytelenítését jelenti.
- 4.2.1. Mindamellett tudatában kell lennünk annak, hogy egy kisebbség sem rendelkezik korlátlanul sorsa rendezésének lehetőségeivel.
- 4.2.2. Az új perspektíva azonban a passzív áldozatszerep legitimálása helyett azokra a momentumokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a kisebbséget aktív, cselekvő csoportként mutatják.
- 4.2.3. A kisebbségi történetírásnak tehát tisztában kell(ene) lennie azzal, hogy a kisebbségi élet kereteit a többségi nép politikusai szabták meg. De arra már nem hajlandó, hogy ezekre vezessen mindent vissza, és a rájuk való utalással mindenfajta felelősséget és aktivitást magától elhárítson.
- 4.3. A megfelelő történetírói eljárás a strukturális és a biográfiai összefüggések felfedése.
- 4.3.1. Strukturális összefüggéseknek pl. a következőket tekintjük: jellegzetes csoportmentális elemzése, a „korszellem” lecsapódása, párhuzamok más nemzeti kisebbségek történelmével, pszichológiai mozgatórugók, uralkodó ideológiák hatása, informális (származási, csapatbeli, hivatásbeli stb.) hálózatok összeműködése, társadalmilag latens, de hosszú távú gondolkozási struktúrák létének, a politikai rendszereket és határváltozásokat átélő képességüknek kimutatása.
- 4.3.2. A struktúrákra fektetett, esetleg eltúlzott hangsúly esetén fennáll az a veszély, hogy általuk az egyén eltűnik, névtelenné válik, és ezáltal felmentődik („exkulpálódik”). Ezt ellensúlyozhatja a biográfiai megközelítés, tehát az, amikor szereplőkről beszélünk.
5. Lévéen, hogy minden emberi közösség heterogén jellegű, általánosító kifejezések a kisebbségtörténetírásban is ritkán érvényesek.
- 5.1. A biográfiai megközelítés elejét veszi annak, hogy könnyelműen általánosítsunk.

- 5.2. A biográfiai megközelítés annyiban segíti elő a szenvedéstörténet-írástól való búcsút, hogy kiemeli a személy szerepét és felelősségét, hiszen bemutatja aktivitását saját életvilágában. Tárgyalja tehát döntési szabadságát (ha ez nem volt: korlátozásának okait) és lehetőségeit.
- 5.2.1. Magától értődik, hogy nem újabb hőskultuszok és -mítoszok kreálása a cél.
- 5.2.2. Amennyiben szükséges egy cél megadása, ezt abban látjuk, hogy egy személy tevékenységén, gondolatain és társadalmi szerepein keresztül kimutathatunk bizonyos cselekvésbeli mintákat. Ezek ugyan nagyobb csoportokra is jellemzőek lehetnek, de még nagyobbakra általában már másfajta minták jellemzőek.
- 5.3. Biográfiai esettanulmányok által a kisebbségtörténelmet a maga sokoldalúságában, ellentmondásaiban és konkrétumaiban ismerhetjük meg.
6. Biográfiai esettanulmány írásakor a következőket kell figyelembe venni:
 - 6.1. Minden személy nagyobb közösségek része, s ezek céljait részben vagy egészben oszthatja.
 - 6.2. A fent említett strukturális összefüggések rá is érvényesek. Figyelembe kell tehát venni pl. a nemzetközi politikai atmoszférát és változásait, a használt terminológia és érvrendszer rokonságát az éppen aktuális társadalmi diskurzusokkal, vitákkal. Ezek viszont nem érintik annyira az egyén szabadságát, hogy az ne fordulhatna velük szembe, ne mondhatna (akár hallgatással is) az aktuális diskurzusnak ellent, ne térhetne le az állítólag „kijelölt” vagy tőle elvárt útról stb.
 - 6.3. Minden egyén élete tele van (ill. tele lehet) törésvonalakkal. Az ezek hátterében található biográfiai, pszichológiai vagy politikai motívumokat néha ki lehet deríteni, de az esetek többségében nem adhatunk rájuk kielégítő magyarázatot.
 - 6.3.1. A törésvonal enyhébb formája a fejlődés, vagyis az az eset, amikor a hangoztatott vélemény ellentmond saját korábbi nézőpontnak. A fejlődés általában lassú és fokozatos, s így az utókor által könnyen megfeythető. A fejlődés egy bizonyos pontján előfordulhat, hogy a személy megváltoztatja pillanatnyi véleményét, és a korábbit fogadja el ismét mint helyeset.
 - 6.3.2. A törésvonal egy másik fajtája, amikor egy személy általánosan helyesel ugyan valamit, de képes élni azzal a tudattal, hogy ő maga ugyanakkor a szabálytól eltér.
 - 6.4. A biográfiai esettanulmányok által relativizálhatjuk saját álláspontunkat, amennyiben elgondolkozunk azon, hogy a vizsgált személy fejlődése mennyire koherens (vagy sem), és rádöbbenünk arra, hogy gondolatait talán mi is magunkévá tettük volna, ha ugyanabban a korban és koordináta-rendszerben élünk.
 - 6.5. Egy jól megírt biográfiai esettanulmány prizmáján keresztül a kisebbségtörténet kilép a szenvedéstörténet csapdájából. A passzív kisebbségi személy helyére az önálló, erkölcsileg pozitív vagy negatív tetteket véghezvivő, de mindenképpen a cselekvő és nem az apolitikus egyént helyezi. Nem elítélésről van szó, hanem megítélésről: azon lehetőségek és (hatalmi, politikai stb.) korlátok alapján, amelyek a tárgyalt korban fennálltak.
 - 6.6. A biográfiai esettanulmányokon keresztül nyert historiográfiai eredmények majdani összesítése vezet el egy olyan kisebbségtörténethez, amelyik a maga teljességében eddig nem tárgyalt részleteket, témákat és olyan strukturális összefüggéseket is magában foglal, amelyeket a mai még mellőz.
7. Mindazt, amiről eddig hallgattunk, mert hallani sem akartunk róla, kell most a társadalmi katarzis érdekében kimondanunk.

Megjegyzések:

1. A tézisek a szerző saját okulására készültek, de talán más is hasznát veszi.
2. A tézisek egy, még nem teljes egészében kiforrott eszmefuttatás ideiglenes eredményét tükrözik.
3. A tézisek egymásra épülnek.
4. Egy részük összecseng Egry Gábor „Már megint egy antiszemita” c. cikkével (*A Hét*, 2005. augusztus 4.); ennek olvasásakor jelen szöveg nagyrészt már készen állott. Az összecsengés bizonyára a korszellem hatására és másfajta strukturális összefüggésekre vezethető vissza. A részben mégis meglevő ellentmondás pedig talán a biográfiai háttér különbözőségével magyarázható.
5. Inspirációs források ezenkívül (ábécérendben):
 - a) Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, 2004.
 - b) Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár, 1999.
 - c) Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor: Hayden White „hasznáról és káráról”. *Aetas*, 2000. 1. sz. 116–134. p.
 - d) Le Goff, Jacques–Chartier, Roger–Revel, Jacques (szerk.): *Die Rückeroberung des historischen Denkens. Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft*. FfM, 1990.
 - e) Pippidi, Andrei: A múlt mítoszai/A jelen válaszútja. *Korunk*, 1993. 10. sz. 24–31. p.
 - f) White, Hayden: *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*. FfM, 1991.
 - g) Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. FfM,¹⁰ 1995 (Összes Művei. 1. kötet).
6. A felelősség a kijelentésekért mint mindig most is a szerzőt terheli.
7. A szerző köszöni Stefano Bottoninak a véleményezést.

A KÖTET SZERZŐI

- A. SAJTI ENIKŐ (1944)
Szegedi Tudományegyetem
Történeti Intézet, Szeged
- ANGYAL BÉLA (1958)
a Szlovák Köztársaság
Közbeszerzési Hivatala, Pozsony
- BÁRDI NÁNDOR (1962)
Teleki László Alapítvány, Budapest
- STEFANO BOTTONI (1977)
Bolognai Egyetem Történeti
Intézet, Bologna, Budapest
- EILER FERENC (1968)
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségku-
tató Intézet, Budapest
- FILEP TAMÁS GUSZTÁV (1961)
Budapest
- GAGYI JÓZSEF (1953)
Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Marosvásárhelyi Kar, Humán
Tudományok Tanszék,
Marosvásárhely, Csíkszereda
- GAUCSIK ISTVÁN (1973)
Pozsonyi Állami Levéltár
Vágsellyei Fiókleveletára, Vágsellye
- GÖNCZ LÁSZLÓ (1960)
Magyar Művelődési Intézet,
Lendva
- GYÖRGY BÉLA (1956)
Országos Széchényi Könyvtár,
Budapest
- HÁMORI PÉTER (1967)
Pázmány Péter Katolikus
Egyetem, Szociológia Tanszék,
Piliscsaba
- HORNÁK ÁRPÁD (1971)
Pécsi Tudományegyetem Bölcsé-
szettudományi Kar, Modernkori
Történeti Tanszék, Pécs
- HORVÁTH SZ. FERENC (1977)
doktorandusz, Heidelberg
- HUNYADI ATTILA (1974)
Jakabffy Elemér Alapítvány
Kortörténeti Gyűjtemény,
Kolozsvár
- KOVÁCS ATTILA (1973)
Etnikai Kutatóintézet Lendvai
Kutatócsoport, Lendva
- L. BALOGH BÉNI (1961)
Komárom-Esztergom Megyei
Levéltár, Esztergom
- LÁSZLÓ MÁRTON (1976)
doktorandusz, Pázmány Péter
Katolikus Egyetem,
Gazdaságtörténeti Doktori Iskola,
Budapest, Marosvásárhely
- NAGY MIHÁLY (1974)
Erdélyi Múzeum Egyesület,
Kolozsvár
- NECZE GÁBOR (1974)
a Pécsi Tudományegyetem törté-
nelem–orosz szakon végzett
diplomása, Szekszárd
- NOVÁK ZOLTÁN (1975)
Román Tudományos Akadémia
Marosvásárhelyi Fiókja,
Marosvásárhely
- OLÁH SÁNDOR (1954)
Kulturális Antropológiai
Munkacsoport, Csíkszereda
- POPÉLY ÁRPÁD (1970)
Fórum Kisebbségkutató Intézet,
Somorja
- SIMON ATTILA (1966)
Fórum Kisebbségkutató Intézet,
Somorja; Selye János Egyetem,
Komárom
- SZARKA LÁSZLÓ (1953)
MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségku-
tató Intézet, Budapest

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Fórum inštitút pre výskum menšín
P. O. Box 52
931 01 Šamorín
WEB: www.foruminst.sk
E-mail: forum@foruminst.sk

Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.)
INTEGRÁCIÓS STRATÉGIÁK A MAGYAR KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETÉBEN
Disputationes Samarienses, 7.
Első kiadás
Felelős kiadó: Tóth Károly
Sorozatszerkesztő: Csanda Gábor és Tóth Károly
Felelős szerkesztő: Fazekas József
Borítóterv: Matús Gábor
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár
Nyomta: Expresprint, s.r.o., Partizánske
Megjelent 500 példányban
Terjeszti: Lilium Aurum Kft., Dunaszerdahely
Kiadta: Fórum Kisebbségkutató Intézet,
Somorja, 2006

Nándor Bárdi – Attila Simon (red.)
INTEGRAČNÉ STRATÉGIE V DEJINÁCH MAĎARSKÝCH MENŠÍN
Disputationes Samarienses, 7.
Prvé vydanie
Zodpovedný: Károly Tóth
Redaktor edície: Gábor Csanda, Károly Tóth
Zodpovedný redaktor: József Fazekas
Návrh obálky: Gábor Matús
Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography, s.r.o., Nové Zámky
Tlač: Expresprint, s.r.o., Partizánske
Náklad: 500 ks
Distribúcia: Lilium Aurum, s.r.o., Dunajská Streda
Vydal: Fórum inštitút pre výskum menšín,
Šamorín, 2006

ISBN 80-89249-00-0

Ez a tanulmánykötet az *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében* címmel 2005. június 9–10-én Somorján megrendezett konferencia előadásainak anyagát adja közre. A konferencia szervezőinek (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Alapítvány) az volt a célja, hogy a magyar kisebbségek történetével foglalkozó kutatók számára találkozási pontot teremtsenek.

A somorjai konferencia nem tekinthető előzmény nélkülinek; annak a törekvésnek a folytatása, amely az 1994-ben Budapesten megrendezett Magyar Történészek Világtalálkozójával kezdődött, majd 1997-ben Székelyudvarhelyen folytatódott. A konferencián elhangzott és az itt közölt dolgozatok néhány, a kisebbségek története szempontjából megkerülhetetlen kérdés köré szerveződnek: mikor, hogyan, mi szervezi ezeket a kisebbségi töredéktársadalmakat? Hogyan integrálnak, és miként integrálódnak a folyamatosan változó politikai és társadalomtörténeti viszonyrendszerekbe a kisebbségi elitek? Ebből a szempontból ez a kötet a kilencvenes években az e tárgyban született általános közösségi újraértelmezések és kisebbségi azonosságépítő összefoglalók, illetve az 1997-es konferencia forrásfeltárássra, forrástípusokra koncentráló szemléletének meghaladásaként is értelmezhető. Újdonság az is, hogy az itt szereplő – döntően fiatal és középkorú – kutatóknak ez a tematika már nem részterület, hiszen kisebbségtörténeti kérdésekre szakosodott történészekről van szó.

ISBN 80-89249-00-0

Ára: 310,- Sk